

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Г. АЧАРЯНА

С. Г. АБРААМЯН, Н. А. ПАРНАСЯН,
А. А. ОГАНЯН

СОВРЕМЕННЫЙ АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

Т О М 2

МОРФОЛОГИЯ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ СР
Е Р Е В А Н

1974

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՐ. ԱՅԱՐՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ս. Գ. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ, Ն. Ա. ՊԱՌՆԱՍՅԱՆ,
Հ. Ա. ՕԶԱՆՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ

ՀԱՏՈՐ 2

ԶԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

.

1974

«Ձևաբանություն» ճատորը գրել են Ս. Գ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆԸ
(«Երեւածություն», «Դոյական», «Դերանուն», «Մակրայ», «Կապ»,
«Նաղկապ», «Իզանակավորող բառեր», «Ձայնարկություն»), Ն. Ա.
ՊԱՌՆԱՍՅԱՆԸ («Բոյ»), Հ. Ա. ՈՀԱՆՅԱՆԸ («Ածական», «Թվական»):

Պ ա տ ա ս ի ա ն ա տ ա ս ի մ բ ա գ ի ռ ն ե ռ՝

Ս. Գ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ, Է. Գ. ԱՂԱՅԱՆ

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ւ Ք

Հայկական ՍՍՀ գրողությունների ակադեմիայի Հր. Անառ-
յանի անվան լեզվի ինստիտուտում տարիների ընթացքում զգալի
աշխատանք է կատարվել ժամանակակից հայոց լեզվի կառուց-
վածքի ուսումնասիրության բնագավառում: Հրատարակվել են մի
շարք մենագրություններ հայերենի կառուցվածքի համարյա բո-
լոր հիմնական հարցերի վերաբերյալ: Այդ բնագավառում աշխա-
տանքներ են կատարվել նաև մեր բուհերի համապատասխան ա-
մբիոններում: Գրված լինելով տարբեր հեղինակների կողմից, այդ
ուսումնասիրություններում հսկայա առկա են տարբերություններ
հետազոտության եղանակի, նյութի ընդգրկման, գիտական մեկ-
նաբանությունների և այլ տեսակետներից: Այնպես որ, վաղուց
զգացվում էր ժամանակակից հայերենի համակարգի համակոդ-
մանի ուսումնասիրության պահանջը մեկ աշխատության մեջ և
բայ հնարավորին միասնական սկզբունքներով:

Այդ աշխատանքին տարիներ առաջ ձեռնարկել է Հր. Անառյա-
նի անվան լեզվի ինստիտուտը և արդյունքները հրատարակում է
երեկ հատորով:

Ներկա հատորում բնկվում է ժամանակակից հայերենի ձևա-
բանական կառուցվածքը: Սույն աշխատությունը, ստեղծված լի-
նելով լեզվաբանության զարգացման այնպիսի շրջանում, երբ շատ
սկզբունքային հարցերի վերաբերյալ կան և առաջ են բաշվում
ստարեր, երբևի՜ իրարամերժ տեսակետներ, հավակնություն չու-
նի սպառիչ ու բոլորի համար ահառարկելի լուծում ու պատասխան
տալու բնաբկվող բոլոր հարցերին: Այսպիսի աշխատություն այժմ
անկասելի է գրել: Մակայն ինչ ուղղությամբ էլ զարգանալու լինի
լեզվաբանությունը, նա պետք է հենվի այն դրականի վրա, որ բա-
տեղծել է ղասական լեզվաբանությունը: Այդ դրականի հաշվա-
ռումով ու օգտագործումով էլ գրված է սույն աշխատությունը:

Նրանում միաժամանակ շատ հաճախ ցուցաբերվում է նոր մոտեցում. նոր խոսք է ստեղծվում, արվում են նշումներ, նշգրտումներ:

Ուսումնասիրությունը կատարված է հայոց լեզվի արդի շրջանի օրինաչափությունների հաշվառումով. իսկ աշխարհարարի առավել վաղ շրջանների առանձին երևույթների, ըստ անհրաժեշտության, համառոտակի անդրադարձվել է համապատասխան երևույթների ներկա օրինաչափություններն ավելի հիմնավառելու նպատակով:

Նշենք նաև, որ չնայած ուսումնասիրությունը միասնական սկզբունքով ու ռնով գրելու նպատակին ու ձգտմանը, այնուամենայնիվ աշխատության վրա իր կնիքն է բռնել տարբեր հեղինակների կողմից գրված լինելու հանգամանքը:

ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ԶԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ, ԱՌԱՐԿԱՆ, ԿԱՊԸ ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ

§ 1. Լեզվաբանական գիտության մեջ չկա միասնական բմբռնում ձևաբանության, որպես քերականության բաժնի, առարկայի ու խնդիրների վերաբերյալ: Ակնհայտ է հատկապես ձևաբանության սահմանների ընդլայնումն ի նաշիվ բառակազմության, բառերի շարահյուսական հատկանիշների ու կիրառությունների նարցերի: Այսպիսի մոտեցման տեղիք է տալիս մասնավորապես այն իրողությունը, որ ձևաբանությունը սերտ հարաբերության մեջ է մի կողմից բառագիտության, մյուս կողմից շարահյուսության հետ: Այդ առնչություններն ունեն տարբեր ու բազմազան դրսևորումներ, բայց քննարկվող հարցի կապակցությամբ էական է հատկապես այն, որ բառը տարբեր առումներով դառնում է թե՛ բառագիտության, թե՛ ձևաբանության և թե՛ շարահյուսության առարկա: Այսպիսի պարագայում առանձնահատուկ կարևորություն է ստանում լեզվի կառուցվածքի այդ տարբեր մակարդակների տեսակետից բառի, որպես լեզվական միավորի, գիտական տարբերակված գնահատությունը:

Կա նաև հակառակ մոտեցումը, որ հանգում է ձևաբանության սահմանների խիստ նեղացման, ըստ որի քերականության այդ բաժնի խնդիրն է համարվում բառերի քերականական ձևերի ուսումնասիրումը: Այսպիսի մոտեցման դեպքում, նախ, մի շարք խոսքի մասեր, որոնք չեն թեքվում, դուրս են թողնվում ձևաբանությունից և գիտվում են որպես շարահյուսության ուսումնասիրության առարկա, և, երկրորդ, ձևաբանության մեջ ընդգրկված խոսքի մասերը քննվում են (կամ նամենայն դեպս փորձում են քննել) սոսկ ձևային տեսակետից, անտեսելով իմաստը: Երկու մո-

տեցումներն էլ ծայրահեղություններ են, որոնցից պետք է խուսափի գիտությունը:

Անաբանությունն ուսումնասիրում է խոսքի մասերը, իրեն ճամակաբոլ. նրանց բնականական կարգերն ու նատկանիչները ձևային և իմաստային տեսակետից:

Խոսքի մասերն առանցքային տեղ են գրավում լեզվի կառուցվածքի մեջ, և նրանց համակարգը չի կարելի երկրիեղկել. բաժանել տարրեր բաժինների միջև, վերագրել տարբեր մակարդակների: Եթե որևէ մասնավոր նպատակի համար այդպիսի բաժանումը կարող է ինչ-ինչ պատճառով հարմար լինել, ապա լեզվի ամբողջական ու համակարգային ուսումնասիրության խնդրում այդպիսի բաժանումը չի կարող արդարացվել:

Վերցնենք այս տեսակետից մի շատ բնորոշ խոսքի մաս՝ կապը: Կապերն արտահայտում են բառերի ստորագասական հարաբերություններ և չեն թերվում: Թեև այս հարաբերությունները նախադասության մեջ շարահյուսական արժեք ունեն, բայց դա չի նշանակում, թե կապերը սոսկ շարահյուսական միավոր են և չպետք է ուսումնասիրվեն ձևաբանության մեջ: Պետք է նկատի ունենալ, որ ձևաբանական կարգերի ձևաբանական իմաստները նախադասության մեջ ձևով են բերում շարահյուսական արժեք: Այսպես, հոլովը՝ անառարկելիորեն ձևաբանական կարգ է և իր ձևային ու իմաստային կողմով ուսումնասիրվում է ձևաբանության մեջ: Սակայն հոլովները խոսքի մեջ շարահյուսական դեր են կատարում, արտահայտում են շարահյուսական տարբեր հարաբերություններ, որոնք և ուսումնասիրվում են շարահյուսության մեջ: Կապն իր քերականական դերով հարաբերակից է հոլովական ձևերին, և ինչպես վերջինս ունի իր ձևաբանական և շարահյուսական կողմերը, այնպես էլ կապը: Անշուշտ, անտառում և անտառի մեջ տարբեր կարգի երևույթներ են այն իմաստով, որ առաջինը բառակ է, երկրորդը՝ շարահյուսական կապակցություն: Բայց քրեանարկվող հարցի տեսակետից այստեղ կարևորն այն է, որ այդ շարահյուսական կապակցությունը կազմված է երկու ոչ թե շարահյուսական, այլ բառա-ձևաբանական միավորներից, իհարկե, իրենց յուրահատկություններով հանդերձ: Մեջ-ը, առանց ձևափոխության, իր ուղիղ ձևով այնպիսի իմաստային հատկանիշ ունի, որ նրան թույլ է տալիս նախադասության մեջ ձևավորելու շարահյու-

սակա՛ն պաշտոններ՝ տեղի պարագա, ժամանակի պարագա և այլն: Այդ պատճառով այն, որպէս լեզվական միավոր, պետք է քննվի ձևաբանութեան մեջ իր թե՛ ձևային, թե՛ իմաստային ընդհանուր հատկանիշով, որի տարբեր շարահյուսական դրսևորումները քննվելու են շարահյուսութեան մեջ:

Այսպիսով, ձևաբանութեան մեջ քննվում են բառերի ոչ միայն քերականական փոփոխութիւնները և այդ կապակցութեամբ՝ թեքվող խոսքի մասերը, այլև առհասարակ բոլոր խոսքի մասերը, խոսքի մասերի ամբողջ համակարգը:

§ 2. Խոսքի մասերն ընդգրկում են լեզվի բառապաշարը, բոլոր բառերը, որոնք միաժամանակ բառադիտութեան ուսումնասիրութեան առարկան են: Արդ, ձևաբանութիւնն ի՞նչ տեսակետից է անդրադառնում բառերին, վերջիններս ի՞նչ կողմերով են դառնում ձևաբանութեան ուսումնասիրութեան առարկա:

Ընդունված է ասել, թէ բառականի և քերականականի հիմնական տարբերութիւնն այն է, որ առաջինը գործ ունի մասնավորների, իսկ երկրորդը՝ վերացութիւնների հետ: Որ քերականական ամեն մի իրակութիւն վերացարկման արտահայտութիւն է, կասկածից վեր է: Իրոք, բաղմամբով տարբեր բառական միավորներ կարող են ենթարկվել մեկ ընդհանուր քերականական կանոնի, ունենալ միևնույն քերականական կարգը: Կիւր, ոչխար, ծով, դարբանը, որոնք ունեն բառական բոլորովին տարբեր իմաստներ, պատկանում են միևնույն խոսքի մասին (գոյական), հոլովում են, ենթարկվում են միևնույն հոլովման (ի): Սիւրել, աւել, զրօսնել. այնքա՛ն բոլորովին տարբեր իմաստ ունեցող բառերը պատկանում են միևնույն խոսքի մասին (բայ), ունեն միևնույն քերականական կարգը (խոնարհվում են): Բառերին, որպէս բառապաշարի միավորների, հատուկ չեն այսպիսի վերացութիւնները: Թերված օրինակներից յուրաքանչյուրը մեկ բառական միավոր է և այս առումով էապէս տարբերվում է մյուսներից: Սակայն սա չի նշանակում, թէ բառական միավորներին, որպէս այդպիսիների, հատուկ չէ վերացութիւնը: Նախ, յուրաքանչյուր բառ, ինքնին վերցրած, վերացութեան արդյունք է. այն վերացութիւն է իրրեւ լեզվական միավոր և խոսքի մեջ է ստանում իր կոնկրետ դրսևորումը: Ասենք, փառ բառը իր մեջ բովանդակում է որոշակի կարծրութիւն ու այլ հատկանիշներ ունեցող հայտնի նյութի ընդհանուր գաղափարը և

այդ պատճառով էլ այն կարող է վերաբերել բոլոր քարերին, քարի բոլոր տեսակներին: Իհարկե, այսպիսի վերացությունները վերաբերում են ամեն մի բառի առանձին վերցրած և էպպես տարբերվում են քերականական վերացությունից:

Բացի սրանից, պետք է նկատի ունենալ իմաստային ընդհանրությամբ պայմանավորված տարբեր բառախմբերի առկայությունը բառապաշարի մեջ, որոնք նույնպես վերացության յուրահատուկ արտահայտություն են, ասենք՝ ժամանակի անուններ, տեղի անուններ, չափ ու քանակ ցույց տվող բառեր, առարկայի որակ ցույց տվող բառեր և այլն: Այսպիսով, բառերին ևս հատուկ է վերացությունը, և տարբերությունը քերականությունից՝ վերացության բնույթի մեջ է:

Ավելի ակնհայտ ու յուրահատուկ վերացություններ հատուկ են բառերի կազմությանը: Հենց վերոհիշյալ երկու կարգի օրինակներից յուրաքանչյուրը բառակազմական (խսկ սա բառական հատկանիշ է) տեսակետից պատկանում է միևնույն տիպին. գիր, ոչխար, ծով, դար բառերը պարզ, արմատական բառեր են, իսկ սիրել, ատել, զրոսնել, պնդել բառական բաղադրյալ ձևեր են: Այստեղ մենք գործ ունենք բառերի կազմության վերացությունների հետ:

Վերցնենք այսպիսի օրինակներ.

երեխայություն	հերոսացում	աշակերտություն
երեխայական	հերոսական	աշակերտական
երեխայաբար	հերոսաբար	աշակերտաբար
երեխայանալ	հերոսանալ	աշակերտել

Դիտելով այս բառերը, տեսնում ենք, որ կազմության տեսակետից ուղղահայաց շարքերն ունեն որոշ ընդհանրություն. ամեն մի շարքում ունենք միևնույն արմատը (երեխա, հերոս, աշակերտ), և բառերի իմաստը մասնավորվում է այդ միևնույն արմատների վրա: Յուրաքանչյուր ուղղահայաց շարքի բառակազմական այդ ընդհանրությունը կարելի է արտահայտել «տվյալ արմատ+ածանց» կաղապարով: Բոլոր շարքերում, միասին վերցրած, ունենք բառակազմական ավելի մեծ ընդհանրություն՝ «առմատ+ածանց»:

Այս կաղապարները, անշուշտ, որոշակի վերացության արտահայտություն են, ինչպես որ վերացության արտահայտություն է «հիմք+հովտվական վերջավորություն» կաղապարը: Միայն թե, ի

տարբերություն վերջինիս, որը քերականական արժեք ու բնույթ ունի, առաջինը վերաբերում է բառագիտությանը և մասնավորապես բառակազմական արժեք ունի: Վերջապես վերացությունն են և՛ ամեն ածանց, և՛ ածանցների տարբեր խմբերը, և՛ ածանցը, արմատը առհասարակ: Սրանք բառական, բառակազմական վերացություններ են, որոնք իրենց բնույթով տարբեր են քերականական վերացությունից:

Դիտելով վերահիշյալ բառերի հորիզոնական շարքերը, կարելի է նկատել, որ թեև դրանք կազմված են տարբեր բառերից, որոնք ունեն տարբեր արմատներ, այնուամենայնիվ դրանց միջև կա որոշակի ընդհանրություն: Առաջին շարքի բառերը ցույց են տալիս առարկա (կամ իբրև առարկա մտածված երևույթ), երկրորդ շարքի բառերը ցույց են տալիս առարկայի հատկանիշ, երրորդ շարքինը՝ գործողության հատկանիշ, չորրորդ շարքինը՝ գործողություն: Այս վերացությունները կազմվում են համապատասխան առանձին բառերի իմաստներից՝ վերջիններիս մեջ առկա ընդհանրության հիման վրա և տարբերությունների անտեսումով: Այսպես են կազմվում, ուրեմն, խոսքի մասային վերացությունները:

Այսպիսով, բառապաշարին ևս հատուկ են վերացությունները, միայն թե վերջիններս տարբերվում են քերականական վերացությունից: Բառական և մասնավորապես բառակազմական վերացությունները չեն բացառում, որ իմաստային տեսակետից յուրաքանչյուր բառ բնութագրվի իբրև առանձին միավոր, և այս առումով բառական վերացությունները, իրոք, տարբերվում են քերականականից: Այս հանգամանքով պայմանավորվում են նրանց ուսումնասիրման որոշ տարբերություններ: Լեզվի բառային կազմի, մասնավորապես իմաստային կողմի լիակատար ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ է հավաքել լեզվի ամբողջ բառապաշարը, բոլոր բառերը, թեև դրանց մեջ կան կառուցվածքային մեծ ընդհանրություններ: Այդ նպատակին են ծառայում բառարանները, որոնք ներկայացնում են տվյալ լեզվի բառապաշարը: Թեև հայտնի է, տսենք, —սկան ածանցի բառակազմական արժեքը, այնուամենայնիվ բառապաշարի ամբողջական ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել այդ ածանցով բոլոր կազմությունները, ինչպես՝ աշուկեւտական, խմրական, լեռնական, մասնական, ավանդական, դասական և այլն, որոնցից յուրաքանչյուրը իմաստային տեսակետից ունի իր յուրահատկությունը: Մինչ-

ղեռ, օրինակ, տրական հոլովի ուսումնասիրման ղեկքում անհրաժեշտ չէ հավաքել և ներկայացնել ընթերցողին այն բոլոր բառերը, որոնք ստանում են ի կամ այդ հոլովի այլ վերջավորություն, ինչպես՝ ֆաղափ, ջյոդի, նանապաւրհի, գրիչի, ընկերոջ, գրության, շարաքվա և այլն։ Հոլովի, տվյալ ղեկքում տրական հոլովի իմնավոր ուսումնասիրության ղեկքում բավական են լինում սահմանափակ թվով համապատասխան տիպական փաստեր։ Այսպես է ճերտականական կարգերի ուսումնասիրման առանձնահատկությունը, որ պայմանավորված է նրանց վերացության բնույթով։ Նշենք նաև, որ ի տարբերություն բառագիտության, որին, այլ հարցերի հետ միասին, հետաքրքրում է բառի կազմությունը, ձևաբանությունը բառը քննում է որպես ամբողջական միավոր։

§ 3. Խոսքի մասերի ուսումնասիրության մեջ ըստ անհրաժեշտության պետք է տեղ տալ բառերի նաև ձևային հատկանիշներին։ Այս կապակցությամբ ձևաբանության մեջ քննվում են նաև բառակազմական յարցեր այն չափով, ինչ չափով դրանք բնութագրական արժեք ունեն տվյալ խոսքի մասի համար և դրանով իսկ քերականական որոշ դեր են կատարում։ Այսպես՝ քանի որ -ալքյուն ածանցով կազմվում են միայն գոյականներ (արտադրություն, բնակչություն, քննություն, լեզվաբանություն), ուստի այդ երևույթը ձևաբանության մեջ քննվում է այդ առումով, և -ալքյունով կազմությունը գնահատվում է որպես գոյականի ձև։ Իսկ բուն բառակազմական ներքին հարցերը (այդ ածանցի կազմությունը և այլն) վերաբերում են բառակազմությանը։ Ավելացնենք, որ այդ ձևային հատկանիշը կարևոր է նաև համապատասխան գոյականների հոլովման տիպի համար (ա հոլովում)։

Որպես բառի ձևային հատկանիշ որոշ առումով կարող է կարևոր լինել, թե բառը ինչպիսի՝ կամ մասնավորապես ո՞ր հնչյունով է վերջանում։ Այսպես, մի մասնավոր նսլատակի՝ որոշյալ առման ձևավորման համար կարևոր է տվյալ բառի՝ ձայնավորով կամ բաղաձայնով վերջանալը (որպեսզի ըստ այդմ գործածվի ն կամ ը հոգը)։ Կամ՝ գոյականի հոլովման մեջ, օրինակ, քերականական որոշ դեր է ստանում բառի՝ ի-ով վերջանալը, քանի որ ձևային այդ հատկանիշով որոշվում է բառի հոլովման տիպը։ Այդ նույն հատկանիշը բառագիտությանը հետաքրքրում է մի այլ տե-

սակետից՝ որոշելու համար բառաբարդման ժամանակ հոդակապի բնույթի հարցը (հմտ. ձեռագործ, գինեգործ):

Վերջապես, բառի ձևային հատկանիշ է նրա միավանկ կամ բազմավանկ լինելը, որ ԼԲԲԵՄՆ հիմք է դառնում բառի քերականական յուրահատկության համար: Այսպես, բայի միավանկությունը կարող է պայմանավորել նրա խոնարհման անկանոնություն (գալ, տալ, լալ), գոյականի միավանկությունը պայմանավորում է թվի քերականական կարգի ձևավորման յուրահատկություն, ի տարբերություն բազմավանկ բառերի, և այլն:

Ձևաբանությանը քերականական առումով հետաքրքրում է բառերի նաև իմաստային հատկանիշը, միայն թե ոչ մասնավոր, այլ ընդհանուր իմաստը: Բացի խոսքի մասերի դասակարգման հարցում այդ հատկանիշի շատ էական դերից, ձևաբանությունը հաճախ հաշվի է առնում համեմատաբար ստորին մակարդակի իմաստային հատկանիշները, որոնք, լինելով բառերի առանձին խմբերի իմաստային վերացարկումներ, հաճախ ունենում են ձևաբանական արժեք:

Նշենք, օրինակ, գոյականների որոշ խմբերի իմաստային հատկանիշի դերը նրանց հոլովման տիպի հարցում (ասենք, ժամանակի անունների պատկանելը վա հոլովման, անձ ցույց տվող անունների պատկանելը ա, ոչ հոլովումներին և այլն), բայի իմաստային բնույթի դերը քերականական սեռի հարցում, ածականների իմաստային յուրահատկության դերը նրանց համեմատության աստիճան ունենալու կամ չունենալու հարցում և այլն:

Այսպիսով, ձևաբանության հիմնական խնդիրների քննության տեսակետից հաճախ անհրաժեշտ է լինում հաշվի առնել բառերի ձևային և իմաստային հատկանիշները. այս դեպքում բառերի այդ հատկանիշների քննությունը նպատակային բնույթ չի կրում. դրանք ընդհանուր ձևով հաշվի են առնվում որպես միջոց՝ համապատասխան ձևաբանական կարգերն ու երևույթները հիմնավոր քննելու, բնութագրելու, պատճառաբանելու համար:

ԲԱՌԻ ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 4. Բառը կարելի է քննել, վերլուծել տարբեր տեսանկյուններով՝ հնչյունաբանական, բառակազմական, ձևաբանական, շարահյուսական (ըստ համապատասխան մակարդակների): Բառի

ձևաբանական վերլուծության նպատակն է՝ որոշել նրա բառային-քերականական արժեքը, քերականական կարգերը և կատարել քերականական ձևի ձևակազմական վերլուծություն: Այսպիսի վերլուծումով որոշվում են բառի կամ բառաձևի հետևյալ հատկանիշները՝ խոսքի մասային պատկանելությունը, խոսքի մասային տեսակը՝ ձևաբանական կարգերը և դրանց հետ կապված՝ քերականական ձևն ու իմաստը, այդ ձևի բաղադրիչները, վերջիններիս դերն ու փոխհարաբերությունը: Անշուշտ, ոչ բոլոր բառերին ու բառաձևերին են վերաբերում այս բոլոր հատկանիշներն ու դրանց բացահայտումը:

§ 5. Բառի ձևաբանական վերլուծության հետ կապված ամենահիմնական հասկացություններն են հիմքը և վերջավորությունը:

Վերջավորությունը քերականական մասնիկ է, որն արտահայտում է քերականական իմաստ: Դպրոցից և դպրոցներ բառաձևերի մեջ վերջավորություններն են ից և ներ. որոնցից առաջինը անշատման, երկրորդը քերականական իմաստ է հաղորդում բառին, երկրորդը՝ թվի:

Հիմքերը լինում են երկու տեսակ՝ բացարձակ և հարաբերական: Բացարձակ կոչվում է բառի հիմքը առանց քերականական որևէ վերջավորության: Բացարձակ հիմքը միշտ մնում է նույնը բառի քերականական բոլոր փոփոխությունների դեպքում: Այսպես՝ դպրոցի, դպրոցներ, դպրոցների, դպրոցներից բառաձևերի մեջ բացարձակ հիմքն է դպրոց-ը: Մառը, ծառիցս, ծառերովս բառաձևերի մեջ բացարձակ հիմք է ծառ-ը:

Ինչպես երևում է օրինակներից, բառը կարող է ստանալ մեկից ավելի վերջավորություններ: Այդպիսի դեպքերում (ի տարբերություն մեկ վերջավորություն ունեցող բառաձևերի, ուր այդ վերջավորությունը հակադրվում է մեկ որոշակի հիմքի) հիմքի և վերջավորության հարաբերությունը փոխվում է: Բացի բացարձակ հիմքից, նման դեպքերում հիմքի արժեք է ստանում բառաձևը առանց վերջին վերջավորության: Այդպիսի հիմքը կարելի է կոչել հարաբերական, հաշվի առնելով, որ այն կայուն, բացարձակ չէ և փոփոխվում է՝ նայած թե ո՞ր վերջավորության համեմատությունամբ է վերցվում: Այսպես՝ ծառերից բառաձևի մեջ հարաբերական հիմք է ծառեր, ծառերիցս ձևի մեջ՝ ծառերից, կնոջով բառաձևում՝ կնոջ, կանանցից բառաձևում՝ կանանց և այլն:

Միևնույն բառի տարբեր վերջավորությունները սովորաբար

դրվում են որոշակի հերթականությամբ: Գոյականի համակարգում այդ հերթականությունը հետևյալն է՝ թվի վերջավորություն, հոլովական վերջավորություն և հոդ¹:

Սակայն ոչ միշտ է քերականական ամեն մի իմաստ ունենում իր հատուկ արտահայտության ձևային կոդը: Հաճախ միևնույն վերջավորությունը ծառայում է տարբեր քերականական իմաստ արտահայտելուն: Դա առավելապես հատուկ է բայական համակարգին: Այսպես՝ գրեցի, գրեցիր ձեռքի մեջ —ի և —իր վերջավորությունները միաժամանակ և՛ դեմքի, և՛ թվի իմաստ են արտահայտում:

§ 6. Թե՛ անվանական և թե՛ բայական համակարգում հանդես է գալիս քերականական զրո վերջավորությունը, որը կատարում է ձևային վերջավորության հավասար դեր: Զրո վերջավորությամբ բառաձևի քերականական իմաստը որոշելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել, թե տվյալ ձևը քերականական ի՞նչ ձևերի հակադրությունն է մեջ է վերցվում²: Այսպես՝ հայտնի է, որ ծառից բառաձևը բացառականի ձև է, քանի որ ունի —ից վերջավորությունը: Մինչդեռ ծառ ձևի զրո վերջավորությունը քերականորեն կարող է արժեքավորվել այն դեպքում, երբ մենք այդ ձևը վերցնենք այս կամ այն ձևի հետ որոշակի հակադրության մեջ: Մասնավորապես կարող է ունենալ եզակի թվի դեր կատարող Օ վերջավորություն, երբ այն վերցնելու լինենք ծառեր հոգնակիի հակադրության մեջ և կարող է ունենալ նաև հոլովական Օ վերջավորության արժեք, եթե վերցնելու լինենք, ասենք, ծառի, ծառից հոլովական ձևերի հակադրությամբ: Ըստ որում, ինչպես երևում է, միևնույն բառաձևը, վերցվելով տարբեր քերականական շարքերի հակադրության մեջ, միաժամանակ կարող է արժեքավորվել մեկից ավել զրո վերջավորությամբ: Այսպես՝ գնաց, գրեց ձեռքը (գնացի, գնացիր, գրեցի, գրեցիր շարքում) ունեն միաժամանակ և՛ թվի, և՛ դեմքի զրո վերջավորություններ:

Պետք է նկատի ունենալ, որ զրո վերջավորությամբ հատկանշվող բառաձևը կարող է առհասարակ չունենալ որևէ քերականական ձևույթ, այլ լինել բառի ուղիղ ձևը, ինչպես վերը բերված ծառ բառն է: Այն, սակայն, իր կազմում կարող է ունենալ քերականական այս կամ այն ձևույթը, ինչպես գնաց, գրեց ձեռքը, որոն-

¹ Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 133 և շար.:

² Նույն տեղում, էջ 132—133:

ցում աջ-ը և եջ-ը հիմք կազմող ձևույթներ են, որոնք առկա են նաև 1-ին, 2-րդ դեմքերի ձևերում՝ զնաջ-ի՝ զնաջ-ի, գրեց-ի, գրեց-ի:

ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

§ 7. Խոսքի մասերի համակարգի ու դասակարգման հարցը լեզվաբանության առավել վիճելի հարցերից է: Խոսքի մասերը ոմանք համարում են քերականական կարգեր, ոմանք՝ մասնավորապես ձևաբանական, երրորդները՝ շարահյուսական, չորրորդները՝ բառա-քերականական, ուրիշները՝ բառական, իմացաբանական և այլն:

Խոսքի մասերի դասակարգման վերաբերյալ տարակարծությունները հիմնականում հանգում են հետևյալին: Նրանց դասակարգման հիմունք են համարում՝

ա) Ոմանք բառերի բոլոր հատկանիշները՝ իմաստային, ձևաբանական, շարահյուսական, բառակազմական.

բ) Ուրիշները՝ բառերի իմաստային, ձևաբանական ու շարահյուսական հատկանիշները.

գ) Երրորդները՝ բառերի միայն ձևաբանական հատկանիշները.

դ) Չորրորդները՝ բառերի ընդհանուր իմաստային ու շարահյուսական հատկանիշները.

ե) Հինգերորդները՝ բառերի ընդհանուր իմաստը և այլն³:

Խոսքի մասերի համակարգի ու դասակարգման գիտական լուծման համար անհրաժեշտ է ապահովել հետևյալ պահանջները.

ա) Խոսքի մասերի բնույթի, նրանցում բառականի ու քերականականի նիշտ գնահատում.

բ) Լեզվի, իբրև լեզվաբանության առարկայի, ճիշտ գնահատում, որը ելակետային դեր է կատարում խոսքի մասերի որոշման հարցում.

գ) Գիտական դասակարգման պահանջների հաշվառում. մասնավորապես դասակարգման հիմունքի ու դասակարգվող միավորների այլ հատկանիշների տարբերում.

³ Խոսքի մասերի դասակարգման վերաբերյալ եղած կարծիքների մանրամասն քննությունը տե՛ս Ս. Գ. Սքարհամյան, *Զթերվող խոսքի մասերը ժամանակակից հայերենում և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը*, Երևան, 1965, էջ 15—71:

դ) լեզվի ու խոսքի, լեզվականի ու խոսքայինի փոխհարաբերության բավարար հաշվառում:

Անհրաժեշտ է նաև նկատի ունենալ խոսքի մասերի դասակարգման դժվարության, այսպես ասած, օբյեկտիվ կողմը, որ առկա է բուն լեզվի մեջ, խոսքի մասերի համակարգի էության մեջ: Դրանք են՝

ա) Տարբեր խոսքի մասերի պատմական փոխանցումներ և այդ պատճառով հաճախ նրանց ոչ որոշակի սահմանազատվածություն բուն իսկ լեզվի մեջ.

բ) խոսքի մասերի միմյանց նկատմամբ ունեցած հակադրությունների տարբեր բնույթներն ու տարբեր մակարդակները:

Տ. Նախ՝ խոսքի մասերի բնույթի մասին: Ամեն մի վերացություն իր բնույթով բնականաբար համապատասխանում է այն առանձիններին, որոնցից կատարվում է տվյալ վերացությունը: Ինչ խոսք, որ այդպես պետք է գնահատել նաև խոսքի մասերը: Խոսքի մասային վերացության համար իբրև առանձիններ ծառայում են բառերը, ուստի և բառերից ստեղծված վերացությունը չի կարող բացառել բառականը և լինել զուտ քերականական:

Ինչի՞ հիման վրա է կազմվում, օրինակ, բայի խոսքի մասային՝ գործողության իմաստը: Չէ՞ որ տարբեր բայեր ունեն տարբեր իմաստներ, ինչպես՝ ֆայլել, երգել, մտածել: Այս և բոլոր բայերը իրենց բնույթով տարբերվում են այնպիսի բառերից, ինչպիսիք են՝ ֆայլ, երգ, միտք, երեք, շուրս և այլն: Այս ընդհանուր տարբերիչ հատկանիշը գործողության ընդհանուր իմաստն է, որ կա բոլոր բայերի մեջ և ամեն մի բայի մեջ, իբրև բառիմաստի ավելի բարձր մակարդակի վերացություն, քան տվյալ բայի մասնավոր իմաստն է: Տվյալ գործողության իմաստը, որ արտահայտվում է բայի մեջ, և գործողության ընդհանուր իմաստը, որ հատուկ է բայ խոսքի մասին, առանձինի և ընդհանուրի փոխհարաբերության մեջ զտնվող երևույթներ են, ավելի ճիշտ, նույն երևույթի տարբեր կողմերը: Եվ, ինչ խոսք, չի կարելի միևնույն երևույթի տարբեր կողմերը դասել լեզվի կառուցվածքի տարբեր քնագավառների մեջ: Սա վերաբերում է ոչ միայն բային, այլև բնականաբար մյուս բոլոր խոսքի մասերին:

Պետք է նշել, որ խոսքի մասային իմաստը, իր բնույթով ու էությունամբ լինելով բառական կարգի վերացություն, ունի նաև քերա-

կանսական կողմ ու արժևք: Այն հիմք է հանդիսանում տվյալ խոսքի մասի մեջ մանող բառերի քերականական փոփոխությունների և ընդհանրապես քերականական հատկանիշների համար: Այսպես, գոյականի խոսքի մասային ընդհանուր իմաստը առարկա (կամ որպես այդպիսին մտածված երևույթ) անվանելն է: Այս հատկանիշը որոշակի դեր է կատարում գոյականի ձևաբանական կարգերի (թվի, հոլովման և այլն) հարցում, ճիշտ այնպես, ինչպես բայի ընթացականության իմաստը՝ նրա քերականական կարգերի (սեռ, խոնարհում և այլն) հարցում: Այս տեսակետից հետաքրքրական է բայը և բայանվան տարբերությունը իմաստային ու քերականական տեսակետից, Նիկ տվյալ դեռուտատը լեզվականորեն արտահայտվում է որպես բայ, այսինքն՝ իմաստային տեսակետից հատկանշվում է ընթացականությամբ, ապա բնականաբար ձևով է բերում նաև համապատասխան քերականական հատկանիշներ (ինչպես՝ շարժել, շարժող, շարժելու, շարժեցի, շարժեցինք, շարժելու ենք և այլն), իսկ Նիկ այդ նույն դեռուտատը լեզվականորեն մտածվում է որպես առարկա, այսինքն՝ հանդես է գալիս գոյականական իմաստով, ապա ստանում է այդ իմաստին համապատասխան ձևաբանական կարգեր ու արտահայտություններ (ինչպես՝ շարժում, շարժումներ, շարժման, շարժումից, շարժումով, շարժումներ, շարժումների, շարժումներից և այլն):

Այսպիսով, խոսքի մասերը բառա-բերականական կարգեր են: Հետ որում, տարբեր խոսքի մասերի մեջ բառական ու քերականականի այս հարաբերությունը միատեսակ չէ:

Խոսքի մասերի բնույթի ճիշտ որոշումը օգնում է ճիշտ կողմնորոշվելու նաև մի այլ կարևոր հարցում՝ բառային կազմի ու խոսքի մասերի հարաբերության հարցում. հարցի հիշյալ լուծումով պայմանավորված՝ չի կարող արդարացվել որոշ խոսքի մասեր՝ խոսքի մասերի ընդհանուր համակարգից դուրս թողնելն այն պատճառաբանությամբ, թե նրանք նախադասության անդամի քերականական դեր չունեն: Բուլաբ բառերը, անկախ իրենց բերականական դերից, մտնում են խոսքի մասերի շարք և այդ համակարգում ունեն իրենց տեղը:

§ 9. Լեզվի, իբրև լեզվաբանության առարկայի, տարբեր բնութագրերը համապատասխան դեր են կատարում խոսքի մասերի որոշման հարցում: Այն լեզվաբանները, որոնք լեզուն բնորոշում են նրա հաղորդակցական դերով և այն քննում են մտածողության հետ

անխղճի կապի մեջ, խոսքի մասերի որոշման մեջ հատուկ նշանակություն են տալիս նրանց իմաստային կողմին: Իսկ խոսքի մասերը միայն ձևաբանական փոփոխություններով որոշելու հիմքում ընկած է այն ըմբռնումը, ըստ որի լեզուն նշանների համակարգ է, և լեզվաբանության խնդիրն է՝ այդ նշանների համակարգի, լեզվի արտաքին կողմի քննությունը:

Լեզվի, իբրև համակարգի, ըմբռնումը առաջին պլան մղեց լեզվական միավորների հարաբերությունների ուսումնասիրումը: Այդ հարաբերությունների դերն այնքան գերազնահատվեց, որ որոշ մասնագետների կողմից ըստ էության ժխտվեց լեզվական միավորի ինքնուրույնությունը: Լեզվի կառուցվածքի մեջ հարաբերությունների այդ գերազնահատումը վճռական դեր է կատարում ժամանակակից լեզվաբանության որոշ ծայրաթևերի հայացքներում, ըստ որոնց խոսքի մասերը պետք է որոշել բառերի շարահյուսական հարաբերություններով:

Շարահյուսական հարաբերությունների գերազնահատումը տեղիք է տալիս խոսքի մասային վերացությունների լեզվական յուրահատկության անտեսման կամ թերազնահատման և տրամաբանական ու նույնիսկ դեհոտատային կողմի հաշվառման: Հիշենք, օրինակ, դերանունները հարաբերակից խոսքի մասերի մեջ տարրալուծելու հին ու նոր առաջարկությունները՝ շարահյուսական հատկանիշի որոշ ընդհանրության հիման վրա: Մառ, խոտ, մառդ և սա, դա, նա բառերի խոսքի մասային արժեքի նույնացումը նշանակում է տվյալ մակարդակում այդ բառերի գնահատման հարցում իմաստային-լեզվական ելակետից (զոյականն անվանողական արժեք ունեցող բառ է, դերանունը՝ հարաբերություններով ցույց տվող, ակնարկող) փոխարինել արտալեզվային ելակետով. դեհոտատի ընդհանրության հանգամանքով. ավելի պարզ՝ գնահատել ինչը (արտալեզվայինը) և անտեսել ինչպես (լեզվայինը): Այսպես է և մյուս դեպքերում: Մի փոքր ավելի խորանալու դեպքում պարզվում է, որ լեզվի տեսակետից, լեզվական առումով, այդ թվում և խոսքի մասերի որոշման համար առանձնահատուկ կարևորություն է ստանում բառերի ոչ այնքան ինչ ցույց տալը, որքան ինչպես ցույց տալը՝ Հմմտ. սպիտակ և սպիտակությամբ. վազել և վազվ. սակայն և հակադրությամբ, օխա՜յ և բավականություն և այլն: Բառի ձևաբանական ու շարահյուսական հատկանիշները խոսքի մասերի դասակարգման հիմքում դնելու աննպատա-

կահարմարություն ու անհնարինության հարցը այլ առումով քրեորենվում է § 10-ում:

Լեզուն և՛ հաղորդակցական դեր է կատարում, և՛ համակարգ է հանդիսանում, ըստ որում, այդ հատկանիշները ոչ միայն իրար շեն բացառում, այլև պայմանավորում են միմյանց և բնորոշում են լեզուն թե՛ գործառական (ֆունկցիոնալ) և թե՛ կառուցվածքային տեսակետից: Այդ պատճառով էլ լեզվի իմաստավոր միավորների, այդ թվում և բառերի դասակարգման համար չի կարող տեսականորեն ընդհանրապես բացառվել հատկապես իմաստային կողմը կամ հատկապես ձևային կողմը: Այս հարցը, սակայն, չի կարող լուծվել միայն տեսականորեն, քանի որ այն վերաբերում է որոշակի փաստերի և չի կարող վճռվել այդ փաստերի բնույթից ու էությունից կտրված:

§ 10. Խոսքի մասերի դասակարգման վրա բացասաբար են անդրադարձել գիտական դասակարգման պահանջների անտեսումը և դասակարգման հիմունքի ու դասակարգվող միավորների այլ կարգի հատկանիշների նույնացումը:

Այն հատկանիշը, որի հիման վրա կատարվում է դասակարգումը, պետք է լինի ամենաբնորոշը դասակարգվող օբյեկտի էության համար: Տվյալ դասակարգման մեջ կամ դասակարգման տվյալ մակարդակում իբրև հիմունք վերցրած հատկանիշի տեսակետից դասակարգման եզրերը, բաժանման անդամները պետք է հակադրվեն և բացառեն իրար:

Նշենք, որ խոսքի մասային վերացությունների որոշման և այդ առումով նրանց դասակարգման համար ձևաբանական հատկանիշը չի կարող հիմունք ծառայել⁴: Քանի որ մենք ունենք ոչ միայն ֆաբից, այլև յուրաքանչյուրից, գրելուց, ինչպես և լավից, երկուսից և այլն, հասկանալի է, որ ընդգծված բառերի, այդ թվում և ֆաբ բառի (ու բոլոր գոյականների) խոսքի մասային պատկանելության որոշման հարցում հղումանը հիմունքի դեր վերագրել չի կարելի: Անկարելի է, օրինակ, դերանունը, որպես խոսքի մաս,

⁴ Բառի ձևաբանական, շարահյուսական, բառակազմական ու խոսքային հատկանիշները, որպես խոսքի մասերի դասակարգման հիմունք, հիմնավոր քննադատել ու մերժել է ակադ. Գ. Սևակը իր «Խոսքի մասերի ուսումնառք» (ԵՊՀԱ, 1939, հ. 11) ուսումնասիրության մեջ, ուր նա դասակարգման հիմունք է ընդունում բառերի լեզվական-իմացաբանական իմաստը:

որոշել ձևաբանական հատկանիշով: Դերանվան համար որպես խոսքի մասսային հատկանիշ ու հիմունք առաջարկվում է դերանվանական հոլովումը: Այս դեպքում կատարվի, որ ինքս, ինքդ, ինքը դերանուններից միայն վերջինը պիտի համարենք դերանուն, նրա հոգնակին՝ իրենք, պիտի համարենք գոյական, քանի որ ենթարկվում է անվանական ց հոլովման, իսկ այդ միևնույն դերանվան առաջին ու երկրորդ դեմքերը՝ ինքս, ինքդ, չպիտի համարենք ո՛չ դերանուն, ո՛չ գոյական, քանի որ չեն հոլովվում: Հայերենում ձևաբանական հատկանիշը չի կարող հիմունք հանդիսանալ խոսքի մասերի դասակարգման համար, թեև որոշ ձևաբանական կարգեր այս կամ այն խոսքի մասի համար ավելի բնորոշ են:

Խոսքի մասերի դասակարգման հիմնում չի կարելի դնել նաև բառերի շարահյուսական հատկանիշը. իբրև միասնական հիմունք: ժամանակակից լեզվաբանության որոշ ներկայացուցիչներ գտնում են, որ գոյականն ամեն մի բառ է, որը կատարում է ենթակայի ու խնդրի դեր, ածականը ամեն մի բառ է, որ կատարում է որոշչի դեր, բայց ստորոգյալն է, ըստ որում ոչ միայն պարզ, այլև բաղադրյալ, մակբայր ստորոգյալի մի լրացում է՝ արտահայտված ամեն մի բառով ու բառաձևով՝ գոյականի թեք հոլովներով, ածականով և այլն (որ համապատասխանում է պարագաներին):

Ինչպես որոշակիորեն երևում է նույնիսկ այս համառոտ բացատրությունից, այս ձևով ճանաչված խոսքի մասերը՝ ըստ էության հանդիսանում են ոչ թե բառական, լեզվական վերացություններ, այլ նախադասության մեջ գործածված շարահյուսական հարաբերության տարբեր արտահայտություններ: Ակնհայտ է, որ խոսքի մասերի անուններն այստեղ պարզապես պայմանական անվանումներ են շարահյուսական որոշակի գործածությունների:

Ձի կարելի խոսքի մասերի դասակարգման հիմունք համարել նաև բառակազմական հատկանիշները: Իբրև դասակարգման հիմունք ներկայացվող հատկանիշը (ասենք, բառակազմության տրվյալ միջոցը կամ միջոցների ամբողջությունը) պետք է հատուկ լինի տվյալ խոսքի մասի մեջ մտնող բոլոր բառերին. այն չպետք է ունենան այլ խոսքի մասերի պատկանող բառեր: Քանի որ հայերենի բառերի ճնշող մեծամասնությունը այդպիսի հատկանիշ առաջադրվել չի կարող, ուստի և բառակազմական հատկանիշը չի կարելի համարել դասակարգման հիմունք: Կարելի է, իհարկե, ցույց

տալ, որ բառակաղմական որևէ մասնավոր հատկանիշ հատուկ է միայն մեկ խոսքի մասի: Ասենք, —ուրյուն—ով կաղմված բառերը միայն գոյական են: Սակայն այսպիսի առանձին երևույթները չեն փոխում հարցի էությունը: Նախ, դրանք մասնակի իրողություններ են և ընդհանուր արժեք չունեն: Երկրորդ, ինչի՞ց դիտենք, ինչի՞ հիման վրա ենք եկրակացնում, որ, օրինակ, հայտաբացություն բառը միայն գոյական է, իսկ կոմերիտական բառը՝ թե՛ գոյական, թե՛ ածական: Անշուշտ, այդ բառերի ընդհանուր իմաստային հատկանիշը քննելով և նկատի ունենալով է, որ հանգում ենք այդ եզրակացությանը:

Ձևաբանական, շարահյուսական և բառակաղմական հատկանիշները ոչ միայն առանձին-առանձին, այլև միասին վերցրած չի կարելի դնել խոսքի մասերի դասակարգման հիմքում: Մենք տեսանք, որ այդ հատկանիշներից ամեն մեկով առանձին մոտենալու դեպքում հանգում ենք տարբեր արդյունքի, բոլոր հատկանիշները միաժամանակ հաշվի առնելը գործնականորեն անհնարին է, քանի որ ըստ տարբեր հատկանիշների կատարվող դասակարգման արդյունքները նշված պատճառով իրար պիտի հակասեն:

Խոսքի մասերը իրար հակադրվում են ընդհանուր, խոսքի մասային իմաստով: Այս հատկանիշը բառերի խմբերի կատեգորիական իմաստն է, որ վերացարկվում է յուրաքանչյուր բառախմբի մեջ մտնող միավորների իմաստներից: Բերենք մեկ օրինակ: Բայի, որպես խոսքի մասի, ամենաընդհանուր ու բնորոշ հատկանիշը գործողության ընթացականության իմաստն է: Դա հատուկ է բայի թե՛ դիմավոր ձևերին, որոնք նախադասության գլխավոր անդամի դերով են հանդես գալիս (գնում եմ, գնացի, կգնամ), թե՛ կապակցության մեջ երկրորդային դիրքով (ածականական կիրառությամբ) հանդես եկող գերբայներին (կարդացող աշակերտ, կանգնած երեխա, խմելու ջուր), թե՛ ձևաբանական ու շարահյուսական հատկանիշներով գոյականին հարող անորոշ գերբային (կարդալը, կարդալու, կարդալուց, կարդալով): Այնպես որ, որքան էլ տարբեր ձևաբանական ու շարահյուսական հատկանիշներ այս կամ այն չափով հատկանշական լինեն բայի համար, այնուամենայնիվ տվյալ խոսքի մասը պետք է բնորոշել այն հատկանիշով, որը հատուկ է բայի բոլոր արտահայտություններին ու ձևերին: Դա էլ հենց նրա

ընդհանուր կատեգորիական իմաստն է՝ գործողության ընթացականության իմաստը:

Խոսքի մասային իմաստը բնութագրելիս ու գնահատելիս պետք է նկատի ունենալ, որ կարևոր է բառերի ոչ միայն ինչ ցույց տալը, այլև ինչպես ցույց տալը, ըստ որում վերջինս հաճախ առավել կարևորություն է ստանում նախադրի համեմատությամբ: Կարելի է բերել բազմաթիվ փաստեր հաստատելու համար բառի խոսքի մասային իմաստի երկրորդ կողմը՝ ինչպես ցույց տալու հասկանալի, որի շնորհիվ հաճախ միևնույն դեռույթը արտահայտվում է տարբեր խոսքի մասերով: Այդ տեսակետից բնորոշ են բայի և բայանվան տարբերությունը (հմտ. ընթերցել և ընթերցանություն, ընկնել և աճել, զննել և զննում, կառուցել և կառուցում և այլն), ղգացում արտահայտող ձայնարկությունների, վերաբերմունք արտահայտող եղանակավորող բառերի ու համապատասխան հասկացություն արտահայտող գոյականների (օհո՜, վա՜ և զարմանք, թու՛ն և զզվանք, ավաղ և ավստասանք, երևի և հավանականություն, միայն և սահմանափակում և այլն), դերանունների ու հարաբերակից խոսքի մասերի (ես և մարդ, սա և գրիչ, այսպիսի և լավ, այսօր և հարյուր) տարբերությունները և այլն:

Այսպիսով, խոսքի մասերի որոշման, դասակարգման համար ամենավստահելի ելակետը կամ հիմունքը բառերի ընդհանուր իմաստն է:

§ 11. Խոսքի մասերի էությունն անաչման օրյեկտիվ դժվարություններից առաջինը խոսքի մասերի ոչ որոշակի սահմանազատությունն է իրարից և շատ պեպֆերում միևնույն բառը տարբեր խոսքի մասերի հատկանիշներ ունենալու և նույնիսկ ասարբեր խոսքի մասերի պատկանելու փաստը:

Բառերի մեծ մասի խոսքի մասային պատկանելությունը որոշելը դժվար չէ: Այդպիսի բառեր են, օրինակ, փայտ, կամուրջ, արո՛ւ, թուղթ, տանիք, գրել, խոսել, վագել, աշխատել, պայքարել, հոսել, երեք, բան, հարյուր, հազար, և, ու, սակայն, որովհետև և այլն: Սակայն շատ բառերի խոսքի մասային պատկանելությունը որոշելն այնքան էլ հեշտ չէ:

Ի՞նչն է պատճառը: Լեզվի բառային կազմը բաղկացած է ամենաբաղմապան, ամենաբաղմապիսի բառերից: Այդ բաղմադան ու բաղմաբնույթ բառերը խմբավորվում են շատ սահմանափակ

Թվով առավել ընդհանուր խմբերի՝ խոսքի մասերի մեջ: Դրա հետևանքով էլ թեև յուրաքանչյուր խոսքի մասի մեջ մտնող բառերին հատուկ է որևէ ընդհանուր իմաստ, բայց տվյալ խոսքի մասն իր հերթին ունի ներքին տարբեր իմաստային խմբեր, ենթախմբեր, որոնց հատուկ են առավել մասնավոր իմաստային երանգներ: Բառերի այդ մասնավոր իմաստները և խոսքի մասային իմաստը բնականաբար կտրված չեն և անկախ չեն իրարից, այլ գտնվում են փոխադարձ կապի ու պայմանավորվածության մեջ: Մասնավոր տարբեր իմաստները տարբեր անդրադարձում են ունենում խոսքի մասային իմաստի մեջ և վերջինիս վրա դնում են իրենց կնիքը:

Այդ փոխհարաբերությունն ու փոխազդեցությունը ցույց տանք մատիտ, ուսուցիչ, մուք բառերի վրա: Այս երեք բառերից առաջինը հայտնի առարկայի անուն է, այդ իմաստն ունի իր բոլոր կիրառություններում և իմաստային այլ երանգներ չունի: Մատիտ բառի մասնավոր իմաստի ու խոսքի մասային իմաստի միջև եղած լիակատար համապատասխանության պատճառով էլ այդ բառի խոսքի մասային պատկանելությունը շատ հեշտ է որոշվում, և նրա գոյական լինելը առաջին իսկ հայացքից ակնհայտ է դառնում:

Ուսուցիչ բառը ևս գոյական է, քանի որ անձ է անվանում: Սակայն այս դեպքում իրային, առարկայական իմաստը նախորդ բառի առարկայական իմաստի պես անխառն չէ: Եվ չնայած նրա մեջ եղած հատկանիշի որոշ իմաստին և բայի ու ածականի հետ ունեցած որոշ մոտիկությունը, այնուամենայնիվ նա չի հասնում բայի կամ ածականի, այլ միայն գոյական է (անկախ շարահյուսական կիրառությունից), քանի որ բոլոր դեպքերում ցույց է տալիս անձ, այսինքն միշտ ունի առարկայի իմաստ, որը իշխողն է իմաստային մյուս երանգների համեմատությամբ:

Մուք բառը թեև իրային իմաստ չունի, բայց կարող է մտածվել իբրև առարկա՝ «մթություն» իմաստով (որ համապատասխանում է ռուսերենի темнота-ին) և լինել գոյական: Այդ բառի իմաստը կարող է նաև շառարկայացվել, դիտվել իբրև ոչ ինքնակա հատկանիշ՝ վերագրվելով որևէ առարկայի: Այս դեպքում այն հանդես է գալիս իբրև ածական, իմաստով համապատասխանում է ռուսերենի темный բառին: Օրինակ՝ մուք սենյակ, մուք գիշեր և այլն:

Այսպիսով, եթե իմաստով միատարր բառերի (ինչպես՝ մատիտ) խոսքի մասային պատկանելությունը որոշելը հեշտ է, ապա

ուչ միատարր իմաստով, իմաստային տարբեր երանգ ունեցող բառերի խոսքի մասային պատկանելությունը (ինչպես՝ ուսուցիչ, մուր) որոշելը հաճախ հեշտ չէ։ Ըստ որում, այդպիսի բառերը կամ պատկանում են միայն մեկ խոսքի մասի (ինչպես՝ ուսուցիչ), կամ տարբեր խոսքի մասերի (ինչպես՝ մուր)։

Այս վերջին երևույթը (միևնույն բառի՝ տարբեր խոսքի մասերի պատկանելը) հաճախ կապվում է խոսքի մասերի փոխանցման հետ։ Վերջինս տեղի է ունենում պատմական երկար ժամանակաշրջանում, շատ դանդաղ կերպով, բառի երկրորդական, ածանցյալ իմաստի աստիճանաբար ակտիվացման ու բառի համար բնորոշ դառնալու ճանապարհով։ Բառի՝ նախկինում երկրորդական եղած իմաստի այսպիսի զարգացումը հասցնում է բառի արդեն իսկ ունեցած մեկ բնորոշ իմաստի կողքին մի այլ բնորոշ իմաստի առկայություն։ Երկու ինչպես երկրորդական իմաստը միանգամից չի վերածվում գլխավորի, բնորոշի, այնպես էլ բառի ունեցած նախկին բնորոշ իմաստը միանգամից չի վերանում։ Հետևանքն այն է լինում, որ այս կամ այն բառը լեզվի զարգացման տվյալ շրջանում կարող է ունենալ երկու (սակավ դեպքերում նույնիսկ երեք) բնորոշ, ընդհանուր իմաստներ և այս վերջիններով պայմանավորված՝ համապատասխան քերականական հատկանիշներ։

Տարբեր խոսքի մասերի միջև տատանվող կամ իրենց բնորոշ հատկանիշներով տարբեր (հատկապես երկու) խոսքի մասերի պատկանող բառեր միշտ եղել են և կլինեն։ Ահա թե ինչու հաճախ չժվար է որոշակիորեն սահմանափակել խոսքի մասերը միմյանցից։ Այս օբյեկտիվ դժվարությունը կարելի է հաղթահարել լեզվի և խոսքի իրական փոխհարաբերությունը նիշտ զնախատելու և այդ խնդրում ճիշտ կողմնորոշվելու միջոցով։

Վերը տեսանք, որ խոսքի մասերը խոսքի մեջ որոշելու և խոսքային կարգեր համարելու տեսակետին հակադրվել է դրանք լեզվական կարգեր համարելու տեսակետը։ Սա, անշուշտ, առաջընթաց քայլ էր խոսքի մասերի ճանաչման խնդրում։ Սակայն անցյալի ծայրահեղությունը իսպառ վերացնելու գնահատելի ձգտումը հասցրեց լեզվի և խոսքի ծայրահեղ հակադրության, որոշ դեպքերում՝ դրանց խզման։ Մենք նկատի ունենք խոսքի մասերը միայն խոսքից դուրս և խոսքից անկախ որոշելու տեսակետը։

Լեզվի ու խոսքի, լեզվականի ու խոսքայինի, տվյալ դեպքում

խոսքի մասերի և նրանց տարբեր կիրառությունների միջև կա վերացականի և կոնկրետի հակադրամիասնություն: Բառերի՝ տարբեր խոսքի մասերի պատկանելու փաստերը (կուսակցական, տակ. էլ, մութ և այլն) ոչ միայն չեն հակասում բառերի ընդհանուր իմաստին, այլև հանդիսանում են այդ իմաստի, բայց արդեն երկփեղկված իմաստի արտահայտություններ և այդ երկփեղկվածությունը հաստատող փաստեր: Այսպիսով, խոսքի մասերի որոշման հարցում քննարկված օբյեկտիվ բնույթի դժվարությունը հաղթահարելու համար անհրաժեշտ է ելնել լեզվի ու խոսքի, լեզվականի ու խոսքայինի իրական փոխհարաբերությունից, ճիշտ ճաշվի առնել դրանց հակադրամիասնությունը և այդ առումով արժեքավորել բառերի այնպիսի կիրառությունները, որոնք հանդիսանում են տվյալ բառի խոսքի մասային արժեքի երկփեղկվածության արտահայտություններ:

§ 12. *խոսքի մասերի դասակարգման հարցում եղած մյուս օբյեկտիվ դժվարությունն այն է, որ ինչպես նշվել է վերը, տարբեր խոսքի մասեր միատեսակ հակադրության մեջ չեն գտնվում մյուսների նկատմամբ:*

Տարբեր խոսքի մասեր տարբեր կարգի ու բնույթի հակադրության մեջ են մյուսների նկատմամբ: Այսպես, շաղկապն ու կապը ուղղակիորեն հակադրվում են իրար, քանի որ երկուսն էլ ունեն հարաբերության իմաստ և տարբերվում են այդ հարաբերության տեսակով: Չայնարկությունն ու եղանակավորող բառերը խոսողի վերաբերմունքն արտահայտող խոսքի մասեր են և տարբերվում են միայն արտահայտած վերաբերմունքի տեսակով. ձայնարկությունն արտահայտում է զգացական, եղանակավորող բառերը՝ դատողական վերաբերմունք: Այդպիսի հակադրությունը կարելի է կոչել անմիջական (կամ ուղղակի) հակադրություն:

Մինչդեռ շաղկապի և, ասենք, գոյականի կամ ձայնարկության ու բայի հակադրությունը այդպիսին չէ: Այս հակադրության մեջ կարևոր չէ, թե շաղկապն ինչ մասնավոր հարաբերություն և ձայնարկությունը հատկապես ինչ վերաբերմունք է արտահայտում, այլ կարևորն այն է, որ առաջինը հարաբերություն է արտահայտում, երկրորդը՝ վերաբերմունք (և ոչ թե նյութական իմաստ): Այդ պատճառով գոյականի նկատմամբ ունեցած հակադրության մեջ շաղկապի և կապի խոսքի մասային տարբեր հատկանիշները կարելի է չեն. և շաղկապն այնքան է հակադրվում գոյականին, որքան

և կապրու Եվ, հակառակը, շաղկապի ու կապի նկատմամբ հակադրության մեջ կարևոր չէ գոյականի՝ առարկա ցույց տալու խոսքի մասային իմաստը, և կապն ու շաղկապն այնքան են հակադրված գոյականին, որքան և բային, ածականին, թվականին և այլն, որոնց խոսքի մասային տարբերություններն այդ հարաբերության մեջ կարևոր չեն, և կարևորը նրանց միջև եղած ընդհանրությունն է՝ նյութական իմաստը: Նույնը պետք է ասել ձայնարկության մասին: Բայի հետ ունեցած նրա հակադրության մեջ կարևոր չէ նրա մասնավոր վերաբերմունքի իմաստը, և բային ու նյութական իմաստ ունեցող մյուս խոսքի մասերին նա այնքան է հակադրված, որքան և եղանակավորող բառերը: Ուրեմն՝ ձայնարկության և եղանակավորող բառերի հակադրությունը անմիջական իսկ բայի հետ նրա հակադրությունը անուղղակի է, ոչ անմիջական

Այսպիսով, ոչ անմիջական (կամ անուղղակի) կոչում ենք խոսքի մասերի այնպիսի հակադրությունը, որի դեպքում մի խոսքի մասը մյուսից տարբերվում է ոչ թե իր խոսքի մասային մասնավոր հատկանիշով, այլ վերջինիս և սրան անմիջականորեն հակադրվող խոսքի մասի (կամ խոսքի մասերի) միջև եղած ընդհանուր հատկանիշով: Այստեղ մենք ըստ էության գործ ունենք վերացությունների հակադրությունների տարբեր մակարդակների հետ: Ածականն ու թվականն անմիջական հակադրության մեջ գտնվող խոսքի մասեր են, և երկուսը միասին, որպես առարկայի հարաբերականորեն կայուն հատկանիշ անվանող բառեր, անկախ իրենց ներքին տարբերություններից, հակադրվում են բային, որպես առարկայի փոփոխյին հատկանիշ ցույց տվող խոսքի մասի:

Այսպիսով, խոսքի մասերը հակադրության տեսակետից միեւնույն մակարդակի վրա չեն. գոյություն ունեն առերեւ առերեւ մակարդակի հակադրություններ:

Խոսքի մասերի հակադրությունների մեջ կա ոչ միայն մակարդակների, այլև բնույթի տարբերություն:

§ 13. Լեզուն արտաքին աշխարհի առարկաների, հատկանիշների անվանումների, դրանք ցույց տվող բառերի գումար կամ շրջաօր չէ. այդ անվանումներից բացի լեզուն արտահայտում է նաև ներքին տարբեր հարաբերությունները, այլև խոսողի վերաբերմունքը: Այս երեք կողմերը իրենց արտացոլումն են գտել նաև խոսքի մասերի մեջ, և այդ պատճառով համապատասխանաբար գոյություն ունեն

երեք տարրեր բնույթի խոսքի մասեր: Դրանք են՝ նյութական իմաստ ունեցող (գոյական, ածական, թվական, դերանուն, բայ, մակբայ), հարաբերություններ արտահայտող (կապ, շաղկապ), խոսողի վերաբերմունք արտահայտող խոսքի մասեր (եղանակավորող բառեր, ձայնարկություններ): Վերջին երկու խմբի խոսքի մասերը հակադրվում են առաջինին՝ նյութական իմաստ ունեցողներին նրանով, որ չունեն նյութական իմաստ, այսինքն ո՛չ առարկա են ցույց տալիս, ո՛չ հատկանիշ: Այդ երկու խմբերը (հարաբերություն արտահայտող և խոսողի վերաբերմունք արտահայտող) կարելի է միավորել մեկ մեծ խմբի մեջ որպես սպասարկու խոսքի մասեր: Ընդունված է սպասարկու համարել հատկապես կապն ու շաղկապը, քանի որ սրանք քերականական-սպասարկու դեր են կատարում խոսքի մեջ: Բայց սպասարկու բառը, լայն իմաստով վերցնելով, կարելի է գործածել նաև եղանակավորող բառերի ու ձայնարկությունների վերաբերմամբ, նկատի ունենալով, որ սրանք էլ նյութական իմաստ չունեն և նախադասության մեջ վերաբերմունքային-սպասարկու դեր են կատարում:

Խոսքի մասերի բնույթի տարբերությունները բնականաբար ստեղծում են նրանց հակադրությունների տարբերություններ: Այդ առումով, օրինակ, ածականի ու թվականի, որպես նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերի, հակադրությունը իր բնույթով այլ է հարաբերություններ արտահայտող խոսքի մասերի՝ կապի ու շաղկապի հակադրությունից: Բնույթի տեսակետից յուրահատուկ է նաև դերանունների և նրանց հարաբերակից խոսքի մասերի (գոյականի, ածականի, թվականի, մակբայի) հակադրությունը: Եթե այս վերջին խոսքի մասերի հակադրության մեջ ավելի կարևոր է այն, թե նրանցից յուրաքանչյուրն ի՞նչ է ցույց տալիս (թվականը թիվ ու քանակ է ցույց տալիս, բայը՝ դործողություն և այլն), ապա դերանունը հարաբերակից խոսքի մասերին հակադրվում է ոչ թե նրանով, թե ինչ է ցույց տալիս (քանի որ ցույց է տալիս այն, ինչ որ նրանք՝ առարկա, առարկայի հատկանիշ, գործողության հատկանիշ), այլ նրանով, թե ինչպես է ցույց տալիս:

Բնական է, որ տվյալ բնույթի խոսքի մասերի բաժանումն ու հակադրությունները կարող են տարբերվել այլ բնույթի խոսքի մասերի բաժանումից ու հակադրություններից:

Սակայն վերոհիշյալից չպետք է կարծել, թե ինչպես ցույց

տալը հատուկ է միայն դերանուններին: Այս կապակցությամբ նշենք, որ խոսքի մասերի և առարկաների, երևույթների միջև չկա բացարձակ ուղղադիմ համապատասխանություն: Ճիշտ է, ասենք, իրար համապատասխանում են ԲԱՐ գոյականը և ԲԱՐ առարկան, ԶԱՐԳԼԻ ԲԱՅՐ և ԶԱՐԳԼԻ գործողությունը, ԿԱՐՄԻՐ ածականը և ԿԱՐՄԻՐ գոյնը և այլն, բայց մյուս կողմից մենք ունենք բառեր, որոնք թեև գոյական են, բայց առարկա (իր) չեն ցույց տալիս, այլ գործողություն, հատկանիշ, ինչպես՝ ԶԱՐԳ, ԿԱՐՄՐԱՅՈՒՆ: Հաճախ միևնույն իրողությունը կարելի է լինում արտահայտել տարբեր խոսքի մասերով: Ասենք, թռչելու գործողության մասին կարելի է ասել՝ Օդանավը թռչում է: Այդ նույն գործողությունը կարելի է արտահայտել գոյականով, դերանունով՝ Օդանավի թռիչքը հաջող ավարտվեց, ավել տեղեց տասը ժամ: Միևնույն հատկանիշը կարելի է արտահայտել ածականով, գոյականով և դերանունով, ինչպես՝ Անահիտը սպիտակ մեխակ է սիրում: Նրան դուր է գալիս մեխակի սպիտակությունը: Անահիտը ավելիսի մեխակ է սիրում և ոչ թե կարմիր:

Այսպիսի փաստերը ցույց են տալիս, որ, ինչպես ասվել է վերը, խոսքի մասերը դասակարգելիս և առանձին խոսքի մասերը դիտահատելիս չի կարելի կողմնորոշվել նրանց՝ ինչ ցույց տալով միայն, այլև անհրաժեշտ է հաշվի առնել, թե նրանք ինչը ինչպես են ցույց տալիս: Ըստ որում, այս ինչպես՝ առարկան, հատկանիշը, հարաբերությունը և այլն ցույց տալու եղանակը, կերպը տարբեր դեպքերում իրեն տարբեր շափերով է զգալ տալիս և տարբեր բնույթ է կրում:

Այսպիսով, խոսքի մասերի միջև եղած հակադրությունները տարբեր մակարդակի ու տարբեր բնույթի են: Այս հանգամանքը զգալիորեն դժվարացնում է խոսքի մասերի գիտական դասակարգումը, և վերջինիս մեջ երբեմն որոշակիորեն չեն երևում խոսքի մասերի հակադրությունը և բացառումը միմյանց: Խոսքի մասերի երբեմն իրար չհակադրվելն ու չբացառելը դիտվել է որպես նրանց ավանդական դասակարգման հիմնական թերություններից մեկը, եթե ոչ ամենահիմնականը, և եղել է ու մնում է այդ դասակարգումը խիստ քննադատողների ու մերժողների ամենամեծ կռիվը:

Խոսքի մասերի տարաստիճան և տարաբնույթ հակադրությունները բացահայտելու համար անհրաժեշտ է կատարել նշանակա-

բ) մեկ խոսքի մասն անմիջականորեն հակադրվում է խոսքի մասերի մի խմբի.

գ) խոսքի մասերի մեկ խումբը հակադրվում է մյուսին:

Առանձին-առանձին միմյանց անմիջականորեն հակադրվում են հարաբերությունն արտահայտող խոսքի մասերը (կապ ու շաղկապ), վերաբերմունքային իմաստ արտահայտող խոսքի մասերը (եղանակավորող բառեր ու ձայնարկություն) և նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերից՝ ածականն ու թվականը: Դերանունը, գոյականը, բայը և մակբայը առանձին-առանձին հակադրվում են խոսքի մասերի մի խմբի: Մի այլ մակարդակով հատկանշային իմաստ ունեցող բառերը (խոսքի մասերը) հակադրվում են ինքնակա իմաստ արտահայտող բառերին (խոսքի մասերին):

Այժմ՝ միջնորդավորված հակադրությունների և նրանց միջնորդող օղակների մասին: Այն խոսքի մասերը, որոնք սխեմայում ուղղակիորեն չեն միանում միեւնույն խմբի խոսքի մասերին (միևնույն բառախմբին) կամ, որ միևնույնն է, անմիջականորեն չեն ճյուղավորվում նրանցից, իրար հետ կապված են միջնորդավորված կապով կամ ունեն միջնորդավորված հակադրություն: Իբրև այդպիսի հակադրությունների միջնորդ օղակներ ծառայում են սխեմայում նշված բառախմբերը, ավելի ճիշտ, նշված բառախմբերի ընդհանուր հատկանիշները: Այդպիսի կապող օղակներ կան բոլոր հորիզոնական շարքերում, բնականաբար բացի առաջին և վերջին շարքերից, որոնցից մեկը ամենածայրի հանգման կետն է, մյուսը՝ բաժանումների ելակետը:

Ամեն մի բնույթի (նյութական, հարաբերության, վերաբերմունքային) յուրաքանչյուր խոսքի մասը այլ բնույթի տվյալ խոսքի մասի հետ է կապվում դարձյալ միջնորդ օղակներով. ասենք, ածականն ու կապը, բայն ու եղանակավորող բառերը, ձայնարկությունն ու շաղկապը. այս և նման զույգ խոսքի մասերի միջև չի կարելի որոնել անմիջական հակադրություն: Յուրաքանչյուր միջնորդավորված հակադրություն կարող է ունենալ մեկ միջնորդ օղակ կամ մեկից ավելի միջնորդ օղակներ:

Խոսքի մասերի աստիճանական դասակարգումը հանգեցնում է հետևյալին.

Ա. Այն վեր է հանում խոսքի մասերի հակադրությունների ու ընդհանրությունների բնույթը և որոշակիորեն պարզում, որ դրանք

ԲԱՌԱՅԻՆ ԿԱԶՄ

ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏ ՈՒՆԵՑՈՂ ԲԱՌԵՐ

Իրողություններն անվանումով արտահայտող բառեր

Իրողությունները ոչ անվանումով, այլ հարաբերությամբ արտահայտող բառեր (գերաբնուն)

Ոչ ինքնակա իրողություն՝ հատկանիշ անվանող բառեր

Ինքնակա կամ որպես այդպիսին զիտվող իրողություն (առարկա) անվանող բառեր (զոյական)

Առարկայի հատկանիշ անվանող բառեր

Հատկանշի հատկանիշ անվանող բառեր (մակբայ)

Առարկայի հարաբերականորեն կայուն հատկանիշ անվանող բառեր

Առարկայի փոփոխյուն հատկանիշ զործողություն անվանող բառեր (բայ)

Առարկայի որակական և հարաբերական հատկանիշ անվանող բառեր (ածական)

Առարկայի թվային հատկանիշ անվանող բառեր (թվական)

ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅԱՆ (ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ) ԻՄԱՍՏ ՈՒՆԵՑՈՂ ԲԱՌԵՐ

Բառերի ստորադասական հարաբերություն արտահայտող բառեր (կապ)

Բառերի համադասական նախադասությունների համադասական ու ստորադասական հարաբերություն արտահայտող բառեր (շաղկապ)

ՎԵՐԱՌԵՐՄՈՒՆՔԱՅԻՆ ԻՄԱՍՏ ՈՒՆԵՑՈՂ ԲԱՌԵՐ

Մասնական վերաբերմունք արտահայտող բառեր (եզանակավորող բառեր)

Զգացական վերաբերմունք արտահայտող բառեր (ձայնարկություն)

ոչ թե մեկ մակարդակի ու բնույթի են, այլ տարաստիճան ու տարաբնույթ: Այստեղից էլ բխում է, որ՝

Բ. Խոսքի մասերի հակադրությունը երկու կարգի է՝ անմիջական (կամ ուղղակի) և ոչ անմիջական (կամ անուղղակի): Այդ նշանակում է՝

Գ. Խոսքի մասերը դասակարգելիս և դասակարգումը գիտական պահանջների տեսակետից քննելիս չպետք է բոլոր դեպքերում, ամեն մի երկու խոսքի մասի միջև կամ բոլոր խոսքի մասերի միջև որոնել միատեսակ անմիջական հակադրություն և բացառում: Անմիջական հակադրություն պետք է որոնել նույն մակարդակի նույն բնույթի խոսքի մասերի միջև, մյուս դեպքերում հակադրությունը միջնորդավորված է, որի յուրահատկությունները պետք է հաշվի առնել:

Այսպիսով, աստիճանական դասակարգումն օգնում է թե՛ պահպանելու գիտական դասակարգման պահանջները և թե՛ հաշվի առնելու դասակարգման ենթակա խոսքի մասերի յուրահատկությունները:

Ինչպես երևում է, բառերի որոշ հատկանիշներ չեն դրվում դասակարգման հիմքում, քանի որ խոսքի մասերի ճանաչման համար ընդհանուր սահմանազատիչ արժեք չունեն, մասամբ են հատուկ տվյալ խոսքի մասին, այս կամ այն չափով հատուկ են նաև այլ խոսքի մասի կամ խոսքի մասերի: Այս հատկանիշներն ըստ կարևորության այս կամ այն չափով, համապատասխան մասնավորումներով ու վերապահումներով կարող են հաշվի առնվել առանձին խոսքի մասերի ամբողջական բնութագրման համար (ոչ դասակարգման):

Նշենք, որ չի կարելի դասակարգմանը՝ դասակարգվող առարկայի ամբողջական բնութագրման պարտադիր պահանջ ներկայացնել. դասակարգումով սկսվում է ուսումնասիրության առարկայի ճանաչումը և ճիշտ դասակարգումով դրվում է ճիշտ ճանաչման հիմքը:

Գ Ո Յ Ա Կ Ա Ն

ԳՈՅԱԿԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍ

§ 15. Գոյականը մյուս բոլոր, այդ թվում և իրեն հարաբերակից խոսքի մասերից տարբերվում ու որպես խոսքի մաս բնորոշվում է յուրահատուկ իմաստային հատկանիշով: Իսկ բառի խոսքի մասային իմաստն ու արժեքը քննելիս, ինչպես ասվել է նախորդ գլխում, պետք է հաշվի առնել ոչ միայն այն, թե ինչ է ցույց տալիս, այլև թե ինչպես է ցույց տալիս կամ արտահայտում այն: Դա հավասարապես վերաբերում է նաև գոյականին:

Գոյականին ամենից առաջ հատուկ է նյութական մարմինների ցույց տալը: Այդպիսի գոյականներ են՝ ֆառ, վալա, հող, ջուր, մարդ, հարտաբալետ, երեխա, առյուծ, հավ, մրջյուն, ծաղիկ և այլն, որոնք կոչվում են թանձրացական: Սրանց են հարում կայծակ, փամփ, հոտ, համ և նման բառերը, որոնք նույնպես նյութական են և ունեն յուրահատուկ առարկայական իմաստ:

Սակայն կան մեծ քանակությամբ գոյականներ, որոնք նյութական մարմին չեն ցույց տալիս: Այդպիսիք են՝ հիացմունք, բուռ, որակ, փնակ, հոտավետություն, օրինականություն, չկամություն և այլն:

Վերջապես հիշենք բայանունները, որոնց մեջ ակնհայտորեն առկա է գործողության իմաստ, բայց նրանք, որպես խոսքի մաս, գոյական են. ինչպես՝ անկում, բարեկարգում, դիտում, հաղորդում, հաւնակում, բնորոշություն, շարժում, խոստում, տապալում, օգնություն, փնտրում և այլն:

Ինչպես երևում է, բացի բառիս բուն իմաստով առարկա ցույց տվող գոյականներից, կան այդ խոսքի մասի մեջ մտնող մեծ քանակությամբ այնպիսի բառեր, որոնք ցույց են տալիս հատկանիշներ (գործողություն, որակ, չափ): Սակայն պետք է նկատի

ունենալ, որ հատկանիշների գոյականական արտահայտությունը էապես տարբեր է նրանց այլ խոսքի մասային (բայական, ածականական, թվականական) արտահայտություններից ու բնութից:

Եթե իրականում հատկանիշներն անբաժան են առարկայից, բայց լեզուն այնուամենայնիվ նրանք արտահայտելու համար ըստեղծել է առանձին բառեր (ածականներ, թվականներ, բայեր), որոնցով հատկանիշն անվանվում և խոսքի մեջ սովորաբար վերագրվում է առարկային (խելոք երեխա, սպիտակ վարդ, կարմիր կակաչ, երգող աղջիկ, աղջիկը երգում է), ապա հատկանիշը գոյականով արտահայտելու դեպքում այն դիտվում, մտովի վերցվում է իբրև ինքնակա գոյություն ունեցող, այն չի վերագրվում առարկային, այլ կերպ՝ իրական հատկանիշը այդ դեպքում լեզվականորեն մտածվում, դիտվում է որպես առարկա:

Ինչ խոսք, որ, ասենք, մեծ հատկանիշը առարկաներից անկախ գոյություն չունի. նա առարկայի շափ է ցույց տալիս, ինչպես՝ մեծ սառ, մեծ ֆաղաֆ: Սակայն մարդկային մտածողությունը կարիք է զգում, որ հատկանիշը դիտվի նաև որպես ինքնակա, այն դարձվի մտքի ինքնուրույն առարկա՝ մտովի վերանալով այն կրող առարկայից. դրա համար էլ ստեղծվել է մեծուքանն գոյականը: Օրինակ՝ Սառի մեծուքաննը նկատելի էր հեռվից: Նորաստեղծ քաղաքի մեծուքաննը զարմացրել էր նորեկներին:

Այս երևույթը, ըստ որի իրականությունն ավելի խոր ու բազմակողմանի ճանաչելու նպատակով կատարվում են տարբեր կարգի վերացարկումներ ու բնականաբար ստեղծվում համապատասխան լեզվական միջոցներ կամ օգտագործվում եղած հնարավորությունները, մարդու ճանաչողական գործունեության հետաքրքրական արտահայտություններից մեկն է լեզվի մեջ: Այս կարգի բառերի խոսքի մասային արժեքի ձևավորման ու գնահատման համար կարևոր է բառի ոչ թե ինչ ցույց տալը, այլ ինչպես ցույց տալը:

§ 16. Քննարկվող երևույթի շնորհիվ, երբ հատկանիշի իմաստը ձևավորվում է որպես գոյական, բառը ձեռք է բերում գոյականին հատուկ քերականական հատկանիշներ: Այս տեսակետից նախ պետք է նշել գոյականի (այդ թվում նաև նշված կարգի բառերի) առաջնային դիրքը անվանական բառակապակցություններում: Եթե գոյականը անվանական կապակցություններում առաջնային բառ է (լրացյալ), և հատկանիշ ցույց տվող բառերը, որպես լրացում, դրվում են նրա վրա (մեծ քաղաք, սպիտակ վարդ), ապա երբ հատ-

կանիշի իմաստով գոյական է ձևավորվում, այն ևս, իբրև գոյական, բառակապակցության մեջ հանդես է գալիս որպես առաջնային բառ և ինքն է ընդունում լրացում (զարմանալի մեծություն, հաճելի կարմրություն)։

Դրա հետ միասին այսպիսի բառերը ձեռք են բերում գոյականի նաև մյուս քերականական հատկանիշները՝ թվի, հոլովի և այլն։

Այսպիսով, եթե գոյական-հասկացությունները դենոտատային տեսակետից (ավելի ճիշտ՝ դենոտատային մակարդակում) էպպես տարբեր են (կարող են ցույց տալ իր, գործողություն, որակ և այլն), ապա սոսկ լեզվական տեսակետից միասնական են. ոչ-առարկան գոյականի մեջ դիտվում է որպես առարկա։ Եվ քանի որ լեզվական մակարդակում այդ դենոտատային տարբերությունները վերանում են, ուստի սեղմության, սահմանման միասնականության համար ասում ենք, որ գոյականը առարկա է ցույց տալիս, որի տակ հասկացվում են ոչ միայն բուն առարկաները, այլև որպես առարկա մտածված հատկանիշները, երևույթները։

§ 17. Սակայն այսքանը քիչ է գոյականի ճանաչման համար։ Բանն այն է, որ առարկաները, ինչպես և իբրև առարկա մտածված երևույթները, հատկանիշները կարող են ցույց տրվել ոչ միայն գոյականով, այլև դերանունով, ինչպես՝ ես, դու, նա, ինքը, սա, դա, ինչ, ոմն և այլն։

Բոլոր առարկաները, առանց բացառության, կարող են ցույց տրվել այդ երկու խոսքի մասերից թե՛ մեկով և թե՛ մյուսով։ Ուրեմն գոյականների և առարկա ցույց տվող դերանունների տարբերությունը ինչ ցույց տալով չի կարելի որոշել. այստեղ դարձյալ հանդես է գալիս ցույց տալու, արտահայտելու եղանակը, որ հավասարապես դառնում է կարևոր թե՛ գոյականի և թե՛ դերանվան համար։

Գոյականը առարկան ցույց է տալիս անվանելով, իսկ դերանունը չի անվանում, նա տարբերակված իմաստ չունի. դերանունները առարկա են ցույց տալիս տարբեր ճարտարություններով (դիմային՝ ես, դու, ինքը, տարածական՝ սա, դա, նա և այլն)։

Այսպիսով՝ գոյական կոչվում են այն բառերը, որոնք անվանում են առարկա կամ օբյեկտ այդպիսին մտածված երևույթ։ Կարելի է նաև որպես առարկա մտածված երևույթը ևս քերականորեն համարել առարկա և գոյականը բնորոշել որպես առարկա անվանող խոսքի մաս։

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ-ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 18. Գոյականն ունի իմաստային խմբեր, որոնք բնորոշվում են նաև քերականական հատկանիշով: Այստեղ դրանցից քննվում են նրանք, որոնք գոյականի համար ընդհանուր արժեք ունեն և կարևոր են նրա, որպես խոսքի մասի, ընդհանուր գնահատության տեսակետից: Դրանք են գոյականների՝ տարբեր հիմունքներով որոշվող հետևյալ խմբերը՝ հասարակ և հատուկ, բանձրացական և վերացական, անձ և ոչ-անձ (իր):

§ 19. Քննարկվող հարցի տեսակետից ուշադրության արժանի են նաև այնպիսի խմբեր, ինչպիսիք են՝ ժամանակ ցույց տվող գոյականներ, ազգակցություն և մարդկային այլ հարաբերություններ արտահայտող գոյականներ (հայր, մայր, քույր, տեր, կին և այլն), հավաքական իմաստ ունեցող գոյականներ և այլն: Գոյականների իմաստային այս և նման խմբերն ունեն նաև քերականական որոշակի առանձնահատկություններ: Այսպես, առաջին խմբի գոյականների՝ ժամանակի անունների մի զգալի մասի համար բնորոշ է վա հոլովման պատկանելը, երկրորդ խմբի գոյականների մի մասին հատուկ է ու մյուս մասին՝ ոչ հոլովիչով հոլովվելը և այլն: Հավաքական գոյականներին հատուկ է եզակի ձևով հոգնակիին մոտ իմաստ արտահայտելն ու հոգնակի ձևով շարժածվելը և այլն:

Սակայն այս վերջին երևույթները քննվում են համապատասխան քերականական կարգերի (հոլովման ու թվի) կապակցությամբ հետևյալ պատճառով: Նախ, դրանք լեզվի կառուցվածքի մեջ ավելի շատ կարևոր են իրենց քերականական կողմով և ոչ թե հատկապես բառիմաստային, և, երկրորդ, դրանք բառերի խիստ մասնավոր խմբեր են, այսինքն շատ փոքր կշիռ ունեն գոյական խոսքի մասին պատկանող բազմահազար բառերի մեջ:

Վերջապես այստեղ պետք է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ բառերի այդ խմբերը և համապատասխան քերականական հատկանիշը ոչ միշտ են ծավալով իրար ծածկում: Ասենք, ժամանակի իմաստ ունեցող ոչ բոլոր բառերն են ենթարկվում վա հոլովման: Իսկ սա նշանակում է, որ ձևաբանական այս հատկանիշի տեսակետից ժամանակի իմաստ ունեցող և վա հոլովումից

դուրս մնացող բառերը քերականական հետաքրքրություն չեն ներկայացնում: Ուրեմն բառական այդ իմաստը (ժամանակային) ձևարանական տեսակետից հետաքրքրություն է ներկայացնում միայն այն դեպքում, երբ բառը պատկանում է վտ հոլովման: Իսկ սա էլ նշանակում է, որ այս և նման դեպքերում ձևաբանական տեսակետից կարևորը դառնում է քերականական հատկանիշը և ոչ թե տվյալ իմաստն ունեցող բառերի խումբը: Ահա թե ինչու այդ կարգի երևույթները քննում ենք ոչ թե ըստ բառախմբերի, այլ ըստ համապատասխան քերականական կարգերի ու քերականական հատկանիշների:

ՀԱՍԱՐԱԿ ԵՎ ՀԱՏՈՒԿ ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐ

§ 20. Բոլոր գոյականների անվանողական դերը միատեսակ չէ: Գոյականների ճնշող մեծամասնությունը անվանում է առարկաների տեսակը, և այդ տեսակի անունը խոսքի մեջ կարող է մասնավորվել այս կամ այն առարկայի շուրջը: Քառ բառը նշանակում է և այդ առարկան ընդհանրապես, և այս կամ այն քարը: Մառ բառը առարկայի մեկ տեսակի ընդհանուր անուն է, որի մասնավորումով կարելի է ցույց տալ ամեն մի ծառ: Այսպիսի բառերը, որոնք անվանում են առարկայի տեսակը ընդհանուր կերպով և կարող են մասնավորվել տվյալ տեսակի բոլոր առարկաների վրա, կոչվում են հասարակ գոյական: Հասարակ գոյականները մարդկային մտածողության վերացարկելու արդյունք են, դրանք հասկացություններ են և ճանաչողական մեծ արժեք ունեն: Հասարակ գոյականներ են՝ մարդ, ծաղիկ, գիրք, տետր, խոտ, գյուղ, մատիտ, զլուխ, դաշտ, հայր, եյուր, հայտաբերություն, վաշտ, զնդակ և այլն:

§ 21. Կան գոյականներ, որոնցով անվանվում է ոչ թե առարկայի տեսակը, այլ տվյալ մասնավոր առարկան: Այդպիսի անուններ տրվում են մարդկանց, աշխարհագրական վայրերին (ծովերին, գետերին, լեռներին, դաշտավայրերին և այլն), պետություններին ու երկրներին, հիմնարկներին, ձեռնարկություններին, ստեղծագործություններին, կենդանիներին և այլն: Միևնույն տեսակին պատկանող ամեն մի առանձին առարկային տրվող անունները կոչվում են հատուկ անուն:

§ 22. Հատուկ անունները տրվում են առանձին առարկաները անվանելու պահանջով, ուստի զրանք տարբեր տեսակի առարկաների՝ տարբեր չափով և յուրահատկությամբ են տրվում: Այսպես, աշխարհի երեք ու կես միլիարդ մարդուց ամեն մեկն ունի իր հատուկ անունը, և դա պայմանավորված է հասարակական կյանքի թելադրանքով: Բայց աշխարհի ամեն մի բույս չունի իր անունը, որովհետև այդպիսի անհրաժեշտություն չկա. անուններ ունեն բույսերի տեսակներն ու ենթատեսակները (առանձին անվանումներ թերևս չեն բացառվում փորձնական հողամասերում աճեցվող առանձին բույսերի վերաբերմամբ): Կենդանիներին հաճախ տրվում են անուններ, քանի որ պետք է լինում նրանց դիմելու՝ մղելու այս կամ այն գործողությանը և այլն:

Այնուհետև գրքի ամեն մեկ օրինակը իր հատուկ անունը չունի: Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք»-ի տարբեր հրատարակությունների ավելի քան 100.000 օրինակները «Վարդանանք» են կոչվում: Տվյալ դեպքում հատուկ անունը տրվում է ոչ թե ամեն մի գրքին, այլ հեղինակի տվյալ մեկ ստեղծագործությանը առանձին վերցրած՝ նույն հեղինակի մյուս և այլ հեղինակների ստեղծագործություններից տարբերելու համար: Ուրեմն՝ այս դեպքում, որպես կանոն, ամեն մի առանձին գիրք, գրքի ամեն մի օրինակ չի անվանվում, որովհետև դրա անհրաժեշտությունը չկա: Այս խմբի հատուկ անուններին են հարում առարկաների տիպերի, մականիշների անունները, որոնք ոչ թե մեկ առանձին առարկա են անվանում, այլ տիպը, մականիշը: Այդպիսիք են՝ «Չալկա», «Պոբեդա», «Մոսկվիչ» (ավտոմոբիլի անուններ), «Սկյուդիկ», «Ոսկյա բանալի», «Կարմիր» (կոնֆետների անուններ), «Ռեկորդ», «Ռուբին», «Էլեկտրոն» (հեռուստացույցի անուններ), «Ավրորա», «Էրեբունի», «Հոբելյանական» (ծխախոտի անուններ) և այլն:

§ 23. Հատուկ անունները լինում են՝

Անձնանուններ՝ Արամ, Աշոտ, Անահիտ, Սմբատ, Գոհար, Հասմիկ և այլն.

Աշխարհագրական անուններ՝ Եվրոպա, Ասիա, Կովկաս, Մաւսիս, Արագած, Սևանա լիճ, Վոլգա, Արաբս և այլն.

Պետությունների, երկրների, վարչական այլ միավորների անուններ՝ ՍՍՀՄ, Հայաստան, Ֆրանսիա, Իտալիա, ԱՄՆ, Ուրալտու, Արտաշատի շրջան և այլն.

Ստեղծագործությունների, պարբերականների, հրատարակությունների անուններ՝ «Անուշ», «Մեծապատիվ մուրացկաններ», «Պատերազմ և խաղաղություն», «Հայոց անձնանունների բառարան», «Հայ ժողովրդական հեֆիաթներ», «Ավանգարդ», «Պատմաբանասիրական հանդես», «Լրաբեր» և այլն:

Հիմնարկությունների, ձեռնարկությունների, հաստատությունների և այլ անուններ՝ Երևանի պետական համալսարան, Միավորված ազգերի կազմակերպություն, Կիրովականի փմիական զործարան, Հայկական րատերական ընկերություն, «Կուռնկ» սրբնարան և այլն:

§ 24. Հասարակ և հատուկ անունների միջև եղած իմաստային յուրահատկությունը ստեղծում է նաև որոշ քերականական տարբերություններ: Այսպես, ի տարբերություն հասարակ անունների, հատուկ անունները սովորաբար չեն ունենում հոգնակի թիվ: Հմմտ. ցիբ-գրբեր, մարդ-մարդիկ, ֆաղաֆ-ֆաղաֆներ, բայց՝ «Քառս», «Մեռելահացուկ», Անահիտ, Երևան, Մոսկվա (սրանք հոգնակի թիվ չունեն):

Պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ կան նաև միայն հոգնակի ձևով գործածվող անուններ, ինչպես՝ «Կայծեր», «Վարդանան», «Յեցեր», Նիդերլանդներ, Ալսեր, Կարպատներ, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ և այլն: Այսպիսի հատուկ անունները, սակայն, անվանողական տեսակետից եղակիի արժեք ունեն: Դ՛նակի ձևով գործածված այդ բառերը դիտվում են որպես մեկ հրկի, մեկ պետության, մեկ վայրի անուն:

Իս իր համապատասխան արտահայտություն է գտնում նաև նրանց քերականական համաձայնության գործում:

Հմմտ. 1. Պոռչյանի «Յեցեր» ուղղված է գյուղական վաշխառուների դեմ:

2. Գյուղական ջեցերը հարստահարում էին աշխատավոր գյուղացիությանը:

1. «Կայծեր» արագ տարածվեց ընթերցողների շրջանում:

2. Կայծերը արագ տարածվեցին շրջ կողմը:

Որոշ անձնանուններ ունեն հավաքականությանը մոտեցող յուրահատուկ հոգնակի՝ Վարդանան, Հակոբեն, Արամեն և այլն, որոնք չեն նշանակում շատ Վարդան, շատ Հակոբ, շատ Արամ, այլ Վարդանը, Հակոբը, Արամը իրենց յուրայինների (գեր-

դաստանի, բնտանիքի անդամների, համախոհների) հետ: Այսպիսի հոգնակի թվով անվանումը, իբրև երկի վերնագիր, ունենում է եզակիի արժեք:

Համառ. Վարդանանք Ներսարար մարտնչում ին թշնամու դեմ:
«Վարդանանք»-ը Դ. Դեմիրճյանի գլուխ-գործոցն է:

Այն հատուկ անունները, որոնք նշում են առարկաների տիպը, մականիշը կարող են գործածվել հոգնակի թվով, ինչպես՝ «Մոսկվիշ»-ներ, «Ռուբին»-ներ, «Սկյուտիկ»-ներ և այլն:

Վերջապես համեմատաբար տարածված է ազգանունների հոգնակի գործածությունը: Դա սովորաբար լինում է այն դեպքում, երբ մեկից ավելի անձինք ունենում են միևնույն ազգանունը, և վերջինս գործածվում է մեկ անգամ, բայց հոգնակի թվով, ինչպես՝ Վահան և Վարդան Մամիկոնյաններ, Լևոն և Հովսեփ Օրբելիներ, Տիգրան և Արմեն Արմենյաններ, Արամ և Աշոտ Պապայաններ և այլն:

Ազգանվան հոգնակին գործածվում է նաև ամբողջ գերդաստանը, բնտանիքը անվանելու համար, ինչպես՝ Գրիգորյանների տանըն ախօր տոնախմբություն է: Հակոբյաններն այլևս այստեղ չեն բնակվում:

§ 25. Հատուկ անուններն ըստ կազմության լինում են սլարգ և բաղադրյալ: Պարզ հատուկ անունները արտահայտվում են բառական մեկ միավորով, ինչպես՝ Մոսկվա, Անի, Գուրգեն, Սևան, Արախ, Արարատ. բաղադրյալ հատուկ անունները՝ մեկից ավելի բառական միավորներով. ինչպես՝ Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն, Կասպից ծով, Արարատյան դաշտավայր, Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ, Մեծ Բրիտանիա, Երևանի պետական համալսարան, Լև Տոլստոյ, Հովհաննես Թումանյան և այլն:

§ 26. Հատուկ անունները մի կարգի առարկայից կարող են անցնել մյուսին. անձնանունը՝ ստեղծագործությանը («Սամվել», «Անուշ», «Դավիթ բեկ», «Գևորգ Մարզպետունի»), աշխարհագրական վայրերին (Վաշինգտոն, Գորկի, Կամո), աշխարհագրական վայրերից՝ անձանց, ստեղծագործություններին (Մասիս, Արարատ, Հայաստան, Սևան, «Սովետական Հայաստան», «Հացավան») և այլն:

Փոխանցումները լինում են նաև հասարակ և հատուկ անունների միջև: Հատուկ անունները մեծ մասամբ ծագում են հասարակից, ինչպես՝ Անդրանիկ, Անուշ, Ծաղիկ, Անբառամ, Բուրառ-

տան, Համեստ, Նվեր, Վարդ, Մանուկ, Վրեժ, Կորյուն, Արշալույս, Նահապետ, Աշտարակ, Մաղկաձոր, Ջրառատ և այլն: Սակավ դեպքերում լինում է նաև հակառակը. հասարակ անունն է ծագում հատուկից, ինչպես՝ ամպեր, մեկեմաս, կայսր, ռեհագեն, վոլա, սիմ և այլն:

ԲԱՆՁՐԱՏԱԿԱՆ ՈՒ ՎԵՐԱՏԱԿԱՆ ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐ

§ 27. Գոյականները, ըստ իրենց արտահայտած իմաստի բնույթի, լինում են քանձրացական և վերացական: Թանձրացական գոյականներն անվանում են բուն առարկայական աշխարհն իր ամբողջ բաղմազանությամբ, այն է՝ իրեր, նյութեր, մարդիկ, կենդանիներ, բույսեր և այլն: Օրինակ՝ գիրք, մատիտ, կոշիկ, ամացան, սղոց, ավտոմեքենա, ինֆեարիո, բար, հոդ, ջուր, պղինձ, ոսկի, դագ, յուղ, պանիր, մարդ, հայր, մայր, Սմբատ, Սուրեն, Ղազարոս, Սամվել, Վարդուհի, առյուծ, նապաստակ, այծյամ, ձուկ, ծիծեռնակ, ծառ, ուռնի, կաղնի, խոտ, մեխակ, վարդ և այլն:

§ 28. Վերացական գոյականներն նյութական մարմիններ չեն անվանում, այլ ցույց են տալիս հատկանիշներ, երևույթներ (բնություն, հասարակական, մտավոր), բայց քերականորեն հասցված առարկայի աստիճանի, մտածված որպես առարկա: Օրինակ՝ վախ, հարգանք, սեր, ամոր, միտք, գաղափար, ազատություն, համեստություն, հայրենասիրություն, շահագործում, օգտակարություն, շարություն, արագություն, շարշարան և այլն: Վերացական անվանումն այս գոյականների համար այնքան էլ հաջող չէ. այդ տերմինը պետք է հասկանալ ոչ իրային, ոչ թանձրացական իմաստով:

§ 29. Գոյականների նշված երկու խմբերի իմաստային յուրահատկությունները պայմանավորում են քերականական որոշ տարբերություններ: Վերացական գոյականները, ի տարբերություն թանձրացականների, դերազանցապես չեն գործածվում հոգնակի թվով, քանի որ նրանց ցույց տված օբյեկտները հիմնականում քանակական հատկանիշ չունեն: Թվի քերականական կարգի մեկ եզրը (հոգնակին) չունենալը, ուրեմն, նաև մյուս եզրի յուրահատկություն է նշանակում և, ավելի ճիշտ, պայմանավորված է մյուս մեկ և միակ եզրի յուրահատկությամբ:

վերացական գոյականները, ի տարբերություն թանձրացականների, նշված յուրահատկության պատճառով ունեն կապակցելիության որոշ սահմանափակություն և առանձնահատկությունները նրանք չեն կարող կապակցվել թվականով, քանակ ցույց տվող դերանուններով ու գոյականներով արտահայտված որոշչի հետ: Չի կարելի ասել՝ հինգ վախ, մի փանի հաւգանֆ, մեծ փանկո-րյաւր սեւ և այլն: Հմմտ. հինգ գիրֆ, մի փանի մատիտ, մեծ փանկոթյամբ կոշիկ և այլն:

վերացական գոյականները սովորաբար չեն գործածվում ներգոյական հոլովով, ի դեպ, այդ հատկանիշն ունեցող բառախումբեր կան նաև թանձրացական գոյականների մեջ (հատկապես անձ և կենդանի անվանող գոյականները): Սակայն թանձրացականների ճշդ մեծամասնությունն ունի ներգոյական հոլով:

§ 30. Թանձրացական և վերացական գոյականների միջև անջրպետ չկա: Շատ բառեր մեկ խմբից անցնում են մյուսը իմաստափոխության հետևանքով: Սա նշանակում է, որ կան նաև անցողիկ, տատանվող երևույթներ այդ խմբերի միջև: Հաճախ էլ միևնույն բառը իր մեկ իմաստով վերացական է, մի այլ իմաստով՝ թանձրացական: Օրինակ՝ հայաւաւաւոյրյուն բառը հայաւաւաւելը իմաստով վերացական է, իսկ այդ գործողության ամեն մի մասնավոր արտահայտությունը թանձրացական է (Պատին կախված է երկու հայաւաւաւոյրյուն): Նույնը վերաբերում է ղիմում բառին, որը ղիմելու գործողության իմաստով վերացական է, իսկ նրա ամեն մի դրսևորումը թանձրացական է (նա ղիմում է ներկայացրել աշխատանքի ընդունվելու համար): Անցում բառը անցնելը իմաստով վերացական է (Անցումը դեւի գետի մյուս ափը խանգարվեց), իսկ այդ նույն բառը, օրինակ, անցնելու հատուկ տեղի իմաստով թանձրացական է (նոր բացված փողոցի անցումները ձևավորվում են ու կարգավորվում):

ԱՆՁ ԵՎ ՈՉ-ԱՆՁ (ԻՐ) ՏՈՒՅՑ ՏՎՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐ

§ 31. Գոյականները բաժանվում են նաև երկու այլ ընդհանուր խմբի կամ դասի՝ անձ և ոչ-անձ ցույց տվող գոյականների: Անձ ցույց տվող գոյականներ են, ինչպես երևում է անվանումից, անձերի հասարակ ու հատուկ անունները՝ մարդ, կին, գյուղացի,

ուսուցիչ, նախարար, երիտասարդ, երեխա, համախորհրդ, Աշոտ, Անահիտ, Հասմիկ և այլն: Ոչ-անձ ցույց տվող գոյականներն են մյուս բոլորը՝ իրերի, կենդանիների անունները, բոլոր վերացական գոյականները՝ լեռ, ծառ, քուղի, ձի, եղևիկ, աղավնի, համեստություն, ֆամի, ազնվություն և այլն:

§ 32. Գոյականների իմաստային այս երկու խմբերը որոշ չափով տարբերվում են նաև քերականորեն: Դրանց միջև քերականական ամենաէական տարբերությունն այն է, որ սովորաբար կրող խնդրի դեր կատարելիս անձ ցույց տվող գոյականները դրվում են տրականով, իսկ ոչ-անձ ցույց տվող գոյականները՝ ուղղականով:

Հմմտ. նա տեսավ Հասմիկին:

Նա տեսավ արաւնյակը:

Սա սիրում եմ իմ ուսուցչին:

Սա սիրում եմ իմ հայրենիք:

Պետք է հարգել մարդուն:

Պետք է հարգել մարդու իրավունքները:

Այնուհետև, անձ ցույց տվող գոյականները սովորաբար ներգոյական հոլով չեն ունենում, իսկ ոչ-անձ ցույց տվող գոյականների ճնշող մեծամասնությունը այդ հոլովն ունի:

Անձ ցույց տվող գոյականները պատասխանում են ո՞վ, իսկ ոչ-անձ ցույց տվող գոյականները՝ ի՞նչ հարցին: Հասկանալի է, որ այս տարբերությունը վերաբերում է համապատասխան գոյականների ու դերանունների ոչ միայն ուղղական, այլև մյուս բոլոր հոլովներին:

Վերջապես, անձ ցույց տվող դոյականների մի մասն ունի քերականական տարբերակիչ հատկանիշ. ենթարկվում է ներքին թևքման ու, արտաքին ոչ հոլովումներին (հայր, մայր, քույր). անձ են ցույց տալիս նաև ց հոլովման պատկանող գոյականները (Գրիգորենք, Արամենք, պապոնք):

§ 33. Գոյականների այս երկու խմբերը քերականական հատկանիշներով ոչ միշտ են սահմանազատվում: Նրբեմն իմաստային մի խմբի բառը կարող է գործածվել մյուս խմբի բառերի քերականական հատկանիշով, այլ կերպ՝ միևնույն առարկան կարող է

մտածվել թե՛ որպես իր և թե՛ որպես անձ, ըստ որում, իրը կարող է մտածվել որպես անձ, անձը՝ որպես իր:

Հմատ. Նա սիրում է շուն: Նա սիրում է շանը:

Նա Լեխաներին տարավ ճամբար: Նա իր մեքենայով երեխաներ է տանում ճամբար:

Նա Մեծաբնեց շատ է սիրում: Նա Մեծաբնեցին շատ է սիրում:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

ԸՆԴՀԱՆ ՈՒՐ ԴԻՏՈՂ ՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 34. Գոյականն ունի հետևյալ քերականական կարգերը՝ թվի, հոլովի և առկայացման (տարրորոշման): Այս կարգերը այս կամ այն չափով հատուկ են նաև այլ խոսքի մասերի: Եթե մի կողմ թողնենք գոյականի թվի և բայի թվի էական տարբերությունները, ապա պետք է ասել, որ նշված կարգերը այլ խոսքի մասեր ևս ունեն այն չափով, ինչ չափով որ վերջիններս իրենց էությունը մոտ են կամ տվյալ կիրառությանը մոտենում են գոյականներին:

Այսպես, հոլովի կարգ, բացի գոյականից, ունեն նաև գոյականներին մոտ կանգնած՝ առարկա ցույց տվող դերանունները (սա, դա, նա, ես, դու և այլն), անորոշ դերբայը, որի արտահայտած գործողության իմաստը զգալիորեն վերացարկված է առարկայից: Հմատ. մի կողմից՝ գնում է, կարդում է (նա), գնացել ես, կարդացել ես (դու), գնացած, կարդացած (երեխա), գնացող, կարդացող (մարդ), մյուս կողմից՝ գնալ(ը), կարդալ(ը), գնալուց, կարդալուց, գնալով, կարդալով:

Նշենք նաև, որ առարկայի հատկանիշ ցույց տվող բառերը սովորաբար կարող են հոլովվել գոյականաբար գործածվելիս, այսինքն, երբ նրանց հատկանիշի իմաստի մեջ ներառնվում է նաև առարկայի իմաստ: Հմատ. հոտավետ ծաղիկ և հոտավետը, քաղցր և քաղցր, խելով աշակերտ և խելովը, սպիտակ մեխակ և սպիտակը, կարդացած մարդ և կարդացածը, վազող երեխա և վազողը և այլն:

Այսպիսի փաստերը ցույց են տալիս, որ նշված կարգերը կապվում են բառերի առարկայական իմաստի հետ, հետևապես և հատուկ են գոյականին:

§ 35. Գոյականի կարգերի ընդգրկման ոլորտը տարբեր է:

ԽՎԻ քերականական կարգը հատուկ է գոյականի բոլոր դրսևորումներին՝ թե՛ նրա հոլովված բոլոր ձևերին և թե՛ նույնիսկ նրա ըսկըզբնաձևին, երբ գոյականն իր անվանողական արժեքով հանդես է գալիս որպես բառարանային միավոր։ Ուրեմն՝ որտեղ էլ հանդես գա գոյականը, այն անսլայմանորեն ունի թՎԻ կարգ։

Ընդգրկման ուղորտի տեսակետից երկրորդ տեղը զրավում է հոլովը։ Գոյականը հոլով չունի սոսկ անվանողական արժեքով հանդես գալու դեպքում, այսինքն, երբ գոյականը հարաբերություն չի արտահայտում, այլ սոսկ բառարանային միավոր է։ Այսպես՝ զիրհ, արոռ, ֆաղաֆ, քուղք գոյականները նշված եղանակով, այսինքն որպես համապատասխան առարկաների սոսկ անվանումները զրված չեն որևէ հոլովով։ Հիշենք, սակայն, որ թՎԻ կարգի տեսակետից դրանք չեզոք չեն. զրված են եզակի թՎով։ Առկայացման կարգը տարբեր ընդգրկումներ ունի։ Այսպես՝ ուրոշյալության ենթակարգը հատուկ է գոյականի հոլովների մի մասին միայն՝ ուղղականին ու տրականին։ Մյուս հոլովաձևերին այն հատուկ չէ։ Բանն այն է, որ ուրոշյալության արտահայտիչը որոշիչ հոդն է, իսկ այն կարող է զրվել միայն ուղղական ու տրական հոլովաձևերի վրա, իսկ բացառական, գործիական ու ներգոյական հոլովները որոշիչ հոդ չեն ընդունում, հետևապես և այդ ձևերը բուն ուրոշյալություն չունեն։

ԹՎԻ ԿԱՐԳԸ

§ 36. Գոյականի թՎԻ կարգով արտահայտվում է առարկաների քանակը քերականական վերացարկումով՝ մեկ և մեկից աՎելի։ Ըստ այդմ, ժամանակակից զրական հայերենում գոյականն ունի երկու թիվ՝ եզակի և հոգնակի։

ԵԶԱԿԻ ԹԻՎ

§ 37. Գոյականի եզակի թիվը քերականական ձևային վերջավորություն չունի. այն, որպես այդպիսին, գիտակցվում է հոգնակերտ մասնիկ չունենալու հատկանիշով և հակադրվում է հոգնակերտ մասնիկ ունեցող ձևերին, ինչպես՝ ֆաւ-ֆաւեր, աշակերտի-աշակերտների, փողացից-փողացներից. ուղու-ուղիների և այլն։ Եզակիի ու հոգնակիի ձևային և իմաստային հակադրությունը

գոյականի համակարգում շատ որոշակի է: Այդ հակադրության որոշակիությունն առավել ևս ղգալի է լինում, երբ այն համեմատում ենք դերանունների համակարգի որոշ բառերի համապատասխան հակադրության հետ: Հմմտ. Բաղա՝Բաղա՛նք և Ես-մենք: Քաղա՛նք ձեր Բաղա՛-ին հակադրվում է ներ հոգնակերտով, իսկ իմաստային տեսակետից «շատ քաղաք»-ի գաղափար արտահայտելով, մինչդեռ մենք-ը Ես-ի համեմատությամբ շունի այդպիսի հակադրություն. մենք-ը կազմված չէ Ես-ից, իմաստով էլ չի նշանակում «շատ Ես», այլ «Ես և ուրիշներ»:

Ի՞նչի կարգը, ինչպես նշվել է վերը (§ 34), առկա է գոյականի ամեն մի արտահայտության մեջ. այնպես որ այն գոյականից անբաժան կարգ է: Այդ կարգը գոյականին հատուկ է ոչ միայն խոսքի մեջ, նրա պործածություններում, այլև նրա նույնիսկ անվանողական արժեքի դեպքում:

§ 38. Քանի որ գոյականի եզակի թիվը, ինչպես ասվեց, գիտակցվում է իոգնակիի հետ ունեցած հակադրության մեջ, ուստի եզակիի ամենաբնորոշ իմաստը պետք է համարել այն, ինչ որ ակնհայտորեն հատուկ է այդ հակադրությանը և երևում է նրանում: Իսկ այդ հակադրության մեջ եզակի ձևի ամենաակնհայտ իմաստը մեկ առարկա ցույց տալն է: Հմմտ. ծաղիկ-ծաղիկներ, երեխա-երեխաներ, ուր ծաղիկներ ու երեխաներ հոգնակիների հակադրությամբ ծաղիկ ու երեխա ձևերը ցույց են տալիս մեկ ծաղիկ, մեկ երեխա:

Եզակիության գաղափարը, բացի նշված իմաստից, ունի այլ արտահայտություններ ևս:

Այդ իմաստային արտահայտություններն են՝

1. Եզակի թիվը կարող է ցույց տալ առարկայի տվյալ տեսակըն ընդհանրապես. օրինակ՝ Գիրքը զարգացնում է մաթեմատիկան: Քաղաքի և գյուղի տարբերություններն աստիճանաբար նվազում են: Ինքնաթիռը շատ հարմար փոխադրամիջոց է: Ենթակառուցվածքը և ստորագոյնը նախադասության գլխավոր անդամներն են: Արջը գիտե վառագի ժանիքի թափը, նախահարձակ չի լինում (ԱԲ, Մթնածոր):

2. Գոյականի եզակի թիվը հաճախ արտահայտում է համեմատաբար սահմանափակ ընդհանրացում. այդ սահմանափակումը կատարվում է համապատասխան բառերի ու արտահայտությունների միջոցով: Օրինակ՝ Դաշտի ձյունը ինչ էլ լինի՝ սարի ձյանը

չի հասնի (ՀՇ): Գլուղի աշխատավորն այժմ ապրում է բուրդովին այլ կենցաղով: Զերմոցում աճեցրած ծաղիկը պակաս հոտավետ է լինում: Արարատյան դաշտի դեղձն ու խաղողը իրենց տեսքով ու բույրով տարբերվում են լեռնային շրջանների մրգից: Այսօրվա աշակերտի մեջ են ձևավորվում մեր վաղվա ֆաղափացու հատկանիշները, ուստի պետք է մեծ ուշադրություն նվիրել նրա դաստիարակությանը:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, գոյականի եզակի թվով արտահայտված առարկաների տեսակի կամ ընդհանուր հատկության սահմանափակումը կատարվում է տարածական և ժամանակային առումներով:

3. Խոսքի մեջ գոյականի եզակի թիվը կարող է հենց թվի տեսակետից արտահայտել թվային անորոշություն, որի տակ կարող են հասկացվել մեկ առարկա կամ մեկից ավելի առարկաներ: Օրինակ. «Արամն ամեն օր զիրք է գնում» նախադասության մեջ զիրք բառը որոշակիորեն չի նշում՝ մե՞կ, թե՞ մեկից ավելի գրքի մասին է խոսքը. հնարավոր է թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը: Բառի ցույց տված առարկայի քանակական անորոշության իմաստը բխում է տվյալ ասույթից, խոսքից: Դա ավելի համոզել կդառնա, եթե հիշյալ նախադասությանը հակադրենք, օրինակ, հետևյալը. «Արամը այս գրախանուցից հետաքրքրական գիրք է գնել», ուր արդեն խոսքը որոշակիորեն վերաբերում է մեկ գրքի: Գիրք բառի (և ամեն մի բառի) եզակի թվի իմաստային հիշյալ յուրահատկության դրսևորմանը որոշ չափով նպաստում է նաև անորոշ առումը:

Եզակի թվի ձևի կիրառության իմաստային հիշյալ յուրահատկությունը մտածական նրբությունների, քերականական նրբերանգների արտահայտություն է և չի խոսում ո՛չ եզակի թվի, ո՛չ էլ նրա գնահատման հակասականության մասին, քանի որ այն բխում է ասույթից, կոնտեքստից: Դա նշանակում է, որ եզակի թվի ճիշտ գնահատման համար ամենից առաջ պետք է այն նկատի ունենալ խոսքից դուրս և վերցնել հոգնակի թվի հետ հակադրության մեջ՝ զիրք-գրքեր: Իսկ իմաստային տարբեր երանգները վեր հանելու համար, իհարկե, անհրաժեշտ է հաշվի առնել ասույթը, խոսքը:

ՀՈԳՆԱԿԻ ԹԻՎ

§ 39. Ժամանակակից գրական հայերենում գոյականի հոգնակի թիվը սովորաբար կազմվում է երեք և ներմասնիկներով, հոգնակիի կազմության մեջ որոշ դեր ունեն իկ, այլ, ք մասնիկները:

Որոշ միավանկ բառերի՝ հին հայերենում ունեցած վերջին ն-ն, որը եզակի թվում ընկել է, հոգնակիի կազմության ժամանակ վերականգնվում է, ինչպես՝ բեռ-բեռներ, գառ-գառներ, դառ-դռներ, եզ-եզներ, թռ-թռներ, լեռ-լեռներ, ծունկ-ծնկներ, կառ-կռներ, մուկ-մկներ, ձուկ-ձկներ, ոտ-ոտներ և այլն: Սա վերաբերում է նաև այն դեպքերին, երբ այդ միավանկ բառերը հանդես են գալիս որպես բաղադրյալ բառի վերջին բաղադրիչ. ինչպես՝ դաշտամուկ-դաշտամկներ, շնածուկ-շնածկներ և այլն: Այնպես որ, թեև այսպիսի բառերի հոգնակիի ձևը եզակիից տարբերվում է ներ-ով, բայց սա չպետք է շփոթել ներ հոգնակերտ մասնիկի հետ:

Միավանկ բառերից միակ բացառությունը ռուս-ն է, որի հոգնակին կազմվում է ներ վերջավորությամբ՝ ռուսներ: Սա բացատրվում է այդ բառի բարբառային արտասանությամբ՝ (ը)ռուս կամ (ու)ռուս, որով բառը դառնում է երկվանկ և ստանում ներ-վերջինս պահպանվում է նաև գրական հայերենում ռուս արտասանության դեպքում:

§ 40. Միավանկ բառերի հոգնակիի կազմության ժամանակ ի և ու ձայնավորները սովորաբար հնչյունափոխվում են՝ կապված շեշտի տեղափոխության հետ: Այդ ձայնավորները նման դեպքերում փոխվում են ր-ի, օրինակ՝ գիծ-գծեր, գին-գներ, գիրք-գրքեր, թիվ-թվեր, լինդ-լնդեր, միտք-մտքեր, միբ-մբեր, սիրտ-սրտեր, վիշտ-վշտեր, բուն-բներ, գունդ-գնդեր, դառ-դռներ, թումբ-թրմբեր, խումբ-խմբեր, շուն-շներ, սուր-սրեր, տուն-տներ և այլն:

Հնչյունափոխական այս երևույթն ունի որոշ շեղումներ: Ինչպես՝ դիրք-դիրքեր, ծիլ-ծիլեր, կիրճ-կիրճեր, լուր-լուրեր, ռումբ-ռումբեր և այլն:

Ու-ով վերջացող միավանկ բառերի հոգնակիի ձևում ու-ն փոխվում է վ-ի. ինչպես՝ ձու-ձվեր, լու-լվեր, բու-բվեր (կա նաև՝ բուեր):

§ 41. Միավանկ արմատական բաղադրիչով վերջացող բաղադրյալ բառերի հոգնակին կազմվում է երկամ ներմասնիկ ներով:

Եւ հոգնակերտ մասնիկով կազմւում է այն բաղմամբանկ բառերի հոգնակին, որոնց վերջին բաղադրիչը միավանկ զոյական է, և վերջինս բաղադրյալ բառի մէջ պահպանում է իր հիմնական առարկայական իմաստը: Օրինակ՝ ավտոդողեր, արոտավայրեր, բազմակետեր, գեանախորշեր, գինետներ, դաշտավայրեր, դասագրքեր, զորամասեր, ծովախորշեր, հեռագրեր, հողատերեր, ձեռագրեր, սեպագրեր, անցագրեր, ոտնաճւղեր, ոտնածայներ, վերնախավեր, ջրափոսեր, ցուցափեղկեր, ալեգերանավեր և այլն:

Միւսմասիկ անվանական բաղադրիչով վերջացող բաղմամբանկ բառը ներ հոգնակերտ մասնիկ է ստանում այն դեպքում, երբ վերջին միավանկ բաղադրիչը բաղադրյալ բառի մէջ զործածւում է ոչ թե առարկայական իմաստով, այլ ուրիշ և մասնավորապես դերբայական (գործողութուն կատարողի կամ տվյալ վիճակում եղողի) իմաստով: Այսպէս, ունենք գիր-յրեր, ձեռագիր (ձեռքի գիր), ձեռագրեր, բայց ունենք նաև մատենագիր, ուր գիր-ը նշանակում է գրող (մատյան գրող), ուստի և հոգնակին կազմւում է ներ-ով՝ մատենագիրներ, կամ՝ գորգագործներ նշանակում է՝ գորգ գործողներ, անգործներ՝ առանց գործի եղողներ, գործ չունեցողներ: Բերենք այդ կարգի այլ օրինակներ ևս՝ ակնակիրներ, ակաճատներ, ակաճորսներ, բանասերներ, բարեկամներ, գնդացիներ, գրագետներ, դավաղիրներ, ժամագործներ, խոտակերներ, կաքնասոցներ, հիմնադիրներ, մանկավարժներ, մեղալիքներ, նույնանիշներ, ուղղամիտներ, պատմագիրներ, ուսադիրներ, փայտաճատներ, օրինապահներ և այլն:

Ինչում են շեղումներ այս ընդհանուր օրինաչափութունից: Շեղումները հիմնականում պայմանավորված են այն հանգամանքով, որ երբեմն բարդ բառի վերջին միավանկ բաղադրիչի իմաստային հատկանիշը հստակ չի գիտակցւում: Այդ շեղումներից հատկապես բնորոշ է անցք բառով բարդված բառերի հոգնակին, որ ձևավորվում է ներ-ով, փոխանակ եր-ի:

Օրինակ՝ Նա իչավ և սպասավորի առաջնորդությամբ անցավ երկար միջանցքները՝ մինչև հասավ բակը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Խավար միջանցքների քարերի վրա լավեց սապոգների մետաղյա ձայնը (ԱԲ, Մի անգամ հոկտեմբերի 25-ին): Մենք ջրանցքներ ենք շինել հիմա, և մեր դաշտերը ոսկեզօծ են (ԵԶ): Մի՛ խնայեք գրքի լուսանցքները: Գրոտեցք: Իմ գրոտած գիրքն ինձ համար

տասնապատիկ թանկ է նոր գրքից (ՍԱ)։ Ճեմարանի բոլոր սենյակների ու ներանցների պատերին կարելի էր տեսնել «Ֆլինկը շուն է» մակագրությունը (Յ. Խանդավան)։ Մեծ փողոցների կողքին, բարձրահարկ շենքերի մեջ մոլորված ներանցներ կան քաղաքում (ՎԽ, Մեզ մոտ հարավում)։ Դրանք հասակավոր զորականներ էին, սրածայր գլխանցներով (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց)։

Մանր.— Նկատելի է, որ Լրբ բաղադրյալ բառի վերջին բաղադրիչը, հակառակ սպասված օրինաչափության, առանձին դեպքերում չի հնչյունափոխվում, երբ փոխարենն ստանում է ներհոգնակերտ մասնիկը։ Այս երևույթը, սակայն, այժմ հնացած է և ոչ օրինաչափական։ Օրինակ՝ Գնում էր տուն բոլորովին այլ ծրագիրներով (ԴԴ, Վարդանանք, 1)։ Նա տակնուվրա էր անում Կողակի և Վասակի ծրագիրները (ԴԴ, Վարդանանք, 1)։ Ունենք երբայական բնագիրներ (Հր. Աճառյան)։ Պետք էր աշխատանքի ընթացքում միշտ ձեռքի տակ ունենալ բոլոր ձեռագիրները (Ստ. Մալխասյան)։ Մեսրոպը, որ առաջին հայերեն կարդացողն էր, ինչպե՞ս սովորեց կարդալ, որ միևնույն է ասել, թե ինչպե՞ս հնարեց նա հայոց լեզվի նշանագիրները (ՍԴ)։ Ժամանակակից գրական հայերենի համար ավելի օրինաչափական է նշված և նման բառերի վերջին արմատի ձայնավորի հնչյունափոխությունը, որի դեպքում էլ բառը ստանում է եր հոգնակերտ. ինչպե՞ս՝ ծրագրեր, բնագրեր, ձեռագրեր և այլն։

§ 42. Բազմավանկ բառերի հոգնակին կազմվում է ներ-ով, ինչպես՝ քաղաքներ, անտառներ, ծաղիկներ, երեխաներ, արքայականներ, մեքենաներ, բանաստեղծություններ, հայտարարություններ և այլն։

§ 43. Մեկուկես վանկանի (մեկ լրիվ և մեկ գաղտնավանկ ունեցող) բառերի հոգնակին կազմվում է եր-ով կամ ներ-ով։ Եթե լրիվ վանկը Երկրորդն է, բառը ստանում է ներ վերջավորությունը։ Օրինակ՝ բրիչներ, գլխարկներ, գնդակներ, գնդերներ, գրիչներ, գրողներ, քրթուռներ, խնջույքներ, խրատներ, հրթիռներ, սխալներ, սլաֆներ, ցնցուղներ, ցրիչներ և այլն։

Երբ լրիվ վանկը ընկնում է բառի սկիզբը, հոգնակին սովորաբար կազմվում է եր վերջավորությամբ։ Օրինակ՝ ազդեր, աստղեր, արկղեր, եզրեր, վագրեր, տետրեր, դուստրեր, սանրեր, կայսրեր և այլն։

Հանդիպում են շեղումներ այս օրինաչափությունից. այս

կարգի բառերի հոգնակին երբեմն կազմվում է նաև ներ մասնիկով: Օրինակ՝ Հանգուցյալի արկղների մեջ գտան մի քան քսակներ (Բ, Խամսայի մեկիթությունները): Սակայն Արսենին մնում էր զարմանալ, թե ինչ հրաշքով բոլոր արկղները բաց են (ԳՍ, Թևհրան, 2): Հայաստանը շատ կայսրներ ու մեծ զորապետներ է տվել (Բ, Կայծեր): Տանում էին անգղները մի սպիտակ աղալինի (ՀՇ, Սիամանթո և Խաջեզարե):

§ 44. Իկ-ով կազմվում է մարդ բառի հոգնակին (մարդիկ), այժ-ով՝ կին բառի հոգնակին (կանայք), ըստ որում վերջին դեպքում բառի արմատի մեջ կատարվում է ի>ա հերթադալություն՝ կին>կան:

§ 45. Ք հոգնակերտ մասնիկը հանդես է գալիս մեր լեզվի հատկապես ժողովրդախոսակցական տարբերակում: Օրինակ՝ անգլիացիք, գաղնեցիք, աշտարակցիք, գյուղացիք, տեղացիք և այլն: Որոշ դեպքերում այսպիսի կազմությունները թափանցում են գրական խոսքի մեջ: Սրա հետևանքով ստեղծվում են հոգնակի թվի զուգահեռ ձևեր, որոնցից մեկը կազմվում է գրականի, իսկ մյուսը՝ ժողովրդախոսակցական լեզվի կամ բարբառի օրինաչափությամբ: Օրինակ՝ նամփաներ-նամփեք, տեղացիներ-տեղացիք, նախնիներ-նախնիք, անգլիացիներ-անգլիացիք և այլն:

Բերենք ք հոգնակերտ մասնիկով կազմված հոգնակիի գործածություն օրինակներ: Այս փառքը, օ՛, գաղնեցիք, մենք կարող ենք ժառանգել (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Օսմանցիք պաշարեցին բերդը (Բ, Դավիթ Բեկ): Տեղացիք սովորելով լատիներենը, ամբողջապես դարձրին իրենց ամենօրյա սեփական լեզուն (Աճ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Ներածություն): Գալիս է երկնի նամփեքով արծակ Կարապ-ամպերի երամն սպիտակ (ՀՍ): Մի՞թե անգլիացիք իրենց պահանջը արդեն արել են թղթով (ՎՓ, Ալեմզիր): Եվ տալիք անցան, բայց իր կտրիճին Մըտքից չհանեց մայրը մի վարկյան (ՀՇ):

§ 46. Որոշ յուրահատկություն ունեն տիկին ու պարոն գոյականների հոգնակիի կազմությունն ու կիրառությունը: Սրանց հոգնակին սովորաբար կազմվում է բազմավանկ բառերին հատուկ ներ հոգնակերտ մասնիկով՝ տիկիներ, պարոներ: Սակայն ժամանակակից հայերենում գործածվում են նաև տիկնայք, պարոնայք ձևերը: Դրանք նախ գործածվում են պատմական երկերում, համապատասխան ոճավորման նպատակով: Օրինակ՝ Այստեղ

էին Հովհաննէս կաթողիկոսը, բոլոր նախաթոռ եպիսկոպոսները, արքայազուններ, նախարարներ, իշխաններ, ազատ տիկնայք, իշխանուհիք և իշխանազն օրիորդներ (Մուր., Գևորգ Մարգարեանի): Տիկնայի հայոց աշխարհին դուրս եկան քաջալերելու կոիվ գնացողներին (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Տիկնայի... հավաքվեցին սրահը, ուր Եսթերն ու Արշալույս տիկինը բոլորին ընդհանուր սեղան տվին (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Նշված իմաստով գործածվում է հատկապես տիկնայի բառը:

Տիկնայի, պարոնայի ձևերը այժմ ունեն մեկ այլ մասնավոր կիրառություն ևս. դրանք երբեմն գործածվում են պաշտոնական ունի մեջ հատկապես կոշականի դերով:

§ 47. Հոգնակի լիվը, բացի իր բուն իմաստից, երբեմն արտահայտում է անորոշության, մոտավորության իմաստ: Օրինակ՝ Նրանց ժամանումն սպասվում է ամենամոտ ժամանակներս (ՍՀ): Այդ ժամանակները Պոլսում ի պաշտոնե փաստաքանների շարքում Զոհրապը փաստաքան Լր նաև իր կոշումով (Վ. Փափ., Սրտիս պարտքը): Երեսույնական թվականների կեսերը Անտուան դր Սենտ-էքսյուպերիին բերում են զրական փառք (ՍԳ): 1938 թվականի աշնանից կազմակերպվեց ադրբեջանական բաժին, որը փակվեց պատերազմի տարիներին (ՍՄ):

§ 48. Հոգնակիության յուրահատուկ իմաստ ունեն անք, Լնք, ունք, ոնք ձևերով կազմված բառաձևերը. ինչպես՝ Վարդանանք, Սմբատնք, պապնք, չուռնք: Այսպիսի բառերը ժամանակակից հայերենի քերականական աշխատություններում միավորվում են որպես ց հոլովման պատկանող գոյականներ: Իհարկե, նշված և նման ձևերը հոլովվում են ց հոլովիչով, ուրեմն և պատկանում են ց հոլովման: Սակայն այդ բառերը (Վարդանանք և այլն) բառական իսկական սկզբնաձևեր չեն, ի տարբերություն մյուս հոլովումների պատկանող բառերի, որոնք ինքնուրույն բառական միավորներ են (քար-քարի, մարդ-մարդու, արյուն-արյան, քույր-քույր և այլն): Վարդանանք, Սմբատնք, պապնք, չուռնք ձևերի սկզբնաձևերն են՝ Վարդան, Սմբատ. պապ, չուռ: Սա նշանակում է՝ ց հոլովման պատկանող բառերը ինքնուրույն բառային միավորներ չեն, այլ համապատասխան եզակիների յուրահատուկ հոգնակիներ:

Դա են հաստատում հետևյալ փաստարկները.

ա) Զեպին տեսակետից Վարդանանք, Սմբատենք, պապոնք, Հուռունք կազմված են համապատասխան եզակիներից անք, ենք, ոնք, ունք ձևերով: Դրանց միջև կա քերականական թվի տարբերություն՝ եզակի և հոգնակի:

Հմտ. Վարդանք եկավ: Վարդանանք եկան:

Սմբատն այստեղ է: Սմբատենք այստեղ են:

բ) Եթե մի կողմ թողնենք հիշյալ ձևերի կանոնական մակարդակի որոշ սահմանափակությունը, ըստ որի դրանք առավելապես հատուկ են ժողովրդա-խոսակցական լեզվին, ապա կառուցվածքային մակարդակում դրանք առանց սահմանափակության կարող են գրվել բոլոր հատուկ անձնանունների (Սմբատենք, Սուրենենք, Ղազարոսենք, Սամվելենք, Վարդուշենք, Ներսեսենք, Արտաշեսենք, Շահենենք և այլն), այլև անձերի հարաբերությունը նշանակող շատ գոյականների վրա (խնամոնք, փեսենք, քեռոնք, հայրիկենք և այլն): Նշված ձևերի այսպիսի անսահմանափակ գործածությունը մանավանդ հատուկ անձնանունների հետ հաստատում է, որ դրանց մեջ, իրոք, կա քերականական իմաստ:

գ) Ուշագրություն արժանի է այն երևույթը, որ հիշյալ ձևերով բաղադրված ձևերի հասարակ կամ հատուկ անուն լինելը պայմանավորված է նրանց եզակիի ձևով. այսինքն՝ հատուկ անունից կազմվում է հատուկ անուն (Արամ-Արամենք), հասարակ անունից՝ հասարակ անուն (պապ-պապոնք): Մինչդեռ հայտնի է, որ բառակազմական ձևերով հատուկ անունից հասարակ անուն է կազմվում, ինչպես՝ Լենին, Լենինիզմ, Լենինյան, Լենինաբար, իսկ քերականական մասնիկներ ստանալու դեպքում հատուկ անունը մնում է հատուկ՝ Լենին, Լենինի, Լենինից, Լենինով և այլն: Սա ևս ցույց է տալիս, որ նշված ձևերը հիմնականում ձևաբանական են:

Անք, ենք, ոնք, ունք ձևերով կազմված հոգնակիի իմաստը յուրահատուկ է և տարբերվում է սովորական հոգնակիի իմաստից: Այսպես՝ Արամենք նշանակում է ոչ թե «շատ Արամ», այլ «Արամը և յուրայինները»: Հոգնակիի այսպիսի իմաստը նման է որոշ գերանունների հոգնակիի իմաստին: Հմտ. մենք չի նշանակում «շատ ես», այլ «ես և ուրիշներ», ինքներս՝ «իրքս և ուրիշներ» և այլն:

ԱՆՀՈԳՆԱԿԱՆ ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐ

§ 49. Ժամանակակից հայերենում կան զգալի թվով գոյականներ, որոնք հոգնակի թիվ չունեն, ուստի և կարելի է անվանել անհոգնական բառեր⁵։ Քերականական այդ յուրահատկությունը պայմանավորված է համապատասխան բառերի իմաստով։ Դրանք կամ եզակի ձևով արտահայտում են հավաքական իմաստ (աշակերտություն, մարդկություն և այլն) և հոգնակի ձևավորվելու կարիքը չունեն, կամ արտահայտում են այնպիսի երևույթներ, վերացարկված հատկանիշներ և այլն (տապալում, պանդխտություն, ուսում), որոնք թվարկվել չեն կարող, և այդ պատճառով էլ նրանց հոգնակի իմաստը, հետևապես և հոգնակի ձևը տրամաբանորեն սպասելի չեն։ Անհոգնական գոյականները իրենց քերականական այդ հատկանիշի դրսևորման տեսակետից երկու խմբի կարելի է բաժանել՝ ա) բացարձակ անհոգնական բառեր, որոնք առհասարակ հոգնակի չունեն (ինչպես՝ խաղաղագործություն, ֆեոդալիզմ, էլեկտրոնիկա, ինտերնացիոնալիզմ և այլն), բ) մասնակի անհոգնական բառեր, որոնցում անհոգնականությունը մասնակիորեն է դրսևորվում, այսինքն՝ որոշ կիրառություններում հոգնակի թիվ չունեն, իսկ այլ կիրառություններում ունեն։

§ 50. Ժամանակակից հայերենի անհոգնական գոյականներն են՝

ա) Ուրյուն և եղեն ածանցներով վերջացող գոյականներ, որոնք ունեն հավաքական իմաստ և այդ պատճառով նրանց հոգնակին սպասելի չէ։ Օրինակ՝ աշակերտություն, աշխատավորություն, գյուղացիություն, ուսանողություն, մտավորականություն, մարդկություն, արժաբեղեն, մրգեղեն, կանաչեղեն, բանջարեղեն, ամանեղեն, վայտեղեն, երկաթեղեն, ոսկեղեն և այլն։

բ) Ուրյուն ածանցով կազմված նաև այնպիսի բառեր, որոնք արտահայտում են հատկանիշի իմաստ։ Ինչպես՝ աշխատասիրություն, առաջադիմություն, ծուլություն, հպարտություն, վեճություն, հետադիմություն, խաղաղություն, համերաշխություն,

⁵ Հմտ. Մ. Ե. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Ա, Երևան, 1970, էջ 134—136։

նետևողականություն և այլն: Հատկանիշի իմաստ ունեցող մի շարք գոյականներ իմաստային այլ յուրահատկության պատճառով կարող են ցույց տալ տվյալ հատկանիշի մեկից ավելի մասնավոր արտահայտություն, ուստի և ունեն հոգնակի թիվ, ինչպես՝ ընդունակություն-ընդունակություններ. մոլորություն-մոլորություններ, կամայականություն-կամայականություններ, հարստություն-հարստություններ և այլն:

գ) Արհեստ, մասնագիտություն, արտադրության ճյուղ նշանակող բառեր. ինչպես՝ ատաղձագործություն, ասեղնագործություն, դարբնություն, երկրագործություն, խաղողագործություն, ծխախոտագործություն, նյութություն, մետաղամշակություն, փայտամշակություն, հաստցաշինություն, արդյունարերություն, գյուղատնտեսություն և այլն:

դ) Հասարակարգ, հասարակարգի ձև նշանակող բառեր. ինչպես՝ ֆեոդալիզմ, սոցիալիզմ, կապիտալիզմ, ավատականություն, ստրկատիրություն, կոմունիզմ և այլն:

ե) Գիտության բնագավառ, ճյուղ նշանակող բառեր. ինչպես՝ հասարակագիտություն, լեզվաբանություն, հանգիստություն, բուսաբանություն, երկրաբանություն, սրտաբանություն, կիբեռնետիկա, էլեկտրոնիկա. ֆիզիկա, բիմիա, հանրահաշիվ, մաթեմատիկա և այլն:

զ) Գիտական, կրոնական ուսմունք, հասարակական մտքի ուղղություն և նման երևույթներ նշանակող բառեր. ինչպես՝ ուսույթ, մարքսիզմ, լենինիզմ, դարվինիզմ, ռեալիզմ, հումանիզմ, պրագմատիզմ, իմպրեսիոնիզմ, ինտերնացիոնալիզմ, հացիոնալիզմ, հումանիզմ, ֆրիստոնեսություն, լուսավորչականություն, մահմեդականություն և այլն:

է) Այն անունները (հատուկ), որոնք միայն մեկ առարկա են անվանում. ինչպես՝ Երկրագունդ, Լուսին, Մարս, Մոսկվա, Եվրոպա, Ասիա, Կիև, Երևան, էջմիածին և այլն: Այն հատուկ անունները, որոնցով անվանվում են մեկից ավելի անձեր, առարկաներ, կարող են զործածվել հոգնակի թվով. ինչպես՝ Մեր կուրսի երկու Անահիտներն էլ լավ են սովորում: Այդպիսիք են նաև՝ Գուրգեններ, Գրիգորյաններ, Զամբախովներ, Մասիսներ և այլն:

ը) Նյութի մի շարք անուններ. ինչպես՝ օդ, կաթ, յուղ, մածուկ, թան, արճիճ, զինի, պողպատ և այլն: Այս կարգի բառերի հոգ-

նակի կաղմելու կամ շկաղմելու հարցում դեր կատարում է նրանց իրական վիճակը. այսինքն՝ տվյալ նյութը իր վիճակով ենթակա՞ է հաշվվելու, ընկալվելու քանակական կողմով, թե՞ ոչ, Հմմտ. Բար և օղ բառերն այդ տեսակետից:

Վերոհիշյալ բառերը, որպես նյութի ընդհանուր անուններ, չունեն հոգնակի, բայց երբեմն (ըստ որում տարբեր հաջողությամբ ու հաճախականությամբ) դրանք կարող են գործածվել նյութի այս կամ այն մասնավոր արտահայտությունը ցույց տալու համար: Այսպես, գինի-ն, որպես որոշակի նյութի անուն, հոգնակի թվով չի կարող գործածվել, բայց այդ նյութի տարբեր տեսակները կամ տարբեր ամաններում տեղավորվածները նշելու համար գործածվում է գինիներ հոգնակին: Հմմտ. նաև՝ Մածուկը պատրաստում են կաթից, Այս մածուկները (տարբեր շշերում գտնվող) հնացել են, հարկավոր է թափել:

Կաթն արագ թփշվող նյութ է: Քո գնած կաթերից (շշերի կամ ծրարների մեջ լցված) երկուսը հարևանը խնդրեց և տարավ:

ՀՈՒՈՎԻ ԿԱՐԳԸ

Հ Ո Ւ Ո Վ Ն Ե Ր Ի Ո Ր Ո Շ Մ Ա Ն Հ Ի Մ Ո Ւ Ն Ք Ը

§ 51. Ժամանակակից հայերենի հոլովների քանակի և էության հարցը վեճերի առարկա է դարձել դեռևս մեր դարի սկզբներին: Մանուկ Աբեղյանն այդ հարցը լուծել է հօգուտ հինգ հոլովի, որոնք են՝ ուղղական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական: 30-ական թվականներին սեռական ու հայցական հոլովները վերականգնվեցին որպես ինքուրույն հոլովներ, Սեռականի և հայցականի ընդունումը հետևանք էր հոլովների որոշման սկզբունքների վերանայման, իստ որի այս հարցում հոլովական իմաստին ձևի համեմատությամբ որոշակի առաջնություն է տրվում: Սեռական ու հայցական հոլովների ձանաղման համար հիմք ընդունվեց հատկապես իմաստային հատկանիշը, որով տարբերվում են մյուս հոլովներից: Անշուշտ, 7 հոլովի տեսության հեղինակներն ու կողմնակիցներն աշխատում էին և աշխատում են նշված երկու հոլովների գոյությունը հիմնավորել նաև ձևի տեսակետից: Եվ որպես այդպիսի ձևային հատկանիշ ընդունում են սեռական հոլովի համար որոշիչ հոգ շատանալը, ի տարբերություն

տրականի, որը որոշյալ առման դեպքում ստանում է այդպիսի հոդ, իսկ հայցականի համար՝ այն երևույթը, որ ուղիղ խնդիրը անձի առման դեպքում նման է տրականին, իրի առման դեպքում՝ ուղղականին: Այդ հոլովների գոյություն հիմնավորման մեջ նըշվում է նաև նրանց իմաստի դրսևորումը շարահյուսական որոշակի կապակցություններում. այն է՝ պատկանելության իմաստի դրսևորումը՝ գոյականի հետ գործածվելիս և կրող խնդիր դառնալը՝ ներգործական բայի հետ գործածվելիս⁶:

Հոլովների վերաբերյալ վեճը վերջին տարիներին վերսկսվեց, և այժմ շատ մասնագետներ օժանդակակից հայերենում ընդունում են հինգ հոլով՝ Պրոֆ. է. Աղայանը, մերժելով հայցական հոլովը, պաշտպանում է սեռական հոլովի գոյությունը, այդպիսով, ընդունելով վեց հոլով⁷:

§ 52. Հոլովների հարցը ախշտ լուծելու, ինչպես և ամեն մի լուծում ճիշտ գնահատելու համար անհրաժեշտ է ելնել առհասարակ քերականական կարգերի և մասնավորապես հոլովի որոշման գրտական սկզբունքներից:

Հոլովը գոյականի (և գոյականական գործածություն ունեցող բառերի) քերականական այն փոփոխությունն է, որով արտահայտվում են առարկայի (կամ որպես առարկա մտածված հատկանիշի) վերաբերական տարբեր հարաբերություններ՝ ա) առարկայի հարաբերությունն այլ առարկայի նկատմամբ (գրքի թերթերը), բ) առարկայի հարաբերությունը գործողության կամ այլ հատկանիշի նկատմամբ (կարդալ գիրքը, գիրքը հետաքրքրական է), գ) առարկայի հարաբերությունը խոսողի նկատմամբ, երբ վերջինս դիմում է նրան (գիրք. շատ խորն ես ու խորհրդավոր):

Ինչպես երևում է հոլովի բնորոշումից, այն ունի իր ձևային ու իմաստային հատկանիշները: Հոլովը որոշվում է հոլովական ձևի ու հոլովական իմաստի միասնությամբ:

6 Յոթ հոլովի հիմնավորումը տե՛ս հետևյալ ուսումնասիրություններում. Ստ. Մալխասյանց, Հայցական հոլովը աշխարհաբարի մեջ, Թիֆլիս, 1910: Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի դասագիրք, Երևան, 1934, Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա, 1954. Մանկավարժական լեզվաբանություն, 1969: Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն, գիրք Ա, 1939, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, 1955, և այլն:

7 Հանդամանալից հիմնավորումը տե՛ս է. Բ. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967:

Յուրաքանչյուր լեզվի, այդ թվում բնականաբար նաև հայերենի, հոլովների որոշման հարցում հատուկ կարևորություն ունի հոլովական ձևի և հոլովական իմաստի դերի ու հարաբերության գնահատությունը: Վերջին շրջանում շատ է խոսվում այն մասին, թե դրանցից ո՞րն է էականը, որոշիչը: Այսպիսի հարցադրումը ճիշտ չէ, քանի որ այդ երկու հատկանիշներից միայն մեկով հոլով չի որոշվում, ուրեմն երկուսն էլ կարևոր են: Հոլովների և առհասարակ քերականական կարգերի գիտական գնահատության մեջ հաշվի են առնվում և պետք է հաշվի առնել այս երկու հատկանիշները հավասարապես: Եթե որևէ լեզվում գոյականը հոլովական ձևեր չունի, ապա միայն իմաստային հիմքով հոլով չի ճանաչվում: Այդպիսի լեզվում հոլովների հարցն ինքնին վերանում է, չնայած նրանցում կարող են արտահայտվել գործողի, եղողի (ենթակայի), պատկանելության, հանգման և այլ հարաբերություններ, որոնք մի այլ լեզվում արժեքավորվում են որպես գոյություն ունեցող հոլովական ձևերի հոլովական իմաստներ:

Ինչո՞ւ մի լեզվում ընդունվում է երկու հոլով (օրինակ՝ անգլերենում), մյուս լեզվում երեք (օրինակ՝ արաբերենում), այլ լեզուներում՝ 6 (օրինակ՝ ռուսերենում), տասնմեկ հոլով (օրինակ՝ էստոներենում) և այլն: Եթե մի կողմ թողնենք հոլովաձևերի փոփոխակները (արյամբ և արյունով, անկողնու և անկողնի, տարվա և ընկերոջ և այլն) և վերջնելու լինենք հարացուցային անփոփոխակները, ապա կարելի է ասել՝ որևէ լեզվի հոլովների քանակը չի կարող ավելի լինել նույն լեզվի հոլովական հարացույցի ձևերի քանակից: Իսկ ավելի ճշգրիտ արտահայտվելու դեպքում պետք է ասել, որ հոլովական հարացուցային ձևերը կամ միավորները տվյալ լեզվի հոլովներն են: Հարացուցային ձևը մի միավոր է, որը որոշվում է ոչ միայն ձևի, այլև իմաստի հաշվառումով: Հենց դա է պատճառը, որ, օրինակ, ժամանակակից հայերենի հոլովական բազմազան ձևերը (ի, ու, ոչ, վա, ա, ան, յան, ից, ուց, ով, բ, ում և այլն) մենք միավորում ենք և սղանում սահմանափակ քանակությամբ հոլովներ: Իմաստի հաշվառումով ու նրա անխուսափելի գնահատման շնորհիվ է, որ իրար հետ մեկ միավորի՝ հոլովի մեջ են դասվում, ասենք, ուց-ը և ից-ը, ով-ը և բ-ն, ի-ն, ու-ն, ոչ-ը, վա-ն, և ոչ թե, օրինակ, ի-ն և ով-ը, ոչ-ը, ից-ը և ում-ը և այլն: Այսպիսով, հոլովական հարացուցային յուրաքանչյուր միավոր, այսինքն՝ յուրաքանչյուր հոլով որոշվում է հոլովական ձևի և

հոլովական իմաստի միասնությունամբ, որոնք երկուսն էլ էական են, կարևոր: Հոլովի այս երկու հատկանիշներից որևէ մեկի թերագնահատումը կամ անտեսումը տեղիք կտա թյուրիմացությունների:

§ 53. Ժամանակակից հայերենում գոյականներն ունեն առավելագույնը հինգ հոլովական հարացուցային միավոր՝

1) դպրոց, 2) դպրոցի, 3) դպրոցից, 4) դպրոցով, 5) դպրոցում.

1) ժամանակ, 2) ժամանակի (ժամանակվա), 3) ժամանակից (ժամանակվանից), 4) ժամանակով, 5) ժամանակում.

1) արյուն, 2) արյան, 3) արյունից, 4) արյունով (արյամբ).

1) մայր, 2) մոր, 3) մորից, 4) մորով:

Կա՞րողյո՞ւք հոլովական այլ ձև ժամանակակից հայերենում: Արդյո՞ք հոլովական միևնույն ձևի՝ որոշ կիրառություններում որոշիչ հոգ ստանալը (որոշյալության դեպքում) և այլ կիրառություններում չստանալը կարելի է համարել հոլովական ձևի տարբերություն: Հասկանալի է, որ խոսքը վերաբերում է յոթ հոլովի համակարգում սեռականի ու տրականի տարբերակմանը: Նման երևույթը չի կարելի դիտել որպես հոլովական ձևի տարբերություն: Նախ, հոգերը հոլովական վերջավորություններ չեն, այլ ուրիշ քերականական կարգի մասնիկներ, որ արտահայտում են որոշակի քերականական իմաստ, բայց ոչ հոլովական:

Քանի որ «Գիրք նվիրեցի մի աշակերտին» և «Գիրք նվիրեցի իմ աշակերտին» կաղապարային օրինակներում ունենք ոչ թե հոլովների, այլ միևնույն հոլովի որոշյալության ու անորոշյալության հակադրություն, նշանակում է՝ հոգը հոլովակազմիչ արժեք չունի, և նրանով հոլով չի ձևավորվում: Իսկ այն հանգամանքը, որ բառի միևնույն հոլովաձևը (աշակերտի) իբրև գոյականի վերադիր առհասարակ որոշիչ հոգ չի ստանում (աշակերտի դիրքը), իսկ իբրև բայի լրացում կարող է որոշիչ հոգ ստանալ կամ չստանալ, կապ չունի հոլովի, որպես ձևաբանական կարգի ու նրա տարբերակման հետ: Դա տվյալ շարահյուսական պաշտոնի յուրահատկությունն է՝ պայմանավորված շարահյուսական կապակցությամբ, խոսքային հանգամանքներով: Դա պարզ երևում է ուղղական հոլովի կիրառություններում ևս:

Այսպես. ուղղականի երկու կիրառությունները (գոյական որոշիչ և կոչական) որոշիչ հոգ չեն ստանում, ի տարբերություն մյուս կիրառությունների, որոնք կարող են այդպիսի հոգ ստանալ:

Համատ. Այս շինարարությունը ղեկավարում է ոմն Ինժեներ
Հակոբյան:

Այս շինարարությունը ղեկավարում է մեր Ինժեներ Հակոբյանը:
Ընկեր Ինժեներ, Ձեզ հրավիրում են շինարարական տեղամաս:

Ոմն Ինժեներ ուզում է ծանոթանալ շինարարությանը:
Մեր Ինժեները ուզում է ծանոթանալ շինարարությանը:

Հակոբյանը Ինժեներ է:
Հակոբյանը մեր Ինժեներն է:

Ձնայած ուղղականի տարբեր պաշտոնների հողառական օրինա-
չափ տարբերությանը, այնուամենայնիվ դա հիմք չի տվել և չի տա-
լիս այստեղ տարբերակելու երկու հոլովներ: Այս կապակցությամբ
հիշենք, որ նախագրային հայերենում կոչականը առանձին հոլով
էր իր որոշակի ձևավորումով: Բայց կորցնելով իր ինքնուրույն
ձևը, այն չի գիտակցվում իբրև հոլով և որոշիչ հոդ չստա-
նալը, ի տարբերություն ուղղականի այլ կիրառությունների, այս-
տեղ հոլովի ձևային տարբերակման չափանիշ չի հանդիսանում:
Պետք է նշել նաև, որ հողառության հետ կապված այդ հակադրու-
թյունը հատուկ է յոթ հոլովի համակարգի տրականի ոչ բոլոր կի-
րառություններին: Այսպես՝ «Երեխան վերադարձավ առանց գրքի»,
«Նրանք զոհվեցին հանուն մեր մեծ ճայրենիքի» և նման կիրա-
ռություններում ընդգծված հոլովաձևը որոշիչ հոդ չի ընդունում,
թեև համարվում է տրական: Եթե հոդ չառնելու և առնելու հա-
կադրությունը դիտելու լինենք որպես սեռականի ու տրականի
ձևային հատկանիշ, ապա դրանք նշված պատճառով պետք կլինի
համարել սեռական, բայց շարահյուսական, կապակցական հասկա-
նիշով դրանք հարում են տրականին: Այս ամենը նշանակում է, որ
իրոք հողառության յուրահատկությունը չի կարող սեռական ու
տրական հոլովների ճանաչման հիմք կամ նրանց ձևային հատկա-
նիշ ծառայել: Ինչպես երևում է վերը բերված փաստերից, որոշիչ
հոդ չստանալը ժամանակակից հայերենում հատուկ է առհասարակ
գոյականի լրացում վերադիրներին, անկախ, թե ո՞ր հոլովով են
արտահայտված և ի՞նչ պաշտոն են կատարում (որոշիչ, հատկա-
ցուցիչ):

Յոթ հոլովի համակարգի հայցականը, ինչպես հայտնի է, ըստ
էություն ճանաչված է իմաստային հիմունքով, թեև այդուհանդերձ
այդ հոլովն ընդունողները գտնում են, որ այն ունի ձևավորման

յուրահատկություն: նկատի է առնվում, որ ուղիղ խնդիրը, որն արտահայտվում է հայցականով, մի դեպքում նման է տրականին, մի այլ դեպքում՝ ուղղականին: Պետք է նկատի ունենալ, որ այդ իրողությունը վերաբերում է ոչ թե հատկապես հայցականին, այլ նրա միայն մեկ պաշտոնին, իսկ մյուս կիրառությունները՝ տեղի, ժամանակի, շափի պարագաները, շունեն այդ հատկանիշը և միշտ ուղղականաձև են: Նշանակում է՝ երկակի ձևավորումը ոչ թե հոլովի հատկանիշ է, այլ շարահյուսական մեկ կիրառության՝ ուղիղ խնդրի հատկանիշ: Այսինքն՝ այստեղ ունենք մի երևույթ, ըստ որի տարբեր հոլովներ կարող են արտահայտել միևնույն պաշտոնը: Իսկ սա շարահյուսական երևույթ է, ըստ որում՝ ոչ բացառիկ և չի կարելի համարել հոլովի ձևավորման եղանակ:

Այսպիսով, ժամանակակից գրական հայերենի գոյականի հոլովական հարացույցում ունենք հինգ միավոր, ուրեմն և՛ հինգ հոլով, որոնք են՝ ուղղական, տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական⁸:

Հոլովական հարացուցային այդ միավորները, ինչպես նշվեց վերը, որոշված են հավասարապես թե՛ ձևի և թե՛ իմաստի հաշվառումով, առանց այդ երկու հատկանիշներից որևէ մեկին գերազանահատկություն տալու և մյուսը թերազանահատելու: Իմաստային հատկանիշի հաշվառման, իմաստային ընդհանրությունների ու հակադրությունների գնահատման շնորհիվ է միայն, որ 18 հոլովական վերջավորությամբ ձևերի առկայության դեպքում ունենում ենք հինգ հարացուցային միավոր:

Իմաստային հատկանիշի այդպիսի ընդհանուր հաշվառումից

⁸ Ժամանակակից հայերենում հինգ հոլովի համակարգի հիմնավորումը տեղ է գտել հետևյալ աշխատություններում. Մ. Արեղյան, Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906, Աշխարհաբարի հոլովները, Վաղարշապատ, 1908, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1931, Բ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովման համակարգը, Երևան, 1967: Հ. Խ. Քառսեղյան, Մ. Արեղյանի հինգ հոլովի տեսությունը և նրա հին ու նոր քննադատությունները, Երևան, 1967: Պ. Շառաբխեյան, Է. Պիվազյան, Արդի հայերենի հոլովների մասին (ՊԲՀ, 1967, N 4): Գ. Բ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումն ու կառուցվածքը, Երևան, 1969, Ա. Գ. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Երևան, 1969, Մ. Ե. Ասատույան, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Ա, Երևան, 1970: Ռ. Ա. Իշխանյան, Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1971, և այլն:

հետո տեսնենք, թե ինչպես պետք է գնահատել ուղղական ու տրական հոլովների իմաստները:

§ 54. Ժամանակակից լեզվաբանությունը հոլովի իմաստը որոշում է նրա ոչ թե բոլոր կիրառությունների, այլ գլխավոր կիրառությունների հիման վրա: Եվ քանի որ հոլովը առարկա ցույց տվող (կամ որպես այդպիսին մտածված) բառերի հարաբերություններ է արտահայտում, նրա իմաստային կիրառությունների մեջ գլխավորը պետք է համարել ոչ թե պարագայական կամ հատկանշային կիրառությունները, այլ նրանք, որոնցում նա առարկա է ցույց տալիս (գործող կամ եղող առարկա, գործողության հետ կապված առարկա), առարկայական հարաբերություններ է արտահայտում: Այս տեսակետից յուրահատուկ է ներգոյականը, որն առհասարակ պարագայական հոլով է: Նշենք, որ գլխավոր կիրառությունների իմաստը մեծ մասամբ այս կամ այն չափով արտահայտվում է նաև երկրորդական կիրառություններում: Դա զգալու համար կարելի է համեմատել տարբեր հոլովներով արտահայտված միևնույն պարագան, այդ դեպքում պարզ կդառնա, թե ինչպես յուրաքանչյուր դեպքում ամեն մի հոլով իր յուրահատուկ իմաստն է հաղորդում տվյալ պարագային: Հմմտ. Միտը նստած է տանիքին: Միտը մտավ տանիք: Միտը թռավ տանիքից:

Անդրադառնալով բուն հարցին, պետք է ասել, որ եթե բացառական, գործիական ու ներգոյական հոլովները մենիմաստ են, ապա ուղղականն ու տրականը բազմիմաստ են:

§ 55. Ուղղականն արտահայտում է այնպիսի տարբեր իմաստներ, ինչպիսիք են՝ գործողություն կատարող առարկան և գործողությունն իր վրա կրող առարկան, ինչպես և այն առարկան (կամ անձը), որին դիմում է խոսողը: Հմմտ. 1. Միտը ծառին ծլվում է: 2. Երեխան բռնեց ծիտը: 3. Աշոտ, ես կապասեմ քեզ:

Այս օրինակների ընդգծված բառերը, որոնք ձևով ուղղական են, արտահայտում են այնպիսի տարբեր իմաստներ, որ մեկ հատկանիշով բնորոշել հնարավոր չէ: Եվ դա հասկանալի է, քանի որ հինգ հոլովի համակարգի ուղղականն իր մեջ ներառել է յոթ հոլովի համակարգի ուղղականի ու հայցականի իմաստները, որին ավելանում է կոչականը: Այս նշանակում է, որ հոլովակա՞նն մեկ ձևն արտահայտում է տարբեր գլխավոր իմաստներ: Մնում է որոշել, թե ինչպե՞ս գնահատենք և անվանենք այդ իմաստները: Քա-

իմաստներն են, ուստի ուղղականի ձևի մեկ իմաստը կարելի է համարել լուր ուղղական, մյուսը՝ հայցական ուղղական, երրորդը՝ կոչական ուղղական:

§ 56. Տրական հոլովածեր նույնպես արտահայտում է իրարից տարբեր գլխավոր իմաստներ, որոնք մեկ հատկանիշով հնարավոր չէ բնորոշել: Տրական հոլովի այդ բազմիմաստությունն այն բանի հետևանք է, որ նա ևս իր մեջ պատմականորեն ներառել է հոլովական տարբեր հարաբերություններ, բացի բուն տրականից, նաև սեռականի ու մասամբ հայցականի իմաստները: Այդ պատճառով էլ ունենք ձևով մեկ տրական, որն արտահայտում է երեք տարբեր գլխավոր իմաստներ, որոնք են՝ լուր տրական, սեռական տրական և հայցական տրական:

§ 57. Այսպիսով, քննարկվող երկու հոլովները ձևի և իմաստի տեսակետից ներկայացնում են հետևյալ պատկերը.

1. Ուղղական (մարդ(ը)).

ա) Բուն ուղղական (Մարդը բանական էակ է).

բ) Հայցական ուղղական (Մենք մի մարդ տեսանք).

գ) Կոչական ուղղական (Մա՛րդ, կոչմանդ արժանի պահիր քեզ):

2. Տրական (մարդու(ն)).

ա) Բուն տրական (մոտենալ մի (այն) մարդու(ն)).

բ) Սեռական տրական (մարդու ունեցվածքը, մարդու քայլերը).

գ) Հայցական տրական (հարգել մարդու(ն)):

Այս իմաստների տարբերակների անվանումները գործածել է դեռևս պրոֆ. Մ. Աբեղյանը՝ նշելու համար ուղղականի նշանակությունները: «Ուղղականի հոլովական ձևը բացի իր բուն նշանակություններից գործածվում է նաև կոչական և հայցական հոլովների նշանակությամբ. ուստի պետք է զանազանել՝ ա) բուն կամ անվանական ուղղական, բ) կոչական ուղղական և գ) հայցական ուղղական»⁹: Ժամանակակից հայերենում ընդունելով հինգ հոլով և այդ հիմնավորելով ժամանակակից լեզվաբանական մեթոդներով, պրոֆ. Գ. Զահուկյանը այդ համակարգի առաջին երկու

⁹ Մ. Աբեղյան. Աշխարհաբարի շարահյուսություն, Վազարշապատ 1912, էջ 50.

հոլովների համար ճիշտ կերպով ընդունում է դիրքային տարբերակներ: «Սրանցից (հինգ հոլովներից—Ս. Ա.) առաջին երկուսը,—գրում է Գ. Ջահուկյանը,—ըստ ձևաբանական և շարահյուսական շրջապատների տարբերության հանդես են գալիս հինգ դիրքային տարբերակների ձևով՝ «ուղղական», «կոշական», «հայցական», «սեռական», «տրական»։ սրանցից «ուղղական» ու «կոշական» ուղղականի, «սեռական» ու «տրական» տրականի ձևաբանաշարահյուսական դիրքային տարբերակներն են, իսկ «հայցական» բաշխվում է այդ երկուսի վրա որպես դրանց շարահյուսական տարբերակ»¹⁰, Պրոֆ. Գ. Ջահուկյանն այդ տարբերակների միջև նշում է շարահյուսական ու ձևաբանական մի շարք տարբերություններ¹¹, Կոշական ուղղականը բուն և հայցական ուղղականներից տարբերվում է որոշիչ հոդ չընդունելու հատկանիշով։ Ավելացնենք, որ դա նշանակում է՝ կոշական ուղղականը բնորոշվում է որոշյալի և անորոշի կարգ շունենալով։ Նկատի ունենալով բուն ուղղականի և հայցական ուղղականի գլխավոր կիրառությունները, դրանց միջև կարելի է նշել հետևյալ տարբերությունը կապակցելիության տեսակետից. բուն ուղղականը ստորոգյալի հետ կապվում է դիմայնության հարաբերությամբ՝ առարկայորեն բացահայտելով ստորոգյալի դեմքը (Մարդը կառուցեց տուն), իսկ հայցական ուղղականը բացառում է դիմայնությունը և բայական ստորոգյալի հետ կապվում է բայական, մասնավորապես (նկատի ունենալով գլխավոր կիրառությունը) խնդրային հարաբերությամբ (Մարդը կառուցեց տուն)։

Տրականի սեռական տարբերակն ունի ձևաբանական (բայց ոչ հոլովական) տարբերիչ գիծ։ Այն իր տարբեր կիրառություններում, ի հակադրություն բուն և հայցական տրականների, չունի որոշյալի ու անորոշի քերականական կարգ և հոդ չի ստանում։ Բուն տրականի և հայցական տրականի միջև կա կապակցելիության որոշակի տարբերություն։

Եթե տրականի ձևը հանդես է գալիս որպես ներգործական բայի սեռային խնդիր, ուրեմն հայցական տրական է (Աշակերտը սիրում է ուսուցչին), մյուս դեպքերում (եթե, իհարկե, սեռական

¹⁰ Գ. Բ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 173—176։

¹¹ Հմմտ. Գ. Բ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 173—175։

չէ) տրականի ձևը բուն տրական է (Աշակերտը մոտեցավ ուսուցչին, նա գիրքը տվեց ուսուցչին և այլն):

Այսպիսով՝ հարաբերությունների այն արտահայտությունները, որոնք մի ժամանակ հատուկ են եղել ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, կոչական հոլովներին՝ առանձին-առանձին վերցրած. իսկ ժամանակակից հայերենում տեղ են գտել ձևային հատկանիշով բնդհանրացած երկու հոլովաձևերի մեջ, դիտվում են որպես այդ հոլովաձևերի իմաստներ:

Միևնույն հոլովի տարբեր իմաստների որոշումն անհրաժեշտ է տվյալ հոլովի էություն գիտական գնահատության տեսակետից, որպես այդ լեզվական ձևերի մեջ պատմականորեն առաջացած և այժմ գոյություն ունեցող քերականական բազմիմաստության ուղղակի արտահայտություն: Ինչպես ասվեց վերը, իմաստային նշված տարբերակների որոշմանը նպաստում են ձևաբանական և կապակցելիության որոշ հատկանիշներ:

Տեղին ենք համարում զուգահեռ անցկացնել հոլովաձևի քերականական բազմիմաստության և բառի բազմիմաստության միջև: Հասկանալի է, որ բառի իմաստը բառական հատկանիշ է և ոչ թե շարահյուսական: Բնականաբար դա վերաբերում է ոչ միայն մենիմաստությանը, այլև բազմիմաստությանը: Եվ այն հանգամանքը, որ բազմիմաստ բառի տարբեր իմաստները որոշվում են համապատասխան կապակցություններում, բնավ կասկածի տակ չի առնում այն ճշմարտությունը, որ բառիմաստը (նաև բազմիմաստության դեպքում) բառի հատկանիշ է և ուսումնասիրում է բառագիտությունը:

§ 58. Թեև գիտական հարցի լուծման ճշտությունը ամենից առաջ հենց գիտական հիմնավորվածությամբ պետք է որոշել, այնուամենայնիվ այդ հարցին անդրադառնանք նաև մանկավարժական տեսակետից: Հարցի հիշյալ դրվածքը, այսինքն՝ ձևաբանության մեջ հոլովների ձևերի հետ միասին նաև նրանց նշված իմաստները որոշելը մանկավարժորեն ևս անհրաժեշտ է երկու առումով: Նախ. ձևաբանության ուսուցումը ինքնանպատակ ձևերի ուսուցում չէ, այլ իմաստակիր ձևերի ուսուցում, հետևապես և եթե մենք նկատի ունենք գիտակցական ուսուցումը, ուրեմն սովորողին պետք է հենց ձևաբանության մեջ գիտակցել տալ ինչ-

պես այլ, այնպես և հոլովական տվյալ ձևերի իմաստային արժեքը: Երկրորդ. իմաստային հիշյալ բաժանումները անհրաժեշտ են նաև գրաբարի, ինչպես և այլ լեզուների ուսուցման գործը դյուրացնելու համար: Հայտնի է, որ ուրիշ լեզու սովորելու հարցում մայրենի լեզվի օրինաչափությունների գիտակցումը կարևոր է այլ լեզվի երևույթները մայրենի լեզվի համապատասխան երեվույթների հետ համադրելու համար: Հոլովների իմաստային հիշյալ բաժանումները, որոնք հոլովական տարբերակի արժեք ունեն, կնպաստեն այլ լեզուների, ինչպես և գրաբարի համապատասխան իմաստներն ունեցող հոլովների յուրացմանը:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ՀՈՂՈՎՆԵՐԸ

ՈՒՂՂԱԿԱՆ ՀՈՂՈՎ

§ 59. Ուղղական հոլովի ձևային հատկանիշը հոլովական զրո վերջավորությունն է, այսինքն հոլովի ձևային վերջավորություն: շունենալը, որով հակադրվում է մյուս բոլոր հոլովներին: Օրինակ՝ Սեղանի վրա գիրք կա: Արամն ինժեներ է: Ուսուցիչ Հակոբյանը հմուտ մասնագետ է: Սիրում ենք մեր հայրենիքը: Աշոտն արդեն հաճախում է դպրոց:

Ինչպես երևում է, ուղղականով դրված բառերի մեծ մասն առհասարակ ձևով նման է լինում բառի սկզբնաձևին: Բայց ինչպես ցույց է տալիս հայրենիք բառաձևը, ուղղականը կարող է և ստանալ հոդ: Հոգնակի ուղղականում բառը ևս բնականաբար հոլովական զրո վերջավորությամբ է հանդես գալիս և ունենում է հոգնակիի ձևային վերջավորություն: Ինչպես՝ Սեղանի վրա գրքեր կան: Գրանք հետաքրքրական գրքեր են: Ուսուցիչներ Հակոբյանն ու Արամյանը հմուտ մասնագետներ են: Ամառը վերանորոգվեցին բոլոր դպրոցները:

Հոգնակի ուղղականի հոդառությունը եզակիի համեմատ ունի որոշ սահմանափակություն. սովորաբար իկ, այն, ք, ալև ևն, ենք, ոնք, ունք մասնիկներով հոգնակիները որոշիչ հոդ չեն ստանում: Հմտ. Բակում հավաքված մարդիկ (կանայք) ցրվեցին տները: Բակում հավաքված երեխաները ցրվեցին տները:

Գրիգորենք մեզ հրավիրել են տուն: Գրիգորյանները մեզ հրավիրել են տուն:

Աշտաբակցիք խաղողի հարուստ բերք են հավաքել: Աշտաբակցիները խաղողի հարուստ բերք են հավաքել:

Նշված կարգի որոշիչ հոդ շառնելու այս հատկանիշը վերաբերում է նաև տրական հոլովին:

§ 60. Ուղղական հոլովի իմաստը, ինչպես ասվեց վերը, մեկ ընդհանուր հատկանիշով բնորոշել հնարավոր չէ: Իհարկե, միևնույն հոլովը կարող է արտահայտել մեկից ավելի մասնավոր հարաբերություններ, որոնք միավորվում են մեկ ընդհանուր իմաստի մեջ ու վերջինիս շարահյուսական դրսևորումներն են: Օրինակ՝ բացառական հոլովը տարբեր մասնավոր հարաբերություններ է ցույց տալիս (անջատման, տեղի, ժամանակի և այլն), սակայն դրանք բոլորը կարելի է բնորոշել մեկ ընդհանուր իմաստային հատկանիշով (առարկայի շարժման, գործողության սկզբնականության, ելակետի հարաբերություն): Ուղղականի իմաստային հարաբերություններն այդ կարգի չեն. այս դեպքում մենք գործ ունենք իմաստային բոլորովին տարբեր, հակադիր հարաբերությունների հետ:

Պրոֆ. էդ. Աղայանն իր «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» գրքում (էջ 224) ուղղականի իմաստը համարում է բացարձակ՝ նկատի ունենալով նրա բազմիմաստությունը, իմաստային համապարփակությունը: Հարցին հիմնականում նույն կերպ է մոտենում նաև պրոֆ. Գ. Զահուկյանը. «Զրո վերջավորությամբ բնորոշվում է իմաստի բացարձակությունը, սահմանափակությունը կամ իմաստային լիաժամալությունը»¹²: Ընդունելով, որ ուղղական հոլովի իմաստը որոշ առումով կարելի է համարել բացարձակ, այնուամենայնիվ գտնում ենք, որ անհրաժեշտ է բնորոշել այդ բացարձակի մեջ մտնող իմաստները:

Վերապահումն անում ենք այն պատճառով, որ իմաստային բացարձակությունը բազմիմաստության առումով, այնուամենայնիվ, անսահմանափակ չէ, լիաժամալության առումով այն անվերապահ կարելի է համարել բառի սկզբնաձևի, բառի որպես բառարանային միավորի վերաբերմամբ, իսկ ուղղականի իր արտահայտած տարբեր հարաբերություններով որոշ չափով մասնավորում և դրանով իսկ սահմանափակում է իր, իրոք, լայն իմաստը:

¹² Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, էջ 165:

Ուղղական հոլովի իմաստները կարելի է որոշել այդ բառա-
ձևի զուգորդելիության (ձևային ու իմաստային) հատկանիշով և,
ինչպես ասվեց վերը (§ 57), անվանել բուն ուղղական, հայցա-
կան ուղղական և կոչական ուղղական:

ՏՐԱԿԱՆ ՀՈՂՈՎ

§ 61. Տրական հոլովը ձևային հատկանիշներով շատ ան-
միօրինակ է: Գոյականի հոլովումների տարբերությունը երևում
է մասնավորապես այս հոլովում:

Եզակի գոյականի տրական հոլովի հիմնական ցուցիչներն
են՝ ի, ու, ան, ոջ, ա, վա, ո¹³:

Բերենք համապատասխան օրինակներ՝

Անտառ—անտառ-ի, միտք—մտք-ի, առու—առվ-ի,

Ձի—ծի-ու, ամուսին—ամուսն-ու, գինի—գին-ու,

Ձուկ—ծկ-ան, անցում—անցմ-ան,

Ընկեր—ընկեր-ոջ, տեր—տիր-ոջ, կին—կն-ոջ,

Քաջություն—քաջության, շուն—շան,

Օր—օր-վա, ամիս—ամս-վա, տարի—տար-վա,

Մայր—մոր:

Սրանք տրական հոլովի առավել տարածված ձևերն են: Սա-
կավաթիվ բառերի տրականը տարբերվում է նշված օրինաչափու-
թյունից և ձևավորվում այլ կերպ: Այսպես՝

Գալուստ—գալստ-յան, հանգիստ—հանգստ-յան,

Աղջիկ—աղջկ-ա,

Սեր—սիր-ո,

Մահ—մահ-վան,

Անուն—անվան,

Դուստր—դստեր:

Սրանք տրականի բուն հոլովական վերջավորություններն
են (եզակի թվի անորոշ առման դեպքում): Որոշյալ առման դեպ-

¹³ Տրական հոլովի կազմության սույն քննությունը հմտ. է. Բ. Աղայանի
«Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» և Գ. Բ. Ջանուկյանի
«Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը» աշխատությունների համապատաս-
խան հատվածների հետ:

քում այդ ձևերին ավելանում է համապատասխան հող. ինչպես՝ անտառին, ձիուն, ձկանը, ընկերոջը և այլն: Բացառություն է կազմում սեւ բառի որոշյալ տրականը, որը կազմվելիս՝ բուն վերջավորության մեջ հնչյունափոխություն է կատարվում (սիրո—սիրուն):

§ 62. Գոյականի հոգնակի թվի տրականի հիմնական վերջավորությունն է ի. ինչպես՝ անտառների, ձիերի, ձկների, ընկերների, շների, օրերի, մայրերի, աղջիկների, մահերի, անունների, դուստրերի, տեղերի, սերերի:

Որոշ կարգի բառերի հոգնակի տրականը կազմվում է ց հոլովիչով, որը հանդես է գալիս ուղղականի Բ-ի փոխարեն, օրինակ՝ Արամենք—Արամենց, Հակոբենք—Հակոբենց, Գրիգորենք—Գրիգորենց, պապոնք—պապոնց և այլն:

Տրական հոլովի կազմության մեջ հատուկ շեղում է մարդ և նրան բառերի հոգնակիի ձևը, ուր նույնպես հանդես է գալիս ց-ն՝ մարդիկ—մարդկանց, կանայք—կանաց: Այստեղ առկա են իկ/անց և այլ/անց հերթագայությունները:

§ 63. Հոլովական տվյալ ձևի մասին ավելի ամբողջական պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է իմանալ, թե հոլովական ինչպիսի հիմքեր կան, և որ վերջավորությունը որ հիմքի վրա է դրվում:

Տրական հոլովը կազմվում է ուղղականի ձևից, այսինքն բառի ուղղականի ձևը հանդես է գալիս որպես տրականի հիմք: Եվ քանի որ եզակի թվի անորոշ առման դեպքում բառի ուղղական հոլովը ձևով նույնն է բառի սկզբնաձևի հետ, ուրեմն՝ կարելի է ասել, որ եզակի տրականի հիմքը բառի ուղիղ ձևն է:

Այսպես, ծառ ձևը ուղղական է, տրականի կազմության դեպքում այն հանդես է գալիս որպես հիմք, վրան ավելացվում է ի վերջավորությունը, և կազմվում ծառի տրականը: Այսպես են ֆաղաֆ-ի, աշակերտ-ի. օր-վա, ժամ-վա, ընկեր-ոջ և այլ ձևեր:

Սակայն ոչ միշտ է, որ տրականը կազմվում է՝ բառի վերջից ավելացվելով վերջավորություն: Հոլովական ցուցիչը երբեմն հանդես է գալիս բառի մեջ, մասնավորապես վերջին վանկի մեջ՝ ձայնավորի հնչյունափոխության (հերթագայության) միջոցով, ինչպես՝ քաջություն—քաջության, արյուն—արյան, տուն—տան:

Տրականի այս ձևը կազմվում է ուղղականից ու/ա հերթագայությանը:

Խոսելով ուղղականի ձևի՝ տրականի հիմք դառնալու մասին, պետք է նկատի ունենալ, որ եզակի տրականի համար հիմք է ծառայում եզակի ուղղականը, հոգնակի տրականի համար՝ հոգնակի ուղղականը: Երկու դեպքում էլ հոգը բացառվում է հիմքից (եթե ուղղականը հոգով է վերցված):

§ 64. Տրականի ի, ոչ, վա, ան վերջավորությունները դրվում են ուղղականի ձևի վերջից, ըստ որում, այդ ձևը կարող է լինել անհնչյունափոխ (սար-ի, պահարան-ի, ընկեր-ոջ, տալ-ոջ, երեկ-վա, ժամ-վա, թոռ-ան, լեռ-ան և այլն) և հնչյունափոխված:

Տրականի այսպիսի կազմության դեպքում բառի հիմքում կարող են կատարվել հետևյալ հնչյունափոխությունները.

ի > ը — գիրք — գ(ը)րքի, սիրտ — ս(ը)րտի, վիշտ — վ(ը)շտի և այլն

ու > ը — գունդ — գ(ը)նդի, ցուրտ — ց(ը)րտի, դուրս — դ(ը)րսի և այլն

ի > օ — հաշիվ — հաշվի, պատիվ — պատվի, հովիվ — հովվի և այլն

ու > օ — անցում — անցման, ուսում — ուսման, ցատում — ցատման և այլն

ույ > ը — քույր — ք(ը)րոջ

ե > ի — տեր — տիրոջ

Տարի բառի հոլովական վա վերջավորությունը ավելանում է բառավերջի ի-ի տեղում (տարի — տար-վա), այսինքն՝ հոլովման հիմքում ուղիղ ձևի վերջին ի-ն չի պահպանվում:

§ 65. Ու հոլովական վերջավորության ավելացման դեպքում ի-ով վերջացող բառերի ուղիղ ձևի ի-ն ընկնում է, և որպես հոլովական հիմք հանդես է գալիս բառի սկզբնական առանց ի-ի: Ինչպես՝ գինի — գինու, գարի — գարու, ռդի — ռդու և այլն: Դա չի վերաբերում ի-ով վերջացող միավանկ բառերին, որոնց ի-ն պահպանվում է հոլովական հիմքի մեջ, ինչպես՝ ձի — ձիու:

Ց վերջավորությունը, ինչպես ասվեց վերը, դրվում է ուղիղ ձևի ֆ-ի տեղում, և այդ ֆ-ն, այդպիսով, ընկնում է թեք ձևերում. ինչպես՝ Վարդանանք — Վարդանանց, Գուրգենեք — Գուրգենեց, Հուռուք — Հուռուց, Գոգոք — Գոգոց:

Տրականի համեմատաբար քիչ ձևեր են կազմված՝ բառամիջի ձայնավորի հերթագայությամբ. այն է՝ ալ, ո (մե, մեռ). ու/ա (տուն/տան):

Կան առավել մասնակի ընդգրկում ունեցող երևույթներ, ինչպես՝ դուստր—դստեր. կայսր—կայսեր, ուր բառի վերջին վանկում արդի վիճակով կա լին հերթագայությունը, թեև պատմականորեն երևույթը հակառակն է եղել՝ ե/ր¹⁴:

Վերջապես, բառավերջի վանկի յուրահատուկ հնչյունափոխությամբ է կազմվում անուն բառի տրականը՝ անվան (<անուան):

§ 66. Տրական հոլովի իմաստը միասնական բնորոշումով անկարելի է ներկայացնել: Այդ հոլովի տարբեր հարաբերությունները կարելի է ամփոփել երեք կետի մեջ՝ ա) բուն տրական, բ) սեռական տրական, գ) հայցական տրական:

Ուղղական և տրական տերմինները ստորև գործածում ենք այդ հոլովների ընդհանուր անվանումների համար, իսկ երբ պետք է հատուկ նշել դրանց տարբեր իմաստները, գործածում ենք վերջիններիս անունները՝ բուն ուղղական, հայցական ուղղական, բուն տրական, սեռական տրական և այլն:

§ 67. Սեռական տրականը նույն հոլովի մյուս երկու տարբերակներին հակադրվում է իր ձևային (իհարկե, ոչ հոլովական) հատկանիշով ու զուգորդելիությամբ: Տրական հոլովի սեռական տարբերակի ձևային հատկանիշը որոշիչ հոդ, հետևապես և որոշյալի քերականական կարգ շունենալն է:

Տրական հոլովի այս կիրառության յուրահատկությունն այն է, որ նա կապվում է գոյականի (և գոյականական գործածություն ունեցող բառերի) հոլովաձևի հետ. ինչպես՝ Արամի գիրքը, Արամի ամեն ինչը, Արամի փոքրը (փոքր երեխան), Արամի գրելը, Արամի գրելուց հետո, Արամի գրելուն պես, Արամի գրածը (այլև՝ Արամի գրած նա՛նակը, ուր գրած-ը, հասկանալի է, հոլովաձև չէ):

§ 68. Բուն տրականը (ինչպես և հայցական տրականը) նախորդ կիրառությունից տարբերվում է հոդառությամբ, հետևապես և որոշյալի քերականական կարգ ունենալով, այլև բայի նկատ-

¹⁴ Այս բառի նախնական ուղիղ ձևը եղել է դստեր, կայսեր, որոնցում ե>ը հնչյունափոխությամբ առաջացել են դուստր, կայսր ձևերը, որոնք գիտակցվել և գիտակցվում են որպես ուղիղ ձև, իսկ նախկին ուղիղ ձևերը՝ թեք ձևեր:

մամբ ունեցած իր կախման հարաբերությամբ, Եթե սեռական տրականը որոշիչ հոդ չի ընդունում, ապա բուն տրականը (և հայցականը) կարող են ընդունել: Օրինակ՝ Մոտեցանք մի շենքի (բայց՝ այն շենքին): Հայացքը հառել էր մի կետի (բայց՝ այն կետին): Մի մայիսի (բայց՝ անցյալ տարվա մայիսին) մենք բարձրացանք մեր սարերը:

Ի տարբերություն սեռական տրականի, բուն տրականի համար բնորոշ է բայի նկատմամբ կախման հարաբերությունն արտահայտելը: Թեև սեռական տրականը ևս երբեմն հանդես է գալիս բայի հետ, բայց տվյալ դեպքում կարևորը այդ բառի բաց լինելը չէ, այլ հորվված բառ լինելը, այսինքն այն, ինչով հեռանում է բայից և մոտենում գոյականին ու հորվվում (բացառություն է հարակատար դերբայը. տե՛ս վերը):

Հենց դա է պատճառը, որ բուն սեռականը բայի դիմավոր ձևերի վրա չի դրվում, մինչդեռ հենց այս կիրառությունը ամենաբնորոշն է բուն տրականի համար:

§ 69. Հայցական տրականը բուն տրականից տարբերվում է զուգորդելիությամբ: Այն ևս սեռականին հակադրվում է հոգառության հատկանիշով, հետևապես և որոշյալի քերականական կարգ ունենալով: Հայցական տրականը իր արտահայտած քերականական իմաստով ու զուգորդելիությամբ նման է հայցական ուղղականին և հակադիր է բուն ուղղականին: Օրինակ՝ խնամել հիվանդին, սիրել մարդկանց, հարգել մեծերին: Ինչպես երևում է, տրականի այս տարբերակը կախման հարաբերությամբ կապվում է ներգործական սեռի բայերի հետ և ցույց է տալիս կրող առարկա:

ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ ՀՈՂՈՎ

§ 70. Բացառական հոլովը ձևավորվում է ից, ուց վերջավորություններով, ինչպես՝ անտառից, փառից, տառվանից (անցյալ տառվանից), ընկերոջից, տնից, ֆաջությունից, անունից, ձիուց, գինուց և այլն:

Ինչպես երևում է, տրական հոլովի բազմաձևության դիմաց բացառականում առկա է միայն երկու ձև, այն էլ բաղաձայն բաղադրիչի ընդհանրությամբ:

§ 71. Բացառական հոլովը կազմվում է երկու հիմքով. որպես հիմք են հանդես գալիս ուղղականի ու տրականի ձևերը:

Ուղղականից կազմվում է բառերի ճնշող մեծամասնության բացառականը: Բերենք տրականում տարբեր վերջավորություններ ունեցող բառերի բացառականի օրինակներ, որ երևում է քերականական ձևերի միասնականացման միտումն այդ հոլովում. ֆաղափից, հայտաբերությունից, կայսրից, անունից, օրից (կա նաև՝ օրվանից), տալից (կա նաև՝ տալոչից, որ գրթային է):

Մի շարք դեպքերում բացառականի համար իբրև հիմք ծառայում է տրականի ձևը, ինչպես՝ րնկերոջից (հազվադեպ գործածվում է նաև ընկերից ձևը), մոռից, աղչկանից: Եթե տրականի ձևը վերջանում է ա ձայնավորով (աղջկա, վաղվա, տարվա), ապա բացառականի կազմության մեջ հիմքի և վերջավորության միջև հանդես է գալիս ն ներույթը, ինչպես՝ աղչկանից, վաղվանից, տարվանից:

Ինչ վերաբերում է ծիուց, գինուց և նման բառերի բացառականին, ապա ըստ ձևի կարող է այդ բացառականը համարվել կազմված թե՛ տրականից՝ ց-ի հավելումով (ծիու-ց, գինու-ց) և թե՛ բառի ուղիղ ձևից (բազմալանկ բառերի վերջին ի ձայնավորի սղումով)՝ ուց վերջավորության հավելումով: Սակայն ժամանակակից հայերենում հոլովիչի ըմբռնումը մթազնված է (բացի տրականի ձևից), ուստի ավելի ճիշտ է դրանք վերցնել և սովորաբար վերցվում են միայն իբրև մեկ վերջավորություն: Այսպիսի մոտեցման ճշտությունն է հաստատում նաև այն իրողությունը, որ տրականում տարբեր հոլովման ենթարկվող բառեր բացառականում ստանում են ից վերջավորությունը: Դա նշանակում է, որ բացառականի ից-ը թեև պատմականորեն ի-ի և ց-ի միացումից է ստացվել, բայց ժամանակակից հայերենում այլևս չի ըմբռնվում որպես այդպիսին, այլ մեկ միասնական վերջավորության արժեք է ստացել:

Այս տեսակետից կարևոր է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ բացառականի ու տրականի վերջավորության ձայնավոր բաղադրիչը կարող է տարբեր լինել: Օրինակ՝ սիբո-սիբուց, տաբի-տարվա, բայց՝ տաբուց, այլև՝ տարվանից: Իհարկե, տարվանից-ը տարվա տրականից է կազմվել, իսկ տաբուց-ը՝ տաբու, բայց այս վերջինն այժմ արդեն չի դործածվում գրական հայերեն-

նում, մինչդեռ տաբուց բացառականը շատ սովորական է և որոշ կիրառություններում նույնիսկ միակ ձևը (հինգ տարվա աշխատանք, բայց՝ հինգ տաբուց հետո)։ Այսպիսի փաստերը ևս ցույց են տալիս ից. ուց մասնիկների բաղադրիչների միասնական լինելը։

§ 72. Հոգնակի բացառականը կազմվում է միայն ից վերջու-վորություններով։

Ուղղականի հիմքը հոգնակի բացառականի կազմության մեջ ավելի շատ է հանդես գալիս, քան եզակիի կազմության մեջ։ Հմմտ. հորից, բայց՝ հայրերից. եղբորից, բայց՝ եղբայրներից. քրոջից, բայց՝ քույրերից. ընկերոջից, բայց՝ ընկերներից։ Այս երևույթի պատճառն այն է, որ հոգնակի հոլովածը սովորաբար կազմվում է ոչ թե նույն հոլովի եզակիից, այլ հոգնակի ուղղա-կանից։ Հոգնակի հոլովածների այսպիսի կազմության հետևան-քով է նաև, որ ի-ով վերջացող բառերի եզակի թվի հոլովման ու-ղիղ ձևի ի-ի անկում կամ փոփոխություն տեղի չի ունենում. հմմտ. ապակի-ապակու, բայց՝ ապակիներ-ապակիներից. գինի-գինու, բայց՝ գինիներ-գինիներից. գոտի-գոտու, բայց՝ գոտիներ-գոտիներից։

Միայն ց հոլովման պատկանող բառերի, այլև կանայք, մարդիկ հոգնակիների բացառականն է, որ կազմվում է տրական հիմքով. ինչպես՝ կանայք-կանանց-կանացից. Գրիգորեն-Գրի-գորենց-Գրիգորենցից. պապոն-պապոնց-պապոնցից և այլն։

§ 73. Բացառական հոլովի իմաստը ավելի որոշակի է ու միասնական։ Այն արտահայտում է սկզբնակետի, ելակետի իմաստ, որը կարող է մասնավորել առարկայի, տեղի, ժամանակի նկատմամբ։ Օրինակ՝ Տետրից մի թուղթ պոկեցի։ Վերադարձավ Երևանից։ Արձակուրդն սկսվում է հուլիսի մեկից և այլն։ Այս բոլոր դեպքերում բացառականով դրված բառի ցույց տված առարկան դիտվում է որպես շարժման, գործողության, անջատ-ման սկզբնակետ։

ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ ՀՈՂ

§ 74. Եզակի գործիականն ունի երկու վերջավորություն՝ ով և բ։ Ով վերջավորություն ստանում է բառերի ճնշող մեծամաս-նությունը. ֆաղաֆ-ով, դաշտ-ով, ձի-ով, ձեռք-ով, ապակի-ով (կամ ապակով), մարդ-ով, ամս-ով, տար-ով, տիրոջ-ով և այլն։

Թ-ով կարող է կազմվել ներքին ա հոլովման պատկանող այն բառերի գործիականը, որոնք ուղղականում վերջանում են յուն-ով, ինչպես՝ ֆաշտյուն-ֆաշտյամբ, խաղաղություն-խաղաղությամբ, խստություն-խստությամբ, արշուն-արշամբ և այլն:

Ինչպես հայտնի է, գործիական հոլովում կատարվում է ն>մ հնչյունափոխություն. տրականի ձևի վերջին առաջնալեզվային ն-ն, ընկնելով ր շրթնայինի մոտ, առնմանությամբ դառնում է շրթնային մ:

§ 75. Գործիական հոլովը կազմվում է տարբեր հիմքերով:

1. Այն մեծ մասամբ կազմվում է ուղղականի հիմքով. ըստ որում այդ դեպքում կարող է լինել անհնչյունափոխ, ինչպես՝ ձեռ-ձեռնով, վեռ-վեռնով, մատիտ-մատիտով, վարիչ-վարիչով, կախիչ-կախիչով, տետր-տետրով, պատուհան-պատուհանով, մարդ-մարդով և այլն, և հնչյունափոխված, ինչպես՝ վիշտ-վշտով, գիրք-գրքով, քիվ-քվով, տուն-տնով, դուռ-դռնով, անկողին-անկողնով:

Հնչյունափոխության տեսակետից կան տատանվող հիմքեր, և մեր լեզվի արդի շրջանում կարելի է գործածել մի շարք բառերի թե՛ անհնչյունափոխ, թե՛ հնչյունափոխված ձևերը. ինչպես՝ գրիչ-գրիչով/գրչով, գործիչ-գործիչով/գործչով, կաղին-կաղինով/կաղնով, գինի-գնիով/գինով և այլն:

2. Տրականի հիմքով է կազմվում հետևյալ բառերի գործիականը.

ա) Ոչ հոլովման պատկանող բառեր՝ ֆույր (ֆռֆռով), տեր (տիրոջով) և այլն: Կան նաև՝ րնկեր-ընկերով, տալ-տալով:

բ) Ո հոլովման ենթարկվող բառերը. ինչպես՝ հայր-հոր-հորով, մայր-մոր-մորով, եղբայր-եղբոր-եղբորով և այլն:

գ) Ա հոլովման պատկանող շատ գոյականներ, երբ ունենում են Բ հոլովական վերջավորությունը, այսինքն, երբ յուն-ով վերջացող բառերը ենթարկվում են ա ներքին թեքման: Ինչպես՝ հեռություն-հեռությամբ, համեսություն-համեսությամբ, գիտություն-գիտությամբ-գիտությամբ, արշուն-արշան-արշամբ և այլն:

Գ կետում նշված բառերի գործիականը հրեմն կազմվում է ուղղականի հիմքով, և այդ դեպքում գործածվում է ով վերջավորությունը, ինչպես՝ հեռությունով, համեսությունով, արշունով և այլն:

§ 76. Հոգնակի գործիականը կազմվում է միայն ով վերջավորությամբ. ինչպես՝ ֆաբերով, Լիդայրենով, տարիներով, ապակիներով, մարդկանցով, Իրիգորենցով: Այստեղ ևս հանդես են գալիս Երկու հիմքերը՝ ուղղական և տրական, ըստ որում՝ օրինաչափորեն հոգնակի բացառականի նման (տե՛ս § 72). այսինքն՝ ց հոլովման դեպքում հանդես է գալիս տրական հիմքը, իսկ մյուս բոլոր դեպքերում հանդես է գալիս ուղղականը, որպես հիմք. ինչպես՝ ֆաղաֆներով, հայելիներով, ժամանակներով, ամիսներով, հայրերով, մայրերով, հաշոգություններով, տներով, դուստրերով, տիկիներով, Բույրերով, աղջիկներով և այլն. Իսկ § Արամենցով. Վարդանանցով, պապոնցով և այլն: Նշենք, որ ց հոլովման այս էարդի բառերի գործիականը, մասամբ և բացառականը շատ քիչ են գործածվում, և քանի որ ձևով նույնն է հատկացական սեռական-տրականի հետ, վերջինիս իմաստն էլ զգալի է այդ ձևերի մեջ:

§ 77. Գործիական հոլովի հիմնական իմաստը գործողության միջոց ցույց տալն է: Օրինակ՝ Նրանք հնձում են կոմրայնով: Նա մեկնեց ինՖնարիտով:

Միջոցի իմաստը ավելի ակնհայտ է գործիական հոլովի հատկապես խնդրային կիրառության դեպքում (միջոցի խնդիր). բայց հոլովական այդ իմաստը թույլ չափով առկա է նրա նաև այլ կիրառություններում:

ՆԵՐԳՈՅԱԿԱՆ ՀՈՂՈՎ

§ 78. Ներգոյական հոլովը կազմվում է ում վերջավորությամբ: Օրինակ՝ ֆաղաֆում, սենյակում, փշակում, աշխատությունում, հայտաբերությունում, օրում, շաբաթում, տուրում, հայելում և այլն:

§ 79. Եզակի ներգոյականը սովորաբար կազմվում է ուղղական հիմքով:

Ներգոյական հոլովի հիմքի մեջ սովորաբար տեղի են ունենում այնպիսի փոփոխություններ, ինչպիսիք որ գործիականի հիմքի մեջ (տե՛ս § 75). Կան մասնակի տարբերություններ. ներգոյականում հնչյունափոխություն համեմատաբար շատ է կատարվում: Այսպես, գործիականի ոսկիով և ոսկով ձևերի դիմաց

ներգոյականում ունենք միայն ոսկում, գինիով և գինով ձևերի դիմաց՝ միայն գինում:

Նշակի թվում տրական հիմքով սովորաբար ներգոյական չի կազմվում: Այն բառերը, որոնց ներգոյականը սպասվում է, որ կազմվեր տրական հիմքով, սովորաբար ներգոյական չունեն: Այդպիսի բառեր են. հայր, մայր, քույր, բնկեր և այլն, որոնց ներգոյականը գործածական չէ:

§ 80. Հոգնակի ներգոյականը ևս կազմվում է ում վերջավորութեամբ, որ դրվում է ուղղականի ձևի վրա, ինչպես՝ քաղաքներում, անշնչակներում, աշխատություններում, հայտարարություններում, հայելիներում և այլն: Յ հոլովման պատկանող գոյականների, որպես անձ ցույց տվող բառերի, ներգոյականը սովորաբար չի գործածվում:

§ 81. Ներգոյական հոլովը արտահայտում է տարածական ու ժամանակային սահմանափակում, տարածական ու ժամանակային սահմաններ, որոնց մեջ կատարվում է գործողությունը, եղելությունը, կա առարկա: Օրինակ՝ Երեխաները խաղում են բակում: Երեք ժամում օգնեալը հասավ Երևան: Նրա գրադարանում հետաքրքրական շատ գրքեր կան:

§ 82. Ի տարբերություն մյուս հոլովների, ներգոյական հոլովն ունի կազմության զգալի սահմանափակություն: Կան մեծ թվով գոյականներ, որոնք ներգոյական չունեն կամ որոնց ներգոյականը սովորական չէ ու չի գործածվում:

Այդպիսի բառեր են՝

ա) Անձնանուններ՝ Գրիգոր, Հակոբ, Արամ, Աստղիկ, Հովհաննես, Ոստոյիշ, Ճարտարապետ, դիրեկտոր, գյուղացի, այդ թվում նաև ո, ոջ, ց հոլովումներին պատկանող բառերը, ինչպես՝ հայր, մայր, քույր, տեք, բնկեր, պապոնք և այլն:

բ) Այլ բառեր, որոնք տեղի գաղափար չեն արտահայտում, նրանց ցույց տված առարկաները չեն գիտակցվում իբրև տեղ, որի սահմաններում կատարվում է գործողություն, կա առարկա: Օրինակ՝ անեղ, մեխ, սլաք, դռն, ունելի և այլն:

գ) Վերացական գոյականների մեծ մասը. ինչպես՝ սպիտակություն, կարմրություն, լավություն, մեծագույնություն, բարեկամություն, եղբայրություն, թշնամություն, համագործակցություն և այլն:

դ) Ում-ով վերջացող բայանունները, որոնք, իհարկե, նույն-պես վերացական գոյականներ են:

ե) Ժամանակ ցույց տվող մի շարք բառեր, ինչպես՝ այսօր, երեկ, կեսօր, առավոտ, ցերեկ, գիշեր, կեսգիշեր, ցարուն, ամառ, աշուն, ձմեռ, հունվար, փետրվար, մարտ, ապրիլ, մայիս, նոյեմբեր, օգոստոս, չորեքշաբթի, հինգշաբթի և այլն:

Շատ դեպքերում ներգոյական հոլով շունեցող բառերի համապատասխան քերականական իմաստն արտահայտվում է նկարագրական եղանակով՝ հոլովվող գոյականի տրականի ու մեջբառի կապակցությամբ: Ինչպես՝ Հակոբի մեջ, աշակերտի մեջ, մարդու մեջ, բռնի մեջ, տերևի մեջ: Դա հատկապես վերաբերում է ա, բ, գ, դ կետերում նշված բառերին, իսկ ե կետի բառերի մեծ մասին հատուկ չէ մեջ կապի հետ կապակցվելը:

ՀՈԼՈՎԱԿԱՆ ԱՆՇԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԵՐ ԵՋԱԿԻ ՈՒ ՀՈԳՆԱԿԻ ՁԵՎԵՐԻ ՄԻՋԵՎ

§ 83. Սովորաբար գոյականի եզակի ու հոգնակի հոլովաձևերի միջև տարբերությունը լինում է քերականական թվի հարցում, իսկ բուն հոլովական տեսակետից դրանք համապատասխանում են իրար: Հմմտ. գիրք և գրքեր, գրքի և գրքերի, գրքից և գրքերից, գրքով և գրքերով, գրքում և գրքերում: Ինչպես երևում է, եզակի ու հոգնակի ձևեր ունեն գիրք բառի բոլոր հոլովները, և յուրաքանչյուր հոլովի եզակի ու հոգնակի ձևերը նման են իրենց արտահայտած հոլովական հարաբերությամբ: Տարբերությունը նշված գույգների թվի մեջ է:

Սակայն ոչ միշտ է, որ եզակի ու հոգնակի հոլովաձևերի միջև լինում է նաև հոլովական այսպիսի համապատասխանություն: Այդ ձևերի միջև լինում են նաև հոլովական որոշ տարբերություններ:

§ 84. Մի շարք բառեր եզակի ներգոյական շունեն, բայց հոգնակի ներգոյական ունեն: Օրինակ՝ առաջ, տուն, լեռ և այլն, այլև ում-ով վերջացող գոյականների մի զգալի մասը. ինչպես՝ մրցում, ջարժում, տատանում, սպասում, բեկում և այլն: Ունենք՝ առաջներում, տներում, լեռներում, բայց շունենք առաջում, տնում, լեռում:

Առաջներում էերգոյականի իմաստը եզուկի թվում արտահայտվում է ուղղականով, իսկ տներում ներգոյականի համապատասխան եզուկի իմաստն արտահայտվում է կամ տրականով, կամ տրականի ու մեջ կապի կապակցութեամբ:

Հմմտ. Առաջներում բարբերն այլ են եղել:

Առաջ բարբերն այլ են եղել:

Այժմ գյուղական տներում բոլոր հարմարութիւնները կան:

Այժմ գյուղացու տանը (տան մեջ) բոլոր հարմարութիւնները կան.

Հանգստյան տներում:

Հանգստյան տանը:

Այդպէս են նաև տուն բաղադրիչով վերջացող բարդ բառերը: Հմմտ. մանկատներում-մանկատանը, ղեղատներում-ղեղատանը, ծննդատներում-ծննդատանը, ցախատներում-ցախատանը և այլն:

Միևնույն հոլովական իմաստն առաջ բառի եզակի ու հոգնակի թվերի տարբեր հոլովներում վերջնականապէս կայունանալու և այդ հոլովաձեւերը նշված իմաստն արտահայտող միակ միջոցների դատնալու հարցում որոշ դեր կատարում է այն երևույթը, որ առաջ բառը դոյականից վերածվում է մակբայի (այլն կապի): Այժմ արդեն սահմանափակվում է առաջ բառի մյուս հոլովաձեւերի դործածութիւնը (առաջի, առաջից, առաջով, առաջնեւից(ս), առաջներով(ս) և այլն), մինչդեռ առաջներում-ը վերոհիշյալ իմաստի համար շատ սովորական է: Այնուամենայնիվ, նշված յուրահատկութիւնը ոչ թէ առաջ բառի՝ մակբայի վերածվելու նշանակ է, այլ մի երևույթ, որ գալիս է նրա գոյականական վիճակից, այլապէս այդ իմաստի համար կարող էր կայունանալ եզակի ներգոյականը (հմմտ. հնում, անցյալում): Մակբայի վերածման ընթացքում նշված տարբեր ձեւերի մեջ պարզապէս կայունանում է այն իմաստը, ինչ որ նրանցում եղել է և կա գոյականական վիճակում:

Ինչ վերաբերում է ում-ով վերջացող բառերի եզակի թվում ներգոյական չունենալուն, իսկ հոգնակի թվում ունենալուն, ապա այս հարցում դեր կատարում է բառերի ձևային հատկանիշը: Քանի որ այդ բառերը վերջանում են ում-ով, ապա ներգոյականի ում վերջավորութեան հավելումով կստեղծվեն միևնույն հնչյուն-

նախմբի կողք-կողքի կուտակում (ասենք՝ մրցումում, տատանումում), որպիսի միօրինակ հնչյունական կուտակումներից լեզուն խուսափում է (Հմմտ. հասկանալի երևույթը)։ Մինչդեռ հոգնակի թվում այդպիսի կուտակում չի առաջանում, քանի որ երկու ում հնչյունախմբերի միջև հանդես է գալիս նեւ հոգնակերտ մասնիկը. ինչպես՝ մրցումներում, շարժումներում, տատանումներում, սպասումներում և այլն։ Այդ պատճառով նշված բառերը եզակի թվում ներդոյական չունեն, և անհրաժեշտության դեպքում այդ հոլովի իմաստն արտահայտվում է նկարագրական եղանակով. ինչպես՝ մրցման մեջ, շարժման մեջ և այլն։

§ 85. 2. Եզակի ներգոյականին երբեմն համապատասխանում է հոգնակի տրականը։ Հմմտ. վերջին տաբուրդ—վերջին տաբիներին, վերջին սմսում—վերջին ամիսներին։

§ 86. 3. Եզակի ուղղականին երբեմն կարող է համապատասխանել հոգնակի տրականը։ Հմմտ. Անցյալ տաբի—անցյալ տաբիներին, նախորդ օրը—նախորդ օրերին, տոն օրը—տոն օրերին, երկուշաբթի օրը—երկուշաբթի օրերին և այլն։

ՀՈԼՈՎՄԱՆ ՏԻՊԵՐԸ

Ը Ն Դ Հ Ա Ն Ո Ւ Ր Դ Ի Տ Ո Ղ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

§ 87. Հոլովման սիպր որոշվում է բառի հոլովական փոփոխության ձևային հատկանիշով, այսինքն՝ ըստ այն բանի, թե հոլովումը ինչպիսի վերջավորությամբ է կատարվում։ Ժամանակակից հայերենում տարբեր բառախմբերի հոլովման ձևային հատկանիշը չի ընդգրկում բոլոր հոլովները և ոչ էլ հոլովների մեծ մասը։

Ձևային տարբերությունների տեսակետից տարբեր հոլովներ տարբեր վիճակ են ներկայացնում։ Այսպես, ժամանակակից հայերենի բոլոր բառերի ուղղական և ներգոյական հոլովներն ունեն մեկական ձև (ուղղականը՝ դրո վերջավորություն, իսկ ներգոյականը՝ ում), բացառականը և գործիականը՝ երկուական վերջավորություններ (բացառականը՝ ից և ուց, որոնց մեջ ց-ն ընդհանուր է, գործիականը՝ ով և ր), տրականը՝ 17 վերջավորություն (տե՛ս § 61)։

Տարբեր հոլովների ձևերի անհավասար վիճակը ցույց տանք

մի քանի օրինակով: Ահա տարբեր հոլովումներին պատկանող մի քանի բառերի հոլովական վերջավորությունների պատկերը.

ղպրոց, մառդ, տառի, մայր, սյուն, արյուն, քույր, զարուն, պասյուն

Ուղղ. 0

Տ. ի, ու, վա, ո, ա, ան, ոչ, ց

Բ. ից, ոց

Գ. ով, ր

Ն. ում

Այս պատկերից ևս երևում է, որ ժամանակակից հայերենում կան հոլովման տիպերի որոշ արտահայտություններ, որոնք հանդես են գալիս մասնավորապես տրական, մասամբ և բացառական ու գործիական հոլովներում:

ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ, ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ՈՒ ՁԵՎԱՅԻՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄՆԵՐ

§ 88. Բառերի՝ այս կամ այն հոլովման պատկանելը պատահական չէ. այդ երևույթը հաճախ ունի իր ձևային կամ իմաստային հիմունքը: Այսպես՝ խաղաղություն, ուրախություն բառերը պատկանում են ա հոլովման իրենց ձևային հատկանիշի հիման վրա (վերջանում են ույթուն ածանցով. և առհասարակ ձևային այդ հատկանիշն ունեցող բոլոր բառերը պատկանում են ա հոլովման): Իսկ, ասենք, սր, տառի, ժամ բառերի վա հոլովման պատկանելը բացատրվում է այդ բառերի՝ ժամանակի իմաստ ունենալով:

Ըստ այդմ, ժամանակակից հայերենում կան իմաստային ու ձևային հոլովումներ:

Ձևային հոլովումներն են՝ ա, ան, ու, ց, իմաստային հոլովումներն են՝ ու, ոչ, վա:

§ 89. Պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ այս բաժանումը բացարձակ չէ. Ձևային կամ իմաստային տվյալ հատկանիշն ունեցող ոչ բոլոր բառերն են, որ կարող են ենթարկվել տվյալ հոլովման, և երբեմն այս կամ այն հոլովման մեջ մտնում են որոշ բառեր, որոնք չունեն այդ հոլովման պատկանող բառերին բնորոշ հատկանիշը:

Այսպես, ա հոլովման պատկանող բառերն ունեն ձևային որոշակի հատկանիշ, բացի առն, ջուն բառերից, թեև սրանք ևս ենթարկվում են ա հոլովման: Այս և որոշ այլ մասնակի երևույթ-

ներ ունեն պատմական հիմք: Վա հոլովման պատկանում են ժամանակ ցույց տվող բառեր (աւորի-տարվա, շարաթ-շարաթվա, օր-օրվա և այլն), բայց ոչ բոլորը (վայրկյան-վայրկյանի, դար-դարի): Ոչ հոլովման պատկանում են անձ ցույց տվող որոշ գոյականներ (ինչպես՝ րնկեր-րնկերոջ, փոյր-փոջ), բայց այդ նույն կարգի այլ անձնանուններ այդ նույն հոլովման չեն պատկանում (ինչպես՝ րարեկամ-րարեկամի, եղբայր-եղբոր և այլն):

Որոշ յուրահատկութիւն ունի ց հոլովումը, որը ձևային հատկանիշի հետ միասին (այդ բառերը վերջանում են անք, ենք, ոնք, ունք մասնիկներով) ունի նաև իմաստային յուրահատկութիւն (անձ են ցույց տալիս)։ Կարծում ենք, այնուամենայնիվ, առաջնութիւնը պատկանում է ձևին. եթե անձ ցույց տվող բառերի այդ յուրահատուկ հոգնակիութիւն իմաստը արտահայտվելու լիներ այլ մասնիկով, չպետք էր սպասել, թե այդպիսի բառերը կպատկանեին ց հոլովման, վերջապես, այդ ձևն ունեցող որոշ բառեր (իմոնք, քոնոնք) կարող են ցույց չտալ ոչ միայն անձ, այլև իր, բայց, միևնույն է, սրանք ևս պատկանում են ց հոլովման:

Վերոհիշյալ ու այլ մասնակի վերապահումներով հանդերձ, նշված հոլովումների՝ իմաստային ու ձևային հիմունքով դասակարգումը անառարկելի է:

§ 90. Մի շարք բառեր հանդես են գալիս տարբեր հատկանիշներով և համապատասխանաբար պատկանում են տարբեր հոլովումների: Այսպես՝ ճաշ բառը ժամանակի իմաստով վա հոլովմամբ է հոլովվում (ճաշվա). իսկ «կերակուր» իմաստով՝ ի հոլովմամբ (ճաշի):

Օրինակ՝ ճաշվա շոգը նեղում էր (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Օրվա ընթացքում նրա համար ամենից ծանր րոպեներն էին առավոտն ու ճաշվա երեքը (ԱԲ, Իվան բեյը): Սկսեց իր ձեռքով հավաքել ճաշի պարագաները (ՆԴ, Պաքար): Հասանք քահանայի տունը, ուր նա չի սեղանը պատրաստած՝ սպասում էին մեզ (Մուր., Առաքյալը):

Առաջ բառը ժամանակի իմաստով վա հոլովման է պատկանում (առաջվա), իսկ տեղի իմաստով՝ ի հոլովման (առաջի):

Օրինակ՝ խոսում էին հողի մասին, գանգատվում էին, որ հողը առաջվա բերքը չի տալիս (ԱԲ, խոնարհ աղջիկը): Նստում էր առաջվա տեղը, վառարանի կողքին (ԱԲ, Իվան բեյը): Բայց էլ պառավ չկար, որ մոտենար նրան և ասեր առաջվա պես (ԱԲ, Իվան բեյը):

վեր կալավ ծանր գավաթն առաջի (ՀԹ, 2): Բայց դռան առաջի խոտերը վկայում էին, որ այլ էր պատճառը (ԱԲ, Կյորեն):

Ուշագրավ է տաբի բառը, որ որպես ժամանակի անուն, ենթարկվում է վա հոլովման, բայց որպես ի-ով վերջացող բառ, երբեմն տրականում ստանում է ու (որն այլևս օրինաչափական չէ), բացառականում՝ ուց (տարու, տարուց) և այլն:

Օրինակ՝ Տաբվա այդ ժամանակ հաղվագյուտ էր թարմ միրգը (ԱԲ, Խ. Աբովյան): Այդ վեց տաբվա ընթացքում հայ ուսուցչի անհաստատ վիճակը Թիֆլիսից ինձ դարձյալ գավառներ էր նետել (ՆԴ, Տանտիրոջս աղջիկը):

Մինչև այստեղ... նոր տաբու օրն եմ գրել (ՀԹ, Նամակենբրից): Ցանկանում էին նոր տաբու հետ և նոր բախտավորություններ (Բ, Սամվել):

Հետաքրքրական է, թե տաբի բառի երկակի հոլովման նշված յուրահատկությունն ինչպես է արտահայտվում բացառական հոլովում: Այս բառի բացառականն ունի երկու ձև՝ տաբվալնից և տաբուց, որոնք, ինչպես երևում է, կազմված են տարբեր հիմքերով ու տարբեր վերջավորություններով:

Իմաստային հիմք ունեցող հիշյալ տարբերակները խիստ անջրպետված չեն, թեև օրինաչափական են: Նշված օրինաչափությունից շեղումներ ու տատանումներ բխում են ի հոլովման աճող ազդեցությունից պատճառով, որին կարող են ենթարկվել նշված բառերը, նույնիսկ համապատասխան մասնավոր (ժամանակի): Իմաստ ունենալու դեպքում: Օրինակ՝ ձաշի մոտ քահանան նրան հաղորդություն էր տվել (ԱԲ, Կարմրաքար):

Մի կողմ թողնելով այդ կարգի ընդհանուր դարձած շեղումներն ու տատանումները, նշենք, որ բառը կարող է, բացի նշված կարգի տատանումից, իր մի մասնավոր իմաստով պատկանել միայն մի այլ հոլովման: Այսպես, ծամ բառը ժամանակի իմաստ ունեցող շատ այլ բառերի պես Լեթարկվում է վա հոլովման, բայց ի հոլովման ազդեցությամբ՝ նաև ի հոլովման: Օրինակ՝ Մեկ ծամվա նյութը սպառեց 30 րոպեում (ՄԴ), եվ ուխտը և դաշինքը... նրանց համար մի խոսք էր՝ ասված միայն մի ծամի համար (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Մի ծամի մեջ, կարմիրն ասավ, կը հասցընեմ Դավթի կշովին (ՀԹ, Սասունցի Դավիթ):

Բայց նույն ծամ բառը, պաճ, ժամանակ իմաստով գործածվե-

լիս ենթարկվում է միայն ի հոլովման: Օրինակ՝ Մեռնելու ժամին իսկ եթե երկու սիրուն աչքեր իրենց ժպտուն հայացքը հառեն ինձ վրա, կարող եմ հոգեդարձ լինել (Մուր., Գևորգ Մարգարյանի): Գիշերվա մի ժամին աչքս բաց արի (ՆԴ, Տանտիրոջս աղջիկը): Դուք դավաճանություն եք սերմանում արհավիրքի ժամին (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Վերքը բացվել էր, մոմոում էր, և հնար չկար երթի ժամին կապելու (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

§ 91. Իմաստային և ձևային հոլովումներից դուրս է մնում ի հոլովումը: Սա ժամանակակից հայերենի տաճանատարածված հոլովումն է, որին պատկանում է բառերի ճնշող մեծամասնությունը: Այդ բառերը թե՛ քանակով են շատ և թե՛ բնույթով են բազմազան, ըստ որում դրանք այնքան բազմաբնույթ են, որ հնարավոր չէ սահմանել իմաստային կամ ձևային հատկանիշներով: Ի հոլովման այսպիսի լայն ընդգրկման պատճառով այն կարելի է կոչել ընդհանրական հոլովում:

Այս հոլովման այսպիսի լայն տարածումը նմանակության հետևանք է: Ի հոլովումն այս օրենքի շնորհիվ ազդում է մյուս բոլոր հոլովումների վրա և ձգտում նրանց հաշվին ընդլայնել իր ընդգրկման սահմանները: Սակայն մյուս հոլովումները հեշտությամբ չեն զիջում իրենց դիրքերը, մանավանդ, որ նրանք իրենց գոյություն համար ունեն իմաստային կամ ձևային հիմք: Այս հակադիր միտումները էական դեր են կատարում լեզվի մեջ՝ նրա թե՛ զարգացման և թե՛ պահպանողականության տեսակետից:

Այսպիսով՝ ժամանակակից հայերենի հոլովումները բառերի ձևի և իմաստի նկատմամբ ունեցած հարաբերության տեսակետից լինում են՝ ընդհանրական, ձևային և իմաստային¹⁵,

15 Պրոֆ. Գ. Սևակը բոլոր հոլովումները բաժանում է երկու խմբի. իմաստային՝ ու, ոչ, վա և ձևային՝ ի, ու, ա, ն, ց (տե՛ս ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955, էջ 272): Հոլովման տիպերի որոշ տարբերությունների իմաստային հիմքը դիտել ու բնութագրել է նաև պրոֆ. Գ. Զաֆուկյանը իր «Հայոց լեզվի պատմա-համեմատական քերականության հիմունքները» հոդվածում (ԳԱՏ, 1955, № 1, էջ 77): Հոլովումների բաժանումը երեք տեսակի՝ ընդհանրական, իմաստային ու ձևային, կատարված է Մ. Գ. Արաբաժյանի «Ժամանակակից հայ լեզվաբանության մի հերթական խնդիրը» հոդվածում (ՊԲՀ, 1959, № 2—3): Այս հարջի վերաբերյալ տե՛ս նաև Գ. Բ. Զաֆուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, 1969, Մ. Ե. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Ա:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՈՒ ՆԵՐՔԻՆ ՀՈՂՈՎՈՒՄՆԵՐ

Ը Ն Դ Հ Ա Ն Ո Ւ Ր Բ Ն Ո Ւ Թ Ա Գ Ի Ր

§ 92. Հողովումներն ըստ կազմության բնույթի երկու տեսակ են՝ արտաքին և ներքին:

Արտաքին թեքման դեպքում հողովական վերջավորությունը կցվում է բառի վերջից. ինչպես՝ ծառի, գրքի, սրտի, քրոջ, տարվա, պարնան և այլն: Այս դեպքում հողովվող բառի հիմքում կատարվող հնչյունափոխությունը ձևաբանական դեր չունի: Արտաքին թեքման առավել տարածված հողովական վերջավորություններն են (տրականում)՝ ի, ու, ոջ, վա, ան, ց: Բերենք մեկական օրինակ. անառի, մաւղու, քոջ, օրվա, լեռան, Գրիգորենց:

Ի, ոջ. վա հողովումների արտաքին թեքման լինելն ինքնին հասկանալի է, քանի որ նշված հողովիչները ավելանում են բառի ուղիղ ձևի վրա՝ կցվելով նրան: Ինչպես՝ քաղաք-քաղաքի, ընկեր-ընկերոջ, ժամ-ժամվա:

Ու, ան, ց հողովումների՝ արտաքին լինելու վերաբերյալ անհրաժեշտ է տալ որոշ բացատրություն: Ու հողովման տարբերությունը նախորդ հողովումներից այն է, որ եթե ի, ոջ, վա վերջավորությունները դրվում են բառի ամբողջական ուղիղ ձևի վրա, ապա ու-ն դրվում է ի-ով վերջացող բազմական բառերի վերջին ի ձայնավորի փոխարեն՝ հերթագայության կարգով՝ գինի-գինու, գարի-գարու, հայելի-հայելու: Այսուամենայնիվ որոշ վերապահությամբ ու հողովումը կարելի է համարել արտաքին, հաշվի առնելով, որ ու-ն բոլոր դեպքերում դրվում է բառի վերջից, այլև այն, որ այլ կարգի բառերում (ի-ով վերջացող միավանկ և մաւղ, ամուսին, անկողին, աստված բառերում) ու-ն ավելանում է բառի ուղիղ ձևի վերջից, առանց հիշյալ կարգի հերթագայության:

Ան հողովումը ժամանակակից հայերենում արտաքին թեքման է, քանի որ այդ հնչյունակապակցությունը կցվում է բառի վերջից և գիտակցվում է որպես վերջավորություն, ինչպես՝ ուսում-ուսման, շարժում-շարժման, մուկ-մկան, լեռ-լեռան, եզ-եզան և այլն: Այն հանգամանքը, որ այս և նման բառերը գրաբարում պատկանել են ներքին թեքման (ա հողովում), չի կարող կասկածի տակ առնել նրանց ժամանակակից հողովական դրությունը նշված գնահատումը: Բանն այն է, որ նշված կարգի բառերը գրաբարում վերջավորվել են ն-ով (ուսումն, շարժումն, մուկն, լեռն

և այլն), և սեռականի և հոլովիչը հանդես էր գալիս այդ բառերի և վերջավորությունից առաջ, այսինքն բառի ներսում և ոչ թե վերջում, ուստի և այդ հոլովումը դրաբարում ներքին թեքման էր: Իսկ ուղղականի ն-ի անկումից հետո ին հայերենի և հոլովիչը սեռականում պահպանված է և դրան հաջորդող ն-ի հետ միասին արժեքավորվել է որպես հոլովական վերջավորություն, այն էլ արտաքին թեքման, քանի որ ժամանակակից հայերենում այն կրցվում է բառի ուղիղ ձևի վերջից:

§ վերջավորությունը թեք հոլովներում հանդես է գալիս ուղղականի Ի-ի փոխարեն, այսինքն տեղի է ունենում Ի/ց հերթագայություն: Այստեղ արտաքին թեքումն ավելի ակնհայտ է, եթե մենք նկատի ունենանք, որ ց-ն բառի վերջում է դրվում, այլև այն, որ հերթագայությունը կատարվում է հոլովիչի և ոչ թե բառի արմատի հնչյունի միջև (հմմտ. գիւնի-գիւնու), այլ հոլովիչի և ուղիղ ձևի քերականական ցուցիչի միջև:

§ 93. Ներքին թեքումը կատարվում է բառահիմքի ձայնավորի (որոշ բառերում այ հնչյունակապակցության) փոփոխության միջոցով, առանց վերջավորության կցման: Ինչպես՝ հայր-հօր, արյուն-արյան, ուրախություն-ուրախության և այլն: Այստեղ առկա են այ /ո, ու/ և հերթագայությունները, որոնք ունեն այն արժեքը, ինչ որ արտաքին թեքման դեպքում կցվող հոլովական վերջավորությունները. այսինքն՝ դրանք ունեն ձևաբանական դեր, ձևաբանական միջոց են:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԵՔՄԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄՆԵՐ

Ի հոլովում

§ 94. Ի հոլովման շատ լայն տարածվածության, նրա ընդհանրականության պատճառով հնարավոր չէ նրան տալ դրական բնորոշում, ուստի այդ հոլովման ենթարկվող բառերը բնորոշվում են մյուս հոլովումներին չպատկանելու հատկանիշով: Ի հոլովման պատկանում են մյուս հոլովումներին չպատկանող բառերը: Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ քիչ չեն այն բառերը, որոնք պատկանում են այլ հոլովումների, բայց կարող են ենթարկվել և ի հոլովման: Այսպիսի վրաստերի մասին կխոսվի ստորև, տարբեր հոլովումների առիթով:

Ի հոլովման պատկանող բառերի բազմաբնույթ լինելը ցույց

տալու համար բերենք մի քանի կարգի բառեր, որոնք ենթարկվում են այդ հոլովման:

Իրերի անուններ՝ գիրք, մատիտ, զրիչ, դառնակ, փար և այլն:

Ունձ ցույց տվող բառեր՝ ուսուցիչ, բժիշկ, աշակերտ, նախա-
րապետ, դերասան և այլն.

Բուսանուններ՝ ծառ, մեխակ, վարդ, մանուշակ, խոտ և այլն.

Կենդանիների անուններ՝ առջ, նապաստակ, ոչխար, կառու
և այլն.

Վերացական գոյականներ՝ միտք, զաղափար, նպատակ, վաճ
և այլն.

Բնության ու հասարակական երևույթների անուններ՝ փոքո-
րիկ, անձրև, կայծակ, որոտ, գործադուլ, ամսոր, պատերազմ և
այլն.

Գիտության, արվեստի և այլ բնագավառների բառեր՝ ռադիո-
ոն, ատոմ, մոլեկուլ, վեպ, պոեմ, երգ, էստրադա և այլն:

Այս ամենին պետք է ավելացնել որ ի հոլովումը այժմ էլ շա-
րունակում է իրեն ենթարկել այլ հոլովումների պատկանող բա-
ռեր: Դա է պատճառը, որ ամենից շատ տատանումներ կան մի
կողմից՝ մյուս բոլոր հոլովումների, մյուս կողմից՝ ի հոլովման
միջև, բայց որում տատանումները հիմնականում առաջանում են
մյուս հոլովումներից դեպի ի հոլովումը հակումների զրսևորման
հետևանքով:

§ 95. Ի հոլովման դեպքում ի վերջավորությունը տրականում,
իսկ մնացած հոլովներում համապատասխան վերջավորություն-
ները դրվում են բառի ուղղական հիմքի վրա, ինչպես՝ փողոց-ի,
փողոց-ից, փողոց-ով, փողոց-ում:

Երբ բառը վերջանում է ա կամ ո ձայնավորով, ապա սրանց
և հոլովական վերջավորությունների միջև ավելանում է յ ձայնա-
կապը: Ինչպես՝ տղա-յ-ի, տղա-յ-ից, տղա-յ-ով, երեխա-յ-ի,
երեխա-յ-ից, երեխա-յ-ով, Սարո-յ-ի, Սարո-յ-ից, Սարո-յ-ով և
այլն:

Բառավերջի ու-ն մի շարք բառերում հոլովական վերջավո-
րությունից առաջ փոխվում է վ-ի: Ինչպես՝ առու—առվ-ի, առվ-ից,
առվ-ով, առվ-ում, կատու—կառվ-ի, կատվ-ից, կատվ-ով, քրու—
քրվ-ի, քրվ-ից, քրվ-ով, ձու—ձվ-ի, ձվ-ից, ձվ-ով, ձվ-ում և այլն:

Այս հնչյունափոխությունը ոչ միշտ է կատարվում: Մի շարք
բառերում բառավերջի ու-ն հոլովման դեպքում պահպանվում է.

ինչպես՝ քեկնածու—քեկնածու-ի, քեկնածու-ից, քեկնածու-ով, լորտու—լորտու-ի, լորտու-ից, լորտու-ով, գնչու—գնչու-ի, գնչու-ից, գնչու-ով և այլն: Այս հնչյունափոխությունը առավել ևս տեղ չունի նորագույն փոխառություններում, ինչպես՝ հոֆու, հոֆու-ի, հոֆու-ից, հոֆու-ով, Տարտու, Տարտու-ի, Տարտու-ից և այլն:

Մանթ.—Այլ հոլովումներից ի հոլովմանն անցած մի քանի բառեր առանձին կիրառություններում դործածվում են իրենց նախկին հոլովական ձևով (միայն տրականում): Այսպես՝ հույս, լույս, սուգ բառերը ժամանակակից հայերենում օրինաչափորեն ենթարկվում են ի հոլովման (հույս-ի, լույս-ի, սգ-ի, հույս-ից, լույս-ից, սգ-ից և այլն): Այդ բառերը հաղվադեպ, սոսկ ոճական նկատառումով գործածվում են ու վերջավորությունքամբ (հուսո, լուսո, ոգո) և կազմում սակավաթիվ կապակցություններ:

Կայսր և դուստր բառերը ևս ժամանակակից հայերենում ենթարկվում են ի հոլովման: Բայց Լրբեմն, մանավանդ պատմական կոլորիտ ստեղծելու կամ հանդիսավորության նպատակով, գործածվում են դրանց կայսեր և դստեր ձևերը:

Վերջապես, ի հոլովման պատկանող զալուստ, ծնունդ, հանգիստ գոյականները երբեմն տրականում գործածվում են հին ձևով՝ զալսայան, ծննդյան, հանգստյան: Այս ձևերը ածականի վերածվելու միտում ունեն:

Ու հոլովում

§ 96. Ու հոլովման պատկանում են հետևյալ բառերը՝

Ա. Ի-ով վերջացող բառեր՝ հայելի, գինի, երգչուհի, եղևնի, ֆառակուսի, թթենի, ձիթենի, կաղնի, Գորկի, Րաֆֆի և այլն:

Բ. Մարդ, անկողին, ամուսին, աստված բառերը:

Գ. Անորոշ դերբայը՝ գրել, խօսել, աշխատել, երգել, խաղալ, կարդալ և այլն:

Ի-ով վերջացող որոշ բառեր ենթարկվում են ի հոլովման. ինչպես՝ ժյուրի, պապի, հոգնակի, անդրի, Անի, Նելլի, Վիլլի, Պաֆանինի և այլն: Օրինակ՝ Առանց Ձմեռ պապիի նոր տարվա և ոչ մի խնջույք պատկերացնել չի լինի (ՍՄ): Անավարտ անդրիի նման հազիվ նշմարվում էին մի պառկած մարդու կասկածելի ու մշուշոտ ուրվագծերը (Վ. Փափ.), ժյուրիի որոշմամբ, երրորդ տուրին մասնակցելու են հինգ երկիր ներկայացնող 12 երաժիշտներ (ՍՀ): Նա

Անիի ճարտարապետությունը է զբաղվում (ԳԹ): Արտեմիի մոտով անցնելիս ուղեկիցներիս ուշադրությունն էմ հրավիրում այս նորակառույց ավանի վրա (ԳԹ): Ճապոնացի ջութակահարուհին... կատարեց Պազանիների առաջին կոնցերտը (ՍԶ): Ղուրանից և Վստղիից լսեց, որ նրանք պետք է բանտարկեն Ազադիին (ԳՍ, Թեհրան):

§ 97. Ա խմբի բազմավանկ բառերի ի-ն տրականում փոխվում է ու-ի, այսինքն՝ տեղի է ունենում ի-ն հերթագայությունը. ինչպես՝ թթենի-թթենու, ձիթենի-ձիթենու, գինի-գինու, հայելի-հայելու, աշակերտուհի-աշակերտուհու և այլն:

Ու հոլովման դեպքում այդ բառերի ուղիղ ձևի ի-ն չի պահպանվում նաև բացառականում. ինչպես՝ թթենուց, ձիթենուց, գինուց, հայելուց, աշակերտուհուց: Նույն օրինաչափությունը, որոշ տատանումներով հանդերձ, նկատվում է նաև գործիականի կազմության մեջ: Այդ տատանումներից երևում է, որ կա որոշ միտում գործիականում պահպանելու բառավերջի ի-ն: Այսպես, օրինակ, ցի (ացի/եցի) մասնիկի ի-ն պահպանվում է, ինչպես՝ լոռեցիով, վանեցիով, լեռնցիով, դարարալցիով և այլն:

Հաճախ պահպանվում է նաև ենի, նի, ալի, ելի, ունի ածանցներով կազմված բառերի վերջին ի-ն (գործիականի կազմության դեպքում). եղենի-եղենիով, բանալի-բանալիով, ածելի-ածելիով, Գորկի-Գորկիով, Բաֆֆի-Բաֆֆիով, Թրիլիսի-Թրիլիսիով, հայուհի-հայուհիով և այլն:

Նշված կարգի մի շարք բառերի ի-ն գործիականում երբեմն պահպանվում է, երբեմն՝ ոչ, ինչպես՝ գինիով-գինով, հայելիով-հայելով:

Ի-ով վերջացող բառերի ներդոյականի կազմության դեպքում ի-ն երբեմն սղվում է, երբեմն՝ ոչ, ինչպես՝ Թրիլիսիում, Վեդիում, բայց՝ գինում: Նկատենք, որ այս հոլովման պատկանող բառերի (մասնավորապես ի-ով վերջացող) մեծ մասը ներգոյական հոլովի ձև չի կազմում:

Ու հոլովման ենթարկվող միավանկ ձի բառի ի-ն պահպանվում է բոլոր թեք հոլովներում. ինչպես՝ ձիու, ձիուց, ձիով:

§ 98. Մառդ, անկողին, ամուսին, աստված բառերը հիմքերի փոփոխության տեսակետից տարբեր օրինաչափություններ ունեն: Մառդ բառը չի հնչունափոխվում, հոլովական վերջավորությունները դրվում են նրա անփոփոխ ձևի վրա՝ մառդ, մառդ-ու, մառդ-90

ուց և այլն: Անկողին և ամուսին բառերի վերջին վանկի ձայնավորը սովորաբար սղվում է. *ինչպես՝* անկողնու, անկողնուց, անկողնով, անկողնում, ամուսնու, ամուսնուց, ամուսնով:

Երբեմն հանդիպում են այս բառերի գործիականի չհնչյունափոխված գործածություններ, որոնք օրինաչափական չեն՝ անկողինով, ամուսինով:

Աստված բառը հոլովվելիս ենթարկվում է ոչ սովորական հնչյունափոխության. նրա վա հնչյունակապակցությունը փոխվում է շատ թույլ լավող ը-ի կամ բոլորովին սղվում է. *ինչպես՝* աստծու, աստծուց, աստծով: Հոգնակի թվով հոլովվելիս աստված բառը չի հնչյունափոխվում. *ինչպես՝* աստվածների. աստվածներից և այլն:

Ծանոթ.— 1. Ժամանակակից հայոց լեզվի զարգացման առավել վաղ շրջաններում, մինչև 20-րդ դարի սկիզբները, ամուսին, անկողին, մառդ, տղամառդ բառերը ենթարկվում էին նաև ի հոլովման: Օրինակ՝ Աշխատեց նրա մեջ պաշտպանություն գտնել ամուսնի բռնության դեմ (Բ, Դավիթ բեկ): Հարսը ամուսնի մահից հետո էլ մարդու շգնաց (Բ, Խենթը): Նա... անկողնից չելավ (Մուր., Խորհրդավոր միանձնուհի): Երբ խոր գիշերով, ցուրտ անկողնիս մեջ, Քունը իմ աչքից հեռու է փախչում (Հ. Հովհ.): Երեկ առավոտյան ժամը տասն և մեկն էր, բայց նա դեռ վեր չէր կացել անկողնից (ՆԴ, Աննա Սարոյան): Այդքանը բավ չէ, մի գինեսպառ մառդի պակասությունը նկատելու համար (ՊՊ, Հունոն): Գյուղացիք միշտ ուրախանում էին, որ այնպիսի մի մեծ աղա, այնքան բարի էր, որ իրենց մառդի տեղ էր դնում (Բ, Ոսկի աքաղաղ): Չգիտեմ ինչու կնիկները սիրում են տղամառդի մեջ տեսնել մեծություն (Բ, Խենթը): Այս հետաքրքրական երևույթից երևում է, որ ի ընդհանրական հոլովման ազդեցությանը ուժեղ կերպով դիմադրում են մյուս հոլովումներն իրենց իմաստային ու ձևային հիմունքով, որոնք նույնիսկ երբեմն վերացնում են ի հոլովման ունեցած ազդեցությունը որոշ բառերի վրա:

Ծանոթ.— 2. Ոճական որոշ երանգով անցյալում հաճախ, իսկ այժմ երբեմն աստված բառը հոլովվում է հին աստուծո կամ աստծո ձևով: Օրինակ՝ Կյանքն այնքան հրապույրներ ունի, որ աստուծո լույս տեսնող և նրա ջերմությունը վայելող մարդ արա-

րածր անկարող է շտենշալ (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Ասես՝
աստծո աչքը պայծառ հսկում է ցած երկնքից (ՀԹ, Լուսավորչի
կանթեղը): էս էլ քանի ազամ է, որ կոնսիստորը քննում է աստծո
լույսի պես պարզ այս գործը (ԱԲ, հաշատուր Աբովյան): Նրա
մահվան պատճառով պատիժը թեզնել ոչ թե աստծո կամքին, այլ
նրա ահեղ վրեժխնդրության (ԱԲ, հաշատուր Աբովյան):

§ 99. Անորոշ դերբայների թեք հոլովաձևերը կազմվում են
բառի անհնչյունափոխ ուղիղ ձևից: Ինչպես՝ գրելու, գրելուց,
գրելով. խաղալու, խաղալուց, խաղալով և այլն:

Ան հոլովում

§ 100. Ան հոլովման ենթարկվում են հետևյալ բառերը՝

ա) Ում (հին ումն) ածանցով կազմված բայանունները՝ ինչ-
պես՝ անկում, բեկում, բաժանում, մրցում, իրարանցում, բորբո-
հում, ուսում, զեկուցում, կառուցում, շարժում, ծագում և այլն:

Այս կազմության ոչ բոլոր բառերն են ժամանակակից հայե-
րենում ենթարկվում ան հոլովման. այդ կարգի շատ բառեր այժմ
սլատկանում են ի հոլովման: Օրինակ՝ միտում, հաճախում, տե-
ղում, վայելում և այլն:

բ) Մի շարք միավանկ բառեր, որոնք զրաբարում վերջացել
են ն-ով ու նրան նախորդող բաղաձայնով, ինչպես՝ րեո, բուռ,
զառ, դուռ, եգ, քոռ, լեռ, ծոռ, ծունկ, կուռ, ձուկ, մուկ, նուռ:

գ) Գառուն, աշուն, ամառ, ձմեռ, մանուկ բառերը:

§ 101. Ան վերջավորությունը դրվում է այս հոլովման պատ-
կանող բառերի ուղղականի ձևի, որպես հիմքի վրա: Ընդ որում,
հիմքը լինում է անհնչյունափոխ կամ հնչյունափոխված: Հիմքը
անհնչյունափոխ է, եթե վերջին վանկում ունի ա կամ ո ձայնավոր.
ինչպես՝ զառ—զառան, բոռ—քոռան, ծոռ—ծոռան: Հիմքը հն-
չյունափոխվում է, երբ վերջին վանկում ունի ու ձայնավորը: Ըստ
որում, եթե բառը բազմավանկ է, ու-ն սղվում է. ինչպես՝ անկում—
անկման, մրցում—մրցման, ծագում—ծագման, զարուն—զարնան,
մանուկ—մանկան: Եթե բառը միավանկ է, նրա ու ձայնավորը
փոխվում է ը-ի: Ինչպես՝ դուռ-ը(ը)-ռան, մուկ-մ(ը)կան. ձուկ-
ձ(ը)կան:

Յուրահատուկ է ե ձայնավորը հնչյունափոխության տեսակե-

տից, նա միավանկ բառերում չի հնչյունափոխվում. ինչպես՝ բեռ—բեռան, եզ—եզան, լեռ—լեռան, իսկ երկվանկ ձմեռ բառում (մեկ գաղտնավանկով) ե-ն սղվում է՝ ձմռան:

Բացառական և գործիական հոլովների կազմության դեպքում ան հոլովման պատկանող բառախմբերը հանդես են բերում որոշ տարբերություններ: Այդ հոլովների ից և ով վերջավորությունները դրվում են Ա խմբի բառերի ուղղական հնչյունափոխ հիմքի վրա. ինչպես՝ անկում—անկումից, բեկում—բեկումից, բաժանում—բաժանումից, մրցում—մրցումից, իրարանցում—իրարանցումից և այլն:

Բ խմբի բառերի բացառական ու գործիական հոլովները կազմվում են դարձյալ ուղղականից. բայտ որում՝ ա, ե, ո ձայնավոր ունեցող բառերը չեն հնչյունափոխվում, մյուսների մեջ հնչյունափոխական օրինքը գործում է որոշ տատանումներով: Հմմտ. ծնկից, ծնկով. բոից, բռով. բայց և՛ բուռից, բուռով. ծունկից, ծունկով. նուռից, նուռով և այլն: Բացառական և գործիական հոլովներում նշված միավանկ բառերի վերջնահար ե-ն երբեմն պահպանվում է. ինչպես՝ դունից, դոնով, եղնով (կա նաև՝ եզով), մկնով և այլն: Այս ձևերի մեջ միտումը ե-ի անկումն է:

Գ կետում նշված բառերի բացառականի ից և գործիականի ով վերջավորությունները դրվում են տարբեր հիմքերի վրա (ուղղական և տրական), ինչպես՝ գառնանից (հազվադեպ՝ գառունից), բայց՝ գառունով. աշնանից (հազվադեպ՝ աշունից), բայց՝ աշունով (Հայաստանի աշունով շատերն են հիանում) և այլն: Սա չի վերաբերում մանուկ բառին, որը բացառական ու գործիական հոլովներում չի հնչյունափոխվում և հանդես է գալիս ուղղական հիմքով. մանուկից, մանուկով:

Ան հոլովման պատկանող բառերի ներգոյականը գործածական չէ:

§ 102. Նմանակության օրենքն ազդել է ան հոլովման վրա և նրան ենթարկվող բառերի հոլովական հատկանիշի մեջ առաջացրել նկատելի տատանումներ:

Ա կետում նշված շատ բառերի հոլովման մեջ միտում է նկատվում ենթարկվելու ի հոլովման, թեև դրանց համար առաջմ խոսքով օրինաչափականը ան հոլովումն է: Օրինակ՝ Ալժիր քաղաքում տիրում է լարված սպասումի իրադրություն (ՍՀ), եվ Թեո-

դիկր... մահվան ու ավերումի անհաշիվ ապրումներով հարուստ մի հոգի եղավ (Վ. Փափ., Սրտիս պարտքը): Իր մեջ եռացող ատելության պոռթկումին ազատ ընթացք տալ (Վ. Փափ., Սրտիս պարտքը): Ընկերության էս սկզբնական գործունեությունը նման է մի հախուռն հարձակումի (ՀԹ, Պետք է լսել): Հավատարիմ՝ հայ կնոջը զարդարող այն զգացումին, որ նա գեղեցիկ է, վսեմ առավելապես իր կարոտի ու սպասումի մեջ, արտիստուհին ահա այդ հիմնականն է հաղորդում դահլիճին (ԾԾ):

Պետք է նկատի ունենալ, որ Գ խմբի բառերից ամառ-ը և ձմեռ-ը ավելի հաճախ ենթարկվում են վա հոլովման՝ ամառվա, ձմեռվա: Այս բառերի բացառական ու գործիական հոլովները ձևավորվում են վա-ով կազմված տրական հիմքից, որի և վերջավորության միջև ավելանում է ն ներույթը, ինչպես՝ ամառվա-ն-ից, ձմեռվա-ն-ից, ամառվա-ն-ով, ձմեռվա-ն-ով: Սրանց գործիականը սակավ գործածական է:

Ժամանակակից հայերենում ունենք հիման ձևը, որը հիմն բառի հոլովաձևն է, սակայն այդ բառը վաղուց դուրս է եկել գործածությունից, իսկ հիման ձևը սովորաբար հանդես է գալիս վրա կապի հետ և կազմում հիման վրա կապակցությունը: Այդ բառի մյուս հոլովաձևերից հազվադեպ հանդիպում է հիմամբ գործիականը, այն էլ որոշ ոճերում միայն:

Վա հոլովում

§ 103. Վա հոլովման պատկանում են ժամանակ ցույց տվող մի շարք բառեր. ինչպես՝ օր, ամիս, տարի, ժամ, շաբաթ, գիշեր, ցերեկ, առավոտ, կեսօր, այսօր, վաղը, երեկ և այլն: Որոշ վերապահությամբ այս հոլովման պատկանող բառերի շարքը պետք է դասել ժամանակ, առաջ, անգամ բառերը, լոռի, Շուշի տեղանունները (տե՛ս § 109):

§ 104. Վա հոլովման դեպքում տրականը կազմվում է վա վերջավորության միջոցով, որը դրվում է վերոհիշյալ բառերի մեծ մասի անհնչյունափոխ ձևի (օր-վա, ժամ-վա, շաբաթ-վա, գիշեր-վա, ցերեկ-վա և այլն) ու մի երկուսի հնչյունափոխված ձևի (ամս-վա, տար-վա) վրա:

§ 105. Բացառական հոլովի վերջավորությունն է ից: Միայն

տաւրի-ն, որպէս ի-ով վերջացող բառ, բացառականում ունի նաև ուց վերջավորութիւնը՝ տաւուց (բացի տաւականից ձեռք)։

Բացառականը կաղմվում է ուղղական կամ տրական հիմքով. ինչպէս՝ ա) օր-ից, ժամանակ-ից, ամս-ից, տար-ուց, ժամ-ից, շաբաթ-ից, գիշեր-ից, ցերեկ-ից, առավոտ-ից, կէսօր-ից, բ) այսօրվա-ն-ից, վաղվա-ն-ից, երեկվա-ն-ից։ Ըստ որում, առաջին խմբի բառերը (բացի ժամ բառից) կարող են ունենալ նաև տրական հիմքով բացառական, ինչպէս՝ օրվա-ն-ից, ամսվա-ն-ից, տարվա-ն-ից, շաբաթվա-ն-ից, գիշերվա-ն-ից, ցերեկվա-ն-ից, առավոտվա-ն-ից, կէսօրվա-ն-ից։

Համատ. ա) Գերդաստանի համար նաև հայր էր եղել այն օրից, երբ ամուսինն բնկել էր թշնամու գնդակից (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1)։ Առավոտից մինչև երեկո նստած եմ լուսամուտի առաջ (ՆԴ, Աննա Սարոյան)։

բ) Այդ օրվանից այլևս չի կարողանում վերականգնել իր առողջութիւնը (ՍԽ, Հողը, 2)։ Առավոտվանից արդեն մեր զորքերը պաշարել են հոխանաբերդը (Մուր., Ռուզան)։

Ինչպէս երևում է, բացառականի (ավելացնէք նաև գործիականի ու ներգոյականի) ձեւերը կազմվելիս համապատասխան վերջավորութեան և տրականի հիմքի միջև աժեկանում է և բաղաձայնը։

§ 106. Մի շարք բառերի հոլովման հատկանիշը կայուն չէ. նրանք ենթարկվում են թե՛ վա և թե՛ ի հոլովումներին։

Ընդ որում, այդ տատանումը կարող է իմաստային հիմք ունենալ, իմաստային հիմքով հոլովման զուգաձևութիւններ ունեն մի քանի բառեր. ինչպէս՝ առաջ, նաչ, անգամ և այլն։

Մի շարք դեպքերում հոլովական զուգաձևութիւնը իմաստային հիմք չունի։

Վա հոլովման պատկանող բառերից մի քանիսը ժամանակի իմաստով գործածվելու դեպքում ևս երբեմն ենթարկվում են նաև ի հոլովման՝ ինչպէս՝ ամսվա—ամսի, ժամվա—ժամի. օրինակ՝ Մեր գործարանի կուկետիվը մայիսի մեկը դիմավորում է չորս ամսվա պլանը զգալիորեն գերակատարած (ՍՀ)։ Երեք ժամում նրանք անցան հինգ ժամվա ճանապարհ։

«Մշակն» էլ մինչև այս ամսի վերջը, ասում են, իբրև հաստատ բան կհրատարակվի (ՀՔ)։ Մի քառորդ ժամի ճամփա էլ կա մինչև

էնտեղ (ՀԹ, 3): Սրանց շարքը պետք է դասել նաև ժամանակ բա-
ռը, որը ավելի ի հոլովման է ենթարկվում, թեև երբեմն հոլովվում
է վա հոլովումով: Ինչպես՝ Իսկ այդ գործը ժամանակի գործ է,
իշխանիկ (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Նա ուշքի եկավ ու մի րոպեում
հասավ իր տարիքի ու ժամանակի հասունությունը (Ա. Սեկ., Ոսկե
վազերի մեջ): Բայց՝ Այդ անշուք արտաքինով կրպակները ողջ
շուկայի կենտրոնն էին, այն ժամանակվա բորսան (ԱԲ, Խ.
Աբովյան): Վարածի տունը լիքն էր Վասակի ժամանակվա զանա-
զան փախստականներով ու վտարված մարդկանցով (ԴԴ, Վարդա-
նանք, 2):

Հաճախ ժամանակ ցույց տվող բառերի բացառականի՝ երկու
հիմքերից որևէ մեկով կազմվելը պայմանավորված է իմաստային
ու կիրառական որոշ նուրբ տարրերով լի միջավայր: Երբ բառը գործած-
վում է ժամանակի պարագայի իմաստով և պատասխանում է
Ե՞րբ, երբեք, երբեք, հարցերին, բացառականը սովորաբար կազմվում
է տրական հիմքով: Այս դեպքում տվյալ գոյականը կամ որոշիչ
չի ունենում, կամ ունենում է ժամանակային հերթականություն
արտահայտող որոշիչներ (անցյալ, նախորդ, այս, այն, հաջորդ և
այլն): Իսկ երբ ժամանակի անունը վերցվում է սոսկ որպես ժա-
մանակի միավոր և ունենում է թվականով կամ չափ ցույց տվող
այլ բառերով արտահայտված որոշիչներ, բացառականը կազմվում
է ուղղական հիմքով:

Օրինակ՝ Անցյալ օրվանից լավ է զգում: Բայց՝ Երեք օրից հետո
լավ կզգա:

Նախորդ տարվանից ոչ մի լուր չունեմ: Բայց՝ Երկու տարուց
ավել է, ինչ ոչ մի լուր չունեմ:

§ 107. Գործիական ու ներգոյական հոլովների կազմության
մեջ ուղղական հիմքը ավելի մեծ տեղ է զբաղում: Օրինակ՝ օր-ով,
ծամ-ով, շարք-ում, ժամանակ-ում: Իսկ այսօր, էգուց, վաղը, երեկ
բառերը, որոնք ինչպես ասվեց վերը, ենթարկվում են միայն վա
հոլովման, բացառական, գործիական հոլովները կազմում են տրա-
կան հիմքով: Ինչպես՝ այսօր-վա-ն-ից, այսօր-վա-ն-ով, երեկվա-
ն-ից, երեկվա-ն-ով: Ինչ վերաբերում է ցերեկվանով, գիշերվանով,
առավոտվանով և նման ձևերին, ապա դրանք ցերեկվա, գիշեր-
վա, առավոտվա տրականների փոխանուն գործիականի արժեք
ունեն, Դա է պատճառը, որ ժամանակի իմաստ ունեցող այդ բա-
ռերը գործիականի նշված ձևերում ժամանակ չեն ցույց տալիս

ու պատասխանում են ինչո՞վ հարցին: Դրանք նշանակում են «ցերեկվա, գիշերվա, առավոտվա (ցերեկը, գիշերը, առավոտյան եղող, կատարող) որևէ բանով»: Ասենք՝ Գիշերվա գնացքով գնացել է, առավոտվանով վերադարձել:

Նշենք, որ գիշերով, ցերեկով գործիականները, որոնք փոխանուն չեն, ժամանակ են ցույց տալիս և պատասխանում են Ե՞րբ հարցին: Օրինակ՝ Գիշերով եկավ, ցերեկով գնաց:

Պետք է նաև նկատի ունենալ, որ վա հոլովման պատկանող մի շարք բառերի գործիական, ինչպես և ներգոյական հոլովները գործածական չեն: Դրանցից են՝ առավոտ, էգուց, երեկ, վաղը, առաջ: Առավոտվանով, էգուցվանով, երեկվանով և նման ձևերը փոխանուններ են:

Այս տեսակետից ուշագրավ է շաբաթ բառը: Այն, որպես օրերից մեկի անուն, գործիական ու ներգոյական չունի, բայց որպես յոթնօրյա ժամանակի միավոր՝ ունի շաբաթով, շաբաթում ձևերը: Օրինակ՝ Նա մի շաբաթով բացակայում է քաղաքից: Երկու շաբաթում վերջացրեց այդ հսկայական աշխատանքը:

§ 108. Վա հոլովման պատկանող բառերի ներգոյականը սովորաբար կազմվում է ուղղականից (իհարկե, եթե ներգոյական առհասարակ ունենում է), այսինքն՝ առանց վա հոլովիչի պահպանման: Ասենք, ամսում և ոչ թե ամսվանում: Որպես ամսում, տառում և նման ներգոյականների հոմանիշներ ավելի հաճախ գործածվում են տվյալ գոյականի տրականը (սովորաբար վա հոլովիչով ձևավորված) և րնթացքում կապական բառը կամ մեջ կապը:

Օրինակ՝ Այս նպատակով սովորեցի մի երկու ամսվա ընթացքում կրկնատոմար հաշվապահություն (Մուր., Ինքնակենսագրություն): Մեկ գետնասկյուռու ամառվա ընթացքում փչացնում է միջին հաշվով 16 կիլոգրամ հաց (ՎԱ, Հայաստանի կենդանական աշխարհը, 2): Մի տարվա ընթացքում այդքան մարդիկ էին գնացել քաղաք (Ա. Սևկ., Ոսկե վազերի մեջ): Մի քանի օրվա մեջ բոլոր շրջականների սլաշարը կարող էին նրանք սպառել (Մուր., Գևորգ Մարգալետունի):

§ 109. Վա հոլովման են ենթարկվում նաև կռո՛ր, Շուլի տեղանունները հատկապես ժողովրդախոսակցական լեզվում, որից և

այդ ձևն անցել է գրականին: Օրինակ՝ Լուվա բուլշևիկները սերտ կապի մեջ էին Վրաստանի Կոմունիստական կազմակերպությունների հետ (Հայ ժողովրդի պատմություն, 7): Փետրվարի 7-ին կազմակերպվում է Լոուվա ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն (ն. տ.): Լոուվա աշխատավորները լծվեցին սոցիալիստական շինարարությանը (ն. տ.): Այս բոլոր նոր երևույթները իրենց հսկայական ազդեցությունը թողեցին նաև Շուշվա տնտեսական ու կուլտուրական կյանքի վրա (Ս. Կարապետյան, Լեոնային Ղարաբաղի Մ. Գորկու անվան մարզային գրադարանում): Ամառ էր, Շուշվա հարուստ բնությունը... այնքան հրապուրիչ էր, որ էլ ում էր հարկավոր թատրոնը (Օլգա Գուլազյան, Հուշեր):

Լոռի բառի համար առավել գրական է համարվում Լոռու ձևը, իսկ Շուշի անվան հոլովման ամենատարածված ձևը վա հոլովումն է, թեև կան նաև Շուշու, Շուշիի ձևերը:

Քանի որ Շուշի բառի համար առավել գործածված է վա հոլովումը, ուստի դա իր դրսևորումն է գտել նաև ներգոյականի ձևի մեջ՝ Շուշվում: Օրինակ՝ Քանի՜-քանի սրտեր են բաբախում Շուշվում: (ՊՊ, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի—1838—1913 թթ.): Կան նաև Շուշում, Շուշիում ձևերը: Օրինակ՝ Շուշում և Ստեփանակերտում կան գյուղատնտեսական տեխնիկուսներ (Ս. Կարապետյան, Լեոնային Ղարաբաղի Մ. Գորկու անվան մարզային գրադարանում): Իսկ Լոռի տեղանվան ներգոյականում վ չկա. գործածվում են Լոռում, Լոռիում ձևերը: Օրինակ՝ Լոռում և նրան սահմանակից սովետական շրջաններում եղած պարտիզանական ջոկատներն ամրացնելու նպատակով Ղարաքիլիսայում կազմակերպվում է ապստամբության շտաբ (Հայ ժողովրդի պատմություն, 7):

§ 110. Ժողովրդա-խոսակցական լեզվում գործածվող աշունֆ, զաբունֆ բառերը ևս հաճախ ենթարկվում են վա հոլովման: Ինչպես՝ Մի տեղ աշունֆվա մուգ-կանաչ արտերն էին, մի տեղ՝ զաբունան սև ցելը (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկը): Վարազները ժանիքով փորում են սև հողը, աշունֆվա փտած կաղիները ժողովում (ԱԲ, Մթնածոր): Եկեք, զաբունֆվա սարեր զեղանի (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի):

Աշունֆ, զաբունֆ բառերը ենթարկվում են նաև ի հոլովման:

Քնչպես՝ Այս աշունին միայն նա լույս բնկավ (ՆԴ, Մահը): Գա-
րունին էկան հողերը բաժին անելու (ԱԲ, Հանապանք):

Աշուն, գարուն՝ ձմեռը հատուկ շեն գրական հայերենին, թեև
գեղարվեստական գրականության մեջ երբեմն գործածվում են:

Ոչ հռոմվում

§ 111. Ոչ հռոմվման պատկանում են անձ ցույց տվող սա-
կավաթիվ բառեր՝ կին, փուր, տեղ, տիկին, անեղ, սկեսուր, տալ,
տեղը և սրանցով բաղադրված բառեր, որոնցում գրանք հանդես
են գալիս որպես վերջին բաղադրիչ, ինչպես՝ ֆեռակին, մորափուր,
հորափուր, դասընկեր, խաղընկեր, տանտիկին, տանտեր, կալ-
վածատեր, հասցեատեր, ուլատեր և այլն:

§ 112. Այս հռոմվման պատկանող բառերը տրականում ստա-
նում են ոչ վերջավորությունը, որը գրվում է նրանց մի մասի ան-
հնչյունափոխ ձևի վրա (ընկեր-ոչ, անեղ-ոչ, տալ-ոչ, տեղ-ոչ,
դասընկեր-ոչ, և այլն), մյուս մասի՝ հնչյունափոխված ձևի վրա
(կն-ոչ, փուր-ոչ, տիկն-ոչ, տիկն-ոչ, սկեսուր-ոչ, տանտիկն-ոչ, մո-
րափուր-ոչ, ֆեռակն-ոչ և այլն):

Ինչպես երևում է, այս ձևերում տեղ են գտել հնչյունափոխա-
կան տարբեր երևույթներ՝ ի>ը, ուր ը-ն գրություն մեջ չի ար-
տահայտվում (կին—կնոջ, քեռակին—քեռակնոջ և այլն), ի>Օ
(տիկին>տիկնոջ), ույ>ը (փուր—փուջ, մորափուր—մորափուջ
և այլն), ե>ի (տեղ—տիւոջ, տանտեր—տանտիւոջ և այլն), ու>Օ
(սկեսուր—սկեսուոջ և այլն):

§ 113. Այս բառերի մեծ մասի բացառականը, գործիականը
կազմվում են տրական հիմքով, ինչպես՝ կնոջ-ից, փուր-ից, ընկե-
րոջ-ից, տիւոջ-ից, տիկնոջ-ից, անեղոջ-ից, սկեսուր-ից, կնոջ-ով,
փուր-ով, ընկերոջ-ով, տիւոջ-ով, տիկնոջ-ով, անեղոջ-ով, սկեսուր-
ով: Տեղը և տալ բառերի բացառական ու գործիական հռոմվները
կազմվում են ուղղական հիմքից՝ տեղ-ից, տեղ-ով, տալ-ից,
տալ-ով: Սրանց ոչ հիմքով ձևերը սովորական չեն, թեև երբեմն
հանդիպում են:

Ոչ հռոմվման պատկանող բառերի հռոմվման ձևերում նկատելի
են որոշ տատանումներ: Սկեսուր, տալ գոյականները հռոմվվում են
նաև ի հռոմվիչով, իսկ տեղ բառը երբեմն հռոմվվում է ներքին

թեքման ո հոլովիչով (տեղը) (սա ավելի հատուկ է ժողովրդա-խոսակցական ոճին) և ի հոլովիչով:

Օրինակ՝ նրա հարսը՝ Զավահիրը, թեթև թիթեռների նման պտտվում է յուր սկեսուրի շուրջը (Բ, Անբախտ Հոփոսիմե): Բայց նրանց ոտնաձայնը զարթեցրեց պառավ սկեսուրին (Բ, Խենթը): Սկեսուրս այդ ծերունու քրոջ տալի աղջիկն է (ՆԴ, Պայքար):

§ 114. Ինչպես նշվել է վերը, տարբեր հոլովումների բառերը հոգնակի թվում ենթարկվում են ի հոլովման: (Խոսքը բնականաբար չի կարող վերաբերել ց հոլովմանը, քանի որ սա ինքը հոգնակի հոլովում է): Դա հիմնականում վերաբերում է նաև ոչ հոլովմանը, Հմմտ. քոջ—հույրերի, տիրոջ—տերերի, սկեսուրջ—սկեսուրների և այլն: Բացառություն է կազմում կին բառը, որի հոգնակին ենթարկվում է ց հոլովման, և զրա պատճառը հոգնակի ուղղականի յուրահատուկ հին կազմությունն է՝ կանայք. որը և պահպանել է իր հոլովումը:

Այս տեսակետից հետաքրքրական է, որ աիկին բառը, թեև կազմված է նույն կին բազադրիչով, բայց ժամանակակից գրական հայերենում հոգնակի թվում սովորաբար ենթարկվում է ի հոլովման՝ տիկինների:

Օրինակ՝ Տիկինները ինձ մտցրին արհեստանոց (ՍԿ, ՔԴՔ): Ծաշասրահի մարմարներն ու հայելիները... ջանում են ավելի գեղեցկորեն արտացոլել սեղանների շուրջը նստած գոհարագուրդ շքեղ տիկիններին (Ն. տ.): Տիկիններից ավելի երիտասարդն ու ավելի նիհարը շտապ դուրս է գալիս խանութից (Ն. տ.):

Ինչպես կարելի է նկատել, այս բառի հոգնակիի ի հոլովիչով հոլովվելու պատճառը հոգնակի ուղղականի կազմությունն է ներ-ով:

Միայն պաշտոնական ու հանդիսավոր ոճում հազվադեպ գործածվում է տիկնայք հոգնակին, այն էլ որպես կոչական: Այդ հոգնակին ց հոլովիչով նույնիսկ պատմական վեպերում հազվադեպ է գործածվում: Այսպես, Բաֆֆու և Մուրացանի պատմավեպերում տիկնանց ձևը գործածվում է պատմական կոլորիտ ստեղծելու նպատակով: Օրինակ՝ Կաթողիկոսը պարտավոր էր յուր ուխտի հետ լինել և ոչ թե ամրոցարնակ տիկնանց (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Իսկ պալատական տիկնանց և իշխանուհիների խումբը... սպասում էր արքային սուրբ Փրկչի տաճարում (Ն. տ.): Մինչդեռ Դերենիկ Դեմիրճյանի «Վարդանանք» վեպում այդ բառի հոգնակին կազմված

է ներ-ով ու հոլոված է ի հոլովումով, բացի միայն երկու օրինակից, երկուսն էլ գործածված է «տիկնայի հայոց աշխարհին» կապակցության մեջ: Տիկնայի հայոց աշխարհին հավաքվեցին սրահը, ուր նստեցին ու Արշալույս տիկինը բոլորին ընդհանուր սեղան տվին (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

Յ հոլովում

§ 115. Յ հոլովման հիմնականում պատկանում են այն գոյականները, որոնք վերջավորվում են անի, ենի, ոնի, ունի մասնիկներով: Օրինակ՝ Վարդանանի, Դրիգորենի, Աշոտենի, պապոնի, Վեդունի և այլն:

Ինչպես ասվել է վերը, ց հոլովումը հոգնակի հոլովում է, և այս հոլովման պատկանող նշված կարգի բառերն ունեն յուրահատուկ հոգնակի իմաստ: Յ հոլովման են պատկանում նաև մի շարք դերանունների հոգնակիներ՝ իմոնի—իմոնց, փնոնի—փնոնց, մերոնի—մերոնց, ձերոնի—ձերոնց, իրենի—իրենց, սրանի—սրանց, դրանի—դրանց, նրանի—նրանց, որոնի—որոնց, ոմանի—ոմանց, ինչպես և որոշ յուրահատկությամբ՝ կին գոյականի հոգնակին՝ կանայի—կանանց:

Յ հոլովման պատկանող գոյականները անձ են ցույց տալիս և գերադանցապես անձի հատուկ, մասամբ և հասարակ անուն են:

§ 116. Այս հոլովման պատկանող բառերի տրականը կազմվում է ց վերջավորությամբ, որը փոխարինում է ուղղականի ֆ վերջավորությանը. այսինքն՝ այստեղ տեղի է ունենում ֆ/ց հերթագայությունը. Վարդանանք—Վարդանանց, Դրիգորենք—Դրիգորենց, պապոնք—պապոնց:

Կանայի հոգնակիի մեջ այն տեղի է ունենում որոշ յուրահատկությամբ՝ հնչյունական այլ փոփոխության (յ/ն) գուգակցումով:

Մյուս հոլովները՝ բացառականը և գործիականը, կազմվում են տրական հիմքով, որին ավելանում են համապատասխան վերջավորությունները. ինչպես Վարդանանցից, Վարդանանցով, պապոնցից, պապոնցով, Արամենցից, Արամենցով և այլն: Յ հոլովման պատկանող գոյականները ներգոյական չունեն:

Ժամանակակից գրական հայերենում ենի, անի, ոնի, ունի

մասնիկներից ց հոլովման պատկանող բառեր ավելի շատ կազմվում են Լեմ-ով, այն էլ հատկապես հատուկ անձնանուններից:

Օրինակ՝ Առաջարկում են բոլորի ուժերով տուն շինենք Մա-նուկենց Հարությունի համար (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Ինքը բաժնական ժամանակ չէր եղել Աստղիկենց տանը (ԳՍ, Թեհ-րան, 1): Գնում ենք Վահրամենց մոտ (Ա. Սեկ., Ոսկե վաղերի մեջ): Այդ այգին կոկեկտիվացումից առաջ պատկանել էր Վարդանենց գերդաստանին (Ա. Սեկ., Ոսկե վաղերի մեջ): Արգամ, մանրամասն պատմել է Կարոյենց ընտանիքի վիճակը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Սանթրոսենց ընտանիքի բոլոր անդամները մտերմացել էին Սեդայի հետ (Ա. Սեկ., Ոսկե վաղերի մեջ):

Հատուկ անուններից անբ-ով կազմված ձևերն ավելի խոսակցական ոճին են հատուկ: Ինչպես՝ Պիսիք Ավանը Խանաանց հետ շատ մոտ էր (ԱԲ, Վանդունց Բադին), Մուսխանց Առստամը պրիստավի ականջին փսփսաց (ԱԲ, Նամակ ուսաց թագավորին): Իսկ Նիազանց Անդրին ծիծաղի աղմուկի մեջ շարունակում է «հեռախոսել» (ԱԲ, Նոյնայրուսյան բնկուղենիները): Քիչ հետո Գիլանց Մուքին հոգնած վերադարձավ (ԱԲ, Սպիտակ ձին):

Հատուկ պետք է նշել Վարդանանք ձևի գրական լինելը, որ գալիս է հայերենի հին շրջանից: Իսկ այսօր եթե Վարդան անունից կազմելու լինեինք համապատասխան ձև, կօգտագործեինք Վարդանենք ձևը (տե՛ս վերը):

Համեմատաբար քիչ չափով գործածվում են ունբ-ով ձևերը, որ դարձյալ ավելի շատ հատուկ է ժողովրդա-խոսակցական ոճին: Օրինակ՝ Վեղունց Սարգիսը մի խավարամիտ... մարդ էր (Մուր., Նոյի ազգավը): Իրիկունն ուստան եկավ Վանդունց տուն (ԱԲ, Վանդունց Բադին): Շուղունց Աքելը շտապելուց մթնում տրեխները թարս է հագել (ԱԲ, Սպիտակ ձին):

Ոնբ մասնիկով մեծ մասամբ կազմվում են այս հոլովման պատկանող հասարակ անձնանուններ: Օրինակ՝ Իսկ իմ կողմից շատ բարե կանեք ֆեռունց, բիծունց (ՀԹ, Նամակներից):

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Թ Ե Ք Մ Ա Ն Հ Ո Ղ Ո Վ Ո Ի Մ Ն Ն Ր

Ա. հոլովում

§ 117. Ա հոլովման պատկանում են՝

ա) Ուրլուն ածանցով կազմված գոյականները. ինչպես՝ առ-

տալիություն, գիտություն, դատողություն, բնավորություն, բովանդակություն, խաղաղություն, երջանկություն, համեստություն, հարստություն, ինքնասիրություն, բնություն և այլն.

բ) Յուն-ով վերջացող մի քանի բառեր՝ անկյուն, արյուն, ձյուն, սյուն (որոնցում յուն-ը ածանց չէ) և դրանցով (որպես վերջին բաղադրիչ) բարդված բառերը, ինչպես՝ Լուսնային, ուղղանկյուն, փառանկյուն, հեռագրասյուն, կամրջասյուն և այլն: Նշենք, որ յուն ածանցով կազմված գոյականները ենթարկվում են ի հոլովման. ինչպես՝ գոչյուն—գոչյունի, դոփյուն—դոփյունի, դորդյուն—դորդույունի, հեշյուն—հեշյունի, շաշյուն—շաշյունի և այլն:

գ) Ուն-ով վերջացող միավանկ տուն, շուն բառերը, որոնցում ուն-ը ածանց չէ:

§ 118. Ա հոլովման առանձնահատկությունն այն է, որ նրան ենթարկվող բառերի տրականը կազմվում է ուղղականից ու/ա հերթագայությամբ. ինչպես՝ արտադրություն—արտադրության, հերոսություն—հերոսության, ցանկություն—ցանկության, անկյուն—անկյան, սյուն—սյան, տուն—տան, շուն—շան:

Ներքին թեքման ա հոլովման պատկանող բառերի բացառականը կազմվում է ուղղական հիմքից. ինչպես՝ արտադրությունից, հերոսությունից, ցանկությունից, անկյունից, սյունից, տնից, շնից և այլն:

Ինչպես երևում է, ա և բ խմբերի բառերը բացառականում հանդես են գալիս անհնչյունափոխ հիմքով, իսկ գ խմբի բառերում տեղի է ունենում ու>ը հնչյունափոխությունը:

Գործիական հոլովը կազմվում է ով կամ բ վերջավորությամբ: Ով վերջավորությունը դրվում է ուղղական հիմքի, իսկ բ-ն՝ տրական հիմքի վրա:

Գործիականի կազմության ժամանակ ուղղականի հիմքով հանդես են գալիս գ խմբի բառերը՝ տուն—տնով, շուն—շնով, բ խմբի բառերը՝ անկյուն—անկյունով, արյուն—արյունով, ձյուն—ձյունով, սյուն—սյունով: Արյուն բառի գործիականը երբեմն գործածվում է նաև տրական հիմքով ու բ վերջավորությամբ՝ արյամբ: Հմմտ. Աչքերը լցվել էին արյունով (ՆԴ, Պայքար): Նա... աներեր քայլեց իր ու պապերի արյունով ներկված հողի վրայով (ՍԽ, Հողը, 2):

Արյամբ պաշտպանեցին նրանք մեր ազատությունը (ԴԴ,

Վարդանանք, 1): Նա դգում էր, որ մարդ աշխարհի առաջ արյամբ և հոգով պատասխանատու է (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

Ա կետում նշված բառերի գործիականը կազմվում է երկու կերպ՝ տրական հիմքով, որի դեպքում ստանում է ը վերջավորություն, և ուղղական հիմքով, որի դեպքում ստանում է ով վերջավորություն: (Հիշենք, որ ը շրթնային բաղաձայնից առաջ տրականի ձևի վերջին ն-ն առնմանությամբ դառնում է մ): Այս հոլովման համար, իհարկե, առավել բնորոշ է ը վերջավորությամբ ձևը, սակայն ի հոլովի ազդեցությունը այստեղ զգալի է, և երբեմն հանդիպում են նաև ով վերջավորությամբ կազմություններ, Հմմտ. արտադրությամբ, հերոսությամբ, ցանկությամբ, դատողությամբ, ճամեստությամբ, բայց արտադրությունով, հերոսությունով, ցանկությունով, դատողությունով, ճամեստությունով:

Այս բառերի գործիականի՝ ը վերջավորությամբ կազմությունը համարելով շատ սովորական, բերենք միայն ով վերջավորությամբ ձևավորելու բնագրային օրինակներ: Դա նրա կիսն էր, որ հայտնի էր ամբողջ ցեղի մեջ իր զեղեցկությունով (Ր, հենթր), Վյդ հայտարարությունով նա փորձեց ինքնարդարացման ելք գտնել (ՍՀ):

Ա հոլովման պատկանող բառերի ներգոյականի կազմությունը նկատելիորեն սահմանափակ է: Ներգոյական շունեն ություն-ով կազմված վերացական գոյականները (համեստություն, ինքնասիրություն, հանդիսավարություն, բարոյականություն, կարմրություն, տեղափոխություն, ընթերցանություն, շարժունություն, սգտակարություն և այլն), տուն, շուն. սյուն գոյականները: Արյուն և ձյուն բառերի ներգոյական ձևերը սովորական չեն՝ արյունում, ձյունում:

Ս հոլովման պատկանող բառերից ներգոյական ունեն ություն ածանցով վերջացող թանձրացական որոշ գոյականներ (արտադրություն—արտադրությունում, հայտարարություն—հայտարարությունում, նախադասություն—նախադասությունում, ձեռնարկություն—ձեռնարկությունում և այլն) և անկյուն բառը՝ անկյունում:

Ո հոլովում

§ 119. Ժամանակակից գրական հայերենում ո հոլովման պատկանում են սակավաթիվ բառեր՝ անձ ցույց տվող ու ազգակ-

ցական հարաբերությունն արտահայտող հայր, մայր, եղբայր և դրանցով կազմված բարդությունները, որոնցում նշված բառերը հանդես են գալիս որպես վերջին բաղադրիչ, ինչպես՝ նախահայր, կնեհայր, ծծմայր, հորեղբայր, մորեղբայր և այլն:

Ժողովրդախոսակցական ոճում ո հոլովումով երբեմն հոլովվում են նաև աներ, տեգր բառերը, այլև ապեր ժողովրդախոսակցական բառը. ինչպես՝ աներ—անոր, տեգր—տեգոր, ապեր—ապոր: Օրինակ՝ Խնդրեմ ծանոթանաս, Խեչան ապոր տղան—Մինաս Փափախչան, գերմանական համալսարանի ապագա ուսանող (Ն'ի, Մինաս Փափախչան):

§ 120. Ո հոլովման տրականը կազմվում է ուղղականից այ/ա հերթագայությամբ. ինչպես՝ հայր—հոր, մայր—մոր, եղբայր—եղբւր, նախահայր—նախահոր, հորեղբայր—հորեղբւր և այլն:

Այս բառերի բացառականն ու գործիականը կազմվում են տրականի հիմքից համապատասխանաբար ից, ով վերջավորություններով. ինչպես՝ հոր-ից, մոր-ից, եղբւր-ից, նախահոր-ից, հորեղբւր-ից, հոր-ով, մոր-ով, եղբւր-ով, նախահոր-ով, հորեղբւր-ով և այլն:

Ո հոլովման պատկանող գոյականները ներգոյական չունեն:

ԱՅԼԱՁԵՎ ՀՈԼՈՎՈՒՄՆԵՐ

§ 121. Վերր նշված օրինաչափություններից շեղվում է աղջիկ և սեր բառերի հոլովումը:

Աղջիկ-ը հոլովվում է արտաքին թեքման ա հոլովումով, իսկ սեր-ը՝ արտաքին թեքման ո հոլովումով:

Ահա դրանց պատկերը.

Ուղղ. աղջիկ(ը)	սեր(ը)
Տր. աղջկա(ն)	սիրո, սիրուն
Իաց. աղջկանից	սիրուց
Դործ. աղջկանով	սիրով

Հոլովումների համակարգում իր բնույթով ու արժեքով սրանցից տարբերվում են հույս, լույս, սուգ, կայսր, կորուստ, դուստր, գալուստ, ծնունդ, աստված բառերի հոլովումը: Եթե աղջիկ և սեր բառերը ժամանակակից հայերենում հոլովվում են միայն վերը

նշված ձևով, որ տարբեր է սովորական հոլովումներից, ապա թվարկված բառերի հոլովումների շեղում համարվող ձևերը (կայսեր, զալստյան) միակ ձևերը չեն: Դրանք գոյություն ունեն ժամանակակից հայերենում այդ բառերի համար առավել օրինաչափ դարձած կամ դարձող այլ ձևերի կողքին (տե՛ս § 95 ժանոթ.):

ԱՌԿԱՅԱՅՄԱՆ (ՏԱՐՈՐՈՇՄԱՆ) ԿԱՐԳ

§ 122. Առկայացման կարգը ձևավորվում է հոգերի միջոցով, որոնք դրվելով գոյականների (այլև գոյականաբար գործածված այլ բառերի) վրա, նրանց բառական իմաստը քերականորեն տարորոշում, առկայացնում են տարբեր մասնավորումներով կամ պարզապես որոշալուծյան միջոցով: Բառական իմաստի առկայացումը կամ տարորոշումը կարելի է դիտել հետևյալ հակադրություններում:

1. Նա գիրք շատ է կարդում: Նա կարդաց հանձնարարված գիրքը:

2. Նա սովորաբար գրիչ է գործածում և ոչ թե մատիտ: Գրիչը վերցրու և ոչ թե մատիտը:

3. Այդ աշխատանքն ավարտելու համար ամիս է հարկավոր և ոչ թե շաբաթ: Ամսույս 20-ին կբացվի հոբելյանական ցուցահանդեսը:

4. Հավաքին ներկա էին նաև կոմերիտականներ: Դուք՝ կոմերիտականներդ, պետք է օրինակ ծառայեք դասարանի մյուս աշակերտների համար:

Չնայած իմաստային տարբերություններին, բոլոր հոգերին ընդհանուր է բառերի առարկայական վերաբերության տարորոշումը. գոյականի ցույց տված առարկան հոգով տարբերում, որոշակի ենք դարձնում, ի տարբերություն բառի անհոգ գործածության: Եվ քանի որ հոգերն այդ դերը կատարում են հիմնականում դրվելով գոյականների վրա, այդ պատճառով էլ հոգերով ու համապատասխան իմաստով ձևավորվում է գոյականի քերականական կարգ: Կարելի է նաև այդ կարգի ընդհանուր իմաստը համարել որոշալուծյունը, քանի որ ս. դ հոգերն իրենց արտահայտած ստացականությամբ, ցուցականությամբ, դիմորոշությամբ որոշալուծ-

թյուն են հաղորդում բառին, իսկ ը (ն) հոգի որոշյալությունն ինքնին հասկանալի է: Սակայն հայտնի է, որ այդ անվանումը հատկացված է ը (ն) հոգին, ու դա սխալ չէ, և բոլոր հոգերը որոշյալությամբ բնորոշելու դեպքում ը (ն) հոգի արժեքը պետք է վերանվանել այլ բառով: Այսպիսի պարագայում առավել նպատակահարմար է պահպանել ը (ն) հոգի և նրանով արտահայտված քերականական իմաստի անվանումները (որոշիչ հոգ, որոշյալություն), իսկ բոլոր հոգերի քերականական իմաստի համար ունենալ նոր տերմին, որը մոտավորապես արտահայտի բառի իմաստը որոշիչ դարձնելու դադարի արժեքի առարկայական վերաբերությունները առարկայացնելու, մասնավորելու, տարբերակելու միջոցով: Այս առումով հարմար են առկայացում կամ տարոհողում տերմինները: Այսպիսով՝ ս, յ, ն (ը) հոգերը կկոչվեն տարորոշիչ կամ առկայացնող հոգեր (ի տարբերություն անորոշ հոգի)՝ իրենց ենթատեսակներով՝ որոշիչ, ստացական, յիմուռչ, ցուցական, իսկ նրանց արտահայտած կարգը տարորոշման կամ առկայացման կարգ:

Մանր.— Պրոֆ. Գ. Զահուկյանը իր «Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը» աշխատության մեջ (էջ 144—188) հոգերը քննել է որպես գոյականի քերականական կարգի ցուցիչներ: Հոգերով ձևավորված կարգը Գ. Զահուկյանն անվանել է առկայացման կարգ, որը նա բաժանել է երկու ենթակարգի՝ որոշյալության և ցուցա-ստացականության:

Առկայացման (տարորոշման) կարգի քերականական իմաստն ունի հետևյալ դրսևորումները՝ ա) որոշյալություն, բ) ստացականություն, գ) յիմուռչություն, դ) ցուցականություն:

ՈՐՈՇՅԱԼՈՒԹՅՈՒՆ

§ 123. Որոշյալության քերականական իմաստն արտահայտում է առարկայի ծանոթ, հայտնի լինելը խոսողին ու խոսակցին և ձևավորվում է ը, ն հոգերով: Առարկայի ծանոթ, հայտնի լինելը չի նշանակում նրա խոր ճանաչում. հաճախ այն սահմանափակվում է առարկայի գոյությունը (ընդհանրապես կամ տվյալ պայմաններում) իմանալու փաստով միայն: Այդ է պատճառը, որ առարկայի անունը խոսքի մեջ մեկ անգամ անորոշ գործածելուց հետո կարելի է լինում դործածել որոշյալ առումով:

Քերականական որոշյալության ու անորոշության հակադրությունը ոչ միշտ է համապատասխանում առարկաների իրապես հայտնի կամ անհայտ լինելուն՝ խոսողին, խոսակցին: Հաճախ է պատահում, որ ծանոթ առարկան ներկայացվում է քերականական անորոշությամբ: Դա լինում է այն դեպքում, երբ խոսողը չի ցանկանում կամ անհրաժեշտ չի համարում որոշակիորեն արտահայտել տվյալ բառի առարկայական մասնավորումը: «Աշոտը քաղաքից տեղափոխվեց գյուղ» նախադասության մեջ գյուղ բառի քերականական անորոշությունը կարող է պայմանավորված լինել ոչ անպայման տվյալ գյուղը խոսողին անհայտ լինելու հանգամանքով: Դրա պատճառը կարող է լինել խոսողին հայտնի գյուղը քերականական որոշյալությամբ արտահայտելու անհրաժեշտության բացակայությունը:

§ 124. Որոշյալություն ձևավորողը, և հոգերը քերականական գերով նույնարժեք են և ունեն միայն դիրքային տարբերություն: Սովորաբար ը հոգը դրվում է բաղաձայնով վերջացող բառերի վրա (ծաղիկը, քաղաքը, գիրքը, անտառը), իսկ ն-ն՝ ձայնավորով վերջացող բառերի վրա (երեխան, այգին, տարին, երեկոն): Ը, և հոգերի կիրառության հարցում որոշ դեր ունեն տվյալ բառի շարահյուսական միջավայրը, իմաստային ու հնչերանգային հանգամանքները: Այս տեսակետից հատկապես կարևոր դեր ունի բաղաձայնով վերջացող բառին հաջորդող ձայնավորով սկսվող բառի իմաստային և հնչերանգային կապը նախորդ բառի հետ: Այդպիսի դեպքերում, եթե այդ կապն ուժեղ է, և երկու բառերի միջև արտասանական դադարը հասնում է նվազագույնի կամ բոլորովին չկա, գործածվում է ն հոգը, իսկ եթե երկրորդ բառը դադարով և հատուկ շեշտվածությամբ բաժանվում է նախորդից, ապա վերջինս ստանում է ը հոգը, թեև նրան հաջորդում է ձայնավորով սկսվող բառ:

Հմմտ. Արամն էլ (ևս) չի գա:

Արամը Վլ (այլևս) չի գա:

Արամն իրավացի է:

Արամը, իհարկե, իրավացի է:

Որոշյալության ու անորոշության հակադրությունը հանդես է գալիս գոյականի ոչ բոլոր հոլովներում և համապատասխան հոլովների էլ ոչ բոլոր կիրառություններում:

Այդ կարգը հայերենի զարգացման արդի շրջանում հանդես է գալիս ուղղական ու տրական հոլովներում, ըստ որում այդ հոլովների որոշ կիրառություններին հատուկ չէ որոշյալության ու անորոշության հակադրությունը: Այդպիսիք են՝ կոշականի, որոշիչի և հատկացուցչի կիրառությունները:

Սրանք միշտ հանդես են գալիս առանց որոշիչ հոդի, հետևապես և չունեն այն հակադրությունը, որով ձևավորվում է քննարկվող քերականական երևույթը:

Աշխարհաբարի զարգացման առավել վաղ շրջանում և նույնիսկ մի քանի տասնամյակ առաջ որոշիչ հոդ կարող էին ստանալ նաև բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովները: Օրինակ՝ Իր ցանցիցը մի քանի քայլ հեռվում մի մարդ նշմարեց: Քահանան նրանց տնիցը անպակաս էր: Նոր եկած եղբոր գլխովը պտտելիս կլինի (ՎՓ):

Այդ հոլովները որոշիչ հոդ կարող են ստանալ միայն մի երկու կապակցություններում. ինչպես՝ Ինչու՞մն է բանը: Գլուխս բառովն էի տվել՝ հանձն առնելով այդ բթամիտ տղայի հետ պարապելու տաժանակիր աշխատանքը (ՆԴ, Տանտիրոջս աղջիկը):

§ 125. Վերն ասվեց, որ անորոշ առումը ձևավորվում է զրո վերջավորությամբ, այսինքն առանց ձևային միջոցի: Նշենք, որ անորոշ առումով գործածված բառի հետ երբեմն դրվում է մի, որը ծագում է համանուն թվականից, գործածվում է անորոշ հոդի արժեքով և շեշտում առարկայի անորոշությունը: Օրինակ՝ Մի իրիկ-նաղեմ վրանում թիկն տված նա զրույց էր անում իր սովորական հյուրերի հետ (ՀԹ, Գրազը): Մի մթնագիշեր էր. անձրևն էլ անընդհատ տեղում էր միալար (ՀԹ, Գրազը):

Քանի որ որոշյալ առումով գործածվում են հայտնի առարկաների անունները, այդ պատճառով էլ խոսողին, խոսակցին անհայտ առարկաների անունները խոսքի մեջ հաճախ նախ գործածվում են՝ անորոշ, իսկ հետո արդեն իբրև մեկ անգամ անվանված և դրանով իսկ հայտնի առարկայի անուն՝ որոշյալ առումով:

Օրինակ՝ Ահա վարագույրի ծալքերից մեկում երևաց ձարձրված հագուստով մի մարդ... Բզիկ-բզիկ հագուստի ծվենները մարմնի վրա պահպանելու համար մարդն իրեն կապկպել էր տարբեր տեսակի չվաններով ու լարերով (ԳՍ, Թեհրան, 1): Դրանք բո-

լորր բոկոտն, խեղանդամ մուրացկաններ էին... Մեծ քաղաքում այդ կիսամերկ մուրացկանները թվում էին թշնամիների կողմից հալածված վտարանդիներ, որոնք շրջում էին ապահով մի անկյուն և ուտելիք գտնելու համար (ն. տ.):

Երբեմն, հատկապես գեղարվեստական խոսքի մեջ, անծանոթ առարկայի, անծի անունը գործածվում է որոշյալ առումով և ապա տրվում համապատասխան բացատրություն՝ ծանոթացման կարգով: Օր. Երբ դուռը բաց արի, փողոցում, դռան առջև գտնված քարի մի հատիկ աստիճանի կանգնած տեսա Գարեգին Սիսակյանին — մի շատ մոտիկ բարեկամ ընկերոջ, որին գիշերային մթության մեջ իսկույն չկարողացա ճանաչել (ն՚, Սպանված աղավնի):

Սակայն միշտ չէ բառի որոշյալ գործածությունը նախորդում նրա անորոշ գործածությունը կամ հաջորդում բացատրություն. հաճախ դրա անհրաժեշտությունը չի լինում: Սխալ է, մենք ասում ենք՝ Լեյկենֆն ամպել է, անձրևն ակսվեց, գետինը ձյունով ծածկվել է, արևելքի շառագունել է, իազալալայությունը պայքարով է պահպանվում և այլն, ու կարիք չենք զգում ընդգծված ու նման շատ բառեր նախապես գործածելու անորոշ առումով կամ առաջին բացատրություն խոսողին ծանոթացնելու նպատակով. դրա պատճառն այն է, որ Երկինք, անձրև, գետին, արևելք, իազալալայություն բառերի առարկայական վերաբերությունը միշտ միանգամայն հայտնի է թե՛ խոսողին, թե՛ խոսակցին:

Այսպիսի կիրառությանը կարող են հանդես գալ եզակի և որոշ հանրահայտ առարկաների, երևույթների անունները: Օրինակ՝ Մուխր թանձր քուլաներով դուրս էր վիժում ծխանից (նՁ, Հացավան): Սովետական կյանքը բնական էր թվում նրան, ինչպես օդը, ջուրը, արևը: Ո՞վ կարող էր զրկել աշխարհը օդից, ջրից ու արևից: Արթնանում է բնությունը, Երկիրը պատում դալար կանաչով (ՀՔ, Մեծ տան գավակները): Բանականության գիտական օրենքներին ֆաշիզմը հակադրեց իռացիոնալը, բնագղականը (Իս.): Երեկ կլանվե արդեն ձանձրացրել է քեզ (ն՚, Զազունյան):

Միանգամայն որոշյալ առումով կարող են գործածվել նաև ոչ եզակի առարկաների անուններ, եթե դրանց գոյությունը տվյալ պարագաներում հասկանալի է: Օրինակ՝ Արուսը սլփմուսը վառեց (նՁ, Հացավան): Արուսը Լևոնի թղթերից մի թերթ պոկեց, քանա-

փամանը հայելու կողքից վերցրեց և դրեց սեղանի վրա, գրիչը ձեռն առավ ու սկսեց մտածել (ն. տ.):

Խոսքային և իրադրական վերոհիշյալ հանգամանքներից բացի, բառը որոշյալություն կարող է ստանալ նաև մի շարք վերադիրների շնորհիվ:

Որպես այդպիսի դեր կատարող վերադիրները կարող են հանդես գալ.

ա) Ածականի գերադրական աստիճանը. Վերջինս ամենաօրինակելի բրիգադիրն էր ամբողջ կոլխոզում (նՁ, Հացավան): Այնուհետև նշված Մեծ Հոկտեմբերը, որ պատմական տարեգրությունների ամենափառահեղ օրն է (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Մի ժամ առաջ Կլարա Սարխաշովան իրեն ամենաբազմաթիվ կինն էր համարում (ն. տ.):

բ) Դասական թվականները. Ես Հացավանում քո առաջին բարեկամն եմ (նՁ, Հացավան): Բայց երկրորդ ուստիկանը, ցույց տալով մետաղե ատամները, ջղայնացավ (ԳՍ, Թեհրան, 1): Վեցերորդ գիշերը մոլորված մի պտուտահողմ անցավ մեր ժայռերի վրայով (ՎԱ, Ծարավ):

գ) Ուղղական հոլովով դրված գոյական որոշիչները. Տիկին Վերգինեն մորը ճանապարհ դրեց մինչև աստիճանների զուխր (ՍՁ, Հեղկոմի նախագահ): Դու իշխանը ցանկանում է ներկայանալ թագուհուն (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Բազալոքի դիտավորությունը հայտնի էր... Վահրամ Սեպուհին (ն. տ.): Պարոն Հարունյանն ինքն էլ չէր հասկանում (նԴ, Քնքուշ լարեր):

դ) Հատկացուցիչը. Դարեգինի մայրը շատ գեղեցիկ և կենսաթրթիռ մի կին էր (նԴ, Սպանված աղավին): Փոփրիկի ձևով ընկել էր մոռ դեմքին (ՀՔ, Բարեկամություն): Ծարճատում է աշտարակի զննացիլը (ՀՔ, Որդու վերադարձը): Ձեռ նամակը շատ հուզեց մեզ (ՀՔ, Գեներալի քույրը):

Մանոթ.— Երբ տվյալ հոլովաձևն ունի հատկանիշի իմաստ, հատկացյալը սովորաբար դրվում է անորոշ առումով: Օրինակ՝ Երկար Վաստն... սովամարդու ձայն ունի (ՍՁ): Բայց սիրտս... կարոտել է մոռ գրկի (ՀՇ): Քննարկվող հարցի տեսակետից հետաքրքրական է, որ այդպիսի վերադիրները նույնիսկ երբեմն կարելի է փոխարինել համապատասխան հարաբերական ածականներով՝ սովամարդկային (ձայն), մայրական (գիրկ):

ե) Այս, այդ, այն, սույն, նույն, միևնույն, մյուս, բոլոր, ողջ, ամբողջ, համայն և նման դերանունները։ Այս երգը պարիսպների սեփականությունից բարձրացել և դարձել է տառապանքի խորհրդանշանը (Իս., Զինական մեծ պարսպի երգը)։ Այդ բաները Մուկուշը գիտե (Ար., Ընկեր Մուկուշը)։ Այդ այն օրերին էր, երբ ամեն ինչ շարժվեց (Ար., Կիսատ տունը)։ Նույն օրը էմման քաղաքային փոստով հետևյալ նամակը ստացավ (ՆԴ, Զազունյան)։

զ) Որոշակի հարաբերությամբ առարկա ցույց տվող, ցուցականություն իմաստ ունեցող մի շարք բառեր՝ միջին, վերջին, եախոբ, հաջորդ, հետևյալ, եղված, վերոհիշյալ և այլն։ էմման հետևյալ օրը միայն իմացավ Զազունյանի անձնասպանության լուրը (ՆԴ, Զազունյան)։ Բայց վերջին դեպքերը նորից հաստատեցին, որ զոկտոր Ազադին մնում է ամենասիրված դասախոսներից մեկը (ԳՍ, Թեհրան)։ — Դուք լավ եք ճանաչում նրան, — հարցրի բեղավոր սերժանտին, ցույց տալով վերջին հուշատախտակը (ՀՔ, Մրրբազան ուխտը)։

Որոշիչ հոգը գործածվում է ոչ միայն գոյականների, այլև առարկայի հատկանիշ ցույց տվող բառերի հետ, սրանց գոյականաբար գործածության դեպքում։ Ինչպես՝ լավը, զեղեցիկը, բարձրը, հանելիկ, երեկը, հարյուրը, կաղալը, գրելը, տեսածը, զննցողը, այսֆանը, ուրֆանը և այլն։

§ 126. Ը (Ե) հոգը ժամանակակից հայերենում ունի որոշիչ իմաստ և ոչ ստացականության, թեև առաջին հայացքից նրա որոշ կիրառություններ այդպիսի տպավորություն թողնում են և այդպիսի կարծիքի տեղիք են տվել։ Թվում է, թե ը (Ե) հոգի որոշ կիրառություններում կա ստացականության իմաստ։ Վերցնենք մի քանի օրինակներ։

Նա գիտեր կարգաց մեկ օրում։ Ծառերը ծաղկել են։ Աթոռը սեղանի մոտ է։ Նա ոտը դրեց գետնին։ Այստեղ միևնույն ը հոգն ունեցող բառերից մի քանիսը ստացական իմաստ չունեն, իսկ վերջինն ունի։ Եթե, իսկապես, ը-ն ստացական լիներ և փոխարիներ նրա և իր դերանուններին, ապա բնականաբար հիշյալ բառերին նա պետք է տար իր հատկացական իմաստը, ցույց տար այդ առարկաների պատկանելությունը 3-րդ դեմքին, ինչպես ս. դ հոգերը։

Ուտր բառի ստացական իմաստը պետք է որոնել ոչ թե ը հոդի, այլ իր իսկ ուտ բառի իմաստի մեջ: Կան բառեր, որոնց ցույց տրված առարկաները կամ անձերը իրականության մեջ առանձին, անկախ գոյություն չունեն: Այդ առարկան կամ անձը գոյություն ունի այնչափով, որչափով որ նա ունի իր կրողը, որչափով ինքը պատկանում է մեկին: Այդ բառերն են՝ ծնո՜ւմ, ուտ՜ի, աչ՜ի, բեր՜ան, բիթ, գլուխ, խել՜ի, առամ և նմանները: հայր, մայր, բույր, եղբայր, ամուսին, կին (ամուսին) և նմանները:

Ձեռքը, ոտը, աչքը և այլն գոյություն ունեն որպես որևէ մեկի ձեռք, ոտ, աչք և այլն: Նրանք ինքնին պատկանում են մեկին, որևէ մեկին են (իմ, բո, նրա): Հայր, մայր, բույր և մյուս բառերի ներքին ստացական իմաստը բխում է նրանց ցույց տված ազգակցական, բարեկամական իմաստից, ավելի ճիշտ՝ հարաբերությունից: Հայր, մայր, բույր և այլն անունները կարող են կրել միայն այն անձինք, որոնք այդպիսին են որևէ մեկի համար: Այսպիսով, վերոհիշյալ և նման բառերը իրենց մեջ ունեն ընդհանուր հատկացական իմաստ, ստացականության պոտենցիա, որը կոնկրետ կերպով դրսևորվում է գործածության ժամանակ, խոսքի մեջ:

Այն հանգամանքը, որ Յ-րդ դեմքի պատկանելություն արտահայտում են ը հոդն ունեցող միայն այն գոյականները, որոնք անկախ հոդից ինքնին ստացական իմաստ ունեն, նշանակում է, որ ը հոդը ստացական չէ: Եթե նա ստացական լիներ, միանգամայն անխուսափելիորեն պետք է իր ստացական իմաստը հաղորդեր ստացական իմաստ չունեցող գոյականներին, այսինքն՝ իր այդ դերը կատարեր հենց այնտեղ, որտեղ անհրաժեշտ է:

Իսկ ինչպե՞ս կարող է բառը որոշյալ դառնալով՝ իր իմաստը կոնկրետացնել Յ-րդ դեմքի վրա: Եթե այս բառերը, ինչպես և բոլոր բառերը անորոշ առումով նշանակում են տվյալ տեսակի առարկա կամ անձ ընդհանրապես՝ ձեռք, մեջք, մայր և այլն, ապա որոշյալ դառնալով՝ դրանք ստանում են որոշյալ և կոնկրետ իմաստ՝ ձեռք, մեջք, մայր (ինչպես՝ փառք, գրիշ, փողոցը): Եվ քանի որ, ինչպես տեսանք, իրականության մեջ գոյություն ունեցող տրվյալ ձեռքը, մեջքը, մայրը, որպես այդպիսին, պատկանում են որևէ մեկին, ուրեմն՝ խոսքի մեջ ևս, թեկուզ և առանց ստացականության արտահայտող քերականական ձևային միջոցի, դրանք բնականաբար պետք է հանդես գան որպես որևէ մեկին պատկանող, որևէ

մեկի (իմ, քո, նրա) ձեռք, մեջք, մայր և այլն: Երեւ դեմքերից որեւէ մեկին պատկանելու երանց եւեթին իմաստային անհրաժեշտությունը և ս կամ պ հոդ շունենալու պատճառով առաջին ու երկրորդ դեմքերի պատկանելությունը բացառելը պայմանավորում է մյուս մեկ. այն է՝ Երրորդ դեմքի պատկանելություն:

Կարելի է հարցը սրանով լուծված համարել, բայց թվենք հետևյալ փաստերը, որոնք դարձյալ հաստատում են, որ իսկապես ը (ն) հոդը միայն որոշիչ հոդ է՝

ա) Հայտնի է, որ մեր գրական աշխարհաբարում բոլոր հոլովները ստացական հոդ են ընդունում՝ ձեռն, ձեռք, ձեռքաց, ձեռնով, ձեռնում, իսկ որոշիչ հոդ ընդունում են միայն ուղղական, տրական հոլովները, բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովները չեն ընդունում:

Եթե ը (ն) հոդը նաև ստացական լիներ, ապա նա վերջին հոլովներում որպես որոշիչ հոդ կարող էր մերժվել, բայց որպես ըստացական հոդ պետք է գործածվեր ինչպես ս, դ հոդերը: Մինչդեռ նա այդ հոլովներում մերժվում է, որ նշանակում է՝ նա միայն որոշիչ է:

բ) Ստացական իմաստ ունեցող բառերի թեք հոլովաձևերը, հաճախ նույնիսկ ը հոդը շունենալով հանդերձ, արտահայտում են 3-րդ դեմքի պատկանելություն:

Օրինակ՝ Ես ձեռքից բռնեցի և ման ածեցի: Նա երկար ժամանակ մոռից նամակ չստանալու պատճառով չափազանց անհանգիստ էր: Ինչի՞ց է բխում ընդգծված բառերի պատկանելության իմաստը, չէ՞ որ այդ բառերը ոչ հոդ ունեն, ոչ դերանուն-հատկացուցիչ: Բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովները, թեև որոշիչ հոդ չեն ստանում, բայց հաճախ որոշակի առարկա կամ անձ են ցույց տալիս, հետևապես և որոշյալ իմաստ են ունենում: Այդ բառերի ստացական իմաստը, որոշյալ դառնալով, պետք է վերագրվի որեւէ մեկի, և ս, դ հոդ շունենալու պատճառով այդ բառերի հոլովաձևերը հաճախ իրենց ներքին իմաստը կոնկրետացնում են 3-րդ դեմքի վրա: Սա մի անգամ ևս ցույց է տալիս, որ ստացական իմաստ ունեցող բառերի՝ 3-րդ դեմքի հատկացական իմաստը բխում է այդ բառերի որոշյալ լինելուց ու ս, դ հոդերի բացակայությունից, և ոչ թե ը (ն) հոդի ստացական լինելուց:

զ) Մեր արդի գրական լեզուն ստացական հոդի և ստացական դերանվան դործածության մեջ հասել է լիակատար պարզության: Գրանք միաժամանակ հանդես գալ շեն կարող միևնույն առարկայի պատկանելությունը արտահայտելու համար: Գրական շեն իմ մայրս, Բո ձեռնդ և այլն ձեերը: Միևնույն մենք ազատ գործածում ենք նրա մայրը, նրա ձեռքը և այլն: Եթե այս գոյականների ր հոդը ստացական լիներ, ապա նրանց հետ չպետք է գործածվեր նրա դերանունը:

դ) Բ (ն) հոդի որոշիչ լինելն է վկայում նաև այն իրողությունը, որ ստացական իմաստ ունեցող բառերը երբեմն ոչ ստացական իմաստով գործածվելիս ունենում է նույն ր (ն) հոդը, որը պատկանելության իմաստ չի տալիս գոյականին: Օրինակ՝

Նախքան զլուխը նկարելը ուզում եմ հանգստանալ: Նա ձեռքը տվեց ինձ:

Այս նախադասություններում ընդգծված բառերը կարելի է հասկանալ և՛ ստացական, և՛ ոչ ստացական իմաստով: Առաջին նախադասության մեջ զլուխը բառը կարող է նշանակել և՛ նրա գլուխը, և՛ այն գլուխը (գլուխ նկարը), որ գտնվում է նկարչի առաջ, և նա պետք է արտանկարի: Երկրորդ նախադասության մեջ ձեռքը բառը կարող է նշանակել և՛ իր ձեռքը, և՛ մի առանձին ձեռք (ասենք, մի արհեստական ձեռք կամ մարդու մարմնից անջատված ձեռքը, որը ուսումնասիրվում է լաբորատորիայում):

Այսպիսով, ր (ն) հոդն ունեցող բառերի ստացական իմաստը չի բխում հոդից. դա բառի ներքին ստացական իմաստն է, որի երրորդ դեմքի վրա կոնկրետանալը տրամաբանորեն բխում է տեխնիկական պայմանավորված՝ ս. դ. հոդերի բացակայությամբ:

ՍՏԱՑԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

§ 127. Ստացականություն արտահայտում են ս. դ հոդերը, ինչպես՝ գիրքս (իմ գիրքը), գիրքդ. (քո գիրքը), արքոս (իմ աթոռը), արքով (քո աթոռը):

§ 128. Այս հոդերը կարող են ստանալ բոլոր գոյականները (հատուկ թե հասարակ, եզակի թե հոգնակի, անկախ հոլովից), որոնց ցույց տված առարկան կարող է պատկանել որևէ մեկին՝ գրիչս, մատիտովս, ձեռնիցս, հայելիս, ընկերոջս, գրիչդ, մատիտովդ, ձեռնիցդ. հայտաբարությունդ, հայելիդ, ընկերոջդ և այլն:

Որոշ գոյականներ, որոնց ցույց տված առարկաները չեն կարող պատկանել մեկին, սովորաբար ստացական հոդ չեն ընդունում. ինչպես՝ երկրագունդ, լուսին և այլն: Հարադիր գոյականները հոդ ընդունում են երկրորդ բաղադրիչի վրա: Օրինակ՝ Քեզ համար եմ երգս հյուսում՝ ուշի ու միտս քեզ տված (ՀՇ): Հուզմունքից ձեռ ու ոտս թուլացան: Տուն ու տեղդ թողած ու՛ր ես մեկնում:

Ածականները հոդ կարող են ստանալ գոյականաբար գործածվելիս, երբ անհրաժեշտ է ածականով ցույց տալ տվյալ որակն ունեցող առարկան, անձը: Օրինակ՝ Մեծը քանի՞ տարեկան է: Փոֆրիդ շատ եմ սիրում: Բաղնազույնը որտե՞ղ ես ավարտել և այլն: Վատ, միջակ, լավ. գերազանց ածականները, որոնք գործածվում են որպես գնահատական և զրանով իսկ գոյականանում են, կարող են հոդ ստանալ:

Թվականները սակավ դեպքերում գոյականաբար գործածվելիս ընդունում են ս. դ. հոդ. այդ դեպքում թվականով ցույց է տրվում այդ թիվը կրող առարկայի պատկանելությունը: Օրինակ՝ Առաջինը (առաջին հատորը) լու՛յս է տեսել: Երկուրդը ո՞վ է խմբագրելու: Հիսուսն անց է: Քառասունը ե՞րբ է լրանում: Թվականը նաև իբրև թվանշանի անուն կարող է ստացական հոդ ստանալ: Օրինակ՝ Պարզ չես գրում, երկուսդ երեքիցդ չի տարբերվում:

Ա. դ. հոդերը ստացականության իմաստով դրվում են նաև մի շարք դերանունների վրա, որոնք են՝

ա) Ինչ, ու, ուտեղ, ֆանիերոդ հարցական-հարաբերական դերանունները. Ի՞նչդ է պակաս, Ի՞նչի՞ս ես տեղյակ: Այդ ֆանի՞երոդդ է: Ո՞րդ ես հագնելու, Որտե՞ղդ է ցավում: Վերջին ձևը գործածվում է հատկապես մարդու մարմնի մասերի վերաբերյալ արտահայտվելիս: Ինչդ որ զգամ վատ է, չեմ ների: Որդ որ սիրում ես, հագիր: Որտեղդ որ ցավում է, ասա՛:

բ) Այստեղ, այդտեղ, այնտեղ ցուցական դերանունները. Այնտեղդ էլ չի՞ ցավում: Երբեմն գործածվում են նաև այստեղս, այդտեղդ ձևերը:

գ) Որոշյալ դերանուններից՝ ամեն ինչ, ոչինչ. Ամեն ինչովդ տարբերվում ես ուրիշներից: Ոչնչիցդ դժգո՞հ չես:

Բայի եղանակային ձևերը ստացական հոդ չեն ստանում: Դերբայներից հոդ ստանում են անորոշ, հարակատար, ենթակայական դերբայները՝ ինչպես՝ կարդալս, ասածդ, ընթերցողդ:

Մակբայներին, իսկական կապերին, շաղկապներին, եղանակավորող բառերին ու ձայնարկություններին հետ սովորաբար ս, դ հոգ չի գործածվում:

Ստացական իմաստով հոգ կարող են ընդունել մի քանի կապեր, որոնք են՝ հեա, հու, վրա. մեջ, տակ, դեմ. մոտ և այլն:

Վերջապես յուրաքանչյուր բառ, նույնիսկ արտահայտություն, եթե դիտվում է որպես առարկա, մտքով առարկայացվում է, որի մասին խոսվում է, կարող է ստանալ ս, դ հոգ: Օրինակ՝ Կարծում եմ, ինչուիդ պատասխանելն ավելորդ է: Նրեներդ տեղին չես գործածում:

§ 129. Ժամանակակից հայերենում ստացական հոգ ունեցող բառը գործածվում է առանց ստացական դերանվան. ոտս, գիրքս, ոչ թե՝ իմ ոտս, իմ գիրքս: Ստացական հոգի և ստացական դերանվան համատեղ գործածությունը իրավամբ որակվում է իբրև բարբառայնություն, խորթ մեր գրական լեզվին:

Ստացական հոգերը սովորաբար փոխարինում են համապատասխան դերանվան սեռական հոլովին: Բայց հաճախ սրանք մեկը մյուսով չի կարելի փոխարինել իմաստա-ոնային որոշ տարբերության պատճառով:

Ստացական հոգերի կիրառությունների մասին պետք է նկատի ունենալ հետևյալը.

ա) Երբ առարկայի պատկանելությունը հատկապես ընդգծելու անհրաժեշտություն չկա, այն արտահայտվում է հոգով: Օրինակ՝ Դարձրու ամեն մի ակոսդ մի հրձիգի գերեզման (ՀՇ):

Ընդգծված պատկանելությունը սովորաբար արտահայտվում է անձնական դերանվան սեռական հոլովով:

Թույլ տուր ինձ հո ընկերը, հո օգնականը լինել (ՀՇ):

Զէ՛, թող հո այդ համառ երագը, հո շար դավադրությունը (Ար., 11):

Հակադրվող պատկանելությունը նույնպես սովորաբար արտահայտվում է դերանվան սեռական հոլովով: Օրինակ՝ Քո՛ գիրքը տուր նրան և ոչ թե իմը: Ի՛մ գրքի մասին է խոսքը և ոչ թե հո գրքի:

բ) Քննարկվող հոգերը կարող են գործածվել անձնական դերանվան եզակի առաջին և երկրորդ դեմքով արտահայտված կողմնակի ենթակայի փոխարեն: Օրինակ՝ Գրեթե չէի զգում Քալիից անջատվելս (ՆԴ, Տանտիրոջս աղջիկը): Տվածս դասը ապարդյուն չէր

անցել (ն. տ.): Յուլյց տվածս է ամենագեղեցիկը (Իս., Լիլիթ), Ինչ որ գիտեմ, կանեմ, չիմացածս կսովորեմ (Շիրվ., Զուր հույսեր):

Եթե մի քանի առարկաների կամ երևույթների միեկնույն դեմքին պատկանելը կարող է արտահայտվել մեկ դերանունով, ապա նույն պատկանելությունը հոգով արտահայտելիս սովորաբար վերջինս դրվում է այդ բառերից յուրաքանչյուրի վրա: Օրինակ՝ Համբուրեցի այն տեղը, որ նրա մատներն իմ անվան ու աղզանվան սկզբնատառերն էին ասեղնագործել (ՆԴ, Տանտիրոջս աղջիկը): Բայց՝ Նրբությամբ ասեղնագործված էին տելվաեսս և ազգանվաեսս սկզբնատառերը (ն. տ.):

գ) Երբեմն կոչականները ևս ստացական հոգ են ընդունում: Օրինակ՝ Կենդանի են, աղջի՛կս. մի՛ կասկածիր (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Վա՛յ, խեղճ տղաս. Ո՛չ մի տեղդ չցավա՛ց (Իս.): Ինչպե՞ս հայտնեմ սրտիս հուրը, նազկի՛ս (Իս.):

Որպես կոչական հանդես եկող աստված, տե՛ր և նման բառերի հետ ս հոգ չի գործածվում: Օրինակ՝ Աստված իմ, աստված իմ, և մի՞թե ձեռդ պիտի բարձրանա նրանց վրա (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Ազատել ենք, տե՛ր իմ (ն. տ.):

Կոչականների ստացականությունը ավելի հաճախ արտահայտվում է դերանունով: Ինչպես՝ Դո՛ւ, հավերժող իմ Հայաստան, Անուն քաղցր ու վսեմ (Իս.): Անուշ, տանջող, իմ երազներ, իմ խենթ ճուլղեր. էլ ձերը չեմ, էլ ձերը չեմ (ՀՇ):

դ) Սովորաբար հոգը, միանալով բառի եզակի թե հոգնակի ձևերին, ցույց է տալիս եզակի ստացականություն: Ինչպես՝ զիրքս— իմ զիրքը, զրքերս— իմ զրքերը:

§ 130. Ժամանակակից հայերենում հոգնակի ստացականության իմաստ արտահայտվում է ներս, ներդ, մասամբ և ներք բաղադրյալ մասնիկներով: Օրինակ՝ սրտներս=մեր սիրտը կամ մեր սրտերը, սրտներդ=ձեր սիրտը կամ ձեր սրտերը:

Հոգնակի ստացականության իմաստ այդ ձևով կարող են արտահայտել հիմնականում հետևյալ բառերը.

ա) Բոլոր միավանկ գոյականները, բացի եզ, ոտ, մատ, ձեռ, լեռ և նման բառերից, որոնք զրաբարում ունեցել են և վերջնահնչյունը, և ժամանակակից հայերենում հոգնակի մեջ երևան է գալիս այդ ն-ն: Օրինակներ՝ աչք-ներս, կողք-ներս, գրք-ներս,

գործ-ներս, գովք-ներս, խելք-ներս, տեղ-ներս, կյանք-ներս, գոգ-ներս, ձեռք-ներս (բայց ձեռներս=իմ ձեռները) և այլն:

բ) Այն բազմավանկ բառերը, որոնց ցույց տված առարկայից մարդ սովորաբար մեկն է ունենում կամ մեկն ունի տվյալ դեպքում: Օրինակներ՝ գլուխ-ներդ, բերան-ներդ (փակեցեք), Լրես-ներդ (այս կողմը դարձրեք), չակատ-ներդ, իրան-ներդ, անուն-ներդ, ազգանուն-ներդ, կոկորդ-ներդ, ծոծրակ-ներդ, լեզու-ներդ, հոգի-ներդ և այլն:

գ) Անորոշ, երբեմն նաև հարակատար դերբայները. օրինակ՝ գալ-ներդ, դնալ-ներդ, ուտել-ներս, գրած-ներս և այլն: Վերջին բառածեր կարող է գործածվել և՛ իմ գրածները, և՛ մեր գրածները իմաստով:

ԴԻՄՈՐՈՇՈՒԹՅՈՒՆ

Տարրորոշման կարգի մյուս արտահայտությունը դիմորոշությունն է, որը ձևավորվում է ս. դ հոդերով: Ս հոդը ցույց է տալիս առաջին դեմք, վ-ն՝ երկրորդ դեմք: Այսպես՝ «Երեքս միասին բարձրացանք պատշգամբ» (ՆԴ) նախադասության մեջ ԼԵՔԻՍ բառի ս հոդը ցույց է տալիս առաջին դեմքը, այսինքն՝ այդ երեքի (երեք հոգու) տակ հասկացվում է մարդկանց մի խումբ, եռյակ, որի մեջ է մտնում խոսողը: «Դուք երկուսդ էլ վատ եք կարդում» (ՆԴ) նախադասության մեջ ԵՐԿՈՒՍԴ բառի դ հոդը ցույց է տալիս երկրորդ դեմք, այսինքն՝ հոդն ունեցող բառով ցույց են տրվում խոսակիցները:

§ 131. Դիմորոշ հոդերը զրվում են՝

ա) Անձ ցույց տվող գոյականների, ինչպես և անձ ցույց տրվող դերանուններից մի քանիսի վրա: Օրինակ՝ Մենք՝ օտարազգի ընկերներս, խոսում ենք գալիք օրերից (Ար.): Ինչո՞ւ տղամառդիկդ այնքան ուշ-ուշ եք լաց լինում, բայց որ լաց եք լինում, քարի սիրտ պիտի լինի, որ ձեզ դիմանա (ՆԴ, Մահ): Մի բուսից ամենքս Կոլյայի սենյակումն էինք (ՆԴ, Տանտիրոջս աղջիկը): Որ ամենքդ նստեք ու քշեք (ԳՍ, Թեհրան):

բ) Հատկանիշ ցույց տվող բառերի (ածականներ, թվականներ, դերանուններ) վրա, որոնք տվյալ դեպքում ցույց են տալիս առաջին և երկրորդ դեմքին պատկանող անձանց հատկանիշներ:

Օրինակ՝ Կաղմակերպել էնք բոլորս նրա... ղեկավարութեամբ (ՆՁ, Հացաւան), Մյուսներդ նամակները կտաք նախարարներին (ԴԴ, Վարդանանք, 1)։

դ) Ենթակայական և հարակատար ղերբայների վրա և ցույց են տալիս գործողութիւն կատարողին։ Օրինակ՝ Դուք՝ ևս մնացածներդ (կամ ևս մնացողներդ), պետք է հետևեք առաջավորներին։ Իհարկէ, ղեկավար աշխատողներս ամեն կերպ կաջակցենք ձեզ։ Թող կանգնածները դուրս գնան, իսկ նստածներդ սպասեցե՛ք։

§ 132. Արդի հայերենի բոլոր հոգերի համեմատութեամբ դիմորոշ հոգերը թույլ են արտահայտում իրենց իմաստը՝ ղեմքի իմաստը։ Այդ է պատճառը, որ հաճախ անհրաժեշտ է լինում դիմորոշ հոգով ցույց տված ղեմքը արտահայտել նաև անձնական ղերանունով. և՛ ուսանողս, մենք՝ փաղափայկներս, իսկ՝ բանվորներդ և այլն։ Խոսքից դուրս վերցրած՝ բառերի (անձ ցույց տվող, բացի ամենիք ղերանունից) ս. դ հոգերի դիմորոշ լինելը հաճախ հնարավոր չէ որոշել։ Այսպես, ուսանողդ, ուսուցիչդ բառերի դ հոգը կարող է մի նախադասության մեջ ունենալ ղեմքի իմաստ, մի այլ նախադասության մեջ՝ պատկանելության իմաստ։ Ավելին. հաճախ նույնիսկ խոսքից դուրս վերցրած՝ առանձին նախադասության մեջ էլ հնարավոր չէ այդ որոշել (եթե հոգ ունեցող բառը որպես ենթակա հանդես չի գալիս նախադասության մեջ)։ Ուսանողներիդ մասին գրված է քերթում նախադասության մեջ ուսանողներիդ բառը կարող է նշանակել և՛ «քո ուսանողների», և՛ «ձեր՝ ուսանողների», նման անորոշությունից խուսափելու համար դիմորոշ հոգ ունեցող բառը սովորաբար գործածվում է որպես բացահայտիչ, որի բացահայտյալը արտահայտվում է դիմորոշ հոգի ցույց տված ղեմքի անձնական ղերանունով։ Վերահիշյալ նախադասության մեջ դ հոգը ստացական լինելու ղեպքում նախադասությունը պետք է գործածել այնպես, ինչպես որ կա, իսկ եթե հոգը դիմորոշ է, ուսանողներիդ բառը պետք է ունենար բացահայտյալ. Ձեր՝ ուսանողներիդ մասին գրված է թերթում։ Երբ դիմորոշ հոգ ունեցող բառը նախադասության մեջ կատարում է ենթակայի պաշտոն, ապա նախադասության ստորոգյալի ղեմքից կարող է հասկացվել նրա դիմորոշ լինելը։ Ուսանողներս լավ ենք հասկանում մեր պարտականությունները։ Իսկ եթե ստորոգյալն արտա-

հայտնված լինելու բայի երրորդ դեմքով, այդ նախադասության մեջ
 և հոգը կլինելու ստացական: Ինչպես՝ Ուսանողներս լավ են հաս-
 կանում իրենց պարտականությունները:

ՑՈՒՑԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

§ 133. Ժամանակակից հայերենում ցուցականության իմաստ
 արտահայտում է և հոգը: Ս հոգը նշված իմաստով ունի շատ սահ-
 մանափակ կիրառություն. այն գործածվում է սակավաթիվ բառե-
 րի հետ: Ս հոգն ունի ցուցական այս դերանվան իմաստը, արտա-
 հայտում է առարկայի և ժամանակի մոտիկության դադափար:

§ 134. Գուցական հոգը գործածվում է՝

ա) Ժամանակի անունների հետ և ցույց է տալիս խոսելու
 պահին մոտ ժամանակ. ամառ, աշուն, ձմեռ, գարուն, տարի, ամիս,
 ժամանակ, դար (շատ սակավ դեպքերում), վերջ (ժամանակի ի-
 մաստով) և այլն:

Սրինակ՝ Ասում է, որ ամառս հանգստանալ է ուզում (ՎՓ),
 Վերջին օրերս Ռաշիդի հետ շատ տարօրինակ բան էր տեղի
 ունենում (ԳՍ, Թեհրան, 1): Այդ գյուտը լույս սփռեց վերջերս տեղի
 ունեցած շատ իրադարձությունների վրա (ՆԶ, Հացավան),

Մանոթ.— Սովորաբար օր, ամիս, ժամանակ, ինչպես և վերջ
 (ժամանակի իմաստով) բառերի հոգնակի թվի վրա է աձևանում
 ցուցական հոգը. օրերս, (վերջին) տարիներս, ժամանակներս, վեր-
 ջերս:

բ) Տեղ ցույց տվող սակավաթիվ բառերի հետ՝ արտա-
 հայտելով այս դերանվան իմաստը. Տեղիս (= այս տեղի, այստեղի)
 բնակիչները հայեր են: Մի տարի այնտեղ էր տաղանդավոր դերա-
 սան մեր սիրելի Վրույրը, որ լուսանկարում էր մայրաքաղաքիս հու-
 շարձանները (Իս.), 1773 թվականին, հարավային իր շրջագայու-
 թյունների ժամանակ Բաղաբուս կանգ է առնում Եկատերինա թա-
 գուհին (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ): Տարեգրությունը... ոչ մի տեղե-
 կություն չի թողել զավառակիս ժողովրդական կյանքի մասին
 (ն. տ.):

Վերջին բառի հետ և ցուցական հոգը գործածվում է ոչ միայն
 այս կամ այն առարկան որպես մի քանի առարկաներից վերջինը և
 խոսողին մոտ գտնվելը ցույց տալու, այլև խոսքի մեջ մեկից աձե-
 լի բառերից վերջինը ցույց տալու համար: Այսպես՝ Վասակն աշ-

քով արավ գուռնաչուն, և վերջինս թշերը ուռեցրեց (ՆՁ, Հացավան): Մի քանի անգամ փորձեց հայացքով կապվել նոր քարտուղարի հետ, սակայն վերջինիս ուշադրությունը կլանված էր ուրիշ ուղղությամբ (ն. տ.):

Մանոթ.— Լրդի հայերենին խորթ է ցուցական հոդը և ցուցական դերանունը գործածել միևնույն բառի հետ: Ինչպես՝ Հենց այս բոլորն էր բրիգադները դաշտում աշխատում են (ՆՁ, Հացավան):

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

§ 135. Գոյականը, որպես խոսքի մաս, չունի բառակազմական այնպիսի բնդհանուր հատկանիշ կամ հատկանիշներ, որոնք առանձնահատուկ լինեին բոլոր գոյականներին, ի տարբերություն այլ խոսքի մասերի, հետևապես և սահմանազատիչ արժեք ունենալին գոյական խոսքի մասի համար: Նշենք, որ այդպիսի հատկանիշը կամ հատկանիշների ամբողջությունը կարելի է լինե՞ր արժեքավորել ոչ միայն սոսկ բառակազմական, այլև քերականական տեսակետից: Վերջնենք բառակազմական երկու տիպ և քննենք այդ տեսակետից. ածական+գոյական և ածական+ուրջուն: Առաջին կադապարով կարող են կազմվել՝ ա) գոյականներ՝ հաբավայր, մեծատառ, նորահարս, սևահող, վերնահարկ, վերջնահաշիվ, բ) ածականներ՝ բացսիրտ, բարձրահարկ, զանգրահեռ, շիկահեռ, ցածրահասակ, փոքրոգի, գ) մակբայներ՝ կիսաձայն, ցածրաձայն:

Այստեղից կարելի է հանգել մի եզրակացության, որ բառաբարդության այս տիպը, այսպես ասած, քերականական արժեքի տեսակետից չեզոք է, այն հանդես չի գալիս որպես որևէ խոսքի մասի արժեքի ձևավորիչ, հետևապես և նրանով չի կարող բնորոշվել որևէ առանձին խոսքի մաս:

Ածական+ուրջուն կադապարով կազմվում է միայն գոյական, ինչպես՝ անհանգստություն, բարձրություն, բարություն, գեղեցկություն, դատաբկություն, ճնություն, ճոգատաբություն, ճայտաբություն, նորություն, սպիտակություն և այլն: Սա նշանակում է, որ ուրջուն ածանցը չեզոք չէ խոսքի մասային արժեք ձևավորելու հարցում: Եվ եթե խոսքի մասը բառաքերականական կարգ է, ապա նշանակում է՝ միայն մեկ խոսքի մաս կերտող բառակազմական միջոցը ևս ունի համապատասխան բառաքերականական արժեք: Նշենք նաև, որ ածականներից ածանցով կազմված

գոյականները բնականաբար ձեռք են բերում համապատասխան քերականական հատկանիշներ՝ կազմելով հարացուցային այլ ձևեր, որոնք տարբեր են այդ բառերի առանց ուրյուն ձևի հարացուցից: Հմմտ. անհանգիստ. ավելի անհանգիստ. ամենամեծանհանգիստ և անհանգստություն. անհանգստությամբ. անհանգստություններ և այլն:

Բարձր. ավելի բարձր, բարձրագույն և բարձրություն, բարձրությամբ, բարձրությունից, բարձրությամբ, բարձրություններ, բարձրություններ և այլն:

Դիտենք հետևյալ քառանդամ հակադրությունը անհանգիստ—անհանգստություն. անհանգստանալ—անհանգստորեն: Հասկանալի է, որ այս շորս բառերի խոսքի մասային ու քերականական մյուս տարբերությունները պայմանավորված են նրանց բառակազմական տարբերություններով: Սա նշանակում է, որ այս բառերի ածանցները, որպես այդպիսին, լինելով բառակազմական միավորներ և ամենից առաջ բնականաբար վերաբերելով բառակազմությանը, ունեն նաև քերականական արժեք և այս առումով որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում քերականության համար:

Այսպիսով՝ որևէ խոսքի մասի, տվյալ դեպքում գոյականին առանձնահատուկ բառակազմական միջոցներն ունեն քերականական նշանակություն և պետք է քննվեն նրա քերականական ամբողջական նկարագրության մեջ: Գոյականի համար որպես այդպիսի միջոցներ հանդես են գալիս մի շարք ածանցներ ու բառաբարդման սակավաթիվ տիպեր, որոնցով միայն կամ զրեթե միայն գոյականներն են կազմվում, հետևապես և համապատասխան գոյականները կարելի է ձևա-կառուցվածքային տեսակետից բնութագրել այդ միջոցներով:

§ 136. Որպես այդպիսի գոյականակերտ ածանցներ հանդես են գալիս վերջածանցները: Չնայած մի շարք նախածանցներ գործածվում են գոյականների կազմության մեջ, սակայն դրանք բուն գոյականակերտ չենք համարում, քանի որ այդ նույն ածանցները այլ խոսքի մասերի բաղադրության մեջ ևս որոշակի դեր են կատարում:

Այսպես, թեև երբ նախածանցը հանդես է գալիս ենթադրույն. ենթարկմա, ենթապա, ենթադրություն և նման գոյականների մեջ, բայց ենթ-ի դերը համապատասխան գոյականներին (զուլիս, րե-

մա և ալն) նոր, մասնավոր իմաստ տալն է և ոչ թե ընդհանուր խոսքի մասային արժեք ստեղծելու: Դա կարող է երևալ, ասենք, հետևյալ համեմատությունից. ենթացություն, ենթադրել, ենթադրական, ենթադրաբար. որոնց բոլորի մեջ առկա է ենթ նախածանցը, բայց բոլորը պատկանում են տարբեր խոսքի մասերի՝ վերջից ավելացված տարբեր խոսքի մասեր կերտող ածանցների շնորհիվ:

Նույնը վերաբերում է հակ և մյուս նախածանցներին. հմմտ. հակասություն, հակասել, հակասական, հակասաբար:

Նախածանցների դերի նշված յուրահատկությունն ճիշտ գնահատության համար կարևոր է հիշյալ փաստերի հետ համեմատել, օրինակ, ություն ածանցի գոյականակերտ արժեքը, որ դրսևորվում է նրա բոլոր կիրառություններում, անկախ նրանից, թե բառը, որի վրա դրվում է ություն-ը, ի՞նչ խոսքի մասի է պատկանում, ի՞նչ ածանցներ ունի և ալն: Հմմտ. ա) գիր, գրություն, գրականություն, գրականագիտություն. բ) պատրաստ, պատրաստություն, պատրաստականություն, պատրաստամտություն, պատրաստվածություն:

Ժամանակակից հայերենի բուն գոյականակերտ ածանցներն են՝ անակ, անոց, անֆ, արան, արֆ, ատակ, եստ, ինֆ, իֆ. մունֆ, յակ, յուն, նոց, ուղ, ոց, պան, պանակ, ստան, ված/վածֆ, ցի/ացի/ եցի, ություն, ունի, ում, ույթ, ույկ, ույց, ունդ, ունֆ, ունի, ուստ, ուղ, ուֆ, ույֆ. ֆ:

Քննենք այս գոյականակերտ ածանցների բառակազմական նշանակությունը:

§ 137. Անակ—ունի սահմանափակ գործածություն, հանդես է գալիս տարբեր իմաստ ունեցող մի շարք գոյականների կազմության մեջ. ինչպես՝ զանձանակ, ըմպանակ, խոզանակ, ճաղթանակ, մրցանակ, ճոռանակ և ալն:

§ 138. Անոց—ա) գերազանցապես գոյականներից և սակավաթիվ բայահիմքերից ու ածականներից կազմում է տեղ ցույց տվող գոյականներ, ինչպես՝ ամառանոց, արհեստանոց, բանջարանոց, զագանանոց, վարսավիհանոց, ծերանոց, ճյուղանոց, մեղվանոց, մրերանոց, ցախանոց, հիվանդանոց, արգելանոց, աշխատանոց, չորանոց և ալն:

բ) Թվականներից ու չափի միավորի անուններից, մասամբ և

չափի իմաստ ունեցող այլ բառերից կազմում է գոյականներ, որոնք արտահայտում են քանակի ու չափի իմաստ. *ինչպես՝* երեքանոց, հնգանոց, փանհինգանոց, հիսուանոց, հազարանոց, կոպեկանոց, ռուբլիանոց, կիլոգրամանոց, լիտրանոց, ֆանիսանոց *և այլն*։

§ 139. Անհ—կազմում է բայանուններ, որոնք արտահայտում են առարկայացված գործողության, վերջինիս կատարողի, նրա արդյունքի կամ նրա միջոցի իմաստ. *ինչպես՝* հոսանք, սահանք, մխիթարանք, գովասանք, գուրգուրանք, հարգանք, մեղադրանք, երգիծանք, վիրավորանք, հեռանք, փշրանք, աշխատանք, արտադրանք, պարծանք, կապանք, փականք *և այլն*։

§ 140. Արան—կազմում է գոյականներ, որոնք ցույց են տալիս՝ ա) տեղ, ուր կատարվում կամ գտնվում է մի բան. *ինչպես՝* հատարան, ճաշարան, լողարան, ձուլարան, տպարան, դասարան, լսարան, տնկարան, ուսումնարան *և այլն*։

բ) գործիք, անոթ և նման առարկաներ, որոնց հետ առնչվում է տեղի իմաստը. *ինչպես՝* կախարան, հեռարան, մատուցարան, սառնարան, վսուսարան, նստարան, նվագարան *և այլն*։

գ) դիրք, որ պարունակում է այս կամ այն բնույթի երկեր, նյութեր և այլն ու ծառայում է համապատասխան նպատակի. *ինչպես՝* երգարան, տաղարան, հանգարան, կտավարան, ալբրենարան *և այլն*։

§ 141. Արհ—կազմում է սակավաթիվ բայանուններ՝ գործարհ, լուծարհ, ստուգարհ *և այլն*։

§ 142. Ատակ—կազմում է գործողության հետ առնչվող որոշ գոյականներ, *ինչպես՝* հիշատակ, նահատակ, փլատակ *և այլն*։

§ 143. Ենի—հիմնականում կազմում է ծառերի, թփերի և այլ բույսերի անուններ. *ինչպես՝* դեղձենի, խնձորենի, տանձենի, քրեճի, քզենի, կեռասենի, ձիթենի, խորդենի, մաւրենի, նոնենի, սալորենի, վարդենի, մորենի *և այլն*։

Մանր.—Ենի ածանցի բառակազմական մյուս արժեքները ժամանակակից զրական հայերենում ակնհայտորեն սահմանափակվել են կամ վերացել։ Մ. Աբեղյանը այդ ածանցը քննելիս ամենից առաջ նշել է նրա ածականակերտ դերը՝ բերելով հետևյալ օրինակները. հայրենի, մայրենի, վայրենի, լրբենի, նրբենի, մաքրենի, թթվենի, քաղցրենի (քաղցր), քաղցրավենի, շողշողենի,

արփենի (արփային, արեգակնային), մատղաշենի (մատղաշ) (Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1931, էջ 261):

Այս բոլոր բառերից այժմ կենդանի ու գործածական են՝ հայերենի, մայրենի, վայրենի: Վայրենի բառը թե՛ ածական է, թե՛ գոյական, ընդ որում, ավելի շատ գոյական է, որ հաստատվում է այդ բառի՝ ու հոլովման պատկանելու փաստով, մինչդեռ ածականները, այդ թվում նաև ի-ով վերջացողները, ենթարկվում են ի հոլովման: Վայրենի բառի ածականական որոշ իմաստներ անցել են վայրի բառին (վայրենի տանձ՝ վայրի տանձ, վայրենի բուսականություն՝ վայրի բուսականություն և այլն): Մայրենի և հայրենի բառերը հիմնականում ածական են, թեև երբեմն հանգիսավոր ոճում ու բանաստեղծականորեն գործածվում են որպես գոյական:

Օրինակ՝ Բյուր լեզու գիտես օտար աշխարհում,

Բայց թե մայրենիդ խորթ է քեզ համար,

Հուր լեզուդ պոկված հավք ես վանդակում (ՀՇ):

Լեզվի ու ոճի ուսումնասիրությունը տրամաբանորեն հանգեցնում է մայրենիի խոր յուրացման գաղափարին (ՍՄ):

Մեր հողը, մեր հայրենին,

Մեր երկիրն ամայացավ (ՊՍ, Անյուլի զանգակատուն):

Քաղցրավենի ձկն զուրս է եկել գործածությունից՝ փոխարինվելով ֆաղցրավենի՝ ձկնով, որը գոյական է:

Խիստ սահմանափակվել է ենի ածանցով կազմված այնպիսի գոյականների գործածությունը, որոնք ցույց են տալիս տվյալ կենդանու մորթի, միս: Այժմ շատ հազվադեպ կարող են գործածվել սամուրենի, բնձենի, և միանգամայն անգործածական են դարձել խոզենի, ոչխարենի, գառնենի, ուլենի, գայլենի, աղվեսենի:

§ 144. Եստ, ուստ—կազմում են գործողության հետ առնչվող անուններ, ինչպես՝ գովեստ, սլաճեստ, ապրուստ, գալուստ, ելուստ, հագուստ, փախուստ և այլն:

§ 145. Իզմ—միջազգային տարածում ունեցող նորագույն փոխառյալ ածանց է, որ հանդես է գալիս այնպիսի գոյականների կազմում, որոնք անվանում են հասարակարգ, քաղաքական, գիտական, գեղագիտական ուղղություն. ինչպես՝ ֆեոդալիզմ, կապիտալիզմ, սոցիալիզմ, կոմունիզմ, մարքսիզմ, լենինիզմ, մատերիալիզմ, իդեալիզմ, ինստերնացիոնալիզմ, նացիոնալիզմ, հումանիզմ, 126

սիռնիզմ, դարվիհնիզմ, սառուկտուրալիզմ, ռեալիզմ, ռոմանտիզմ և այլն: Իզմ *փոխառյալ ածանցի բառակազմական արժեքը և արտահայտած իմաստը լիովին դիտակցվում են հայերենում, չնայած հայերեն արմատներով կամ բառերով նոր բառեր չեն կազմվում (բացի հազվադեպ գործածվող և արդեն հնաբանության բնույթ կրող դաշնակիզմ բառից): Այս երևույթի պատճառը պարզապես այն է, որ բուն հայերեն արմատներով այդպիսի բառեր կազմելու անհրաժեշտություն ու հիմք չկա:*

§ 146. Իստ—միջազգային տարածում ունեցող նորագույն փոխառյալ գոյականակերտ ածանց է, որ հիմնականում հանդես է գալիս այնպիսի անունների կազմության մեջ, որոնք ցույց են տալիս ուսմունքի, ուղղության (քաղաքական, հասարակական, գիտական, գեղագիտական) ներկայացուցիչ, հետևորդ. *ինչպես՝* կոմունիստ, մարքսիստ, մատերիալիստ, իդեալիստ, հումանիստ, ինտերնացիոնալիստ, ռեալիստ, ստրուկտուրալիստ և այլն:

Այս ածանցը հիմնականում գործածվում է փոխառյալ բառերում և սակավ դեպքերում է հայերենում կազմում նոր բառ: Այդպիսիք են՝ քառիստ, բյամանչիստ:

§ 147. Ինֆ—հանդես է գալիս սակավաթիվ գոյականների կազմության մեջ. *ինչպես՝* դաշինֆ, նախատինֆ, ֆրտինֆ:

§ 148. Իֆ—ա) դրվելով գոյականների, ածականների ու բայարմատների վրա՝ կազմում է տարբեր իմաստներով գոյականներ. *ինչպես՝* գործիֆ, կուրիֆ, կարծիֆ, շարիֆ, երաշխիֆ, արգասիֆ, ընթրիֆ:

բ) *Դրվելով անորոշ դերբայի վրա՝ կազմում է գոյականներ՝ գործողության առարկայի, երբեմն էլ տեղի իմաստով. ինչպես՝* ուտելիֆ, խմելիֆ, վառելիֆ, օծանելիֆ, խաղալիֆ, նեմելիֆ, անելիֆ, գալիֆ և այլն: Վերջին խմբի գոյականների մի մասը երբեմն նաև ածականական կիրառությամբ է հանդես գալիս:

§ 149. Մունֆ—կազմում է բայանուններ և գործողության հետ առնչվող գոյականներ, որոնք ցույց են տալիս գործողության արդյունքը, հետևանքը և այլն. *ինչպես՝* արարմունֆ, զրադմունֆ, ցուցմունֆ, հիացմունֆ, մտածմունֆ, վարմունֆ, բաժանմունֆ, հուզմունֆ, բուրմունֆ, ուսմունֆ և այլն:

§ 150. Յակ—ա) թվականներից կազմում է թվային վերացարկումով ամբողջության իմաստ ունեցող գոյականներ. *ինչպես՝* եռյակ, ֆառյակ, ճնգյակ, ուրնյակ, տասնյակ, հարյուրյակ և այլն:

բ) Թվականի և օր. ամիս, ամ(տարի) բառերի բաղադրությանմբ կազմում է ժամանակ ցույց տվող գոյականներ, ինչպես՝ հնգօրյակ, տասնօրյակ, միամսյակ, եռամսյակ, քառամսյակ, հինգամսյակ, յոթնամսյակ, տասնամսյակ, հարյուր հիսունամսյակ, հազարամսյակ և այլն:

գ) Տարբեր իմաստ ունեցող գոյականներ է կազմում այլ (ոչ թվական) խոսքի մասերից. ինչպես՝ կիսամյակ, նախօրյակ, շաբաթօրյակ, կիրակնօրյակ, լուսնյակ և այլն:

§ 151. Յուն—գերազանցապես բնածայնական բառերից ու արմատներից կազմում է համապատասխան գործողության անուններ. ինչպես՝ հնչյուն, գոչյուն, դղրդյուն, թնդյուն, շաչյուն, շառաչյուն, խոխոչյուն, կարկաչյուն, կոնչյուն, մոնչյուն, վրնջյուն, սոսափյուն, դոփյուն, պայթյուն և այլն:

§ 152. Նոց—մարմնի մասերի անուններից կազմում է այդ մասերի կրող առարկաների անուններ. ինչպես՝ գոգնոց, վզնոց, ուսնոց: Թիկնոց, մատնոց և նման բառերում ածանցն է ոց և ոչ թե նոց, ուր ն-ն գրաբարյան հիմքի բաղադրիչ հնչյուն է: Հմմտ. թիկնեղ, ուր ածանցն է եղ և ոչ թե նեղ. մատենել, որ պարզ բայ է՝ մատըն արմատով և ել վերջավորությանմբ կազմված. նույնը և թիկնել բայը (թիկն+ել):

§ 153. Որդ—ա) կազմում է գոյականներ, որոնք հանդիսանում են արհեստ, զբաղմունք ունեցողի, գործողի անուն. ինչպես՝ որսորդ, վառորդ, սավառնորդ, սայլորդ, նանապարհորդ, սնցորդ, շմշկարդ, ծանրորդ, հանախորդ, առաջնորդ, բաժանորդ, հետևորդ, միջնորդ, փոխանորդ և այլն.

բ) կազմում է որևէ հատկանիշ կրող առարկայի անուն. ինչպես՝ ձայնորդ, կցորդ, կիսորդ, լծորդ և այլն:

§ 154. Ոց—կազմում է՝ ա) գործողության անուններ. ինչպես՝ դիխկոց, շրխկոց, քրմփոց, գոռգոռոց, բղավոց, խշշոց, ծվվոց, կշկշոց, հիշոց, փսփսոց և այլն, բ) տեղ ցույց տվող գոյականներ, ինչպես՝ ամրոց, դարբնոց, դպրոց, թափսոց, ծաղկոց, հնաց, ջեւմոց և այլն, գ) գործիք, իր ցույց տվող գոյականներ, ինչպես՝ խարտոց, սղոց, էտոց, ջնջոց, սփոոց, ծածկոց, կապոց և այլն:

§ 155. Պան—կազմում է զբաղմունք, արհեստ ցույց տվող գոյականներ. ինչպես՝ այգեպան, պարտիզպան, դոնապան, հնոցապան, ջրաղացպան, կառապան, ախոռապան, պանդոկապան, բուֆետապան և այլն:

§ 156. Պանակ—կազմում է սակավաթիվ գոյականներ՝ պարունակելու նշանակությամբ. *ինչպես՝* դամապանակ, քրքապանակ, գրչապանակ, տետրապանակ և այլն:

§ 157. Ստան—ա) կազմում է երկրների անուններ, որոնցում արտահայտվում է տվյալ ժողովրդի տվյալ տեղում բնակվելը. *ինչպես՝* Հայաստան, Ռուսաստան, Վրաստան, Վազախստան, Հրեկաստան, Հունաստան, Ֆինաստան և այլն.

բ) կազմում է գոյականներ՝ մի բանով առատ լինելու, մի բանի տեղի իմաստով. *ինչպես՝* այգեստան, լեռնաստան, բուրաստան, անդաստան, մենաստան և այլն:

§ 158. Ված/վածք—համանուն ածանցներ են, որ ունեն տարածությունից տարբերություն. ված-ը ժամանակակից գրական հայերենում գիտակցվում է որպես կրավորական բայերի հարակատարի ձև, ուստի և քիչ է գործածվում որպես բառակազմական ածանց: Նրանով կազմված են արարված, դարձված, դիպված, զանգված, հավելված, համված, հարված և նման մի քանի գոյականներ: Այժմ ավելի գործուն է վածք ածանցը:

Այս ածանցները կազմում են գոյականներ, որոնք ցույց են տալիս՝ ա) գործողության կրողը, արգասիքը, հետևանքը. *ինչպես՝* բացվածք, գործվածք, գրվածք, հյուսվածք, հողվածք, մանվածք, պատվածք, ունեցվածք, կաքված և այլն, բ) գործողություն, վիճակ, գործողության ձև. *ինչպես՝* կեցվածք, նայվածք, դրվածք և այլն:

§ 159. Ցի/ացի/եցի—կազմում են անձերի, *ինչպես* և հատուկ անուններ, որոնք ցույց են տալիս՝ ա) մի տեղի բնակիչ լինելը. *ինչպես՝* ղարաբաղցի, Երևանցի, վանեցի, ղարսեցի, աշտարակցի, ղաչտեցի, լեռնցի, արևելցի, եվրոպացի, ասիացի, գավառացի և այլն, բ) ազգ և նրան պատկանող անձ. *ինչպես՝* անգլիացի, վրացի, նապոնացի, շվեդացի, գերմանացի և այլն, գ) սովորելու, աշխատելու հատկանիշով, հայացքով և այլն որևէ հանրության պատկանող, ուղղության հետևող անձ. *ինչպես՝* կուրսեցի, դասարանցի, նեմարանցի, համալսարանցի, բամանցի (Բամանյան դիվիզիայից), բոնդրակեցի և այլն:

§ 160. Ուրյուն—ամենադժոխ գոյականակերտ ածանցներից մեկն է:

ա) կազմում է վերացական գոյականներ՝

1) ածականներից. ինչպես՝ ազատություն, ազնվություն, յավություն, համեստություն, խաղաղություն, վեհություն, վստահություն, անկախություն, սպիտակություն, կարմրություն, մեղմություն, վնասություն, կամայականություն և այլն:

2) գոյականներից. ինչպես՝ դարբնություն, հյուսնություն, ընկերություն, ուսուցչություն, ղերձակություն, դիրեկտորություն, դեկանություն, ուկտորություն, գազանություն, խոզություն, աղվեսություն և այլն:

3) սակավաթիվ դերանուններից, թվականներից. ինչպես՝ ինքնություն, որպիսություն, ինչպիսություն, ոչնչություն, երկվություն, միություն, երեքություն և այլն:

բ) Բայերից (ինչպես և բայարմատներից, բայահիմքերից) կազմում է բայանուններ. ինչպես՝ զործողություն, խնայողություն, կախվածություն, քմբածություն, մշակվածություն, մոլորվածություն, վիճարկություն, դիմադրություն, մոռացություն, զովաբանություն, սպանություն, փրկություն և այլն:

գ) Մի շարք գոյականներից կազմում է հավաքական գոյականներ. ինչպես՝ աշխատավորություն, աշակերտություն, ուսանողություն (ուսանողներ), բուսականություն, բնակչություն, մարդկություն և այլն:

դ) Կազմում է թանձրացական գոյականներ. ինչպես՝ հիմնարկություն, ձեռնարկություն, վարչություն, բնագիտություն, գրականություն, սահմանադրություն, կանոնադրություն և այլն:

Ուրյուն ածանցով կազմված թանձրացական գոյականների մի մասը վերացականից է վերածվել թանձրացականի, մյուս մասը կազմվել է որպես թանձրացական: Նշենք, նաև, որ գ կետում նրգված գոյականները ևս թանձրացական են:

§ 161. Ուրի—կազմում է իզական սեռի պատկանող անձերի հասարակ, ինչպես և հատուկ անուններ. ինչպես՝ աշակերտուհի, ուսանողուհի, ուսուցչուհի, բանվորուհի, ղերասանուհի, բարտուղարուհի, բժշկուհի, տանտիրուհի, բնորդուհի, գեղեցկուհի, հայուհի, ֆրանսուհի, վրացուհի, գնչուհի, Արբուհի, Վանուհի, Հրաչուհի, Նաիրուհի, Աղատուհի և այլն:

§ 162. Ում—դրվելով բայահիմքի վրա՝ կազմում է բայանուններ. ինչպես՝ անկում, անցում, անհետացում, բաշխում, բռնկում, զգացում, ազգայնացում, գոյականացում, լուծում, կա-

ռուցում, ներշնչում, խորացում, խոշորացում, հզորացում, կանաչապատում և այլն:

§ 163. Ույր—կազմում է վերացական ու թանձրացական բնույթի գոյականներ. ինչպես՝ բնույթ, Լեռույթ, նորույթ, ձանձրույթ, հավաճույթ, մրցույթ, ասույթ, Էլույթ, հանույթ, հասույթ, դրույթ, սո՛վորույթ, ավանդույթ, ձևույթ, հնչույթ, շարույթ և այլն:

§ 164. Ույկ—ժամանակակից հայերենի ոչ գործուն ածանցներից է, որով կազմված են տարբեր իմաստ ունեցող մի շարք գոյականներ. ինչպես՝ զբոսույկ, խառնույկ, պարույկ և այլն:

§ 165. Ույց—սակավ գործածական ածանց է, որ տարբեր իմաստով գոյականներ է կազմում բայարմատներից ու բայաբներից. ինչպես՝ զնկույց, զրույց, սառույց, հանգույց, մատույց և այլն:

§ 166. Ունդ—ոչ գործուն գոյականակերտ ածանց է. հանդես է գալիս բայարմատից կազմված մի քանի գոյականների կազմության մեջ՝ ծնունդ, սնունդ, սերունդ, Ելունդ:

§ 167. Ունք—կազմում է տարբեր իմաստ ունեցող գոյականներ. ինչպես՝ ակունք, արբունք, քաղնունք, իրավունք, համեմունք, հիմունք, լորձունք, մասունք, շրթունք, պաշտամունք, սկզբունք, ուլունք և այլն:

§ 168. Ուտ—կազմում է մի բանով առատ, բնորոշ տեղի անուններ. ինչպես՝ կաղնուտ, կեշուտ, Լեղեգնուտ, խնձորուտ, մորուտ, շամբուտ, տղմուտ, նահնուտ, ծանծաղուտ և այլն:

§ 169. Ուրդ—տարբեր խոսքի մասերից կազմում է տարբեր իմաստ ունեցող մի շարք գոյականներ. ինչպես՝ ժողովուրդ, արձակուրդ, իստոնուրդ, խորհուրդ, հագուրդ, պարապուրդ, աճուրդ և այլն:

§ 170. Ուցք—հանդես է գալիս սակավաթիվ գոյականների կազմության մեջ՝ ուռուցք, մոլուցք, սերուցք, այրուցք:

§ 171. Ուք—բայահիմքերից կազմում է մի քանի գոյականներ՝ գործողության ու միջոցի իմաստով. ինչպես՝ մանրուք, մաշուք (մաշվածք), տաշուք (տաշելուց թափված կտորներ), կոտուք, փրթուք, զինարքուք, սրտմաշուք, փռուք:

§ 172. Ք—ծագումով պարբարյան հոգնակի վերջավորությունն է, որ ժամանակակից հայերենում գոյական կերտելու մեծ դեր է կատարում:

ա) Քարանալով մի շարք բառերի մեջ, որևէ իմաստ չի ար-

տահայտում, այլ պարզապես վերածվել է բաղադրական մասնիկի. ինչպես՝ գործիք. կամֆ, հիմֆ, բոիչֆ, մեղֆ, կառֆ, փառֆ, խոսֆ, կիրֆ. դեպֆ. վարֆ, կյանֆ. պետֆ. վերֆ, մուտֆ. արաֆ և այլն: Կան Բ-ով և առանց Բ-ի մի շարք զուգահեռ ձևեր, որոնք նույն առարկայական նշանակությունն ունեն և տարբերվում են միայն կիրառությամբ, ոճական նուրբ երանգով. ինչպես՝ աչ—աչֆ. ռո—ոտֆ, ձեռ—ձեռֆ, աղի—աղիֆ. շնորհ—շնորհֆ, շեմ—շեմֆ. հնար—հնարֆ, հավառ—հավատֆ, ուշ—ուշֆ:

բ) Ածականներից կազմում է գոյականներ. ինչպես՝ բարի—բարիֆ, քնտանի—քնտանիֆ, արժանի—արժանիֆ, հայրենի—հայրենիֆ, լայն—լայնֆ, արեունի—արեունիֆ, հում—հումֆ. գաղտնի—գաղտնիֆ և այլն:

գ) Բայահիմքներից կազմում է գոյականներ. ինչպես՝ զնացֆ, ելֆ, անցֆ, մուտֆ, պիրֆ, բերֆ, լվացֆ, սլացֆ, հայացֆ. տուրֆ, վազֆ, հանֆ և այլն:

դ) Գոյականներից կազմում է այլ իմաստ ունեցող գոյականներ. ինչպես՝ գիր—գիրֆ, ծալ—ծալֆ, խնդիր—խնդիրֆ, հավ—հավֆ, բաժին—բաժինֆ և այլն:

ե) Հանդես է գալիս մի շարք պատմական տեղանունների կազմության մեջ. Ասորիֆ, Աղվանֆ, Գուգարֆ, Սյունիֆ, Ուտիֆ և այլն:

§ 173. Իսկական բարդությամբ անվերապահորեն գոյական կազմելու բառակազմական հատուկ տիպ չկա: Գոյական կազմելու ամենատարածված ու ամենակենսունակ բառակազմական այդպիսի տիպերով կազմվում են նաև այլ խոսքի մասեր և հատկապես ածականներ: Մինչդեռ, այսպես կոչված, անիսկական բարդությունների մեջ կան բուն գոյականակերտ բառակազմական տիպեր, որոնցով միայն գոյական է կազմվում, Այսպիսով, բառաբարդման տիպերը (բառաթանցման տիպերի պես) գոյական կազմելու նկատմամբ ունեցած հարաբերության տեսակետից կարելի է բաժանել երկու տեսակի՝ գոյականակերտ, որով միայն գոյականներն են կազմվում և շեղոֆ, որով կազմվում են թե՛ գոյականներ և թե՛ այլ խոսքի մասեր:

§ 174. Բառաբարդման գոյականակերտ տիպի մեջ մտնում են մի շարք կաղապարներ, որոնք ժամանակակից դրական հայերենում տարբեր չափի տարածվածություն ունեն.

ա) Գոյականի տրակ. հոլով+գոյական. *ինչպես՝ հորեղբայր, մորեղբայր, տանտեր, տանտիկին, եղբորորդի, քեռորդի և այլն:*

Բառաբարդման այս կաղապարով միայն գոյական կաղմելու պատճառն այն է, որ առաջին (տրական) բաղադրիչը բարդութեան մեջ որոշակիորեն պահպանում է իր լրացական նշանակութունը, իսկ լրացչալ գոյական բաղադրիչը՝ իր գոյականական արժեքը, որի խոսքի մասային նշանակութեամբ էլ հանդես է գալիս ամբողջ բաղադրյալ բառը: Այլ կերպ՝ առաջին բաղադրիչը դառնում է երկրորդ գոյական բաղադրիչի իմաստը սոսկ մասնավորող միավոր:

բ) Գոյական+ու (և) +գոյական, որոնք կարող են հանդես գալ թե՛ կցական և թե՛ մասամբ վերլուծական եղանակով. *ինչպես՝ աղունաք, անցուղաք, այրուրեն, այրունի, ծաղրունակ, տունուտեղ, որեւայրի, հայր ու որդի, մարդ ու կին:* Այսպիսի բարդութեաները, որ հայտնի են բաղճյուսական անվանումով, ավելի շատ հատուկ են ժողովրդախոսակցական լեզվին, որից և անցնում են գրականին:

գ) Գոյական+գոյական՝ կապված համազոր հարաբերութեամբ. գործածվել են և հնում, բայց մեծ չափերով տարածում գտան հատկապես վերջին տասնամյակներում. *ինչպես՝ հյուսիս-արեւել, հյուսիս-արեւմուտ, հարավ-արեւել, մարտիզմ-լենինիզմ, ցուցահանդէս-վանառ, վագոն-ռեստորան, ինժեներ-շինարար և այլն:*

ԱԾԱԿԱՆ

ԱԾԱԿԱՆԸ ԽՈՊԵՍ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍ

§ 175. Նյութական իմաստ ունեցող բառերի մի մասը արտահայտում է առարկայի, երևույթի և այլնի հասկացություն, մյուս մասը՝ հատկանիշի, Հատկանիշի իմաստ են արտահայտում ածականները, թվականները, բայերն ու մակբայները: Սակայն եթե թվականները արտահայտում են առարկաների թվաքանակը, բայերը՝ գործողությունը իբրև հատկանիշ, մակբայները՝ հատկանիշի հատկանիշ, ապա ածականները ցույց են տալիս առարկաների որակական, հարաբերական հատկանիշները: Ուրեմն ածականների խոսքի մասային հիմնական առանձնահատկությունը, որով նրանք առանձին տեղ են զբաղում խոսքի մասերի համակարգում, առարկայի հատկանիշ արտահայտելն է: Այս առանձնահատկությունը բխում է ածականների բուն էությունից: Սակայն շատ ածականներ, բացի առարկայի հատկանիշից, կարող են արտահայտել նաև գործողության ու առարկայի հատկանիշի հատկանիշ: Այսպես՝ որակական ածականների մի զգալի մասը կարող է արտահայտել ոչ միայն առարկայի, այլև գործողության և ընդհանրապես հատկանիշի հատկանիշ: Օրինակ՝ լավ (գրել, խոսել, նվագել, երգել, պարել, սովորել), գեղեցիկ (հագնել, զծագրել, նկարել, կարել, քայլել), երկար (ծխել, նստել, ծեծել, զրուցել, տանջվել), բացարձակ (զեղեցիկ, մաքուր, ազնիվ, ստույգ, արդար, հիմար, տգետ), արտակարգ (սպիտակ, խելոք, անհամբեր, քնքուշ, ուրախ), անսահման (բարձր, բարի, հաճելի, ատելի) և այլն:

Ածականների մի մասը առարկայի հատկանիշը արտահայտում է ոչ թե անմիջականորեն, այլ ուրիշ առարկաների հետ հարաբերության մեջ դրվելով միմյան: Այսպես՝ ոսկե ժամացույց, երկաթյա դարպաս, բրդյա գործվածք, բազալտե պատվանդան:

փայտյա մանեակալ, բրոնզե արձան, արծաթե դրամ և այլ կապակ-
ցությունների ածականները դրսևորում են այնպիսի հատկանիշ-
ներ, որոնք հանդես են գալիս ժամացույց, դարպաս, գործվածք,
պատվանդան, մանեակալ առարկաները ուրիշ առարկաների հետ
հարաբերության մեջ դրվելու հետևանքով (ոսկու, երկաթի, բրդի,
բազալտի, փայտի)։ Որոշ թվով ածականներ արտահայտում են
հատկանիշներ ոչ թե ըստ առարկաների կազմության, այլ նրանց՝
տեղի, ժամանակի, հատկացման, վերաբերության և այլ հարա-
բերություններով։ Այսպես՝ ծովային, հյուսիսային, քաղաքային,
օդային, ցերեկային, ամառային, տարեվերջյան, ուսուցչական, ա-
շակերտական, ավտոմոբիլային, մայրական, սոցիալիստական,
կոմունիստական և այլն։

§ 176. Ածականների առանձնահատկություններից է համեմա-
տության աստիճաններով հանդես գալը։ Դա հատուկ է հիմնակա-
նում որակական ածականներին, թեև բացառված չեն հարաբերա-
կանների՝ համեմատության աստիճաններ ատանալու և որակա-
կանների՝ այդ աստիճաններով հանդես չգալու դեպքեր։ Ըստ որում,
եթե որոշ հարաբերական ածականների համեմատության աստի-
ճաններ կազմելը պայմանավորվում է նրանց՝ նաև որակական
հատկանիշ արտահայտելու հանգամանքով, ապա որոշ թվով որա-
կական ածականների համեմատության աստիճաններ չկազ-
մելը՝ նրանց բառային հիմնական իմաստով, Այսպես՝ համե-
մատության աստիճան չեն կարող կազմել մեռիկ, ամուրի, էգ, բռ-
բիկ, այրի, ճամբ, բաժանովի և բազմաթիվ այլ որակական ածա-
կաններ, իսկ ընկերական, բարեկամական, դեմոկրատական, գոր-
ծածական, տարրական, ֆենադատական, մարդկային, փողոցային,
մղձավանջային և մի շարք ուրիշ հարաբերական ածականների
համար շատ սովորական է համեմատության աստիճաններով հան-
դես գալը։

§ 177. Ածականները կարող են գործածվել գոյականաբար՝
ժամանակավորապես ստանձնել գոյականի քերականական առանձ-
նահատկությունները, այսինքն՝ արտահայտել առարկայի ընդհա-
նուր գաղափար, հղումվել, նախադասության մեջ հանդես գալ գո-
յականի բոլոր պաշտոններով։ Հարկ է նկատել, որ ածականը
գոյականաբար գործածվելիս արտահայտում է թե՛ առարկան, թե՛
նրա հատկանիշը միաժամանակ։ Այսինքն՝ գոյականաբար գոր-

ժածված ածականը, ստանալով դոյականի քերականական առանձնահատկությունը, չի զրկվում իր հատկանիշներից: Այսպես՝ առաջավորները օգնեցին բույլերին: Վախկոտները նահանջեցին, համարձակները առաջ ալացան: Մեծերը փոքրերին նկարել սովորեցրին:

Այս նախադասություններում գոյականաբար կիրառված ածականները դրսևորում են թե՛ առարկայի հատկանիշը և թե՛ այդ հատկանիշը կրող առարկան միաժամանակ: Հենց այն հանգամանքը, որ նրանք կարող են դրսևորվել համեմատության աստիճաններով (ալելի մեծերը, ամենամեծերը, ամենազեղեցիկներին, ամենավախկոտներին և այլն), ինքնին վկայում է, որ նրանք չեն զրկվել ածականի հատկանիշից:

Այն բառերը, որոնք անմիջականորեն կսւմ այլ առարկայի նկատմամբ ունեցած հարաբերության միջոցով արտահայտում են առարկայի սարբերակված հատկանիշներ, կոչվում են ածական:

ԱԾԱԿԱՆԻ ԵՎ ԱՅԼ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 178. Ածականը, իբրև խոսքի մաս, ընդհանուր գծեր է հանդես բերում մակրայի, գոյականի, բայի և դերանվան հետ:

ԱԾԱԿԱՆԻ ԵՎ ՄԱԿՐԱՅԻ ՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 179. Ածականն ու մակրայը, իբրև հատկանիշ արտահայտող խոսքի մասեր, հանդես են բերում խոսքի մասային ու քերականական-ձևաբանական ալելի շատ ընդհանրություններ ու շփման եզրեր, քան զրանցից յուրաքանչյուրը կարող է ունենալ մի այլ խոսքի մասի հետ, իսկ դա, անպայման, դժվարություն է ստեղծում դրանց հարաբերակցության աստիճանը որոշելու խնդրում: Բացի դրանից, հարցի լուսաբանմանը խոչընդոտում են հետևյալ հանգամանքները:

1. Հայերենում որակական ածականների մի մասը, առարկայի հատկանիշ արտահայտելուց բացի, կարող է արտահայտել նաև գործողության ու առարկայի հատկանիշի հատկանիշ, իսկ որոշ մակրայներ՝ գործողության հատկանիշից բացի, նաև ածականի և երբեմն էլ նույնիսկ առարկայի հատկանիշ, բայց այնպիսի առարկայի, որի մեջ կա հատկանիշի իմաստ:

Օրինակ՝ Այսօր դու բազմաբնակ ևս ես, առավոտ... Եվ լայն է բացված հեռուն արևոտ... (ՎՏ), Զվարթ անցորդին ուրախ կրճատում, Ինքս ինձ կերպեմ... (ՎՏ), Նա դիտմամբ ջանում էր ուղղակի ցույց անել իր անսահման լարձուր աստիճանի մեծամեծներից (ԴԴ, Վարդանանք), Փիլոսոփիայի իմաստաբանության մասին նշանակում էր, թե կամարայան բացառական մասն է, ոչ ոք բաժին չի յուրացրել (ՆՁ, Հացավան), Ի՞նչ էր նրա այդ հանկարծակի մահվան պատճառը, — ոչ ոք չիմացավ (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր), ...Բողոքովին զարմացել էր նրա անսպասելի և հանկարծակի փոփոխության վրա (Ն. տ.): Անհրաժեշտ է նշել, որ նման գործածությունը սահմանափակ է մեր լեզվում:

2. Որակական մի շարք ածականներ շունեն համեմատության աստիճաններ, մի բան, որ ընդհանրապես հատուկ է մակբայների, իսկ գործողության ձև ցույց տվող որոշ մակբայներ կարող են հանդես գալ համեմատության աստիճաններով, որ ածականի առանձնահատկություններից մեկն է: Վերջապես, այդ բոլորին ավելանում է և այն, որ որոշ ածականներ և նրանցից կազմված մակբայների համեմատական աստիճանը կազմվում է նույն ձևով: Օրինակ՝ դանդաղ—ավելի դանդաղ, դանդաղորեն—ավելի դանդաղորեն, առատ—ավելի առատ, առատորեն—ավելի առատորեն և այլն:

Իրար հարաբերակից են միայն որակական ածականներն ու ձևեր (որակի) մակբայները: Որակական ածականների մի մասը նախադասության մեջ հաճախակի հանդես է գալիս պարագայական կիրառությամբ՝ զործողության հատկանիշի իմաստ: Այդպիսի ածականներ են՝ լավ, վատ, բարձր, գոհ, գեղեցիկ, հմուտ, խիղիս, հպարտ, ազատ, ազահ, համարձակ, համառոտ, խաղաղ, հանդարտ, քաղցր, լուռ, քնքուշ, խելոք, ամուր, քաջ, ուղիղ, խոր, կուպիտ, մաքուր, լայն, աշխույժ, զգույշ, արդար, դաժան, լուրջ, կարճ, երկար, համեստ, ակտիվ, թեթև, հավատարիմ, հարազատ, հզոր, ծուլ, շուշ, ուրախ, ախուր, պարզ, վատահ, ջերմ, ազնիվ, վայելուչ, փարթամ, առատ, դառն, ժիր, հեշտ, ճարպիկ, նուրբ, պայծառ, սերտ, անաչառ և այլն: Այս բառերն ունեն նաև մի այլ՝ մակբայական դեր, չդադարելով ածական լինելուց: Հենց այն փաստը, որ վերահիշյալ ածականները պահպանում են առարկայի հատկանիշ արտահայտելու իրենց առանձնահատկությունը, հեշտու-

թյամբ կարող են գոյականաբար գործածվել, հոլովվել, հոգնակի-
ության իմաստ արտահայտել, շունեն մակբայի առանձնահատկու-
թյունը, ալսիսքն՝ միայն հատկանիշի հատկանիշ չեն արտահայ-
տում, վկայում է նրանց ածական լինելու մասին: Այդ ածականների
մեծ մասը կարող է ստանալ մակբայական յուրահատուկ ձևավո-
րում՝ մակբայակերտ ածանցների ավելացմամբ: Օրինակ՝ ջերմո-
րեն, պարզորեն, գեղեցկորեն, հպարտորեն, դաժանորեն, ազնվո-
րեն, քնքշորեն, մեղմորեն, դառնորեն և այլն: Այս դեպքում մենք
արդեն գործ ունենք որակական ածականներից կազմված մակ-
բայների հետ:

§ 180. Ժամանակակից հայերենում որակական ածականների
մակբայական կիրառությունների մի մասը աստիճանաբար տեղի է
տալիս ածականներից կազմված մակբայական ձևերի գործածու-
թյանը: Գնալով ավելի են տարածվում որակական ածականներից
օրեն ածանցով կազմված մակբայների գործածությունները: Այս-
պես՝ շատ սովորական են՝ լայնորեն, անշեղորեն, ազնվորեն, ակ-
տիվորեն, լրջորեն, հմտորեն, ջերմորեն, համառորեն, քնքշորեն,
գեղեցկորեն, բազմակողմանիորեն, զգալիորեն, հետևողականորեն,
կուրորեն, դառնորեն, վեհորեն և այլն:

Վերը շարադրվածից կարելի է անելի մի քանի հետևություն-
ներ՝

ա) Ածականը կարող է ունենալ մակբայական կիրառություն՝
պահպանելով իր խոսքի մասային հիմնական իմաստը և քերա-
կանական առանձնահատկությունը:

բ) Ժամանակակից հայերենում որակական ածականները պա-
րագայաբար կարող են գործածվել նրանցից կազմված մակբայ-
ներին զուգահեռ: Իմաստային տեսակետից հաճախ նախընտրելի
են մակբայները:

գ) Եթե տվյալ բառը, գործողության հատկանիշ արտահայ-
տելուց բացի, կարող է արտահայտել նաև առարկայի ու նրա հատ-
կանիշի հատկանիշը, մակբայ չէ, այլ ածական, քանի որ մակբայի
համար սովորական չէ առարկայի հատկանիշ արտահայտելը,
մինչդեռ ածականի համար հաճախեղեպ է պարագայական կիրա-
ռությունը:

ԱՄԱԿԱՆՆԻ ԵՎ ԴՈՅԱԿԱՆՆԻ ՀԱՐԱՐԵՐԱԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 181. Ածականի և դոյականի հարաբերակցությունը արտահայտվում է նրանով, որ գոյականի ուղղական, տրական, գործիական, մասամբ նաև բացառական որոշ հոլովաձևեր նախադասության մեջ, ածականների նման, հաճախ գործածվում են իբրև որոշիչներ, ցույց տալով առարկայի հատկանիշ:

Ուղղական հոլովով դրված գոյականների որոշիչային գործածությունը շատ սովորական է մեր լեզվում: Այսպես՝ քար, փակ, ծակ, դժոխք, կախարդ, կենդանի, հրաշք, լույս, երազ, մշուշ, ծով, ծաղիկ, փորձ, խուլ, փրփուր, շուշան, գարուն, փունջ, անապատ, ցնորք, փուշ, հերոս, այլև՝ ոսկի, զմրուխտ, փիրուզ, գոհար, պողպատ, առլաս, արծաթ և նման տիպի բազմաթիվ գոյականներ հաճախ հանդես են գալիս որպես որոշիչներ, արտահայտելով մի այլ գոյականի որևէ հատկությունը: Իբրև որոշիչ հանդես են գալիս հատկապես այն գոյականները, որոնք դրվելով մի այլ գոյականի վրա, շնորհիվ իրենց առանձնահատուկ իմաստի բնորոշակ են բնութագրելու այդ առարկան որևէ կողմից: Օրինակներ՝ Բայես ունի հնդու-մաթի, Ոսկի օրորցք, ասլաս ծածկոց... (Իս.): Այս փուշ աշխարհում Լառ սրտերի մեջ, Երգ իմ, քեզ համար վայել վայր չը կա... (Իս.): Խաղում էինք մենք էն Լեռազ հովտում... (ՀԹ): Հրաշք աղջիկ, գիշերների թագուհի... Ոսկե բոցով լցրիր հոգին իմ տկար... (ՎՏ): Այս նախադասություններում ընդգծված գոյականները ցույց են տալիս առարկայի հատկանիշ, բայց ածականներից տարբերվում են նրանով, որ առարկայի հատկանիշը գրանցում են միայն տրվյալ կապակցության մեջ, խոսքից դուրս նրանք այդպիսի իմաստ չունեն: Որոշ գոյականներ որոշիչային հաճախակի գործածությամբ կարող են ձևոք բերել ածականական իմաստ և անցնել ածականների շարքը: Այս դեպքում փոխվում է տվյալ բառի խոսքի մասային արժեքը:

Հարկ է նշել, որ մի շարք բառեր ի սկզբանե ունեն ածականի և հոյականի խոսքի մասային իմաստ: Այդպիսի արժեքով են հանդես գալիս համալսարանական, կուսակցական, ստախանովական, օգնական և այլն բառերը:

§ 182. Ժամանակակից հայերենում տեղի, ժամանակի, նյութի և այլն գաղափար արտահայտող տրական հոլովով դրված գո-

յականների զգալի մասը նախադասության մեջ գործածվում է որոշչի (ոչ հատկացուցչի) պաշտոնով՝ դրսևորելով որակական հատկանիշներ: Այսպես՝ քարի դար, բրոնզի դար, գաշտի շուշան, սարի ծաղիկ, որսի անտառ, թեյի բաժակ, ճաշի գդալ, ամառվա շոգ, ձմեռվա վերարկու, աշունքվա միրգ, ներսի պատ, պատի ժամացույց, երկաթի դուռ, փայտի պահարան, աղի կերակուր և այլ կապակցությունների մեջ տրականները արտահայտում են ոչ թե պատկանելություն, վերաբերություն կամ սերում, այլ որպիսություն. նրանք պատասխանում են ոչ թե ու՞մ, ինչի՞, այլ ո՞ր, որպիսի՞, ինչպիսի՞ հարցերին, հետևաբար հանդես են եկել որոշչի դերով: Այդ կապակցությունների մեջ նրանք ունեն ածականական գործածություն, սակայն ի տարբերություն ածականների, դրանք առարկայի հատկանիշը արտահայտում են միայն խոսքի մեջ: Հիշյալ կապակցություններից դուրս նրանք դադարում են այդպիսի նշանակություն դրսևորելուց:

Երբեմն գրեթե իմաստային տարբերություն չի զգացվում իբրև որոշիչ հանդես եկող տրականի և համապատասխան ածականի միջև: Այսպես՝ գիշերվա խավար և գիշերային խավար, ձմեռվա վերարկու և ձմեռային վերարկու, աշունքվա միրգ և աշնանային միրգ, արծաթի գդալ և արծաթյա գդալ, երկաթի դուռ և երկաթյա դուռ:

Որոշիչային հաճախակի գործածության շնորհիվ գործիական հոլովով դրված որոշ գոյականներ սկզբում իրենց հոլովական իմաստին զուգընթաց, հետո որոշ չափով նրանից զրկվելով, աստիճանաբար ձեռք են բերում նաև ածականական իմաստ, որը լեզվի պատմական երկարատև զարգացման ընթացքում վերջիվերջո կարող է կայունանալ և դառնալ նրանց հիմնական իմաստը:

§ 183. Հոլովական իմաստից բավական հեռանալու հետևանքով նաև ածականական դերով են հանդես գալիս ժամանակակից հայերենում ուծով, համով, հոտով, հասակով, տաբիֆով, բեղով, մոռուֆով, ուսումով, անունով, պատվով, հարգանքով, շնորհով, խալով, ծամով, աղոմացով, սապատով, փառով, օրենքով, սրբտով, սիրով, վարձով, ընկերով, խելով, մտով, բռնծով և այլն: Նշված գործիականների մի մասը հեշտությամբ կարող է փոխարինվել որևէ ածականով, առանց իմաստային էական տարբե-

րության. ինչպես՝ ուժով—ուժեղ, համով—համեղ. հասակով—հասակավոր և այլն:

Գործիականով հանդես եկած այդ բառերի մի մասը արդի հայերենում ձևոք է բերում նաև ածականական իմաստով:

Բացառական շուրջով դրված գոյականները իբրև որոշիչ սահմանափակ են գործածվում և ընդհանրապես չեն զրկվում իրենց հոլովական իմաստից: Այսպես՝ Ուտինից գնդակ, սատինից վզկապ, կապրոնից գուլպա, ռսկուց բաժակ, մորթուց զլխառկ և այլն կապակցությունների մեջ իշխում է հոլովական, քան հատկանիշային իմաստը: Հարկ է նշել, որ իբրև որոշիչ կարող է կիրառվել միայն նյութի և ծագման բացառականը: Անհրաժեշտ է նկատել, որ բացառական հոլովով դրված գոյականի որոշիչային գործածության ղեկավարում տվյալ նախադասության հարակատար գերբայով արտահայտված որոշիչը զեղչվում է, որի հետևանքով էլ որոշիչ դերն անցնում է բացառական հոլովին: Այսպես՝ սատինից վզկապս կորել է նախադասության մեջ զեղչված է պատրաստած (կարած) որոշիչը: Նույն ձևով էլ մահուդից վերարկու, կապրոնից գուլպա կապակցությունների մեջ զեղչված է պատրաստած (կարած) հարակատար գերբայով արտահայտված որոշիչը: Թեև նյութի և ծագման բացառականի որոշիչային գործածությունը սովորական է մեր լեզվում, սակայն դա չի հանդեցնում բացառականի հոլովական իմաստի մթնոլորտին, հետևաբար և ածականի վերածման փաստին: Սակայն իբրև որոշիչ հանդես եկած բացառականը դրսևորում է և ածանցով կազմված հարաբերական ածականների իմաստին շատ մոտ նշանակություն:

ԱՄԱՆԱՆԻ ՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՐԱՆՎԱՆ ՀԵՏ

§ 184. Ածականի հետ հարաբերակցվում են այսպիսի, այդպիսի, նույնպիսի, ցուցական, ուրպիսի, ինչպիսի հարցական-հարաբերական և այլ դերանուններ: Ածականի և դերանվան հարաբերակցությունը արտահայտվում է նրանում, որ վերոհիշյալ դերանունները ածականների նման արտահայտում են առարկայի հատկանիշ և հանդես են գալիս որոշիչ պաշտոնով: Սակայն այս դերանունները ածականներից տարբերվում են ամենից առաջ նրա-

նով, որ արտահայտում են շտաբերակված, ընդհանուր հատկանիշ, ի տարբերություն ածականների, որոնք արտահայտում են առարկաների որևէ որոշակի հատկանիշ:

ԱՄԱԿԱՆԻ ԵՎ ԲԱՅԻ ՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 185. Հարաբերակից խոսքի մասեր են նաև ածականն ու բայը: Դրանց հարաբերակցությունը արտահայտվում է նրանում, որ նրանք դասկորում են հատկանիշի գաղափար և դերբայական որոշ ձևեր, ածականների նման, հանդես են գալիս որոշիչային գործածությամբ: Այդ հիման վրա էլ դերբայական որոշ ձևեր աստիճանաբար զրկվում են իրենց խոսքի մասային հատկանիշից և անցնում ածականների շարքը: Այսպես՝ արդի գրական հայերենում ածականի խոսքի մասային իմաստ ունեն գրաբարյան անցյալ դերբայի սատուցյալ, հաճուցյալ, մեռյալ, կախյալ, ուսյալ, կատարյալ, կառնցյալ, լվյալ, հետևյալ, հիշյալ, վերոհիշյալ, ներհանգիշյալ, անիծյալ, հավելյալ, տառապյալ, ուրշյալ, միացյալ և այլ ձևերը: Դրանցից գրեթե ոչ մեկի մոտ այժմ չի դիտակցվում դերբայական նախկին իմաստը: Խոսքի մասերի փոխանցման ճանապարհով նրանք ձևոք են բերել ածականի խոսքի մասային արժեք:

Նրանց մեջ դերբայական իմաստները աստիճանաբար մթազրնվել են, ձևերը՝ քարացել: Նման պրոցես են անցել նաև իշ վերջավորությամբ ենթակայական և ալի (ելի) վերջավորությամբ ապառնի դերբայի մի շարք ձևեր, որոնք զրկվելով դերբայական իմաստից, վերածվել են ածականի: Այսպես՝ այժմ ածականական (ոչ դերբայական) արժեքով են հանդես գալիս՝ թովիչ, հմայիչ, կախարհիչ, քաջալերիչ, խորտակիչ, հրապուրիչ, շլացուցիչ, քայքայիչ, համոզիչ, գովաբուցիչ, եզրափակիչ, ջախջախիչ, կիզիչ, գրավիչ, դյուրիչ, զրգուիչ, ավերիչ, հուզիչ, արտահայտիչ, դայրացուցիչ, ապականիչ, տպավորիչ, ոգևորիչ, եղկելի, կասկածելի, սիրելի, ատելի, վստահելի, բուժելի, գովելի, անանցանելի, անհասանելի, անտեսանելի, անհասկանալի, նկատելի, ուսանելի, ընդունելի, մերժելի, զզվելի, դատապարտելի, հանդուրժելի, ըմբռնելի և այլն ձևերը:

§ 186. Ածականի հետ հարաբերակցվում են նաև անորոշ դերբայի տրական հոլովաձևերը: Դա արտահայտվում է ամենից առաջ

նրանում, որ անորոշի տրական որոշ չօրոգծներ, ածականների նման, հանդես են գալիս որոշիչային կիրառությամբ, դրսևորելով առարկայի որակական հատկանիշը: Այսպես՝ իմելլու օուր, գրելլու քուզր, գնելլու ապրանք՝ և այլ կապակցություններում տրականի ձևերը դրսևորում են որակական հատկանիշը: Այստեղ դերբայական և չօրոգծական իմաստները ժամանակավորապես Լրկորդական պլանի վրա են մղվել, և իբրև առաջնային հանդես է եկել որակական հատկանիշը: Անորոշի տրական չօրոգծները թեև հանդես են գալիս որոշիչային կիրառությամբ, սակայն չեն գրկվում իրենց բայական և չօրոգծական իմաստից, հետևաբար ձևուք չեն բերում ածականի խոսքի մասային արժեքը:

Ածականի Նևո հարաբերակցվում են նաև հարակատար դերբայի ձևերը: Ած վերջավորությամբ հարակատար դերբայի որոշ ձևեր ժամանակակից լայնրենում, բացի դերբայական իմաստից, արտահայտում են նաև ածականական իմաստը: Դա պայմանավորված է նրա դրսևորած յուրահատուկ իմաստով և որոշիչային կիրառությամբ: Ի տարբերություն մյուս դերբայների, հարակատարը արտահայտում է վիճակ կամ դրություն, որը, իհարկե, ստեղծվում է գործողության ավարտվածության հետևանքով: Այսպես՝ գազազած, խամբած, քառամած, քրված, սրած, կատաղած և այլն ձևերը մեկից առաջ արտահայտում են առարկայի որևէ վիճակ կամ դրություն: Երբ ասում ենք քառամած վարդ, քրված գինի, կատաղած գազան և այլն, ապա մենք նախ շեշտում ենք այդ առարկաների ներկա վիճակը՝ վարդի թառամած (ոչ թարմ) լինելը, գինու թթվածությունը և այլն, ապա գործողության ավարտվածությունը, թեև առարկաների տվյալ վիճակը ստեղծվել է արդեն կատարված, վերջացած գործողության շնորհիվ: Նկատենք, որ մի շարք բայերի հարակատարը նախադասության մեջ գլխավորապես հանդես է գալիս որոշիչի պաշտոնով՝ արտահայտելով իր որոշյալի որևէ հատկանիշը:

Արդի հայերենում սովորական են հարակատար դերբայի այսպիսի կիրառությունները. ծալած (թուղթ), մաքրած (սոխ), ներկած (դուռ), փնած (մարդ), հաբբած (տղա), ծաղկած (ծառ), հասած (միրգ), փանդած (տուն), ավերված (գյուղ), աղավաղած (տեքստ), զգած (բուրդ), եփած (միս), թխած (հաց): Այս դերբայական ձևերի որոշիչային հաճախակի կիրառությունը կարող է աս-

տիճանաբար հանգեցնել նրանց բայտկան իմաստի մթազնման և տծականի վերածման:

Ժամանակակից հայերենում սառած, փտած, հոտած, փորձված, զարգացած, մեռած, չորացած, սիրած, լարված, կատարելագործված և այլն ձևերը աստիճանաբար հեռանում են իրենց դերբայական իմաստներից և անցնում ածականների շարքը: Դրանց մի մասը կարող է ստանալ համեմատության աստիճաններ: Օրինակ՝ սառած, ալկի սառած, շատ սառած, ամենասառած, չորացած, ալկի չորացած, շատ չորացած, ամենաչորացած, ալկի փրտած (հոտած, փորձված, հոգնած): Բերենք մի երկու օրինակ՝ հեղինակային վկայություն:

Ամենալարված վայրկյանը, որ միաժամ և ամենահանգիստն է (ԴԴ, Վարդանանք): — Գիտե՞ք ինչ, միասր Վուլվորդ, ամենափորձված ըմբիշն անգամ երբեմն վրիպում է (ԳՍ, Թեհրան, 2): Դա Սեդրակի ամենասիրած երգն էր (ՆՁ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները): Նատալյան վերհիշեց իր ամենասիրած երգերից մեկը... (Վ. Ալ., Հյուսիսային աստղ): Ամենակատարելագործված քիմիական ոչ մի մաքրում ի վիճակի չէ արյունից ու կեղտից լվանալու այդ սև բազը (ՍՀ): Հնդկաստանը եղել է աշխարհում ամենազարգացած և հարուստ երկրներից մեկը (ՍՀ):

ԱԾԱԿԱՆԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ. ՈՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԱԾԱԿԱՆՆԵՐ

§ 187. Ածականները խմբավորելիս պետք է նկատի ունենալ երկու հանգամանք՝ ա) ի՞նչ հատկանիշ են արտահայտում նրանք, բ) ինչպե՞ս են արտահայտում տվյալ հատկանիշը:

Ըստ այդմ ածականները բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ որակականի և հարաբերականի: Այդ խմբերն ունեն ինչպես ընդհանրություններ, այնպես էլ առանձնահատկություններ ու տարբերիչ գծեր: Նրանց համար ամենից առաջ ընդհանուր է այն, որ արտահայտում են առարկայի հատկանիշներ: Դրանով էլ հենց նրանք միավորվում են միևնույն խոսքի մասի մեջ:

§ 188. Որակական և հարաբերական ածականների միջև եղած տարբերությունները հետևյալն են՝

1. Որակական ածականները արտահայտում են տարբեր դասերի առարկաների ընդհանուր որակական հատկանիշ, իսկ հարա-

բերականները՝ տվյալ դասի առարկաները ավելի ընդհանուր դասի առարկաներից տարբերող հատկանիշ։ Օրինակ՝ գեղեցիկ քաղաք (տուն, փողոց, մարդ, պարտեզ, օրիորդ), բաժնի լեռ (շենք, ձայն, հասակ, թափք, ջրամուկյուն, վարձատրություն), մեծ այգի (քաղաք, դահլիճ, պահարան, տարածություն, նվեր) և այլ կապակցություններում ընդգծված ածականները դրսևորում են տարբեր դասերի առարկաների միենույն որակական հատկանիշներ, իսկ՝ ավտոմոբիլային զործարան (պարկ, տեսություն, վթար, ազդանշան), լեռնային երկիր (կլիմա), ծովային կենդանիներ (ճանապարհ), ուսուցողական շուն (ճամպուրկ, հագուստ, խանութ), աշակերտական համագգեստ, ուսանողական հանրակացարան, մայրենի լեզու, հայրենի երկիր և այլն կապակցություններում ընդգծված ածականները արտահայտում են առարկաների տվյալ դասը ավելի ընդհանուր դասից զանազանող հատկանիշ։

2. Որակականները առարկաների հատկանիշը դրսևորում են անմիջականորեն, հարաբերականները՝ միջնորդավորված, այլ առարկաների նկատմամբ ունեցած հարաբերության միջոցով։

3. Որակական ածականները կարող են ստանալ տարբեր աստիճաններ ցույց տվող ձևեր, իսկ հարաբերականները զուրկ են դրանից (նկատի չունենք առանձին բացառություններ)։ Այդ հանգամանքը պայմանավորվում է նրանով, որ հարաբերական ածականները ցույց են տալիս այնպիսի հատկանիշներ, որոնք տարբեր առարկաների մեջ գտնվում են հավասար չափով, այսինքն՝ առարկաները տվյալ հատկանիշը իրենց մեջ բովանդակում են բացարձակապես միևնույն չափով, հետևաբար և այդ հատկանիշները տարբեր աստիճան լինել չեն կարող։ Դա հաստատվում է նաև նրանով, որ համեմատության աստիճաններ չունեն այն որակական ածականները, որոնց արտահայտած հատկանիշները տարբեր չափի լինել չեն կարող։ Օրինակ՝ ամուրի, ազասլ, աբու, անգլուխ և այլն։

4. Որակական ածականները կազմությամբ կարող են լինել և՛ պարզ, և՛ ածանցավոր, և՛ բարդ, իսկ հարաբերականները պարզ լինել չեն կարող, դա պայմանավորվում է հարաբերական ածականների՝ առարկայի հատկանիշը միջնորդավորված ձևով արտահայտելու հանդամանքով։ Նկատենք, որ հարաբերական ածականներ են կազմվում հիմնականում ական, ալին, յա, յան, ատ, ե, առեն (ևրեն), ենի, եղեն և այլ ածանցներով։

5. Որակական ածականները բոլոր տեսակի կապակցություններում դրսևորում են նույն իմաստը, իսկ հարաբերականները՝ բացի իմաստային ընդհանրություն գրսևորելուց, տարբեր կապակցություններում կարող են արտահայտել նաև տարբեր իմաստներ, այսպես՝ լավ, մեծ, առողջ, գեղ, ազատ և այլն ածականները բոլոր դեպքերում արտահայտում են առարկայի մեծ, լավ, առողջ, գեղ, ազատ լինելու հատկանիշ. օրինակ՝ մեծ շենք (երկիր, քաղաք), լավ հյուրանոց (մասնագետ, մեքենա, վերաբերմունք), առողջ կին (սիրտ, դատողություն, երեխա), ազատ տարածություն (երկիր, քաղաքացի) և այլն: Իսկ ավտոբուսային, աշակերտական, մթերային, անգլիական և այլ ածականներ տարբեր դեպքերում կարող են նաև տարբեր իմաստներ արտահայտել: Այսպես՝ «ավտոբուսային զործարան» նշանակում է՝ ավտոբուս արտադրող գործարան, «ավտոբուսային պարկ» նշանակում է՝ պարկ, որտեղ կանգնում են ավտոբուսները չաշխատելու դեպքում, «ավտոբուսային տեսչություն»-ը այն է, որ իրականացնում է հսկողությունը ավտոբուսների հիշտ շահագործման համար, «ավտոբուսային կանգառ» այն տեղն է, ուր կանգնում են ավտոբուսները, վերջապես՝ «ավտոբուսային երթևեկությունը» ավտոբուսով կատարվող երթևեկությունն է: Նույն ձևով էլ «մթերային զործարան» նշանակում է մթերք արտադրող գործարան, «մթերային խանութ» նշանակում է մթերք վաճառող խանութ, իսկ «մթերային պահեստ»-ն այն է, որտեղ մթերքներ են պահվում և ոչ թե վաճառվում: Նկատենք, որ հիշյալ ածականների՝ տարբեր կապակցություններում իմաստային տարբերություն գրսևորելը հիմնականում պայմանավորված է նրանց որոշյալների բնույթով:

6. Որակական ածականները (իհարկե, ոչ բոլորը) կարող են արտահայտել նաև գործողության հատկանիշ, իսկ հարաբերականների համար ամբողջովին բացառվում է այդ հանգամանքը:

7. Որակականներից (ոչ բոլորից) կարելի է կազմել մակբայներ. օրինակ՝ գեղեցիկ—գեղեցկորեն, լայն—լայնորեն, համեստ—համեստորեն, անշեղ—անշեղորեն, ազատ—ազատորեն և այլն: Այդ բանը հնարավոր չէ հարաբերականներից:

8. Որակականները կարող են ունենալ հակադրականներ, իսկ հարաբերականները՝ ոչ: Այսպես՝ որակականներից ունենք հետևյալ հակադրականներ՝ մեծ—փոքր, համարձակ—վախկոտ, գեղե-

ցիկ—տգնդ, ուժեղ—քույլ, խելոք—հիմար, փաղցր—դառը, բարի—
չար, գեր—նիհար, լավ—վատ, բարձր—ցածր, աղփատ—հարուստ,
սև—սպիտակ և այլն:

9. Որակական ածականներից կարելի է կազմել փոքրացուցիչ, փաղաքշական և սաստկական իմաստ արտահայտող ձևեր. օրինակ՝ փաղցր—փաղցրիկ, բնույշ—բնույշիկ, լավ—լավիկ, կլոր—կլորիկ, փոքր—փոքրիկ, սիրուն—սիրունիկ, հանդարտ—հանդարտիկ, բութ—թխիկ, խոր—խորին, դժվար—դժվարին, դյուր—դյուրին, անհնար—անհնարին: Այդպիսի ձևեր հնարավոր չէ կազմել հարաբերականներից:

10. Որակականներից կազմվում է վերացական գոյականներ, իսկ հարաբերականներից սովորաբար չեն կազմվում (նկատի չունենք առանձին դեպքեր). օրինակ՝ գեղեցիկ—գեղեցկություն, համեստ—համեստություն, ազնիվ—ազնվություն, առատ—առատություն, հիմար—հիմարություն, մեծ—մեծություն, լուսավոր—լուսավորություն և այլն:

Որակական և հարաբերական ածականների առանձնահատկությունները ամբողջովին պարզելու համար անհրաժեշտ է կանգ առնել նաև այն հարցի վրա, թե այդ խմբերի մեջ մտնող ածականները ինչ տեսակներից կարող են բնորոշել առարկան, այսինքն՝ ինչ կարգի հատկանիշներ կարող են արտահայտել:

§ 189. Ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ որակական ածականները կարող են արտահայտել՝

1. Տարածական, կառուցվածքային, կազմվածքային և այլ կարգի հատկանիշներ. օրինակ՝ երկար, կարճ, նեղ, լայն, մեծ, փոքր, ուղիղ, կոր, հաստ, բարակ, ծուռ, քեֆ, ներքուստ, բարակիւստ, համաչափ, ներկաչափ և այլն:

2. Ջգայական օրգանների կողմից ընկալվող հատկանիշներ. օրինակ՝ փաղցր, դուր, համեղ, թթվաշ, կծու, քթու, աղի, անաղի, ծանր, թեթև, նուր, կոշտ, կոպիտ, փափուկ, սառը, տաք, զանգուր, տգնդ, ցցուն, կակուղ, փխրուն, պինդ, խիտ և այլն:

3. Մարդկանց և կենդանիների ֆիզիկական հատկանիշ. այսպես՝ ուժեղ, քույլ, հիվանդ, ծեռ, կույր, գեր, նիհար, առույգ, կայտառ, ամուր, ահույի, հզոր, տոկուն, փաշ, տկար, երիտասարդ, հաղթանդամ, լայնալանջ, կաղ, խուլ և այլն:

4. Բնավորության, մտավոր կարողության հատկանիշ. օրի-

նակ՝ բարի, շար, լավ, վատ, խելոք, հիմար, համեստ, խորամանկ, իմաստուն, վախկոտ, ամաչկոտ, ծույլ, ժլատ, առատաձեռն, խաղախ, նենգ, շարամիտ, միամիտ, դաժան, կիրք, հպարտ, համարձակ, դուրագրգիռ, բրամիտ, ընդունակ, խելացի, մտածկոտ, խոհուն, շարաննի և այլն:

5. Գույնային հատկանիշ. *այսպես՝ սև, սպիտակ, կարմիր, նարնջագույն, թուփ, շեկ, կապույտ, երկնագույն, բաց կանաչ, վառ կարմիր, բոսոր, մանուշակագույն, չազանակագույն և այլն:*

6. Ունենալու (նաև՝ չունենալու) հատկանիշ. *օրինակ՝ լուսավոր, գծավոր, մոտո, շողոտ, հիվանդոտ, ժանգոտ, կեղտոտ, ձայնեղ, մսեղ, հիմնավոր, երկերեսանի, միակողմանի, գունատ, վախկոտ, պահանջկոտ, ամաչկոտ և այլն:*

7. Մի բան կատարողի կամ նմանության հատկանիշ. *օրինակ՝ կպչան, կծան, արժան, ազդու, հատու, հասու, կծու, վրիժառու, խքսուն, շարժուն, հոսուն, փայլուն, ցայտուն, ժայտուն, վառվռուն, աղետաբար, կենաբար, լուսաբար, հրաշաբար, փրկաբար, կովաբար, կործանաբար, հաշտաբար, թովիշ, հմայիշ, կախաղիշ, զրավիշ, համոզիշ, հուզիշ, տպավորիշ, լավկան, խռովկան, փառափառի և այլն:*

§ 190. Հարաբերական ածականները, իրենց հերթին բնութագրելով առարկաները տարբեր կողմերից, նույնպես տարբեր տեսակի հատկանիշներ են արտահայտում:

Հարաբերականները կարող են արտահայտել՝

1. Տարածական հատկանիշ. *այսպես՝ օդային, ջրային, լեռնային, ծովային, դաշտային, երկրային, երկնային, ցամափային, սիբիրյան, կովկասյան, մոսկովյան, արտասահմանյան, շինական, նապոևական, անգլիական, բուլղարական, ռուսական, գյուղական և այլն:*¹⁶

2. Ժամանակային հատկանիշ. *օրինակ՝ ամառային, ձմեռային, մայիսյան, հունվարյան, արձակուրդային, տաբեվերջյան,*

¹⁶ Միևնույն հարաբերական ածականը կարող է մտնել մեկից ավելի խմբերի մեջ. ջրային, շինական ածականները կարող են մտնել թե՛ տեղային, թե՛ հատկացման ու վերաբերության (պատկանելության) հատկանիշ արտահայտողների շարքը. օրինակ՝ «ջրային կենդանի» նշանակում է ջրում ապրող կենդանի, «ջրային տնտեսություն»՝ ջուր օգտագործող տնտեսություն, «շինական կտոր»՝ նշանակում է Ձինաստանում արտադրված կտոր, «շինական դեսպանություն»՝ Ձինաստանը ներկայացնող, նրան պատկանող դեսպանություն և այլն:

հնադարյան, կիրակնօրյա, տասնօրյա, վեցամսյա, նախապատե-
րազմյան, Լտպատերազմյան և այլն:

3. Նյութի ինչից լինելը ցույց տվող հատկանիշ. այսպես՝ եր-
կաթյա, պողպատյա, քիթեղյա, մետաքսյա, բրդյա, արծաթյա,
ոսկե, հողե, փայտե, մարմարե և այլն: Այս ածականներն արտա-
հայտում են առարկայի հատկանիշը կազմության տեսակետից:

4. Հատկացական, սրտկանեություն կամ վերաբերության
հատկանիշ. օրինակ՝ մայրական, հայրական, ուրդական, ընտանե-
կան, բանասիրական, իտալական, իսպանական, ռուսմեական, ու-
սանողական, ռոստրոպական, աշակերտական, հայրենի, մայրենի,
կոլտնտեսային, սովխոգային, ածխային, անտառային, գործարա-
նային, հողային, տնային և այլն:

Ելնելով վերը նշված առանձնահատկություններից, որակա-
կան և հարաբերական ածականները կարելի է բնորոշել հետևյալ
կերպ:

Որակական կաշվում են այն ածականները, որոնք անմիջա-
կանորեն արտահայտում են տարբեր դասերի առարկաների ընդ-
հանուր որակական հատկանիշը և կարող են ունենալ հատկանի-
շի տարբեր աստիճաններ:

Հարաբերական կոշվում են այն ածականները, որոնք ոչ ան-
միջականորեն՝ մի այլ առարկայի նկատմամբ ունեցած հարաբե-
րության միջոցով. արտահայտում են առարկաների ժամանակային,
տարածական, հատկացական, կազմվածքային և այլ հատկանիշ-
ներ և չեն կարող ունենալ հատկանիշի աստիճաններ:

ՈՐԱԿԱԿԱՆ ԱԾԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ

Ը Ն Դ Հ Ա Ն Ո Ւ Ր Դ Ի Տ Ո Ղ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

§ 191. Համեմատությունը պահանջում է, որ երկու կամ ավելի
առարկաներից մեկը մյուսի (կամ մյուսների) նկատմամբ համե-
մատվողի դերում հանդես գա: Համեմատությունը սովորաբար
կատարվում է մեկ հատկանիշի հիման վրա: Այսպես՝ Իմ ունե-
ցած վարդերից մեկը ավելի հոտավետ է. քան մյուսները նախա-
դասության մեջ համեմատությունը կատարվել է ըստ վարդերի
հոտավետության հատկանիշի: Մեր պարտեզի վարդերը Հասմիկենց
պարտեզինից ավելի կարմիր են օրինակում՝ ըստ գույնային հատ-

կանիշի: Իսկ նրա նվիրած վարդերը բոլորից քառմ էին արտահայտության մեջ՝ թարմ լինելու հատկանիշի հիման վրա:

Իհարկե, չի բացառվում համեմատությունը միաժամանակ մի քանի հատկանիշների հիման վրա կատարելու հանգամանքը: Այսպես՝ «Գայանենն լուսիկից խելոք, բարի և գեղեցիկ է» նախադասության մեջ համեմատությունը կատարվել է երեք հատկանիշների հիման վրա: Բեկ համեմատությունը սովորաբար կատարվում է երկու կամ ավելի առարկաների միջև և այն էլ միևնույն հատկանիշի հիման վրա, այսինքն՝ համեմատությունը հնարավոր է լինում միայն այն դեպքում, երբ համեմատվող առարկաները ունեն միևնույն բնոչանություն հատկանիշը, սակայն երբեմն հնարավոր է լինում համեմատություն կատարել երկու տարբեր հատկանիշների միջև: Այդ դեպքում համեմատությունը տեղի է ունենում միևնույն առարկայի շրջանակում: Օրինակ՝ Արտակը ավելի հարուստ է, քան Բախտավորը՝ նա ավելի սրամիտ է, քան սրատես: Մարտն ավելի աշխատասեր է, քան ընդունակ և այլն: Համեմատության այս ձևը սահմանափակ կիրառություն ունի մեր լեզվում: Համեմատությունը սովորաբար կատարվում է կա՛մ համասեռ առարկաների, կա՛մ էլ սեռի ու նրա տեսակի առարկաների միջև: Այսպես՝ վարդը կարելի է համեմատել ոչ միայն տվյալ կամ ուրիշ տեսակի վարդերի, այլև մանուշակի, ձնծաղիկի, մեխակի և այլնի հետ, տանձը կարելի է համեմատել ոչ միայն տանձի (տանձերի), այլև մրգի բոլոր տեսակների հետ և այլն:

§ 192. Համեմատության հասկացության հետ սերտորեն կապվում է նաև հատկանիշի չափի հարցը: Դրա համար անհրաժեշտ է պարզել՝ կա՞րգոք հատկանիշի այնպիսի չափ, որն ընդունելով իրոն սկզբնական ձև, կաղմենք նրա տարբեր աստիճանները:

Հաստատապես կարելի է պնդել, որ հատկանիշի այդպիսի չափանիշ չկա: Այդ չափանիշը խիստ հարաբերական է և տարբեր առարկաների համեմատության դեպքում կարող է փոփոխվել: Այսպես՝ երկու փունջ ծաղիկներից մեկը ավելի թարմ է ու հոտավետ, քան մյուսը, բայց նա կարող է նույնքան, գուցե և ավելի, անհոտ ու թառամած լինել ուրիշ ծաղկեփնջերի համեմատությամբ: Տարբեր շարիքի 5 երեխաներից ամենաբնդունակը կարող է սովորականից սկսած ընդունակություն ունենալ: Սակայն տվյալ ծաղկեփնջը ավելի թարմ ու հոտավետ, երեխան ամենաբնդունակ է կոչվում միայն նրա համար, որ համեմատության մեջ եղած ա-

առականների նկատմամբ գերազանցություն են ցուցաբերում, որպիսին իսպառ կարող է վերստնալ այլ առարկաների հետ համեմատության մեջ դրվելու դեպքում:

Հասկանիչի շափանիչը կարող է փոխվել ոչ միայն համեմատության ոլորտի մեջ գտնվող առարկաների, այլև մարդկային գիտելիքների փոփոխման հետ, որովհետև բաղդատականի և գերադրականի պատկերացումը կախված է մարդկային անհրաժեշտ պրակտիկայից ու գիտելիքներից և յուրաքանչյուր դեպքում կարող է հանդես գալ տարբեր աստիճանով: Մի ժամանակ նյութի ամենավաճառ միավորը համարվում էր ատոմը, բայց գիտությունը ապացուցեց, որ նրանից ավելի փոքր միավորներ կան, հետևաբար ատոմը դադարեց նյութի ամենավաճառ միավոր համարվելուց:

§ 193. Համեմատության աստիճաններով հանդես գալը հատուկ է հիմնականում որակական ածականներին: Հայերենում որակական ածականները ունեն համեմատության երկու աստիճաններ՝ բաղդատական (համեմատական) և գերադրական, Դրականը պարզապես ցույց է տալիս առարկայի հատկությունը, առանց համեմատելու նման առարկայի (կամ առարկաների) նույն հատկանիշի հետ, այսինքն՝ դրական կոչված աստիճանի դեպքում ոչ միայն համեմատություն տեղի չի ունենում, մի բան, որ կազմում է համեմատության աստիճան-ի էությունը: Համեմատության աստիճանները արտահայտում են առարկայի հատկանիշի չափն ու աստիճանը այլ առարկաների նույն հատկանիշի համեմատությամբ: Իսկ դրականը այդպիսի բան չի արտահայտում:

Մանր.— Դրականը համեմատության աստիճան է համարվում այն իմաստով, որ բաղդատականն ու գերադրականը, որպես այդպիսիք, գիտակցվում են նրա համեմատությամբ ու հակադրության մեջ, դրանով իսկ դրականն էլ իր հերթին է հակադրվում նրանց. այդպիսով ստացվում է համեմատության երեք եզր:

Դրական աստիճան արտահայտության փոխարեն նպատակահարմար է գործածել ածականի սովորական կամ ուղիղ ձև արտահայտությունը: Դա ավելի ճիշտ է բնութագրում այդ հասկացության էությունը: Եթե անհրաժեշտ լինի նշել, թե ինչպես է կազմվում աստիճանը, բաղդատական աստիճանը, ապա կարելի կլինի ասել, որ նա կազմվում է ածականի ուղիղ ձևին առադրելով ավելի մակ-բայը: Ռուսական քերականագիտության մեջ ևս դրականը հա-

ձախ համեմատության աստիճան չի դիտվում: Ռուսական քերականական աշխատությունների մեծ մասում համեմատության աստիճան են համարվում միայն բաղդատականն ու գերադրականը:

Բ Ա Ղ Դ Ա Տ Ա Կ Ա Ն Ա Ս Տ Ի Ճ Ա Ն

§ 194. Բաղդատական և գերադրական աստիճանները արտահայտում են հատկանիշի չափը կամ աստիճանը: Դա այն ընդհանրությունն է, որի հիման վրա էլ նրանք միավորվում են համեմատության աստիճաններ հասկացության տակ: Բաղդատական և գերադրական աստիճանները, վերոհիշյալ ընդհանրությունն ունենալով հանդերձ, զգալիորեն տարբերվում են իրարից: Եթե հատկանիշի աստիճանը արտահայտվում է համասեռ բոլոր առարկաների համեմատությամբ, գործ ունենք գերադրականի, իսկ եթե արտահայտվում է նույն տեսակի ոչ բոլոր առարկաների համեմատությամբ՝ բաղդատականի հետ: Բաղդատական և գերադրական աստիճանների միջև եղած տարբերությունը արտահայտվում է նաև նրանում, որ բաղդատական աստիճանը զրուցում է առարկայի տվյալ հատկանիշից ավել կամ պակաս կամ էլ նրան հավասար հատկանիշ, իսկ գերադրականը արտահայտում է հատկանիշի բարձրագույն աստիճանը:

Բաղդատական աստիճանը իր հերթին, ըստ հատկանիշի զրուցուման աստիճանի, լինում է երեք տեսակ՝ առավելական, նվազական և հավասարական, իսկ գերադրականը ըստ հատկանիշի աստիճանը զրուցելու եղանակի լինում է բացարձակ և հարաբերական (հարստերական գերադրականը որոշ քերականներ կոչում են համեմատությամբ գերադրական):

Նշելով վերը նշվածից՝ բաղդատական և գերադրական աստիճաններին կարելի է տալ հետևյալ սահմանումները:

Որակական ածականների բաղդատական աստիճանը ցույց է տալիս հատկանիշի չափը կամ աստիճանը տվյալ հատկությունն ունեցող մեկ կամ մի քանի առարկաների համեմատությամբ:

Գերադրական աստիճանը արտահայտում է առարկայի հատկանիշի բարձրագույն աստիճանը կա՛մ տվյալ հատկանիշն ունեցող բոլոր առարկաների համեմատությամբ, կա՛մ բացարձակորեն, առանց ուրե՛կ համեմատության:

**ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ ԱՌՏԻՃԱՆԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ
ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ**

§ 195. Ինչպես արդեն նշվել է, բաղդատական աստիճանը լինում է երեք տեսակի՝ առավելական, նվազական և հավասարական: Դրանցից ամենակարևորն ու կենսունակը առավելական բաղդատականն է:

ԱՌԱՎԵԼԱԿԱՆ ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ

§ 196. Առավելական բաղդատականը մատնացույց է անում, որ համեմատության մեջ գտնվող առարկաներից մեկը մյուսի (կամ մյուսների) նկատմամբ առավելություն է հանդես բերում տվյալ հատկանիշի տեսակետից: Այսինքն՝ նշում է, որ նույն հատկանիշի տվյալ առարկայի մեջ ավելի է, քան մյուսներում: Այսպես՝ Հառ-րկը ավելի աշխատասեր է, քան իր քույրը նախադասության մեջ մատնանշվում է, որ աշխատասիրությունը Հասմիկի մեջ ավելի է, քան իր քրոջ մեջ: Համեմատությունը ավելի որոշակի է լինում, և տվյալ առարկայի առավելությունը մյուսների նկատմամբ ավելի է ընդգծվում, երբ առավելական աստիճանը նախադասության մեջ հանդես է գալիս ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով, հատկապես, երբ համեմատության ելրերը կապվում են ֆան նախադրությանը: Ելնելով վերը նշածից՝ առավելական աստիճանին կարելի է տալ հետևյալ բնորոշումը:

Առավելական բաղդատականը ցույց է տալիս առարկայի տրվյալ հատկանիշի առավել աստիճանը մեկ կամ մի քանի այլ առարկաների նույն հատկանիշի համեմատությամբ:

§ 197. Արդի հայերենում առավելական բաղդատականը դրսևորվում է կա՛մ շարահյուսորեն, կա՛մ նկարագրական եղանակով:

Առավելական բաղդատականը արդի հայերենում կաղմվում է հետևյալ կերպ:

1. Որակական ածականի ուղիղ ձևին առադրվում է ավելի բառը. օրինակ՝ Ստիպում են կատարված շարիքների արմատը որոնել ավելի խորին, ավելի ճիմնալու պատճառների մեջ (Բ, Սամվել): Նա չի կարող Ղազարյանին առաջ քաշել կուսակցական ավելի բարձր աշխատանքի (նՁ, Հացավան), ...եվ պետք է լինես ավելի համառ, Ավելի զգաստ. ավելի արթուն (եՁ): Յուր այդ պարզ սև հագուստի

մեջ նա ավելի գեղեցիկ, ավելի սփանշելի էր երևում (ՆԴ, Քնքուշ լարեր):

2. Համեմատվող գոյականի բացառական հոլովը առադրվում է ածականի ուղիղ ձևին. օրինակ՝ Կա խորհրդավոր, դյուֆող մի խավար, Ուր բախտից փաղցր են տրտունջք ու տխրանք (ՎՏ), ... Բաժան սրտերն իրար կապող սիրո պես, Սիրուց ճգուր կամուրջ ես դու, իմ բալիկ (ՀՇ): Իմ սեր, վաղուց բանտ ես ինձ, վիշտս խորն է անդեղից... (ՀՇ, Սիրանամե): Այժմ ինձնից էլ չաղ ու ինձնից էլ խելոփ է (ՆԴ, Զազունյան):

Հաճախ համեմատվող գոյականի բացառական հոլովը առադրվում է ոչ թե ածականի ուղիղ ձևին, այլ ավելի բառով կազմված առավելական աստիճանին, այսինքն՝ գոյականի բացառական հոլովի և ածականի ուղիղ ձևի միջև հանդես է գալիս ավելի բառը: Օրինակ՝ Եվ նա Արփենիկից ավելի հմայիչ է (ՆԶ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները): Դու շեռ կարող մխիթարել այն մարդուն, որ կորուսել է յուր կյանքից ավելի քանկազին գանձը (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Թեպետ տարիքով փոքր էր, քան թագավորը, բայց երևից ավելի խոհեմ ու շրջահալաց էր (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Մահից ավելի ծանր է ու մոտայլ Մանկությունը այս զարհուրելի (ԳԷ):

Այս ձևով կազմված առավելական բաղդատականը իմաստային նուրբ տարբերություն է հանդես բերում ածականի ուղիղ ձևի ու ավելի բառի առադրմամբ կազմված առավելականի նկատմամբ: Այդ տարբերությունը արտահայտվում է հատկապես հատկանիշի առավել աստիճանը ընդգծելու, այն սաստկացնելու մեջ:

3. Փան նախադրության միջոցով: Ածականը դրվում է ուղիղ ձևով, իսկ համեմատելի գոյականը ստանում է փան նախադրությունը: Այսպես՝ Բայց մանավանդ բուրուլմեմվետ է քո մարմինը, փան եղեմի աշխատանքի մուշկը... (Իս., Լիլիթ): Քո աչքերը սիրուն են, Փան աչքերը ծաղկունքի... (ԱԳ):

Վերահիշյալ եղանակով առավելականի կազմությունը պայմանավորված է փան կապի բառային իմաստով: Այդ կապը արտահայտում է առարկաների միջև եղած բաղդատական հարաբերություն և իր կապի խնդրի հատկանիշը վերցնում է մյուս առարկայի համեմատությամբ առավել կամ նվազ չափով՝ նայած նախադասության բնույթին: Սովորաբար փան կապը իր խնդրի հատկանիշը

նվազ չափով է վերցնում, որի հետևանքով նախորդ Լզրի հատկանիշը առավելություն է հանդես բերում կապի խնդրի հատկանիշի համեմատությամբ: Նա այդ հատկանիշը առավել չափով է վերցնում, Լրբ նախադասությունը ժխտական բնույթի է. օրինակ՝ *Նա ավելի խելքով չէ, քան դու:*

Քան նախադրությամբ կազմված ձևին հաճախ միանում է ավելի բառը: Դրանով նույնպես ավելի է ընդգծվում հատկանիշի առավելությունը: Այսպես՝ *Դա ավելի վատ է, քան եթե Լեոնը բաժանվի Արուսից (ՆՁ, Հացավան): Շրջանային կոմիտեի աշխին դու ավելի արժեքավոր ես. քան Լամբարյանը (ՆՁ, Հացավան): ...Եվ լուսացայտ է քո մարմինը, ավելի լուսացայտ է, քան կայծակի բոկոմը գիշերային մթության մեջ (Իս., Լիլիթ):*

4. Ածականի ուղիղ ձևին առադրվում է գոյականաբար գործածված նույն ածականի բացառական, երբեմն նաև տրական հոլովածներ: Այդ դեպքում առավելական աստիճանը փաստորեն արտահայտվում է ածականի կրկնությամբ. *Օրինակ՝ Նրան սանձահարկը պարզից պարզ էր և դյուրին (ԴԴ, Վարդանանք): Կա հզորից հզորը (ԴԴ, Վարդանանք): Ու մի թիվ մնաց... համեստից համեստ... (ՊՍ, Անյուկի զանգակատուն): ...Որի ժամանումը Ռշտունյաց նախարարը համարում էր անհրաժեշտից անհրաժեշտ (ԴԴ, Վարդանանք):*

§ 198. Առավելական համեմատականը կարող է տարբեր աստիճաններ ունենալ: Դրանք արտահայտվում են տարբեր բառակապակցություններով՝ առավել ես, շատ առավել, և ավելի, մի փոքր ավելի, մի քիչ ավելի, շատ ավելի, չափից ավելի, ավելի ու ավելի և այլն: Սրանց մի մասը մոտենում է գերադրականին, հատկապես՝ շատ ավելի. չափից ավելի կապակցություններով կազմվածները: *Օրինակ՝ Քարնան ուժն առավել ես զգալի էր... օդն առավել ես քառմ Լր... (ՆԴ, Զազունյան): Ինչացու է, դա, երբ կան շատ ավելի բարձր ու գեղեցիկ հոգսեր (ԴԴ, Վարդանանք): Նրանք խոսում էին—մեկը մյուսին նայելով հետզհետե ավելի ու ավելի կրճատ աչքերով (Շիր., Քառս): Օ՜, շատ առավել դժնի դրանից եվ եղկելի էր հազարապատիկ—Քո դեմքը հոռի, մեջքը կորանիստ... (ԵԶ): Նրա ամուսինը երեկ իշխանականից մի փոքր ավելի բարձր տիտղոս կունենա (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Իմաստի սաստկացման նպատակով հաճախ համեմատվող գոյականի բացառականին առադրվում է կրկնությամբ բարդված ածականը: *Օրինակ՝**

Բարձր են երկնի ձեղունները, նազելիս, Բայց իմ սերը բարձրաբարձ է նրանից. հոր են երկրի հիմունքները, նազելիս, Բայց իմ սերը խորախոր է նրանից (Իս.):

ՀԱՎԱՍԱՐԱԿԱՆ ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ

§ 199. Հավասարական բաղդատականը արտահայտում է երկու կամ ավելի առարկաներից միևնույն հատկանիշի հավասար աստիճանը, այսինքն՝ ցույց է տալիս, որ համեմատության մեջ գտնվող առարկաները տվյալ հատկանիշի տեսակետից բացարձակապես հավասար են: Այսպես՝ «Օդաչուները այնքան համարձակ են, որքան ծովային նավատորմի վարորդները», «Մեր այգին այնքան բուրավետ է, որքան ձերը» նախադասություններում նշվում է, որ համարձակ և բուրավետ հատկանիշները բացարձակապես հավասարաչափ են համեմատվող առարկաների մեջ:

§ 200. Հավասարական բաղդատականը կարող է արտահայտել ոչ միայն երկու կամ ավելի առարկաների միևնույն հատկանիշի հավասարությունը, այլև միևնույն առարկայի երկու տարբեր հատկանիշների հավասար աստիճանը. օրինակ՝ Հենց այդ աղքատ աղջիկը... ուրան հեղ է, նույնքան զեղեցիկ (Շիր., Քառս): Նա ուրան Բաջ, նույնչափ և բարեպաշտ ու երկյալած էր... (Մուր., Գևորգ Մարդպետունի): Անահիտը ինչքան ուր Բաջ էր, նույնքան և վիսփկասիրտ Լու (ՂԱ, Անահիտ):

Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ հավասարական բաղդատական աստիճանը ցույց է տալիս կա՛մ երկու (նաև՝ ավելի) առարկաների նույն հատկանիշի, կա՛մ միևնույն առարկայի երկու (և ավելի) տարբեր հատկանիշների հավասար լինելը:

§ 201. Հավասարական բաղդատականը արտահայտվում է՝

1. Պես, նման, չափ կապերի ու կապվող բառերի առադրամա՛ր՝ ածականի ուղիղ ձևին: Հավասարական բաղդատականի արտահայտման այդ եղանակը ըստ էության նկարագրական է: Վերոհիշյալ կապերի խնդիրները զրվում են տրական հոլովով: Այսպես՝ նա ղեռ պատած էր ձյունի պես ներմակ մշուշով (Բ, Սամվել): Մահվան չափ դառն էին այդ մի քանի բոպենները... (Բ, Սամվել): Հասմիկի նման հսկառ էր այդ աստղը, Հասմիկի նման հեռավոր (ՆՁ, Հացավան): Անանի մարդն էր զրոգասյան Յագորը, իր դրոգի

պէս կոպիտ ու անտաշ, իր հսկա ձիու պէս խոշոր ու ջլապինդ (ն՚, Թե ինչ Լեղավ հետո, երբ շաքարամանից երկու կտոր շաքար պակսեց): Լիլիթ, բոցերի պէս քովովուն, Եկավ կանգնեց Աղամի առջև... (Իս., Լիլիթ): Իմ սիրտ պէս խոր ու մեծ, Շուրջս աշխարհն է ծրփում... (ՎՏ):

Հաճախ պէս, նման. Հսկի կապերի նման հավասարական աստիճանի իմաստ են արտահայտում նաև ինչպէս, որպէս կապերը, երբ իրենց ինդիւիդուալի հետ առաջընկալում են ածականի ուղիղ ձևին: Օրինակ՝ Պատմում էին, որ նրա հոյակապ տան ներքնահարկում կա մի առանձին սենյակ՝ մրին ու սառը. ինչպէս շիրիմ (Շիրվ., Քառս): Նա ուներ խորունկ երկնագույն աչքեր, Քննուշ ու տրտում, որպէս իրիկուն... (ՎՏ): Մի զույգ եգիպտական աղաւթներ, սպիտակ ուրպէս ձյուն, բույն էին դրել ուղիղ անձավի մուտքի վերևում... (Բ, Սամվել): Եվ մարմինները նկուն են՝ ինչպէս ծովի ալիքները (ՎԹ):

Ինչպէս, որպէս կապերի՝ հավասարական բաղդատական իմաստ արտահայտելը պայմանավորված է նրանց բառային իմաստով:

2. Երկրորդական նախադասութեամբ: Սա իր հերթին լինում է երկու տեսակ՝

ա) Երբ համեմատութեան մի եզրում ածականի ուղիղ ձևին առաջընկալում են որքան, ինչքան, մյուս եզրում՝ այնքան, նույնքան բառերը: Օրինակ՝ Մեկը որքան սևուկ էր դեմքով, մյուսը նույնքան ներմակ էր (Բ, Սամվել): Եվ որքան աներկյուղ էր, որքան հուսահատ. նույնքան գեղեցիկ (Շիրվ., Քառս): Եվ կշռեցի մորս սերը սուրբ: Որն ինչքան մեծ էր՝ այնքան խոր ու նուր... (ՀՇ): Ո՛չ, ո՛չ, որքան ևս դառն լինեք մոլորությունը, այնքան քաղցր էր նրա հետևանքը (Շիրվ., Քառս):

բ) Երբ համեմատութեան մի եզրում ածականի ուղիղ ձևին առաջընկալում են հատկանշի աստիճանի դրսևորող այնքան. այնչափ և նման դերանունները, իսկ մյուս եզրում այդ բովանդակությունը դրսևորվում է ու շաղկապով երկրորդական նախադասությամբ: Օրինակ՝ Այդ բոլորին էմման այնքան նաղելի, այնքան հրապուրիչ, այնքան գեղեցիկ էր, որ Զաղունյանը ալիամա հիացավ (ն՚, Զաղունյան): ...Այն աստիճանի կոպիտ էր նրա ձայնը... հայաշքը այնքան դաժան, որ կարելի էր կարծել, թե երբեք չի ծրպ-

տում (ՆԴ, հմբագիրը): Բայց այդ կոշտ հնչյունները քո հոգուն
այնքան ազդու են, քո սրտին այնքան կախարդիչ են, որ հանկարծ
ներշնչվում են մի անբացատրելի ոգևորությամբ (Բ, Սամվել):

Նման կազմության դեպքում ածականը հիմնականում կիրառ-
վում է ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով:

Հաճախ հավասարական աստիճանի իմաստը արտահայտ-
վում է հավասարաչափ, նույնչափ, հավասար չափով, նույն չա-
փով և այլ բառերը ու կապակցությունները ածականի ուղիղ ձևին
առադրելով: Օրինակ՝ Երկուսն էլ ինձ համար հավասար չափով ան-
գնահատելի են (Բ, Սամվել): Երկուսն էլ հավասար չափով սիրելի
էին և արժանի այդ նվերին (Վ. Ալ., Հյուսիսային աստղ): Վազրն
ու առյուծը հավասարաչափ ուժեղ կենդանիներ են և այլն:

ՆՎԱԶԱԿԱՆ ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ

§ 202. Առարկայի տվյալ հատկանիշը կարող է ոչ միայն ավել,
այլև նվազ կամ պակաս լինել այլ առարկայի նույն հատկանիշից:
Առարկայի հատկանիշի նվազ կամ պակաս լինելը ցույց տվող աս-
տիճանը կոչվում է նվազական:

Ածականի առավելական և նվազական աստիճանները գտնվում
են սերտ կապի մեջ: Մեկի իմաստը արտահայտելիս անհրաժեշտո-
րեն արտահայտվում է նաև մյուսի իմաստը:

Իրոք, եթե համեմատության մեջ գտնվող առարկաներից մեկի
հատկանիշը ավելի է մյուսինից, ապա բնականաբար վերջինիս
հատկանիշը պակաս է առաջինից: Այսպես՝ Անահիտը ավելի գեղե-
ցիկ է, քան Հասմիկը: Վարդը մանուշակից հոտավետ է օրինակնե-
րում Անահիտի ավելի գեղեցիկ լինելուց անհրաժեշտորեն բխում է
Հասմիկի պակաս (նվազ) գեղեցիկ լինելը, վարդի ավելի հոտավետ
լինելուց՝ մանուշակի նվազ հոտավետ լինելը և այլն: Սա նվազա-
կան բաղդատականի տրամաբանական (ոչ լեզվական) արտահայ-
տությունն է:

§ 203. Նվազական աստիճանը դրսևորվում է՝

1. Ածականի ուղիղ ձևին պակաս, ֆիչ, սակավ, մի ֆիչ,
մի փոքր, փոքր-ինչ և այլն բառերի ու կապակցությունների ա-
ռադրմամբ: Օրինակ՝ Նա նոր նկատեց, որ բջջի ապագա քարտուղա-
րը չափազանց բարձրահասակ է ու ֆիչ կուգիկ (նՁ, Հացավան):

...Այն ժամանակ մի փոքր ալեխառն էր նրա մորուքը (Իս., Գարի-բալդիականը): ...Իհարկե, տեսնում ես թագավոր, որ մի քիչ սխալ անուն են տվել ինձ (ՀԹ, Որոտ թագավորը): Կարծես թույլ կերպով ժպտում էր... արևի փոփոխվող լույսի ճառագայթների տակ (ՆԴ, Զազունյան):

Վերոհիշյալ օրինակներում նվազական աստիճանը արտահայտում է հատկանիշի նվազ կամ պակաս աստիճանը առանց ուրիշ առարկայի նույն հատկանիշի հետ համեմատելու: Նա պարզապես մատնանշում է առարկայի տվյալ հատկանիշի սովորականից պակաս կամ նվազ լինելը: Երբ նվազական աստիճանը դրսևորվում է այլ առարկաների նույն հատկանիշի համեմատությամբ, ցույց է տրվում ոչ թե նվազ, այլ նրանից ավել աստիճան: Այսպես՝ Սա նրանից մի փոքր դժգույն է նախադասության մեջ նշվում է, որ համեմատության մեջ գտնվող առարկաներից մեկը մյուսից մի քիչ ավելի դժգույն է: Սա արդեն առավելական բաղդատականի իմաստ է արտահայտում:

2. Չափ, պես, նման կապերի ու նրանց խնդիրների առաջըմբռնումը՝ որակական ածականով արտահայտված բաղդատյալ ստորոգյալի ժխտական ձևին: Այսինքն՝ երբ հիշյալ կապերով կազմված հավասարական աստիճանը ժխտական (ոչ հաստատական) իմաստով է գործածվում, նվազականի արտահայտման այս եղանակը անպայման համեմատություն է պահանջում: Օրինակ՝ Անգլիան ԱՄՆ-ի չափ հզոր չէ: Զորին ձիու պես արագավազ չէ: Որդին հոր չափ ընդունակ չէ և այլն:

3. (Ա)վուն և -ալ ածանցների միջոցով. օրինակ՝ կարմրավուն, կապտավուն, սևավուն, դեղնավուն, հաստավուն, բարակավուն, երկարավուն, հիմարավուն, բաղցրավուն, դառնավուն, բրբրավալ, կարմրալ և այլն: Հարկ է նշել, որ այդ ածանցները սահմանափակ կիրառություն ունեն մեր լեզվում: (Ա)վուն-ը նվազական իմաստ է հաղորդում հիմնականում գույն արտահայտող ածականներին, իսկ ալ-ը գործածվում է 2—3 բառերում: Ա(վուն) և ալ ածանցներով կազմված ածականները ցույց են տալիս տվյալ հատկանիշի ոչ լրիվ աստիճանը: Այսպես՝ կարմրավուն նշանակում է ոչ լրիվ կարմիր, մի քիչ կարմիր, բարակավուն՝ ոչ լրիվ բարակ, մի քիչ բարակ, բաղցրավուն՝ մի քիչ բաղցրություն ունեցող, թթվալ՝ ոչ լրիվ թթու, մի քիչ թթու և այլն: Նշված ածանցները հատկանիշի

նվազ աստիճան են արտահայտում, երբ նրանցով կազմված ածականները ցույց են տալիս առարկայի հատկանիշը առանց որևէ համեմատության: Երբ համեմատությամբ են արտահայտում, նշում են հատկանիշի ոչ թե նվազ, այլ նրանից մի քիչ ավելի բարձր աստիճանը: Այսպես՝ կապտավուն նշանակում է՝ մի քիչ կապույտ, իսկ Սա նրանից մի քիչ ավելի կապույտ է կամ բավական կապույտ է: Այստեղ առկա է առավելական բաղդատականի իմաստ:

Գ Ե Ր Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ա Ս Տ Ի Ճ Ա Ն

§ 204. Գերադրական աստիճանը, ինչպես արդեն նշվել է, արտահայտում է հատկանիշի բարձրագույն աստիճանը կա՛մ բացարձակորեն, առանց որևէ համեմատության, կա՛մ այլ առարկաների նույն հատկանիշի համեմատությամբ: Ըստ հատկանիշի բարձրագույն աստիճանի դրսևորման եղանակի, գերադրականը լինում է երկու տեսակ՝ բացարձակ և հարաբերական:

Բացարձակ գերադրականը արտահայտում է տվյալ հատկանիշի բարձրագույն աստիճանը բացարձակորեն, առանց որևէ համեմատության: Հարաբերական գերադրականը հատկանիշի այդ աստիճանը արտահայտում է համասեռ բոլոր առարկաների համեմատությամբ:

Բացարձակ գերադրականը, իբրև կանոն, կազմվում է վերլուծական եղանակով, հարաբերական գերադրականը՝ թե՛ ձևաբանորեն, թե՛ վերլուծական եղանակով: Հիմնականը վերլուծականն է:

ՀԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԳԵՐԱԳՐԱԿԱՆ

§ 205. Հարաբերական գերադրականը արդի հայերենում կազմվում է հետևյալ կերպ.

1. Ածականի ուղիղ ձևին բաղադրվում է (ա) գույն վերջածանցը: Գերադրականի կազմության այս եղանակը ձևաբանական է և իբրև այդպիսին զրևթե միական է գերադրականի կազմության բազմաթիվ ձևերի մեջ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ (ա) գույն ածանցը չի կարող բոլոր ածականներից գերադրական կազմել: Նրանով կազմված գե-

րադրականների քանակը սահմանափակ է արդի հայերենում: Գերադրականի իմաստ ունեն՝ լավագույն, հղորագույն, բարձրագույն, մեծագույն, գեղեցկագույն, նրբագույն, խստագույն, հնագույն, լեշտագույն, կարծրագույն, վատթարագույն, ծանրագույն և այլն: Ժամանակակից հայերենում (ա) զույն ածանցը, բաղադրվելով ածականի ուղիղ ձևին, երբեմն արտահայտում է ոչ թե գերադրական, այլ բաղդատական աստիճանի նշանակություն: Ավելի ճիշտ՝ այդ ածանցով կազմված ածականները միաժամանակ և՛ գերադրական, և՛ բաղդատական աստիճանի նշանակություն ունեն: Այսպես՝ թանձրագույն կարող է նշանակել ամենաթանձր և ավելի թանձր, նորագույն՝ ամենանոր և ավելի նոր, այդպես են նաև փոքրագույն, նվազագույն, դառնագույն, մերձավորագույն, խոշորագույն, պնդագույն, համեստագույն և այլն:

Գերադրականի կազմության այդ ձևը շտաբաժվեց արդի հայերենում: Այդ իմաստը դրսևորելու համար լայն տարածում ստացավ ամեն(ա) ձևը, որը իր բառային յուրահատուկ նշանակության շնորհիվ նախընտրելի էր (ա)զույն ածանցից:

2. Ածականի ուղիղ ձևին բաղադրվում է ամեն(ա) մասնիկը: Ամենա ձևի մեջ միադնվել է ամեն դերանվան իմաստը. այն վերածվել է գերադրականություն արտահայտող մասնիկի. ինչպես, ամենաղեղեցիկ, ամենազոքախոս, ամենաիմաստուն և այլ բարդությունների մեջ չողակապի առկայությունը դրեթե չի գիտակցվում:

Ամենա մասնիկով կարող է գերադրական աստիճան կազմվել գրեթե բոլոր որակական ածականներից: Այսպես՝ ...Կպատրաստեմ ամենաթանկագին ընծաներ նորընտիր կայսրին տանելու համար (Բ, Սամվել). Հապա ինչ անենք, ներենք էն վիրավորանքը, որ սա չասցրել է մեր ամենաիմաստուն, ամենազեղազույն, ամենաանուտես, ամենասրտես թագավորին (ՀԹ, Անգետ քարը):

3. Ամեն. բոլոր բառերի բացառական հոլովաձևերը հարադրվում են ածականի ուղիղ ձևին: Գերադրականի կազմության այս եղանակը վերլուծական է: Օրինակ՝ ես (եմ) մեղավորը, թե դու, թե վիրջայես ամենից զուրկ ու ամենից մեղապարտ պատահմունքը. համենայն դեպս ուզում եմ քավել իմ մեղքը (ՎՏ, Ավետիք Իսահակյանին): Ամենից մեծ դոնով մտնելով թագուհին անցավ երկու փոքրիկ սենյակներ... (Մուր., Գեորգ Մարգարտունի): Նույն աղբի-

կրն էր՝ չճանաչելով չորս մտերիմ, հարազատ այնպես (Իս.)։ Նա էր բոլորից տախտակում ու համարակիր (Շիրվ., Քառս), Ամենից լավն են թվում կյանքում։ Ամենից թանկը ու բաղձալիմ (Գէ.)։

Իմաստի սաստկացման նպատակով երբեմն ածականի ուղիղ ձևի և ամենից. բոլորից ձևերի միջև զրվում են ավելի և շատ բառերը. օրինակ՝ Ամենից ավելի ազատ սերը սոսկալի մի հանցանք, մահացու մի մեղք է թվում քեզ (ՆԴ, Պայքար)։ Ամենից ավելի կապաժամախ ինչպիսիք ցնդած ծերունին (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր)։ Մի մոռանա, որ նա ամենից ավելի սխեմիկ թշնամի է Բագրատունի և Մամիկոնյան տոհմին... (ՍԶ, Պապ Թագավոր)։ ...Բայց ամենից շատ գեղեցիկ Աշքերն էին լուսաբյուր (ՀՇ)։

Գերադրականի իմաստ է արտահայտվում նաև այն դեպքում, երբ ածականի ուղիղ ձևին հարադրվում են ամեն լանից. ամեն ինչից բառակապակցությունները։ Այսպես՝ Հայրենիքը ամեն բանից բարձր է... (ԴԴ, Վարդանանք)։ ...Որը նրա համար ամեն բանից բազմ էր (ՆԴ, Զազունյան)։ Ամեն լանից լավ ու անուշ սիրեկանի դաղն է էլի (ԵԶ)։

4. Գոյականաբար զործածված ածականի հոգնակի բացառականը առաջրվում է ուղիղ ձևին։ Օրինակ՝ Մենք մատնված ջարդ ու գաղթի, Անրախտներից անբախտ՝ կյանքում... (ՊՍ, Անլուելի զանգակատուն)։ ...Ու երբ անցնեն մեր առջևից կտրիճները պայազատ, Հնարի՛, զարկի՛ ձեռքիդ խեճորն Անհաղթներից անհաղթին (ՀԹ, Փարվանա)։ Դու իմ նշենու անուշ նուշն էիր, Քննունդներից էլ զու լնուշ էիր... (ԱԳ)։ Աշխարհ, կտրիճ յար տուր ինձ Սիրուններից սիրունն եմ (ԱԳ)։

Գերադրականի կազմության այս եղանակը արտաքինապես կարող է հասկացվել ոչ թե զերադրական, այլ բաղդատական աստիճանի իմաստով, բայց իրականում նա արտահայտում է միայն գերադրականության նշանակություն, որովհետև առարկայի գերազանցությունը տվյալ հատկանիշի տեսակետից վերցվում է համասեռ բոլոր առարկաների համեմատությամբ, մի բան, որ բնորոշ է գերադրականին։ Այսպես՝ Նկստն Ստեփանյանը փաշերից փաշ էր. համեստներից համեստ օրինակում ցույց է տրվում նրա ավելի քաջ և համեստ լինելը բոլոր քաջերի ու համեստների նկատմամբ։ Եթե քաջ և համեստ հատկանիշների աստիճանը վերոհիշյալ ձևերում չվերցվեր համասեռ բոլոր առարկաների համեմատու-

թյամբ, ասյա գերադրականի փոխարեն բաղդատական աստիճան կունենայինք: Այդ միտքը հաստատվում է նաև նրանով, որ գոյականաբար կիրառված ածականի եզակի բացառականի և նրա ուղիղ ձևի առադրման դեպքում արտահայտվում է ոչ թե գերադրական, այլ բաղդատական աստիճանի իմաստ, քանի որ առարկայի առավելությունը տվյալ հատկանիշի տեսակետից դրսևորվում է միայն մեկ առարկայի համեմատությամբ. այսպես՝ համեստից համեստ, քաջից քաջ, ուժեղից ուժեղ և այլն:

5. Գերադրական աստիճանի կրկնությունը. ըստ որում, բաղդարիչներից առաջինը դրվում է եզակի բացառականով: Օրինակ՝ Մենք էլ ունենք մեր թշնամին. ամենաուժեղից ամենաուժեղը (ԴԴ, Վարդանանք): Արդ հպարտ է զողանջում մարդու ձայնը մեր հողում, Ազատական, երջանիկ, վեհագույնից վեհագույն (ԹՀ):

Այս կազմությամբ գերադրականը ևս պետք է համարել կրկնականի կամ սաստկական. քանի որ հատկանիշի բարձրագույն աստիճանը այստեղ նույնպես վերցվում է ոչ թե ածականի ուղիղ ձևի, այլ գերադրական աստիճանի համեմատությամբ: Դրա շնորհիվ էլ հենց ավելի սաստկացվում և ուժեղացվում է գերադրականության իմաստը: Գերադրականի սաստկացմանն ու ուժեղացմանը նպաստում է նաև գերադրականի կրկնությունը: Ինչպես ածականի ուղիղ ձևերի, այնպես էլ գերադրական աստիճանի կրկնությունը հիմնականում սաստկացնում և ուժեղացնում է հատկանիշի իմաստը:

6. Գոյականաբար գործածված ածականի հոգնակի բացառականի և նրա գերադրական աստիճանի առադրմամբ: Օրինակ՝ Բայց դու կընտրես քեզ չճանաչներից չճանաչալուն՝ արյաց արքայից արքայի աննման դուստրը (Բ, Սամվել): Փառք և գոհություն պայծառ Արամազդին, որ ինձ պարգևեց երջանիկներից ամենաերջանիկը լինելու վիճակը... (Բ, Սամվել): Այսպիսով, ՄԱԿ-ում... կներկայացվեն իրոք ազատ աշխարհի ազատներից ամենաազատ երկրները և չեզոք երկրները (ՄՀ):

Գերադրականի կազմության այս եղանակը նույնպես ուժեղացնում և սաստկացնում է գերադրական աստիճանի իմաստը կրկնակի կամ սաստկական գերադրականի նման: Սա հատկանիշի ավելի բարձր աստիճան է արտահայտում, քան ածականի հոգնակի բացառականի և ուղիղ ձևի առադրմամբ կազմվածները: Օրինակ՝

յժմիններից դժնագույն և դժնիններից դժնի, փառերից փառագույն և փառերից փառ և այլն:

7. Գոյականաբար գործածված ածականի հոգնակի տրականի և նրա ղերադրական աստիճանի կամ ուղիղ ձևի հարադրմամբ: Օրինակ՝ Սիրունների սիրունագեղն էիր ղյուղի... (ԱՎ): ...Եվ ես դարձա երջանկագույնը երջանիկների՝ Դարձա բանաստեղծ (ՍԿ): Վառվում էր հանցավոր կրքով դեպի միակ դուստրը՝ ամենագեղեցիկը գեղեցիկների (Շիրվ., 8):

8. Գերադրականության իմաստ է դրսևորվում, երբ նախադասության ստորոգյալը արտահայտված է լինել հավելավոր բայի ժխտական ձևով, իսկ ածականը բաղդատական աստիճանի է: Օրինակ՝ ...Ջրկա ֆեզանից գերիշ երազ, Քո անունից անուշ անուն... (ՎՏ): ...Աշխարհ անցիր, Արարատի նման ներմակ զագար չկա... (ԵԶ): ...Մոսկովից մեծ ֆաղաֆ—չիֆ (ԵԶ): ...Խակաչից վառ վարդ չկա... (ԱԳ): Թուսական զենքի՛ս պես հզոր զենք չկա... (ՀՄ):

Երբեմն հիշյալ տիպի նախադասության հետ կապակցվում է փան նախադրությամբ երկրորդական նախադասություն: Օրինակ՝ Չկա ավելի գեղեցիկ մի կին, փան Կոմսուհի էլլեն դե Կուրսին (ԵԶ):

10. Գերադրականությունն նշանակություն է դրսևորվում նաև այն դեպքում, երբ նախադասությունն ունի հարցական բնույթի որևէ բառ, իսկ ածականը բաղդատական աստիճանի է: Օրինակ՝ Քեղանից լավը կա՞ էս աշխարհում... (ՆԶ, Հացավան): Մի՞թե դրանից ավելի թշվառ, ավելի ողորմելի մարդ կա աշխարհիս երեսին... (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր): ...Ի՞նչ կա ջրից ավելի թանկ... (Գէ):

Այս տիպի նախադասությունների հետ երբեմն կապակցվում է փան նախադրությամբ որևէ երկրորդական նախադասություն: Այսպես՝ Ի՞նչ կա ավելի ծանր ու խղճալի, քան թև կսկիծը որդեկորույս մոր (ՊՄ, Անլուելի զանգակատուն):

ԲԱՑԱՐԶԱԿ ԳՆՐԱԴՐԱԿԱՆ

§ 206. Բացարձակ ղերադրականը ժամանակակից հայերենում կաղմվում է սաստկություն, աստիճան, չափ ու քանակ և այլ իմաստ արտահայտող մակբայների ու ածականների առադրմամբ՝ ածականի ուղիղ ձևին: Գերադրականի կազմության այդ եղանակը վերլուծական է: Բացարձակ ղերադրական աստիճան կազմող մակբայների ու ածականների քանակը երեք տասնյակի է հասնում:

Բացարձակ գերադրական աստիճան կազմող բառերը կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

1) Չափ ու Բանակ արտահայտող բառեր

Այդպիսի իմաստ են դրսևորում՝ շատ, չափազանց, անչափ, չափից դուրս, անսահման և այլն բառերն ու կապակցությունները: Օրինակ՝ Կարող եմ լինել և՛ շատ բարի, և՛ շատ չար, և՛ շատ լավ, և՛ շատ վատ, և՛ շատ երկշոտ, և՛ շատ ֆաջ (Շիրվ., Քաոս): Նրա վրա չափազանց վատ տպավորություն էր թողել Անուշ Ադամյանը (ՆՁ, ՀացաՎան): ...Իմ պատասխանը գուցե չափազանց հանդուգն կթվա (Բ, Սամվել): Նրա չափից դուրս հարուստ մազերը հագիվ էին ծածկվում գլխարկի տակ (ՆԴ, Մահ): Նրանցից ոմանք չափից դուրս գոռոզ են, ամբարտավան... (ԳՍ, Քեհրան, 2): Վերադարձել ես դու կրկին ահա Անչափ դժվարին մի ճանապարհով... (ԵԶ):

2) Աստիճան ցույց տվող բառեր

Այդպիսիք են՝ վերին աստիճանի, ծայր աստիճան (ծայրաստիճան), ծայրահեղ և այլն:

Վերին աստիճանի կապակցությունը լայն տարածում է ստացել և աստիճանաբար հեռանալով իր բառային իմաստից՝ վերածվում է գերադրականության իմաստ արտահայտող միջոցի: Օրինակ՝ Վարդանը մղվեց միջամտելու և թույլ չտալու վերին աստիճանի անվայել և հանդուգն արարքը... (ԴԴ, Վարդանանք): Այդ վերին աստիճանի աներկյուղ և անձնավստահ մարդը սկսել էր տատանվել (Բ, Սամվել):

Ծանոթ.— Մ. Նալբանդյանը գերադրականության նշանակությամբ վերին աստիճանի-ի փոխարեն գործածում է վերջին աստիճանի կապակցությունը: Օրինակ՝ վերջին աստիճանի ֆեոուշ է թատերգությանց ընտրությունը: Հայերի այլակերպ և վերջին աստիճանի պատառոտուն հանդերձները... մեզ տեղիք է տալիս ենթադրել մի ողբալի աղբատություն, Ես առայժմ աշխատում եմ քրականության վրա, մի վերջին աստիճանի ծանր գործ:

Այդ ձևը տարածում չգտավ մեր լեզվում: Մ. Նալբանդյանից հետո գրեթե ոչ մի հեղինակ գերադրականի նշանակությամբ չի գործածում վերջին աստիճանի կապակցությունը:

Գերադրականության իմաստ են արտահայտում նաև ծայր աստիճան կապակցությունը և ծայրանեղ ածականը: Օրինակ՝ Հնկա ծայր աստիճան ծանր ու տանջալից մի թմրության մեջ (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Նա զգաց, որ ամուսնու ծայր աստիճան հիվանդ ինքնասիրությանը տվեց մի այնպիսի հարված, որպիսին երբեք չէր տվել (Շիրվ., Քաոս): Այժմ դարձել են ծայրահեղ զգույշ և գաղտնապահ (ՆԶ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները):

Ծայր աստիճան բառակապակցությունը արդեն բռնել է մեկ բարդ բառի վերածվելու ուղին: Գեղարվեստական երկերում հանդիպում ենք նաև այդ ձևին: Այսպես՝ Լսել էր նաև, որ ծայրաստիճան սկստիվ աղչիկ է (ՆԶ, Հացավան): Փխլոն ծայրաստիճան խաղաղասեր մարդ էր (ՆԶ, Հացավան):

Ստ. Զորյանը գերադրականության իմաստով ծայր աստիճան-ի փոխարեն գործածում է միայն ծայր բառը: Այսպես՝ Ուրեմըն հարկ է, արքա, լինել ծայր զգույշ (ՍԶ, Պապ թագավոր): Այդ ձևը խորթ է մեր լեզվին:

3) Սաստկություն արտահայտող բառեր

Այդպիսի իմաստ են զրսևորում՝ սաստիկ, խիստ, սոսկալի, սաբսափելի, անտանելի և այլն: Օրինակ՝ Նրա համար սաստիկ անախոժ էր խաչիկյանի ներկայությունը (ՆԶ, Հացավան): Եվ արդարև, Կարոն համարվում էր մեր զպրոցի մեջ խիստ սրտոտ, համարձակ և աներկյուղ աշակերտ (Բ, Սամվել): Աշխատանքն այդ, Վանյա, սոսկալի դժվար է... (ԵԶ): Ծանր, սաբսափելի ծանր տպավորություն արավ մեզ վրա կույր հոր և որդու երևալը (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

4) Բացառիկություն և արտասովորություն արտահայտող բառեր

Այդպիսիք են՝ բացառիկ, բացառնակ, արտակարգ, արտասովոր և այլն: Այսպես՝ Ինչպե՞ս կարող էի ես ըմբռնել, որ նրա համար եղած առարկայական իրականությունից դուրս ուրիշ բացառնակ ստույգ իրականություն գոյություն ունի (Իս., Սրտի դատողությունը): Երիտասարդը արտակարգ բաբեկազմ էր ու գեղեցիկ (ԴԴ, Վարդանանք): Նա արտասովոր ուրախ տրամադրություն

մեջ էր¹⁷ (ՆԴ, ՄահՐ): Այդ օրը ամպերը արտասովոր սպիտակ էին... (ՆԶ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները):

Գերադրականության իմաստ են արտահայտում նաև անեկա-
րագրելի, աներևակայելի. անասելի, անպատմելի և այլ բառեր:
Այսպես՝ Քուշանների զորավարը՝ համարյա անմորուս, աներևա-
կայելի Բաջառոդը մի Լրիտասարդ, սուր, զվարթ նայեց այրուծիին...
(ԴԴ, Վարդանանք): Հանկարծ մեր գավառի լեռները, ձորերը, դաշ-
տերը վերածվում են ուրիշ տեսակի աշխարհի, անեկարագրելի
գեղեցիկ, առասպելական (Իս., Հայրենի հուշեր): Բինան-Ջադեն
անասելի գուհատ էր ու մոայլ (ԳՍ, Թեհրան, 1):

Բացարձակ դերադրական է կազմվում նաև զեր նախածան-
ցով, որը բաղադրվելով ածականի ուղիղ ձևին՝ արտահայտում է
հատկանիշի բարձրագույն աստիճանը: Օրինակ՝ գերհզոր, գերազ-
նիվ, գերեջանիկ, գերմաբուր. գերպայծառ, գերմարդկային, գերա-
հալք, գերաբժանի, գերաճուշ, գերապարզ, գերընտիր և այլն:
Գեր-ը, իբրև գերադրականության իմաստ արտահայտող ածանց,
սահմանափակ կիրառություն ունի մեր լեզվում:

Բացարձակ գերադրականի կազմության բազմազանությունը
հիմնականում պայմանավորված է մեր լեզվի մեջ քերականական
այդ կարգի արտահայտման ձևաբանական միջոցի բացակայու-
թյամբ:

ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐ ԶՈՒՆՆՅՈՎ ՈՐԱԿԱԿԱՆ ԱՌԱՎԱՆՆԵՐ

§ 207. Ինչպես արդեն նշվել է, որական և ոչ բոլոր ածական-
ները կարող են ստանալ համեմատության աստիճաններ:

Որական ածականների մի մասի համեմատության աստի-
ճաններ չստանալը հիմնականում պայմանավորված է նրանց
նշանակությամբ, որը թույլ չի տալիս հատկանիշի աստիճանավո-
րումներ մտցնելու: Համեմատության աստիճաններով չեն կարող
հանդես գալ պարզ, ածանցավոր և բարդ մի շարք որական ածա-
կաններ:

¹⁷ Արտասովոր ածականով կազմված գերադրականը չափազանց սահմանա-
փակ է մեր լեզվում: Նա կարող է ըմբռնվել նաև առավելական աստիճանի ի-
մաստով: Այսպես՝ «արտասովոր խելոք» կարող է նշանակել թե՛ շատ խելոք,
թե՛ սովորականից խելոք, ավելի խելոք: Առաջին իմաստով գերադրական է, երկ-
րորդ իմաստով՝ առավելական բաղդատական:

§ 208. Պարզ կամ արմատական ածականներից իրենց բառաչին ամենահիմնական իմաստով համեմատության աստիճաններ չեն կարող ստանալ՝ ամուլ, ամուրի, ազապ, անջատ, արու, էգ, դատարկ, զուրկ, լերկ, խորք, խռով, կույր, հավասար, ստերչ, աշխետ, մերկ, մուկ, որձ, հատուկ, հղի, ուր, ունայն, վուշ, լի և այլն:

§ 209. Ածանցավոր ածականներից համեմատության աստիճան չեն կարող կազմել՝

ա) Գոյականից ան ժխտական նախածանցով կազմված որոշ ածականներ, որոնք արտահայտում են ոչ թե վերացական, այլ ֆիզիկական հատկանիշ. օրինակ՝ անզուլիս, անտուն, անվերնագիր, անարհեստ, անոտ, անատամ, անամպ, անրեկեր, անհայր, անմայր, անանուն, անձայն, անշունչ, անտերև, անսրոյ և այլն: Հիշյալ ածականները չեն կարող համեմատության աստիճաններ ըստանալ, քանի որ նրանցում ամբողջովին ժխտվում, բացասվում է տվյալ հատկանիշի գոյությունը, մի բան, որ հնարավորություն չի տալիս նրանց աստիճանավորումներ ունենալու:

Ան նախածանցով կազմված վերացական հատկանիշ արտահայտող ածականների համար սովորական է համեմատության աստիճաններով հանդես գալը: Այսպես՝ անխիղ, անհույս, անհրապույր, անհամ, անմիտ, անհոտ, անշնորհ, անհաշակ, անհեկ, անզուր, անխել, անվախ, անզուր, անփութ և այլն: Սրանց մեջ ամբողջովին չի ժխտվում տվյալ հատկանիշը, ուստի կարող են տարբեր աստիճանավորումներ ունենալ:

բ) Ուղի վերջածանցով կազմված ածականները անխտիր. օրինակ՝ ջրովի, ցանովի, հավաքովի, ծալովի, կախովի, փողովի, ուզովի, բաժանովի, հնարովի, կծովի, կիսովի, վնարովի, բացովի, փակովի, շափովի, ւծովի, առնովի, լնարովի և այլն:

գ) Այլ վերջածանցով կազմված որոշ ածականներ. օրինակ՝ բառացի, տառացի, հարեանցի, մտացի և այլն: Նույն կազմությամբ իսկացի, նշմարացի, իրավացի, արդարացի և այլ ածականների համար սովորական է համեմատության աստիճաններ կազմելը (ամենախելացի, ավելի արդարացի, ամենաիրավացի և այլն):

դ) Այլոր ածանցով կազմված որոշ ածականներ. օրինակ՝ ատամնավոր, զուլավոր, զծավոր, դիմավոր, զսպանակավոր, բծավոր, իսլավոր, պոչավոր և այլն: Նման կազմությամբ արժեքավոր, լուսավոր, զլիսավոր, քունավոր, հիմնավոր, նշանավոր և

ռերը, որոնք ոչ թե հատկանիշի աստիճան, այլ պարզապես գույնի խտություն են արտահայտում: Այսպես՝ բաց կապտագույն, մուգ նարնջագույն, բաց վարդագույն, մուգ դարչնագույն և այլ կապակցություններ արտահայտում են գույնի տարբեր տեսակներ (բայց ոչ գույնի տարբեր աստիճաններ): Մուգ նարնջագույնը նարնջագույնի մի տեսակն է, բաց նարնջագույնը՝ մի այլ տեսակը: Սրանք նարնջագույնի համեմատության աստիճաններ չեն:

դ) Գոյականով և ածականով բարդված այն ածականները, որոնց առաջին բաղադրիչը երկրորդի խնդիրն է. օրինակ՝ գլխաբաց, ձյունահեմակ, արյունահորդ, լուսավարաբ, մազագուրկ, ստարորիկ, ծիրանավառ, հողմաբեր, կրծմարաց, ծածղախիտ, անձրևախառն, ցամախառը, կարկտախառն, արյունախառն և այլն:

ե) Գոյականով և բայով բարդված որոշ ածականներ. այսպես՝ ոսկեզօծ, Երկնասլաց, մութագլեծ, ազգուրաց, կապագլեծ, խավաբածին, հողմածեծ, կայծակնացայտ, մանվածապատ, մամռապատ, մարմարակերտ, քչամասուստ, միլիոնակույ, թևաբեկ, լուսաբուխ, զարնանարե, Երկրակալ, արնածուր, զրահապատ, շղթայակապ, արևածին, Երկաթաշեն, սովամեռ, բնատուր, հրկեհավառ և այլն: Նույն կազմությամբ որոշ ածականներ ունեն աստիճանավորումներ. օրինակ՝ համբերատուր, ռխակալ, հայրենասեր, հուսահատ, սանձաբձակ, սրտացավ, աշխատասեր, փառամեղ, ուշադիր, ահարկու, հյուրընկալ, ննաբազետ, ուշագրավ, ծածղաշառժ, մշուշապատ և այլն:

զ) Անի ածանց ունեցող այն ածականները, որոնք բարդված են թվականով ու գոյականով և արտահայտում են նյութական (իրային) առարկաների հատկանիշ. օրինակ՝ Երկկողմն հի. Երկվեղկանի, Երկփողանի, միաշփանի, միտտանի, հինգվանկանի, հինգխոփանի, ուրծայնանի, վեցլաբանի և այլն:

է) Մակբայով և ածականով կամ գոյականով բարդված որոշ ածականներ. օրինակ՝ բազմադժվար, բազմախառն, բազմաղեա, բազմահմուտ, բազմաշարչար, բազմափորձ, մշտադալար, մշտագլար, մշտուրախ և այլն:

ը) Ածականից և բայից կամ գոյականից կազմված որոշ ածականներ. օրինակ՝ զանգրահեր, զարչահոտ, դալարաթև, զրվարթածայն, քախձօրոհ, բուխամազ, լիարուռն, խորասույզ, համ-

բահու, մեծաշղիմ, նորահնար, նորափայլ, շարագուշակ, շարավաստակ, սաստկաշունչ, սևազգեստ, սևահեռ, ֆաղցրօրոք, ֆաջալանջ և այլն: Նույն կազմությամբ համեմատության աստիճաններ ունեցող ածականների թիվը բավական շատ է. այսպես՝ արդարադատ, առատածեղ, արխախտ, բարձրածայն, դանդաղաշարժ, բուլակագիմ, լուսկյաց, խորիմաստ, իստաղանակ, հաստատակամ, ձրիակեր, մեծամիտ, ներանկատ, շֆեղսգարդ, սլարգամիտ, սառնարյուն, սառնասիւտ, սրտմիտ և այլն:

թ) Երկու ածականներից բարդված որոշ ածականներ. օրինակ՝ դեղնականաչ, քարմազեղ, խաժակապույտ, ծաղկախավար, կարմրաչեղ, հեզագեղ, մաքրաչինջ, մեծապայծառ, մեծափարթամ, շիկակարմիր և այլն: Այդպիսի կազմությամբ ածականների ճշշող մեծամասնությունը կարող է ստանալ համեմատության աստիճաններ:

ժ) Դերանունից և բայարմատից կամ ածականից բաղադրված ածականների մի մասը. օրինակ՝ ալլազգի, ալլասեռ, ինքնաբուխ, ինքնախար, ինքնահաճ, ինքնահոժար, ինքնաշարժ և այլն: Նույն կազմությամբ եսամոլ, ինքնագլուխ, ինքնահավան, ինքնատիպ, ինքնասեռ, ինքնավստահ, ինքնուրույն և այլ ածականների համար սովորական է համեմատության աստիճաններով հանդես գալը:

Ինչպես տեսանք, համեմատության աստիճաններ չկազմող որակական ածականների քանակը բավական շատ է մեր լեզվում: Նրանք թեև չեն կարող համեմատության աստիճաններ ստանալ, բայց մնում են որպես որակականներ, չեն անցնում հարաբերականների շարքը: Իսկ ակամ և ալիկ ածանցներով կազմված մի շարք ածականներ, իրենց որոշ իմաստներով համեմատության աստիճաններ ստանալով, աստիճանաբար հեռանում են հարաբերականներից և անցնում որակականների շարքը, ձեռք բերելով վերջիններիս բնորոշ հատկանիշները:

§ 211. Ակամ և ալիկ ածանցներով կազմված հարաբերական ածականներից համեմատության աստիճաններ են ստանում՝ անբարոյական, անմիջական, առաձգական, առաջադիմական, արտահայտչական, արմատական, բանաստեղծական, բարեկամական, ընկան, գովական, գործածական, դյուրական, դյուցադնական, դեմոկրատական, դրամատիկական, էական, ընկերական, թշնամական, թովչական, լիրիկական, կախարդական, կենսական, կըտ-

ըրական, կուլտուրական, հակասական, հավանական, հետևողական, հետաքրքրական, հերոսական, հուզական, ճակատագրական, մասնայական, մարտական, միասնական, միխիթարական, նախնական, նվիրական, ողբերգական, պատվական, ռեալիստական, սովորական, ստիպողական, վերացական, վիրավորական, վճռական, տարրական, տիպական, փոփոխական, քննադատական, զրքային, դժոխային, ճգնաժամային, մարդկային, մղձավանջային, ներկային, չորային, սկզբունքային, հարվածային, փողոցային և այլն:

Ական և այլն ածանցներով վերոհիշյալ ածականների մի մասը, որականաների իմաստով գործածվելով, ժամանակի ընթացքում կարող են անցնել վերջիններիս շարքը:

ԱՄԱԿԱՆԻ ՀՈՒՈՎՈՒՄԸ

§ 212. Ինչպես արդեն նշվել է, ածականների քերականական առանձնահատկություններից մեկն էլ նրա շոյովվելն է: Թեև ածական անվանը հատուկ չէ հոլովի կարգը, սակայն գոյականաբար գործածվելիս նա հոլովվում է՝ ստանալով գոյականի պաշտոնները: Գոյականաբար կիրառվելիս կարող են հոլովվել և՛ որակական, և՛ հարաբերական ածականները, ընդ որում, նրանք ենթարկվում են ի հոլովման և ուղղականում միշտ ստանում են ր կամ և որոշիչ հոդը: Կան ածականներ, որոնք վերաբերում են միայն անձի (առաջավոր, հայրենասեր, մեծամիտ), որոշ ածականներ էլ գոյականաբար գործածվում են միայն իրի վերաբերելով (լուսավոր, կանաչ), վերջապես կան ածականներ էլ, որոնք կարող են վերաբերել թե՛ անձի, թե՛ իրի (թույլ, ուժեղ, մեծ, փոքր): Անձի վերաբերելիս ածականը ներգոյականի հոլովում սովորաբար ունի վերջավորություն չի ստանում. ներգոյականի իմաստը այդ դեպքում դրսևորվում է տրականի և մեզ կապի միջոցով: Ունի ստանում են իրի վերաբերող ածականի ներգոյական հոլովաձևերը:

Այսպես՝

ուղղ. առաջավորը

հայրենասերը

տրակ. առաջավորի(ն)

հայրենասերի(ն)

րաց. առաջավորից

հայրենասերից

պործ. առաջավորով

հայրենասերով

ներգ. —

—

լուսավորը	կանաչը
լուսավորի(ն)	կանաչի(ն)
լուսավորից	կանաչից
լուսավորով	կանաչով
լուսավորում	կանաչում

ԱՄԱԿԱՆԱԿԵՐՏ ԱՄԱՆՑՆԵՐ

§ 213. Ժամանակակից հայերենում թեև ածականը, իբրև խոսքի մաս, չունի ձևական այնպիսի հատկանիշ, որով տարբերվի մյուս խոսքի մասերից, այսինքն՝ ձևով, ձևաբանորեն չի առանձնանում այլ կարգի բառերից, սակայն մի շարք ածականներ, այնուամենայնիվ, իրենց կազմությամբ սահմանազատվում են մյուս խոսքի մասերից: Իբրև այդպիսի հատկանիշ ծառայում են ածականակերտ ածանցները:

Ածականակերտ ածանցները բավական շատ են մեր լեզվում: Դրանց մի զգալի մասը հիմնականում հանդես է գալիս միայն ածականների կազմության մեջ, մյուս մասը կա՛մ հավասարապես մասնակցում է նաև այլ խոսքի մասերի կազմությանը, կա՛մ էլ որոշ դեր է կատարում այլ կարգի բառերի կազմության մեջ¹⁸: Ածականակերտ բոլոր ածանցները բառակազմական տեսակետից հավասարաբեք չեն: Դրանց մի մասը սահմանափակ կիրառություն ունի և հանդիպում է ընդամենը մի քանի օրինակների մեջ, մյուս մասը չափազանց կենսունակ է և ակտիվ դեր է կատարում ածականների կազմության մեջ:

Ածականա՛կե՛րտ ածանցները բաժանվում են երկու խմբի՝

ա) որական կան ածականներ կերտող,

բ) հարաբերական ածականներ կերտող:

Եթե որական կան ածականները կազմվում են և՛ նախածանցներով, և՛ վերջածանցներով, ապա հարաբերականների կազմության մեջ հանդես են գալիս միայն վերջածանցները:

¹⁸ Այստեղ հիմնականում քննության են առնվում այն ածանցները, որոնցով միայն ածականներ են կերտվում, այլև նրանք, որոնց համար թեև բնորոշը ածականների կերտելն է, սակայն հանդես են գալիս նաև այլ խոսքի մասերի, հատկապես գոյականների կազմության մեջ:

ՈՐԱԿԱԿԱՆ ԱԾԱԿԱՆՆԵՐ ԿԵՐՏՈՂ ՆԱԽԱԾԱՆՑՆԵՐ

§ 214. Որակական ածականներ կազմող նախածանցների թիվը 20-ի է հասնում: Դրանց մի մասը ժխտական իմաստ է արտահայտում: Այդպիսիք են *ան*, *ոսյ*, *դժ*, *տ*, *չ*: Սրանցից ակտիվ դեր է կատարում միայն *ան*-ը, մյուսները հանդես են գալիս միայն մի քանի բառերի կազմության մեջ: Այլ, *դժ*, *տ*, *չ* ածանցներով են կազմված՝ *ապաշնորհ*, *ապերջանիկ*, *ապերախտ*, *ապարախտ*, *ապուրինի*, *դժբախտ*, *դժգոհ*, *դժգույն*, *դժմիտ*, *դժկամ*, *տգեղ*, *տգետ*, *տկար*, *տհաա*, *տմադղի*, *չրեւ*, *չտես*, *չկամ*, *չհաս* և այլն:

§ 215. Ան-ը ածականներ է կերտում գոյականից, ածականից, բայահիմքից և այլ բառերից, Օրինակ՝ *անտուն*, *անգութ*, *անկախ*, *անամոր*, *անգործ*, *անօրեան*, *անզգույշ*, *անազնիվ*, *անճառատ*, *անհամեստ*, *անծանօր*, *անզուսպ*, *անհաշտ*, *անւրեւ*, *անկոշ*, *անխնամ*, *անբաժան*, *անզգա*, *անասան* և այլն:

ՈՐԱԿԱԿԱՆ ԱԾԱԿԱՆՆԵՐ ԿԵՐՏՈՂ ՎԵՐՋԱԾԱՆՑՆԵՐ

§ 216. Որակական ածականներ կազմող վերջածանցները բավական շատ են մեր լեզվում: Դրանցից մի քանիսը վաղուց կորցրել են իրենց բառակազմական կենսունակությունը և քարացած ձևով հանդես են գալիս սահմանափակ թվով բառերում: Այդպիսիք են՝ *աշ*, *արիմ* (և *րիմ*), *եմ* (իմ), *եցիկ*, *ոտի*, *գար* և այլն: Նշված ածանցներով են կազմված *թքվաշ*, *մատղաշ*, *մտերիմ*, *ռխերիմ*, *հավատարիմ*, *ուշիմ*, *խոհեմ*, *երգեցիկ*, *ազդեցիկ*, *գեղեցիկ*, *հեռտի*, *սնոտի*, *օտարոտի*, *խելագար*, *լեզվագար*, *ցավագար* և այլ ածականներ:

Որակական ածականներ կերտող կենսունակ վերջածանցներն են՝ (ա)վոր, (ա)վետ, ավուն, եղ, կօտ, ոտ, իկ, լիկ, ուկ, ագույն, ին, ան, ուն, աւար, իշ, ովի, ունակ և այլն, որոնք հիմնականում կազմում են ածականներ, կան նաև այնպիսիները, որոնք հանդես են գալիս նաև գոյականների կազմության մեջ:

§ 217. (Ա)վետ-ը ածականներ է կերտում մի բանով առատ լինելու, դրանից շատ ունենալու նշանակությամբ, Օրինակ՝ *հոտավետ*, *ծաղկավետ*, *շահավետ*, *օգտավետ*, *կանաչավետ*, *սիգավետ*, *արդյունավետ* և այլն:

§ 218. (Ա)վուր ածանցով ածականներ են կազմվում գոյականներից, ածականներից բայահիմքերից՝ մի բան ունենալու, մի բան կատարողի, գործողի և այլ նշանակությամբ: Օրինակ՝ լուսավոր. մտավոր. արժևալու. դիմավոր. բանավոր. հանցավոր, վիրավոր. բունավոր. խալավոր. սգավոր. նպաստավոր. կեղծավոր. հեռավոր և այլն:

Նույն կազմությամբ կան նաև որոշ գոյականներ. այսպես՝ թագավոր. դատավոր. շխտավոր, ձիավոր, աշխատավոր, սակրավոր, ջրվոր. ուղևոր և այլն: Սրանց մեծ մասը միայն գոյական է: Կան և այնպիսիները, որ ունեն գոյականի և ածականի խոսքի մասային իմաստ:

§ 219. Եվ ածանցը բավական կենսունակ է մեր լեզվում: Նրանով ածականներ են կազմվում գոյականներից, մասամբ նաև ածականներից ու բայահիմքերից, որոնք դրսևորում են մի բան ունենալու, տվյալ բանից շատ ունենալու հատկանիշ: Օրինակ՝ զուբեղ, ուժեղ. համեղ. հաննաբեղ. քիկնեղ, ամեղ, մարմնեղ. հնչեղ. շնչեղ. ձայնեղ. շփեղ. վառսեղ և այլն:

§ 220. Ուտ-ը ածականներ է կերտում գոյականից, որոնք արտադատում են տվյալ գոյականով արտահայտված առարկան, իրը կամ Լրևույթը ունենալու (իր վրա կրելու) հատկանիշ: Օրինակ՝ բրդոտ. կրճոտ. կեղտոտ, կրակոտ, եռանդոտ, քեփոտ, ճանճոտ, թախճոտ. հողոտ. փոշոտ, յուղոտ, ոսկրոտ, խալոտ, մսոտ և այլն:

Ուտ ածանցով բայահիմքերից կազմված ածականները արտահայտում են ոչ միայն տվյալ բանը ունենալու, այլև այն կատարելու համար ունակ լինելու իմաստ: Օրինակ՝ հեղճոտ, կասկածոտ խանդոտ. վառանդոտ:

§ 221. Կոտ ածանցը, դրվելով բայարմատների և ածականների վրա, կազմում է ածականներ տվյալ բանից շատ ունենալու նշանակությամբ: Օրինակ՝ սլանալկոտ. զայրացկոտ, ամաշկոտ, վախկոտ. ծիծաղկոտ, սլաքծեկոտ, բարկացկոտ. ցասկոտ, բեկոտ, դանդաղկոտ. խառկոտ և այլն:

§ 222. Իկ ածանցը դրսևորում է նվազա-փաղաքշական (նաև՝ նվաստական) և սաստկական իմաստ: Դրանով ածականներ են կազմվում գոյականներից, բայահիմքերից և ածականներից: Օրինակ՝ կուզիկ, աշխարհիկ, թափանցիկ, շրջիկ, բնրացիկ, թուուցիկ, մածուցիկ, անառիկ, հուշիկ, խաբուսիկ, սլացիկ, բացառիկ, պայթուցիկ: Իկ ածանցը հանդես է գալիս նաև բարդությունների մեջ.

այսպես՝ բարեկեցիկ, մեկամաղձիկ, սրտամմիկ, փառասլացիկ, բրոնզագրոսիկ, վաղամեռիկ և այլն: Նշված ածանցը, բաղադրվելով ածականներից, սաստկացնում, երբեմն թուլացնում, հաճախ էլ փառաքչական իմաստ է հաղորդում ածականներին: Օրինակ՝ փոփոխիկ, մեղմիկ, ֆաղցրիկ, կլորիկ, լավիկ, հանդարտիկ, հեզիկ, ժիրիկ, գանգուրիկ, ֆեմուշիկ:

§ 223. Լիկ ածանցը սահմանափակ կիրառություն ունի, հանդես է գալիս բնղամենը մի քանի ածականների կազմության մեջ: Լիկ-ը հիմնականում դրվում է ածականների վրա և իկ ածանցի նման նվազա-փառաքչական իմաստ է արտահայտում (քիլիկ, կարնիկ, բարալիկ, հասուլիկ, քմվիլիկ):

§ 224. Ուկ-ը դրսևորում է նվազա-փառաքչական իմաստ իկ ածանցի պես: Նրանով ածականներ են կազմվում գոյականներից, բայահիմքերից կամ բայարմատներից և ածականներից: Օրինակ՝ սիլիկ, կտրուկ, հատուկ, լանուկ, հեղհեղուկ, վաղաճասուկ, սրտամաշուկ և այլն: Դրվելով ածականների վրա՝ նրբբանգային ուրոշ իմաստ է հաղորդում նրանց. այսպես՝ տափ—տափուկ, գեր—գիրուկ, չոր—չորուկ, սև—սևուկ, իսկ—իսկուկ, խեղճ—խղճուկ և այլն:

Ուկ-ը հանդես է գալիս նաև գոյականների կազմության մեջ (արդուկ, խաչմերուկ, հանելուկ, միջուկ, հեղուկ):

§ 225. (Ա)գույն ածանցը կազմում է որակական ածականների գերադրական աստիճանը: Այսպես՝ լավագույն, ումեղագույն, վատքարագույն, գեղեցկագույն, բարձրագույն, նորագույն, հզորագույն, ազնվագույն, փստակագույն, գերագույն և այլն: Այս ածանցով կազմվում է միայն ուրոշ թվով ածականների գերադրականը: Իբրև գերադրականության դրսևորման միջոց այն լայն տարածում չունի:

§ 226. Ավույն ածանցը ածականներ է կազմում հիմնականում ածականներից: Դրվելով համի, գույնի, շափի և այլ իմաստ ունեցող ածականների վրա, ցույց է տալիս տվյալ հատկանիշի ոչ լրիվ դրսևորումը: Այսպես՝ հաստավույն նշանակում է ոչ լրիվ հաստ, կանաչավույն՝ ոչ լրիվ կանաչ, կանաչին մոտ: Ավույն ածանցով են կերտված նաև կարճավույն, բարակավույն, կապտավույն, սևավույն, կարմրավույն, դեղնավույն, ֆաղցրավույն, դաունավույն, խենքավույն, և այլ ածականներ:

§ 227. Ին ածանցով կազմվում են ածականներ տարբեր բառերից: Օրինակ՝ վերին, ներքին, արտաքին, ետին, առաջին, վերջին, միջին, նախկին, կարգին, ստորին: Ին-ը դրվելով ածականների վրա՝ մեծացնում է տվյալ հատկանիշի աստիճանը: Օրինակ՝ դժվար—դժվարին, դուր—դուրին, լուռ—լուին, խոր—խորին, մութ—մութին, անհնար—անհնարին, նուր—նուրին և այլն:

Այստեղ ածանցավոր ձևերը հատկանիշի չափի տեսակետից առաջնություն են հանդես բերում պարզ ածականների նկատմամբ:

§ 228. Ան վերջածանցը հավասարաչափ մասնակցում է և՛ ածականների, և՛ գոյականների կազմությանը: Նրանով կերտվում են գոյականներ և ածականներ: Ան-ը, դրվելով բայարմատների կամ գոյահիմքերի վրա, կազմում է ածականներ ենթակայական դերբայի նշանակությամբ: Օրինակ՝ կպչան, կծան, ծորան, ծվծվան, նոնոան, զնզնան, փշան, կթան, դուրեկան, վազան և այլն: Ան-ով կազմված գոյականները ևս բավական շատ են (շրջան, վիպասան, ծծան, կովան, իշխան, խթան, ոլորան):

§ 229. Ուն-ը իրրև ածականակերտ ածանց, չափազանց կենսունակ է հայերենում: Բազադրելով բայարմատներին (երբեմն նաև որոշ գոյականների ու ածականների), կազմում է ածականներ ենթակայական (նաև՝ հարակատար) դերբայի նշանակությամբ: Օրինակ՝ ասուն, խոսուն, գիտուն, շաժժուն, սահուն, փայլուն, հոսուն, կպչուն, զգայուն, մեայուն, սովուն, գործուն, ցայտուն, նրկուն, ժպտուն, հասուն, լեցուն, փխրուն, եռուն, հորդուն, բեղուն, փիուն, զնգուն, ծավալուն, վառառուն, զառառուն, պսպղուն, բեկբեկուն, կեռկեռուն և այլն:

§ 230. Արա ածանցով կերտվում են թե՛ գոյականներ, թե՛ ածականներ: Գոյականներ են շինարար, հավաքարար, կազմարար, հուշարար, ցուցարար և այլն: Արա-ը ածականներ է կազմում. ա) գոյականներից (աղետարար, կենսարար, կենարար, գործարար, լուսարար, տնարար, պրուցարար, կատակարար), բ) բայարմատներից (կործանարար, փրկարար, վնասարար, կովարար, զեղծարար, ստեղծարար), գ) ածականներից (խռովարար, ուրախարար, հաշտարար, նորարար, զովարար, թովչարար): Նշված բոլոր ածականներն էլ դրսևորում են ենթակայական դերբայի իմաստ:

§ 231. Իչ ածանցը հանդես է գալիս թե՛ գոյականների, թե՛ ածականների կազմության մեջ, սակայն ածականների կազմու-

թյան մեջ ավելի կենսունակ է, քան գոյականների, Իշ-ով կազմված գոյականներից են՝ Լեզիչ, գրիչ, Բերիչ, Բրիչ, սեղմիչ, բնակիչ, սրբիչ, նկարիչ, վարիչ: Իշ-ը, ղրվելով բայարմատների կամ բայահիմքերի վրա, կազմում է ածականներ ող ածանցի նշանակությամբ: Օրինակ՝ լուսիչ, հմայիչ, կախարհիչ, խանգարիչ, խորտակիչ:

§ 232. Ովի ածանցը ածականներ է կերտում հիմնականում բայարմատներից: Նա լայն ստրածում ունի հատկապես ժողովրդական-խոսակցական լեզվում, որից և անցել է արդի գրական լեզվին: Ովի ածանցով կազմված ձևերը համանիշություն են հանդես բերում կա՛մ հարակատար, կա՛մ կրավորական բայերի ենթակայական դերբայի ձևերին: Այսպես՝ գնովի = գնած (գնվող), բացովի = բացած (բացվող), ցանովի = ցանած (ցանվող), ծալովի = ծալվող, ջրովի = ջրվող, վճարովի = վճարվող և այլն: Նշված ածանցը հանդես է եկել նաև կախովի, սարճովի, բերովի, փակովի, առնովի, ածովի, պնդովի, բաժանովի, գտնովի, ընտրովի, հնարովի, փամովի, փաղովի և այլ ածականների կազմության մեջ:

ՀԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԱԾԱԿԱՆՆԵՐ ԿԵՐՏՈՂ ԱԾԱՆՑՆԵՐ

§ 233. Հարաբերական ածականներ են կազմվում ային, ական, յա, ե, յան, առ, անի, Ի¹⁹ ածանցներով: Սրանցից չափազանց լայն տարածում ունի հատկապես ային-ը:

§ 234. Ային ածանցը ժամանակակից հայերենի ածականակերտ ամենագործուն ածանցներից է: Նրանով հարաբերական ածականներ են կազմվում հիմնականում գոյականներից: Սա համանիշ է ական ածանցին: Հիմա էլ կան ղրանցով կազմված զուգահեռ ձևեր, սակայն ական-ը իր տեղը գիշում է ային-ին, վերջինիս գործածությունը մեծանում է ական-ի հաշվին: Այժմ մեր լեզվում լայն կիրառություն ունեն ային ածանցով բազմաթիվ ածականներ: Դրանցից են՝ ավանային, շրջանային, ատոմային, ջրածնային, գործարանային, գաղութային, ֆաղաֆային, կուլակային, կոլ-խոզային, բետոնային, հիվանդանոցային և այլն:

¹⁹ Ի ածանցով կազմվում են նաև որակական ածականներ (արի, վայրի, ծրի, աղի, բոնի, բարի, երկդիմի, արժանի, արդի, հավաստի, կատաղի, հարգելի, գովելի, ատելի, անկարելի, անտեսանելի, անհավատալի և այլն): Ի-ն ավելի ակտիվ գեր ունի որակական, քան հարաբերական ածականների կազմության մեջ:

Ային-ը ածականներ է կերտում վերաբերական այս կամ այն նշանակությամբ, որոնք արտահայտում են տրական, բացառական, ներգոյական հոլովների իմաստներ: Օրինակ՝ ծովային, ջրային, լեռնային, օդային, ցամափային, հարավային, հյուսիսային, գիշերային, ձմեռային, ամառային, աշնանային, բնակարանային, բանտային, եկամտային, մթերային, դասակարգային և այլն: Ային-ով կազմված որոշ ածականներ արտահայտում են մի բան ունենալու, կրելու նշանակություն և այդ տեսակետից երբեմն համանիշություն են հանդես բերում ու ածանցով կազմված ձևերի նկատմամբ, Այսպես՝ նահնային—նահնուտ, լեռնային—լեռնուտ, մոլեկուլային—մոլեկուլներ պարունակող, աղային—աղ ունեցող, կրային—կիր պարունակող, ջրածնային—ջրածին ունեցող (պարունակող) և այլն:

§ 235. Ական-ը ևս ժամանակակից հայերենի ածականակերտ գործուն ածանցներից է: Նրանով կազմվում են ածականներ գոյականներից, բայարմատներից և ածականներից: Ական-ով կերտված ածականները արտահայտում են որևէ բանի հատուկ լինելու, պատկանելության կամ վերաբերության և այլ իմաստներ: Օրինակ՝ հայրական, մայրական, ևղբայրական, մանկական, գյուղացիական, տոնական, բաղաձայնական, հայկական, ռուսական, հոգեկան, բուսական, կենդանական, հրամայական, արդիական, արական, իգական, փաղափշական, գոեհական, առողջական և այլն²⁰:

Ական-ը մասնակցում է նաև գոյականների կազմությանը: Նրանով կազմված որոշ ձևեր կա՛մ միայն գոյական են, կա՛մ էլ միաժամանակ համատեղում են ածականի և գոյականի խոսքի մասային իմաստներ (համալսարանական, ճեմարանական, ազգական, զինվորական, գաղթական, մտավորական, գիտնական, հոգեօրական, բուրդայական, մահմեդական, ստախանովական):

§ 236. Յա ածանցով գոյականներից կազմված ածականները ցույց են տալիս տվյալ նյութից պատրաստված, կազմված կամ առաջացած լինելը: Օրինակ՝ ոսկյա, առծաթյա, երկաթյա, փայտյա, մետաֆայա, բրդյա և այլն: Ավելանալով ածական, թվական կամ գոյական բաղադրիչ ունեցող բարդություններին՝ յա ածանցը

²⁰ Ածականներից ական ածանցով կազմվածները երբեմն իմաստային երբեք են հանգես բերում այն ձևերի նկատմամբ, որոնցից կազմվել են, երբեմն էլ դրանց միջև իմաստային տարբերություն չի նկատվում:

որակական ածականներ է կազմում մի բան ունեցողի նշանակութեամբ (սևաշյա, խոշորաշյա, միանձնյա, ֆառտնյա, հրաշյա):

Յա ածանցով տեղի անուններից կազմվում են ածականներ, որոնք ցույց են տալիս տվյալ տեղում կամ ժամանակում եղած, գտնված կամ գոյություն ունեցած հատկանիշ: Այսպես՝ ծովափնյա, ստորերկրյա, օտարերկրյա, միջերկրյա, եռամսյա, երկամյա, փամայա, յոթնամյա, տասնօրյա, հինգօրյա և այլն:

§ 237. Ե ածանցը նույնանիշ է յա-ին. սա ևս գոյականներից ածականներ է կազմում, որոնք արտահայտում են առարկայի հատկանիշը կազմության տեսակետից, այսինքն՝ ցույց են տալիս առարկայի ինչ նյութից լինելու հատկանիշ: Օրինակ՝ ոսկե, արծաթե, փայտե, բրդե, բրնձե, մարմարե, պողպատե: Սրանք ունեն յա ածանցով կազմված զուգահեռ ձևերը (փայտե—փայտյա, երկաթե—երկաթյա):

Որոշ գոյականներից վերը նշված նշանակութեամբ ածականներ են կազմվում միայն և ածանցով (կավե, հողե, սատինե, մորթե, ռետինե, ֆառե): Սրանք չունեն յա ածանցով կազմված զուգահեռ ձևեր:

§ 238. Յան ածանցը սովորաբար գոյականներից ածականներ է կազմում մի բան ունեցողի, տվյալ ժամանակում կամ տեղում լինելու, այդ տեղին կամ ժամանակին հատուկ լինելու, այլև սերման կամ ծագման նշանակությամբ: Օրինակ՝ երկլեզվյան, հինգթևյան, աջակողմյան, ձախակողմյան, երևանյան, մոսկովյան, արևմտյան, արևելյան, ամերիկյան, հնադարյան, միջնադարյան, առավելատյան, երեկոյան, հունվարյան, մարտյան, մարտ-լենինյան, միշուրինյան, հեգելյան: Նշված ածանցով կազմվում են նաև գոյականներ (վարդանյան, Պողոսյան, Հակոբյան, Բաղայան, Գրիգորյան): Յան-ը այստեղ հանդես է եկել ազգանունների կազմության մեջ:

§ 239. Ի ածանցը գոյականներից ածականներ է կազմում առարկայի տվյալ նյութից պատրաստված լինելու նշանակությամբ: Օրինակ՝ արծաթի, երկաթի, պողպատի, փայտի, կավի և այլն: Սրանք նույնանիշ են յա. Ե ածանցով կազմված ձևերին (երկաթյա—երկաթե—երկաթի, փայտյա—փայտե—փայտի): Պետք է նկատել, որ ի-ն կարող է գիտակցվել նաև իբրև հոլովական վերջավորություն (արծաթի կտոր, երկաթի ջարդոն, փայտի մնա-

ցորդ)։ Խնածականներ է կազմում անորոշ դերբայից։ Օրինակ՝ սիրելի, համակրելի, ցանկալի, անցանկալի, անդրդվելի, անսպասելի, անհերքելի և այլն²¹։

§ 240. Ատ-ը, որ առաջ է եկել հատարմատի հ-ի անկումով (հատ > ատ), գոյականներից ածականներ է կերտում մի բան չունենալու, դրանից զուրկ լինելու նշանակությամբ։ Օրինակ՝ գունատ, կոնատ, կիսատ, քնատ, պոչատ։ Նույն կազմությամբ որոշ բառեր գոյականի խոսքի մասսային արժեք ունեն (միջատ, ջոկատ, փայտատ, հեղեղատ)։

§ 241. Անի ածանցը ածականներ է կազմում գոյականներից, որոնք արտահայտում են առարկայի տվյալ բանը ունենալու հատկանիշ։ Օրինակ՝ գեղանի, պիտանի, լեզվանի և այլն։ Պետք է նշել, որ այս ածանցը հիմնականում հանդես է գալիս թվականից կամ ածականից բաղադրված բարդությունների մեջ։ Ինչպես՝ միոտանի, երկփեղկանի, երկերեսանի, հինգվանկանի, ութձայնանի, նուրբլարանի, սուրղլխանի և այլն։

Հիմնականում սրանք են ածականակերտ ածանցները, որոնցից մի զգալի մասը սահմանադատիչ դեր է կատարում ածականները այլ խոսքի մասերից տարբերելու գործում։

²¹ Անորոշ դերբայից ի ածանցով կազմվածները հիմնականում որակական ածականներն են։ Ուստի դրանք այստեղ հանգամանորեն չեն քննվում։

ԹՎԱԿԱՆ

ԹՎԱԿԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ԽՈՒՔԻ ՄԱՍ

§ 242. Թվականների վերացարկման աստիճանը կոնկրետ առարկաներից շատ ավելի մեծ է, քան մյուս խոսքի մասերինը: Հենց այդ պատճառով էլ նրանք այժմյան նշանակութամբ բոլորովին չեն կապվում այն առարկաների հետ, որոնց անունից ծագել են համապատասխան իմաստային հիմքի վրա:

Հաշվական ամենատարածված և կատարելագործված դրույթյունը տասնորդականն է, որը հատուկ է հայերենին և մյուս հնդեվրոպական լեզուներին: Համրանքի տասնորդական սիստեմ ունեցող լեզուներում 1—10 թվերը ունեն առանձին անուններ, 11—99 (բացառությամբ տասնյակների) կազմվում են հավելումով, իսկ տասնյակները, հարյուրավորները, հազարավորները և այլն՝ բազմապատկմամբ: Այսպես՝ տասնինն = $10 + 9$, քսանհինգ = $20 + 5$, հիսուն = $5 \cdot 10$, յոթանասուն = $7 \cdot 10$, երկու հարյուր = $2 \cdot 100$, երեք հազար = $3 \cdot 1000$ և այլն: Հայերենում հանդիպում է շուրս ֆան, երկու ֆառասուն և նման արտահայտություններ: Օր. Չորս ֆան տարիս լրացավ... (ՀԹ, Հառաչանք): — Համ իշխան, համ դավաճան, դժվար է ձեր բանը, երկու ֆառասուն տարի պիտի մեղք քավեք (ԴԴ, Վարդանանք): Այդ ձևը հիմնականում հատուկ է ժողովրդագախոսակցական լեզվին:

Թվականները նյութական իմաստ ունեցող այն բառերն են, որոնք ցույց են տալիս առարկայի քանակային կամ թվային հատկանիշը:

§ 243. Թվականներից բացի չափի իմաստ են դրսևորում նաև այսֆան, այդֆան, այնֆան, նույնֆան, այսչափ, այդչափ, այնչափ, նույնչափ, ուշափ, ինչֆան դերանունները, Բիշ, շատ, սակավ, բավական, պակաս և այլն մակրայինները:

Սակայն ԼՔԵ թվականները քանակի իմաստը դրսևորում են մասնավորված, տարբերակված ձևով, ապա նշված մյուս բառերը քանակը արտահայտում են ընդհանուր ձևով, առանց տարբերակման: Այլ խոսքով՝ թվականները ցույց են տալիս տարբերակված քանակություն, իսկ նշված դերանուններն ու մակբայները՝ քանակ ընդհանրապես, առանց տարբերակման:

Առարկաների այն քանակությունը, որ արտահայտվում է այդ դերանուններով և մակբայներով, կարող է ընդգրկել առարկաների բազմաթիվ միավորներ՝ սկսած մեկից մինչև միլիոն, միլիարդ և ավելի: Օրինակ՝ Հասմիկը մեկ ուրվի ունի: Այդքան էլ ունի իր Լոբայրը: Մյասնիկյանի անվան գրադարանում կա մեկուկես միլիոն գիրք: Այդքան էլ ունի Բաֆի հանրապետական գրադարանը:

Նշված բառերը տարբերվում են թվականներից նաև նրանով, որ կարող են դրվել բայի վրա, արտահայտելով հատկանիշի հատկանիշ, իսկ թվականների համար բացառված է այդ բանը: Այսպես, օրինակ. շատ սովորական են՝ այսքան խոսեց, այդքան վազեց, այնքան գնաց, այսչափ վճարեց, շատ աշխատեց, քիչ հոգնեց, բավական հգոռացավ և այլ կիրառությունները: Մինչդեռ չի կարելի ասել՝ շոտ գնաց, հարյուր եկավ, հազար մտածեց:

Մանր.— Այլ են՝ հինգ նշանակել, Լեւս ստանալ, ուր գրել, հազար վճարել, հարյուր մոծել և այլն: Այստեղ թվականները կիրառվել են որպես փոխանուն, այսինքն՝ հանդես են եկել գոյականական իմաստով: «Ութ գրել» նշանակում է ոչ թե «ութ անգամ գրել», այլ «8 թվանշանը գրել», «հինգ նշանակել» նշանակում է՝ «հինգ թվանշան (գերադանց) նշանակել» և այլն:

Բացի դրանից, բերված դերանուններն ու մակբայները կարող են արտահայտել նաև առարկայի հատկանիշի հատկանիշ, իսկ թվականների համար բացառված է այդ կիրառությունը: Այսպես՝ սովորական են՝ շատ գեղեցիկ, քիչ զգայուն, բավական ուրախ, այսքան ունեւոր, այդքան հգուր, այնքան բարձր, այնքան խելոք, նույնքան բուրավետ և այլ կիրառությունները: Մինչդեռ չի կարելի ասել՝ հիսուն գեղեցիկ, ուր ուրախ, հարյուր բարձր և այլն: Թվականը ունի նաև այնպիսի հատկանիշներ, որոնք բնորոշ են ոչ միայն իրեն՝ թվականին, այլև ուրիշ խոսքի մասերի՝ Դրանք, այսպիսի ասած, մի խումբ խոսքի մասերի հատուկ հատկանիշներ են: Դրանցից են՝ թվի քերականական կարգի բացակայությունը, անթեքականությունը և գոյականական կիրառությունն ստանալը:

§ 244. Թվականը կարող է հոլովվել և հանդես գալ գոյականի բոլոր պաշտոններով: Գոյականաբար գործածված թվականը արտահայտում է թվի և առարկայի իմաստ (վերջինս ընդհանուր ձևով): Այսինքն՝ թվականը ստանալով գոյականի քերականական առանձնահատկությունը, ամբողջովին չի զրկվում իր առանձնահատկությունից: Այսպես՝ Հաբյուրը ֆանից հինգ անգամ մեծ է: Ուրը առանց մնացորդի չի բաժանվում հրեքի վրա: Յոթից երեքը աղջիկ են, չորսը տղաներ: Նրանցից երկուրդը խելոք է, ճինգերոգը՝ չար: Հինգին ներկայացրին պարզևատրման:

Այս նախադասություններում թվականները, որոնք կիրառվել են գոյականաբար, արտահայտում են թվի ու առարկայի նշանակությունը միաժամանակ: Հենց այն հանգամանքը, որ նրանց մեջ առկա է թվի, քանակի գաղափարը, նշանակում է, որ չեն զրկվել թվականի ամենաբնորոշ հատկանիշից, առարկայի տարբերակված քանակությունը դրսևորելու առանձնահատկությունից: Անժխտելի է, սակայն, որ նշված օրինակներում ընդգծվում է նաև առարկայական իմաստը: Այդ պատճառով էլ հենց հոլովվել են, ձևոք բերել գոյականի շարահյուսական կիրառություններ:

Ելնելով վերոհիշյալից՝ կարելի է տալ թվականի հետևյալ բնորոշումը: Այն բառեր, որոնք՝ արտահայտում են առարկաների թվային հատկանիշը, այսինքն՝ ուղղակիորեն ցույց են տալիս առարկաների տարբերակված ֆանակր, թվային կարգը և հավասարաշափ բաշխումը. կոչվում են թվականներ:

ԹՎԱԿԱՆԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ

§ 245. Թվականների դասգաստմը կատարելիս պետք է նկատի ունենալ նրանց ընդհանուր իմաստը, դրսևորման եղանակը և շարահյուսական կիրառությունը միասին:

Այդպիսի մոտեցմամբ թվականները բաժանում ենք չորս տեսակի՝ քանակական, դասական, կոտորակային և բաշխական: Դրանց համար ընդհանուր է այն, որ արտահայտում են թվի գաղափար, դրանով նրանք միավորվում են միևնույն խոսքի մասի մեջ: Սակայն նրանք հանդես են բերում նաև որոշակի տարբերություններ, հատկապես իրենց կազմության և իմաստային տեսակետից: Այսպես՝ դասականը կազմվում է քանակականից՝ ուրդ

(եռորդ), իսկ բաշխականը՝ ակամ ածանցով կամ քանակականի կրկնությունով, կոտորակայինը՝ քանակականի և դասականի հարադրությամբ:

Վերջապես՝ քանակականները արտահայտում են առարկաների տարբերակված քանակը, մինչդեռ դասականները դրսևորում են թվային կարգը, իսկ բաշխականները առարկաների բաշխումը և այլն: Սրանք հենց այն առանձնահատկություններն են, որով զանազանվում են թվականի տարատեսակները:

ՔԱՆԱԿԱՆԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ

§ 246. Քանակական թվականները, որոնք կազմում են թվականների հիմնական խումբը, արտահայտում են առարկաների որոշակի քանակ և թվերի վերացական հասկացություն: Քանակականների քանակը անվերջ է: Դրանց թիվը կարելի է միշտ ավելացնել, բայց չսպառել:

Քանակի իմաստ ունեցող հնգյակ, Բազյակ, Լոյակ, տասնյակ, հարյուրյակ, ութնոց, իննոց, տասնավոր, հարյուրավոր, հազարավոր գոյականներն ու ածականները շփման եզրեր են հանդես բերում քանակական թվականների հետ: Սակայն դրանք որոշակի տարբերություն են հանդես բերում քանակական թվականների նկատմամբ, որով էլ հենց ընդգրկվում են տարբեր խոսքի մասերի մեջ: Տարբերությունը հիմնականում այն է, որ քանակական թվականները արտահայտում են միայն քանակ կամ թվերի վերացական հասկացություն անկախ առարկաներից, իսկ բերված բառերը քանակի գաղափարը դրսևորում են առարկաների հետ կապված, նրանց իմաստի հետ միասին:

Այսպես, եթե հինգ թվականը որոշակի քանակի գաղափար է արտահայտում անկախ առարկաներից, ապա հնգանոցը կարող է նշանակել՝ հինգ ուրբախնոց դրամ, հինգ պարունակող խաղաթուղթ, հնգյակը՝ հինգ հոգուց բաղկացած մի ամբողջություն, ասենք՝ հանձնաժողով, խումբ և այլն:

Ուրեմն՝ քանակական թվականների ամենաբնորոշ հատկանիշը այն է, որ արտահայտում են ամբողջական միավորների տարբերակված քանակություն և հանդիսանում թվերի բնական շարքի վերացական անվանումը: Սա նրանց իմաստային առանձնահատկությունն է:

Քանակական թվականները կարող են որոշել ցանկացած գույականը քանակային տեսակետից, բայց իրենք չեն կարող որոշվել որևէ կողմից: Սա նրանց շարահյուսական կիրառության յուրահատկությունն է:

§ 247. Քանակական թվականների բառային ֆոնդը մեծ չէ: Այն բնորոշվում է շուրջ 25 բառ, 1—10 (10 բառ), տասնավորները՝ 20—90-ր (8 բառ), հարյուր, հազար, միլիոն, միլիարդ և դրանցից բարձր մի քանի թվեր, որոնք սովորական հաշվումների ժամանակ քիչ են գործածվում: Այդ բառերի տարբեր կապակցություններով կարելի է արտահայտել ցանկացած քանակություն: Այսպես՝ հարյուր տասնմեկ, հազար ութ հարյուր վաթսուհինգ. հինգ միլիոն վեց հազար երեք հարյուր հստիստ և այլն:

Ի միջի այլոց, թվանշանների քանակն էլ սահմանափակ է, ճիշտ այնքան, որքան թվականների բառային ֆոնդն է (մոտ 25): Այդ թվերի տարբեր կապակցություններով կարելի է արտահայտել ցանկացած թիվը:

§ 248. Թեև թվականը արտահայտում է կոնկրետ քանակություն, և դա նրա բնորոշ հատկանիշն է, սակայն որոշ կապակցություններում թվականով դրսևորվում է ոչ թե որոշակի, այլ մոտավոր քանակության իմաստ: Այսպես՝ մեկ (մի) թվականը երբեմն ավելանալով հազար-ին, այնպիսի կապակցություն է ստեղծում, որը արտահայտում է ոչ թե հազար մեկ-ի (1001), այլ առարկաների մեծ, ըստ որում, ոչ որոշակի քանակության իմաստ:

Այդ կապակցությամբ արտահայտվող քանակությունը կարող է ընդգրկել նույնիսկ մեկ կամ մի քանի տասնյակ առարկաներ:

Գեղարվեստական դրականության մեջ հաճախագեպ են այդպիսի կիրառությունները: Օրինակ՝ Ջոուս պակաս, ուժըս հատած, Հազար ու մի ցավի տեր, Ինձ են նայում մերկ ու սոված, Մի սուռն լիքը մանուկներ (ՀԹ, Գուլամի Լրգր): — Սիրտս կրծում է հազար ու մի կասկած, մտքովս հազար ու մի փորձանք է անցնում (ՆՁ, Հացալան): Հազարումեկ հարցեր ծագեցան նրա գլխում (Բ, Սամվել):

§ 249. Երբեմն հատուկ կապակցություններում անորոշ քանակություն է արտահայտում նաև հազար թվականը: Հազար-ը այդ դեպքում իր քանակային մեծության շնորհիվ դարձյալ չափազանցում է առարկաների քանակական կողմը, Օրինակ՝ Հազար շար ու շառ, հազար հարամի, Հազար ջահելներ վրիստում են հիմի... (ՀԹ, 186

Անուշ¹, Ուղեղում վիտում էր կասկած հազար. Մտածում էր՝
գնա, թե չգնա (ԵԶ, հմբսպետ Շավարշը):

Երբեմն այդպիսի իմաստ են դրսևորում նաև հազար թվական-
նով կրկնված ձևերը: Ըստ որում, բարդության բաղադրիչները կա-
րող են կամ միանալ ու շաղկապով, կամ առանց դրան՝ պարզա-
պես հարադրությամբ: Օրինակ՝ Ու պիտի գա հանուր կյանքի ար-
շալույսը վառ հագած, Հազար-հազար լուսապայծառ հոգիներով
ճառագած... (ՀԹ, Հայրենիքիս հետ): Մամվում են մշուշում ըն-
կած, Հազար ու հազար դաղթական (ԵԶ):

Ընդգծված ձևերը թիև նույնպես անորոշ քանակություն և չա-
փազանցություն են արտահայտում, սակայն այդ քանակությունը
ընդգրկում է մեկից ավելի հազար միավորներ: Դա պայմանավոր-
ված է հազար թվականի կրկնությամբ:

§ 250. Երբեմն անհրաժեշտ է լինում ներկայացնել առարկա-
ների ոչ թե կոնկրետ, այլ մոտավոր քանակը: Այդ դեպքում տվյալ
թվականի հետ գործածվում է մի բառը, որը դրվելով քանակակա-
նի վրա, նրան հաղորդում է մոտավորության իմաստ: Այսպես՝
մի սաւսը ռուրի նշանակում է՝ մոտավորապես տասը ռուրի. մի
հաւշուր հոգի՝ մոտ հաւշուր հոգի և այլն: Նման ձևերը շատ գործա-
ծական են ժամանակակից հայերենում: Օրինակ՝ Մի հաւշուր հոգի
զբաղված էին տափարակ ու լայնադիր կրիան գլանների վրա գլո-
րելով. մի հաւշուրը առաջ էին վարում անիվների վրա հաստատ-
ված եռհարկյան աշտարակը (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): — Մի
հսան ըռպի էլ էս թափով գա, մի մետր կնստի (ՆԶ, Հացավան):
Մի հիսուն քայլ գնացինք, քեռի հեշանը կանգնեց (ՀԹ, Քեռի հե-
շանը):

Առարկաների մոտավոր (ոչ ճշգրիտ) քանակը արտահայտվում
է նաև հարադրության միջոցով, ըստ որում, իբրև հարադրություն
գործածվում են քանակական երկու թվականներ, որոնցից առա-
ջինը արտահայտում է միավորների նվազագույն, իսկ մյուսը՝ ա-
ռավելագույն քանակը: Այս դեպքում նրանք միանում են գծիկով:
Օրինակ՝ ...Այդ ժամանակամիջոցում տասը—տասնհինգ ձու էր ետ
գցել թուխս նստեցնելու համար (ՆԴ, Սև փողերի տոկոսը): Նրան
ուղեկցում էին տասն—հսան ձիավորներ և նույնքան շներ (Բ, Սամ-
վել): Բայց հագիվ թե հինգ-վեց օրից ճանապարհվի (ԴԴ, Վարդա-
նանք):

Ընդգծված թվականները սովորաբար ընթերցվում են այնպես,

ինչպես գրվում են, սակայն նրանց առաջին բաղադրիչը երբեմն ստանում է ոչ թե ուղղական, այլ բացառական հոլովաձևերի արտահայտությունը: Այս դեպքում առաջին պլանի վրա է դրվում այդ քանակության ավյալ միավորից սկսվելու գաղափարը, մի բան, որ բնորոշ է բացառական հոլովաձևերին: Հմմտ.—Նրբ կզա այդ ժամանակը: —Քսանհինգից երեսուն տարի հետո... (ՆՁ, Հացավան):

Մոտավոր քանակը արտահայտող թվականները հաճախ միանում են թե շաղկապով: Օրինակ՝ Նրեֆ թե շուրս գնդակ անցնում են իմ կողքով (ԲՀ, Սերմնացանները չվերագարձան): Նրկու թե Նրեֆ ռուպեից հետո նա դուրս եկավ այնտեղից (ԳՍ, Թեհրան, 1):

Քանակի մոտավորության արտահայտման համար երբեմն հիշյալ երկու միջոցները (մի բառը և տարբեր թվականների զուգորդումը) հանդես են գալիս միասնաբար: Օրինակ՝ Ինձ ուսումնարան տվին, ինձ հետ էլ մի ֆսան—եռեսուն երեխա (ՀԹ, Իմ ընկեր Նեսոն): Բոլորը կլինեն մի ֆսան—ֆսանհինգ հոգի (ԴԴ, Վարդանանք):

§ 251. Քանակը մոտավոր, ոչ ճշգրիտ ձևով է արտահայտվում նաև այն դեպքում, երբ թվականի հետ նախադաս գործածվում են շուրջ, մոտ. մոտավորապես, մինչև և այս կարգի որոշ բառեր, որոնք թվականի հետ մի բառակապակցություն են կազմում: Այսպես՝ —Չորս երեխաներից ամենամեծը տղան էր, մոտ տասը տարեկան (ՆԴ, Աղամամություն): Որտեղ կարող է նստել մինչև տասը հազար ուղտ... (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Գերմաներենը Շուրջ Նրեֆ տարի, հարկադրաբար, ճկվում էր անվերջ նրա բերանում... (ՊՍ, Անլուելի դանգակատուն):

§ 252. Մոտավոր քանակ է արտահայտվում նաև չափ անխակական կապի միջոցով: Այդ դեպքում թվականը կամ նրա լրացյալը հոլովվում է, ընդունելով կապի պահանջած հոլովը, իսկ կապը ետադաս է կիրառվում: Օրինակ՝ Հինգ ռուպեի չափ մնալով պատըշգամբում... Նա նորից մտավ սենյակը... (ՆԴ, Ջազունյան): Նա յուր հետ ուներ ընդամենը հինգ հաբյուրի չափ գորթ (Մուր., Գևորգ Մարգարտունի):

§ 253. Քանակական թվականների հետ իբրև դասանիշ հաճախ գործածվում են գլուխ, ձեռք, կտուր, գույք, հատ, անուն և այլն բառերը, որոնք արտահայտում են հատաքանակի գաղափար: Նրանք թվականների հետ մի կապակցություն են կազմում, ըստ որում դրանցից առաջին չորսը կիրառվում են ոչ թև իրենց հիմնական

նշանակություններ, այլ մի սոցիալական ներկայացնող միավորի արժեքով: Տվյալ դեպքում նրանք հատ բառի իմաստով են գործածվում: Այսպես՝ ութ գլուխ ոչխար նշանակում է՝ ութ ոչխար: Սրանք հիմնականում կիրառվում են հատերով հաշվելի առարկաների անունների հետ: Օրինակ՝ Նրանք արդեն ունեին Երկու Լզ, երկու կով և տասնհինգ գլուխ ոչխար (ՆՁ, Հացավան): — Նրանք հատ ձագ ցույց կտամ քեզ (ՀԹ, Չարի վերջը): Անցած տարի, օրինակ՝ «Մասիս» ֆիրմայի ձեռնարկություններում թողարկվել է Բառասուն հազար զույգ կոշիկ... (ԵԵ), Հինգ հատ միաշարժիչ ոմբակածիչներ են... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

§ 254. Քանակական թվականների հետ կապակցվում է նաև անգամ բառը: Օրինակ՝ Երկու անգամ, հինգ անգամ, տասն անգամ, հարյուր անգամ, հազար անգամ և այլն: Այդ բառակապակցությունները մակբայական իմաստ ունեն և հանդես են գալիս չափ ու քանակի պարագայի դերով, Հազար անգամ կապակցությունը ձիշտ հազար անգամ չի նշանակում, այլ շատ անգամ: Դա քանակի յուրատեսակ չափազանցում է: Այսպես՝ Հազար անգամ գնաց եկավ, բայց գործը գլուխ չրեւեց նախադասության մեջ հազար անգամ-ը նշանակում է՝ շատ անգամ, ասենք մի քանի տասնյակ անգամ, բայց ոչ երբեք հազար անգամ:

ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 255. Քանակական թվականները կարող են դրսևորվել՝
ա) բառերով. ինչպես՝ մեկ, երկու, երեք, տասը, հարյուր, հազար, միլիոն, քսան միլիարդ հինգ հազար տասնչորս և այլն:

բ) թվանշաններով. այդպիսի դրսևորում կարող են ունենալ բոլոր թվականները: Օրինակ՝ Իսկ ետեից գալիս էին վեց իշխանների զորքերը՝ թվով 5080 հոգի (Բ, Սամվել): Ընկան քուրմերից և 1038 քաջերը (Բ, Սամվել): ...Գերի վարեց 10000 հայ և 14000 հրեա (Բ, Սամվել):

գ) Քանակական թվականը կարող է արտահայտվել միաժամանակ և՛ բառերով, և՛ թվանշաններով: Այդպիսի թվականները սովորաբար մեծ քանակություն են դրսևորում և վերջանում են մեկից ավելի զրոներով: Ըստ որում, թվանշաններով են արտահայտվում հարյուրավորների, հազարավորների, միլիոնավորների, միլիարդա-

վորներին և նման քանակ նշող թվականները: Այսպես՝ 500-ը կարող է ստանալ 5 հարյուր, 9000-ը՝ 9 հազար, 17,000-ը՝ 17 հազար, 18,000,000-ը՝ 18 միլիոն արտահայտությունը, ուր 5-ը ցույց է տալիս հարյուրների, 9-ը և 17-ը՝ հազարների, իսկ 18-ը՝ միլիոնների քանակը:

Հաճախ միեւնույն բաղադրյալ թվականների մեջ թվանշանը և բառը հանդես են գալիս մեկից ավելի անգամ: Այդ դեպքում թվականը ընդգրկում է առնվազն հազարից ավելի միավորներ, ըստ որում, թվանշանները դարձյալ արտահայտում են հարյուրների, հազարների կամ միլիոնների քանակը: Այսպես՝ Յոթնամյակի ընթացքում... կկառուցվի 2 միլիոն 400 հազար քառակուսի մետր բնակելի տարածություն... (ՍՀ): ...Արդեն լրացուցիչ թողարկել են 2 միլիոն 800 հազար մետր պատրաստի գործվածք և 360 տոննա մանվածք (ՍՀ): 1964 թվականին կարտագրվի 2 միլիարդ 300 միլիոն մետր գործվածք (ՍՀ):

Շատ հաճախ միաժամանակ և՛ բառերով, և՛ թվանշաններով արտահայտվող թվականները վերջանում են ոչ թե զրոներով, այլ ուրիշ թվանշաններով: Այդ պատճառով էլ նրանք ամբողջանում են ոչ թե բառերով, այլ թվանշաններով: Այսինքն՝ վերջին մի քանի թվերը ստանում են ոչ թե բառային, այլ թվանշանային արտահայտություն: Օրինակ՝ 9 հազար 458.35 հազար 128.8 միլիոն 558 հազար 763 և այլն:

ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 256. Քանակական թվականները ըստ կազմության լինում են պարզ կամ արմատական, բարդ և բաղադրյալ:

Քանակականները ածանցավոր չեն լինում: Դա պայմանավորված է նրանց բառային իմաստով, առարկաների քանակը կամ վերացական թվերի հասկացությունը որոշակիորեն դրսևորելու հանգամանքով: Պարզ թվականներն են՝ մեկից մինչև տասը, այնուհետև լսանը, հարյուրը, հազարը, միլիոնը, միլիարդը և սրանցից մեծ մի քանի թվեր, որոնք սովորական հաշվումների ժամանակ կա՛մ չեն գործածվում, կա՛մ սակավադեպ են գործածվում:

§ 257. Բարդ թվականները, որոնք հիմնականում կազմվում են իսկական կամ կցական բարդությամբ, ընդգրկում են բոլոր երկանիշ թվերը (11—99) բացառությամբ քսանի: Բարդ թվական-

ներից տասնավորները արտահայտված են իսկական, իսկ մնացածները՝ կցական բարդություններ: Այսպես՝ տասնվեց = տասն և վեց (տասնվեց), հստակ = ըստ և ութ (ըստույթ), հիսուս = հիսուն և չորս (հիսունչորս), ութսուն = ութ անգամ տասը, յոթանասուն = յոթ անգամ տասը և այլն:

Տասնավորների երկրորդ բաղադրիչը՝ սուն հնդեվրոպական արմատ է, որ նշանակում է՝ տուր: Այն, իբրև արմատ, անկախ գործածություն չունի մեր լեզվում, իսկ իբրև բարդության բաղադրիչ հանդես է գալիս միայն տասնյակների կազմության մեջ: Սուն արմատով կազմված երեսուն, հիսուն, վաթսուն և յոթանասուն բառերի մեջ բարդության առաջին բաղադրիչը հանդես է գալիս փոփոխված, իսկ մյուսներում (հառասուն, ութսուն, իննսուն) անփոփոխ ձևով:

Տասնավորները (30—90) թեև ծագմամբ բարդ են, բայց այժմյան լեզվամտածողությամբ իբրև այդպիսին համարյա չեն գիտակցվում: Դրանք կարելի է նույնիսկ պարզ թվականների մեջ մտցնել՝ համարելով երբեմն բաղադրիչներ ունեցողներ: Անշուշտ, հենց այդ հանգամանքն է նկատի ունեցել պրոֆ. Ն. Աճառյանը, որ դրանք տեղադրել է Արմատական բառարանում, սուանց նշելու նրանց բարդ լինելը:

Սուն արմատով կազմվածները այնուամենայնիվ պարզ կամ արմատականների շարքը չենք դասում նրա համար, որ նրանց բաղադրիչների իմաստները դեռևս լիովին չեն մթալանվել և դեռ ակնհայտ է այդ ձևերի բարդ լինելը, այսինքն՝ առանց դժվարության կարելի է վերականգնել բաղադրիչների և՛ ձևերը, և՛ իմաստները:

§ 258. Բաղադրյալ թվականները, որոնք կազմվում են երկու և ավելի անկախ բառերի հարադրումից, ներառում են հարյուրից բարձր թվականները (բացառությամբ հազարի, միլիոնի և միլիարդի, որոնք պարզ են): Օրինակ՝ հարյուր հինգ, հազար ութ հարյուր հառասունչորս, մեկ միլիոն երեք հազար չորս հարյուր իննսունհինգ և այլն: Բաղադրյալ թվականները ըստ էության բարդ են, կազմված հարադրական բարդությամբ, սակայն դրանք բաղադրյալ են կոչվել միայն որոշ նկատառումով, կցական կամ իսկական բարդությամբ կազմված թվականներից ավելի հստակորեն տարբերելու համար: Հարադրական բարդությամբ կազմված թվական-

ները որոշակի տարբերություն են հանդես բերում այդ եղանակով կազմված մյուս խոսքի մասերի նկատմամբ: Տարբերությունը արտահայտվում է բաղադրիչների քանակի մեջ: Թվականի բաղադրիչները կարող են հասնել մինչև տասի և նույնիսկ ավելի լինել, իսկ հարադրական բարդությամբ կազմված գոյականների, բայերի և այլնի բաղադրիչները՝ չազվադեպ են երկուսից ավելի բաղադրիչներ ունենում:

Բաղադրյալ թվականների բաղադրիչները գրվում են առանձին-առանձին: Եթե նրանց բաղադրիչների կազմում կան կցականով արտահայտված թվականներ, ապա նրանք պահպանում են իրենց այդ գրությունը. այսպես՝ Երկու հազար հստակ, հինգ հարյուր յոթանասունչորս և այլն:

Մեկ թվականը իբրև որոշիչ սովորաբար չի զործածվում հարյուր և հազար թվականների հետ: Միլիոն և միլիարդ բառերի հետ զործածվում է մեկ թվականը: Սրինակ՝ մեկ միլիոն հինգ հազար, մեկ միլիարդ երկու միլիոն և այլն:

Բարդ թվականների բաղադրիչները գրվում են միասին, առանց և, օձի համադասական շաղկապների: Օրինակ՝ Բազմաթիվ, Բազմաթիվ, Բազմաթիվ:

Մանր.— Աշխարհաբարի անցյալի շրջանում այդ թվականները հաճախ զործածվել են և, օձի շաղկապներով: Օրինակ՝ Նա կլինեք ոչ ավելի, քան տասնևչորս տարեկան (նոյ, Բարեբար և որդեգիր): Աղա Գրիգոր Մոսկովի ամուսնանալուց հետո անցել էր ամբողջ հստակ տարի... (ն. տ.): Դվնո առումից հետո՝ անցել էին տասն և հինգ երկար տարիներ (Մուր., Գևորգ Մարգարեանի): ...Այդ մի ամսում տարան տասնևյոթն հազար զոհեր... (Բ., Սամվել):

Սովետական շրջանի հեղինակներից երբեմն այդպիսի ձևեր են զործածում Ն. Զարյանը և Ե. Զարենը: Օրինակ՝ —...Բջիջում մենք ունենք երեսունևմեկ անգամ և թեկնածու (ՆՁ, Հացավան), Բոլոր տասնևմեկ քրիզադներն իրենց լծկաներով... բռնել էին իրենց տեղերը (ՆՁ, Հացավան): Օ, տասնևմեկ անհուն տարիների միջից... Բարձրանում է իմ դեմ հասակը Իլյիչի... (ԵՁ):

ԿՈՏՈՐԱԿԱՅԻՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ

§ 259. Կոտորակային թվականները ունեն իրենց առանձին-հատկությունները, որով և թվականի առանձին տեսակ են կազ-

մում: Թե՛ իմաստային և թե՛ դրսևորման (կազմության եղանակի) տեսակետից նրանք Հայկո զանազանվում են քանակականներից: Ի տարբերություն քանակականների, որոնք դրսևորում են ամբողջական միավորների քանակային հարաբերություն, կոտորակային թվականները արտահայտում են ամբողջի մասերի հարաբերությունը: Արեմն կոտորակային թվականի համար Հայկոն ամբողջի որևէ մասը արտահայտելն է: Սա էլ հենց նրա առանձնահատկությունն է:

Կոտորակային թվականն ունի և իր կազմության յուրահատկությունը: Այն արտահայտվում է քանակական և դասական թվականների հարադրությամբ: Այդ որում, դասականով նշվում է, թե քանի մասի է բաժանված ամբողջը, իսկ քանակականով՝ թե քանի մաս է վերցված դրանից, այլ կերպ ասած՝ դասականով արտահայտվում է ամբողջի՝ բաժանված մասերի քանակը, քանակականով՝ նրանից վերցված մասերի թիվը: Այսպես՝ Վարդանին ջախջախելու համար բավ էր այդ ուժերի մի քանոցը (ԴԴ, Վարդանանք), Աշխարհի մեկ վեցերորդում վեր պարզվեց և այժմ ազատ փողփողում է Հենինի... փառապանք՝ զրոշր... (ԳՍ, Թեհրան, 1): Դրեյ՝ Նետեյալ կոտորակները՝ մեկ հինգերորդ, երկու երեքորդ, երեք յոթերորդ, տասնհինգ տասնվեցերորդ, հինգ հարյուրվեցերորդ, հազար հարյուրերորդ (Պոն., Թվարանություն), Այժմ ձեռնարկության արտադրանքի երկու երեքորդն է գնում քիմիական արդյունարերությունը (ԵՍ):

Կոտորակային թվականները արտահայտում են առարկայի քանակային հատկանիշը մասի և ամբողջի հարաբերությամբ:

Կոտորակային թվականի կազմում հանդիս եկող դասականը հաճախ ստանում է նույն անվան ածանցը, որով նա միաժամանակ ունենում է երկու ածանց՝ բոլ (երեք) և անվան: Օրինակ՝ ...Հայտարարվել է, որ գյուղացիների պետք է հարկ տան ըստ շարիաթի՝ եկամտի մեկ տասներորդականը... (ԳՍ, Թեհրան, 1): —Դու ընկեր ևս արդյունքի մեկ հինգերորդականով (Շիրվ., Քառս): Քանի՞ հարյուր հազուերորդական մաս ունի մեկ հարյուրերորդականը (Պոն., Թվարանություն):

Տասներորդական-ի փոխարին երբեմն զործածվում է տասներորդական ձևը: Օրինակ՝ Մեր արածների ինն տասներորդականը քնազգման ձևունդ են (Շիրվ., Քառս):

Գործածական են՝ շուրս տասնորդական, հինգ տասնորդական, ութ տասնորդական և այլն:

§ 260. Կոտորակային թվականը կարող է գրանորվել ոչ միայն բառերով, այլև թվանշաններով: Այդ դեպքում նա ունենում է կոտորակի ձև: Օրինակ՝

$$\frac{1}{3}, \frac{2}{5}, \frac{3}{4}, \frac{5}{9}, \frac{8}{73} \text{ և այլն:}$$

Համարիչի թիվը արտասանվում է քանակականի, հայտարարիչինը՝ դասականի նման: Այսպես՝ $\frac{2}{5}$ — երկու հինգերորդ, $\frac{8}{9}$ — ութ իններորդ և այլն:

Կոտորակային թվականները կարող են արտահայտվել ոչ միայն պարզ կամ հասարակ, այլև խառը և տասնորդական կոտորակներով. օրինակ՝ 0,4, 0,9, 1,8, 44,05, $2\frac{1}{5}$, $9\frac{3}{8}$, $7\frac{7}{9}$ և

այլն: Դրանք արտասանվում են սովորական կոտորակների նման. միայն ամբողջական թվերից հետո օգտագործվում է ամբողջ բառը: Այսպես՝ $9\frac{3}{8}$ — ինն ամբողջ երեք ութերորդ, $1,8$ — մեկ ամբողջ ութ

տասներորդ և այլն: Կոտորակային թվականի կազմի դասականը, որ արտահայտված է թվանշանով, երբեմն ստանում է ռդ ածանցամասը:

Մամուլի լեզվում կոտորակային թվականից հետո երբեմն օգտագործվում է ռդ ածանցամասը. այսպես՝ Կղզու գրեթե 9,10-րդ մասը ծածկված է հավերժական սառույցով (ՆՆ): Այդպիսի կազմությունը, որ, անշուշտ, ստեղծվել է դասական թվականների նմանակությամբ, այնքան էլ ճիշտ չէ, քանի որ կոտորակային թվականի հայտարարը արտասանվում է ճիշտ դասականի նման, ուստի ավելորդ է դառնում այդ ածանցամասի գրությունը:

§ 261. Կոտորակային թվականները ըստ կազմության բարդ են: Նրանք արտահայտվում են հարադրական բարդություններով: Սակայն այն բնորոշ կողմն ունեն, որ նրանց երկրորդ բաղադրիչը միշտ ածանցավոր է լինում, ընդ որում, այն կարող է ունենալ ոչ միայն մեկ, այլև երկու ածանց՝ բոլոր (երոլոր) և ական (երկու հարյուրերորդական, երեք հինգերորդական և այլն):

Նկատի առնելով այդ առանձնահատկությունը՝ կոտորակային թվականները պետք է համարել բարդ ածանցավոր: Կոտորակային թվականների բաղադրիչները գրվում են առանձին-առանձին: Վերջին բաղադրիչը, որ միշտ ածանցավոր է լինում, պահպանում է իր գրությունը:

Կոտորակային թվականները նախադասության մեջ հիմնականում հանդես են գալիս որոշիչի պաշտոնով, ընդ որում, իբրև այդպիսին, գործածվում են կա՛մ իրենց դասանիշի հետ, կա՛մ էլ հենց իրենց որոշյալի համար: Այսպես՝ ապրանքի երկու ճիճգեւո՞ւղ մասը կշռում է 100 կգ.: Հողամասի վեց յոթերո՞ւղ մասը անջրդի է: Ապրանքի մեկ ութերո՞ւղ տոկոսը փչացել էր: Մեկ ճիճգեւո՞ւղ մետր կտորից անձեռոցիկ կարեցին: Երեք քառո՞ւղ բաժինը պահեցին խնայողական դրամարկղում և այլն:

Կոտորակային թվականները հեշտությամբ կիրառվում են գոյականաբար, հատկապես այն դեպքում, երբ նրանց հետ հանդես չի գալիս որևէ դասանիշ, Օրինակ՝ Հողամասի երկու ճիճգեւո՞ւղը քարքարոտ էր, մեկ եւրո՞ւղը անջրդի: Բանվորների երկու եւրո՞ւղը ժամկետին կատարեց ստանձնած պարտավորությունները:

ԴԱՍԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ

§ 262. Դասական թվականները արտահայտում են առարկաների թվային կարգը:

Հաճախ դասական թվականով կարող է արտահայտվել հաջորդականության վերջնական սահմանը, այսինքն՝ առարկաների ճշգրիտ քանակը: Այդ դեպքում հատաքանակը գրանդրվում է ոչ թե մոտավոր սահմաններում, այլ ճշգրիտ կերպով: Այսպես՝ —Իսկ ես ահա ճիճգեւո՞ւղ օրն է այստեղ եմ և չեմ իմանում ինչպես սպանեմ ժամանակս (ՆԴ, Մինաս Փափախյան): Եւրո՞ւղ ամիսն է, ինչնա պառկած է հիվանդանոցում: Ընդգծված դասականներով որոշակիորեն նշվում է միավորների հաջորդականության վերջնական կարգը: Դա պայմանավորված է նրանով, որ դասականները համասեռ միավորների շարքում հանդես են եկել ամենավերջին տեղում:

Նախադասության մեջ դասական թվականը հիմնականում որոշիչի պաշտոն է կատարում: Ընդ որում, իբրև այդպիսին, կիրառվում է առանձին, առանց որևէ դասանիշի: Եթե նրա հետ գոր-

ժառվում է որևէ դասանիշ, ապա նա որոշիչ է լինում վերջինիս համար:

ԴԱՍԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 263. Դասական թվականները դրսևորվում են՝

ա) բառերով. օրինակ՝ հինգերորդ, քսաներորդ, իննսուներորդ, միլիոներորդ և այլն:

բ) Արաբական թվանշաններով, ընդ որում, թվանշաններից հետո դրվում է ըզ ածանցամասը, որը արտասանվում է բոլոր կամ երեք, նայած թե որ թվականից հետո է դրվել այն: 2—4 թվերից հետո ընթերցվում է բոլոր, մյուսներից հետո՝ երեք: Այսպես՝ 2-րդ=երկրորդ, 5-րդ=հինգերորդ, 20-րդ=քսաներորդ և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, նման դեպքերում պահպանվում է դասականների բառային արտասանությունը: Բերենք թվանշանային դրսևորում ունեցող դասական թվականների բնագրային օրինակներ. Կարմիր բանակի ՑԿ-ը բրիգադը վրան էր վարկել լեռնաշղթա-թայի երկարությամբ (ԱԲ, Բրուտի տղան): Սուրբ Բարսեղի 219-րդ հողավածն արգելում է պսակադրելը՝ մինչև տղան հասնի յուր չափին (ԱԲ, Խաչատուր Արուվյան):

գ) Հռոմեական թվանշաններով. այսպես՝ I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XX, XL, l (50), C (100), D (500), M (1000) և այլն: Առանձին նշաններ ունեն 1, 5, 10, 50, 100 և 1000 թվերի դասականները (I, V, X, l, C, D, M): Մյուսները կազմում են զրանց միջոցով, երկրորդ-ը և երեքրդ-ը՝ I-ից, ուղղահայաց գծիկների քանակը ավելացնելով, չորրորդ-ը, վեցերորդ-ը, յոթերորդ-ը և ութերորդ-ը՝ V-ից՝ գծիկների թիվը ավելացնելով միջոցով՝ սկզբից (IV) կամ վերջից (VI, VII, VIII), իններորդ-ը և տասնմեկերորդ-ից մինչև երեսուներորդ-ը՝ X-ից և այլն:

Հռոմեական նշաններով արտահայտված դասականներին սովորաբար գործածվում են մինչև 30-ը: Նրանցից բարձր դասականները սակավ կիրառություն ունեն: Նրանք կա՛մ փոխարինվում են արաբական թվանշաններով, կա՛մ էլ ստանում են բառային դրսևորում:

Հռոմեական նշաններով արտահայտված դասականները օգտագործվում են հատկապես դարերը, դրքերի հատորները, զուխ-

ները և առհասարակ թվարկում ցույց տվող կետերը ըստ հերթականության նշելու համար:

դ) Հայկական այբուբենի տառերով:

Ինչպես հայտնի է, մինչև արարական թվանշանների Հայաստան մուտք գործելը մեր լեզվի տառերը գործածվել են նաև քանակական թվականների արժեքով: Երբ մուտք գործեցին արաբական թվանշանները (16—17-րդ դարեր), տառանունները այլևս չգործածվեցին թվային նախկին արժեքով: Նրանք, սակայն, շարունակեցին գործածվել դասականի իմաստով, նշանակելով այն քանակականների դասականը, որոնց համապատասխանել են համբանքի տառային համակարգում: Այսպես՝ Բ-ն ունեցել է 2-ի արժեք, այժմ նշանակում է՝ երկրորդ և այլն: Սրանք իբրև դասական սահմանափակ կիրառություն ունեն: Գործածական են հատկապես ա-ից մինչև ժ տառերը, որոնք արտահայտում են զրքերի հատորները, մասերը, գլուխները, արձանագրությունների, կանոնների, դիտողությունների, առաջարկությունների, հրահանգների կետերը, թագավորների, կաթողիկոսների հերթական կարգը, դարերը և այլն: Օրինակ՝ Դա նշանավոր Բագարանն էր, Երվանդ Բ-ի ձեռակերտը (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Իսկ Վաղարշակ Ա-ի օրերում... Սլկունիները ավելի նշանակություն ստացան (Բ, Սամվել): Իսկ Աբշակ Բ-ի օրերում նրանց թիվը հասնում է մինչև 900-ի (Բ, Սամվել): Տրդատ մեծի երեք հաջորդները՝ Խոսրով Բ, Տիգրան Բ և Աբշակ Բ ավելի առաջ տարան նրա սկսած գործը (Բ, Սամվել): Բայց Աբտաշևս Գ-ի թագավորության վերջին օրերում՝ օտարազգի կրոնավորները հետամուտ են լինում... հայրապետական աթոռը իրանց ձեռքը ձգելու (Բ, Սամվել):

Տառանունները իբրև դասական գործածվում են նաև սպորտային թիմերի խմբերը որոշելու համար: Այս դեպքում նրանք սովորաբար ունենում են տառանվանական արտասանություն: Այսպես՝ Մարտ ամսին Մոսկվայում կսկսվի ջրային զնդակախաղի «Բ» խմբի առաջնությունը (Ծն): Ֆուտբոլի «Ա» խմբի թիմերի մրցումները կսկսվեն ապրիլ ամսին, «Բ» խմբի թիմերինը՝ մայիսին:

Դասական թվականի իմաստով երբեմն գործածվում է արարական թվանշանը, որից առաջ դնում են կա՛մ համար բառը, կա՛մ Ռ նշանը, որը զարձյալ համար է նշանակում: Օրինակ՝ Այդ Ռ 5 սրահի ավազակների ձայներն են, Աստղիկ խանում... (ԳՍ, Թեհ-

րան, 2): № 3 խցիկի բանտարկյալն իրեն լավ է զգում (ԳՍ, Թեհ-
րան, 2): Ես ստուգել եմ և գիտեմ, որ համար 15 բրիգադում ավե-
լորդ մի շղթա կա (ՆՁ, Հացավան): ...Գրեց համար 15-ի բրիգա-
դավարին, որ ավելորդ շղթան հանձնի իններորդ բրիգադին... (ՆՁ,
Հացավան):

Ծանոթ.— Երբեմն հանդիպում են համար բառի հետ դասա-
կան թվականի գործածություններ, որ սխալ է: Այսպես՝ Կանչե-
ցեք, խնդրեմ, իմ կառքը. համար ութերորդ (Շիրվ., Քառս):

Անգամ բառը հաճախակի կիրառվում է նաև դասական թվա-
կանների հետ և ստեղծում հատուկ բառակապակցություն, որն
արտահայտում է մակբայական իմաստ, նախադասության մեջ
հանդես գալով ժամանակի և չափ ու քանակի պարագաների պաշ-
տոններով:

Չափ ու քանակի պարագայի պաշտոնով կիրառվում է հատ-
կապես այն դեպքում, երբ ընդգծվում, շեշտվում է դասականի
քանակական հատկանիշը, այսինքն՝ երբ ուշադրությունը բեռ-
վում է գործողության կատարման չափի ու քանակի վրա: Այսպես՝
Ապացուցիր հարյուրերորդ անգամ, թե ես արժանի չէի քո սի-
րույն (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Չորրորդ անգամ դուրս ծե-
ծեցին և այս անգամ բավական պինդ... (ՆԴ, Նունե): Այդ երկ-
րորդ անգամն էր, որ խեղճ Պետրովը վռնդվում էր նրա տնից (ՆԴ,
Քնքուշ լարեր):

Երբեմն հիշյալ կապակցությունը նամատեղում է և՛ քանակի,
և՛ ժամանակի իմաստներ: Այդ դեպքում դժվար է առաջնությունը
տալ որևէ մեկին: Օրինակ՝ էստեղ երկրորդ անգամ... Կկծեք ձեր
շրթուներ... (ԵԶ): Երրորդ անգամ է կանչում զորքերին (ՀԹ):

Դասական թվականներից մի քանիսը հաճախ ստանում են
ալիան ածանցը, դրսևորելով որակական հատկանիշ: Օրինակ՝ երկ-
րորդական դեմֆե, երկրորդական դեպֆե, երկրորդական դու-
թյուն, տասներորդական սիստեմ և այլն: Այս կապակցությունների
մեջ ընդգծված ձևերը ունեն ածականական (ոչ թվականական) ի-
մաստ:

ԴԱՍԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 264. Դասական թվականները կազմվում են քանակական-
ներից բոլոր կամ երեք ածանցներով: Բոլորը՝ ավելանում է երկու,

երեւել և շուրջ թվականներին, երուրդ-ը՝ հինգ-ից սկսած բոլոր թվականներին. ինչպես՝ երկուրդ, երեուրդ, չորեուրդ, հինգերուրդ, ութերուրդ, հարյուրերուրդ, հազարերուրդ, հազար ֆանվեցերուրդ և այլն: Բուրդ-ը կրկնաթանց է, կազմված է և ուրդ ածանցների միացումից: Այդպիսի կազմություն ունի նաև երուրդ ածանցը, ուր ե-ն հինգ թվականի բնի ձայնավորն է եղել (հնգետասան), որը միանալով բուրդ ածանցին, տվել է երուրդ ձևը: Այս ձևը (երուրդ) ըմբռնվել է իբրև մի ածանց և անցել մյուս թվականներին, որով և առաջ է եկել դասականների երուրդ ածանցը:

Բուրդ (երուրդ) ածանցով դասական է կազմվում քանակական բոլոր թվականներից, բացառությամբ մեկ թվականի: Վերջինիս համար գործածվում է առաջին բառը, որ կազմված է առաջ բառից ին վերջաձայնով, ինչպես ունենք վերջին. կարգին բառերը՝ կազմված ին ածանցով:

Մանրթ. — Առափին բառը ունի նաև ածականական, ոչ թվականական կիրառություն: Այսպես՝ Եվ սա է քո ամենաառաջին պարտականությունը (ՆՋ, Հացավան): ...Իր ամենաառաջին անելիքը համարեց այն... (ՆԴ, Հատված «Նոր մարդը» անավարտ վեպից):

Երբ մեկ թվականը հանդես է գալիս որպես բարդ թվականի վերջին բաղադրիչ, ընդունում է դասականի երուրդ ածանցը: Այդ դեպքում ածանցը ըստ էության վերաբերում է ոչ թե մեկ թվականին, այլ ամբողջ բարդությանը. այսպես՝ տասնմեկերուրդ, ֆանգերեուրդ, իննսունմեկերուրդ, հարյուր ճիսունմեկերուրդ և այլն:

§ 265. Դասական թվականը կապակցվելով կարգ, տեսակ, աստիճան և այլ բառերի հետ, երբեմն արտահայտում է ոչ թե առարկաների հաջորդական կարգը, այլ որակական հատկանիշը. Այսպես՝ ...Երկաթուղու երկուրդ կարգի վագոններից մինում... նրստած էր Թամարը... (ՆԴ, Նոր հավ): Ի՞նչ որ նախկին երկուրդ կարգի վաճառական Սարգիս Զարգարյանի աղջիկը գնա ծառայի (Շիրվ., Քառս): ...Հաղնված էր ամենավերջին տարազով, բայց որպես մի անշնորհք, սակայն գեղեցիկ դերասանուհին կամ առաջին կարգի կոկետուհի... (Շիրվ., Քառս): Կոլտնտեսությունը վաճառեց երեք տեսակի որոշ քանակությամբ միս. առաջին տեսակի մսի 1 կգ-ը 1,2 ռուբլով, երկուրդ տեսակինը՝ 0,9 ռուբլով և երեուրդ տեսակինը՝ 0,6 ռուբլով (Պոն., Թվաբանություն):

Գործածական են նաև առաջին կարգի մեխանիկ (շախմատ-

տիստ, մրցանակ, վարորդ, շենք, ճաշարան), չորսուդ կարգի խառատ, վեցերորդ կարգի վարպետ, երկուդ տեսակի ալյուր, առաջին տեսակի ապրանք և ալյն: Սրանք արտահայտում են որակական հատկանիշ:

Եթե կարգ բառը շաբ (քաշ) բառի նշանակությամբ է գործածված, դասականը, նրա հետ կապակցելով, սովորաբար հասկանիշ չի դրսևորում, իսկ երբ գործածված է ոռակի, տեսակի (ոչ քաշ-ի) իմաստով, արտահայտում է որակական հատկանիշ: Այսպես՝ երկուդ կարգի սեղան կարող է նշանակել՝ երկուդ շաբի սեղան և երկուդ տեսակի կամ ոռակի սեղան: Առաջին կարգի շենք կարող է նշանակել՝ առաջին շաբում տեղավորված շենք կամ առաջին տեսակի (բարձր օրակով կառուցված) շենք:

Երկրորդ իմաստով խոսափելու համար նպատակահարմար է որակական իմաստով գործածել կարգ, դասականի իմաստով՝ շաբ բառը: Այսպես՝ երկուդ կարգի աթոռ, բայց՝ երկուդ շաբի աթոռ, առաջին կարգի տուն, բայց՝ առաջին շաբի տուն, երկուդ կարգի վարորդ, բայց՝ երկուդ շաբի վարորդ: Ընդգծված կապակցությունները արտահայտում են որակական հատկանիշ, մյուսները՝ առարկաների հաջորդական կարգը:

ԲԱՇԽԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ

§ 266. Բաշխական թվականը ցույց է տալիս համասեռ առարկաների հավասարաչափ բաշխում: Բաշխականի միջոցով ճշտորեն նշվում է առարկաների այն քանակը, որ տրվում է ամեն մի անձի, առարկայի կամ ունի ամեն մի անձ, առարկա, իսկ բաշխվելիք առարկաների ընդհանուր քանակությունը և միավորների այն թիվը, որի (որոնց) վրա կատարվել է բաշխումը, մնում են անորոշ: Այսպես՝ Սաբաշխական գործարանի բանվորները, իբրև պարզ, ստացան 20-ական ռուբլի նախադասության մեջ հայտնի չէ ո՛չ բանվորների թիվը, ո՛չ էլ բաժանված գումարի ընդհանուր քանակը: Որոշակի է ամեն մի բանվորի ստացած գումարը: Այդպես է նաև հետևյալ օրինակներում. — Եթե նա կհամաձայնի տալ մեզանից յուրաքանչյուրին հարյուրական ոսկի... մենք ամրոցը կհանձնենք նրան... (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի), Պատերից յուրաքանչյուրը բաժանվում է չորս կամարամասի հնգա-

կան զույգ որմնասյուներով (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Սմբատը հրամայեց Սուլյանին նրան հաշիվներ տալ, տալ նաև յո. քառանկյունի լուսնական ռուբլի պարգև (Շիրվ., Քառոս):

ԲԱՇԽԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 267. Բաշխական թվականները արտահայտվում են՝

ա) Բառերով. օրինակ՝ երկուական, տասական, հիսունական, հարյուրական և այլն:

բ) Արաբական թվանշաններով. այս դեպքում թվանշանից հետո դրվում է ական ածանցը: Այսպես՝ 12-ական, 6-ական, 20-ական և այլն: Բնագրային օրինակներ՝ 11 ամսում նա 14 մերոնից ստացավ 12-ական խոճկոր (ՍՀ): ...որոնք 19 հնարավորից վաստակեցին 12-ական միավոր (ՍՀ): Դասամիջոցները երկրորդ և երրորդ ու չորրորդ դասերի միջև 20-ական բույս են... (Պոն., Թվաբանություն):

Բաշխական թվականների հետ կարող է կապակցվել անգամ բառը, ստեղծելով հատուկ բառակապակցություն: Օրինակ՝ Երկուական անգամ շեմպիոններ են եղել Տ. Պետրոսյանը, Վ. Կորչնոյը և Մ. Տալը (ԵԵ): Չեմպիոնատների բոլորից շատ մասնակցել են Մ. Տայմանովը՝ 14 անգամ, Գ. Բրոնշտեյնը՝ 13, Գ. Լեննֆիշը, Վ. Ռազոգինը, Վ. Սմիսլովը՝ 12-ական անգամ (Եր.):

ԲԱՇԽԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 268. Բաշխական թվականները կազմությամբ լինում են պարզ ածանցավոր, բարդ, բարդ ածանցավոր և կազմվում են հետևյալ կերպ՝

1. Քանակական թվականին ավելացվում է ական ածանցը: Ական ածանցով կազմվածները կարող են լինել պարզ ածանցավոր և բարդ ածանցավոր: Պարզ քանակականներից կազմվածները պարզ ածանցավոր են, բարդերից կազմվածները՝ բարդ ածանցավոր:

Քանակական բոլոր թվականներից այդ եղանակով կարելի է կազմել բաշխականներ: Այսպես՝ մեկ—մեկական, ճինգ—ճնգալական, տասնչորս—տասնչորսական, հարյուր—հարյուրական, հարյուր

նիսունինն—հարյուր հիսունիննական, հազար երեք հարյուր ութսուն—հազար երեք հարյուր ութսունական և այլն, Բնագրային օրինակներ՝ Յուրաքանչյուր խումբ բաղկացած էր հիսունական հոգուց (Բ, Սամվել), Մեզ տվել էին մեկական կտոր խողի ճարսյ, երկուական կտոր երշիկ և հաց (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

Ական ածանցը, թեև դրվում է բարդ թվականների վերջին բաղադրիչի վրա, բայց վերաբերում է ամբողջ բաղադրությանը:

Ական ածանցը, դրվելով տարեթիվ արտահայտող քանակական թվականների վրա, ցույց է տալիս ոչ թե առարկաների բաշխումը հավասար քանակով, այլ արտահայտում է մոտավոր ժամանակաշրջան, Այսպես՝ 1920-ական թվականներ-ը նշանակում է՝ 1920—1929 թվականները ընկած ժամանակը, 1900-ական թվականները՝ 1900—1909, իսկ 1850-ական թվականները՝ 1850—1859 թվերը ընկած ժամանակաշրջանը և այլն:

2. Բաշխական թվականները կարող են կազմվել քանակականների կրկնությունով: Այսպես՝ մի-մի, երկու-երկու, տասը-տասը և այլն, Բնագրային օրինակներ՝ Նրա հոյակապ տները... մի-մի փուշ էին դարձել քաղաքացիների աչքում (Շիրվ., Քառս): Պատերից երկուսի վրա շինված էին երկու-երկու նեղ, բայց երկար ու կամարավոր պատահաններ (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Զորագունդը գնում էր դեռ երկար շարքով, երեք-երեք հեծյալ իրար հետևելով (ԴԴ, Վարդանանք):

§ 269. Քանակական թվականների կրկնությամբ կազմված ոչ բոլոր ձևերն են բաշխականության իմաստ արտահայտում, Ուրպես բաշխական թվական կիրառվում են հատկապես փոքր թվերից կազմված կրկնավորները, որոնք կարող են ունենալ նաև մակբայական (ոչ թվականական) իմաստ: Այսպես՝ Մեր կոզբադին գնաց Սասուն, Կանայք բերի փառսուն-փառսուն (ՀԹ, Սասունցի Դավիթ), Հինգ-հինգ, յոթ-յոթ, ինն-ինն շարվում են իրար ետևից... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

Այս օրինակներում կրկնված թվականները ցույց են տալիս հատկանիշի հատկանիշ, այսինքն՝ ունեն մակբայական իմաստ: Այդ է վկայում նաև այն փաստը, որ նրանք դրվել են բայերի վրա, մի բան, որ բնորոշ է մակբայների համար:

Մեծ քանակություն արտահայտող թվականների կրկնությամբ

կազմված ձևերը, իբրև կանոն, սաստկացնում կամ չափազանց-
նում են թվականի իմաստը:

Մեկ թվականի կրկնությունը կազմված ձևը (մեկ-մեկ) այժմ
քիչ է գործածվում որպես բաշխական թվական. այդ իմաստով ա-
վելի հաճախ գործածվում է մեկական ածանցավոր ձևը: Մեկ-մեկ
կրկնավորը հիմնականում մակբայական իմաստ է ստացել: Օրի-
նակ՝ Բայց մայրը մեկ-մեկ մոռանում էր և կանչում հին անունով
(ՆՋ, Հացավան):

Մեկ-մեկ կրկնավորը որոշակի տարբերություն է հանդես բե-
րում մի-մի ձևի նկատմամբ: Առաջինը հիմնականում գործողու-
թյան հատկանիշ է արտահայտում, երկրորդը՝ առարկայի: Այսին-
քն՝ մեկ-մեկը հիմնականում մակբայական իմաստ ունի, իսկ
մի-մի ձևը թվականական: Մեկ-մեկ ձևը իմաստով գրեթե հա-
մարժեք է բարբառային մին-մին ձևին, Այսպես՝ մեկ-մեկ մոռա-
նալ և մին-մին մոռանալ, մեկ-մեկ ծխել և մին-մին ծխել: Այս-
տեղ երկու ձևերն էլ նշանակում են՝ երբեմն: Մեկ-մեկ ձևը նաև
բաշխականության իմաստ է արտահայտում: Օրինակ՝ նրանք մեկ-
մեկ բաժակ գինի և մեկ-մեկ բաժակ էլ օդի խմեցին ու դուրս գը-
նացին, Այս նախադասության մեջ մեկ-մեկ նշանակում է մեկա-
կան, հետևաբար և բաշխականության գաղափար է դրսևորում:
Այդ իմաստով, սակայն ավելի շատ տարածված է մի-մի ձևը:

Մեկից բարձր թվերից կազմված կրկնավորները՝ երկու-երե-
կու, երեք-երեք, չորս-չորս, հինգ-հինգ, վեց-վեց, տասը-տասը և
այլն կարող են արտահայտել և՛ բաշխում, և՛ գործողության հատ-
կանիշ:

Այսպես՝ երեք-երեք շարվել, չորս-չորս գալ, հինգ-հինգ նըս-
տել, երկու-երկու ֆայլել, ութ-ութ մտնել և այլ օրինակներում կրը-
կնված ձևերը արտահայտում են գործողության հատկանիշը, այ-
սինքն՝ ցույց են տալիս գործողության կատարման ձևը, պատաս-
խանելով ինչպես հարցին: Պետք է նկատել, սակայն, որ այդ ձե-
վերը վերջին հաշվով արտահայտում են բաշխականության ի-
մաստ, բայց բաշխումը այդ դեպքում կատարվում է ոչ թե ան-
ձերի, իրերի կամ ժամանակի միավորների միջև, այլև համասեռ
առարկաների (նաև՝ անձերի) ներսում: Այսպես՝ Հնձվորները դաշ-
տից վերադառնում էին հինգ-հինգ: Գրքերը կապեցին տասը-տա-
սը: Զինվորները բարձունքից իջնում էին չորս-չորս:

ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀՈՒՈՎՈՒՄԸ

§ 270. Թվական անվանը հատուկ չէ հոլովի կարգը, սակայն գոյականաբար գործածվելիս հոլովվում է, ստանալով գոյականի պաշտոնները: Գոյականաբար գործածվող թվականները հոլովվում են ի հոլովմամբ:

Քանակական թվականները հոլովվելիս ուղղականում միշտ ստանում են ը կամ ն որոշիչ հոգը: Օրինակ՝ մեկը, մեկի(ն), մեկից, մեկով, մեկում:

Անձի անվան փոխարեն կիրառվելիս թվականը ներգոյական հոլովում սովորաբար ում վերջավորությամբ չի ստանում: Այդ իմաստը դրսևորվում է տրականի և մեջ կապի միջոցով:

Երկու թվականը հոլովվելիս ուղղականում ստանում է ս շնչյունը, որը պահպանվում է նաև մյուս հոլովներում: Այսպես՝ երկուսը, երկուսի, երկուսից, երկուսով, երկուսում:

Պարզ թվականների նման են հոլովվում նաև կցական և հարադրական բարդությամբ կազմվածները, այսինքն՝ 11-ից բարձր բոլոր թվերը: Ըստ որում, հոլովման է ենթարկվում միայն վերջին բաղադրիչը: Օրինակ՝ տասներեքը, տասներեքի(ն), տասներեքից, տասներեքով, տասներեքում, հարյուր ֆանչուսը, հարյուր ֆանչուսի(ն), հարյուր ֆանչուսից, հարյուր ֆանչուսով, հարյուր ֆանչուսում:

§ 271. Դասական թվականները նույնպես հոլովվում են ի հոլովմամբ: Ուղղականում դրանք միշտ ստանում են ր կամ ո որոշիչ հոգը: Օրինակ՝ առաջինը, առաջինի(ն), առաջինից, առաջինով, առաջինում, երրորդը, երրորդի(ն), երրորդից, երրորդով, երրորդում:

Այդ եղանակով են հոլովվում նաև մյուս դասականները: Ըստ որում, բարդությամբ արտահայտված դասականները հոլովվելիս, հոլովման են ենթարկվում միայն վերջին բաղադրիչները: Այսպես՝ ութսունհինգերորդը, ութսունհինգերորդի(ն), ութսունհինգերորդից, ութսունհինգերորդով, ութսունհինգերորդում:

§ 272. Կոտորակային թվականները հոլովվում են գասականների նման: Ընդ որում, հոլովվում է միայն վերջին բաղադրիչը, մյուսը մնում է անփոփոխ: Օրինակ՝ մեկ հինգերորդը, մեկ հինգերորդի(ն), մեկ հինգերորդից, մեկ հինգերորդով, մեկ հինգերորդում:

որը կուտորակային թվականի վերջին բաղադրիչը ստանում է նաև ական ածանցը (Երկու հինգերորդական, Երեք հարյուրերորդական), որոշիչ հոդը դրվում է այդ ածանցից հետո (Երկու հինգերորդականը, Երեք հարյուրերորդականը), ապա նոր այդ ձևը ենթարկվում է հոլովման: Մյսպես՝ երկու հինգերորդականը, Երկու հինգերորդականի(ն), Երեք հինգերորդականից, Երկու հինգերորդականով, երկու հինգերորդականում:

§ 273. Բաշխական թվականները ավելի քիչ են հոլովվում. քան թվականի մյուս տեսակները: Դա պայմանավորված է ներանց իմաստային և կիրառական առանձնահատկությամբ: Բաշխականները հիմնականում դրվում են գոյականի կամ իբրև այդպիսին առնված բառերի վրա, հենց այդ պատճառով էլ ստանում են գոյականաբար գործածվում, հետևաբար և հոլովվում:

Ուրիշ է հազարականները ձևի գործածությունը, որը որոշ բառերի նմանակությամբ արդեն ձեռք է բերել նաև գոյականի իմաստ: Օրինակ՝ Հազարականները կուսակցության կողով մեկնեցին պարտիզները: Հազարականներ ձևը այստեղ բաշխականության իմաստ չի արտահայտում: Նա ունի միայն գոյականի խոսքի մասային արժեք:

Դ Ե Ր Ա Ն Ո Ւ Ն

ԴԵՐԱՆՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍ

§ 274. Դերանունը հարաբերակից է տարբեր խոսքի մասերի՝ գոյականին, ածականին, թվականին, մակբային: Սա դերանվան հատկանիշներից է: Դերանվան, որպես խոսքի մասի, յուրահատկությունը ճիշտ գնահատելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել այն տարբերությունը, որ կա դերանվան և նրա հարաբերակից խոսքի մասերի միջև:

Գոյականը, ածականը, թվականը անվանում են համապատասխանաբար առարկա, առարկայի տարբեր հատկանիշներ՝ որակային ու հարաբերական և թվային: Մակբայը թեև անուն չի համարվում, քանի որ նրա իմաստը չի առնչվում առարկայի հետ, բայց նա ևս ունի անվանողական արժեք՝ անվանում է գործողության հատկանիշ կամ առհասարակ հատկանիշի հատկանիշ: Մինչդեռ դերանունը չի անվանում ո՛չ առարկան, ո՛չ հատկանիշ: Գիրք, բարձր, հաբյուր, արագորեն բառերը որոշակի առարկայի ու հատկանիշների որոշակի անվանումներ են, մինչդեռ սա, այսպիսի, այսֆան, այսպես բառերից և ո՛չ մեկը որոշակի ոչինչ չի ցույց տալիս և առհասարակ անվանողական արժեք չունի: Ամեն մի առարկա կարելի է ցույց տալ սա դերանունով, ամեն մի որակային հատկանիշ՝ այսպիսի դերանունով, ամեն քանակ՝ այսֆան դերանունով, գործողության ամեն մի ձևային հատկանիշ՝ այսպես դերանունով: Սա նշանակում է, որ դերանուններին հատուկ է առավել ընդհանրական, չտարբերակված իմաստը: Նշենք, որ բառիմաստի այդ չտարբերակվածությունը բացարձակ չէ, որչափով կան առարկա ցույց տվող և որակային ու քանակային հատկանիշ ցույց տվող դերանուններ: Առարկա ցույց տվող դերանունների մեջ էլ տարբերվում են անձ ցույց տվող (ես, դու, ինքը, ոմն,

ով և այլն) և իր ցույց տվող (սա, դա, ինչ և այլն) դերանունները: Այնուամենայնիվ, նշված սահմաններում իմաստային ընդհանրությունը, իրոք որ, դերանվան հատկանիշներից է:

Սակայն դերանուններին հարաբերակից խոսքի մասերի մեջ ևս կան որոշ թվով բառեր, որոնք իրենց իմաստի ընդհանրականությամբ, իրենց իմաստային ծավալով կարող են մրցել համապատասխան դերանունների հետ: Հմմտ. մաբդ (անձ) և ևս (ովև), իր (առարկա) և սա (դա) և այլն: Նման դեպքերում դերանվան և անվան տարբերությունը իմաստային ընդհանրությամբ կամ ոչ ընդհանրությամբ անկարելի է որոշել: Սա նշանակում է, որ հիշյալ հատկանիշը դերանվան՝ այլ խոսքի մասերից տարբերելու բացարձակ չափանիշ չէ, հետևապես և միակ վստահելի հատկանիշը չէ:

Բերված գուղահեռ օրինակներից երևում է գոյականի և դերանվան տարբերությունը, այն է՝ միևնույն առարկան գոյականը անվանումով է արտահայտում, իսկ դերանունը չի անվանում, այլ ցույց է տալիս, ակնարկում է որևէ հարաբերությամբ (դիմային՝ նս, տարածական՝ առ, դա, մասնական՝ ռմն և այլն): Այս տարբերությունը, իհարկե, ոչ միայն նշված փաստերին է վերաբերում, այլև առհասարակ բոլոր դերանուններին, որոնք չունեն առարկայի, հատկանիշի անվանողական արժեք, այլ դրանք ցույց են տալիս որևէ հարաբերությամբ:

Հարաբերության հատկանիշի կարևորությունը ընդգծվում է ոչ միայն նրանով, որ այն հատուկ է բոլոր դերանուններին, այլև նրանով, որ սերտորեն կապված է դերանվան մյուս հատկանիշի՝ համընդհանուր իմաստի հետ: Եթե դերանունները չեն անվանում առարկան, հատկանիշը, այլ մատնացույց են անում կամ ակնարկում են այն, ապա այդ ակնարկումը պետք է կատարվի որևէ ձևով, որևէ հարաբերությամբ, այլ կերպ հնարավոր էլ չէ: Դերանվան այս երկու հատկանիշները՝ ընդհանուր իմաստը և հարաբերության հատկանիշը, հանդես են գալիս միասնաբար, ուստի՝ դերանունն իրեն խոսքի մաս պետք է բնորոշել այդ երկու հատկանիշներով:

Այսպիսով՝ դերանուն կոչվում են այն բառերը. որոնք ունենալով ընդհանուր, չտարբերակված իմաստ, ոչ թե անվանում են առարկան, հատկանիշը, այլ դրանք ցույց են տալիս որևէ հարաբերությամբ:

ԳԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

§ 275. Դերանունները, ըստ իրենց արտահայտած հարաբերության բնույթի լինում են՝ անձնական, ցուցական, փոխադարձ, որոշյալ, անորոշ, հարցական-հարաբերական:

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԳԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ

§ 276. Անձնական դերանունները սովորաբար անձ են ցույց տալիս: Բայց մի կողմից անձ են ցույց տալիս նաև այլ տեսակի մի շարք դերանուններ (ով, ոմն, ամենքը, յուրաքանչյուր որ և այլն) և, մյուս կողմից, անձնական դերանունները կարող են և անձ ցույց չտալ: Սա նշանակում է, որ այս դերանունների համար անձ ցույց տալը սահմանազատիչ արժեք ունեցող հատկանիշ չէ: Նրանց համար առավել բնորոշ հատկանիշը դիմային հարաբերության իմաստն է, Այդ հատկանիշը որոշակիորեն երևում է անձնական դերանունների շարքից՝ ես, դու, նա, ինքս, ինքդ, ինքր: Քննարկվող դերանունների էությունը կարելի էր արտահայտել դիմային անվանումով: Բայց քանի որ գիտության մեջ տերմինների փոփոխությունը չի խրախուսվում, ուստի ավանդական տերմինը պահպանելով հանդերձ, այն պետք է համարել պայմանական և հաշվի առնել այդ դերանունների, իրոք որ, դիմայնությունը: Այսպիսով՝ անձնական դերանունները անձ (ևրլւմն ևլ առաւկա) են ցույց տալիս դիմային հարաբերությամբ:

Առաջին դեմքի անձնական դերանուններն են՝ ես, ինքս, մենք, ինքներս:

Երկրորդ դեմքի անձնական դերանուններն են՝ դու, ինքդ, դուք, ինքներդ:

Երրորդ դեմքի անձնական դերանուններն են՝ նա, ինքը, նրանք, իրենք:

§ 277. Ինչպես երևում է, անձնական դերանվան յուրաքանչյուր դեմքի համար ժամանակակից հայերենն ունի զույգ դերանուններ՝ և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվով՝ ես—ինքս, դու—ինքդ, նա—ինքը, մենք—ինքներս, դուք—ինքներդ, նրանք—իրենք:

Առաջին և երկրորդ դեմքերի անձնական դերանունների զուգահեռ ձևերի միջև իմաստային էական տարբերություն չկա: Դր-

րանք արտահայտում են միևնույն անձի կամ առարկայի վերաբերության իմաստ. այդ պատճառով էլ հաճախ ինքս, ինքդ դերանունները կարելի է փոխարինել ես, դու դերանուններով և ընդհակառակը: Այդ գույք ձևերի միջև կա միայն ոճական ու կերական նուրբ տարբերություն:

Ինքս, ինքդ դերանունների՝ դեմք ցույց տալու հետ միասին այն ընդգծելու, շեշտելու յուրահատկությունն է պատճառը, որ նրանք հաճախ են գործածվում ես, դու, իսկ նրանց հոգնակի ձևերը՝ ինքներս, ինքներդ՝ մենք. դուք դերանունների հետ դեմքը ընդգծելու կամ շեշտելու նպատակով (ես ինքս, դու ինքդ, մենք ինքներս, դուք ինքներդ): Օրինակ՝ ես ինքս չեմ իմանում, թե ինչ եմ միտք անում (նՁ, Հացալան): Ընթերցող, հիմա դու ինքդ դատիր (ԱՄ):

Ինքր դերանունը ևս դեմքը ավելի ուժեղ է շեշտում, քան ես դերանունը և հաճախ դործածվում է նրա հետ միասին: Օրինակ՝ ես ինքր ցանկացալ կովել իր քոռջ հետ (նՁ, Հացալան):

Ինքը դերանունը կարող է գործածվել նաև գոյականների հետ հիշյալ իմաստով. ինչպես՝ Լեոնը ինքն իր դեմ զայրացած դուրս եկավ (նՁ, Հացալան):

Սակայն ինքը դերանունը ոչ միշտ է արտահայտում ես դերանվան իմաստը և հետևաբար ոչ միշտ է կարելի փոխարինելու դերանունով:

Հաճախ անձնական դերանվան երրորդ դեմքով ցույց է տրվում մեկին, որը գործողությունն է կատարում: Այդ գործողության առարկան կարող է լինել և՛ հենց ինքը՝ գործողությունն կատարողը, և՛ այդ գործողությունն կատարողին պատկանող առարկան: Օրինակ՝ ես կարողանում է ուրիշի աչքերով նայել իր վրա: Նա շատ է սիրում իր գրքերը: Նա դժգոհ է իրենից: Ինչպես երևում է, նման դեպքերում գործողության առարկան ցույց է տրվում ինքը դերանունով:

Սակայն այդ գործողության առարկան կարող է լինել մեկ ուրիշը կամ սրան պատկանող առարկան: Օրինակ՝ ես կարողանում է ուրիշի աչքերով նայել երա վրա: Նա շատ է սիրում երա գրքերը: Նա դժգոհ է երանից: Այս դեպքում, ինչպես տեսնում ենք, գործողության առարկան ցույց է տրվում ես դերանունով:

ՑՈՒՑԱԿԱՆ ԳԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ

§ 278. Ցուցական դերանունները առարկա կամ հատկանիշ են մատնացույց անում տարածական ու ժամանակային հարաբերությամբ: Այս հարաբերության դրսևորման տեսակետից ցուցական դերանունները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝

1. Սա, դա, նա, այս, սյդ, այն, սույն, այսպես, այդպես, այնպես, այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, այսքան, այդքան, այնքան, այսչափ, այդչափ, այնչափ, այստեղ, այդտեղ, այնտեղ.

2. Նույն, միևնույն, նույնպես, նույնպիսի, նույնքան, նույնչափ, մյուս:

§ 279. Ըստ արտահայտած հարաբերության՝ առաջին խմբի դերանունները կարելի է բաժանել հետևյալ երեք շարքերի.

Ա	Բ	Գ
սա	դա	նա
այս	այդ	այն
սույն	—	—
այսպես	այդպես	այնպես
այսպիսի	այդպիսի	այնպիսի
այսքան	այդքան	այնքան
այսչափ	այդչափ	այնչափ
այստեղ	այդտեղ	այնտեղ

Նախ՝ ցուցական դերանունների արտահայտած տարածական հարաբերության մասին: Ցուրաքանչյուր շարքում կան և՛ առարկա, և՛ առարկայի հատկանիշ, և՛ գործողության հատկանիշ, և՛ տեղ ցույց տվող դերանուններ: Իմաստային այդպիսի բազմազանություն ունեցող դերանուններ միավորվում են տվյալ շարքի մեջ առարկան, հատկանիշը, տեղը միևնույն հարաբերությամբ մատնացույց անելու հատկանիշի հիման վրա: Ա շարքի դերանուններն արտահայտում են խոսողին մոտիկ լինելու հարաբերություն, Բ շարքի դերանունները՝ խոսակցին մոտիկ լինելու հարաբերություն, Գ շարքի դերանունները՝ խոսողից ու խոսակցից հեռու լինելու հարաբերություն: Այսպես, սա դերանունով առարկան կարող է մատնացույց արվել, երբ այն գտնվում է խոսողին մոտ կամ մտածվում է որպես այդպիսին, դա դերանունով առարկան կարող է մատնացույց արվել, երբ այն գտնվում է խոսակցին մոտ կամ մտածվում

է որպէս այդպիսին, նա դերանունով առարկան կարող է մատնացուց արվել, երբ այն հետո է խոսողից ու խոսակցից կամ մտածվում է որպէս այդպիսին: Նույն կերպ պետք է հասկանալ նաև համապատասխան շարքերի մյուս դերանունների իմաստը:

Ման.— Հնարավոր է, որ առարկան գտնվի թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ դեմքի մոտ: Այսպես, ենթադրենք խոսողը և խոսակցիցը գտնվում են միևնույն գետի կամ ճանապարհի մոտ կամ մեջ, այդ դեպքում խոսողը դետը, ճանապարհը ցույց կտա ոչ թե դա, այդ, այլ սովորաբար սա. այս դերանուններով. Սա (այս. այս գետը) գալիս է հեովից: Սա (այս. այս ճանապարհը) նոր են կառուցել: Նման դեպքերում առարկայի հատկանիշը ևս ցույց է տրվում առաջին շարքի դերանունով:

§ 280. Ցուցական դերանուններին հատուկ է նաև ժամանակային հարաբերության իմաստը: Նրանք միայն ժամանակի հարաբերության իմաստ են արտահայտում ժամանակ ցույց տվող բաների հետ գործածվելիս, ինչպես օրինակ՝ վայրկյան, րոպե, ժամ, ամիս, տարի, գիշեր, ցերեկ, առավոտ, երեկո, գարուն, ամառ, աշուն, ձմեռ. երկուշաբթի, երեքշաբթի. հունվար, փետրվար, մարտ. ժամանակ, պահ. տարեվերջ, տարեսկիզբ, դարավերջ, դարասկիզբ, կիսամյակ, հնգամյակ. դասամիջոց, ընդմիջում, արձակուրդ և այլն: Այս դեպքում ժամանակի հարաբերության կետը այն ժամանակն է, որում հանդես են գալիս 1-ին և 2-րդ դեմքերը: Եվ սովորաբար այն ժամանակը, որում հանդես է գալիս 1-ին դեմքը, որպես այդպիսին, բնականաբար նույնն է նաև խոսակցի կամ երկրորդ դեմքի համար: Այսպիսով՝ ստացվում է, որ 1-ին և 2-րդ դեմքերի գոյության ժամանակը նույնն է, ընդհանուր է այդ երկուսի համար: Վերը տեսանք, որ այն, ինչ ընդհանուր է 1-ին և 2-րդ դեմքերի համար (երբ օրյեկտը մոտ է 1-ին և 2-րդ դեմքին), ցույց է տրվում 1-ին շարքի դերանուններով: Այդպես է նաև ժամանակային հարաբերության դեպքում: Օրինակ՝ Դուք այս տարի զգալի հաջողություններ եք ձեռք բերել:

Մանք.— Երբեմն խոսողը երկրորդ դեմքով կարող է մտովի դիմել անցյալում եղած կամ ապագայում լինելիք անձանց, անցյալի և ապագայի սերունդներին: Պարզ է, որ այս դեպքում 1-ին դեմքի գոյության ժամանակը չի նույնանում 2-րդ դեմքի գոյության ժամանակի հետ: Նման դեպքերում 2-րդ դեմքի գոյության

ժամանակը կարելի է ցույց տալ 2-րդ և 3-րդ շարքերի ցուցական դերանուններով: Այսպիսով, ցուցական դերանուններով ժամանակ ցույց տալու համար որպես համեմատություն կետ խոսելու ժամանակն է հանդիսանում: Խոսելու ժամանակը և դրան մոտ ժամանակը ցույց է տրվում 1-ին շարքի ցուցական դերանուններով: Օրինակ՝ Գարնանացանի նախապատրաստման այս պատասխանատու օրերին, ընկեր Շմավոնը պատմում է նրանց իր ձիու քաջագործությունների մասին (ՆՁ, Հացավան): Հայրենական պատերազմի այս ահեղ օրերում մենք տոնում ենք սովետական իշխանության իրականացման 25-ամյակը (Իս.): Եթե դպրերն սկսվեն այս ամառ, մինչ ձմեռ թերևս կտեեն (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Թույլ տվեք, որ Աննան այս գիշեր ինձ մոտ մնա (Շիրվ., Ունե՞ր իրավունք): Իշխան, չգնաս, մնա այս գիշեր (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

Երբեք շաբթի դերանունները ցույց են տալիս խոսելու պահից հետո (անցյալ կամ ապագա) ժամանակ, ժամանակի միավոր: Օրինակ՝ Շատ տարիներ են անցել, բայց ես չեմ մոռանա այն զարնան իրիկունը (ՀԹ, Մայրը): Բայց անցան այն օրից շատ տարիներ (Մ. Պետրոսյան): Դու պիտի քեզ համար մի մտերիմ կյանքի ընկեր գտնես, այն ժամանակ էլ տխուր չես լինի (ՀԹ, Անխելք մարդը):

Խոսքի մեջ նշված ժամանակը, որպես այդպիսին, ցույց է տրվում սովորաբար երկրորդ շարքի ցուցական դերանուններով: Օրինակ՝ Թ. Թորոմանյանի հետ ծանոթացա Կարապետ Բասմաչյանի միջոցով Ալեքսանդրապոլում 1903 թ. աշնանը: Նրանք այդ թվականին էին եկել արտասահմանից (Իս., Ճարտարապետ Թորոս Թորոմանյան): Մուժ գիշեր էր. այնպես թանձր էր խավարը, որ թվում էր, թե կարելի է սվինով խոցել... Այդ գիշեր ինձ վիճակված էր չորս անգամ միևնույն ձևով հասնել Դենպրի աչ ափն անցած մեր մի գորագնդին (ԱՍ, Ոսկե մեղալ): Նա հակառակ իր բոլոր ջանքերին, առաջին քառորդը փակեց «երկու»-ներով: Մարիամիկն այդ օրը առավոտից երեկո գլուխը չբարձրացրեց սեղանից (ն. տ.):

Ցուցական դերանունները ժամանակի հարաբերության հիմաստ են արտահայտում նաև այն ժամանակ, երբ առարկա են ցույց տալիս: Այդ բացահայտ կերպով երևում է հատկապես այն դպրում, երբ ցուցական դերանունով ցույց տրված առարկան

վերցվում, նկատի է առնվում անցյալում կամ ապագայում. Օրինակ՝ Եթե գիտենայի, որ դու այդ աստիճան կասկածամիտ ես, գիժ եմ, ինչ է, որ արտասանելի այն խոսքերը (ՆԴ, Մա՜ր): Վա՜յ, ուրեմն այն դո՞ւ էիր (ՆԶ, Հացավան): Ինչո՞ւ էլ այն չի, ինչո՞ւ էլ չի կարողանում կանգնել, փախչել (ՀԹ, Եղջերուի մահ): Էլ աղմկալից կյանքը աշխարհի, Եվ ոչ սերն անուշ յուր երազներով, Այն հրապույրը չունեն վաղեմի, Այն քաղցրությունը և այն մեղմ գորով (Հ. Հովհ.):

Առաջին և երկրորդ շարքի դերանունները առարկայի անվան հետ գործածվելիս, նույնպես զերծ չեն ժամանակային հարաբերության իմաստից: Բանն այն է, որ խոսողը խոսող կամ առաջին դեմք է միայն խոսելու պահին: Նշանակում է, որ, երբ նա ցույց է տալիս իր մոտ գտնվող առարկա և այլն, նկատի է առնում առարկայի՝ հենց իր խոսելու ժամանակ մոտը գտնվելը: Օրինակ՝ Այս գլխիկը հետաքրքրական է նախադասության մեջ այս դերանունը ցույց է տալիս, որ այդ առարկան խոսողի մոտ է նրա խոսելու ժամանակ: Ուրեմն՝ առարկան նրան մոտ է ոչ միայն տարածությամբ, այլև ժամանակով: Այս երկու հատկանիշները առաջին շարքի դերանուններից անբաժան են և հանդես են գալիս միասնաբար: Եթե այդ հատկանիշներից որևէ մեկը բացակայի, առաջին շարքի դերանուն չի գործածվի առարկա, հատկանիշ ցույց տալու համար:

Ինչ որ ասվեց առաջին շարքի դերանունների ժամանակի իմաստի մասին (երբ դրանք իր կամ հատկանիշ են ցույց տալիս), նույնը վերաբերում է նաև երկրորդ շարքի դերանուններին: Ուստի՝ երկրորդ շարքի դերանունների ցույց տված առարկան և այլն սովորաբար նկատի են առնվում խոսելու ժամանակ, այն է՝ ներկա ժամանակում:

Երկրորդ շարքի դերանուններով ցույց տված առարկայի, հատկանիշի՝ տարածությամբ և ժամանակով խոսակցի մոտ գտնվելըն է պատճառը, որ երբ առարկան գտնվում է խոսակցի մոտ, և եթե խոսողը ցանկանում է ցույց տալ այդ առարկան, նկատի ունենալով նրան անցյալում, գործածում է ոչ թե երկրորդ, այլ երրորդ շարքի դերանուն:

Հմմտ. Այդ դո՞ւ ես:

Այն դո՞ւ էիր:

Այսպիսով՝ քննարկվող երեք շարքերի ցուցական դերանունների իմաստը հետևյալն է.

Առաջին շարքի դերանունները ցույց են տալիս տարածությամբ խոսողին մոտ և ժամանակով խոսելու պահին մոտ կամ որպես այդպիսին մտածված առարկա, հատկանիշ:

Երկրորդ շարքի դերանունները ցույց են տալիս տարածությամբ խոսակցին մոտ և ժամանակով՝ նրա խոսակից լինելու պահին մոտ կամ որպես այդպիսին մտածված առարկա, հատկանիշ:

Երրորդ շարքի դերանունները ցույց են տալիս՝ ա) տարածությամբ առաջին և երկրորդ դեմքերից հեռու (անկախ ժամանակից) առարկա, հատկանիշ. բ) ժամանակով առաջին և երկրորդ դեմքերի, որպես այդպիսիների, ժամանակից (անկախ տարածական հարաբերությունից) հեռու առարկա, հատկանիշ:

§ 281. Ժամանակի հարաբերության իմաստ չունեն տեղ (տարածություն) ցույց տվող դերանունները (այստեղ, այդտեղ, այնտեղ). ինչպես և տարածական հարաբերության իմաստ չեն արտահայտում դերանունները այն դեպքում, երբ ժամանակի անվան վրա են դրվում (այս գիշեր, այսպիսի տարի, այսօր ժամանակ, սույն ամսին և այլն): Ժամանակային հարաբերության իմաստը որոշակիորեն երևում է նաև այն դեպքում, երբ ցուցական դերանունները գործածվում են երևույթների, իրողությունների, գործողությունների անունների հետ (հեղափոխություն, ժողով, նկար, քննարկում, ներկայացում և այլն): Մեծ մասամբ այս երկու հարաբերությունները հանդես են գալիս միասնաբար:

§ 282. Երկրորդ խմբի ցուցական դերանունները (նույն, միևնույն, նույնպես, նույնպիսի, նույնքան, նույնչափ, մյուս) ունեն տարածական ու ժամանակային հարաբերության որոշ յուրահատկություններ: Սույն—ը չունի իմաստով համապատասխան դերանուններ մյուս երկու շարքերում: Նրա՝ ձևով համապատասխան դերանուններն են դույն. եույն: Սրանցից առաջինը գոյություն ունի գրաբարում և չկա ժամանակակից հայերենում, իսկ եույն դերանունը ծագումով և ձևով երրորդ շարքի դերանուն է, իսկ իմաստով՝ այժմ ոչ: Նույն դերանունը չունի առարկան՝ խոսողից և խոսակցից հեռու լինելը ցույց տալու իմաստ: Նա ցույց է տալիս խոսքի մեջ նշված առարկա, անկախ այն բանից, թե այն ո՛ր դեմքին է մոտ և ո՛ր ժամանակում է նկատի առնված: Այդ դերանունով կա-

րելի է ցույց տալ և՛ առաջին ու երկրորդ դեմքին մոտ գտնվող, և՛ դրանցից հեռու առարկա: Օրինակ՝ Սա հետաքրքիր գիրք է. նույն գրքից ես էլ ունեմ: Դա հետաքրքիր գիրք է. նույն գրքից ես էլ ունեմ: Այն գիրքը քոնն է. նույն գրքից ես էլ ունեմ:

Նույն դերանունը, ինչպես և նրանով կազմված նույնպես. նույնպիսի. նույնքան, նույնչափ. մինևնույն դերանունները սովորաբար գործածվում են խոսքի մեջ նշված առարկան, հատկանիշը ցույց տալու համար. Օրինակ՝ Զինվորները պառավին ուժգին հրեցին կախաղանի տակ, բայց նա նույնպիսի ուժեղ թափով առաջ մղվեց և իր ցնցապարով և խուպոտ ձայնով ֆշշաց զինվորների վրա (ԴԴ, հոշտանգվածի ավանդը): Արամը նրանից հայելի խնդրեց, նայեց ու զարմացավ... Նախրուհին նրա ուսի վրայով նույնպես նայեց հայելուն (ՍԱ, Լեոնցիներ):

Մյուս դերանունը մատնացույց է անում առարկայի նկատմամբ մի այլ՝ տարածություն մեջ կամ ժամանակով հաջորդող առարկա. ինչպես՝ մյուս շենքը, մյուս սենյակը, մյուս կայարանը, մյուս ժամը, մյուս օրը:

ՓՈԽԱԴԱՐՁ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ

§ 283. Փոխադարձ դերանունները ցույց են տալիս իրենց վիճակով կամ գործողությամբ իրար հետ կապված առարկաներ: Դրանք են՝ իրար, միմյանց, մեկմեկու (մեկմեկի). նրանք իրար բարեկամ են: Մենք միմյանցից հեռու ենք: Դուք սիրում եք մեկմեկու:

§ 284. Այս դերանունների ցույց տված առարկաների հարաբերությունը մեծ մասամբ փոխադարձ է լինում: Օրինակ՝ Պիտի մաշենք իրար՝ պարսիկը՝ մեզ, մենք՝ պարսիկին (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Միծաղում էինք իրար վրա, ծաղրում էինք իրար, ջրգրացնում, նա ինձ «քնձոռտ վարժապետ» էր անվանում, ես նրան «Քալո խաբարդիանա» (ՆԴ, Տանտիրոջս աղջիկը):

Սակայն քննարկվող դերանունների ցույց տված առարկաների կապը ոչ միշտ է փոխադարձ: Հմմտ. Իրար հետևից անցնում են կենսուրախ վագոնները (ՆԶ, Հացավան): Թաղի կանայք իրար ձեն տալով վազվզում են (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին):

ՈՐՈՇՅԱԼ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ

§ 285. Որոշյալ դերանունները ցույց են տալիս առարկաների ֆանակական ամբողջությունը կամ առանձին առարկայի ամբողջությունը: Այսպես՝ նա կարդացել է իր գրադարանի բոլոր գրքերը: Նա մեկ օրում կարդացել է ամբողջ գիրքը: Բոլոր-ը ցույց է տալիս առարկանների քանակական ամբողջությունը, ամբողջ-ը՝ մեկ առարկայի ամբողջությունը: Այսպիսով, որոշյալ դերանուններին չատկանչական է ընդհանրական հարաբերության իմաստը:

§ 286. Որոշյալ դերանունները, ըստ իրենց ընդհանրական իմաստի դրսևորման, կարելի է բաժանել երեք խմբի՝

Ա) Դերանուններ, որոնք ցույց են տալիս առարկանների կամ նրանց քանակի ընդհանուր ամբողջությունը՝ շնչելով այդ ամբողջության մեջ մտնող առարկաններն առանձին-առանձին: Այդ դերանուններն են ամենք, բոլոր(ը): Օրինակ՝ Բոլոր կենսողները դուրս էին թափվել. տղամարդ չկար մեջները: Բոլորը կանայք, աղջիկներ և երեխաներ էին: Ամենք խոսում էին միանգամից (նԴ):

Բ) Դերանուններ, որոնք առարկանների կամ նրանց քանակի ամբողջությունը ցույց են տալիս՝ շեշտելով ամբողջության մեջ մտնող առարկաններն առանձին-առանձին, Դրանք են՝ ամեն, յուրաքանչյուր. ամեն ոք, ամեն ինչ, ամեն մի (ամեն մեկը), յուրաքանչյուր ոք: Այսպես՝ «Յուրաքանչյուր մարդ պարտավոր է լինել ճշտապահ և պարտաճանաչ» ասելով, այդ պարտականությունը դրվում է բոլոր մարդկանց վրա. այդ նշանակում է. «Բոլոր մարդիկ պարտավոր են լինել ճշտապահ և պարտաճանաչ»: Բայց եթե երկրորդ նախադասության մեջ չեն շեշտվում մարդիկ առանձին-առանձին, և բոլոր դերանունը վերաբերում է մարդկանց ընդհանրապես, ապա առաջին նախադասության մեջ բոլոր մարդկանց մասին խոսում են՝ նշելով նրանց առանձին-առանձին, նրանցից յուրաքանչյուրին: Ուրեմն՝ այս դերանունները առարկանների և նրանց քանակական ամբողջությունը ցույց են տալիս առանձինների միջոցով: Այդ պատճառով էլ, ի տարբերություն նախորդների, սրանց իմաստը եզակի է: Երբ այդ դերանունները իբրև ենթակա են գործածվում, նախադասության ստորոգյալը դրվում է եզակի թվով: Օրինակ՝ Յուրաքանչյուր (յուրաքանչյուր ոք) պարտավոր-

վեց օգնել, իր Լա մնացող ընկերներին: Ամեն ոք պետք է ունենա պատասխանատվության զգացում: Այժմ ամեն ինչ լավ է գնում: Ամեն ինչը կանոնավոր է: Ամեն մեկը իր հետ մի գիրք էր բերել:

Այդ դերանունների իբրև որոշիչների հետ գործածվող գոյականները նույնպես դրվում են եղակի թվով: Օրինակ՝ յուրաքանչյուր մարդ, ամեն մարդ, ամեն մի մարդ:

Որոշյալ դերանուններից մի քանիսն ունեն ժխտական ձևեր՝ ամեն ինչ—ոչինչ, ամեն ոք—ոչ ոք, ամեն մի—ոչ մի (ամեն մեկը—ոչ մեկը):

Ժխտական բնույթ ունեցող դերանունների իմաստը նույնպես տարածվում է առհասարակ բոլոր առարկաների կամ խոսքի մեջ նշված բոլոր առարկաների վրա. մի բան, որ հատուկ է որոշյալ դերանուններին, Դա երևում է հետևյալ զուգահեռ օրինակների համեմատություներից.

Ամեն մի աշակերտ մի ծաղկեփունջ էր բերել, Ոչ մի աշակերտ ծաղկեփունջ չէր բերել:

Ամեն մեկը իր գիրքն էր կարդում, Ոչ մեկը իր գիրքը չէր կարդում:

Ամեն ոք հետևում էր կարգապահությանը: Ոչ ոք չէր հետևում կարգապահությանը:

Ամեն ինչ իր տեղում էր: Ոչինչ իր տեղում չէր:

Ընդգծված հաստատական որոշյալ դերանունների և դրանց համապատասխան ժխտական որոշյալ դերանունների ցույց տված հարաբերության միջև տարբերություն չկա. դրանք բոլորն ունեն հանրական իմաստ: Տարբերությունն այն է, որ միևնույն իմաստը դերանունների մի մասի մեջ հաստատական ձևով է արտահայտված, իսկ ժխտական ձևերի մեջ՝ ժխտական ձևով, մի դեպքում հաստատվում է, մյուս դեպքում՝ ժխտվում: Հիշենք, որ լեզվի մեջ ժխտական բառերն ու բառաձևերը համապատասխան հաստատական բառերի ու բառաձևերի հետ միասին մտնում են բառերի միևնույն տեսակի մեջ (հմմտ. գրեցի—չգրեցի, կգամ—չեմ գա, կարդում եմ—չեմ կարդում, վերջացած—չվերջացած և այլն):

Գ) Դերանուններ, որոնք ցույց են տալիս առանձին մի առարկայի (հավաքական կամ ոչ հավաքական) ամբողջությունը: Այդ դերանուններն են՝ ողջ, ամբողջ, համայն, ամենայն: Օրինակ՝ ամբողջ քաղաքը, համայն մարդկությունը: Ողջ ջոկատը հետևեց նրան (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

Ամենայն բառը փոխառություն է գրաբարից և երբեմն գործածվում է հոնտորական, վերամբարձ ոճ ստեղծելու համար: Օրինակ՝ Զի հողն է ծնում այս արևի տակ Ամենայն բարիք և գեղեցկություն (Ն. Զարյան):

Ամենայն-ը այս դեպքում նշանակում է «ամեն» և իմաստով համապատասխանում է երկրորդ խմբի որոշյալ դերանունների, Թայց ամենայն բառը ձեռք է բերել մի այլ կիրառություն ևս, որը բավական տարածված և սովորական է: Այդ նրա գործածությունն է որոշ բառերի գործիական հոլովի հետ. ամենայն մանրամասնությամբ, ամենայն պատասխանատվությամբ, ամենայն ճշտությամբ, ամենայն սիրով, ամենայն լրջությամբ և այլն: Այս կիրառություններում նրա իմաստը համապատասխանում է որոշյալ դերանունների երրորդ խմբին:

Մանոթ.— Ողջ դերանունը անկախ գործածվելիս երբեմն նշանակում է «բոլորը», այսինքն՝ առարկաների ամբողջությունն է ցույց տալիս: Օրինակ՝

Աստված, չեմ խնդրում քեզնից դափնիներ,
Շառեր, հոբելյան, ուղերձ, հեռագիր,
Փառավոր թաղում, մահից հետո սեր—
Այդ ողջն ինձ կտա հայրենի երկիր (ԱՄ):

Ողջ դերանունը գոյականաբար հազվադեպ է գործածվում: Արդեն ասվեց, որ որոշյալ դերանունները կարող են ցույց տալ և՛ հատկանիշ, և՛ առարկա:

Բոլոր, յուրաքանչյուր, ողջ, ամբողջ, ամեն, ամեն մի դերանունները գործածվում են գոյականների հետ և ցույց են տալիս հատկանիշ: Հատկանիշ ասելով այստեղ պետք է հասկանալ ոչ թե որակ, այլ առարկաների կամ առարկայի ամբողջություն: Այսպես՝ Ամբողջ աշխարհը հեծն սպասում է այդ վիթխարի գոտեմարտի ելքին (Իս., Հաղթանակը պրոգրեսի կողմն է): Բոլոր ոտնահարված ժողովուրդները կյանք կառնեն նորից (Իս., Ֆաշիզմը պիտի խորտակվի): Իշխում էր ողջ քաղաքի և հատկապես Մարինյան գետի վրա (Հ. Հրահան, Բալկանների լանջերում): Սրբությամբ կատարում էր յուրաքանչյուր կետ (ՆՁ, Հացավան): Ամեն օր տեսնելու եմ նրան (ՆԴ, Տանտիրոջս աղջիկը):

Այդ դերանունները առարկա են ցույց են տալիս՝ որոշիչ հոդ ընդունելով՝ բոլոր, յուրաքանչյուր, ամբողջը, ողջը: Ամեն մի 218

դերանվան անկախ գործածության ժամանակ երկրորդ բաղադրիչը դառնում է մեկը՝ ամեն մեկը:

Համայն դերանունը հոգ չի ստանում և անկախ չի գործածվում. այն գործածվում է գոյականի հետ:

Առ իմ երգն ու իմ սիրտը նվեր

Հանուն քո փառքի՝ հողում համայն (Գէ):

Ամենք, յուրաքանչյուր ոք, ամեն ոք. ամեն ինչ (ը), դերանունները գործածվում են միայն անկախ:

ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ

§ 287. Անորոշ դերանունները բնականաբար հակադրվում են դերանվան մյուս բոլոր տեսակներին: Բայց նրանց յուրահատկությունը պարզվում է ամենից առաջ որոշյալ դերանունների հետ հակադրության մեջ վերցնելիս: Եթե որոշյալ դերանունները ունեն հանրական իմաստ, ապա անորոշները, ընդհակառակն, մասնական իմաստ ունեն, այսինքն ցույց են տալիս, ակնարկում են առարկաներից մեկը կամ մի քանիսը:

Բայց առարկաներից մեկը կամ մի քանիսը կարելի է ցույց տալ նաև այլ դերանուններով կամ այլ բառերով: Օրինակ՝ Իմ զրքերից սա քեզ կնվիրեմ: Այս նախադասության մեջ սա դերանունը ցույց է տալիս զրքերից մեկը, ուրեմն և ամբողջի նկատմամբ մասնական իմաստ ունի: Սակայն սա դերանունը այդ մեկ առարկան ցույց է տալիս որոշակի հարաբերությամբ իբրև խոսողի մոտ գրտնրվող: Մինչդեռ անորոշ դերանունների մասնական իմաստը որևէ այլ հարաբերությամբ որոշյալ չի դառնում: Օրինակ՝ Իմ զրքերից որևէ մեկը (կամ մի քանիսը) քեզ կնվիրեմ: Այնպես որ, եթե սա, այս և նման դերանունների իմաստի մեջ մասնականություն կա, ապա դա սոսկ հետևանք է նրանց բնորոշ հատկանիշի՝ տարածական, ժամանակային հարաբերության, մինչդեռ անորոշ դերանունների համար մասնական հարաբերությունը միակն է, բնորոշը, որը որոշյալ չի դառնում որևէ եղանակով:

Այսպիսով, անորոշ դերանունները, գրվելով գոյականի վրա կամ գործածվելով անկախ, ակնարկում են առարկաներից մեկը կամ մի քանիսը, առանց որոշակի հարաբերության:

Այլ կերպ՝ անօրոշ դերանունները առարկա, հատկանիշ են ցույց տալիս մասնական հարաբերությամբ:

Անորոշ դերանուններն են՝ այլ, այսինչ, այնինչ, որոշ, ուրիշ, որևէ, որևիցե, երբևէ, երբևիցե, ոմն. մի (մեկը), ինչ-որ, ինչ-ինչ, մի ֆանի (մի ֆանիսը), մի շարֆ, մի երկու (մի երկուսը):

§ 288. Անորոշ դերանունները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝ ա) մեկից ավելի առարկա ակնարկող, այսինքն՝ հոգնակի իմաստ ունեցող դերանուններ, *ինչպես՝* մի ֆանի (մի ֆանիսը), մի շարֆ, մի երկու (մի երկուսը), ինչ-ինչ: *Օրինակ՝* մի ֆանի ընկերներ, մի շարֆ զբեր, ինչ-ինչ պատնասներ: Թեև մի երկու դերանվան հետ գործածվում է եզակի թվով գոյական, նրա հոգնակի իմաստը ակնհայտ է (մի երկու օր): բ) Մեկ առարկա ակնարկող, այսինքն՝ եզակի իմաստ ունեցող դերանուններ. *ինչպես՝* մի(մեկը), ոմն, որևէ, որևիցե, այսինչ, այնինչ: *Ընկերներիցս* մեկը, ոմն Պետրոսյան, որևէ օր, այսինչ մարդը և այլն:

Այս խմբի մեջ պետք է դասել նաև այլ, ուրիշ դերանունները, որոնք սովորաբար եզակի իմաստ ունեն, *ինչպես՝* Այլ գիրք էի խնդրել: Ուրիշ օր կգաս: Սակայն այս դերանունները կարող են գործածվել նաև հոգնակի գոյականների հետ. *ինչպես՝* այլ հարցեր, ուրիշ զբեր: Բայց որ սրանք ավելի շուտ այլ խմբի մեջ են մտնում, երևում է հատկապես նրանց գոյականաբար գործածությունից, *ինչպես՝* Ես խնդրել էի ուրիշը: Այստեղ բացառված է հոգնակի իմաստը: Այդպիսի իմաստ արտահայտելու համար այն կգործածվի հոգնակի թվով՝ ուրիշները:

Յուրահատուկ է այս տեսակետից ուրոշ դերանունը, որը ըստ կիրառության ունի և՛ եզակի իմաստ (որոշ մաս, մի որոշ գումար), և՛ հոգնակի (որոշ ընկերներ, որոշ զրքեր, որոշ հարցեր):

Երբևէ, երբևիցե դերանունները ցույց են տալիս գործողության հատկանիշ՝ ժամանակ, և դուրս են մնում այս շարքերից:

ՀԱՐՑԱԿԱՆ-ՀԱՐԱՔԵՐԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ

§ 289. Հարցական-հարաբերական դերանուններն են՝ ով, ինչ, որ, ֆանի, որֆան, որչափ, ինչչափ, ինչքան, որպիսի, ինչպիսի. ֆանիերորդ, որեւորդ, որտեղ, ուր, երբ, ինչպես: Այս միևնույն դերանունները իրենց երկու շարահյուսական կիրառությունների հիման վրա համարվել են երկու տարբեր տեսակի դերանուն-

ներ՝ հարցական և հարաբերական: Բերենք միայն մեկ դերանվան օրինակ՝ Ո՞վ էր հարցնում: Եկել էր նա, ով հարցնում էր:

Միևնույն ով դերանունը հարցական նախադասության մեջ իբրև հարցական բառ գործածվելիս համարվում է հարցական դերանուն, իսկ երբ գործածվում է բարդ ստորադասական նախադասության մեջ, իբրև հարաբերական, համարվում է հարաբերական դերանուն:

Նախ նշենք, որ չի կարող արդարացվել այնպիսի մոտեցումը, երբ խոսքի մասի տեսակների որոշումը, որը ձևաբանական հարց է, կատարվում է սոսկ շարահյուսական հիմունքով:

Այնուհետև, անտեսվում են այդ դերանունների այլ կիրառությունները, որոնք նույնպես սովորական են, տարածված: Այսպես՝ ես չգիտեմ, թե ով էր հարցնում: Ո՞վ էր հարցնում:

Առաջին նախադասության մեջ ստորադաս նախադասությունը դերադասի հետ կապվում է թե շաղկապով, հետևապես և ով-ը հարաբերական չէ: Երկրորդ օրինակը բացականչական նախադասություն է և ով-ը բացականչում է արտահայտում: Բերենք այդպիսի գործածությունների բնագրային օրինակներ:

1) Նա այնտեղ աշխատելու է իբրև... էլուշը չի հիշում, թե իբրև ինչ (նՁ, Հացավան): Մի՞թե չէիր նկատում, թե ինչպես առագ էր կարում, թե ինչպես ճարպկորեն էր գործածում բիզն ու ասեղը (ՀՔ, Բարեկամություն): Նրան օտար այս կովի մեջ մեկ չէ՞ արդյոք, թե ով ում. թե ինչ գույնի դրոշակներ կփողփողան փողոցում (նՁ): Խորհուրդ են անում, թե ինչպես փրկեն (նՁ):

2) Քանի՜-քանի՜ անգամ եղել են վտանգավոր դեպքեր (ՍՁ, Հեղկոմի նախագահ): Ի՞նչ հնարքներ, ի՞նչ վատ բաներ է սովորել (ՍՁ, Վարդաձորի կոմունը): Դատարկ բաներ են, ի՞նչ նախազգացում, ի՞նչ դժբախտություն (Շիրվ., Արմենուհի): Ի՞նչ հազվագյուտ իր է, ի՞նչ պայծառ գույն ունի և ի՞նչ աննման գործ է (ն. տ. և Դեռ ինչքա՞ն կյանք կար առջևում, դեռ ինչքա՞ն պետք է ապրել՝ տեսնելու մարդկանց խառնվածքների տարբեր երանգները (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Ինչպե՞ս թե հաց չեն ուզում ուտել (ՍՁ, 3):

Քննարկվող դերանունները հարցականի ու հարաբերականի դեր ունենալու հիման վրա դերանվան երկու տարբեր տեսակներ համարելու դեպքում հիշյալ երկու կարգի տարածված կիրառությունները դուրս են մնում դերանվան տեսակներից:

Այսպիսով, քննարկվող դերանուններն ունեն ոչ թե երկու, այլ չորս հիմնական տիպի կիրառություններ, որոնք բոլորն էլ տարածված են ու հաճախակի գործածական: Այստեղից պարզ է, որ հարցականն ու հարաբերականը ոչ թե դերանվան տարբեր տեսակներ պետք է համարել, այլ միևնույն տեսակի դերանվան մի քանի հիմնական կիրառություններից երկուսը:

Իսկ ո՞րն է հարցական ու հարաբերական կոչված դերանունների էական հատկանիշը, առանձնահատկությունը, որով նրանք տարբերվում են դերանվան մյուս տեսակներից, կամ ինչպե՞ս, ի՞նչ հարաբերությամբ են նրանք ցույց տալիս առարկա, հատկանիշ: Այս տեսակներից այդ դերանունները համեմատաբար մոտ են անորոշ դերանուններին, ունեն անորոշ իմաստ: Սակայն նրանք չեն նույնանում անորոշ դերանունների հետ և զգալի չափով տարբերվում են նրանցից: Տարբերությունն այն է, որ անորոշ դերանունները իրենց մասնական հարաբերության շնորհիվ գտնե մոտավոր գաղափար են արտահայտում հատկապես քանակի վերաբերյալ: Այսպես՝ մի ֆանի, ուռջ, մի շաբա անորոշ դերանունները, թեև որոշակի քանակ կամ թիվ չեն արտահայտում, բայց քանակ են ցույց տալիս մոտավոր ճշտությամբ. դրանցից հասկացվում է, որ խոսվում է ոչ մեծ քանակի մասին: Իսկ դրանց համապատասխան ուրֆան, ինչֆան, ինչչափ դերանունները քանակի գաղափար են արտահայտում բոլորովին անորոշ կերպով, առանց որևէ չափով մասնավորելու: Պատահական չէ, որ հաճախ հարցական դերանուններով բան հարցնողը բավարարվում է անորոշ դերանունով արտահայտված պատասխանով: Օրինակ՝

—Քանի՞ ուսանող ակադեմիական պարտք ունի:

—Մի ֆանի, մի երկու:

Այս օրինակում մի ֆանի, մի երկու անորոշ դերանուններով արտահայտված պատասխանը կարող է բավարար պատասխան լինել հարցնողի համար այն պատճառով, որ, թեև դրանք որոշակի քանակ չեն արտահայտում, բայց համեմայն դեպս այդ բառերից որոշակի հասկացվում է, որ պարտք ունեցող ուսանողների քանակը քիչ է:

Կատարենք մի այլ համեմատություն: Ինչ դերանվան իմաստն այն է, որ սովորաբար ցույց է տալիս առարկա առանց որևէ կոնկրետության և որոշակիության, այսինքն բոլորովին անորոշ ձևով: Մինչդեռ, օրինակ, թեև այսինչ, այնինչ անորոշ դերանուն-

ները որոշակիորեն որևէ առարկա չեն ցույց տալիս, բայց զոնե հասկացվում է, որ դրանք վերաբերում են մեկ առարկայի. ալսինչ մարդը, այնինչը եկավ և այլն:

Այս մի երկու համեմատություններից իսկ երևում է, որ քըն-նարկվող դերանունների տարբերությունը մյուս բոլոր, այդ թվում նաև անորոշ դերանուններից այն է, որ նրանք առարկա կամ հատկանիշ են ցույց տալիս միանգամայն անորոշ ձևով, առանց իրենց իմաստը որևէ չափով որոշակի դարձնող հարաբերության: Նկատի ունենալով այդ ամենը, այդ դերանունները կուրելի էր անվանել լացառձակ անորոշ դերանուններ, համեմայն դեպս այս անվա-նումն է առավել ճշգրիտ արտահայտում նրանց էությունը: Իսկ հարցական-հարաբերական անվանումը կարելի է պահպանել միայն պայմանականորեն՝ իբրև ավանդական անվանում: Այս-պիսով՝ հարցական-հարաբերական (բացառձակ անորոշ) դերա-նունները ցույց են տալիս առարկա և հատկանիշ բացառձակ անո-րոշ կերպով: Ի դեպ քննարկվող դերանունների յուրահատուկ կիրա-ռությունները բացատրվում ու պատճառաբանվում են նրանց էությունը հանդիսացող բացարձակ անորոշ իմաստով, որն ընկած է նրանց բոլոր կիրառությունների հիմքում:

ԶԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

§ 290. Դերանունները ձևաբանական հատկանիշների տեսա-կետից մեկ ընդհանուր քնույթ չունեն, ի տարբերություն, օրինակ, գոյականների, որոնք հոլովվում են, թիվ ունեն, ի տարբերություն, ասենք, մակբայների, որոնք չեն թեքվում և այլն:

Դերանունների այս յուրահատկության պատճառը հիմնակա-նում նրանց իմաստային բազմիմաստությունն է, այսինքն այն, որ նրանց մի մասը առարկա է ցույց տալիս, մյուս մասը՝ առար-կայի հատկանիշ, երրորդ մասը՝ գործողության հատկանիշ և այ-լն: Եվ քանի որ բառերի ձևաբանական առանձնահատկություն-ների գործում նրանց իմաստը ընդհանրապես կարևոր դեր է կա-տարում, ուստի՝ իմաստային բազմազանությունը տվյալ դեպքում պայմանավորում է ձևաբանական հատկանիշների անմիօրինա-կություն:

Սակայն սրանով չի սպառվում դերանունների ձևաբանական անմիօրինակությունը: Ինչպես ասվել է, հարաբերակից խոսքի

մասերի և համապատասխան դերանունների միջև չկա քերականական լիակատար ընդհանրություն: Այսպես, սպասելի էր, որ հոլովվեին առարկա ցույց տվող, ինչպես և առարկայի հատկանիշ ցույց տվող բոլոր դերանունները (վերջիններս գոյականաբար գործածվելիս): Սակայն ոչ միայն առարկայի հատկանիշ ցույց տվող դերանունների մի մասը գոյականաբար չի գործածվում ու չի հոլովվում, այլև չեն հոլովվում առարկա ցույց տվող մի շարք դերանուններ: Ոչ քիչ յուրահատկությունների կարելի է նշել նաև դերանունների թվի կարգի վերաբերյալ թե՛ իմաստային և թե՛ ձևային տեսակետից:

ՀՈԼՈՎՈՒՄԸ

§ 291. Ժամանակակից հայերենի դերանունները հոլովման տեսակետից բաժանվում են երեք խմբի՝

1. Դերանվանական հոլովմամբ հոլովվող դերանուններ.
2. Անվանական հոլովմամբ հոլովվող դերանուններ.
3. Չհոլովվող դերանուններ:

§ 292. Հոլովիչ շունենալը, հոլովիչով չհոլովվելը դերանվանական հոլովման ընդհանուր, ամենահատկանշական առանձնահատկությունն է, ի տարբերություն անվանական հոլովման: Այս առանձնահատկությունը, սակայն, դրսևորվում է ոչ բոլոր հոլովներում, այլ սովորաբար սեռականում ու տրականում:

Դերանվանական հոլովումով հոլովվում են անձնական դերանուններից ես, դու, նա, ինքը եզակիները, մենք, դուք հոգնակիները, սա, դա, նա ցուցական դերանունները, իրաք փոխադարձ դերանունը, ով հարցական—հարաբերական դերանունը:

§ 293. Անձնական դերանունների առաջին ու երկրորդ դեմքերի հոլովումը որոշ չափով տարբերվում է երրորդ դեմքի դերանվան հոլովումից: Ես, դու դերանունների սեռականն ու տրականը կազմվում են ուղղականից տարբեր արմատով՝ ես, իմ, ինձ. դու, քո, քեզ: Նույն երկու դեմքերի բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները կազմվում են տրականի ձևից՝ անվանական հոլովման ից, ով, ում վերջավորություններով, Տրականի ձևի և այդ վերջավորությունների միջև ընկած է ան մասնիկը, կամ դրա կրճատ ձևը՝ ն:

Անձնական դերանվան 3-րդ դեմքի նա դերանունը մի քիչ այլ

կերպ է հղումովում: Սեռականի մեջ (նրա) առկա է ուղղականի արմատական ն-ն: Տրականը կազմվում է սեռականի ձևից ն-ի հավելումով (նրան): Բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները կազմվում են տրականի ձևից (նրան) անվանական ից, ով, ում վերջավորություններով:

Ինքը գերանունը հղումովում է այսպես. ինքը, իր կամ յուր. իրեն²², Մյուս ձևերը կազմվում են նա գերանվան համապատասխան հոլովների կազմության սկզբունքով. այսինքն՝ տրականի ձևի վրա ավելացվում են ից, ով, ում վերջավորությունները:

Այսպիսով, ի տարբերություն անվանական հոլովման, որը կազմվում է վերջավորությունների կցումով բառի հիմքին, կամ ներքին թեքման միջոցով՝ անձնական գերանունների սեռական և տրական հոլովները կազմվում են այլ կերպ: Առաջին և երկրորդ ղեմքի անձնական գերանունների սեռականը (իմ, քո, մեր, ձեր) չի կազմվում ուղղականից (ես, դու, մենք, դուք): Ուղղականի ձևը կամ ուղիղ ձևը այլևս ոչ մի հղումով հանդես չի գալիս:

Տրականը ևս նոր ձև է (ինձ, քեզ, մեզ, ձեզ). այն չի կազմվում նախորդ հոլովներից որևէ վերջավորության միջոցով: Քանի որ այս ձևերից յուրաքանչյուրը մյուսից բոլորովին տարբեր է, հասկանալի է, որ այստեղ հիմքի և վերջավորության մասին խոսք լինել չի կարող:

ուղղ.	ես	մենք	դու	դուք
սեռ.	իմ	մեր	քո	ձեր
ալրակ.	ինձ	մեզ	քեզ	ձեզ

Տեսանք, որ նա և ինքը գերանունների տրականի ու սեռականի հիմքը նույնն է, ի տարբերություն առաջին և երկրորդ ղեմքերի: Նա գերանվան տրականը կազմվում է սեռականից ն-ի հավելումով, իսկ ինքը գերանվան տրականը (իրեն) կազմվում է սեռականի վրա են-ի հավելումով՝ իրեն:

²² Գրաբարյան գերանունների համակարգում տարբեր գերանուններ են համարվում ինքն և իւր (իր), որոնք հղումովում էին տարբեր ձևերով: Այսպես՝ իւր՝ սեռ., տրակ. իւր, բաց. յիւրմէ, գործ. իւրեաւ, իւրև, իւրեամբ. ուղղ. և հայց. չունի. ինքն՝ ուղղ. ինքն, սեռ., տրակ. ինքեան, հայց. զինքն, բաց. յինքենէ, գործ. ինքեամբ: Հետագայում ինքն գերանվան թեք հոլովաձևերը անգործածական են դարձել, դուրս են ընկել կենդանի լեզվից, և ինքն ուղիղ ձևը գիտակցվել ու գիտակցվում է որպես իր գերանվան ուղղական:

Մենք տեսանք, որ անձնական դերանունների բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները կազմվում են տրականից անվանական հոլովման վերջավորություններով: Տեսանք նաև, որ 1-ին և 2-րդ դեմքերի եզակի և հոգնակի ձևերի մեջ այդ հիմքի ու վերջավորության միջև գոյություն ունի ան կամ ն մասնիկը:

Պետք է ենթադրել, որ այդ ան (ն) մասնիկը անձնական դերանունների 1-ին և 2-րդ դեմքերի հոլովման մեջ է մտել անձնական դերանվան 3-րդ դեմքի հոլովման (որ նույնն է ցուցական նա դերանվան հոլովման հետ) և ցուցական սա, դա դերանունների համապատասխան հոլովաձևերի նմանակությամբ: Սա, դա, նա դերանունների բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովները կազմվում են՝ տրականի վրա ից, ով, ում վերջավորությունների ավելացումով:

տրակ.	սրան	դրան	նրան
բաց.	սրան-ից	դրան-ից	նրան-ից
գործ.	սրան-ով	դրան-ով	նրան-ով
ներգ.	սրան-ում	դրան-ում	նրան-ում

Սրանց նմանությամբ էլ 1-ին և 2-րդ դեմքի դերանունները ունեն ան մասնիկ, որի կրճատ ձևն է –ն–: Այս նմանակության մեջ տարօրինակ ոչինչ չկա: Հայտնի է, որ լեզվի մեջ նմանակության ուժը բավական մեծ է, և լեզուն հակում ունի հնարավորության սահմաններում, անհրաժեշտ պայմանների առկայության դեպքում ստեղծել միօրինակություններ: Անձնական դերանունների 1-ին և 2-րդ դեմքերը հաճախակի գործածվում են 3-րդ դեմքի, ինչպես և ցուցական հիշյալ դերանունների հետ, ուստի բնական է, որ դրանց միջև ստեղծվեն ձևային ընդհանրություն: Դրան անկասկած նպաստել է այն հանգամանքը, որ սա, դա, նա դերանունների հոգնակիների բոլոր հոլովաձևերն իրենց մեջ ունեն ան հնչյունախումբը. սրանք, սրանց, սրանցից և այլն, դրանք, դրանց, դրանցից և այլն, նրանք, նրանց, նրանցից և այլն:

Դերանվանական հոլովման պատկանող անձնական դերանունների հոլովման տախտակը.

Եզակի				
ուղղ.	և"	դու	նա	ինքը
սեռ.	իմ	քո	նրա	իր, լուր

տրակ.	ինձ	քեզ	ներան	իրեն
բաց.	ինձնից	քեզնից	ներանից	իրենից
	(ինձանից)	(քեզանից)		
գործ.	ինձնով	քեզնով	ներանով	իրենով
	(ինձանով)	(քեզանով)		
ներգ.	ինձնում	քեզնում	ներանում	իրենում
	(ինձանում)	(քեզանում)		

Հոգնակի

ուղղ.	մենք	դուք
սեռ.	մեր	ձեր
տրակ.	մեզ	ձեզ
բաց.	մեզնից	ձեզնից
	(մեզանից)	(ձեզանից)
գործ.	մեզնով	ձեզնով
	(մեզանով)	(ձեզանով)
ներգ.	մեզնում	ձեզնում
	(մեզանում)	(ձեզանում)

§ 294. Յուցական դերանուններից դերանվանական հոլովումով հոլովվում են սա, դա, նա: Սրանք հոլովվում են անձնական նա դերանվան հոլովման նման:

Ահա սա, դա, նա ցուցական դերանունների հոլովման տախտակը:

ուղղ.	սա	դա	նա
սեռ.	սրա	դրա	նրա
տրակ.	սրան	դրան	նրան
բաց.	սրանից	դրանից	նրանից
գործ.	սրանով	դրանով	նրանով
ներգ.	սրանում	դրանում	նրանում

Այս, այդ, այն դերանունները չեն հոլովվում. անհրաժեշտության դեպքում գործածվում են սա, դա, նա դերանունների համապատասխան հոլովաձևերը:

§ 295. Փոխադարձ դերանուններից դերանվանական հոլովման պատկանում է իրար դերանունը: Դերանվանական հոլովման հատկանիշը երևան է գալիս նրա միայն տրական հոլովում, որը չունի հոլովական վերջավորություն: Բացառական, գործիական հո-

լովներն ունեն անվանական հոլովման ից, ով վերջավորությունները: Կարևոր է նշել, որ այս դերանունը (ինչպես մյուս փոխադարձ դերանունները) չունի ուղղական հոլով:

§ 296. Դերանվանական հոլովումով է հոլովվում նաև հարցական-հարաբերական ով դերանունը.

ուղղ.	ով
տրակ.	ում
բաց.	ումից
գործ.	ումով

Ով դերանվան բացառականը, գործիականը կազմվում են տրականից ից. ով վերջավորությունների ավելացումով, ներդոյականը բոլորովին չի գործածվում:

§ 297. Անվանական հոլովումով հոլովվում է դերանունների մեծ մասը: Սրանց մի զգալի մասը հոլովվում է ի հոլովումով, մի քանիսը՝ ց հոլովումով, մեկը՝ ու հոլովումով:

Ի հոլովման պատկանում են՝

1. Անկախ գործածվող հետևյալ դերանունները.

Ցուցականներից՝ այստեղ, այդտեղ, այնտեղ.

Փոխադարձներից՝ մեկմեկի.

Հարցական-հարաբերականներից՝ ինչ, ուտեղ.

Որոշյալներից՝ ամենքը, ամեն ինչ, ոչ ոք, ոչինչ:

2. Գոյականների հետ գործածվող, հատկանիշ ցույց տվող հետևյալ դերանունները գոյականաբար գործածվելիս.

Ցուցականներից՝ այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի, այսքան, այդքան, այնքան, նույնքան, այսչափ, այդչափ, այնչափ, նույնչափ, սույն, նույն, միևնույն, մյուս.

Հարցական-հարաբերականներից՝ որ, քանի, որքան, որչափ, ինչչափ, որպիսի, ինչպիսի, քանիքեւորդ, որեւորդ.

Որոշյալներից՝ ամեն, բոլոր, յուրաքանչյուր, ողջ, ամբողջ. ամեն մի, ոչ մի (ոչ մեկը).

Անորոշներից՝ մի (մեկը), այսինչ, այնինչ, մի քանի (մի քանիսը), ուրիշ:

Դերանուններից ի հոլովումը բնականաբար նման է գոյականների նույնանուն հոլովմանը:

Այսպես.

ուղղ.	ամենքը	ինչ(ը)	ախտեղ
տրակ.	ամենքի(ն)	ինչի(ն)	ախտեղի(ն)
բաց.	ամենքից	ինչից	ախտեղից
գործ.	ամենքով	ինչով	ախտեղով
ներգ.	—	ինչում	—

Ինչպես ամենքը դերանունը, այնպես էլ անձ ցույց տվող շատ գերանուններ չունեն ներգոյական հոլով, որի փոխարեն գործածվում է մեջ կապով կապակցություն:

Ներգոյական հոլով չունեն նաև այստեղ, այդտեղ, այնտեղ դերանունները: Այդ բացատրվում է նրանց իմաստով, այսինքն՝ այն բանով, որ նրանք առանց ներգոյական հոլովի էլ ցույց են տալիս այն տեղը, որտեղ կատարվում է գործողությունը կամ գտնվում է առարկան:

Վերևում ասվեց, որ ի հոլովումով հոլովվում է նաև հատկանիշ ցույց տվող դերանունների մեծ մասը: Այսպես՝

ուղղ.	յուրաքանչյուրը	այսքանը	մյուսը
տրակ.	յուրաքանչյուրի(ն)	այսքանի(ն)	մյուսի
բաց.	յուրաքանչյուրից	այսքանից	մյուսից
գործ.	յուրաքանչյուրով	այսքանով	մյուսով
ներգ.	յուրաքանչյուրում	այսքանում	մյուսում

Այդ դերանունների ներգոյականը գործածական է հատկապես այն դեպքում, երբ իր է ցույց տալիս, իսկ երբ անձ է ցույց տալիս, սովորաբար չի գործածվում: Այսպես՝ կարելի է ասել. Այս տուփերից յուրաքանչյուրում (կամ՝ յուրաքանչյուրի մեջ) կա տասը մատիտ: Բայց չի կարելի ասել. Այս ուսանողներից յուրաքանչյուրում (այլ՝ յուրաքանչյուրի մեջ) զգում եմ ջերմ սեր զեպի ուսումը:

Ձայնավորով վերջացող դերանունների մեծ մասը հոլովվելիս որոշ փոփոխության է ենթարկվում: Այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի դերանունները հոլովման ժամանակ փոխանուն սեռականի հոլովման պես՝ հոգի կամ հոլովական վերջավորության և հիմքի միջև ստանում են ն. ինչպես՝ այսպիսինը, այսպիսինի, այնպիսինից և այլն: Քանի, մի քանի դերանունները գոյականաբար

գործածվելիս և հոլովվելիս վերականգնում են իրենց ունեցած գր-
քաբարյան հոգնակի հայցականի ս-ն. ֆանիսը, ֆանիսի, ֆանիսին,
ֆանիսից և այլն: Մի անորոշ դերանունը և դրանով բաղադրված
(մի-ն որպես երկրորդ բաղադրիչ) դերանունները հոլովվելու ժա-
մանակ մի-ի փոխարեն գործածվում է մեկը. ամեն մեկը, ամեն մե-
կի, ամեն մեկից և այլն, ոչ մեկը, ոչ մեկի, ոչ մեկից և այլն:

§ 298. Յ հոլովման պատկանում են հետևյալ դերանունները.
սրանք, դրանք, նրանք, իրենք, ոմանք, որոնք, փոխադարձ միմ-
յանց դերանունը: Այս բոլոր դերանունները ուղղականում վերջա-
նում են ք-ով (գրաբարյան հոգնակերտ), բացի վերջինից, որը
ուղղական չունի:

Դերանունների ց հոլովումը որևէ էական ձևային տարբերու-
թյուն չունի գոյականների նույն հոլովումից: Հմմտ.

ուղղ.	նրանք	ոմանք	որոնք	Գրիգորենք
տրակ.	նրանց	ոմանց	որոնց	Գրիգորենց
բաց.	նրանցից	ոմանցից	որոնցից	Գրիգորենցից
գործ.	նրանցով	ոմանցով	որոնցով	Գրիգորենցով
ներգ.	նրանցում	—	որոնցում	—

Այս դերանունների (ինչպես Գրիգորենք գոյականի) տրականը
կազմվում է ուղղականից ք/ց հերթագայությամբ:

Ինչպես տեսնում ենք, և՛ գոյականների, և՛ դերանունների Յ
հոլովման տրականի ձևը հիմք է ծառայում հաջորդ հոլովների
կազմության համար: Դրանք հոդ չեն ստանում:

Գործածական չէ ոմանք դերանվան ներգոյական, և հազվա-
գյուտ գործածական է գործիական հոլովը:

Դերանուններից ու հոլովումով հոլովվում է միայն մեկմեկու
փոխադարձ դերանունը:

§ 299. Արդի հայերենի դերանունների մի զգալի մասը չի հո-
լովվում: Դրանք են՝ ինքս, ինքդ, այս, այդ, այն, այսպես, այդպես,
այնպես, նույնպես, համայն, ամենայն, որևէ, որևիցե, երբևէ,
երբիցե, ոմն (եզակի թվում), ինչ-ինչ, ինչ-որ, որոշ, մի շարք,
յուրաքանչյուր ոք, ամեն ոք. ուր:

նիկ շունեն, բայց նույնպես միշտ հոգնակի իմաստ ունեն։ Օրինակ՝ Միմյանց տեսան, Իրարից հեռացան, Իրար օգնում են, Մեկմեկով հիանում են, Պատահական չէ, որ այս և նման նախադասությունների ստորոգյալները հոգնակի թիվ ունեն։

Իմաստով հոգնակի է նաև բոլորը դերանունը, թեև հոգնակերտ մասնիկ չունի։ Նա չունի նաև եզակի ձև, Բոլորը դերանվան հոգնակի իմաստը բխում է նրա արտահայտած յուրահատուկ հանրական իմաստից, որի մասին խոսվել է վերևում։

ԱՆՀՈԳՆԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ

§ 303. Անհոգնական (միայն եզակի թիվ ունեցող) դերանուններն են՝ այս, այդ, այն, սույնը, նույնը, յուրաքանչյուր, յուրաքանչյուր ոք, ամեն ոք, ոչ ոք, ոչինչ, ոչ մեկը և այլն։ Հետաքրքրական է, որ անհոգնականների մի զգալի մասը որոշյալ դերանուններ են, որոնց հատուկ է հանրական իմաստը։ Թեև այդ դերանուններն ունեն հանրական իմաստ, բայց դրանք առարկաների քանակական ամբողջությունը ցույց են տալիս հանձին բոլոր առարկաների մեջ մտնող առարկաներից յուրաքանչյուրի, այդ պատճառով էլ դրանք ունեն եզակի իմաստ։

Բ Ա Յ

ԲԱՅԸ ՈՐՊԵՍ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍ

§ 304. Ժամանակակից հայերենի խոսքի մասերի համակարգում բայը քերականական դրսևորումներով և քերականական կարգերով ամենահարուստ խոսքի մասն է:

Բայ են կոչվում այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս գործողություն կամ եղելություն: Ինչպես՝ խոսել, խաղալ, վազել, ուտել, կառղալ, մափրել, մեծանալ, կարմրել և այլն:

Գործողություն կամ եղելություն անվանումը խիստ ընդհանուր է և արտահայտում է իրականության, օբյեկտիվ աշխարհի բազմազան հարաբերությունները՝ կապված շարժման, որևէ երևույթի կամ հատկանիշի առաջացման, դրության, վիճակի և այլնի հետ: Օրինակ, երբ ասում ենք զնալ, վազել, գրել և այլն, հասկանում ենք շարժման հետ կապված գործողություն, սպիառել, մեծանալ, սեանալ, ուժեղանալ բայերը ցույց են տալիս որևէ հատկանիշի առաջացում կամ փոփոխություն, ճառգել, սիրել, վիրավորել, մեռժել բայերը՝ վերաբերմունքի դրսևորում, ցավել, ըզգալ, դողալ բայերը՝ զգայական ընկալում և այլն: Այս բոլոր իրողությունները վերացարկված ձևով ներկայացվում են որպես գործողության և եղելության ընդհանուր գաղափար, որի դրսևորումը բայական խոսքի մասի հիմնական հատկանիշն է: Դա բայիմաստն է: Որքան էլ տարբեր բառական իմաստներ ունենան վերը նշված բառերը, դրանք բոլորը իրենց ամենաընդհանուր իմաստով՝ բայիմաստով, և նրանից բխող ընդհանուր հատկանիշներով միավորվում են, ստանում խոսքի մասային ընդհանուր արժեքավորում և դիտվում որպես բայեր:

§ 305. Բայը իր բայիմաստով արտացոլում է իրականության մեջ գոյություն ունեցող առարկաների շարժումը, փոփոխություն-

ներ, վերջիններս հանդես են գալիս որպես առաջինի (առարկայի) հատկանիշ, Ուրեմն՝ բային, որպես խոսքի մասի, հատուկ է հատկանիշ արտահայտելը:

Հայտնի է, որ հատկանիշ կարող են արտահայտել նաև այլ խոսքի մասեր՝ ածականը, մակբայը, թվականը: Բայը իր արտահայտած հատկանիշով որակապես տարբերվում է հատկանիշ արտահայտող մյուս խոսքի մասերից և հակադրվում է նրանց, Այսպես՝ կարմիր, մեծ, հպարտ, հզոր, ամուր և կարմրել, մեծանալ, հպարտանալ, հզորանալ, ամրանալ հավասարապես ցույց են տալիս հատկանիշ և այդքանով նրանք ընդհանրություն ունեն: Սակայն իրենց արտահայտած հատկանիշի բնույթով այս երկու շարքի բառերը որակապես տարբերվում են իրարից: Դրանք խոսքի մասային տարբերություններ են: Եթե առաջին շարքի բառերը՝ կարմիր, մեծ, հպարտ, հզոր, ամուր ցույց են տալիս հարաբերականորեն կայուն հատկանիշ, որը դիտվում է որպես տվյալ առարկային, երևույթին ընդհանրապես հատուկ, բնորոշ հատկանիշ (կարմիր ծաղիկ, մեծ տուն, հպարտ մարդ և այլն), ապա երկրորդ շարքի բառերը ցույց են տալիս փոփոխվող հատկանիշ, մի հատկանիշ, որ առարկան չունի, սակայն ձեռք է բերում՝ կարմրել, մեծանալ, հպարտանալ, հզորանալ, ամրանալ և այլն: Այս դեպքում հատկանիշի գաղափարը ներկայացվում է որպես գործընթաց, որպես գործողություն, եղելություն: Բայի այս առանձնահատկությունը դրսևորվում է նրա բոլոր՝ և՛ դիմավոր, և՛ անդեմ ձևերի մեջ (օրինակ՝ մեծանալ, մեծացող, մեծանում է, կմեծանա, մեծացեք), ինչպես նաև նրա բոլոր կիրառություններում՝ հանդիսանալով նրան հատկանիշ ցույց տվող մյուս խոսքի մասերից տարբերակող գծերից մեկը (հմմտ. գունատ դեմք և գունատված դեմք):

§ 306. Գործողության գաղափար կարող են արտահայտել նաև մի շարք գոյականներ, այսպես կոչված, բայանունները (շարժում, կառուցում, մեծարում, ընկալում, ընդվզում և այլն): Սակայն վերջիններս ցույց են տալիս գործողությունը, եղելությունը ոչ թե ընթացքի մեջ, այլ որպես առարկայացված հասկացություն և հենց դրանով սահմանազատվում են բայերից, որոնք ցույց են տալիս գործողությունը, եղելությունը ընթացքի մեջ (հմմտ. շարժում—շարժել, կառուցում—կառուցել, մեծարում—մեծարել, գալուստ—գալ, երթևեկություն—երթևեկել և այլն):

Այսպիսով, բային հատուկ է ցույց տված գործողության, եղելության ընթացականության հատկանիշը:

§ 307. Բայը սահմանազատվում, առանձնանում է մյուս խոսքի մասերից ոչ միայն բայիմաստով, այլ նաև բառական և քերականական այլ հատկանիշներով, որոնք հատուկ են միայն բայ խոսքի մասին: Դրանք են բայի սեռը, խնդրառությունը և խոնարհումը: Վերջինիս հետ կապված են ժամանակի, եղանակի, կերպի, դեմքի, թվի կարգերը: Վերը նշված կարգերի մի մասը հատուկ է բայի բոլոր ձևերին և դրա համար հանդիսանում են բայը մյուս խոսքի մասերից տարբերակող, բայ խոսքի մասի ընդգրկման սահմանները որոշող կարգեր, իսկ մյուսները հատուկ են բայերի որոշ ձևերին (կամ անդամ, կամ դիմավոր) և չնայած կարևոր նշանակություն ունեն բայն ամբողջությամբ ուսումնասիրելու համար, սակայն բայի, որպես խոսքի մասի, որոշման համար չեն կարող ծառայել որպես ամբողջ խոսքի մասն ընդգրկող հատկանիշներ:

§ 308. Բայական բոլոր ձևերի մեջ հանդես եկող, բայը որպես խոսքի մաս բնորոշող էական հատկանիշները, բացի բայիմաստից, բայի սեռի և խնդրառության կարգերն են:

Բայի սեռն այն կարգն է, որը ցույց է տալիս գործողության հարաբերությունը սուբյեկտի և օբյեկտի հետ և այդ հարաբերության քերականական վերացարկման ձևը, Այսպես՝ կառուցել (մի բան), կառուցել սալ (մեկին՝ մի բան), կառուցվել (մեկի կողմից): Սա մի կարգ է, որ բացակայում է գործողության անուն հանդիսացող գոյականների մեջ (օրինակ՝ կառուցում): Այս կարգը դրսևորվում է բայի բոլոր ձևերում և հանդիսանում է բայը, հատկապես բայի անդամ ձևերը, այլ խոսքի մասերից տարբերակող հիմնական հատկանիշը (օրինակ՝ կառուցած, կառուցելիս, կառուցող, կառուցել եմ, կկառուցեն, չեն կառուցում, պիտի կառուցեն ձևերը ներգործական սեռի են, իսկ կառուցված, կառուցվելիս, կկառուցվեն, չեն կառուցվում և այլն՝ կրավորական սեռի):

§ 309. Յուրաքանչյուր գործողություն, եղելություն, դրություն, իրականության մեջ հանդես է գալիս, դրսևորվում է որոշակի պայմաններում, որոշ առարկաների հարաբերակցությամբ: Դրանից է բխում բայերի այն հատկանիշը, որ յուրաքանչյուր բայ ըստ բայիմաստի ունի իր գործողության ոլորտի մեջ որոշակի թվով առարկաներ ներառելու, որոշակի հոլովով կամ հոլովական

կապակցությամբ դրված խնդիրներ պահանջելու քերականական հատկություն, մի երևույթ, որ կոչվում է խնդրառություն: Այսպես՝ երբ ասում ենք՝ զնալ, հարց է առաջանում ո՞ր զնալ, որտեղո՞վ զնալ, մոտե՞նալ՝ ինչի՞ն, լսե՞լ ո՞ւմ, նայե՞լ՝ ինչի՞ն, վախենալ՝ ինչի՞ց և այլն: Սա ևս մի կարգ է, որ հատկանշական է բայի բոլոր՝ և՛ անդեմ, և՛ դիմավոր ձևերին: Բայի խնդրառության մեջ է մտնում նրա խնդիրներ և պարագաներ առնելու հատկանիշը: Վերջիններս կարող են արտահայտվել մակբայներով. կամ այլ խոսքի մասերով (մեծ մասամբ գոյականով): Օրինակ՝ Երբ նրանք հասան կայաբանին, Կամսարյանը հանույնով սկսեց դիտել ավանը (Մուր., Առաքյալը): Զեփյուռը գգվանալով շոյում, սանրում էր շաւաղացած խոտերը (ՎԱ, Առաջին կրակոցը): Բայց մենք համառոտ են փակվել եւնօ տներում (ՍԶ, Մի կյանքի պատմություն): Կամոն արագ հանվեց և ջուրը նետվեց (ՎԱ, Սեանի ափին):

Այսպիսով՝ բայի սեռը և խնդրառությունը բայիմաստի հետ անմիջականորեն կապված, նրանից բխող հատկանիշներ են, որոնք հատուկ են բայական բոլոր ձևերին և հանդիսանում են բայը որպես խոսքի մաս բնորոշող, այլ խոսքի մասերից զատորոշող հատկանիշներ:

§ 310. Խոսքի մեջ հանդես գալով որպես ստորոգյալ, բայը ցույց է տալիս առարկայի փոփոխվող հատկանիշի՝ գործողության, եղելության ամենաբազմազան հարաբերությունները, միաժամանակ դրսևորելով նաև խոսողի վերաբերմունքը հաղորդվածի նկատմամբ, Այս բոլորը հնարավոր է լինում արտահայտել քերականական տարբեր կարգերի միջոցով, որոնք երևան են գալիս բայի թեքված՝ խոնարհված ձևերում: Դրանք են՝ թվի, դեմքի, ժամանակի, կերպի և եղանակի կարգերը, որոնք հատուկ են միայն բայի խոնարհված ձևերին: Օրինակ՝ գրում եմ բայաձևն ունի ներկա ժամանակ, եզակի թիվ, առաջին դեմք, սահմանական եղանակ, գրե՛ր՝ ըղձական եղանակ, անցյալ ժամանակ, եզակի թիվ, երրորդ դեմք, գրի՛ր՝ հրամայական եղանակ, եզակի թիվ, երկրորդ դեմք և այլն: Մյուս կողմից՝ բայերի անդեմ ձևերին հատուկ է վիճակի կարգը, որը չի դրսևորվում խոնարհված ձևերում: Օրինակ՝ գրել, գրած. գրելիս, երևալ, երևալիս, երևացող և այլ ձևերը ցույց են տալիս գործողության, եղելության ընթացքի տարբեր վիճակները:

§ 311. Հայերենում բայը մյուս խոսքի մասերից առանձնաց-

վում և տարբերվում է նաև իր ձևավորմամբ, որպես բառական միավոր՝ *Դա այն հատկանիշն է, որ բայերը, որպես բառեր (բառույթներ), միշտ հանդես են գալիս ածանցված ձևով, ունեն իրենց հատուկ բայական վերջավորությունները, որոնք առանձին, կամ հատուկ բայածանցների հետ, ավելանում են բայարմատների վրա (վազ+ել, վազ+ած, ուտ+ել, կարդ+ում, մոտ+են+ալ, ուն+են+ալ, ուզ+են+ալ, ցանկ+ան+ալ, տես+ել, փախ+չ+ել, ընկ+ն+ել և այլն) և կամ դրվելով այլ խոսքի մասերի վրա (պարզ կամ բաղադրյալ)՝ վերջիններից կերտում են բայեր (լավ+ան+ալ, դեղն+ել, կարմր+ել, հուզ+ել, ուղեւոր+վ+ել, րնդառաջ+ել, գեղեցկ+ան+ալ, ռգեշնչ+ել և այլն)²³։*

§ 312. Ժամանակակից հայերենում (և ոչ միայն հայերենում) ընդունված է բայի ուղիղ, ելակետային ձև համարել անորոշ դերբայի ձևը՝ գրել, կարդալ, որը հավասարեցվում է գոյականների ուղիղ ձևին։ Դա իհարկե չի բխում այն բանից, որ բայերի բոլոր փոփոխված ձևերը ածանցվում են անորոշի ձևից, այլ պայմանավորված է անորոշ դերբայի այն առանձնահատկությամբ, որ այն բայի մյուս ձևերի համեմատությամբ առավել ընդհանուր ձևով է նշում գործողության գաղափարը, անվանում է գործողությունը և հենց այդ պատճառով էլ մեր լեզվամտածողության մեջ առանձնացվում է որպես բայական խոսքի մասի ելակետային, ուղիղ ձև։ Այսպես՝ երբ ասում ենք գրեց, գրած, կգրեմ, գրելու և գրել, պարզ երևում է, որ առաջին շորս դեպքերում գործողության գաղափարը դրսևորվում է ավելի որոշակի հարաբերություններով. նշվում է անցյալում երրորդ դեմքի կողմից կատարված գործողություն, անցյալում կատարված, բայց հարատևող գործողության վիճակ, ապագայում առաջին դեմքի կողմից կատարվելիք գործողություն, ապագայում կատարվելիք գործողության ընթացքային վիճակ։ Միայն հինգերորդ դեպքում է, որ գործողության գաղափարը նշվում է ընդհանուր անորոշ ձևով, Հենց դա էլ հիմք է հանդիսանում, որ բայի անորոշ ձևը դիտվի որպես ուղիղ, ելակետային ձև։ Ժիշտ նույն ձևով գիրք, գրքի, գրքից, գրելով ձևերից առաջինը՝ ուղիղ ձևը, անվանում է առարկան ընդհանուր ձևով՝ առանց նշելու նրա կոնկրետ հարաբերությունները, իսկ մյուս ձևերից յուրաքանչյուրը նշում է որոշակի հարաբերություն։ Իհարկե,

23 Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1962։

երկու դեպքում էլ խոսքը վերաբերում է նախադասությունից՝ խոսքից դուրս վերցրած ձևերին: Խոսքի մեջ և՛ բայի անորոշ ձևը, և՛ գոյականի ուղիղ ձևը հանդես են գալիս որոշակի հարաբերությամբ, ստանալով որոշակի նշանակություն:

ԲԱՅԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 313. Ինչպես ասվեց, բայը, որպես խոսքի մաս, ունի այն առանձնահատկությունը, որ հանդես է գալիս բաղադրված՝ ածանցված ձևով: Դա վերաբերում է բայի ոչ միայն ուղիղ ձևին՝ անորոշ դերբային, այլև բառափոխական բոլոր ձևերին: Բացառություն են կազմում միայն մի շարք բայերի եզակի հրամայականի ձևերը, որոնք նույնանում են այդ բայերի արմատների հետ: Դրանցից են՝ առ, դիր, ել, տես, բեր և այլն*:

Բայերը ժամանակակից հայերենում ըստ կազմության լինում են համադրական և հարադրական: Համադրական են այն բայերը, որոնց բաղադրիչները միաձուլվ են. օրինակ՝ արտադրել, ստորագրել, հիմնավորել, ֆեել, ուրախացնել և այլն: Հարադրական են այն բայերը, որոնց բաղադրիչները կապակցվում են հարադրական եղանակով, միաձուլվ չեն. օրինակ՝ վազ տալ, գլուխ բերել, ֆնահարամ անել, գրել տալ և այլն:

ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐ

§ 314. Համադրական բայերը ժամանակակից հայերենում կազմված են լինում.

1) Բայարմատներից և ել, ալ բայական ձևությներից, ըստ որում, այդ ձևությների և բայարմատների միջև կարող են հանդես գալ հատուկ բայածանցներ: Օրինակ՝ նայ+ել, վազ+ել, կարգ+ալ, լս+ել, ֆազ+ել, բեր+ել, այր+ել, ուտ+ել, աս+ել, տոկ+ալ և այլ բայեր կազմված են բայարմատներից և ել, ալ վերջավորություններից, իսկ հետևյալ բայերի կազմության մեջ՝ փախ+չ+ել, ընթ+ան+ալ, թռ+չ+ել, հաս+ն+ել, ուն+են+ալ, մոռ+ան+ալ, հեռ+ան+ալ, իջ+ն+ել և այլն, բայարմատների և բայական

* Այդպիսի համընկնումները ավելի հաճախ էին հանդիպում զրաբարում:

վերջավորությունների միջև հանդես են եկել հատուկ բայածանցներ, առանց որոնց այդ բայերը գոյություն չունեն:

2) Այլ խոսքի մասերից և դարձյալ ել, ալ ձևույթներից: Օրինակ՝ մեծ+ան+ալ, խելոք+ան+ալ, արդուկ+ել, կարմր+ել, եռապատկ+ել և այլն: Հայերենում մեծ թիվ են կազմում հատկապես անվանական խոսքի մասերից ածանցման միջոցով առաջացած բայերը: Բայակազմության այս եղանակը կենսունակ է և այսօր: Գիտության, տեխնիկայի, հասարակական հարաբերությունների զարգացման հետ կապված՝ նորանոր հասկացություններ և հարաբերություններ արտահայտելու համար լեզվում պահանջ է առաջանում ստեղծել նորանոր բառեր, բայեր, և լեզուն օգտագործելով իր հարուստ բառակազմական հնարավորությունները՝ կերտում է դրանք:

§ 315. Այլ խոսքի մասերից բայերի կազմության մեջ առավել կենսունակ է ել մասնիկը: Այլ մասնիկը այս դեպքում հանդես է գալիս մեծ մասամբ ան բայածանցի զուգակցությամբ: Բերենք տարբեր խոսքի մասերից բաղադրված բայերի օրինակներ:

ա) Գոյական անուններից բաղադրված բայեր՝ անձրևել, աշակերտել, արյունել, արծաթել, արձանանալ, արմատանալ, բժրել, բյուրեղանալ, գետնել, գրպանել, դարբնել, եղբայրանալ, ընկերանալ, թշնամանալ, լնանալ, լուսանալ, կախարհել, ծառել, հեռախոսել, հեռագրել, ներկել, նյութել, պատկերել, ջրել, փոշիանալ, օղակել, օսլայել և այլն: Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, բայական վերջավորությունները գրվում են գոյականների ուղիղ ձևերի վրա: Հազվադեպ, հատկապես խոսակցական լեզվում, հանդիպում են գոյականի թեքված ձևերից՝ գործիական հոլովից բաղադրված բայեր, ինչպես՝ համովանալ, գինովանալ, ուժովանալ, խելոքվանալ և այլն: Դա հետևանք է այն բանի, որ համով, գինով, ուժով, խելոքով և այլն ձևերը սկսել են գիտակցվել որպես ածականների, հետևաբար՝ համապատասխան բայերը կարող են դիտվել որպես ածականներից բաղադրվածներ: Նույն ձևով հանդիպում են նաև գոյականների քառացած հոլովաձևերից բաղադրված բայեր. այսպես՝ բարեել, խելոքանալ:

բ) Ածական անուններից բաղադրված բայեր՝ ազահանալ, ազնվանալ, ակտիվանալ, աղոտանալ, աշխուժանալ, աբիանալ, բարականալ, բարակել, բարդանալ, դալարել, դառնանալ, դատարկել, դեղնել, թաքմանալ, թուլանալ, լայնանալ, լրջանալ,

խեղեմանալ, խլանալ, ծանծաղել, ծանրանալ, կապտել, կարճանալ, կարճել, համեղանալ, հեմանալ, մեծանալ, պայծառանալ, պարզել, սպիտակել և այլն:

գ) Մյուս խոսքի մասերից բայեր բաղադրվում են շատ սուկավ: Այսպես՝ Բվական անուններից՝ երրորդել, հնգապատկել, տասնապատկել, հարյուրապատկել և այլն, դերանուններից՝ նույնանալ, ոչնչանալ, մակբայներից՝ առաջանալ, դանդաղանալ, արագանալ, կանխել, հաճախել, հաճախանալ, հավերժանալ և այլն, ձայնարկություններից՝ ափաղել, ափսոսել, վայել և այլն:

§ 316. Ալ (ան+ալ) և էլ բայական վերջավորությունները, գրվելով անվանական խոսքի մասերի վրա և դրանցից կերտելով բայեր, վերջիններիս տալիս են տարբեր բառային, նաև քերականական իմաստներ: Այդ բանը շատ ակնթախ երևում է միևնույն անունից տարբեր վերջավորություններով կաղմված բայերի զուգադրումից: Այսպես՝ կոպիտ<կոպտանալ—կոպտել, հստակ<հստականալ—հստակել, մաքուր<մաքրանալ—մաքել, բարդ<բարդանալ—բարդել, մանր<մանրանալ—մանրել, դատարկ<դատարկանալ—դատարկել, գիշեր<գիշերանալ—գիշերել, պատկեր<պատկերանալ—պատկերել, փար<փարանալ—փարել և այլքն: Ինչպես երևում է բերված օրինականից, էլ և (ան)ալ մասնիկներով կաղմված բայերը ունեն և՛ իմաստային, և՛ քերականական տարբերություններ²⁴:

1. Ալ ձևույթը ան բայածանցի հետ զուգորդված, գրվելով ածականների, ինչպես նաև հատկանիշ ցույց տվող այլ խոսքի մասերի (Թվական, մակբայ) վրա, ստեղծում է տվյալ հատկանիշը ձևոք բերելու, տվյալ հատկանիշին վերածվելու իմաստ ունեցող բայեր: Այսպես՝ ագահանալ—ագահ դառնալ, թուլանալ—թուլ դառնալ, մեծանալ—մեծ դառնալ, ուժեղանալ—ուժեղ դառնալ, համեղանալ—համեղ դառնալ, դանդաղանալ—դանդաղ դառնալ, արագանալ—արագ դառնալ և այլն:

Նույն անալ-ը գրվելով գոյականների վրա՝ ստեղծում է մի բան դառնալու, մի բանի վերածվելու, ինչպես նաև մի բանի նմանվելու իմաստով բայեր: Այսպես՝ ածխանալ—ածուխ դառնալ, ածուխի վերածվել, բյուրեղանալ—բյուրեղ դառնալ, բյուրեղի վերածվել, գիշերանալ—գիշեր դառնալ, ընկերանալ—ընկեր դառնալ,

²⁴ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Աբրահամյան, *Եզվ. աշխ.*, էջ 49—70:

կմախփանալ—կմախփ դառնալ, կմախփի վերածվել, փռչիւնալ—փռչու վերածվել և այլն, Այս մասնիկախմբով բայերը կարող են ունենալ նաև իրենց հիմքում ընկած գոյականի ցույց տված առարկայի որևէ հատկանիշը ձևաբանորեն, որևէ հատկանիշով այդ առարկային նմանվելու նշանակություն, Այսպես՝ առյուծանալ—առյուծի նման համարձակ՝ քաջ դառնալ, ծովանալ—մեծությամբ ծովի նմանվել, արձանանալ—արձանի նման անշարժ դառնալ, մանկանալ—մանուկի՝ երեխայի հատկանիշները դրսևորել, կրդղիանալ—կրդղու նման մեկուսանալ, առանձնանալ, Ըստ որում, միևնույն բայը հաճախ այս երկու նշանակությունն էլ ստանում է. Օրինակ՝ փայտանալ— 1) փայտ դառնալ, փայտի վերածվել, 2) փայտի նման անշարժ դառնալ, Այս կազմությամբ բայերը հազվադեպ կարող են ցույց տալ նաև որևէ դրույթյան մեջ ընկնելու՝ լինելու իմաստ, Օրինակ՝ մահանալ, վշտանալ և այլն:

2. Ել ձևույթը, դրվելով մի շարք ածականների վրա՝ անալի նման կարող է բային տալ հատկանիշի վերածվելու իմաստ, Օրինակ՝ դեղնել, կանաչել, դալարել, նվազել, սպիտակել, կապտել, կարմրել, փափկել և այլն, Սրանք կարող են ունենալ անալով կազմված գուգահեռ ձևեր, ինչպես՝ բարակել—բարականալ, կանաչել—կանաչանալ, ապշել—ապշանալ և այլն, Սակայն իմաստային լրիվ համընկնում այս ձևերի միջև սովորաբար չի լինում: Իրենց հիմնական իմաստով համընկնելով, սրանք ունեն լրացուցիչ իմաստային տարբերություններ, Այսպես՝ կանաչել նշանակում է միաժամանակ և՛ կանաչ դառնալ, կանաչանալ, և՛ ծլել, ծանրել նշանակում է և՛ ծանր դառնալ, ծանրանալ, և՛ հղիանալ, բարակել նշանակում է և՛ բարակ դառնալ, բարականալ, և՛ նիհարել և այլն:

Ավելի հաճախ ել մասնիկը, դրվելով ածականների վրա, նրանց տալիս է ակտիվ գործողության՝ մի որևէ հատկանիշի վերածելու, հատկանիշով օժտելու իմաստ: Այսպես՝ ապահովել—ապահով դարձնել, դատարկել—դատարկ դարձնել, կարել—կարճ դարձնել, հարթել—հարթ դարձնել, պարզել—պարզ դարձնել, պղտորել—պղտոր դարձնել և այլն, Սրանք իրենց գուգահեռ անալով կազմված ձևերի հետ ունեն հիմնականում սեռային տարբերություններ (հմմտ. դատարկել—դատարկանալ, հարթել—հարթանալ, պարզել—պարզանալ, պղտորել—պղտորանալ և այլն), իսկ երբեմն նաև բառիմաստի տարբերություններ (հմմտ. կարել—

կարճանալ, կուպտել—կուպտանալ, պնդել—պնդանալ, նեղել—նեղանալ, շորել—շորանալ և այլն):

3. Ավելի բազմիմաստ են գոյականներից ել մասնիկով կազմված բայերը: Նրանք կարող են ցույց տալ.

ա) Ակտիվ գործողության գաղափար, որի իրագործման համար օգտագործվում է բայի հիմքում ընկած գոյականով անվանված գործիքը: Օրինակ՝ արդուկել, արուրել, գութանել, խառագանել, խառտոցել, խցանել, հեռախոսել, շղթայել, սղոցել, փոցխել և այլն:

բ) Ակտիվ գործողության գաղափար, որի համար բայի հիմքում ընկած գոյականը դիտվում է իբրև գործողության անմիջական օբյեկտ: Օրինակ՝ զինել—զենք տալ, ընծայել—ընծա տալ, թելել—թել անցկացնել, կեղևել—կեղևը հանել, կերակրել—կերակուր տալ, կոճակել—կոճակը անց կացնել, ձևել—ձև տալ, մաշկել—մաշկը հանել, ուրակել—որակը որոշել, պատծել—պատիժ տալ, շեշտել—շեշտ դնել, վնոել—վճիռ արձակել, դասախոսել և այլն:

գ) Ակտիվ գործողության գաղափար, որն ունի բայի հիմքում ընկած գոյականի անվանած նյութով պատելու՝ լրիվ կամ մասամբ օժտելու իմաստ: Այսպես՝ անագել—անագով պատել, ապակել—ապակի անցկացնել, ապակեպատ դարձնել, աստառել—աստառ անցկացնել, աստառով պատել, արծաթել—արծաթով պատել, ծեփել, բիրեղել, համեմել, սոսնձել, մոմել, ներկել, օսլայել և այլն:

դ) Որևէ նյութի վերածելու ակտիվ գործողության գաղափար: Օրինակ՝ աղանձել—աղանձ դարձնել, աղունել—աղուն դարձնել, ապխտել—ապուխտ դարձնել, դիզել,—դեզի վերածել, փնջել—փունջ դարձնել և այլն:

ե) Մի բանի մեջ դնելու, տեղավորելու ակտիվ գործողության գաղափար: Օրինակ՝ ամանել, գրպանել, բանտել, վանդակել, առպրակել և այլն:

զ) Որևէ մասնագիտության, արհեստի գործադրման հետ կապված ակտիվ գործողության գաղափար: Օրինակ՝ բժկել, հովվել, ֆանանայել, դարբնել, հեղինակել և այլն:

է) Որևէ բանով զբաղվելու գաղափար: Օրինակ՝ ընթրել, բեյել, նաշել, շանաֆել, պայֆաբել, վիճել և այլն:

ը) Մի դրության մեջ գտնվելու, մի որևէ հատկություն, դրու-

թյուն ի հայտ բերելու գաղափար. ինչպես՝ անձրևել, բուրել, գիշերել, թախծել, ձյունել, շնչել և այլն:

Եթե անալ-ով բայերը արտահայտում են հիմնականում վերածության պասիվ գործողության գաղափար, այսինքն՝ չեզոք սեռի են, ապա ել-ով անվանակազմ բայերը հիմնականում արտահայտում են ակտիվ գործողության գաղափար, այսինքն՝ ներգործական սեռի են:

§ 317. Այլ խոսքի մասերից բայերի ստեղծման համար հիմք են հանդիսանում ոչ միայն բուն հայերեն բառերը, այլ նաև հաճախ փոխառյալ բառերը, այսպես՝ ակտիվ—ակտիվանալ, ասֆալտ—ասֆալտել. բետոն—բետոնել, մանևր—մանևրել, սինթեզ—սինթեզել: Փոխառյալ բառերից բայերը կազմվում են հիմնականում ել մասնիկի օգնությամբ: Ալ-ը (ան-ի զուգակցումով) գործածվում է միայն մի քանի փոխառյալ ածականներից բայեր կազմելու համար, ինչպես՝ նորմալ—նորմալանալ, ակտիվ—ակտիվանալ, պասիվ—պասիվանալ և այլն:

§ 318. Այստեղ անհրաժեշտ է խոսել ցն և ավուր ածանցների բայակազմական դերի մասին: Հայտնի է, որ ցն ածանցն ունի քերականական արժեք. բայերին տալիս է պատճառականության իմաստ: Սակայն երբեմն, հատկապես փոխառյալ բայակազմության ժամանակ, այն հանդես է գալիս նաև բայակազմական դերով: Ացիա և ֆիկացիա ածանցներն ունեցող որոշ փոխառյալ բառերից բայեր կազմելիս ել-ի հետ անբաժան կերպով հանդես է գալիս ցն ածանցը: Օրինակ՝ կոոպերացիա—կոոպերացնել, լիկվիդացիա—լիկվիդացնել, օկուպացիա—օկուպացնել, գազաֆիկացիա—գազաֆիկացնել, էլեկտրաֆիկացիա—էլեկտրաֆիկացնել և այլն:

Նույն ձևով երբեմն բայակազմական դերով է հանդես գալիս նաև ավուր վերջածանցը: Վերջինս բառակազմական ածանց է, որի միջոցով կերտվում են ածականներ՝ մի բան ունենալու, մի բանով կամ մի որևէ հատկանիշով օժտված լինելու նշանակությամբ: Օրինակ՝ բծավուր, գունավուր, լուսավուր, հեռավուր, փառավուր և այլն: Այս ածականները իրենց հերթին կարող են հիմք հանդիսանալ բայեր կազմելու համար, այսպես՝ գունավորել, լուսավորել, բծավորել, փառավորել և այլն: Այս կազմություններում ավուր վերջածանցը հանդես չի գալիս որպես բայակազմական ածանց, նրա բա-

ռակազմական դերը արդեն ավարտված է գունավոր, լուսավոր, փառավոր բառերում, ճիշտ այնպես, ինչպես բայակազմական ածանց չէ ատ—ը զլխատել, գունատվել և այլ բառերում։ Սակայն բացի իր այս հիմնական իմաստից, ավոր ածանցը հանդես է գալիս նաև բայակազմական դերով՝ բայական վերջավորությունների հետ մեկտեղ գոյականներից կերտելով բայեր։ Օրինակ՝ կաճավորել, սարճավորել, տեսակավորել, դասավորել, տեղավորել, պարեմավորել (կաճավոր, սարճավոր, տեսակավոր, տեղավոր, դասավոր բառեր հայերենում չկան)։ Ավոր ածանցը բայակազմական դերով կենսունակ է դարձել վերջին շրջանում և կիրառվում է հատկապես փոխառյալ արմատներից բայեր կազմելու համար։ Այսպես՝ ավանսավորել, առեստավորել, ակտավորել, կոմպլեկտավորել, կոնսպեկտավորել, էկրանավորել, ֆինանսավորել և այլն։ Այս կազմություններում այն համապատասխանում է ռուսերեն *оса* և *устройство* ածանցներին։

Մանրթ.—Այս ածանցների բայակազմական դերը սպառիչ կերպով ուսումնասիրված է Ա. Աբրահամյանի «Բայը ժամանակակից հայերենում» մեծարժեք աշխատության մեջ։

§ 319. Ժամանակակից հայերենի բայակազմության մեջ հատուկ տեղ են գրավում վեր, արտ, ներ ածանցները, որոնք նոր իմաստով բայեր են ստեղծում արդեն գոյություն ունեցող բայերից։ Այլ խոսքի մասերից սրանք բայեր չեն կերտում։

Վեր նախածանցը ժամանակակից հայերենում կարող է դրվել գրեթե բոլոր բայերի վրա՝ նրանց տալով հիմնականում գործողությունը վերստին, նորից կատարելու իմաստ։ Օրինակ՝ միավորել—վերամիավորել, դառնալ—վերադառնալ, ֆենեկ—վերաֆենեկ, պատրաստել—վերապատրաստել, նվաճել—վերանվաճել, նորոգել—վերանորոգել, կառուցել—վերակառուցել, վաճառել—վերավաճառել և այլն։

Ներ նախածանցը նշանակում է գործողության ուղղվածությունը դեպի ներս կամ մի բանի մեջ։ Սրանով ևս կազմվել և կազմվում են բազմաթիվ բայեր։ Օրինակ՝ ներգրավել, ներմուծել, ներառնել, ներգործել, ներխուժել, ներդնել, ներմադմանավորել, ներհոսել, ներգաղթել և այլն։

Մանրթ.—Ներ—ով բաղադրված գոյականները միայն բայա-

նուններ են (ներգրավում, ներմուծում, ներգործում, ներգաղթ և այլն)։

Արտ նախածանցը, դրվելով բայերի վրա, կազմում է դեպի դուրս ուղղված գործողություն ցույց տվող բայեր և իր իմաստով հակադիր է ներ-ին։ Օրինակ՝ արտաբերել, արտադրել, արտահայտել, արտահանել, արտագրել, արտանկարել, արտատպել, արտահոսել, արտաշնչել և այլն։

Մի բանի նախածանցների ևս հայերենում հանդես են եկել բայակազմական դերով, սակայն այժմ դրանք կենսոռնակ չեն և նոր բայեր այլևս չեն կերտում։ Դրանցից են՝ շար (շարադրել, շարակցել, շարահարել, շարահյուսել, շարունակել և այլն), ընդ (ընդգրկել, ընդհարվել, ընդգծել, ընդունել, ընդհատել և այլն), ենթ (ենթադրել, ենթարկել, ենթագծել և այլն), ստոր (ստորագրել, ստորադրել, ստորաբաժանել և այլն)։

§ 320. Համադրական բայերին, ինչպես նաև մյուս խոսքի մասերին, հատուկ են բառակազմության, բառաբարդման և ածանցման դրեթե բոլոր տեսակները։ Այդ տեսանկյունով բայերի ուսումնասիրությունը վերաբերում է բառագիտությանը։ Այդ իսկ պատճառով սահմանափակվենք միայն օրինակներ բերելով։

ա) Ածանցավոր բայեր՝ վերականգնել, արտադրել, անհանգրստանալ, փոխադրել, վերլուծել, շարադրել, արտահանել, արտահոսել և այլն։ Վերջածանցները բայերի կազմության մեջ հանդիպում են միայն այն դեպքում, երբ բայի հիմքում ընկած գոյականը, ածականը կամ այլ խոսքի մաս վերջածանցավոր են, ըստ որում գոյականակերտ և մակբայակերտ վերջածանցները (ուրյուն, ում, ին, բար, ուրև և այլն) բայերի կազմության մեջ հանդես գալ չեն կարող։ Ավելի հաճախ բայերի կազմության մեջ հանդես են գալիս ածականակերտ մի շարք ածանցներ, ինչպես՝ համ+եղ+անալ, գուն+եղ+անալ, լուս+ավոր+ել, կեղտ+ոտ+ել, ջր+ոտ+ել, մր+ոտ+ել, կայ+ուն+անալ, գուն+ավոր+ել, պոչ+ատ+ել||անալ, գլխ+ատ+ել, գուն+ատ+ել||անալ և այլն։

բ) Բարդ բայեր՝ հեռագրել, մեծամտել, շնորհագրկել, պատվազրկել, ղեկավարել, պարզևատրել, գործադրել, ծաղկազարդել, հուսահատվել, նաև՝ արծարծել, բեկբեկել, գեղգեղել, ձգձգել, շար-շարել, ջախջախել, փայփայել, քայքայել, մրմնջալ, կարկաչել, գոչգոչել, թշթշալ, տնքտնքալ, նվնվալ և այլն։

ՀԱՐԱԴԻՐԱԿԱՆ ԲԱՅՆՐ

§ 321. Ժամանակակից հայերենում խիստ տարածված են բայական հարադրությունները, որոնց ամենալայն ուսումնասիրությունը բառագիտության խնդիրն է: Բայերի ձևակազմության համար կարևոր նշանակություն ունեն այն հարադրությունները, որոնց բայական բաղադրիչները լինելով որևէ վերացական բայ՝ կորցրել են իրենց նյութական իմաստը և կատարում են միայն բայակազմական-քերականական դեր՝ այլ խոսքի մասերից, նաև բայարմատներից վերլուծական եղանակով կերտելով բայեր և նրանց հաղորդելով որոշակի քերականական առանձնահատկություններ: Այս առումով նրանք համանիշ են դառնում ել և (ան)ալ ձևույթներին: Պատահական չէ, որ հաճախ են հանդիպում նույն բայարմատից կամ բառից համադրական և հարադրական եղանակով կերտված համանիշ բայաձևեր (օրինակ՝ վազել—վազ տալ, ձայնել—ձայն տալ, ծլել—ծիլ տալ, հեռամտել—հեռամուտ լինել, զնդակաճառել—զնդակաճառ անել, առաջաճալ—առաջ գալ, մոտենալ—մոտ գալ, մոտեցնել—մոտ բերել և այլն): Այդպիսի բայերից են՝ անել, լինել, տալ, գալ, բերել, դառնալ, դարձնել և այլն:

Անել բայը, հարադրվելով բայարմատներին կամ այլ խոսքի մասերի պատկանող բառերի, կերտում է մեծ մասամբ ներգործական սեռի հարադրական բայեր և այս առումով համանիշ է ել ձևույթով կերտված բայերին: Օրինակ՝ արմատաճան տանել—արմատաճանել, ուժասպառ անել—ուժասպառել, զինաթափ անել—զինաթափել, թևաթափ անել—թևաթափել, խայտառակ անել—խայտառակել, աղաչանք անել—աղաչել, անտես անել—անտեսել, բաց անել—բացել, փորձ անել—փորձել և այլն:

§ 322. Երբեմն անել բայը, հարադրվելով ածականների, հարադրությանը հաղորդում է նաև պատճառականության իմաստ՝ համանիշ լինելով ցնել ձևույթախմբին: Այսպես՝ անհանգիստ անել—անհանգստացնել, զոհ անել—զոհացնել, անհետ անել—անհետացնել, երջանիկ անել—երջանկացնել և այլն: Պատճառականության իմաստը վերլուծական եղանակով ավելի հաճախ արտահայտվում է դարձնել բայի օգնությամբ. ինչպես՝ երջանիկ դարձնել—երջանկացնել, ուժեղ դարձնել—ուժեղացնել, դժբախտ դարձ-

նել—դժբախտացնել. քարմ դարձնել—քարմացնել. խելոք դարձնել—խելոքացնել և այլն:

Լինել բայը, հարադրվելով բայարմատներին կամ այլ խոսքի մասերի, կերտում է շեզոք սեռի հարադրական բայեր, որոնք համանիշ են լինում անալ և կամ ավելի հաճախ վել ձևույթախմբով համադրական բայերին: Օրինակ՝ թևաթափ լինել—թևաթափվել, անհանգիստ լինել—անհանգստանալ, զինաթափ լինել—զինաթափվել, խալտառակ լինել—խալտառակվել, ցրտահար լինել—ցրտահարվել և այլն:

Գալ բայը, հարադրվելով բայարմատների և այլ խոսքի մասերի, կերտում է շեզոք սեռի հարադրական բայեր, հաճախ համանիշ լինելով նել (վել) կամ (ան)ալ ձևույթներով կերտված շեզոք սեռի համադրական բայերին: Օրինակ՝ փռվ գալ—փռվել, առաջ գալ—առաջանալ, եռ գալ—եռալ, շուռ գալ—շրջվել, պոկ գալ—պոկվել, Լփ գալ—Լփվել, փռ գալ—փռվել, անձրև գալ—անձրևել, կծիկ գալ—կծկվել, ձյուն գալ—ձյունել և այլն:

Տալ բայը, հարադրվելով բայարմատների կամ այլ խոսքի մասերի, կերտում է հիմնականում ներգործական սեռի հարադրական բայեր²⁵, ինչպես՝ Լփ տալ—Լփել, պոկ տալ—պոկել, փռ տալ—փռել, շուռ տալ—շրջել, ապտակ տալ—ապտակել և այլն: Սակայն նրանով կարող են կազմվել նաև շեզոք սեռի հարադրական բայեր, ինչպես՝ վազ տալ—վազել, բարև տալ—բարևել, պատիվ տալ—պատվել, գրոն տալ—գրոնել, ձայն տալ—ձայնել և այլն: Չեզոք սեռի են հատկապես դոյականներից տալ—ով հարադրված բայերը: Դա պետք է բացատրել նրանով, որ լինելով ներգործական սեռի, տալ բայը հարադիր գոյականի հետ կապվում է ուղիղ խնդրային հարաբերությամբ, որով հարադրությունը զրկվում է այլ ուղիղ խնդիր առնելու հատկությունից (տե՛ս օրինակները):

Բերել բայը, հարադրվելով բայարմատների կամ այլ խոսքի մասերի, կերտում է ներգործական սեռի հարադրական բայեր, որոնք հաճախ համանիշ են լինում ել կամ ցնել ձևույթներով համադրական բայերին: Օրինակ՝ փռվ բերել—փլցնել, առաջ բերել—

²⁵ Այստեղ նկատի չեն առնվում տալ բայով կազմված վերլուծական պատճառականները, ինչպես՝ վազել տալ, խմել տալ և այլն:

առաջացնել, ե՞ն քերել—եռացնել, շուռ քերել—չբշել, խելքի քերել—խելոքացնել:

Դառնալ բայը, հարադրվելով ածականների, նաև գոյականների, կերտում է վերածման իմաստով չեզոք սեռի հարադրություններ՝ համանիշ անալ ձևույթախմբով (նաև՝ ել-ով) համադրական բայերին: Օրինակ՝ ուժեղ դառնալ—ուժեղանալ, խելոք դառնալ—խելոքանալ, համեստ դառնալ—համեստանալ, աղքատ դառնալ—աղքատանալ, բարեկամ դառնալ—բարեկամանալ, թշնամի դառնալ—թշնամանալ և այլն:

Բայական հարադրությունների մեջ իրենց նյութական իմաստը կորցրել և հաճախ միայն բայակազմական-քերականական արժեքով են հանդես գալիս նաև առնել, դնել, ընկնել և այլ բայեր: Օրինակ՝ վեր առնել—վերցնել, կանգ առնել—կանգնել, նշան դնել—նշանել, մութն ընկնել—մթնել, ցուրտն ընկնել—ցրտել և այլն:

ԲԱՅԱՆՍՆՅՆՆԵՐ

§ 323. Ժամանակակից հայերենում կան ածանցներ, որոնք հատուկ են միայն բայերին և մեծ դեր ունեն ինչպես բայակազմության, այնպես էլ բայական համակարգի հետ կապված զանազան քերականական կարգերի դրսևորման ասպարեզում: Դրանք են՝ ան, են, ն, չ, ատ, ոտ, տ, ց(ն), վ:

Այս ածանցները կոչվում են բայածանցներ: Բայածանցները կամ բաղադրում են բայական բառույթները, դրա հետ մեկտեղ երբեմն որոշակի քերականական իմաստ հաղորդելով բային, կամ արդեն գոյություն ունեցող բային ածանցվելով՝ տալիս են նրան լրացուցիչ քերականական իմաստ: Վերջին դեպքում բայածանցները կարող են դրվել արդեն հսկ բայածանցով բաղադրված բայերի վրա:

Բայածանցները հանդես են գալիս բայարմատի և բայական վերջավորությունների միջև (փախ+չ+ել, հեռ+ան+ալ, մոտ+են+ալ, վազ+ենց+ել, կոտոր+ատ+ել, գր+վ+ել՝ և այլն): Սրանք վերջածանցներ են, ճիշտ այնպես, ինչպես վերջածանց են ընկերականություն, գրոհայնություն, հանգստանալ, համեղանալ և այլ բառերի կազմության մեջ հանդես եկած ական, ային, իստ, եղ և

այլ ածանցները, չնայած այն հանգամանքին, որ նրանք հանդես են եկել ոչ թե բառի վերջում, այլ միջին մասերում (իհարկե բոլոր դեպքերում՝ արմատից հետո):

Մանրթ.— Բայաժանց չպետք է համարել ց և ր հիմքակազմիչ մասնիկները, որոնք հանդես են գալիս միայն բայերի անցյալի հիմքում:

§ 324. Ըստ բայակազմության մեջ բայածանցների կատարած դերի, բայերը բաժանվում են երկու խմբի՝ պարզ կամ ածանցազուրկ և ածանցավոր:

Պարզ կամ ածանցազուրկ են այն բայերը, որոնց կազմության մեջ բայածանցներ չկան: Օրինակ՝ հաղթել, վազել, հեալ, խաղալ, կարդալ, գրել, հուզել, շնչել, անել, խմել, ուտել և այլն: Պարզ կամ ածանցազուրկ բայերի մեջ կարող են լինել նաև այնպիսիները, որոնք իրենց կազմում ունեն բառակազմական այլ ածանցներ, օրինակ՝ գլխատել, կիսատել, վերակառուցել, զերակատարել, ստորագրել և այլն:

Ածանցավոր են կոչվում այն բայերը, որոնց կազմության մեջ առկա են բայածանցներ: Այսպես՝ հեռանալ, տեսնել, մոտենալ, մեծանալ, գիտենալ, փախչել, թռչել, գրվել, կանգնեցնել, ընկնել, մեծանալ, թուլանալ, ուժեղանալ և այլն:

Հաճախ ածանցավոր բայերը ենթարկվում են կրկնակի ածացման՝ կապված քերականական տարբեր իմաստների արտահայտման հետ: Օրինակ՝ հեռանալ—հեռացնել—հեռացվել, կարդալ—կարդացնել—կարդացվել, փայլել—փայլեցնել—փայլեցվել, կռտրել—կռտրատել—կռտրատվել և այլն: Բերված զուգահեռ ձևերից առաջինները համարվում են սկզբնաձև վերջինների համար, ըստ որում, ինչպես երևաց, սկզբնաձև կարող են լինել և՛ ածանցազուրկ, և՛ ածանցավոր բայերը (գրել—գրվել, փախչել—փախցնել):

§ 325. Ըստ բայական համակարգում իրենց կատարած դերի բայածանցները բաժանվում են երկու խմբի՝ 1) բաղադրական-բերականական բայածանցներ, 2) բերականական բայածանցներ:

ԲԱՂԱԴՐԱԿԱՆ-ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՇԱՆՑՆԵՐ

§ 326. Բաղադրական-քերականական ածանցները ժամանակակից հայերենում չորսն են՝ ան, են, ն, չ:

Սրանք ունեն այն ընդհանրությունը, որ մասնակցում են բայերի բաղադրմանը, և այն բայերը, որոնց կազմության մեջ հանդես են գալիս, առանց այդ ածանցների գոյություն ունենալ չեն կարող (խոսքը բայի ուղիղ ձևի մասին է)։ Սրանց մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ հանդես են գալիս միայն ներկայի հիմքում, որպես հիմքակազմիչ մասնիկներ, իսկ բայերի անցյալի հիմքում ընկնում են, դրանով ստեղծելով ածանցավոր բայերի յուրահատուկ խոնարհման համակարգ։ Հենց դրանով էլ այս ածանցները կատարում են նաև քերականական դեր։ Այդ դերը ավելի է ընդգծվում նաև նրանով, որ հիշյալ ածանցները բայերին հաղորդում են նաև կերպային որոշ, հաճախ շատ թույլ արտահայտված իմաստ։

Մանր.— Հայ քերականագիտության մեջ ընդունված է այս ածանցները կոչել նաև սոսկածանցներ այն հիմնավորմամբ, որ դրանք որևէ հավելյալ իմաստ բային չեն ավելացնում, աննշանակ են։ Այդ ածանցները աննշանակ չեն, ունեն որոշակի քերականական դեր, հետևաբար նաև քերականական իմաստ, և այդ պատճառով սոսկածանց կոչելը նպատակահարմար չէ։ Ավելի ճիշտ և բայածանցների էությունը բացահայտող է Ա. Աբրահամյանի գործածած բաղադրության-քերականական ածանցների անվանումը²⁶,

§ 327. Ան—ժամանակակից հայերենում ան բայածանցը հանդես է գալիս ա թորդության բայերի կազմության մեջ՝ ընկնելով ալ բայական մասնիկի և բայարմատի միջև։ Այս ածանցը խիստ կենսունակ է և, ինչպես արդեն ասվել է «Բայակազմություն» բաժնում, ալ մասնիկի հետ մասնակցում է այլ խոսքի մասերից՝ վերածության, փոխակերպման իմաստով բայերի կերտմանը։ Օրինակ՝ ագահ+անալ, հզոր+անալ, համեղ+անալ, ուժեղ+անալ, հարստ+անալ, խոնավ+անալ, եղբայր+անալ, ծով+անալ, գեղեցկ+անալ, մեծ+անալ և այլն։ Սրանք շունեն իրենց ածանցազուրկ զուգահեռները և հիմնականում չեզոք սեռի են։

Մանր.— Ժամանակակից հայերենում կան հնից ավանդված որոշ թվով ան ածանցով բաղադրված ձևեր, որոնց մեջ վերածման-փոխակերպման իմաստը խիստ մթազնել է։ Դրանցից են՝

²⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 213։

գողանալ, գոյանալ, գայրանալ, զարգանալ, զարմանալ, զլանալ, ընթանալ, իմանալ, հասկանալ, հեռանալ, հիանալ, հղանալ, հրդ-
փանալ, մահանալ, մոռանալ, սլանալ, ստանալ, սփանջանալ, վեր-
ջանալ, ուրանալ և այլն: Սրանցից մի քանիսը ներգործական սեռի
են. ինչպես՝ գողանալ, իմանալ, ուրանալ, մոռանալ, հասկանալ և
այլն: Այս բայերից մի քանիսի արմատները առանձին կիրառու-
թյուն չունեն և պահպանվել են միայն տվյալ բաղադրությունների
մեջ. ինչպես՝ գայր+անալ, մոռ+անալ, ընթ+անալ, հի+անալ,
սփանջ+անալ, զարգ+անալ, զարմ+անալ:

Ան ածանցով բաղադրված մի քանի՝բայեր ունեն իրենց ա-
ծանցազուրկ տարբերակը: Դրանք են՝ անձկանալ—անձկալ, լողա-
նալ—լողալ, վլանալ—վլալ, կաղանալ—կաղալ, ցանկանալ—ցան-
կալ, ցլանալ—ցլալ: Այս զուգահեռ ձևերը ժամանակակից հա-
յերենում ունեն կա՛մ բառիմաստային և կա՛մ քերականական տար-
բերություններ: Այսպես՝ լողալ—լողանալ, կաղալ—կաղանալ զու-
գահեռները տարբեր են իրարից բառիմաստով, լողալ նշանակում
է լող տալ, ջրի երեսին մնալ, շտուգվել, ինչպես նաև՝ փոխաբերա-
բար որևէ ասպարեզում իրեն լավ՝ ազատ զգալ, Իսկ լողանալ նշա-
նակում է ջրի մեջ մտնել՝ մաքրվելու կամ դովանալու համար,
ջրով մարրվել, լողանք ընդունել: Կաղալ նշանակում է կաղ քայ-
լել, ինչպես նաև՝ փոխաբերաբար՝ որևէ բնագավառում ետ մնալ.
Իսկ կաղանալ՝ կաղ դառնալ, այսինքն՝ վերջին դեպքում ածանցը
ունի վերածման նշանակություն:

Մյուս զուգահեռները՝ անձկալ—անձկանալ, վլալ—վլանալ,
ցանկալ—ցանկանալ ունեն միայն շատ թույլ արտահայտված կեր-
պային տարբերություններ: Ան ածանցը այստեղ բայերին տալիս
է գործողության տևականության թույլ իմաստ²⁷:

Ան ածանցն ունեցող մի շարք բայեր իրենց ածանցազուրկ
զուգահեռներն ունեն և լծորդությամբ: Դրանք ըստ իրենց բառա-
կան-քերականական նշանակության բաժանվում են երկու խմբի.

²⁷ Դրաբարում այս տիպի զուգահեռները ավելի մեծ թիվ էին կազմում և
տևականության իմաստը ավելի ուժեղ էր արտահայտված. այսպես՝ ամալ—ամալա-
նալ, անձկալ—անձկանալ, բաղձալ—բաղձանալ, զղջալ—զղջանալ, ըղձալ—ըղձանալ,
խոթալ—խոթալանալ, ծոպալ—ծոպանալ, մուրալ—մուրանալ, յոխալ—յոխա-
լանալ, ոխալ—ոխանալ, պանծալ—պանծանալ, սոսկալ—սոսկանալ, տենչալ—տեն-
չանալ, փրփրալ—փրփրանալ և այլն (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 226):

ա) թայեր, որոնք թե ածանցավոր և թե անածանց ձևերում չեզոք սեռի են: Օրինակ՝ ապշանալ—ապշել, բարականալ—բարակել, բթամտանալ—բթամտել, գիշերանալ—գիշերել, դալարանալ—դալարել, դեղնանալ—դեղնել, զառամանալ—զառամել, թանկանալ—թանկել, թանձրանալ—թանձրել, ժրանալ—ժրել, ծանծաղանալ—ծանծաղել, ծանրանալ—ծանրել, ծառայանալ—ծառայել, ծառավանալ—ծառավել, հանախանալ—հանախել, նվազանալ—նվազել, ջերմանալ—ջերմել, փափկանալ—փափկել և այլն (սրանց թիվը բավական շատ է): Այս զուգահեռների միջև կան հետևյալ տարբերությունները. ան ածանցով ձևերը բոլոր դեպքերում անխորտիչ ունենում են վերածության իմաստ (իհարկե խոսքը հիմնական իմաստի մասին է), իսկ ածանցազուրկ ձևերը ոչ բոլոր դեպքերում են ունենում այդ իմաստը, այն էլ ոչ այնքան ցայտուն, ինչպես ածանցավոր ձևերը: Այսպես՝ դալարել, դեղնել, դժգունել, ծանծաղել, կակղել, կանաչել, կարմրել, նվազել և այլն վերածության իմաստը արտահայտում են ավելի թույլ, քան դալարանալ, դեղնանալ, դժգունանալ, ծանծաղանալ, կակղանալ, կանաչանալ, կարմրանալ, նվազանալ և այլ ածանցավոր զուգահեռները:

Այս զուգահեռներից ածանցազուրկ ձևերը շատ հաճախ բոլորովին չեն ունենում վերածության իմաստ: Օրինակ՝ ամպել, գիշերել, ծանրել, ծառայել, կայծել, հանախել, պարապել, ջերմել և այլն, իսկ թույլ է նաև սրանց իմաստային կապը համապատասխան ածանցավոր ձևերի հետ, այսպես՝ ամպել նշանակում է ամպերով ծածկվել, իսկ ամպանալ՝ ամպ դառնալ, ամպի վերածվել, գիշերել նշանակում է գիշերը որևէ վայրում անցկացնել, իսկ գիշերանալ՝ գիշեր դառնալ, գիշերը վրա հասնել, Երբեմն այս զուգահեռ ձևերը իրարից իմաստով այնքան հեռու են, որ նրանց միջև կապ տեսնելը դժվար է, թեև ունեն նույն արմատը: Օրինակ՝ դիմանալ—դիմել, ծառանալ—ծառայել, ջերմանալ—ջերմել և այլն:

Իմաստով իրար մոտ զուգահեռների միջև կա նաև այն տարբերությունը, որ ան ածանցը ածանցազուրկ ձևի առկայության դեպքում վերածության իմաստի հետ միաժամանակ բային տալիս է այդ վերածության տեականության գաղափար, մի բան որ բացակայում է ածանցազուրկ ձևերում: Օրինակ՝ կանաչել—կանաչանալ, դալարել—դալարանալ, նվազել—նվազանալ, նիհարել—նիհարանալ և այլն:

բ) Բայեր, որոնց ե լծորդությամբ ածանցազուրկ զուգահեռ ձևերը ներգործական սեռի են: Օրինակ՝ բարդանալ—բարդել, զնդանալ—զնդել, դատարկանալ—դատարկել, խոնարհանալ—խոնարհել, կլորանալ—կլորել, կոպտանալ—կոպտել, հստականալ—հստակել, մանրանալ—մանրել, նեղանալ—նեղել, չորանալ—չորել, պնդանալ—պնդել և այլն:

Այս զուգահեռ ձևերում ևս կաղմության տարբերությունը առաջ է բերում ոչ միայն քերականական տարբերություններ (սեռի, կերպի), այլև բայիմաստի, որը հաճախ երկու ձևերում խիստ տարբեր է: Օրինակ՝ բարդանալ—բարդել, չորանալ—չորել, ձևանալ—ձևել, նեղանալ—նեղել, սերտանալ—սերտել և այլն: Եթե այս ենթախմբի ան ածանցով ձևերը, առանց բացառության, դրսևորում են վերածման գաղափար և պատկանում են չեզոք սեռին, ապա ածանցազուրկ ե լծորդությամբ ձևերը լինում են կրկնասեռ, այսինքն՝ ներգործականությանը զուգահեռ կարող են արտահայտել նաև չեզոք սեռի իմաստ՝ դրսևորելով վերածման գաղափար: Բերենք մի քանի օրինակ: Եթե պարզանալ բոլոր դեպքերում նշանակում է պարզ դառնալ, ապա պարզել նշանակում է 1. պարզ դարձնել և 2. պարզ դառնալ (երկինքը պարզել է), նույն ձևով՝ երկարանալ—երկարել, խավարանալ—խավարել, նորանալ—նորել, վստահանալ—վստահել և այլն:

§ 328. Ժամանակակից հայերենում կան մի քանի ե խոնարհման բայեր, որոնց մեջ թեև առկա է ան բայածանցը, սակայն այն քարացած է և հանդես է գալիս որպես բայարմատի մաս: Դա երևում է նրանից, որ ածանցը պահպանվում է խոնարհման բոլոր ձևերում և քերականական-հիմքակազմիչ դեր չի կատարում: Դրանք են՝ բեկանել, կլանել, ուսանել, ընկողմանել (բեկանեց, կլանեց, ուսանեց, ընկողմանեց):

§ 329. Են—Ժամանակակից հայերենում են ածանցը հանդես է գալիս ա լծորդությամբ: Այս ածանցով գործածվող բայերի թիվը խիստ սահմանափակ է, Դրանք են՝ արբենալ, արժենալ, գիտենալ, ընտանենալ, կամենալ²⁸, կարենալ, հագնենալ, մերձենալ, մոտենալ, պարծենալ, վախենալ, ուզենալ, ունենալ: Այս բայերից մի

²⁸ Անցյալ դարի հեղինակների մոտ հանդիպում է այս բայի գրաբարյան կամիմ ձևը, բայց այժմ այն բոլորովին դուրս է եկել գործածությունից:

քանիսր գալիս են դեռևս գրաբարյան շրջանից, մյուսները՝ միջին հայերենից և բարբառներից: Նև բայածանցով այժմ բայեր չեն ստեղծվում:

Այս բայածանցով բաղադրված բայերը ևս բաժանվում են երկու ենթախմբի. 1. բայեր, որոնք զուգահեռ ածանցազուրկ ձևեր չունեն (կամենալ, հագնել, մեռնել, մոտենալ, պարծենալ), և 2. բայեր, որոնք ունեն ածանցազուրկ զուգահեռներ (արբենալ—արբել, արժենալ—արժել, գիտենալ—գիտեմ, վախենալ—վախել, ուզենալ—ուզել, ունենալ—ունեմ): Այս ածանցով բաղադրված ածանցազուրկ զուգահեռ չունեցող բայերում են ածանցն ունի միայն բայակազմական և հիմքակազմիչ դեր (հագնել, պարծենալ և այլն), իսկ ածանցազուրկ զուգահեռներ ունեցող բայերում՝ նաև տևական կերպի թույլ արտահայտված իմաստ: Բայածանցի բաղադրական դերը այստեղ թույլ է, քանի որ առանց ածանցի էլ այդ բայերը կան, կիրառվում են (վախել—վախենալ, ուզել—ուզենալ և այլն):

§ 330. Հայտնի է, որ են ածանցը առաջացել է ան-ի հնչյունափոխությունից (ան-ի ա ձայնավորը բառավերջի ի-ի հետ տվել է և²⁹), սակայն ժամանակակից հայերենում այն չի պահպանել վերածություն գաղափար արտահայտելու դերը: Այդ դերով ժամանակակից հայերենում գործառում է ան բայածանցը, ներառյալ նաև այն դեպքերը, երբ բայի հիմքում ընկած անուն խոսքի մասը վերջանում է ի-ով. ինչպես՝ կղզիանալ, հավաստիանալ, խնամիանալ, շողիանալ և այլն:

§ 331. Ն—Այս բայածանցը ևս ծագումով կապված է ան-ի հետ և հանդես է գալիս ե լծորդության սահմանափակ թվով բայերի մեջ: Դրանք են՝ անցնել, առնել, բուսնել, գտնել, ելնել, ընկնել, բողնել, իջնել, լցնել, հագնել, համընկնել, հասնել, հատնել, հարցնել, հեծնել, մեռնել, մտնել, տեսնել:

Մանր.— Թվարկված բայերը գրաբարում մեծ մասամբ գործածվել են ան ածանցով, այսպես՝ գտանել, անցանել, բուսա-

²⁹ Այս երևույթը հատկապես շատ տարածված էր միջին հայերենում, որտեղ ի-ով վերջացող բառերից վերածության իմաստով ստեղծված բայերը ունեին մեծ մասամբ են (ընտամ-ենալ, կատաղ-ենալ, խնամ-ենալ և այլն):

նել, հարցանել և այլն: Այդ ածանցն առկա է նաև տոնել, ամել, դնել. լինել. տանել անկանոն բայերի մեջ:

Ա լծորդությամբ և ածանցով կազմված են միայն բանալ. բառնալ. դառնալ բայերը և սրանցով բաղադրված մի քանի բայեր (անդրստիպանալ. վերադառնալ և այլն)³⁰:

Այս ածանցը ևս ժամանակակից հայերենում կենսունակ չէ. նրանով նոր բայեր այլևս չեն կաղմվում, Այն ունի հիմնականում քերականական արժեք, քանի որ հանդիսանում է հիշյալ բայերի ներկայի և անցյալի հիմքերի միակ տարբերակիչ միջոցը (հագն—հագ, մեռն—մեռ, հասն—հաս և այլն):

§ 332. Ժամանակակից հայերենի մի շարք բայերում և ածանցը հանդես է գալիս քարացած ձևով և արդեն ձուլվել է արմատին: Այսպես՝ զարթնել, զրոսնել, խրտնել, կտլնել, հառնել, հառնել: Այդ երևում է նրանից, որ հիշյալ բայերի անցյալի հիմքում և—ն չի ընկնում (զարթնեցի, զրոսնեցի, խրտնեց, հառնեց, ոստնեց):

Մանոր.— Ածանց չպետք է համարել բռնել, գետնել, խառնել, կանգնել, հայտնել, մատնել և այլ բայերի կազմում լծորդից առաջ եղած և—ն, որը այս կազմություններում բայարմատի կամ ածանցի մաս է:

§ 333. Գ— Այս բայածանցը ևս մեծ ընդգրկում չունի և ժամանակակից հայերենում բայակազմական դերով հանդես չի գալիս: Այս ածանցը պարունակող բայերը հետևյալներն են՝ դիպչել, քաֆչել, քոչել, կորչել, կպչել, հալչել, հանգչել, սառչել, ուռչել, փախչել, փակչել, փլչել: Այն ևս կատարում է հիմնականում նույն դերը, ինչ որ նախորդ և ածանցը, այսինքն՝ հակադրում է ներկայի և անցյալի հիմքերը: Սակայն, ի տարբերություն և—ի, չածանցը հաճախ կայուն կիրառություն չունի: Որոշ բայերի մեջ այն կամ արդեն քարացել է (կառչել—կառչեց) կամ արդեն բռնել է քարացման ուղին: Օրինակ՝ հանգչել, դիպչել բայերի անցյալի հիմքից կազմված ձևերը գրականության մեջ հանդիպում են նաև չ—ի պահպանմամբ. Հանգչել են աչքերը (ՀԹ), Հանգչեց բազումներինս վրա (Իս.), Հանգչած թուխ աչքեր (Բ), Զէր դիպչել (ԱՔ) և այլն: Բացի այդ, բանավոր—խոսակցական լեզվում հաճախ նկատվում է չ ածանցի

³⁰ Բարբառներում և խոսակցական լեզվում հանդիպում են և ածանցով շատ ձևեր, որոնց զուգահեռները գրական լեզվում ան—ով են. օրինակ՝ շառնալ, սկնալ, փնտվալ և այլն:

փոխանցումը Ե-ի. ինչպես՝ դիպնել, թռնել, հանգնել, կպնել, որո՞ւ ք-
բանավոր խոսքից հաճախ թափանցում են գրավոր լեզվի մեջ: Օրի-
նակներ՝ Սարյակները բնից բույն էին բռնում աշխույժ ճովողու-
նով (ԱՔ, հոնորա՜ աղջիկը): Դու մտածիր, մինչև ևս դիպնեմ մա-
ռան՝ դառնամ (ԳՄ, Այրվող այգեստաններ), Դես է վազում, դեն
է բռնում (ՊՍ, Անլուելի զանգակատուն), Իհարկե, հանձնարարելի
և գրական պետք է համարել չ ածանցով ձևերը³¹:

§ 334. Չ ածանց ունեցող մի քանի բայեր ժամանակակից հա-
յերենում ունեն Վ ածանցով զուգահեռներ, որոնք իմաստով լրիվ
համընկնում են. այսպես՝ թափչել—թափնվել, հալչել—հալվել,
փլչել—փլվել: Այս երկու ձևերն էլ հավասար տարածում ունեն և
հանձնարարելի են, սակայն այժմ անցյալի հիմքով կազմված
ձևերում սկսել են գերիշխել Վ-ով ձևերը (փլվեց. հալվեց), իսկ
թափչել բայը բնդհանրապես իր տեղն արդեն զիջել է թափնվել
ձևին:

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՅԱԾԱՆՑՆԵՐ

§ 335. Քերականական են կոչվում այն բայածանցները, որոնք
ածանցվելով արդեն գոյություն ունեցող բայերին, վերջիններիս
տալիս են հատուկ քերականական իմաստներ:

Քերականական բայածանցները ժամանակակից հայերենում
բաժանվում են երկու խմբի՝ կերպային և սեռային ածանցներ:

Ժամանակակից հայերենն ունի միայն մեկ տիպի կերպա-
ծանց՝ բաղմապատկան-ստատկական կերպածանցները: Մա-
սամբ պահպանվել է նաև տեական կերպը, որը զրոկորվում է ան
բայածանցով, սակայն քանի որ վերջինս ունի նաև բաղադրական-
բայականական դեր, որն այդ ածանցի հիմնական պաշտոնն է,
այն քննվել է բաղադրական-քերականական ածանցների խմբում
(§ 327—328):

Սեռային ածանցները ժամանակակից հայերենում երկուսն են՝
պատճառական և կրթաբարական սեռածանցներ:

Քերականական ածանցները բաղադրական-քերականական

³¹ Գրաբարում ևս այս բայերից մի քանիսը ունեն Ե-ով և ու լծորդությամբ
զուգահեռ ձևեր. թոչել—թոհուլ, հանգչել—հանգնուլ և այլն:

ածանցների համեմատությամբ ունեն այն առանձնահատկությունը, որ նրանցով բաղադրված բայերը ունեն իրենց ածանցազուրկ ղուգահեռները: Այսինքն՝ սրանք ածանցվում են լեզվում արդեն իսկ գոյություն ունեցող բայերին: Վերջիններս հանդիսանում են սկզբնաձև նրանց համար: Այսպես՝ կոտրել—կոտրատել, կոխել—կոխոտել, ջարվել—ջարգվել—ջարդոտել, գրել—գրվել—գրոտել, վազել—վազեցնել, խմել—խմեցնել և այլն:

ԱՊՋՄԱՊԱՏԱԿԱՆ—ՍԱՍՏԱԿԱՆ ԿԵՐԱՄԵՄԱՆՑՆԵՐ

§ 336. Ժամանակակից հայերենի բազմապատկական կերպածանցների իմնականում երեքն են՝ ուտ, առ, տ: Սրանք ունեն կիրառության նեղ ոլորտ: Կարող են ածանցվել միայն սահմանափակ թվով բայերի: Հազվադեպ գործածվում են նաև կոտ, կլա, կա, ուտ, բոտ, շա, կբոտ բաղադրյալ ածանցները:

Այս ածանցներն ունեն այն առանձնահատկությունը, որ ածանցվելով իմնականում կազմությամբ պարզ բայերի՝ դրվում են բալարմատի և բայական վերջավորությունների միջև՝ պահպանվելով բոլոր բայաձևերում (կոտրատում են, կոտրատեցի, պատառուց, նստատեցին և այլն):

§ 337. Բազմապատկական—սաստկական բայածանցներով բայերը արտահայտում են մեկի կամ մի քանիսի կողմից գործողության (ևղելության) բազմապատիկ կամ հաճախ կատարումը մեկ կամ շատ առարկաների նկատմամբ, այլև շատ տեղերում: Այս իմաստը հաճախ ղուգակցվում է գործողության սաստկացման գաղափարով: Վերջինս դրսևորվում է կամ հենց նույն ածանցի միջոցով և կամ առանձին սաստկական ածանցով: Այսպես՝ եթե կոխել նշանակում է մեկ տեղ մեկ անգամ ոտք դնել, ապա կոխատել նշանակում է կամ մի տեղում գործողությունը մի քանի անգամ կրկնել, կամ շատ տեղեր կոխել, իսկ կոխառել ձևը ստանում է լրացուցիչ սաստկական իմաստ:

Բազմապատկական կերպի արտահայտումը ածանցների միջոցով հատուկ է հատկապես բարբառներին և ժողովրդական—խոսակցական լեզվին, որից էլ անցել է գրական լեզվին:

§ 338. Ուտ—Այս ածանցը բազմապատկական կերպածանցներից ամենատարածվածն է: Օրինակ՝ բռնել—բռնառել, խոցել—

խոցատել. ծակել—ծակատել. կապել—կապատել, կոխել—կոխատել. կրծել—կրծատել. մոքթել—մոքթոտել, նստել—նստատել, պատռել—պատառատել. պոկել—պոկոտել. ջարդել—ջարդատել. ջնջել—ջնջատել, սատկել—սատկոտել. ցատկել—ցատկատել և այլն, Այս կերպածանցով բաղադրվում են մեշոդ մեծամասնությունը ներգործական սեռի բայերը (գրել, ջնջել, ջարդել, պոկել և այլն), Ջեզոք սեռի բայերը միայն հազվադեպ կարող են բաղմապատկական կերպածանց ընդունել. այսպես՝ նստատել (մի քանի հոգի շատ տեղերում նստել), ցատկատել, սատկատել, կանգնատել (Գայլերը հեռու կանգնատել ժնգժնգում են—ՀՔ)։

Այս կերպածանցի ցույց տված բաղմապատկականությունն կոնկրետ նշանակությունը կախված է բառիմաստից և կիրառությունից։ Մի դեպքում այն կարող է նշանակել մի գործողությունը շատերի կողմից կատարվել. ինչպես՝ նստատել, սատկատել, կանգնատել, մեկ հոգու կողմից գործողությունը մի քանի անգամ կրկնվել (Ես պատառատեցի թուղթը, նա ցատկատում է) և կամ շատերի կողմից շատ տեղերում կամ նույն տեղում կատարվել (Նրանք պոկոտում են ծաղիկները, ջարդատում են փայտերը և այլն)։

Մանրք.— Ուտ բաղմապատկական կերպածանցը շարժք է շփոթել ուտ ածականակերտ ածանցի հետ, որը հաճախ հանդես է գալիս բայերի կազմության մեջ, երբ բայը բաղադրված է լինում այդ ածանցով կազմված ածականից, ինչպես՝ ջրատել, թանաքոտել, կեղտոտել, յուղոտել, մեղրոտել, ցեխոտել, ժանգոտել և այլն, Սրանք կամ չունեն իրենց զուգահեռ ածանցազուրկ ձևերը (կեղտոտել, ժանգոտել և այլն), կամ եթե ունեն էլ, ապա այդ զուգահեռների միջև շարքերությունը ոչ թե կերպային է, այլ բառիմաստային։ Օրինակ, ջրել նշանակում է ջուր ցանել, ջուր տալ, իսկ ջրոտել՝ ջրոտ դարձնել, յուղել նշանակում է յուղ քսել, իսկ յուղոտել՝ յուղոտ դարձնել և այլն, Ինչպես երևում է, բերված օրինակներում ուտ-ը չունի բաղմապատկական նշանակություն, այն տրվյալ կազմություններում կերպածանց չէ, Իհարկե, հազվադեպ պատահում են դեպքեր, երբ միևնույն բայի կազմության մեջ հանդես եկած ուտ-ը տարբեր կոնտեքստերում ունենում է կամ կերպային իմաստ և կամ դրսևորում է անվանական ածանցի իմաստ, այսինքն՝ որոշ բայերում այն հանդես է գալիս որպես համանուն ածանց։ Օրինակ՝ մրոտել նշանակում է և՛ մրոտ դարձնել (ձեռքը,

երեսը, շորերը), և՛ շատ տեղերում կամ շատ անգամ մրել, մուր քսել:

§ 339. Ատ—Այս բայածանցով ժամանակակից հայերենում համեմատաբար քիչ բազմապատկական բայեր են կազմվում: Դրանցից կարելի է թվել մի քանի շատ գործածականները՝ կոտրել—կոտրատել, կտրել—կտրատել, փետրել—փետրատել, ծովնել—ծովառել, հուրհրալ—հուրհրատել: Վերջին երկու բայերում ասածանցը ունի առավելապես սաստկական իմաստ: Գործողության բազմապատկական իմաստը այստեղ դրսևորվում է հիմնականում բալարմատի կրկնությանմբ (հուրհրալ, ծովնել):

Մանր.— Այս ածանցը ևս չպետք է շփոթել համանուն ատածանցի հետ, որով բաղադրվում են և՛ անուններ, և՛ բայեր: Օրինակ՝ գլխատել, հուրատել, հուրքատել, տողատել և այլ բայերում ատ-ը լուսի բազմապատկական-սաստկական իմաստ:

§ 340. Տ—Այս ածանցով բաղադրված բազմապատկական-սաստկական կերպի բայերը ևս ժամանակակից գրական հայերենում քիչ գործածություն ունեն: Դրանցից կարելի է նշել հետևյալ առավել գործածականները՝ կոտրել—կոտրտել, ճխել—ճխտել, ցատկել—ցատկտել, փնտրել—փնտրտել, ոլորել—ոլորտել, փշրել—փշրտել: Տ ածանցը ևս նախորդ առ, ատ ածանցների նման բայերին տալիս է գործողության բազմապատկության, երբեմն նաև սաստկական իմաստ: Այն, որ այս երեք ածանցներն էլ բայերին տալիս են նույն նշանակությունը, երևում է նաև այն բանից, որ երբեմն նույն բազմապատկական իմաստն արտահայտելու համար բայերը ստանում են այս ածանցներից կամ մեկը, կամ մյուսը, երբեմն ստեղծելով միևնույն բայի երկու տարբերակներ՝ լրիվ նույն նշանակությամբ, այսպես՝ կոտրել—կոտրատել—կոտրտել, ցատկել—ցատկոտել—ցատկտել, կտրել—կտրատել—կտրտել, ճանկռել—ճանկռտել—ճանկռտտել, պատռել—պատռառտել—պատռտռտել:

Ոտ, ատ և տ ածանցներին բազմապատկականության իմաստ տալիս է բոլորի համար ընդհանուր տ բաղադրիչը:

§ 341. Ժամանակակից գրական հայերենում բազմապատկական կերպը սակավ դեպքերում դրսևորվում է նաև կռտ, կլտ, կռ, ոտ, բտ, կրտ, շտ բաղադրյալ ածանցներով, որոնց բաղադրիչներից մեկը՝ տ—ն ընդհանուր է բոլորի համար և մեզ ծանոթ բազմա-

պատկական՝ ածանցն է, իսկ մյուս բաղադրիչները՝ կ, կլ, ո, ր, կր, շ սաստկական ածանցներն են, որոնք գործողությանը տալիս են սաստկացման, զորացման նշանակություն:

Բերենք օրինակներ լուրաբանչուր ածանցի համար:

ա) Կոտ ածանցը գրական հայերենում գործածվում է հիմնականում թուշկոտել շատ տարածված բայի մեջ: Մյուս՝ գրականության մեջ հազվագեպ հանդիպող օրինակները ունեն բարբառային երանգավորում. օրինակ՝ նմկոտալ, խլշկոտել:

բ) Կլտ ածանցը գրականության մեջ հանդիպում է դարձյալ շատ տարածված բոցկլտալ, կայծկլտալ, հեծկլտալ բայերի մեջ և ունի բազմապատկական-սաստկական նշանակություն:

գ) Կտ ածանցը հանդիպում է բզկտել բայի մեջ, ինչպես նաև ոչ գրական թալկտել, թելկտալ և այլ ձևերում:

դ) Բտ, ոտ, շտ ածանցները բազմապատկական-սաստկական նշանակությամբ շատ տարածված են բարբառներում, որտեղից էլ հաճախ թափանցում են գրական լեզվի մեջ: Օրինակ՝ ծակրտել, ջարդրտել, ֆանդրտել, նանկոտել, խառնշտել: Բտ-ն գործածվում է նաև մի շարք բնաձայնական բայերում. ինչպես՝ զընգըրտալ, թխկրտալ, շխկրտալ, շխկրտալ և այլն:

ե) Կրտ (կոտ) բաղադրյալ ածանցը ևս հատուկ է ժողովրդական-խոսակցական լեզվին և այնտեղից է մոտադրվում գրականության լեզվի մեջ: Այդ ածանցով բաղադրված բայերից են՝ ծեծկրտել, կոխկրտել, ֆաշկոտել և այլն:

Երբեմն վերը նշված ածանցներին միանում է նաև ու-ր. ինչպես՝ նխլտորել, պատոտորել, խառնշտորել, ֆանդրտորել: Այն հանդես է գալիս նաև կրկնավոր բարդություններում: Օրինակ՝ վախվխտորել, խաբխտորել, պաշպշտորել և այլն: Այս բոլոր ձևերը ևս բարբառային են և հատուկ են ժողովրդական-խոսակցական լեզվին:

Բազմապատկական-սաստկական ածանց է համարվում նաև ատակ-ը փայլատակել, կարմրատակել բայերի մեջ:

§ 342. Բազմապատկական կերպը ժամանակակից հայերենում դրսևորվում է ոչ միայն ածանցման միջոցով, այլ նաև բարմատի կրկնությամբ: Այսպես՝ վազել—վազվզել, զնգալ—զնգզնգալ, թափել—թափրփել, ծռել—ծռմռել, ճաքել—ճաքճեքել, ջոկել—ջոկոկել, քաշել—ֆաշֆշել և այլն: Այս ձևերը ևս ժամանա-

կակից գրական հայերենի մեջ մուտք են գործել հիմնականում բարբառներից և ժողովրդական-խոսակցական լեզվից:

Բայական կրկնաւորներից բազմապատկասն կերպի իմաստ, ալսիւքն՝ գործողության կրկնութիւն, սաստկութիւն են ցույց տալիս միայն նրանք, որոնք ունեն իրենց զուգահեռ պարզ ձևերը. ինչպես՝ գոռալ—գոռցոռալ, հռալ—հռնռալ, ջարդել—ջարդջրդել և այլն: Մի շարք կրկնաւոր բայերում, որոնց զուգահեռ պարզ ձևերը ժամանակակից հայերենում չկան, գործողության բազմապատկանության իմաստը մթազնել է կամ բոլորովին բացակայում է: Օրինակ՝ ջախջախել, հայթայթել, այլայլվել, շարշարել, փայփայել և այլն³²:

ՍՆՌԱՅԻՆ—ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՅԱԾԱՆՑՆԵՐ

§ 343. Սեռային քերականական բայածանցները ժամանակակից հայերենում երկուսն են՝ պատճառական և կրավորական: Սրանք ևս, կերպածանցների նման, դրվում են արդեն գոյութիւն ունեցող բայերի վրա և ունեն այն ընդհանրութիւնը, որ փոխում են բայերի սեռը: Այսպես՝ վազել—վազեցնել, նստել—նստեցնել, փախել—փախցնել, խաղալ—խաղացնել, կանգնել—կանգնեցնել և ջարդել—ջարդվել, կառուցել—կառուցվել, խմել—խմվել, գլորել—գլորվել, սիրել—սիրվել, փշրել—փշրվել և այլն, Բերված օրինակներից առաջին խմբում պատճառական բայածանցը դրվելով չեզոք սեռի բայերի վրա՝ կերտել է պատճառական սեռի բայեր, իսկ օրինակների երկրորդ խմբում Վ բայածանցի միջոցով ներգործական սեռի բայերից կերտվել են կրավորական սեռի բայեր:

ՊԱՏՃԱՌԱԿԱՆ ԲԱՅԱԾԱՆՑ

§ 344. Պատճառական բայածանցը ժամանակակից հայերենում մեկն է՝ ցն: Բայերին պատճառականության իմաստ է տալիս և սեռափոխիչ դեր է կատարում այդ ածանցի ց բաղադրիչը, իսկ ն-ն, որը նախկին տեղական կերպի ածանցն է (ույց + ան), կատարում է միայն հիմքակազմիչ դեր: Այդ է պատճառը, որ այն պահպանվում է միայն պատճառական բայերի ներկայի հիմքում և նրանով կազմված ժամանակներում: Անցյալի հիմքում ն-ն փո-

խարինվում է Ե հիմքակազմիչով: Որինակ՝ վաղեցնել--վաղեցրել, կերցնել--կերցրել, հագցնել--հագցրել, խաղացնել--խաղացրել, մոտեցնել--մոտեցրել, իջեցնել--իջեցրել և այլն:

Շատ հաճախ ցն բայածանցը հանդես է գալիս ա և ե ձայնավորների (լծորդների) հետ. ինչպես՝ կարդացնել, խաղացնել, մեծացնել, ուտեցնել, վաղեցնել, կանգնեցնել և այլն: Այդ է պատճառը, որ նաք քերականագիտության մեջ ասվում է նաև, որ ժամանակակից հայերենի բայածանցները երեքն են՝ ացն, եցն, ցն:

Պատճառական բայածանցը դրվում է ինչպես պարզ բայերի, այնպես էլ բաղադրական-քերականական ածանց ունեցող բայերի վրա:

§ 345. Ժամանակակից հայերենում ցն բայածանցը, որպես կանոն, դրվում է բայերի անցյալի հիմքի վրա: Եթե բայի անցյալի հիմքը անցոյական է, պատճառական բայածանցը հանդես է գալիս առանց ա կամ ե լծորդի: Օրինակ՝ փախչել--փախ+ցն+ել, հասնել--հաս+ցն+ել, տեսնել--տես+ցն+ել, մեռնել--մեռ+ցն+ել, մտնել--մտ+ցն+ել, հագնել--հագ+ցն+ել, դիպչել--դիպ+ցն+ել, թռչել--թռ+ցն+ել, կպչել--կպ+ցն+ել, հանգչել--հանգ+ցն+ել և այլն: Բացառություն է կազմում իջնել բայը, որի անցյալի հիմքը թեև անցոյական է՝ իջ. սակայն պատճառականի կազմության ժամանակ ցն բայածանցի հետ հանդես է գալիս ե լծորդը՝ իջ+ե+ցն+ել:

§ 346. Բայերի ցոյական անցյալի հիմքի մոտ ցն ածանցը հանդիպում է անցյալի հիմքակազմիչ ց-ին, և վերջինս դուրս է ընկնում: Ստացվում է այնպես, որ ա խոնարհման ցոյական հիմք ունեցող բայերի մեջ պատճառական ածանցի մոտ հանդես է գալիս ա լծորդը, իսկ ե խոնարհման ցոյական հիմք ունեցող բայերի մեջ՝ ե լծորդը: Օրինակ՝ ապստամբել--ապստամբ+եց--ապստամբ+ե+ցն+ել, բռնել--բռն+եց--բռն+ե+ցն+ել, գաղթել--գաղթ+եց--գաղթ+ե+ցն+ել, աճել--աճ+եց--աճ+ե+ցն+ել, լռել--լռ+եց--լռ+ե+ցն+ել, խոսել+խոս+եց--խոս+ե+ցն+ել, խաղալ--խաղ+աց--խաղ+ա+ցն+ել, կարդալ--կարդ+աց--կարդ+ա+ցն+ել, զարմանալ--զարմ+աց--զարմ+ա+ցն+ել, բարկանալ--բարկ+աց--բարկ+ա+ցն+ել, մեծանալ--մեծ+աց--մեծ+ա+ցն+ել և այլն:

§ 347. Այն բայերը, որոնք ժամանակակից հայերենում ունեն ե և ա խոնարհման զուգահեռ ձևեր, համապատասխանաբար զու-

դահեռ ձևեր ունեն նաև պատճառականում: Այսպես՝ ցամաքել||ցամաքանալ—ցամաքեցնել||ցամաքացնել, դալարել||դալարանալ—դալարեցնել||դալարացնել, կանաչել||կանաչանալ—կանաչեցնել||կանաչացնել, դանդաղել||դանդաղանալ—դանդաղեցնել||դանդաղացնել և այլն:

§ 348. Ընդհանուր օրինաչափությունից շեղվում են մի քանի բայերի պատճառականները: Դրանք են՝ դառնալ—դարձնել, վերադառնալ—վերադարձնել, չափազանցել—չափազանցնել: Այս բայերում արմատական ձևը ձայնավորների մոտ պատճառական ցնընկել է, մնացել է միայն նն: Ուտել բայը ունի պատճառականի երկու ձև՝ օրինաչափական կեցնել ձևը (կեր+ցն+ել) և նմանակությամբ կազմված ուտեցնել ձևը:

§ 349. Չեզոք սեռի այն բայերը, որոնք իրենց կազմում ունեն վ կրավորական ածանցը և առանց դրա չեն գործածվում (տե՛ս § 402), պատճառականի կազմության ժամանակ սովորաբար կորցնում են վն: Օրինակ՝ գծովել—գծտեցնել, զբաղվել—զբաղեցնել, լվացվել—լվացացնել, հաշտվել—հաշտեցնել, հուսադատվել—հուսահատեցնել, մոլորվել—մոլորեցնել, սթափվել—սթափեցնել և այլն:

Ա խոնարհման բայերը, ընդունելով պատճառական սեռանց, փոխում են նաև իրենց խոնարհումը՝ վերածվելով ե խոնարհման: Օրինակ՝ հասկանալ—հասկացնել, խաղալ—խաղացնել, մոտենալ—մոտեցնել և այլն: Այսինքն՝ պատճառական սեռանց ունեցող բոլոր բայերը, անկախ սկզբնաձևային բայի խոնարհումից, ենթարկվում են ե խոնարհման:

§ 350. Պատճառական բայածանցը ոչ բոլոր դեպքերում է, որ փոխում է բայերի սեռը: Այսպես՝ դրվելով բնաձայնական բայերի վրա, բայերին տալիս է գործողության սաստկական իմաստ: Օրինակ՝ խոմփալ—խոմփացնել, փռշտալ—փռշտացնել, դողալ—դողացնել, թրմփալ—թրմփացնել, փնշալ—փնշացնել, բլբլալ—բլբլացնել և այլն: Այս երևույթը հատկապես շատ է տարածված ժողովրդական-խոսակցական լեզվում: Խհարկե, կան մի շարք բնաձայնական բայեր, որոնք ենթարկվելով պատճառական ածանցման, փոխում են իրենց սեռը՝ չեզոքից վերածվելով ներգործական բայերի: Օրինակ՝ շրխկալ—շրխկացնել (դուռը), դմբդմբալ—

դմբդմբացնել (զլուխը), չփշփալ—չփշփացնել (շուրք, բերանը) և այլն:

§ 351. Պատճառական բայածանցը որոշ դեպքերում, հատկապես բայական փոխառությունների մեջ, ունի զուտ բայականգական արժեք (§ 318), քանի որ այդ բայերը առանց ածանցի չեն գործածվում. դրանցից են՝ լիկվիդացնել. օկուպացնել, էվակուացնել. կոմբինացնել. մոտորացնել. մորիլիզացնել և այլն:

Ծանոթ.—Գրաբարից ավանդված մի շարք պատճառական բայերում բայածանցը քարացել է, և այդ բայերը արդեն չեն գիտակցվում իբրև պատճառական բայեր. դրանք են՝ զեկուցել. ծանուցել. կառուցել, հատուցել. հարուցել. մատուցել:

ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ՍԵՌԱԾԱՆՑ

§ 352. Կրավորական վ սեռածանցը, դրվելով ներգործական և պատճառական սեռերի բայերի վրա, դրանք վերածում է անանցողական բայերի (մեծ մասամբ կրավորական սեռի բայերի. Օրինակ՝ սիրել—սիրվել, լսել—լսվել, խմել—խմվել, չարդել—չարգվել, իջեցնել—իջեցվել, հասկացնել—հասկացվել և այլն, Այս ածանցն ունի այն առանձնահատկությունը, որ հաճախ կերտում է ոչ թե կրավորական սեռի բայեր, այլ կրավորաձև շեղոթներ: Իհարկե, երկու դեպքում էլ այն ունի սեռափոխիչ դեր:

§ 353. Ե խոնարհման ներգործական բայերը կրավորականի վերածելիս վ սեռածանցը դրվում է ներկայի հիմքի վրա: Օրինակ՝ գրել—գր—գր+վ+ել, տեսնել—տեսն—տեսն+վ+ել, գտնել—գտն—գտն+վ+ել, ջարդել—ջարդ—ջարդ+վ+ել, հաղթել—հաղթ—հաղթ+վ+ել և այլն:

Ա խոնարհման բայերի կրավորականը կազմելիս վ ածանցը դրվում է անցյալի հիմքի վրա: Այս դեպքում փոխվում է նաև բայի խոնարհումը: Օրինակ՝ կարդալ—կարդաց—կարդաց+վ+ել, հասկանալ—հասկաց—հասկաց+վ+ել, իմանալ—իմաց—իմաց+վ+ել, զգալ—զգաց—զգաց+վ+ել և այլն: Այսպիսով, կրավորական բայածանց ունեցող բոլոր բայերը ևս, պատճառականների նման, պատկանում են Ե խոնարհման:

Ի տարբերություն պատճառական բայածանցի, որը բազմապատկական կերպածանց ունեցող բայերի վրա սովորաբար չի դրվում, կրավորական սեռածանցը կարող է դրվել նաև բազմապատկական կերպածանց ունեցող ներպործական սեռի բայերի վրա՝ փոխելով նրանց սեռը: Օրինակ՝ կոտրատել—կոտրատվել, ջարդատել—ջարդատվել, կտրատել—կտրատվել և այլն: Հստ որում, Վ սեռածանցը դրվում է բազմապատկական ածանցից անմիջապես հետո:

§ 354. Պատճառական բայերից կրավորականի կազմության ժամանակ պատճառական ցն ածանցի ն բաղադրիչը ընկնում է. վերջինիս տեղը գրավում է վ—ն: Օրինակ՝ մեծացնել—մեծացվել, սպիտակեցնել—սպիտակեցվել, փախցնել—փախցվել, կարդացնել—կարդացվել և այլն: Այստեղ տեղի է ունենում ա խոնարհման բայերի և նրանցից կազմված պատճառականների կրավորական ձևերի նույնացում. այսպես՝ կարդալ—կարդացվել և կարդացնել—կարդացվել, հասկանալ—հասկացվել և հասկացնել—հասկացվել և այլն:

§ 355. Վ բայածանցը ժամանակակից հայերենում երբեմն հանդես է գալիս որպես սոսկ բայակազմական-բաղադրական ածանց, այսինքն՝ որոշ բայեր, առանց այդ ածանցի, ժամանակակից հայերենում գոյություն չունեն: Դրանցից են՝ գծվել, գծտվել, զբաղվել, զմայլվել, զգվել, լվացվել, խաղաղվել, խելագարվել, հարձակվել, բնակվել, հաշտվել, սխալվել և այլն: Բնականաբար այս բայերը ոչ թե կրավորական սեռի են, այլ շեղոր:

ԲԱՅԱԿԱՆ ԼԾՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 356. Ժամանակակից հայերենի բայերի բայաձևերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բայակազմության և բայաձևերի փոփոխության մեջ մեծ դեր ունեն անորոշ դերբայի Վ վերջավորությունից, ինչպես նաև մի շարք այլ բայական վերջավորություններից առաջ հանդես եկող Ե կամ ա ձայնավորները, որոնք քերականագիտության մեջ կոչվում են խոնարհիչներ կամ լծորդներ: Հստ խոնարհիչների կամ լծորդների ժամանակակից հայերենի բայերը բաժանվում են Երկու մեծ խմբի՝ Ե կամ I խոնարհման (լծորդության) բայեր և ա կամ II խոնարհման (լծորդության) բայեր:

Ե խոնարհման են պատկանում այն բայերը, որոնք անորոշ

դերբայում ունեն ել վերջավորությունը: Օրինակ՝ գրել, վազել, աճել, ազդել, շարագրել, շրջել, լռել, փախչել, կարդացնել, ուտել, ջարդել, փշրվել, կոտրատել, դեղնել և այլն:

Ա խոնարհման են պատկանում այն բայերը, որոնք անորոշ դերբայում ունեն ալ վերջավորությունը: Օրինակ՝ աղալ, կարդալ, խաղալ, ուրախանալ, մնալ, շողալ, լվանալ, իմանալ, բոցկլտալ, լավանալ, ուժեղանալ և այլն:

§ 357. Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ ժամանակակից հայերենում գերակշռում են ե խոնարհման բայերը: Նրանք կազմում են բոլոր բայերի մոտավորապես 3/4-ը: Մնացած բայերը պատկանում են ա խոնարհմանը: Լիմաստային որոշակի տարբերակում այս երկու խմբերի բայերի միջև գոյություն չունի, սակայն մոտավորապես կարելի է սահմանել, թե կառուցվածքային և քերականական ինչ առանձնահատկություններով են բնորոշվում այս խոնարհումները:

Թե՛ և ե թե՛ ա խոնարհման բալերը ըստ կազմության կարող են լինել պարզ և ածանցավոր:

§ 358. Ե խոնարհման պարզ բայերի ճնշող մասը ներգործական սեռի է, փոքր մասը՝ չեզոք սեռի:

Որպես կանոն, ե խոնարհման են պատկանում՝ ա) ն. շ ածանցներն ունեցող բայերը (փախչել, իջնել, թռչել, ընկնել, գտնել, մտնել և այլն), Բացառություն են կազմում բառնալ, դառնալ, բանալ բայերը, բ) բազմապատկական-սաստկական բայածանց ունեցող բայերը շնչին բացառությամբ (կտրատել, ջարդատել, նըստատել, գրատել և այլն), գ) պատճառական և կրավորական սեռային-քերականական բայածանց ունեցող բոլոր բայերը՝ անկախ այն բանից, թե սկզբնաձևային բայերը որ խոնարհմանն են պատկանում (կարդացնել, վազեցնել, կերցնել, խմեցնել, մեծացնել, սիրվել, գրվել, ջարդվել, լսվել, հասկացվել և այլն), դ) անբայածանցն ունեցող հետևյալ բայերը՝ բեկանել, ընկողմանել, ծանուցանել, ուսանել, ուսուցանել, սնուցանել:

§ 359. Ա խոնարհման պարզ բայերի ճնշող մեծամասնությունը չեզոք սեռի է: Ա խոնարհման պարզ ներգործական սեռի բայերը փոքր թիվ են կազմում (աղալ, զգալ, շշնջալ, ուրսալ և այլն):

Ածանցավոր բայերից ա խոնարհման են պատկանում միայն ան և են բաղադրական-քերականական բայածանցներով բաղադրը-

ված բայերը (մեծանալ, ուժեղանալ, մոտենալ, գիտենալ, պարծենալ, իմանալ, թուլանալ, համեղանալ և այլն), ինչպես նաև մի քանի բազմապատկական-սաստկական կերպածանց ունեցող բայեր (բոցկրլտալ, հեծկլտալ, թխկրտալ):

Ա խոնարհման մեջ մեծամասնություն են կազմում բնաձայնական բայերը (շրխկալ, զնգալ, կշկշալ, վշշալ, թշշալ, վրնշալ, փորշտալ և այլն) և աև ածանցող բաղադրված բայերը:

§ 360. Ժամանակակից հայերենում կան բայեր, որոնք հանդես են գալիս և՛ ա, և՛ ե խոնարհմամբ, այսինքն՝ ունեն գործածության զուգահեռ ձևեր, Դրանք բաժանվում են երկու խմբի:

ա) Բայեր, որոնց հավասարապես գործածվող զուգահեռ ձևերը իմաստային որևէ տարբերություն չունեն: Օրինակ՝ ավստոսալ—ավստոսել, փրփրալ—փրփրել, ոստոստալ—ոստոսաել, տրոփալ—տրոփել և այլն:

բ) Բայեր, որոնց զուգահեռ ձևերը ե խոնարհմամբ ներգործական սեռի են, ա խոնարհմամբ՝ չեզոք սեռի: Այսպես՝ երեւալ—երեւել, թվալ—թվել, խլրտալ—խլրտել, ծխալ—ծխել, ծփալ—ծփել, ցողալ—ցողել և այլն:

Բավական մեծ թիվ են կազմում բայերի այն զուգահեռ ձևերը, որոնց ա խոնարհման ձևերում հանդես է գալիս նաև աև բայածանցը: Այս դեպքում ևս զուգահեռ ձևերը կարող են լինել և՛ նույնասեռ՝ իմաստային և կերպային որոշ տարբերակումով (բարակել—բարականալ, թանկել—թանկանալ, դեղնել—դեղնանալ, երկարել—երկարանալ, նվազել—նվազանալ, նվաղել—նվաղանալ և այլն), և՛ տարբեր սեռերի (ղատալել—ղատալանալ, հաւթել—հաւթանալ, պատկերել—պատկերանալ և այլն):

Մանր.— Գրական լեզվի համար խորթ են և հանձնարարելի չեն մի շարք բայերի այն զուգահեռ խոնարհման ձևերը, որոնք տարածված են բանավոր խոսակցական լեզվում և երբեմն ներթափանցում են գրավոր լեզվի մեջ. օրինակ՝ խոսալ փխնկ, խոսել, հաչալ փխնկ, հաչել և այլն:

ԲԱՅԱՀԻՄՔԵՐ

Բայաձևերի, բայական համակարգի կառուցվածքի ամբողջական պատկերը տալու համար խիստ կարևոր նշանակություն ունի բայսահմփերի ուսումնասիրությունը:

Բայերի կառուցվածքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բայերի մեջ տարբերակվում են երկու տիպի հիմք՝ բացարձակ հիմք և բայահիմքեր:

§ 361. Բացարձակ հիմք է կոչվում բայի այն մասը, որը ընդհանուր է տվյալ բայի բոլոր ձևերի համար: Այսպես՝ գրեմ, գրում, գրեցի, գրող, գրած ձևերի բացարձակ հիմքն է գր-, որը ընդհանուր է գրել բայի բոլոր բայաձևերի համար: Առողջացա, առողջանում, առողջացել, առողջացիր ձևերի համար ընդհանուր է առողջ- մասը, հասցենւմ, հասցրու, հասցրեց, հասցնում ձևերի և ընդհանրապես հասցնել բայի բոլոր ձևերի համար ընդհանուր է հասց- մասը, գրվեց, գրվելու, գրվիր, գրվեմ ձևերի համար՝ գրվ- մասը: Այսպիսով, տվյալ բայերի համար գր-, առողջ-, հասց- և գրվ- մասերը բացարձակ հիմքեր են, որոնցից ածանցվում, կաղմվում են այդ բայերի բոլոր բայաձևերը:

Բայերի բացարձակ հիմքը ստացվում է անորոշ դերբայից չանելով դերբայական վերջավորությունը և ան, են, ն, չ ածանցները, եթե այդպիսիք կան: Պարզ բայերի և ան, են, ն, չ ածանցներն ունեցող բայերի բացարձակ հիմքը համընկնում է բայարմատի կամ բայի բառահիմքի հետ: Վերջինս իր հերթին կարող է լինել բաղադրյալ: Այսպես՝ արտագրել, լավանալ, փախչել, համընկնել, գործադրել, ընկնել բայերի բացարձակ հիմքերն են արաագր-, լավ-, փախ-, համընկ-, գործադր-, ընկ-:

Եթե բայն ունի կերպային ածանց կամ սեռաածանց, ապա այդ ածանցները պահպանվում են բայերի բոլոր ձևերում, այսինքն՝ մտնում են բայի բացարձակ հիմքի մեջ, Այսպես՝ կտրատել, կտրատել, թռչկոտել, բոցկլտալ, սիրվել, կարդացվել, հեռացվել բայերի բացարձակ հիմքերն են կտրատ-, կտրատ-, թռչկոտ-, բոցկլրտ-, սիրվ-, կարդացվ-, հեռացվ-: Պատճառական ցն բայածանցից բացարձակ հիմքի մեջ մտնում է միայն ց բաղադրիչը (բուն պատճառականը), իսկ ն-ն պահպանվում է միայն որոշ բայաձևերում (ներկայի բայահիմքում): Այսպես՝ հեռացնել, մոտեցնել, կեցցնել, խաղացնել բայերի բոլոր ձևերի համար ընդհանուր են, հետևաբար տվյալ բայերի բացարձակ հիմքերն են հեռաց-, մոտեց-, կեցց-, խաղաց- մասերը:

§ 362. Բայաճիմի է կոչվում բայի տարբեր ձևերի համար ընդհանուր այն մասը, որի վրա ավելանում են բայական վերջավորությունները՝ ստեղծելով տարբեր բայաձևեր: Այսպես՝ գր+ել, գր+եղ, գր+եմ, գր+եմ, գր+ելու ձևերի համար ընդհանուր է, գր- մասը, իսկ գրեց+ի, գրեց+եմ, գրեց+ինք ձևերի համար՝ գրեց-ը, Մոտեն+ալ, մոտեն+ում, մոտեն+ամ ձևերի համար՝ ընդհանուր է մոտեն- մասը, իսկ մոտեց+ող, մոտեց+իր, մոտեց+ած, մոտեց+առ ձևերի համար՝ մոտեց- մասը: Հասն+ել, հասն+ում, հասն+ող, հասն+եմ ձևերի համար ընդհանուր է հասն- մասը, իսկ հաս+ա, հաս+առ, հաս+եմ, հաս+իր ձևերի համար՝ հաս- մասը: Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, ամբողջական, ավարտված բայաձևեր ստեղծվում են այս ընդհանուր մասերի վրա տարբեր բայական վերջավորություններ ավելացնելով: Հենց տարբեր բայաձևերի համար ընդհանուր այդ մասն էլ քերականագիտության մեջ կոչվում է բայահիմք:

§ 363. Ժամանակակից հայերենում բոլոր բայաձևերը (և՛ դիմավոր, և՛ անդեմ) կազմվում են երկու հիմքից՝ ներկայի կամ անորոշի հիմքից և անցյալի կամ կատարյալի հիմքից:

Մանր.— է. Աղայանը ընդունում է նաև երրորդ բայահիմք՝ դերբայական բայահիմք, որից համապատասխան վերջավորությունների հավելումով կազմվում են ապառնի և զուգընթացական դերբայները³³:

Բայահիմքը կարող է համընկնել բացարձակ հիմքի հետ (օրինակ՝ գր+ել, կառդ+ալ, վազ+եմ, հաս+ա, բռ+ալ, բռչկոտ+ում և այլն), իր կազմում ունենալ բացի արմատից նաև որևէ ածանց (օրինակ՝ մոտեն+ամ, հասն+եմ, փախչ+եմ. վազեցն+ել և այլն), ինչպես նաև հատուկ հիմքակազմիչ մասնիկներ (օրինակ՝ վազեց+ի, գրեց+ի, նստեցր+ի, կերցր+ի և այլն):

Բայահիմքերի կազմությունը պայմանավորված է բայի լծորդությամբ և այն բանով, թե ինչպիսի կազմություն ունի տվյալ բայը, ածանցավոր է, թե՞ ածանցազուրկ:

³³ Տե՛ս է. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967, էջ 327—330:

ՆԵՐԿԱՅԻ ԿԱՄ ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԲԱՅԻ
ՀԻՄՔ

§ 364. Ներկայի հիմքը ե և ա լծորդության բուրբ բայերի համար որոշվում է նույն ձևով՝ անորոշ դերբայից անջատելով ել կամ ալ դերբայական վերջավորությունը (այդ պատճառով էլ այն կոչվում է նաև անորոշ դերբայի հիմք)։ Օրինակ՝ վազել, հասնել, կարդալ, փախչել. լավանալ, մոտենալ, վազեցնել, սիրվել և այլ բայերի ներկայի հիմքերն են վազ-, հասն-, կարդ-, փախչ-, լավան-, մոտեն-, վազեցն-, սիրվ- և այլն։

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, ներկայի հիմքը կարող է լինել և՛ պարզ (գր-, վազ-, կարդ- և այլն), և՛ ածանցավոր (հասն-, փախչ-, մոտեն-, սիրվ-, վազեցն- և այլն)։ Դա կախված է այն բանից, թե ինչպիսի կազմություն ունի տվյալ բայի անորոշ դերբայը։ Եթե այն պարզ է, ուրեմն ներկայի հիմքը պարզ է, եթե այն ածանցավոր է, ներկայի հիմքը ածանցավոր է. այսինքն՝ բուրբ բայածանցները ներկայի հիմքում պահպանվում են։

§ 365. Ե և ա խոնարհման պարզ բայերի, ինչպես նաև բազմապատկական և կրավորական ածանցներ ունեցող բայերի ներկայի հիմքը համընկնում է նույն բայերի բացարձակ հիմքին, այսինքն՝ դրանք ունեն զրո հիմքակազմիչ (գր+ել, խմ+ել, կարդ+ալ, աղ+ալ, կոտրատ+ել, գրվ+ել, ջարդ+վել, հասկացվ+ել և այլն)։

Ան, են, ն, չ բայածանցները, ինչպես նաև պատճառականի բաղադրիչը հանդես են գալիս միայն ներկայի հիմքում և հանդիսանում են հիշյալ բայերի ներկայի հիմքի հիմքակազմիչներ՝ հակադրվելով համապատասխանաբար անցյալի հիմքի աց, եց, ր և կամ զրո հիմքակազմիչներին (տե՛ս § 326, 344)։

Ներկայի հիմքից կազմվում են մի խումբ անդեմ և դիմավոր բայաձևեր (տե՛ս §§ 429, 436, 445, 456, 465, 468, 485)։

ԱՆՑՅԱԼԻ ՀԻՄՔ

§ 366. Ժամանակակից հայերենում բայերի անցյալի հիմքը կազմությամբ լինում է ցոյական և անցոյական։

Ցոյական են կոչվում անցյալի այն բայահիմքերը, որոնք կազ-

մըվում են բացարձակ հիմքին կցելով եց կամ աց հիմքակազմիչ մասնիկները, ինչպես՝ գր+եց+ի, վազ+եց+ի, կարդ+աց+ի, խաղ+աց+ի և այլն:

Անցոյական են կոչվում անցյալի այն բայահիմքերը, որոնք իրենց կազմում չունեն եց կամ աց հիմքակազմիչները: Օրինակ՝ հաս+ա, վախ+ի, իշ+անք, տես+անք և այլն: Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, անցոյական անցյալի հիմքը համընկնում է բայի բացարձակ հիմքի կամ բայարմատի հետ, այսինքն՝ ունի հիմքակազմիչ 0 մասնիկ, բացառությամբ ցն ածանց ունեցող բայերի:

§ 367. Ժամանակակից հայերենի և և ա լծորդության բոլոր բայերը, բացառությամբ և խոնարհման և, չ, ցն բայածանցավոր բայերի, ունեն ցոյական անցյալի հիմք: Այսպես՝ վազել—վազ+եց. աճել—աճ+եց, աղալ—աղ+աց, խաղալ—խաղ+աց, կտրատել—կտրատ+եց, նարձակվել—հարձակվ+եց, ջարդվել—ջարդվ+եց և այլն:

Անցոյական են միայն և խոնարհման և, չ, ցն բայածանցներ ունեցող բայերը: Օրինակ՝ դտնել—գտ+ա, փախչել—փախ—ա, լռել—լռ+ա, կարդացնել—կարդացր+ի և այլն:

§ 368. Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալի հիմքը կազմվում է բայի բացարձակ հիմքի վրա ավելացնելով եց հիմքակազմիչը: Օրինակ՝ գովեց+եց. սիր+եց, վազ+եց, կանգն+եց, ազատ+եց, ամփոփ+եց, ան+եց, աղմկ+եց. գն+եց, գաղթ+եց, դալար+եց, դաս+եց, գուշակ+եց, զարկ+եց, զեկուց+եց և այլն: Բացառությամբ է կազմում միայն առել բայը, որի անցյալի հիմքը կազմվում է աց հիմքակազմիչով՝ ասաց³⁴,

Ցոյական են նաև և խոնարհման բազմապատկական-սաստկական կերպածանց, ինչպես նաև վ կրավորական ածանցն ունեցող բայերի անցյալի հիմքերը: Օրինակ՝ կոտրատել—կտրատ+եց. նստոտել—նստոտ+եց, ջարդոտել—ջարդոտ+եց, սիրվել—սիրվ+եց, գրվել—գրվ+եց, ջարդվել—ջարդվ+եց և այլն: Ըստ որում, ինչպես ասվել է, բազմապատկական և կրավորական բայածանց-

³⁴ Հանձնարարելի չէ խոսակցական լեզվում տարածված և երբեմն գրավոր լեզվի մեջ թափանցող ասեց ձևը (ասեցի, ասեցիր և այլ կազմություններում):

ները բայերի բացարձակ հիմքում պահպանվում են: Այդ հիմքակազմիչը դրվում է այդ բայածանցներից հետո:

§ 369. Եւ խոնարհման եւ եւ շ բայածանցներ ունեցող բայերի անցյալի հիմքը անցոյական է եւ համընկնում է այդ բայերի բացարձակ հիմքին. այսինքն՝ այն ստանում ենք անորոշ դերբայից հանելով դերբայական եւ վերջավորութիւններ եւ եւ կամ շ բայածանցները: Օրինակ՝ դտնել—զտ+ա, իշնել—իշ+ա, թռչել—թռ+ա, փախչել—փախ+ա, հասնել—հաս+ա, ելնել—ել+ա, հագնել—հագ+ա, մտնել—մտ+ա, դիպչել—դիպ+ա, կորչել—կոր+ա և այլն: Միայն սակավաթիւ բայեր, որոնց մեջ եւ եւ շ ածանցները արդէն ձուլվել են բայարմատին եւ այլեւս չեն գիտակցվում որպէս ածանց, ժամանակակից հայերենում ունեն ցոյական անցյալի հիմք, որտեղ եւ— եւ շ—ն պահպանվում են: Դրանցից են՝ զրոսնել—զրոսնեց, հառնել—հառնեց, ոստնել—ոստնեց, զարթնել—զարթնեց, մարտնչել—մարտնչեց, մեղանչել—մեղանչեց, ճանաչել—ճանաչեց եւ այլն:

Անհրաժեշտ է նշել, որ շ բայածանցի անկայունության հետեւանքով որոշ բայերի անցյալի հիմքը ժամանակակից հայերենում ունենում է երկու ձև՝ ցոյական եւ անցոյական. այսպէս՝ սառչել—սառ (սառա) եւ սառել—սառեց (սառեցի), ուռչել—ուռ (ուռա) եւ ուռել—ուռեց (ուռեցի): Հատկանշական է, որ վերջին շրջանում ավելի տարածվել է ցոյական ձևը, ժամանակակից գրական հայերենի համար ընդունելի չէ սառնել բայի ցոյական անցյալի հիմք՝ առեց (փոխանակ՝ առ), որը հանդիպում էր հատկապէս անցյալ դարի գրողների մոտ եւ այժմ՝ խոսակցական լեզվում:

Մանոր.— Եւ եւ շ բայածանցներով մի շարք բայեր, հանդես գալով բարդութիւնների մեջ կամ ածանցմամբ, որպէս վերջիններիս երկրորդ բաղադրիչ, անորոշում հանդես են գալիս առանց այդ բայածանցների, այսինքն՝ նրանց ներկայի հիմքը համընկնում է այդ բայերի անցյալի հիմքին: Օրինակ՝ տեսնել, բայց՝ անտեսել, կանխատեսել, նախատեսել³⁵, անցնել—բախանցել, շրջանցել, քանցել, դնել—ենթադրել, դիպչել—զուգահիսպել, մտնել—ենտամտել, միջամտել եւ այլն: Այս բաղադրյալ բայերի անցյալի հիմքը լինում

³⁵ Միայն պետք է համարել բանավոր խոսքում, երբեմն նաեւ գրավոր խոսքում հանդիպող նախատեսնել, կանխատեսնել ձևերը:

է ցոյական՝ Ե խոնարհման պարզ բայերի նման. այսպես՝ անտեսեց, կանխատեսեց, շրջանցեց, թեանցեց, ենթադրեց, զուգադիպեց, հետամտեց. միջամտեց և այլն:

§ 370. Ե խոնարհման մի քանի բայեր ժամանակակից գրական հայերենում կրկնահիմք են, այսինքն՝ անցյալ կատարյալում ունենում են և՛ ցոյական, և՛ անցոյական հիմք: Դրանք են՝ անել—աւ||արեց (արի||արեցի), դնել—դրի||դրեց (դրի||դրեցի), թողնել—թող||թողեց (թողի||թողեցի): Այս ձևերից անցոյականները, որոնք գալիս են հնից, ավելի տարածված են բանավոր խոսքում: Դրավոր լեզուն հակված է ավելի դեպի ցոյականութունը:

§ 371. Ա խոնարհման բոլոր բայերը ունենում են ցոյական անցյալի հիմք: Ա խոնարհման պարզ բայերի անցյալի հիմքը կազմվում է բացարձակ հիմքի վրա ավելանցնելով աջ հիմքակազմիչը: Օրինակ՝ խաղալ—խաղաց, կարդալ—կարդաց, գնալ—գնաց, ղողալ—ղողաց, զգալ—զգաց, թնդալ—թնդաց, ժպտալ—ծպտաց, հեալ—հեաց, ծվլալ—ծվլաց և այլն:

Ա խոնարհման են և ան բայածանցավոր բայերի անցյալի հիմքում բայածանցները դուրս են ընկնում: Ան բայածանցավոր բայերում բացարձակ հիմքի վրա ավելանում է աջ հիմքակազմիչը, իսկ են բայածանցավոր բայերում՝ եջ հիմքակազմիչը: Բերենք օրինակներ: Ան ածանց ունեցող բայեր՝ անհետանալ—անհետ+աց+ա, առողջանալ—առողջ+աց+ա, անշնչանալ—անշնչ+աց+ա, բարկանալ—բարկ+աց+ա, բարձրանալ—բարձր+աց+ա, երջանկանալ—երջանկ+աց+ա և այլն: Են ածանց ունեցող բայեր՝ արժենալ—արժ+եց+ավ, կամենալ—կամ+եց+ավ, հագնալ—հագ+եց+ավ, մերձենալ—մերձ+եց+ավ, մոտենալ—մոտ+եց+ավ, վախենալ—վախ+եց+ավ և այլն:

Մանր. — Եթե ա խոնարհման որոշ բայեր ունեն ածանցավոր և ածանցազուրկ զուգահեռ ձևեր, ապա նրանց անցյալ կատարյալի հիմքերը նույնանում են: Այսպես՝ լողալ||լողանալ—լողաց, ցուլալ||ցուլանալ—ցուլաց, լվալ||լվանալ—լվաց և այլն:

Յուրահատուկ է դառնալ բայի անցյալ կատարյալի հիմքը, որտեղ վերականգնվում է բայարմատի ձ հնչյունը, որը ներկայի հիմքում դուրս է ընկել. այսպես՝ դառնալ—դարձ+ա (նախապես բայը եղել է դարձնալ. արմատն է դարձ):

Առանձնահատուկ է նաև ա խոնարհման տալ բայի անցյալի հիմքը, որը հանդես է գալիս տու ձևով (տվի, տվիր, տվեք)։ Վերջին շրջանում գրավոր լեզվում սկսել է տարածվել նաև տվեց ձևը (տվեցի, տվեցիր)։

§ 372. Յուրահատուկ ձևավորում ունի պատճառական ածանց ունեցող բայերի անցյալի հիմքը։ Այն կազմվում է ցն ածանցի և բաղադրիչ փոխարինելով Ե-ով։ Այս տեսակետից այն տարբերվում է և՛ ցոյական, և՛ անցոյական հիմքերից³⁶։ Օրինակ՝ կարդաց-նել—կարդացր+ի, վազեցնել—վազեցր+ի, հասցնել—հասցր+ի, փախցնել—փախցր+ի և այլն։ Հանձնարարելի չպետք է համարել բանավոր լեզվում վերջերս տարածված պատճառական բայերի ցոյական անցյալի հիմքը, երբ Ե-ի հետ մեկտեղ ավելանում է եց հիմքակազմիչը. ինչպես՝ մեծացրեցի, հանգցրեցի և այլն։

§ 373. Ստորև տրվում է ժամանակակից հայերենի ներկայի և անցյալի հիմքերի կազմության աղյուսակը։

		Ներկայի հիմք	Անցյալի հիմք
1	Ի խոնարհման պարզ և կրավորական ու բաղմապատկական ածանց ունեցող բայեր	բացարձակ հիմք +0 (գր+0+ել, գրվ+0+ել, կոտրատ+0+ել)	բացարձակ հիմք և եց (գրեց, գրվեց, կոտրատեց)
2	Ա խոնարհման պարզ բայեր	բացարձակ հիմք +0 (կարդ 0+ալ, խաղ 0+ալ)	բացարձակ հիմք +աց (կարդաց, խաղաց)
3	Ն, չ ածանց ունեցող բայեր	բացարձակ հիմք և կամ 2 (փախ և ել, ընկ և ել)	բացարձակ հիմք +0 (փախ 0+ա, ընկ 0+ա)
4	ԱԵ, ԵԵ ածանց ունեցող բայեր	բացարձակ հիմք - աճ կամ և՛ (լավ և ալ, մոտ և են և ալ)	բացարձակ հիմք աց կամ և եց (լավաց և ա, մոտեց և ա)
5	ՅԵ պատճառական ածանց ունեցող բայեր	բացարձակ հիմք +ն (կարդաց և ել, մոտեց և ել)	բացարձակ հիմք +ր (կարդաց ր և, մոտեց ր և)

36 է. Աղայանը պատճառական բայերի անցյալի հիմքը կոչում է բեական (տե՛ս է. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, էջ 335)։

Այսպիսով՝ ներկայի և անցյալի հիմքերի հակադրությունը իրացվում է հիմքակազմիչների հետևյալ հերթագայությամբ՝ 1, 0—եց, 2) 0—աք, 3) 6—0 կամ 2—0, 4) աճ—աք կամ եճ—եց և 5) 6—բ:

Ծանոթ.— Պատճառական բայերի անցյալ կատարյալի նմանակությամբ բ-ով կամ բեական հիմք ունեն նաև հարցնել, լցնել բայերը, որոնք թեև պատճառական չեն, բայց ձևով նման են վերջիններին (լցնել—լցր-ի, հարցնել—հարցր-ի):

ԲԱՅԻ ՍՆՈՒՐ

§ 374. Բային հատուկ քերականական կարգերի մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ունի սևոի կարգը: Անմիջականորեն կապված լինելով բայիմաստի հետ, սեռը ցույց է տալիս գործողության հարաբերությունը գործողի (սուբյեկտի) և գործողության առարկայի (օբյեկտի) հետ, ինչպես նաև այդ հարաբերությունների քերականական վերացարկման և արտահայտության ձևը:

Հայտնի է, որ բայով արտահայտված գործողությունը իրականության մեջ հանդես չի գալիս ինքնին: Այն կապված է որոշակի առարկաների, երևույթների հետ: Որպեսզի որևէ գործողություն կատարվի, որևէ իրողություն, ևղելություն երևան գա, անհրաժեշտ է առարկա, որ կատարի այդ գործողությունը, կամ որի հետ տեղի ունենա այդ իրողությունը, ինչպես նաև անհրաժեշտ է որևէ առարկա կամ երևույթ, որի նկատմամբ կատարվի այդ գործողությունը: Յուրաքանչյուր բայ, ըստ բայիմաստի, ունի գործողության անմիջական ոլորտի մեջ որոշակի թվով առարկաներ առնելու հատկություն և միաժամանակ ցույց է տալիս դրանց միջև եղած իրական և քերականական հարաբերությունների բնույթը: Այսպես, երբ ասում ենք զրեւ, դրա հետ անմիջապես կապվում են երկու առարկայական հասկացություն՝ մարդ, որ կատարում է գործողությունը և նյութ, որը լինելու է գործողության արդյունքը. կամ՝ երբ ասում ենք զլուրել, միաժամանակ պահանջ է առաջանում իմանալ գործողություն կատարողը և այն առարկան, որի նկատմամբ կատարվում է գործողությունը: Կարգացնել բայը իր

գործողության ոլորտում ներառնում է երեք առարկաների հարաբերություն՝ գործողության համար պատճառ հանդիսացող, գործողությունը կատարող և կրող, իսկ, ասենք, ֆալսել, վազել, մեծանալ բայերը անմիջականորեն կապվում են միայն կատարող, եզող առարկաների հետ և այլն: Ընդհանրապես առարկաների միջև եղած և բայի միջոցով դրսևորվող հարաբերությունները կարող են բազմազան լինել: Առարկան կարող է գործողության կատարողը լինել, իր վրա կրել գործողությունը, գործողությունը կատարել ինքնին կամ ինքն իր նկատմամբ և այլն: Իրական, առարկայական մակարդակում առարկաների և գործողության միջև առկա այս բոլոր հարաբերությունները քերականորեն վերացարկվում և լեզվի մեջ արտացոլվում են բայի սեռի միջոցով:

§ 375. Գործողության և նրա ոլորտում ընկած առարկաների միջև առկա նույն հարաբերությունը լեզվի մեջ, ելնելով հաղորդման նպատակից, ինչպես նաև կախված խոսակցի՝ այդ հարաբերության մասին իրազեկության աստիճանից, կարող է վերացարկվել և ներկայացվել տարբեր ձևով: Բերենք օրինակ՝ Այդ ճեփաֆրիֆ գեկուցումը կարգաց Գրիգորյանը և Այդ ճեփաֆրիֆ գեկուցումը կարգացվեց Գրիգորյանի կողմից: Բերված երկու նախադասություններում էլ դրսևորված է իրականության մեջ տեղի ունեցած նույն գործողությունը և նրա հետ կապված գործող և կրող առարկաների նույն իրական հարաբերությունը: Սակայն այդ հարաբերությունը, ելնելով հաղորդման նպատակից, քերականորեն դրսևորվել է իրար հակադիր շարահյուսական կառուցվածքների միջոցով, մի բան, որ պայմանավորված է բայի տարբեր սեռերի գործածությամբ (կարգաց—կարգացվեց): Առաջին դեպքում ներգործական սեռի բայը պահանջել է ներգործական կառուցվածքի նախադասություն: Երկրորդ դեպքում փոխվել է բայի սեռը: Այն ներգործականից ածանցմամբ վեր է ածվել կրավորականի, որն իր հերթին թելադրել է կրավորական կառուցվածքի նախադասություն, երբ հաղորդման ելակետային առարկան, քերականական ենթական գործողություն կրողն է: Նույն ձևով՝ Նրա այդ վարմունքը վշտացրեց ինձ և Նրա այդ վարմունքից ես վշտացա նախադասություններում իրական նույն պատճառահետևանքային հարաբերությունը արտահայտվել է քերականական հակադիր կառուցվածքներով՝ պայմանավորված դարձյալ հաղորդման նպատակով:

և դրա հետ կապված՝ բայի սեռի փոփոխությամբ (վշտանալ—վշտացնել):

Այսպիսով՝ անմիջականորեն կապված լինելով լեզվի նշողորդակցային կողմի հետ, բայի սեռը պահանջում, թելադրում է շարահյուսական որոշակի կառուցվածք:

§ 376. Բայի սեռային տարբերությունները երևում են ոչ միայն նրանց թելադրած շարահյուսական կառուցվածքներում, այլ նաև ձևաբանական մակարդակում, քանի որ այդ փոփոխությունը անպայմանորեն նշույթավորվում է: Դրանով էլ նենց պայմանավորվում է նրա ձևաբանական կարգ լինելը: Վերցնենք նետևյալ շարքերը.

գրել—գրվել	վազել—վազեցնել
խմել—խմվել	բարձրանալ—բարձրացնել
կարդալ—կարդացվել	մեծանալ—մեծացնել
սիրել—սիրվել	իջնել—իջեցնել
չարդել—չարդվել	փախչել—փախցնել

Առաջին շարքի բայերը փոխել են իրենց սեռային արժեքը վկրավորական սեռածանցի միջոցով, իսկ երկրորդ շարքի բայերում այդ փոփոխությունը կատարվել է ց պատճառական սեռածանցի օգնությամբ:

Այսինքն՝ բայերի սեռային տարբերությունները ժամանակակից հայերենում ձևաբանորեն դրսևորվում են ածանցման միջոցով, ինչպես նաև սկզբնաձևի (ածանցազուրկ ձևի) և ածունցվածի հակադրությամբ (գրել—գրվել, բարձրանալ—բարձրացնել):

§ 377. Նկատի ունենալով սեռի կարգի ցույց տված առարկայական հարաբերությունների երկկողմանի բնույթը, ինչպես նաև ձևաբանական դրսևորման առանձնահատկությունները ժամանակակից հայերենում, նպատակահարմար է բայերի դասակարգումը ըստ սեռի կատարել աստիճանական կարգով:

Ժամանակակից հայերենի բոլոր սկզբնաձևային (սեռածանց չունեցող) բայերը ըստ գործողություն կատարողի և քերականորեն որպես ուղիղ խնդիր վերացարկված կրող առարկայի (օբյեկտի) նկատմամբ ունեցած հարաբերության բաժանվում են երկու խմբի՝ բայեր, որոնք ունեն այդպիսի ուղիղ խնդիր առնելու հատկություն և բայեր, որոնք չունեն և չեն կարող ունենալ այդպիսի խնդիր: Այ-

սինքն՝ առաջին խմբի բայերի ցույց տված գործողության անմիջական ոլորտում ընկած են երկու առարկաներ՝ գործողություն կատարողը և կրողը, իսկ երկրորդ խմբի բայերի ցույց տված գործողության անմիջական ոլորտում ընկած է միայն մեկ առարկա՝ գործող կամ եղող առարկան։ Առաջին խումբը (գրել, կարդալ, սիրել, ջարդել և այլն) ներգործական սեռի բայերն են, երկրորդ խումբը (գնալ, իջնել, բարձրանալ, կամրել և այլն)՝ չեզոք սեռի։

Ներգործական և չեզոք սեռի բայերը, նույնը լինելով ըստ գործողության սուբյեկտի նկատմամբ ունեցած հարաբերության դրսևորման քերականական ձևի (երկու դեպքում էլ գործողություն կատարողը վերացարկվում է որպես քերականական ենթակա, հակադրվում են ուղիղ խնդրով դրսևորված օբյեկտ առնելու կամ չառնելու հատկությամբ)։

§ 378. Ներգործական սեռ—չեզոք սեռ հակադրությունը ձևաբանորեն նշույթավորված չէ։ Այս դասակարգումը կատարվում է հիմնականում ըստ բայերի ցույց տված իմաստային հարաբերությունների և վերջնականորեն ճշտվում է շարահյուսական մակարդակում՝ ըստ նրանց թելադրած շարահյուսական կառուցվածքների։ Սա բայերի իմաստային ամենալայն դասակարգումն է՝ կապված նրանց արժույթայնության հետ և չէր կարող համարվել նաև սեռային, եթե չլինեիր դասակարգման հաջորդ աստիճանը՝ կապված հիշյալ բայերի որոշակի սեռածանցներ առնելու և դրանց միջոցով իրենց սեռը փոխելու հատկության հետ։

Ժամանակակից հայերենում ներգործական սեռի բայերի շնչող մեծամասնությունը ունի վ սեռածանց ընդունելու հատկություն։ Վերջինս չփոխելով բայի ցույց տված գործողության հիմքում ընկած առարկայական հարաբերությունների բնույթը, փոխում է դրանց քերականական դրսևորման եղանակը՝ բային հաղորդելով սեռային նոր որակի առանձնահատկություններ։ Այն է՝ մի կողմից բային զրկում է ուղիղ խնդիր առնելու հատկությունից, մյուս կողմից փոխում է նաև բայահիմքի ցույց տված գործողության հարաբերությունը քերականական ենթակայի նկատմամբ։ Վերջինս այս դեպքում ոչ թե գործողություն կատարողն է, այլ կրողը, որը հանդիսանում է հաղորդման ելակետային առարկան։ Ստացվում է կրավորական սեռի բայերի խումբը։

Կրավորական սեռի բայերը, ածանցվելով ներգործական սեռի բայերից, հակադրվում են նրանց ձևով (գրել—գրվել, կարդալ—

կառդացվել) և միևնույն առարկայական հարաբերությունների քերականական դրսևորման եղանակով (թելադրում են հակադիր շարժյուսական կառուցվածքներ):

§ 379. Ուղիղ խնդիր շառնելու հատկութլամբ նման լինելով չեղոք սեռի բայերին, կրավորական սեռի բայերը հակադրվում են նրանց բայահիմքի գործողութլան անմիջական ոլորտում ընկած առարկաների քանակով և նրանց միջև եղած հարաբերութլան բնույթով, ինչպես նաև քերականական ենթակայի նկատմամբ ունեցած հարաբերութլամբ: Եթե չեղոք սեռի բայերի ցույց տված գործողութլան կատարման համար պահանջվում է միայն մեկ առարկա՝ գործողութլուն կատարողը, որը քերականական ենթական է, ապա կրավորական սեռի բայերի ցույց տված գործողութլան հիմքում ընկած են երկու առարկաների՝ կատարողի և կրողի հարաբերութլուն: Սակայն շատ կիրառութլուններում կրավորական սեռածանց ունեցող բայերի գործողութլան անմիջական ոլորտում ևս լինում է միայն մեկ առարկա (գործողը կամ եղողը)՝ վերացարկված որպես քերականական ենթակա (Երկիրը պտտվում է, Քարը գլորվում է): Այս դեպքում վերանում է կրավորական սեռ—չեզոք սեռ հակադրութլունը, և ստեղծվում է կրավորաձև չեղոք սեռի բայերի խումբը (տե՛ս § 401, 402):

Չեղոք սեռի բայերը, որպես կանոն, վ սեռածանց չեն ընդունում: Այդ հատկութլունն էլ հենց համարվում է նրանց և ներգործական սեռի բայերի հիմնական ձևաբանական տարբերութլունը:

§ 380. Չեղոք սեռի բայերի մեծ մասը, ինչպես նաև մի շարք ներգործական բայեր, ընդունելով ց(ն) սեռածանցը, վեր են ածվում (փոխակերպվում են) պատճառական բայերի: Չեղոք և ներգործական բայերից պատճառական բայեր են կերտվում նաև վերլուծական եղանակով՝ տալ բայի հարադրութլամբ (տե՛ս § 412—414),

§ 381. Յ(ն) սեռածանցն ունի այն առանձնահատկութլունը, որ ընդգծում է բայի գործողութլան հետ կապված պատճառահետևանքային հարաբերութլունը և նրա գործողութլան անմիջական ոլորտի մեջ է մտցնում մեկ առարկա ևս՝ գործողութլան սկզբնապատճառ, հանդիսացող առարկան: Եթե սկզբնաձևային բայը ցույց է տալիս մեկ առարկայի հարաբերութլուն գործողութլանը, ապա նրանից ածանցված պատճառական բայը ցույց է տալիս երկու առարկաների հարաբերութլուն (հմտ. վշտանալ—վշտացնել), իսկ եթե սկզբնա-

ձևային բայը ցույց է տալիս երկու առարկաների հարաբերություն, ապա նրանից ածանցված պատճառական բայը ցույց է տալիս երեք առարկաների հարաբերություն (հմմտ. կարգալ—կարգացնել):

§ 382. Առարկայական հարաբերությունների այս տարբերությունը, բնականաբար, իր հետ բերում է նաև քերականական-կառուցվածքային տարբերություններ. բայը ձեռք է բերում ուղիղ խնդիր առնելու հատկություն, միաժամանակ բայահիմքի արտահայտած գործողությունը օտարվում է քերականական ենթակայից: Այստեղ ևս ստանում ենք սեռային նոր որակ՝ պատճառական սեռ, որը մի կողմից հակադրվում է շեղոք սեռի բայերին՝ ուղիղ խնդիր առնելու հատկությամբ և բայահիմքի ցույց տված գործողության՝ ենթակայի կողմից չկատարվելու հատկությամբ, մյուս կողմից՝ ներգործական սեռի բայերին՝ քերականական ենթակայի և ուղիղ խնդրի արտահայտած հարաբերությունների բնույթով:

§ 383. Չեզոք սեռի բայերից կերտված պատճառական բայերի անմիջական ոլորտում ընկած են երկու առարկաների հարաբերություններ, ճիշտ այնպես, ինչպես ներգործական սեռի բայերի մոտ է: Արտաքնասպես նման են նաև այս բայերի թելադրած շարահյուսական կառուցվածքները՝ ենթակա + բայ—ստորոգյալ + ուղիղ խնդիր (օրինակ՝ Նա ջարդեց սեղանը, Լուրը ուրախացրեց բոլորին):

Սակայն հիշյալ բայերը իրենց ցույց տված գործողության և առարկայական հարաբերությունների բնույթով որակապես տարբերվում են իրարից:

Եթե ներգործական սեռի բայի գործողության ոլորտում ընկած առարկաներից մեկը գործողություն կատարողն է, մյուսը՝ կրողը, որոնք վերացարկվում են որպես ենթակա և ուղիղ խնդիր, ապա շեղոք սեռի բայերից ածանցված պատճառական բայերի ոլորտում ընկած առարկաներից մեկը գործողության հետ կապված է պատճառային հարաբերությամբ, իսկ մյուսը մի բան կատարող, եղող առարկան է: Ըստ որում, պատճառական սեռի բայերի ենթական չէ բայահիմքի ցույց տված գործողության կատարողը: Այն միայն փոխում, դրդում, պատճառ է հանդիսանում, որ գործողությունը կատարվի (այդ առարկան համապատասխան սկզբնաձևային բայերի մոտ կամ չի արտահայտվում, կամ արտահայտվում է պատճառի պարագայի միջոցով): Իսկ բայահիմքի ցույց տված գործո-

զուգույն կատարողը, որ սկզբնաձևային բայերի մոտ գրանցվում էր քերականական ենթակայի միջոցով, այս դեպքում արտահայտվում է ուղիղ խնդրի միջոցով: Վերջինս այստեղ կատարում է երկակի դեր. մի կողմից իր վրա է կրում ենթակայի գործողությունը, մյուս կողմից ենթակայի գրգռմամբ, ստիպմամբ, ազդեցությամբ կատարում է բայահիմքի ցույց տված գործողությունը: Հենց սրանով էլ այն տարբերվում է ներգործական սեռի բայերի մոտ գրվող ուղիղ խնդրից³⁷:

§ 384. Այսպիսով՝ ժամանակակից հայերենի բայերն ունեն շորս սեռ՝ ներգործական, չեզոք, կրավորական և պատճառական:

Ժամանակակից հայերենի բայերի սեռային համակարգում սկզբնաձևային բայերի մեծ մասը, ենթարկվելով սեռային ձևափոխման և կազմելով սեռային հարացույց, կարող է արտահայտել հիշյալ շորս սեռերի իմաստային հարաբերությունները:

Ներգործական սեռի բայերը կազմում են ձևային եռանդամ հակադրություն՝ ներգործական—կրավորական—պատճառական. սակայն արտահայտում են նաև չեզոք սեռի իմաստ, քանի որ կրավորական սեռածանց ունեցող բայերը կրկնասեռ են (կարող են լինել և՛ կրավորական սեռի, և՛ չեզոք սեռի): Օրինակ՝ գրել—գրվել—գրել տալ. խմել—խմվել—խմեցնել (խմել տալ). կարդալ—կարդացվել—կարդացնել (կարդալ տալ). ուտել—ուտվել—կերցնել (ուտել տալ). գլուրել—գլուրվել—գլուրել տալ:

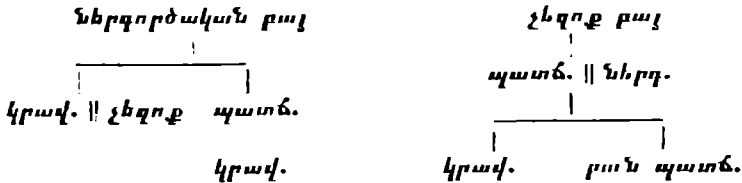
Չեզոք սեռի բայերը կազմում են ձևային քառանդամ հակադրություն՝ չեզոք—պատճառական, ներգործական—բուն պատճառական—կրավորական: Օրինակ՝ մեծանալ—մեծացնել—մեծացնել տալ—մեծացվել. իջնել—իջեցնել—իջեցնել տալ—իջեցվել. փախչել—փախցնել—փախցնել տալ—փախցվել. մոտենալ—մոտեցնել—մոտեցնել տալ—մոտեցվել:

Այս շարքում պատճառական սեռածանցով բայերը նույնպես կրկնասեռ են. կարող են արտահայտել և՛ ներգործական, և՛ պատճառական սեռի իմաստ:

Ժամանակակից հայերենի բայերի սեռային ձևափոխության

37 Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 542:

աստիճանական հաջորդականությունը կարելի է պատկերել սխեմայով.

Մանր.—Ժամանակակից հայերենի դպրոցական դասագրքերում, ինչպես նաև մի շարք մենագրական աշխատություններում³⁸, պատճառական բայերը չեն դիտվել իբրև առանձին սեռ, այլ մտցվել են ներգործական սեռի մեջ, որպես նրա ածանցված տարբերակը՝ հիմք ընդունելով պատճառական բայերի՝ ուղիղ խնդիր առնելու հատկանիշը։ Այսինքն՝ սեռի սահմանները որոշելիս հաշվի են առնվել միայն գործողության հարաբերումը ուղիղ խնդրին։ Անտեսվել է բայերի սեռը որոշելու մի կարևոր կողմը՝ գործողության հարաբերումը գործողություն կատարողին։ Պրոֆ. Ա. Արրահամյանը իր «Բայը ժամանակակից հայերենում» մեծաթեք աշխատության և՛ չե տվել է բայերի սեռերի դասակարգման ուրույն համակարգ։ Նա անցողականությունը և անանցողականությունը համարում է սեռադասեր, որոնց մեջ տարբերակում է 3 սեռ և 2 սեռային առում՝ ներգործական, կրավորական, չեզոք սեռեր և պատճառական ու միջին-անդրադարձ սեռային առումներ³⁹։ Փաստական հարուստ նյութի հիման վրա տալով պատճառական բայերի տարբերությունները ներգործական սեռի բայերից՝ նա պատճառական բայերը առանձնացնում է վերջիններից՝ չհամարելով սակայն անկախ սեռ, այլ միայն սեռային առում։ Այնինչ պատճառական բայերը պետք է համարել առանձին սեռ, որովհետև դրանք տարբերվում են ներգործական բայերից և՛ ձևաբանորեն, և՛ իմաստային փոխհարաբերությունների բնույթով։ Այս տեսակետից միանգա-

³⁸ Զ. Բաղսեղյան, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսությունը, Երևան, 1953; Մ. Առատյան, Բայի սեռերը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1959։

³⁹ Ա. Արրահամյան, Եզվ. աշխ., էջ 515—516 և հաջորդ գլուխները։

մայն ճիշտ են վարվել Մ. Աբեղյանը և հետազայում նաև է. Աղա-
յանը, որոնք պատճառական բայերը դիտել են առանձին սեռ⁴⁰:

§ 385. Ընդունված է բոլոր բայերը, ըստ ուղիղ խնդիր առնելու
հատկության, բաժանել երկու խմբի՝ անցողական և անանցողա-
կան: Անցողական են կոչվում այն բայերը, որոնք ունեն ուղիղ խըն-
դիր առնելու հատկություն: Դրանք ներգործական և պատճառական
բայեր են: Անանցողական են կոչվում այն բայերը, որոնք չունեն
այդպիսի հատկություն: Դրանք չեզոք և կրավորական բայերն են:
Այսպիսի դասակարգման հիմքը զուտ շարահյուսական է և կապ
չունի սեռային դասակարգման հետ⁴¹:

ՆԵՐԳՈՐԾԱԿԱՆ ՍԵՌ

§ 386. Ներգործական ևն անվանվում այն բայերը, որոնք
ունեն ակտիվ գործողության նշանակություն, այսինքն՝ ցույց
են տալիս այնպիսի գործողություն, որի կատարման համար
պահանջվում է մի առարկա, որն իր վրա կրի, որին անմիջաբար
անցնի գործողությունը: Օրինակ՝ կտռուցել, հարգել, տեսնել,
ջարդել, ուտել, գրել, սովորել բայերը իրենց արտահայտած գոր-
ծողության բնույթով այնպիսին են, որ պահանջում են մի կրող ա-
ռարկա, առանց որի գործողություն կատարելն անհնարին է (կա-
ռուցել բաղաբը, հարգել մեկին, տեսնել լիճը, ջարդել փայտը, ու-
տել հացը, գրել նամակ, սովորել դասը և այլն):

Ներգործական բայերի այս հատկությունը դրսևորվում է ոչ
միայն նախադասության մեջ, այլ բնորոշ է բայերին նաև նախա-
դասություններից դուրս, առանձին վերցրած, որովհետև հանդի-
սանում է նրա ներքին բովանդակային հատկանիշը՝ կապված գոր-
ծողության բնույթի հետ: Երբ մենք ասում ենք կառուցել, ապա այս
բայի ցույց տված գործողությունը լրիվ պատկերացնելու համար
պահանջ է առաջանում իմանալ այն առարկան, որի նկատմամբ
պիտի կատարվի գործողությունը (կառուցել ի՞նչ):

40 Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 375—376, է.
Աղայան, Նշվ. աշխ., էջ 321:

41 Եթե այս դասակարգման համար հիմք ընդունենք գործողության անցումա-
յին—ուղղվածությունը, ապա անցողական պիտի համարենք նաև կրավորական
սեռի բայերը, որովհետև նրանք ևս պահանջում են առարկա, որին անցնի դոր-
ծողությունը:

§ 387. Ներգործական սեռը ժամանակակից հայերենում ձևական-քերականական որևէ ցուցիչ չունի։ Այն որոշվում է բախմաստով՝ նախադասությանից դուրս, իսկ նախադասության մեջ՝ նաև նախադասության կառուցվածքով։ Ներգործական սեռի բայերը թելադրում են նախադասության որոշակի կառուցվածք. այն է՝ գործողություն կատարողը դրսևորվում է քերականական ենթակայի միջոցով, իսկ կրող առարկան՝ ուղիղ խնդիր։ Ներգործական սեռի բայերի՝ ուղիղ խնդիր պահանջելը ընդհանուր կանոն է։

Մանր. — Ուղիղ խնդիրը ժամանակակից հայերենում արտահայտվում է ուղղական-հայցականով կամ տրական-հայցականով։ Բացառություն է կազմում միայն հաղթել բայը, որի մոտ ուղիղ խնդիրը դրվում է բուն տրական հոլովով։ Օրինակ՝ Ու մի կերպ ցավին հաղթելով դուրս է դալիս (ՀԹ)։ Դու հաղթել ես աբխազներին (Մուր., Գևորգ Մարգարյան)։ Մասամբ այդպես է նաև տիրել բայը, որի մոտ ուղիղ խնդիրը գրականության մեջ հանդիպում է և՛ ուղղական-հայցականով, և՛ բուն տրականով։ Օրինակ՝ Թե տիրես. մեծ շահ, դու նրա սրտին... (ՀԹ)։ Երկյուղը և հուսահատությունը, որ այսպիսի դեպքերում տիրում են հանցավորի սրտին, ինձ բոլորովին զգալի չեղան (Բ, Խաչատրյան հիշատակարանը)։ Սկզբում նա մտածում էր տիրել մայրաքաղաքին գաղտնի ճանապարհներով (Մուր., Գևորգ Մարգարյան)։ Նա... տիրել է Զարեհավանը (Բ, Սամվել)։ Տիրել երկիրը և այլն։

§ 388. Ներգործական սեռին են պատկանում հիմնականում և խոնարհման բայերը, ինչպես՝ ազատել, առնել, կատարել, գրել, գնել, դասել, դասավորել, դատել, դնել, շարադրել, տեսնել, կառուցել, զարգարել և այլն։ Սակայն դա չի կարող համարվել ներգործական սեռի տարբերակման ձևաբանական հատկանիշ, որովհետև լեզվում գոյություն ունեն նաև և խոնարհման չեղոր սեռի բայեր, թեև զգալի քիչ քանակությամբ. ինչպես՝ ֆայլել, վազել, աճել, նստել, կանգնել և այլն։

Ձևաբանական ոչ մի տարբերություն չկա գրել, ուտել, կառուցել և վազել, ֆայլել, նստել բայերի միջև։ Սրանց տարբերությունը ներքին բովանդակային է՝ կապված նրանց դրսևորած գործողության անմիջական ոլորտի մեջ ընկած առարկաների քանակի և նրանց հարաբերության քերականական վերացարկման հետ։

Ա խոնարհման պարզ բայերից ներգործական սեռին են պատկանում շատ քիչ բայեր (մոտ 10—15 բայ)՝ աղալ, ցանկալ, զգալ, կառդալ, մուրալ, ուսալ, տալ, կանխագգալ և այլն, շղա են բաշածանցավոր բայերից՝ միայն գիտենալ, կամենալ, ուզենալ և ունենալ բայեր, իսկ ան բաշածանցն ունեցող բազմաթիվ բայերից՝ միայն հետևալները՝ զողանալ, լվանալ, իմանալ, զլւնալ, խոստանալ, հասկանալ, հղանալ, մոռանալ, ստանալ, ցանկանալ, բանալ։

Ներգործական սեռին են պատկանում նաև չեզոք սեռի բայերից ածանցված պատճառական բայերի մի մասը, հատկապես բնածայնական բայերից ածանցվածները. ինչպես՝ չրիկալ—չրլիկացնել, խշշալ—խշշացնել, թխկթխկալ—թխկթխկացնել և այլն։ Սրանք այն պատճառականներն են, որոնց մոտ ենթական բայահիմքի ցույց տված գործողության անմիջական կատարողն է (տե՛ս § 408—409)։

§ 389. Ներգործական սեռի տարբերակման ձևաբանական հատկանիշ պետք է համարել միայն այս բայերի վ սեռածանցն բնորոշելու և դրանով կրավորական սեռի վերածվելու հատկությունը։ Ինչպես՝ գրել—գրվել, կառուցել—կառուցվել, լսել—լսվել, իմանալ—իմացվել և այլն։ Մի բան, որ հատուկ չէ չեզոք բայերին։

Ներգործական սեռ—չեզոք սեռ հակադրությունը երբեմն արտահայտվում է բայակազմական ել և (ան)ալ ձևույթների հակադրությամբ։ Հաճախ միևնույն բառերից ել ձևույթով կերտվում են ներգործական սեռի բայեր, իսկ անալ—ով՝ չեզոք սեռի։ Այսպես՝ դատարկել—դատարկանալ, խոնարհել—խոնարհանալ, հստակել—հստականալ, կլորել—կլորանալ, մանրել—մանրանալ, պնդել—պնդանալ և այլն։

Մի շարք հարադրություններում այդ հակադրությունը իրացվում է անել—լինել, բերել—գալ հակադրությամբ, որը ևս պետք է համարել ներգործական և չեզոք սեռերի տարբերակման ձևաբանական միջոց (տե՛ս § 321, 322)։ Օրինակ՝ աւմատահան անել—աւմատահան լինել, ուժասպառ անել—ուժասպառ լինել, տեղանան անել—տեղահան լինել, խայտառակ անել—խայտառակ լինել, ինչպես նաև՝ առաջ բերել—առաջ գալ, փուլ բերել—փուլ գալ, եռ բերել—եռ գալ, շուռ բերել—շուռ գալ, կուչ բերել—կուչ գալ և այլն։

ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ՍՆՈՒ

§ 390. Ինչպես ներգործական սեռի, այնպես էլ կրավորական սեռի բայերը ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որի կատարման համար անհրաժեշտ է երկու առարկա՝ կատարող և կրող: Սակայն, եթե ներգործական սեռի բայերի գործողություն կատարողը դրսևորվում է ենթակայի միջոցով, ենթական ինքն է կատարում գործողությունը, իսկ կրող առարկան դրսևորվում է ուղիղ խնդրի միջոցով, ապա բոլորովին հակառակ պատկեր ենք տեսնում կրավորական սեռի առկայության դեպքում: Այստեղ արդեն քերականական ենթական ոչ թե ինքն է կատարում գործողությունը, այլ հանդիսանում է օբյեկտ մեկ այլ առարկայի կատարած գործողության համար, իսկ այդ գործողությունը կատարող առարկան նախադասության մեջ դրսևորվում է ներգործող խնդրի միջոցով, այսինքն՝ փոխվում է գործողության ուղղվածությունը: Բերենք օրինակ՝ Քամին շաժում է ծառի նյուղերը և Մառի նյուղերը շաժվում են Բամուց: Բերված երկու նախադասություններում էլ հաղորդվում է միևնույն իրողության մասին: Սակայն այդ նույն երևույթը լեզվում դրսևորվել է երկու տարբեր, իրար հակադիր ձևով: Մի դեպքում նախադասությունն ունի ներգործական կառուցվածք, այսինքն՝ գործողություն կատարողը ենթական է, ստորոգյալը՝ ներգործական սեռի բայ է, իսկ կրող առարկան դրսևորված է ուղիղ խնդրի միջոցով: Երկրորդ դեպքում նախադասությունն ունի պասիվ՝ կրավորական կառուցվածք: Ենթական ոչ թե գործողություն կատարողն է, այլ մեկ ուրիշի գործողությունն իր վրա կրողը: Բայը դրված է կրավորական սեռով, իսկ գործողություն կատարողը արտահայտվել է խնդրի միջոցով (Բամուց):

Բնության՝ իրականության մեջ տեղի ունեցող, երևան եկող միևնույն երևույթները լեզվում երկու տարբեր՝ իրար հակադիր ձևերով դրսևորվելը ինքնանպատակ չէ. այն անմիջականորեն կապված է հաղորդման նպատակի հետ: Եթե հաղորդման նպատակն է լինում վերարտադրել տվյալ իրողությունը սովորական ձևով, այնպես, ինչպես այն կատարվել է՝ ընդգծելով, թե ում կամ ինչի կողմից է կատարվել գործողությունը, օգտագործվում է ներգործական կառուցվածքի նախադասություն, այսինքն՝ դրվում է ներգործական սեռի բայ (շաժում է): Իսկ եթե հաղորդման նպատակն

է լինում ընդգծել այն միտքը, որ որևէ առարկա կրում է մեկ այլ առարկայի գործողութիւնը, առաջացել, ձևափոխութեան է ենթարկվել մեկ այլ առարկայի որևէ գործողութեան հետևանքով, օգտագործվում է կրավորական կառուցվածքի նախադասութիւն, այսինքն՝ բայը դրվում է կրավորական սեռով: Այս դեպքում արդեն գործողութիւն կատարողը չի դրսևորվում նախադասութեան գրված կրավոր անդամով՝ ենթակայով, այլ ներգործող խնդրով, իսկ կրող առարկան հանդես է գալիս որպէս նախադասութեան հիմնական, ելակետային անդամ՝ ենթակա:

§ 391. Հայտնի է, որ բայի կիրառութիւնը լեզվում չի սահմանափակվում ստորոգյալի պաշտոնով: Դերբայական ձևով այն կրող է հանդես գալ նախադասութեան տարբեր անդամների պաշտոնով (ենթակա, որոշիչ, խնդիր և այլն): Այս դեպքում արդեն կրավորական սեռի բայի գործողութեան կրող առարկան դրսևորվում է յուրահաւասով ձևով: Այն նախադասութեան մեջ կարող է լինել և՛ ենթակա, և՛ խնդիր, և՛ որոշիչ կամ այլ անդամ, Սակայն բոլոր դեպքերում այն կատարում է երկակի պաշտոն. մի կողմից հանդիսանում է դերբայով արտահայտված գործողութեան կրողը, իսկ մյուս կողմից հիմնական նախադասութեան մեջ դրանից անկախ կատարում է որևէ պաշտոն: Օրինակ՝ Բոլորիս կողմից սիրված դասախոսը եկավ նախադասութեան մեջ սիրված կրավորական սեռի բայի գործողութեան օբյեկտը՝ դասախոսը միաժամանակ նախադասութեան հիմնական գործողութիւն կատարողն է: Իսկ, ասենք, Մենք լսեցինք բոլորի կողմից սիրված դասախոսի հետաքրքիր զեկուցումը նախադասութեան մեջ սիրված կրավորական սեռի բայի գործողութեան օբյեկտը նախադասութեան մեջ հանդես է եկել հատկացուցչի պաշտոնով:

Կրավորական սեռի բայի գործողութիւնը կատարողը լեզվում միշտ դրսևորվում է ներգործող խնդրի միջոցով՝ անկախ այն բանից՝ բայը դիմավոր է, թե՞ անդեմ, ճիշտ այնպէս, ինչպէս ներգործական սեռի բայերի մոտ գործողութիւնը կրող առարկան միշտ դրսևորվում է ուղիղ խնդրի միջոցով:

Մանր.—Քանի որ կրավորական սեռի գործածութեան դեպքում հաղորդման նպատակն է լինում ընդգծել գործողութեան կրման գաղափարը և այն առարկան, որ կրում է գործողութիւնը, շատ հաճախ նախադասութեան մեջ ներգործող խնդիրը բացակայում է,

թեև մտքով այն բոլոր դեպքերում հասկացվում է (կա՛մ ընդհանրապես հայտնի է լինում խոսողին, կա՛մ հասկացվում է կոնտեքստից)։ Օրինակ՝ նախահաշիվները պահվում էին նոր ձևով (Շիրվանդադե, Քաոս)։ Դրանք նույն եկեղեցիներից և նույն վանքերից հափշտակված գրքերն էին (Բ, Սամվել)։ Գոհարները զոդացվել էին հիշյալ երկաթե արկղից (Բ, Խենթը)։

§ 392. Կրավորական սեռը ժամանակակից հայերենում ունի իր քերականական-ձևաբանական ձևավորումը։ Այն կազմվում է ներգործական սեռի և պատճառական սեռի բայերից վ կրավորական բայածանցի օգնությամբ։ Օրինակ՝ գրել—գրվել, սիրել—սիրվել, ջարդել—ջարդվել, լսել—լսվել, կարգալ—կարգացվել, աղալ—աղացվել, հասկանալ—հասկացվել, իջեցնել—իջեցվել և այլն (վ բայածանցով բաղադրված բայերի կազմության առանձնահատկությունների մասին տե՛ս § 352—354)։

Կա որոշ տարբերություններ գործական սեռի բայերից և պատճառական սեռի բայերից կազմված կրավորական բայերի միջև։ Ներգործական սեռի բայերը, վ սեռածանցի միջոցով կորցնելով իրենց ուղիղ խնդրի առնելու հատկությունը, ոչ բոլոր դեպքերում են արտահայտում կրավորական սեռի իմաստ։ Դրան զուգահեռ նրանք կարող են զրսևորել առարկայի՝ ինքնին կատարվող կամ իր նկատմամբ կատարվող գործողության իմաստ, այսինքն՝ լինել չեզոք սեռի։ Օրինակ՝ Նա այն աստիճան հափշտակված էր յուր գործողություններով, որ բնավ չնկատեց, թե ինչ է կատարվում յուր հետ (Բ, Սամվել)։ Այս նախադասության մեջ թեև հափշտակված էր բայը ձևով կրավորական է և առաջացել է ներգործական բայից (հափշտակել—հափշտակվել), սակայն այն ոչ թե կրավորական սեռի է, այլ չեզոք, որովհետև չի արտահայտում գործողության կրման գաղափար։ Այնինչ հետևյալ նախադասության մեջ՝ Դրանք նույն եկեղեցիներից և նույն վանքերից հափշտակված գրքերն էին (ն. տ.), հափշտակված բայն արդեն կրավորական սեռի է։ Նույն ձևով՝ լվանալ—լվացվել, սրբել—սրվել, պատրաստել—պատրաստվել և այլն (տե՛ս § 400, 401)։ Այսպիսով, ներգործական սեռի բայերից ածանցված կրավորականների սեռը որոշելու համար միայն վ ձևաբանական ցուցիչը բավական չէ։ Անհրաժեշտ է, որ բայը ցույց տա այնպիսի գործողություն, որ մեկ ուրիշ առարկայից անցնի ենթակային։ Մի բան, որ հնարավոր է որոշել միայն նախադասության մեջ, խոսքային միջավայրում։ Իհարկե, կան

կրավորական ածանց ունեցող մի շարք բայեր, որոնց մեջ կրավորականությունից իմաստը ուժեղ ընդգծվում է նաև նախադասությունից դուրս, հետևաբար դրանց կրավորական սեռին պատկանելը կարելի է որոշել նաև միայն վ ածանցի օգնությամբ. ինչպես՝ գոդանալ—գողացվել, հասկանալ—հասկացվել, վերցնել—վերցվել, դնել—դրվել, ուտել—կերվել և այլն:

§ 393. Ի տարբերություն ներգործական սեռի բայերից ածանցված կրավորականների, պատճառական սեռի բայերից ածանցվածները լինում են միայն կրավորական սեռի: Օրինակ՝ մեծացնել—մեծացվել, չորացնել—չորացվել, եռացնել—եռացվել, դանդաղեցնել—դանդաղեցվել, բարձրացնել—բարձրացվել, արագացնել—արագացվել և այլն:

ՉԵԶՈՔ ՍԵՌ

§ 394. Չեզոք սեռին են պատկանում այն բայերը, որոնց ցույց տված գործողության կատարման համար չի պահանջվում քերականական ուղիղ խնդրով դրսևորված մի առարկա, որն իր վրա կրի այդ գործողությունը: Այս դեպքում ենթական գործողությունը կատարում է կամ ինքնին, առանց լրացուցիչ մի այլ առարկա պահանջելու (կանգնել, վազել, նստել, քնել և այլն), կամ ինքն իր նկատմամբ (հագնվել, լվացվել, սանրվել և այլն) և կամ գործողությունը կատարվելու համար թեև պահանջվում է մեկ այլ առարկա, որի նկատմամբ կատարվի կամ տեղի ունենա, սակայն այն քերականորեն չի արտահայտվում ուղիղ խնդրով (նայել մի բանի, հարձակվել մեկի վրա, վախենալ մի բանից և այլն):

§ 395. Չեզոք սեռի բայով դրսևորված գործողությունը ևս, ներգործականի նման սկզբնավորվում, կատարվում է քերականական ենթակայի կողմից: Սակայն, ի տարբերություն ներգործական սեռի բայերի, չեզոք սեռի բայերի մոտ գործողության օբյեկտը կամ ընդհանրապես բացակայում է (վազել, քնել, նստել, հագալ և այլն) և կամ եթե առկա է, ապա չի դրսևորվում քերականական ուղիղ խնդրի միջոցով: Չեզոք սեռի բայերի մոտ այն սովորաբար դրվում է հանգման խնդրով (նայել մի բանի, մոտենալ մի բանի, հիսնալ մի բանով և այլն):

§ 396. Չեզոք սեռի բայերը ըստ ձևի կարելի է բաժանել 2 խմբի՝ 1) սկզբնաձևային, ռեռային ածանց չունեցող չեզոք բայեր

(մեկ, վազել, եռյեղ, կանգնել, նստել, հագալ, փռչտալ, մեծանալ և այլն) և 2) կրավորական վ սեռածանցն ունեցող շեղոք բայեր (հագնվել, հուզվել, սանգվել, ողջագործվել, հաշտվել և այլն):

§ 397. Սկզբնաձևային, սեռածանց չունեցող շեղոք սեռի բայերը, ներգործական սեռի բայերի նման, չունեն ձևաբանական հատուկ դրսևորում: Միայն կարելի է ասել հետևյալը. շեղոք սեռին են պատկանում հիմնականում ա խոնարհման բայերը (զալ, գնալ, գրալ, գոռալ, քնդալ, զնգալ, լողալ, կաղալ, հեալ, կոնչալ, նվալ, ցալալ և այլն): Ե խոնարհման բայերից շեղոք սեռին են պատկանում հիմնականում չ և ն բայականական ածանցներ ունեցող բայերը (ղիպչել, քոչել, կորչել, հանգչել, սառչել, փախչել, իջնել, անցնել, ընկնել, մեռնել, մտնել և այլն) և համեմատաբար փոքր թվով պարզ, ածանցազուրկ բայեր (անել, ազդել, ամպել, առաջադիմել, վազել, վիճել, դալարել, գաղթել, թախծել և այլն):

Չեղոք սեռի բայերի այս խմբում հատկապես մեծ թիվ են կազմում վերածություն-դառնալիության իմաստ ունեցող ան բայա ծանցն ունեցող բայերը (մեծանալ, ուժեղանալ, ահեղանալ, ծեռանալ, կանաչանալ, գեղեցկանալ և այլն) և բնաձայնական բայերը (թխկալ, շրխկալ, վզգալ, դմբդմբալ, փռչտալ, զրնգալ և այլն):

§ 398. Չեղոք սեռի բայերի արտահայտած իմաստները բազմազան են: Դրանցից կարելի է հիշատակել մի քանիսը՝ 1) տեղափոխություն տարածության մեջ (զալ, գնալ, վազել, մոտենալ, հեռանալ, փախչել, հասնել, ընթանալ և այլն), 2) ընդհանրապես առարկայի դիրքի փոփոխություն (նստել, կանգնել, պառկել, ընկնել, սայթափել, թիկնել և այլն), 3) զգացական, կամային, մտավոր և այլ փոփոխություններ, վիճակ, դրություն (ծիծաղել, վախենալ, սառսափել, զարհուրել, տխրել, մրափել, մրսել, նիրհել, ննջել, ուրախանալ և այլն), 4) բնության զանազան երևույթների վերաբերող եղելություններ, գործողություններ (ամպել, անձրևել, լուսանալ, մթնել, անել, բուսնել և այլն), 5) բնաձայնական զանազան երևույթներ (զնգալ, վզալ, շրխկալ, թրխկալ և այլն), 6) վերածություն-դառնալիություն (ուժեղանալ, թուլանալ, կանաչել, դեղնել, գեղեցկանալ, սիրունանալ) և այլն:

Այս կարգի բայերը միանում են մեկ սեռի մեջ իրենց մեկ ընդհանուր, բնորոշ հատկանիշով. դա ուղիղ խնդիր չունենալու և չընդունելու հատկանիշն է՝ գործողության՝ ենթակայի կողմից կա-

տարվելու առկայության պայմաններում, Դրանով նրանք մի կողմից հակադրվում են ներգործական և պատճառական բայերին, որոնք պահանջում են ուղիղ խնդիր, մյուս կողմից՝ կրավորական սեռի բայերին, որոնք թեև նույնպես շունեն և չեն կարող պահանջել ուղիղ խնդիր, սակայն ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որ չի կատարվում քերականական ենթակայի կողմից:

Գործողության անցումային-ուղղվածության գաղափար շունենալու հատկանիշից էլ բխում է շեղոք սեռի բայերի մեկ այլ ձևաբանական առանձնահատկությունը, այն, որ նրանք չեն կարող ընդունել կրավորական վ ածանցը և վերածվել կրավորական սեռի բայերի (խոսքը սկզբնաձևային շեղոք բայերի մասին է): Եվ դա բնական է: Եթե չկա առարկա, որն իր վրա կրի գործողությունը, այն չի էլ կարող դրսևորվել ենթակայի միջոցով: Հնարավոր չէ ասել՝ վազվեցի, կանգնվեց, ննջվում է և այլն:

§ 399. Այսպիսով՝ շեղոք սեռի բայերը հեշտությամբ տարբերվում են մի կողմից՝ ներգործական և պատճառական, մյուս կողմից՝ կրավորական սեռի բայերից քերականական ուղիղ խնդիր և ներգործող խնդիր չընդունելու առանձնահատկությամբ: Դժվարություն է ներկայացնում միայն մի քանի շեղոք բայերի սեռային տարբերակումը ներգործականներից այն առումով, որ նրանք իրենց բայիմաստով պահանջում են մի առարկա, որին հանգի, որի նկատմամբ կատարվի այդ գործողությունը: Սակայն այդ առարկան քերականորեն վերացարկվում և դրսևորվում է ոչ թե ուղիղ խնդրով, ինչպես ներգործական սեռի բայերի մոտ է, այլ հանգման խնդրով: Այդ պատճառով նրանք չեն համարվում ներգործական սեռի բայեր: Բերենք օրինակներ՝ օգնել մեկին, պատկանել մեկին կամ մի բանի, հասնել մի բանի, հանդիպել մի բանի, մեկին, ապավինել մեկին կամ մի բանի, դիպչել մի բանի, հետևել մի բանի, նախանձել մի բանի և այլն: Այն, որ հիշյալ բայերը ոչ թե ներգործական սեռի են, այլ շեղոք, ձևաբանորեն ապացուցվում է նրանով, որ այստեղ հնարավոր չէ շեղոք սեռ—կրավորական սեռ հակադրությունը, այսինքն՝ ի տարբերություն ներգործական սեռի բայերի, սրանք չեն կարող ընդունել վ կրավորական ածանցը և վերածվել կրավորական սեռի. չկան օգնվել, պատկանվել, ապավինվել, դիպչվել, նպաստվել և այլ ձևերը:

ԿԲԱՎՈՐԱԶՆՎ ՉՆՁՈՔ ԲԱՅՈՐ

§ 400. Ժամանակակից գրական հայերենում ներգործական սեռի բայերը, ընդունելով վ սեռածանցը, ոչ բոլոր դեպքերում են ստանում կրավորական սեռի նշանակություն: Հաճախ նրանք ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որ ենթական ոչ թե կըրում է իր վրա, այլ հենց ինքն է կատարում, ունենում է գրության, վիճակի փոփոխություն՝ առանց ուրիշի գործողությունը կրելու կամ հենց ինքն է հանդիսանում իր գործողության օբյեկտը և այլն: Այս բոլոր դեպքերում վ սեռածանցով բայերը ունենում են ոչ թե կրավորական սեռի, այլ շեղոք սեռի արժեք: Օրինակ՝ Գետակի վրա թեփվել է ուտին (Իս.): Պատանի արտիստը խոնարհվում է հավերժահարսի դեմքի վրա (ՆԴ, Ծս և նա): Նա պատրաստվում էր բեմին նվիրվելու (Շիրվ., Արտիստը): Բոլորը դեմքով շրջվում էին նրա կողմը, բարևում ու ժպիտով ուղեկցում նրան (ԳՍ, Թեհրան): Բերված օրինակներում թեփվել է, խոնարհվում է, պատրաստվում էր, նվիրվելու, շրջվում էին բայաձևերը թեև ունեն վ սեռածանցը և հարաբերակցում են ներգործական սեռի բայերին (թեփել—թեփվել, խոնարհել—խոնարհվել, շրջել—շրջվել, պատրաստել—պատրաստվել, նվիրել—նվիրվել), սակայն կրավորական սեռին չեն պատկանում, որովհետև ենթական ոչ թե հանդիսանում է մեկ ուրիշի կատարած գործողության կրողը, այլ հենց ինքն է կատարում գործողությունը: Այս նախադասություններում ներգործող խնդիր չկա և հնարավոր չէ վերականգնել: Իհարկե, շատ հնարավոր է, որ հենց այդ նույն բայերը այլ նախադասությունների մեջ հանդիս գան որպես կրավորական սեռի բայեր՝ ցույց տալով ենթակային անցնող գործողություն: Օրինակ՝ Սեղանը պատրաստվել է վարպետի կողմից, Մադիկը նվիրվեց պատանու կողմից և այլն: Այդ է պատճառը, որ կրավորական սեռի բայերը և կրավորաձև շեղոք բայերը ժամանակակից հայերենում հնարավոր է տարբերակել միայն նախադասության մեջ, կոնկրետ կիրառության միջոցով: Եթե վ ածանց ունեցող բայը նախադասության մեջ ունի ներգործող խնդիր և կամ այն ենթադրվում է, իսկ ենթական հանդես է գալիս գործողության կրողի գերով, գործ ունենք կրավորական սեռի բայի հետ (Սեղանը պատրաստվել է վարպետի կողմից), իսկ եթե նախադասության մեջ չկա և հնա-

րավոր չէ ենթադրել ներգործող խնդիր, և ենթական ինքր հանդիսանում է գործողություն կատարողը, ապա գործ ունենք շեզոք սեռի բայի հետ (ծա պատահասավում եմ քնելու): Վերջին դեպքում բայը պատասխանում է ոչ թե ինչ է արվում հարցին, ինչպես կրավորական սեռի դեպքում է, այլ ինչ է անում հարցին: Դա ևս հանդիսանում է կրավորական սեռի և կրավորաձև շեզոք սեռի տարբերակիչ հատկանիշ:

Մանր.— Կարելի է ասել, որ կրավորական սեռի բայերի մեծ մասը ունի շեզոք սեռի իմաստով գործածվելու ունակություն:

§ 401. Հստ իրենց ցույց տված գործողության բնույթի կրավորաձև շեզոք բայերը կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ.

1. Բայեր, որոնք ցույց են տալիս ենթակայի կատարած ինքնին գործողություն՝ կապված առարկայի դիրքի, վիճակի. զրույթյան, ինչպես նաև հոգեվիճակի, տրամադրության փոփոխության հետ և այլն: Սրանք կազմում են կրավորաձև շեզոքների մեծ մասը: Օրինակ՝ Մանեն սկզբում շփոթվեց, հետո ստիպեց իրեն ծիծաղել (ՆԴ, Պայքար): Մաղիկներն ահա՝ քնքուշ փակվեցին, Բացվեցին երկնի ծաղիկներն անհաս (ՎՏ): Նրանք նույնպես վրդովված էին Ասլանյան եղբայրների դեմ (ՍԶ, Հեղկոմի նախագահ): Մտքի առաջ բացվեց մի էջը հին օրերի (ԱԲ, Իվան Բեյը):

2. Անդադարձ բայեր.— սրանք ցույց են տալիս ենթակայի այնպիսի գործողություն, որն անցնում է հենց իր վրա, այսինքն՝ առարկան հանդիսանում է միաժամանակ և՛ գործողություն կատարողը, և՛ կրողը: Օրինակ՝ Նա արագ լվացվեց և սանրվեց: Նա առանց լվացվելու, առանց հագնվելու գուրս էր եկել քնարանից (Բ, Սամվել): Հևոնը հագնվեց և կոճկվեց մինչև վերջին կոճակը (ԱԲ, Սև հացը), Գերանների ծայրերը կոացել էին և կախվել (ԱԲ, Կարմրաքար): Ամպը կախվել է ամպից (ՀՍ): Ֆահրադը հուսահատությունից գիշերը գնում է գետի մոտ, պատրաստվում է գետն ընկնել ու խեղդվել (Բ, Կաթեր): Բերված օրինակներում լվացվել, սանրվել, հագնվել, կոճկվել, կախվել, խեղդվել բայերն անդադարձ են, որովհետև ցույց են տալիս առարկայի՝ իր նկատմամբ կատարվող գործողություն (լվանալ իրեն, սանրել իրեն, կախել իրեն և այլն):

3. Փոխադարձ բայեր.— սրանք ցույց տված գործողությունը կատարվում է երկու և ավելի անձերի կողմից, և վերջիններս միա-

ժամանակ փոխադարձաբար կրում են միմյանց գործողությունը: Օրինակ՝ համբուրվել, փաթաթվել, ծեծկվել, տեսնվել և այլն: Քանի որ այս բայերը ցույց են տալիս երկու և ավելի անձանց գործողություն, այդ պատճառով ստորոգյալի պաշտոնում գործածվում են միայն հոգնակի թվով: Օրինակ՝ Երկու սիրահարները առանց մի րոպե կանգ առնելու զգալիս առնվեցին (Մուր., Անպատճառ իշխանուհի): Գտավ նրան, փաթաթվեցին, համբուրվեցին սրտագին (Գ. Սար.), Սրանց մի մասը կարող է գործածվել նաև եզակի թվով, սակայն այդ դեպքում փոխադարձ գործողություն իմաստը կորչում է: Օրինակ՝ Ներսիկը փաթաթվեց մորը (ԳԴ, Վարդանանք):

Այս բայերը ևս ունեն իրենց զուգահեռ ներգործական սեռը (համբուրել—համբուրվել, գրկել—գրկվել, փաթաթել—փաթաթվել և այլն):

4. Բայեր, որոնք ունեն համատեղ գործելու կամ լինելու նշանակություն: Դրանցից են՝ հավաքվել, կուտակվել, խմրվել, դիգվել, ժողովվել, կիտվել և այլն: Օրինակներ՝ Երբ լուսինը կաթնագույն լույսով ողողում էր այդ սթանշելի բարձրությունը, պլաշտափող խարույկի շուրջն էին կիտվում բոշաները (ՎՓ): Ու գալիս են, շարշու գլխին կիտվում պանդուխտ, գերի հայեր (ՀԹ, Թագավորն ու շարշին): Ազնվականները խմրված էին իշխանի պատըշգամբում (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Ամբոխվել էին տեսիլներն ահեղ (ԵԶ), նրանք ժողովվել էին հողային տանիքի վրա (Շիրվ., Քառս):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս դեպքում ևս, նախորդի նման, բայը դրվում է հոգնակի թվով: Եզակի թվով գործածվելու դեպքում սրանք ևս այլևս ցույց չեն տալիս համատեղ գործողություն: Օրինակ՝ Ջյունը կիտվել է բակերում, Անձրևաչուրը հավաքվել էր ջրափոսերում:

4. Բայեր, որոնք ստանալով կրավորական վ ածանցը, բացի կրավորական սեռի նշանակությունից, ունենում են նաև առարկայի որևէ հատկանիշը կամ դերը ցույց տալու նշանակություն: Ինչպես՝ Զուրը քափվում է, Արյունը մակառդվում է, Երկիրը պտտվում է, Թեւը կտրվում է և այլն:

§ 202. Կան մի շարք կրավորածե չեզոք բայեր, որոնց մեջ վ ածանցը հանդես է գալիս բայակազմական-բաղադրական դե-

րով, այսինքն՝ այդ բայերը չունեն ածանցադուրկ ներգործական սեռի զուգակիցներ, Դրանցից են՝ բնակվել, գանգատվել, գծվել, զբաղվել, թափվել, խաղաղվել, խելագարվել, հրաժարվել, համաճակվել, հաշտվել, հաճակվել, հպատակվել, նմանվել, շրվել, սթափվել, սիրահարվել, սխալվել, վհատվել և այլն: Ժամանակակից հայերենում չկան և հնարավոր չէ վերականգնել բնակել, գանգատել, գծել, զբաղել, հրաժարել, համաճակել, հաճակել և այլ ձևեր:

Մանր.— Այս բայերի մի մասը հին հայերենում ևս չի ունեցել իր ներգործական սեռի զուգահեռը. ինչպես՝ գանգատիմ>գանգատվել, խելագարիմ>խելագարվել, ուշաթափիմ>ուշաթափվել և այլն, իսկ մի մասը գրաբարում ունեցել է իր ներգործական զուգահեռը, որը ժամանակակից հայերենում չի պահպանվել. այսպես՝ բնակեմ||բնակիմ>բնակվել, նմանեմ||նմանիմ>նմանվել, սխալեմ||սխալիմ>սխալվել, վհատեմ||վհատիմ>վհատվել, զբաղեմ||զբաղիմ>զբաղվել, զբաղեմ||զբաղիմ>զբաղվել, համարձակեմ||համարձակիմ>համարձակվել և այլն: Այդ է պատճառը, որ ժամանակակից հայերենի վաղ շրջանի ստեղծագործություններում էրբեմն հանդիպում է այս բայերի գործածությունը առանց վաժանցի: Օրինակ՝ Զալալ իշխանը չի պիտի համարձակե՞ր այս փառավոր տոհմի պատիվն այսքան անարգելու (Մուր., Ռուզան), Հրնարագիտությունը հաջողեց (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի), Եղբայրին ծառերն ու գյուղերը նմանում էին մոռյլ ստվերների (ՎՓ, Մովի վրա):

§ 403. Ժամանակակից հայերենում կան չեզոք սեռի մի շարք բայեր, որոնք գործածվում են և՛ ածանցադուրկ, և՛ վաժանցով: Դրանցից են՝ բռնկել||բռնկվել, համաձայնել||համաձայնվել, հանդարտել||հանդարտվել, վերաբերել||վերաբերվել և այլն: Իմաստային տարբերակում այս զուգահեռ ձևերի միջև հիմնականում չի նկատվում: Որոշ իմաստային տարբերակում նկատվում է միայն վերաբերել||վերաբերվել զուգահեռների միջև: Առաջին՝ ածանցադուրկ ձևը գործածվում է հիմնականում իրի անուն հանդիսացող ենթակայի հետ (Դիտողությունը վերաբերում է բոլորին), իսկ երկրորդ՝ ածանցավոր ձևը գործածվում է անձ ցույց տվող ենթա-

կայի չետ և ունի վերաբերմունքի դրսևորման իմաստ (Աշոտը Արամի հետ լավ է վերաբերվում):

Անևոթ.— Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում, երբեմն նաև գեղարվեստական գրականության մեջ հանդիպում են մի շարք ածանցազուրկ չեզոք սեռի բայերի վ ածանցով զուգահեռներ, ուրոնք գրական լեզվում ընդունելի չեն: Դրանցից են, օրինակ՝ նախանձվել, պառապվել, սուծվել, շվարվել, Բծնվել և այլն: Սրանք գրական լայերենում գործածվում են առանց սեռածանցի՝ պառապել, նախանձել, սուծել, շվարել, Բծնել և այլն:

ՊԱՏՃԱՌԱԿԱՆ ՍԵՒ

§. 104. Պատճառական սեռի բայերը ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որը չի կատարվում ենթակայի կողմից. ենթական պատճառ է լինում, գրգում, ստիպում, միջնորդում է, որ գործողությունը կատարվի (այստեղից էլ պատճառական սեռ անվանումը): Իսկ բայահիմքի ցույց տված գործողության կատարողը դրսևորվում է կամ ուղիղ խնդրի միջոցով, ինչպես՝ «Մայրը Բնեցրեյ ուղում». կամ անուղղակի խնդրի միջոցով, ինչպես՝ «Ուսուցիչը աշակերտներին շարադրությունը գրել ավելց»: Առաջին նախադասության մեջ ենթական՝ մայրը, ոչ թե ինքն է կատարում քնելու գործողությունը, այլ պատճառ է դառնում, ստիպում է, որ մեկ ուրիշը՝ ուղին կատարի այդ գործողությունը: Ուղիղ խնդիրն այստեղ ունի երկակի բնույթ. մի կողմից նա իր վրա է կրում ենթակայի գործողությունը, իսկ մյուս կողմից հենց ինքն է կատարում պատճառական բայահիմքի ցույց տված գործողությունը՝ քնելու գործողությունը: Հենց սրանով էլ այն տարբերվում է ներգործական սեռի բայերի մոտ գրվող ուղիղ խնդրից, որը միայն կրում է ենթակայի գործողությունը:

Երկրորդ նախադասության մեջ բայահիմքի ցույց տված գրելու գործողությունը դարձյալ չի կատարվում ենթակայի կողմից. ենթական իր գործողությամբ միայն պատճառ է հանդիսանում, ստիպում է, որ այդ գործողությունը կատարվի: Այստեղ պատճառական բայը պահանջել է երկու խնդիր՝ ուղիղ խնդիր, որն իր վրա է կրում, կամ որին տնցնում է գործողությունը (շառադրություն) և

տրական հոլովով գրված անուղղակի խնդիր (աշակերտներին)⁴², որը ենթակայի ստիպմամբ կատարում է զործողությունը:

§ 405. Պատճառական սեռի բայերը աարբերվում են ներգործական սեռի բայերից նաև նրանով, որ ունեն սեռի ձևաբանական ցուցիչ: Նրանք կազմվում են չեզոք և ներգործական սեռի բայերից՝ 1) ցն պատճառական բայածանցի օգնությամբ. օրինակ՝ վազել—վազեցնել, փնել—փնեցնել, նստել—նստեցնել, ուտել—կերցնել, սովորել—սովորեցնել, կարդալ—կարդացնել և այլն, 2) տալ բայի հարադրությամբ՝ գրել տալ, կարդալ տալ, շինել տալ և այլն: (Ցն պատճառական ածանցով ածանցված պատճառական բայերի կազմության առանձնահատկությունների մասին տե՛ս § 344—349):

✓ § 406. Մեծ թիվ են կազմում հատկապես չեզոք սեռից ածանցված պատճառական բայերը: Բոլոր չեզոք սեռի բայերը, չընչին բացառությամբ կարող են ցն ածանցի միջոցով վերածվել պատճառական սեռի: Դրանով նրանք միաժամանակ փոխում են և՛ սեռը, և՛ վեր են ածվում անցողական բայերի (ձեռք են բերում ուղիղ խնդիր առնելու հատկություն): Ներգործական սեռի ոչ բոլոր բայերն են, որ բնդունում են ցն ածանցը, Այսպես՝ եթե կարելի է ասել՝ կարդացնել, սովորեցնել, կերցնել, հասկացնել, խրմեցնել և այլն, ապա ժամանակակից հայերենի համար խորթ է և չի կազմվում գրեցնել, նկարեցնել, ազատեցնել, ածեցնել, աղսցնել և այլն: Այս բայերի պատճառականները կազմվում են վերլուծական եղանակով՝ տալ բայի հարադրությամբ՝ գրել տալ, նրկարել տալ, ազատել տալ, աղալ տալ և այլն:

Տալ բայի հարադրությամբ պատճառական բայեր կարող են կազմվել բոլոր ներգործական և չեզոք բայերից, ինչպես՝ վազել տալ, ուտել տալ, կարդալ տալ և այլն: Ավելին՝ ածանցավոր պատճառականները կարող են տալ բայի հարադրությամբ կրկնակի պատճառականություն ձեռք բերել, ինչպես՝ վազեցնել—վազեցնել տալ, փնեցնել—փնեցնել տալ, կարդացնել—կարդացնել տալ և այլն:

§ 407. Ըստ սկզբնատիպ բայերի բնույթի՝ պատճառական սե-

⁴² Ա. Աբրահամյանը այդ խնդիրը կոչում է միջնորդական խնդիր (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 555):

ուի բայերը արտահայտում են տարբեր իմաստային հարաբերություններ:

Չնգոք սեռից ածանցված պատճառականները ցույց են տալիս գործողության հարաբերումը երկու առարկաների՝ սուբյեկտի և օբյեկտի հետ, ճիշտ այնպես, ինչպես ներգործական սեռի բայերը: Սակայն նրանք իրենց արտահայտած գործողության բնութթով որակապես տարբերվում են ներգործական սեռի բայերից: Այս բայերի մոտ քերականական ենթական, սուբյեկտը իր որևէ գործողությամբ, զրույթյամբ, վարվելակերպով և այլն պատճառ, առիթ է հանդիսանում պատճառական բայահիմքով դրված գործողության կատարման համար և կամ զրդում, ստիպում է, որ այդ գործողությունը կատարվի: Իսկ ուղիղ խնդրով արտահայտված առարկան մի կողմից իր վրա է կրում ենթականի գործողությունը, մյուս կողմից միաժամանակ հանդիսանում է բայահիմքի ցույց տված գործողության կատարողը կամ որևիցե դրության մեջ եղողը: Օրինակ՝ նրա այդ հայտաբարությունը ուրախացրեց բոլորին: Այս նախադասության մեջ ենթական՝ հայտաբարությունը, պատճառ, առիթ է հանդիսանում, որ բոլորը ուրախանան, այսինքն՝ ուրախանալու գործողությունը կատարվում է ուղիղ խնդրով դրսևորված առարկայի կողմից. միաժամանակ ենթական ազդում, ներգործում է ուղիղ խնդրի վրա՝ դրանով էլ հենց պատճառ դառնալով՝ ստիպելով, որ այն կատարի գործողությունը, կամ լինի որևէ գրության մեջ, բերենք այլ օրինակներ՝ Ուսուցիչը երեխաներին կանգնեցրեց ըստ հասակի: նրա արարքը ծիծաղեցրեց բոլորին: Բերված օրինակներում ևս նույն տիպի հարաբերություն է դրսևվորված:

Նույնպիսի իմաստային հարաբերություն են արտահայտում նաև կրավորաձև չեզոքներից կազմված պատճառականները: Սրանք միայն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ պատճառական ձևում վ ածանցը ընկնում է: Օրինակ՝ հաշտվել—հաշտեցնել, լվացվել—լվացացնել, գծտվել—գծտվեցնել, հիասթափվել—հիասթափեցնել, խելագարվել—խելագարեցնել և այլն: Հաշտեցնել նշանակում է՝ այնպես անել, որ մեկը կամ մի քանիսը հաշտվեն, գծտեցնել—այնպես անել, որ մեկը կամ

մի քանիսը գտնվեն, ընդհանուր առմամբ—այնպես առնել, որ մեկը հիասթափվի և այլն:

§ 408. Կան շեղոր բայերից ածանցված մի շարք բայեր, որոնք իրենց արտահայտած իմաստային հարաբերությամբ ոչնչով չեն տարբերվում ներդրածական սեռի բայերից, այսինքն՝ ցույց են տալիս, որ ենթական ինքն է կատարում գործողությունը: Օրինակ՝ նա արագացրեց քայլերը: Սուրենը բաժնուցեց իր արտադրական ցուցանիշները, նա հանգցրի լայսը և այլն:

Այս պատճառականները կարելի է համարել ներդրածական սեռի ճիշտ այնպես, ինչպես կրավորական սեռածանցն ունեցող շատ բայեր շեղոր սեռի են (վազեցվել, հանձնվել, հաշտվել և այլն):

§ 409. Նրբեմն միևնույն պատճառական բայը տարբեր կիրառություններում, տարբեր խոսքային միջավայրերում, կարող է հանդես գալ և՛ ներդրածական սեռի, և՛ պատճառական սեռի արժեքով: Այսպես՝ նա գիրքը վազեցրի տուն և նա Աշոտիկին շատ վազեցրի Նախագահություններից առաջինում վազեցնել բայը ներդրածական սեռի է, որովհետև ենթական ինքն է կատարում գործողությունը, իսկ ուղիղ խնդիրը միայն կրողն է, իսկ երկրորդ նախագահության մեջ նույն վազեցնել բայը արդեն պատճառական սեռի է, որովհետև ենթական ոչ թե ինքն է կատարում գործողությունը, այլ ստիպում է, պատճառ է դառնում, որ մեկ ուրիշը (Աշոտիկը) կատարի գործողությունը:

Ներդրածական սեռի են հատկապես մի շարք բնածայնական բայերից կազմված պատճառականները. դրանցից են՝ շրխկացնել, թրխկացնել, դմբդմբացնել, շփշփացնել, ճպնայացնել և այլն:

Մանր. — Ժամանակակից հայերենում կան բավականաչափ քիվով բնածայնական շեղոր բայեր, որոնք ընդունելով ցն պատճառական ածանցը՝ մնում են նույն սեռի՝ շեղոր սեռի սահմաններում և սեռային-իմաստային փոփոխություն չեն կրում: Այստեղ ցն ածանցը չունի պատճառականության իմաստ և բային տալիս է միայն գործողության սաստկացման նշանակություն: Օրինակ՝ բզզացնել, վշշացնել, փնշացնել, փռռացնել, բլրլացնել, ծլվլացնել, խոխոացնել և այլն: Այս ձևերը հատկապես տարածված են բանավոր-խոսակցական լեզվում:

§ 410. Ժամանակակից հայերենում կան մի շարք պատճառական բայեր, որոնց սկզբնատիպ բայը չի պահպանվել, այդ

պատճառով նրանք կամ լրիվ կորցրել, կամ կորցնում են իրենց պատճառական իմաստը և համարվում են ներգործական սեռի բայեր, Դրանցից են՝ հաբուցել, մատուցել, կառուցել, հատուցել, փակցնել, կասեցնել, յուրացնել, հրամցնել, վերցնել և այլն: Այդպիսին պետք է համարել նաև պատկերացնել բայը, որն իր ըսկըզբնատիպ պատկերանալ բայից իմաստով շատ հեռացել է:

§ 411. Ներգործական բայերից ածանցված պատճառական բայերի մեջ պատճառականության իմաստը ավելի ցայտուն է դրսևորվում, այդ պատճառով քերականագիտության մեջ սրանք կոչվում են նաև բուն պատճառական բայեր, Ի տարբերություն չեզոք բայերից ածանցված պատճառականների, այս բայերը ցույց են տալիս ոչ թե երկու, այլ երեք առարկաների միջև եղած հարաբերությունը, այսինքն՝ գործողության կատարումը անմիջականորեն կապված է երեք առարկաների հետ՝ առարկա, որը պատճառ է դառնում գործողության կատարման համար, առարկա, որը կատարում է գործողությունը և առարկա, որը կրում է գործողությունը կամ որին անցնում է գործողությունը: Օրինակ՝ կարդացնել մեկին մի բան, հասկացնել մեկին մի բան, խմեցնել մեկին մի բան և այլն, կարդացնել, հասկացնել, խմեցնել գործողությունների կատարման համար անհրաժեշտ է՝ 1) առարկա, որն ստիպի, լըրդի, պատճառ դառնա, որպեսզի գործողությունը կատարվի (ես կարդացրի, հասկացրի, խմեցրի): Այդ առարկան նախադասության մեջ դրսևորվում է ենթակայի միջոցով՝ դիմավոր բայերի մոտ և կողմնակի ենթակայով՝ դերբայների մոտ, 2) առարկա, որ կատարի կարդալու, հասկանալու, խմելու գործողությունը (կարդացրի, հասկացրի աշակերտին, խմեցրի երեխային): Այդ առարկան նախադասության մեջ դրսևորվում է տրական հոլովով դրված միջնորդական խնդրով (երեխային, աշակերտին) և 3) առարկա, որին անցնի, որն իր վրա կրի այդ գործողությունը (կարդացրի, հասկացրի դատը, խմեցրի ջուրը): Այդ առարկան նախադասության մեջ դրսևորվում է ուղիղ խնդրով: Իհարկե, ճիշտ այնպես, ինչպես ներգործական սեռի բայերի մոտ, հաղորդման նըպատակից ելնելով, խոսքի մեջ կարող է ուղիղ խնդիրը չդրվել, այդպես էլ խոսքի մեջ այս երկու խնդիրներից որևէ մեկը, հաակապես անուղղակի խնդիրը, կարող է բացակայել, սակայն դրանք միշտ ենթադրվում են:

§ 412. Ինչպես ասվեց, ոչ բոլոր ղեկավարում է հնարավոր ներգործական սեռի բայերից, մասամբ նաև շեղոք սեռի բայերից ածանցման միջոցով ստանալ պատճառական սեռի բայեր: Այսպիսի ղեկավարում լեզուն պատճառականության իմաստ արտահայտելու համար գործածում է վերլուծական եղանակը՝ պատճառականությունը դրսևորվում է սկզբնատիպ բայի անորոշ դիրքայի և տալ բայի հարադրությամբ: Տալ բայը այս հարադրության մեջ կորցրել է իր բայական ինքնությունը նշանակությունը և կոտարում է պատճառական սեռածանցի դեր: Եթե սեռածանցով պատճառական բայեր կերտվում են հիմնականում շեղոք բայերից, համեմատաբար ավելի քիչ՝ ներգործական բայերից, ապա տալ բայի հարադրությամբ պատճառականներ կերտվում են հիմնականում ներգործական բայերից և շատ քիչ թվով շեղոք սեռի բայերից:

Ներգործական սեռի բայերից հարադրությամբ կազմված պատճառականները, ածանցվածների նման, ցույց են տալիս ենթակայի և երկու խնդիրների միջև եղած հարաբերությունը, իսկ շեղոք սեռից հարադրվածները՝ երկու առարկաների փոխհարաբերությունը՝ ուղիղ խնդրի նրկակի թնույթով: Սրանց տարբերությունը միայն այն է, որ տալ բայով հարադրված ձևերում պատճառականության իմաստն ավելի է ընդգծվում, քան ածանցված ձևերում:

§ 413. Երբեմն լեզվում միևնույն բայի պատճառականը կարող է հանդես գալ երկու ձևով էլ՝ և՛ ածանցված, և՛ հարադրությամբ: Օրինակ՝ կառդացնել—կառդալ տալ, խմեցնել—խմել տալ և այլն: Սակայն պետք է նշել, որ եթե բայը ընդունակ է ածանցմամբ պատճառական առ ստեղծել, ապա ավելի տարածված և հանձնարարելի է ածանցված ձևը: Դա վերաբերում է հատկապես շեղոք սեռից կազմվող պատճառականներին. այսպես՝ սովորական և ընդունելի են ուրախացնել, բնեցնել, վազեցնել, մեծացնել, ուժեղացնել և այլն, անսովոր և կիրառելի չեն ուրախանալ տալ, բնել տալ, վազել տալ, մեծանալ տալ, ուժեղանալ տալ և այլն:

Այլ է պատկերը ներգործական սեռի բայերից պատճառականների կազմության ժամանակ: Ներգործական սեռի բայերի մեծ մասը կարող է պատճառական դառնալ տալ բայի հարադրությամբ, իսկ մի մասը՝ և՛ ածանցմամբ, և՛ հարադրությամբ:

Ըստ որում, վերջին դեպքում երկու ձևերն էլ հավասարապես դործածվում և ընդունելի են: Օրինակ՝ խմեցնել—խմել տալ, հիշեցնել—հիշել տալ և այլն:

§ 414. Ժամանակակից հայերենում տալ-ի հարադրությունը պատճառական բայեր ևն կազմվում ոչ միայն շեղոք կամ ներգործական բայերից, այլև ածանցված պատճառականներից՝ ստեղծելով կրկնակի պատճառական բայաձևեր: Երբ հարադրությունը ստեղծվում է շեղոք սկզբնաձև ունեցող պատճառականից և տալ բայից, փոխվում է գործողության հետ կապված առարկաների քանակը: Այսպես՝ եթե կանգնեցնել ձևը ցույց է տալիս երկու առարկաների փոխհարաբերություն (կանգնեցնել մի բան), ապա կանգնեցնել տալ ձևը, ներգործական սկզբնատիպ ունեցող պատճառականների նման, ցույց է տալիս երեք առարկաների փոխհարաբերություն (կանգնեցնել տալ մեկին մի բան): Այլ է պատկերը ներգործական սկզբնատիպ բայերից ստեղծված կրկնակի պատճառական բայաձևերում՝ զգացնել տալ. մոռացնել տալ, հիշեցնել տալ և այլն:

Այս դեպքում իմաստային տարբերակում պատճառական ձևի և կրկնակի պատճառականի միջև չկա (զգացվում է միայն պատճառականության իմաստի որոշ սաստկացում): Վերջին ձևը կարելի է փոխարինել կամ ածանցված պատճառականով, կամ սովորական հարադրական պատճառականով: Այսպես՝ հիշեցնել տալ-ը հավասարաթեք է հիշեցնել և հիշել տալ ձևերին, մոռացնել տալ-ը՝ մոռացնել և մոռանալ տալ ձևերին, զգացնել տալ-ը՝ զգացրել և զգալ տալ ձևերին և այլն: Այդ է պատճառը, որ ներգործականներից կազմված կրկնակի պատճառականները համեմատաբար քիչ են հանդիպում, Բերենք մի քանի օրինակ՝ ներկայի փոքրիկ դառնությունները հեշտությամբ մոռացնել են տալիս մեզ անցյալի բյուրավոր քաղցրությունները (Մուր., Գևորգ Մարգարեանի): Բավական է օգի թեթև տատանում, որ նա իրեն խորքերից ըզզացնել տա (ՍԳ): Նա երբեք զգացնել չէր տալիս իր դժգոհությունն ու անհանգստությունը (ՍԶ): Եվ նրա ժպիտը մոռացնել է տալիս, թե կյանքը զարնան պես արագահոս է (Իս., Լի-Թայի-Պո): Նա ինձ սպասեցնել շտվեց (ՍԶ): Եվ դիմացինը հասկացնել չէր տալիս, որ ինքը գիտե ճշմարտությունը (ՍԳ):

ՍԵՌԱՅԻՆ ԶՈՒԳԱԶԵՌՆԵՐ, ՓՈԽԱՆՑՈՒՄՆԵՐ
ԵՎ ԿՐԿՆԱՍԵՌՈՒԹՅՈՒՆ

§ 415. Ժամանակակից հայերենում հաճախ միևնույն բայը իր տարբեր իմաստներով պատկանում է տարբեր սեռերի, Այսպես՝ լսել բայը իր հիմնական իմաստներով ներգործական է (ծայն լսել, դաս լսել, լուր լսել և այլն)։ Սակայն այն գործածվում է նաև «հնազանդվել, մեկի առաժներին հետևել, ենթարկվել» իմաստով և այս դեպքում հանդես է գալիս որպես չեզոք սեռի բայ՝ պահանջելով հանգման խնդիր (լսել մեծերի խոսքին, լսել բանականության ձայնին և այլն)։ Աշխատել բայը պատկանում է չեզոք սեռին, սակայն իր մեկ իմաստով՝ «վատարկել», այն հանդես է գալիս որպես ներգործական սեռի բայ և ընդունում է ուղիղ խնդիր (փող աշխատել, հաց աշխատել և այլն)։ Ապրել բայը չեզոք սեռի է, սակայն իր՝ «կյանքի ընթացքում զգալ, կրել» իմաստով ներգործական է և պահանջում է ուղիղ խնդիր (վիշտ ապրել, ուրախությամբ ապրել, երջանիկ վայրկյաններ ապրել և այլն)։ Նայել-ը չեզոք սեռի բայ է և պահանջում է հանգման խոնդիր (նայել սարերին, նայել իրերին, նայել մեկին և այլն)։ Սակայն իր մի քանի իմաստներով՝ «քննել», «փորձել», «աչքի անցկացնել», «թերթել» և այլն, այն ներգործական է (զիրք նայել, զործը նայել, համը նայել, աշխատանքը նայել և այլն)։ Սպասել բայը հիմնական իմաստներով չեզոք սեռին է պատկանում և պահանջում է հանգման խնդիր (սպասել մեկի գալուն, սպասել ավտոբուսին, սպասել հրաժեշտի ժամին և այլն), սակայն իր «ակնկալել», «նախատեսել», «կարծել» իմաստներով այն ներգործական սեռի է (մեկից լավ բան սպասել, բարձր բերք սպասել և այլն)։

§ 416. Իհարկե, ոչ բոլոր դեպքերում է, որ բազմիմաստ բայերը՝ կապված բաղիմաստի փոփոխության հետ, փոխում են նաև իրենց քերականական-սեռային հատկանիշը՝ հանդես գալով մեկ որպես ներգործական սեռի, մեկ որպես չեզոք սեռի բայ։ Շատ բազմիմաստ բայեր իրենց քերականական բնույթով միասեռ են և հանդես են գալիս կա՛մ որպես ներգործական սեռի, կա՛մ որպես չեզոք սեռի բայ։ Այսպես՝ գրել, բերել. շարժել և այլ բազմաթիվ բազմիմաստ բայեր իրենց բոլոր իմաստներով ներգոր-

ժախան են, իսկ, ասենք, րեկնել, վազել, շողալ, զնալ և այլ բայեր, դարձյալ իրենց բոլոր իմաստներով շեղոք սեռի են:

§ 417. Երբեմն, հատկապես զեղարվեստական դրականության մեջ, մի շարք շեղոք բայեր, փոխաբերաբար գործածվելով՝ լուրդունում են ուղիղ խնդիր: Դա հատկապես նկատվում է բնության երևույթների, անշունչ առարկաների շեղավորման ժամանակ, երբ վերջիններիս վերագրվում են մարդկային հատկանիշներ: Օրինակ՝ երգ են կարկաչում աղբյուր ու վտակ (ՍԿ): Գութանն էր նոնչում հորովները հին (ՆՁ, Ձայն հայրենական): Հովր սև էր շրշում կամաց ծաղիկներին, թփիկներին (ՍԿ): Բերված օրինակներում կարկաչել, նոնչալ, շրշալ բայերը ուղիղ խնդիր են ընդունում, որովհետև գործածվել են «ասել», «պատմել» նշանակությամբ: Այս և նման դեպքերում բայերի փոխաբերական կիրառությունները եզակի, պատահական բնույթ են կրում և բնականաբար չեն ազդում նրանց հիմնական քերականական-սեռային ձևավորման վրա:

Երբեմն շեղոք սեռի բայերը ուղիղ խնդիր են առնում կա՛մ իրենց արմատը, կա՛մ համանիշ բառի արմատը: Այս երևույթը քերականագիտության մեջ կոչվում է գործողության ներքին խընդրառություն: Օրինակ՝ ...Իրենց կո՛կվր կո՛վել (ԴԴ, Վարդանանք) իսկ ալ՛եր դարձած գյուղական ալևոր... Ննչում էր անվերջ իր սև ճիճջը խոր (ԵՁ, Դանթեական առասպել): Ես ահավոր երգում երվեցա (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Քնած էի հողի փռ (Իս.): Նույն ձևով ասվում է պար պարել, լաց լացել և այլն:

Այս դեպքում ևս բայը, թեկուզ ժամանակավորապես, չի փոխում իր սեռային հատկանիշը և մնում է շեղոք սեռի:

§ 418. Լեզուն գտնվում է անընդհատ զարգացման և փոփոխության մեջ: Ժամանակի ընթացքում հատկապես մեծ փոփոխություն են կրում բառերի իմաստները: Բառերը կարող են ձեռք բերել կամ բուրրովին նոր իմաստներ՝ կորցնելով հները, կամ կարող են հին իմաստներին ղուգահեռ ձեռք բերել նոր իմաստներ: Բայերը, ևնթարկվելով այդպիսի փոփոխությունների, հաճախ փոխում են նաև իրենց որոշ քերականական հատկանիշները: Իմաստային տեղաշարժերի հետ միասին տեղաշարժեր են կատարվում նաև բայերի սեռային պատկանելության մեջ: Այսպես, օրինակ, նահանջել, աշակերտել, սատակել, բարախել, կանգնել, զաղթել, բարգավաճել, ապավինել և այլ բայեր զրաբարում ու-

նեցիկ են ներգործական սեռի նշանակություն (երբեմն զուգահեռաբար նաև շեղոք սեռի), սակայն լեզվի զարգացման ընթացքում՝ կապված բայիմաստի, բայի ցույց տված գործողության բնույթի փոփոխության հետ, փոխել են նաև իրենց սեռը՝ վերածվելով հիմնականում շեղոք սեռի բայերի։ Սա մի երևույթ է, որ գործում է նաև այժմ, ժամանակակից զրական հայերենի ներսում։ Ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրությունները, այժմ սեռային տեղաշարժեր կատարվում են հիմնականում շեղոք սեռ > ներգործական սեռ ուղղոթ թյամբ։ Եվ դա հասկանալի է։ Հայտնի է, որ կան բավական թվով շեղոք բայեր, որոնց ցույց տված գործողության կատարման համար պահանջվում է մի առարկա, օբյեկտ, որը քերականորեն վերացարկվում է ոչ թե որպես ուղիղ խնդիր, ինչպես ներգործական սեռի բայերի մոտ է, այլ որպես հանգման խնդիր։ Ահա այդ բայերի գործողության բնույթը հիմք է հանդիսացել, որ քերականական նմանակությամբ այս բայերի մի մասը ընդունի ոչ միայն հանգման խնդիր, այլ դրան զուգահեռ՝ նաև ուղիղ խնդիր, որ ի վերջո հանգեցնում է շեղոք սեռ > ներգործական սեռ սեռային տեղաշարժի։ Այսպես՝ հսկել, կարոտել, գրոհել, ունկնդրել, սպասարկել, ծափահարել և այլ բայեր, որոնք նախկինում պահանջում էին միայն տրական հոլովով անուղղակի խնդիր և հանդես էին գալիս որպես շեղոք սեռի բայեր, այժմ զուգահեռաբար ընդունում են նաև ուղիղ խնդիր՝ վերածվելով ներգործական սեռի բայերի։ Օրինակ՝ Բանակը հսկում էր Գարդմանա մուտֆին (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի)։ Հսկել եմ արթուն ես ձեր գործերին (ՀԹ), սակայն՝ Հսկել այգին (ՍԶ, Խրեմյանի)։ Երբեք էր հսկում գետնատարած երկարագիծ ուղիների (ԵԶ), Հսկել Բուր (ՀԵ) և այլն, կամ՝ Կարոտում էի իմ հայրենի ծովափն, մեր սրբազան ցորեն հացին (Իս.), Նա զգաց, որ այնքան կարոտել էր ծովին (ԴԴ, Վարդանանք)։ Կարոտել էր քո ոգին, օ՜ տառապած երգիչ, Մեր արևին ու հողին (ԵԶ), բայց՝ Կարոտում է Կաթավ գյուղի աղբյուրը (ԱԲ, Կյուրես), Կարոտում էի մեր հողն առակը, իմ սուրբ մորը (ԱԲ), Կարոտել իր ձեռքներին, Երկիրը, հայրենիքը, Իմ ցավագին աղոթքին ունկնդրիր ու երևա (ՎՏ), բայց՝ Գոնե այս անգամ կունկնդրեն մեր ձայնը (Ավանգ.) և այլն։

Այդ նույն ճանապարհով դիմավորել, ձեռնարկել, գերազան-

ցել, տիրել բայերը վերջնականապես փոխել են իրենց սևոր՝ վերածվելով ներգործական սևոի բայերի (ղիմավորել նոր տարին, ձեռնարկել շնորհակալ գործ, գերազանցել մեկի սպասելիքները, տիրել երկիրը և այլն)⁴³:

§ 419. Ժամանակակից հայերենում կան մի շարք բայեր, որոնք զրաբարում պատկանել են ե—ի զուգահեռ լծորդություններին՝ բնականաբար ունենալով և՛ ներգործական, և՛ չեզոք սևոների նշանակություն (Լրկարել||երկարիլ, մարել||մարիլ, խամրել||խամրիլ, խռովել||խռովիլ և այլն): Ի լծորդության վերագման հետևանքով այս բայերը այժմ հանդես են գալիս միայն մեկ ձևով՝ ե խոնարհմամբ, սակայն շարունակում են գործածվել և՛ որպես ներգործական սևոի բայեր, և՛ որպես չեզոք սևոի բայեր: Այս բայերի չեզոք սեռով կիրառությունը հատկապես տարածված է ժողովրդական-խոսակցական լեզվում. այսպես՝ իա կրակը մարեց. Ծա լույսը մարեցի և՛ Կրակն աստիճանաբար մարեց: Լույսը հանկարծ մարեց: Մեկի հանգիստը խռովել և՛ Նա խռովել է և այլն:

§ 420. Վերը թվարկված բոլոր դեպքերում, երբ միևնույն բայը առանց ձևաբանական փոփոխություն կրելու, հանդես է գալիս մերթ ներգործական սևոի, մերթ չեզոք սևոի հատկանիշներով, գործ ունենք բայական կրկնասեռության հետ, իսկ այդպիսի բայերը կոչվում են կրկնասեռ բայեր⁴⁴, Կրկնասեռ բայերը ժամանակակից հայերենում մեծ թիվ չեն կազմում, սակայն զըրանք բոլորն էլ խիստ գործածական են (հատկապես բանավոր խոսքում): Թվենք դրանցից մի քանիսը՝ սպասել, ապրել, լսել, աշխատել, նայել, խաճախել, վնասել, տեղալ, ճառագայթել, շնչել, ծափահարել, երկարել, խռովել, խամրել, մեղմել, մարել և այլն:

Կրկնասեռ են նաև վ սեռածանցն ունեցող այն բայերը, որոնք հավասարապես կիրառվում են և՛ կրավորական, և՛ չեզոք սևոների իմաստով (ազատվել, զլորվել, հուզվել, զինվել, փաթաթվել և այլն), ինչպես նաև չեզոք սևոի բայերից կերտված այն պատճառականները, որոնք կարող են լինել և՛ ներգործական, և՛ պատճառական սևոի (րադճախեցնել, վազեցնել, արագացնել և այլն):

⁴³ Տե՛ս Ա. Արաճապյան, նշվ. աշխ., էջ 681—702:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 702—722:

ԲԱՅԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐԸ

§ 421. Բայը ժամանակակից հայերենում խոսքի մեջ դրսեվորվում է երկու եղանակով՝ դիմավոր և անդեմ:

Դիմավոր են կոչվում բայի այն ձևերը, որոնք ունեն դեմքի, թվի, եղանակի, ժամանակի կարգեր և կադմում են խոնարհման հարացույցը: Այսպես՝ զնում եմ, զնացի, զնացեմ, զնամ, կզնտ, պիտի զնաս և այլն բայի դիմավոր ձևեր են, քանի որ նրանց հատուկ են դեմքի կարգը (1-ին, 2-րդ, 3-րդ դեմքեր), թվի կարգը (եզակի, յոգնակի), եղանակ (սահմանական, հրամայական, ենթադրական, ըղձական, հարկադրական) և ժամանակ (ներկա, անցյալ, ապագան):

Անդեմ են կոչվում բայի այն ձևերը, որոնց հատուկ չեն հիշյալ կարգերը: Այսպես՝ զնալ, զնամ, զնալիս, զնացել, զնացած, զնացող, զնալու ձևերը չունեն դեմք, թիվ, եղանակ և ժամանակ: Հենց այդ պատճառով էլ այս բայաձևերը կոչվում են անդեմ:

ԴԵՐԲԱՅՆԵՐ

§ 422. Բայի անդեմ ձևերը հայ քերականագիտության մեջ կոչվում են դերբայներ: Դերբայներին, ինչպես և բայի դիմավոր ձևերին, հատուկ են բայական հիմնական հատկանիշները՝ բայիմաստը, սեռը և խնդրառությունը, որի շնորհիվ նրանք մտնում են բայ խոսքի մասի մեջ: Այսպես՝ երբ ասում ենք տեսնելու, տեսած, տեսնամ, խմելու, խմող, խմած, կարդացել, կարդալու, կարդացած և այլն, առաջին հերթին ընկալում ենք այս բայաձևերի բայիմաստը, այն, որ նրանք ցույց են տալիս որոշակի գործողություն: Դրա հետ մեկտեղ ընկալվում է նրանց սեռը (տվյալ դեպքում՝ ներգործական—տեսնելու մեկին, ջուր խմող, գիրք կարդալիս և այլն) և խնդրառությունը (տեսնելու այսօր, փողոցում, աղբյուրից բաժակով խմող, ղանդաղ կարդալիս և այլն):

§ 423. Հայտնի է, որ բայը ցույց է տալիս գործողությունը իր ընթացքի մեջ, այսինքն՝ բայը չի արտահայտած իմաստով անխզելիորեն կապված է ժամանակի հետ, ցույց է տալիս գործողությունը ժամանակի մեջ, Սակայն ժամանակը բայի դերբայական և եղանակային ձևերում դրսևորվում է տարբեր ձևով: Ի՞նչ

եղանակային ձևերում ժամանակը գտնում է իր կոնկրետ, որոշակի դրսևորումը, այսինքն՝ եղանակային ձևերը ցույց են տալիս գործողությունը որոշակի ժամանակահատվածում, ապա դերբայական ձևերում ժամանակը դրսևորվում է միայն ընդհանուր-անորոշ ձևով, որպես գործողության ընդհանուր վիճակ: Այսպես՝ զբոսն եմ ձեր ցույց է տալիս խոսելու պահին կատարվող, ընթացքի մեջ գտնվող որոշակի գործողություն, իսկ զբոսն զերբայը գուրկ է այդ որոշակիությունից, ցույց է տալիս ընդհանրապես ընթացքի մեջ գտնվող գործողության ընդհանուր զաղափար՝ առանց կոնկրետացնելու այդ գործողությունը որևէ ժամանակահատվածի մեջ:

Այսպիսով, բայի անդեմ ձևերը խմբավորվո՞ւմ, միավորվո՞ւմ են դերբայ ընդհանուր խմբի մեջ նաև իրենց դերբայական ուրույն իմաստով, այն է՝ ցույց են տալիս գործողության կամ եղելության ընթացքի դրսևորման բնույթը, գործողության կամ եղելության ընթացքային վիճակը. մի բան, որ տարբեր դերբայների մոտ տարբեր ձևով և տարբեր շափով է արտահայտվում:

Ընդհանրապես գործողությունը, ինչպիսին էլ որ այն լինի, կարող է վերաբերել միայն երեք ժամանակահատվածների՝ ներկա, անցյալ և ապառնի: Դրան համապատասխան՝ դերբայների ցույց տված վիճակը ևս կարող է լինել հիմնականում երեքը՝ շարունակվող, ընթացքի մեջ գտնվող, կատարելի և կատարված, ըստ որո՞ւմ, ինչպես ասվեց, դերբայների մեջ այդ վիճակները ներկայանում են ընդհանուր-անորոշ ձևով: Այսպես՝ երբ ասում ենք զբոսն, կարդում, ընկալում ենք շարունակվող, ընթացքի մեջ գտնվող գործողության ընդհանուր վիճակ, զբոսն, կարդալու կամ գրի, կարդա դերբայները ցույց են տալիս այնպիսի վիճակ, երբ գործողությունը դիտվում է իբրև կատարելի, իսկ գրել. կարդացել դերբայները դրսևորո՞ւմ են կատարված-ավարտված գործողության վիճակ: Գրած, կարդացած ձևերը ևս ցույց են տալիս կատարված-ավարտված գործողություն, բայց այն այս դեպքում հանդես է գալիս ոչ թե որպես բուն գործողության, այլ տվյալ գործողությունը կատարած առարկայի վիճակ և այլն:

§ 424. Ըստ ձևաբանական և իմաստային հատկանիշների ժամանակակից գրական հայերենում տարբերակվում են 8 դեր-

բայներ՝ անուրջ, հաճախատար, Ենթակայական, զուգընթացա-
կան, անկատար, ապառնի, վաղակատար և ժխտական: Ահա այդ
դերբայները.

անուրջ դերբայ	զրել, կարգալ
հաճախատար դերբայ	զրած, կարգացած
Ենթակայական դերբայ	զրող, կարգացող
զուգընթացական դերբայ	զրելիս, կարգալիս
անկատար դերբայ	զրում, կարգում
ապառնի դերբայ	զրելու, կարգալու (զրելիք, կարգալիք)
վաղակատար դերբայ	զրել, կարգացել
ժխտական դերբայ	զրի, կարգա

Ժամանակակից հայերենի բոլոր բայերը ունեն դերբայական
այս ձևերը: Բացառություն են կազմում միայն գալ, լալ, տալ բա-
յերը, որոնք չունեն անկատար դերբայի ձևերը, և մի շարք պա-
կասավոր բայեր՝ եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ, որոնք չունեն դերբա-
յական ձևեր:

§ 425. Ըստ իրենց իմաստային առանձնահատկությունների,
ժամանակակից հայերենի դերբայները բաժանվում են երկու
խմբի.

1. Դերբայներ, որոնք ցույց են տալիս բուն գործողության
ընթացքային վիճակը վերը նշված ժամանակահատվածների նը-
կատմամբ, այսինքն՝ դերբայներ, որոնք ցույց են տալիս կատա-
րելի, կատարվող և կատարված գործողության ընդհանուր-անո-
րոշ վիճակ. զրանք են՝ անկատար, ապառնի և վաղակատար դեր-
բայները (կարդում, կարդալու, կարդացել), մասամբ նաև ժխտա-
կան դերբայը, որն ունի կատարելի գործողության խիստ անորոշ
իմաստ (զրի):

2. Դերբայներ, որոնք ցույց են տալիս ոչ թե բուն գործո-
ղության ընթացքային վիճակը, այլ զրա հետ որպես խնդիր կամ
ենթակա առնչվող առարկայի՝ տվյալ գործողությունը կատարելու,
կատարած կամ կատարելիս լինելու վիճակը: Այդ դերբայներն են
հաճախատար, Ենթակայական և զուգընթացական, ինչպես
նաև ապառնի դերբայի երկրորդ տարբերակը (զրած, զրող, զրե-
լիս, զրելիք): Այսպես՝ երբ ասում ենք զրած, ընկալո՞ւմ ենք ոչ թե

բուն գործողության կատարված լինելու գաղափարը, այլ նրա հետ անմիջապես զուգորդվում է մի առարկա, որը կատարել է այդ գործողությունը (գրած մառդ, գրած նամակ), այսինքն՝ զրեւած ձեւը ցույց է տալիս գործողության հետ առնչվող առարկայի վիճակը: Նույն ձեւով՝ ենթակայական դերբայը ցույց է տալիս որեւէ առարկայի՝ տվյալ գործողության կատարման ընթացքի մեջ լինելու վիճակը (զրող մառդ), զուգընթացական դերբայը՝ առարկայի տվյալ գործողության կատարման վիճակի մեջ լինելը մեկ այլ գործողության կատարմանը զուգընթաց (հոգնելիս նստել), իսկ ապառնի դերբայի երկրորդ տարբերակը՝ կատարելի գործողության հետ որպես խնդիր կապված առարկայի վիճակը (գրելի՛ նամակ):

Մանր. — է. Աղայանը առաջին խմբի դերբայները կոչում է կերպային դերբայներ, իսկ երկրորդ խմբի դերբայները՝ վիճակային⁴⁵:

Գործողության ընթացքային վիճակ կամ ժամանակային հաջորդականություն ցույց տալու առումով կա որոշակի համապատասխանություն դերբայական հիշյալ խմբերի միջև: Այսպես՝

Դերբայներ	Կատարված	Կատարվող	Կատարելի
1-ին խումբ	գրել, կարդացել	գրում, կարդում	գրելու, կարդալու գրի, կարգա
2-րդ խումբ	գրած, կարդացած	գրելիս, կարդալիս գրող, կարդացող	գրելիք, կարդալիք

§ 426. Ըստ իրենց կիրառական առանձնահատկությունների ևս ժամանակակից հայերենի դերբայները բաժանվում են երկու խմբի՝ ինքնուրույն կիրառություն ունեցող կամ բուն դերբայներ և ինքնուրույն կիրառություն չունեցող դերբայներ:

1. Ինքնուրույն կիրառություն ունեցող դերբայները հինգն են՝ անօրոջ, հաբակատաւ, ենթակայական, զուգընթացական և ապառնի դերբայի երկուսը տարբերակը: Այս դերբայների ընդհանուր կի-

⁴⁵ է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 345:

բառական առանձնահատկությունն այն է, որ խոսքի մեջ հանդես են գալիս որպես նախադասության անկախ անդամներ, այսինքն՝ ունեն ինքնուրույն շարահյուսական արժեք։ Ունենալով բայական հիմնական հատկանիշները, այս դերբայները խոսքի մեջ հանդես են գալիս գոյականական, ածականական և մակբայական կիրառություններով։ Մի բան, որ բխում է նրանց իմաստային առանձնահատկություններից, ինչպես ասվել է, այս դերբայներից չորսը՝ հարակատարը, ենթակայականը, զուգընթացականը և 2-րդ ապառնին ցույց են տալիս առարկայի վիճակը, հետևաբար կարող են ունենալ ածականական և մակբայական կիրառություն, իսկ անորոշ դերբայի՝ գործողության անվանում լինելը հնարավորություն է տալիս նրան հանդես գալու գոյականական բոլոր կիրառություններով, Ածականական կիրառություն ունեցող դերբայներն էլ իրենց հերթին կարող են կիրառվել գոյականաբար (նստած մաղղը—նստածը, գրող աշակերտը—գրողը)։ Այս դերբայների մյուս ընդհանուր հատկանիշն այն է, որ չեն մասնակցում բայերի հիմնական ժամանակների կազմությանը։ Սրանցից միայն երկուսը՝ հարակատարը և զուգընթացականը մասնակցում են երկրորդական վերլուծական ժամանակների կազմությանը (գրելիս եմ լինում, գրած կլինեմ և այլն)։

§ 427. Որպես ինքնուրույն բառական միավորներ գործածվելու առանձնահատկությունից է բխում այս դերբայների նաև այն հատկանիշը, որ սրանք, բացառյալ զուգընթացականը և 2-րդ ապառնին, ունեն նաև բառակազմական արժեք։ Նրանցից ածանցման կամ բառաբարդման միջոցով կարող են կերտվել նոր բառեր (հոգնածություն, խոսողական, լսողություն, շշմածություն, գրելածև և այլն)։

2. *Ինքնուրույն կիրառություն չունեցող դերբայները* ժամանակակից հայերենում չորսն են՝ անկատար, ապառնի, վաղակատար և ժխտական։ Այս դերբայները, բացի իրենց իմաստային ընդհանրությունից, ունեն նաև այն ընդհանուր առանձնահատկությունը, որ խոսքի մեջ ինքնուրույն կիրառություն չունեն, չունեն ինքնուրույն շարահյուսական արժեք։ Դա ևս բխում է այս դերբայների իմաստային ընդհանուր առանձնահատկությունից, ինչպես ասվել է, այս դերբայները ցույց են տալիս բուն գործողության ընթացքի կատարելի, կատարվող, կատարված կերպային ընդ-

հանուր-անորոշ վիճակ, որը կոնկրետանում է միայն օժանդակ բայի հարադրությամբ: Այսպիսով՝ այս դերբայների արժեքը միայն ձևաբանական է, այսինքն՝ սրանք հանդես են գալիս միայն բայերի Լեղանակային կամ դիմավոր ձևերի կազմության մեջ՝ օժանդակ բայի հարադրությամբ կազմելով վերլուծական ժամանակներ (գրում եմ, գրում էի, գրելու ևմ, գրելու էի, գրել եմ, գրել էի, չեմ գրի, չի գրի):

Այդ է պատճառը, որ այս դերբայների անջատումը բայի եղանակային ձևերից և նրանց դերբայ համարելը քերականագիտության մեջ կատարվում է միայն պայմանականորեն՝ բայական համակարգը ավելի ամբողջական ու համակոշմանիորեն սումանասիրելու համար⁴⁷:

**ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ
ԿԱՄ ԲՈՒՆ ԴԵՐԲԱՅՆԵՐ**

ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԲԱՅ

§ 428. Անորոշ դերբայը ցույց է տալիս գործողությունը կամ եղելությունը անորոշ վիճակում, ամենարնդհանուր ձևով: Այդ է պատճառը, որ այն համարվում է բայի ուղիղ, ելակետային ձևը՝ սկզբնաձևը: Անորոշ դերբայը միաժամանակ համարվում է դործողության կամ եղելության անվանումը և բայական համակարգում ունի նույն արժեքը, ինչ ուղղական հոլովը գոյականների համար: Օրինակ, ասել, լսել, վազել, մոտենալ, ունենալ, հաճախել, սովորել, մտածել և այլ բայաձևերը անվանում են գործողությունը ամենարնդհանուր ձևով և համարվում են այդ բայերի ուղիղ ձևերը:

Մյուս դերբայների նման՝ անորոշ դերբայը ևս ցույց է տալիս գործողության կամ եղելության զրոսեորման վիճակ, որը տվյալ դեպքում անորոշ վիճակն է, դրանով էլ այն բռնում է իր ուրույն տեղը դերբայական համակարգում:

§ 429. Անորոշ դերբայը ժամանակակից հայերենում կազմավորվում է ել կամ ալ մասնիկների օգնությամբ, որոնք ավելա-

⁴⁷ Դերբայների ինքնուրույն կիրառություն չպետք է համարել վերլուծական ժամանակների՝ զեղչված օժանդակ բայով կիրառությունները, ինչպես՝ Հոսում էր փոփրուն վտակն արծաթի, Արևը խաղում պայծառ կապույտում (ՀԹ):

նո՞ւմ են բայերի ներկայի հիմքի վրա: Օրինակ՝ վազ + ել, քն + ել, ուտ + ել, մոտեն + ալ, ունեն + ալ, լավան + ալ, փախչ + ել, փախցրն + ել, ընկ + նել և այլն: Դերբայական բուն մասնիկը լ-ն է, իսկ ե-ն և ա-ն խոնարհիչներ են, որոնցով որոշվում է բայերի խոնարհման բնույթը: Վերջիններս այնպես են ձուլվել դերբայական լ մասնիկին, որ այժմ ընդունված է անորոշ դերբայի մասնիկները համարել ել-ը և ալ-ը:

Ի տարբերություն մյուս դերբայական վերջավորությունների, անորոշ դերբայի ել և ալ մասնիկները ունեն Լրկակի գեր: Մի կողմից նրանց արժեքը քերականական է, որովհետև բայական համակարգում տարբերակում են անորոշ դերբայը մյոս բայածևերից (գրել, գրած, գրող, գրեմ, գրեցի, գրելու և այլն), մյուս կողմից նրանք հանդես են գալիս բառակազմական արժեքով, քանի որ այլ խոսքի մասերից կերտում են բայեր. այսպես՝ ծուխ-ծխել, ծխալ, դեղիլն—դեղնել, կաւմիւր—կաւմւրել, կաղ—կաղալ, լավ—լավանալ, ուժեղ—ուժեղանալ և այլն (§ 315, 316):

Քանի որ անորոշ դերբայը բայի սկզբնաձևն է, այդ պատճառով նրանում երևան են գալիս բոլոր բայածանցները (փախչել, ընկնել, մոտենալ, ունենալ, գեղեցկանալ, ուժեղանալ, թռչկոտել, կտրատել, մոտեցնել, ուռճացնել, սիրվել, գլորվել և այլն):

§ 430. Անորոշը պատկանում է այն դերբայների թվին, որոնք չեն մասնակցում եղանակային ձևերի կազմությանը: Լինելով գործողության կամ եղելության անվանումը՝ այն խոսքի մեջ ունի ինքնուրույն կիրառություն և կարող է հանդես գալ տարբեր պաշտոններով՝ ենթակայի, գոյականի լրացումների, խնդիրների, պարագաների, ինչպես նաև ստորոգելիական վերադրի: Նրանով կարող են ձևավորվել նաև միակազմ անդամ նախադասություններ: Ահա օրինակներ՝ Դեռ մի րոպե առաջ էր, որ նա որոշել էր վուրձել ապրել գյուղացիների հետ (Մուր., Առաքյալը): Այսօր քննվում էր այն կարևոր հարցը, թե նրանցից ո՞րը ինչպե՞ս պիտի գործնե կյանքի ասպարեզը մտնելուց հետո (ն. տ.): Ծանր ու ահալի էր միայն սպանվելու միտքը (ՀՔ, Մեծ տան գալակաները): Եվ նա այդտեղ էլ որոշեց այդ մասին անմիջապես շասել ընկերուհուն (Ա. Սեկ., Ոսկե վաղերի մեջ): Ապրելու կեսն էլ պատվով մեռնելն է (ՊՄ): Ա՜յ թե ճանաչել, Ա՜յ թե իմանալ ընդերքն ու հողը (ն. տ.):

§ 431. Անորոշ դերբայն ունի այն յուրահատկությունը, որ նախադասության մեջ ինքնուրույն կիրառություն ունենալով և հանդես գալով տարբեր պաշտոններով՝ ենթարկվում է ձևաբանական փոփոխության՝ հոլովվում է:

Անորոշ դերբայի հոլովումը չի կարելի համարել փոխանվանական հետևյալ պատճառներով: Մյուս խոթքի մասերը, ինչպես նաև մյուս դերբայները փոխանվանաբար գործածվելիս՝ իրենց մեջ ներառում են նաև այն առարկայի հասկացությունը, որին վերագրվում է սովյալ խոթքի մասով դրսևորված իմաստը (մեծ մասամբ հատկանիշը), Այսպես՝ երբ ասում ենք լավը, հասկանում ենք լավ առարկան (աշակերտը, դիրքը և այլն), երեւը՝ երեք հոգին (մատիտը), քնածը՝ քնած մարդը (երեխան), թռչողը՝ թռչող թռչունը (ինքնաթիռը) և այլն: Այնինչ անորոշ դերբայը որոշյալ առումով գործածվելիս և հոլովվելիս ևս շարունակում է դրսևորել միայն գործողության կամ եղելության գաղափար՝ անկախ այն կատարողից կամ եղելության՝ դրույթյան մեջ լինողից՝ մնալով դարձյալ գործողության կամ եղելության անվանումը: Այսպես՝ զբերը նշանակում է գրելու գործողությունը, վազելը՝ վազելու գործողությունը, քնելը՝ քնելու գործողությունը և այլն: Այդ է պատճառը, որ ի տարբերություն փոխանվանական հոլովման, անորոշ դերբայը հոլովվում է և՛ անորոշ, և՛ որոշյալ առումներով, ինչպես նաև միայն եզակի թվով (հայտնի է, որ փոխանվանական հոլովումը կատարվում է որոշյալ առումով և եզակի ու հոգնակի թվերով): Անորոշ դերբայի հոլովումը տարբերվում է փոխանվանական հոլովումից նաև նրանով, որ այն ենթարկվում է ու հոլովման:

Բերենք անորոշ դերբայի հոլովման պատկերը:

որոշյալ առում		անորոշ առում
ուղղ.	} վազել, դողալ	վազելը, դողալը
հայց.		
սեռ.	} վազելու, դողալու	վազելու, դողալու
տրակ.		
բաց.	վազելուց, դողալուց	վազելուց, դողալուց
գործ.	վազելով, դողալով	վազելով, դողալով
ներգ.	— —	— —

§ 432. Անորոշ դերբայը ժամանակակից գրական հայերենում ներգոյական հոլովաձև չունի: Ներգոյականի իմաստն արտահայտելու համար սովորաբար գործածվում է սեռական հոլովաձևը մեջ կապի հետ (գրելու մեջ, խոսելու մեջ, արտասանելու մեջ, սովորելու մեջ և այլն), Սակայն ժողովրդական-խոսակցական լեզվում տարածված է և այնտեղից երբեմն մուտք է գործում գեղարվեստական գրականության լեզվի մեջ ներգոյականի ում-ով հոլովաձևը, ինչպես՝ *Ծա շատ ծույլ եմ նամակներ գրելում (ՆԴ, Զագունյան)*, Վարելում մի հատ է, Ցանելում մի հատ է, Հնձելում նմանը չունի (ՀՍ): Մի նստելում յոթ հաց կուտեր (ԱԲ, Կյորես):

§ 433. Բացի որոշիչ հոգից, անորոշ դերբայը կարող է ընդունել նաև ցուցա-ստացական հոգեր: Օրինակ՝ *գալս—իմ գալը, գալի—քո գալը, գալը—նրա գալը*: Այս դիպքում այն հաճախ (հատկապես ժողովրդական-խոսակցական լեզվում) գործածվում է նաև հոգնակի թվով. *գալներս, գալներդ, գալները, կամ՝ գնալներս, գնալներդ, գնալները*: Սակայն այստեղ հոգնակի թիվը վերաբերում է ոչ թե բային, այլ հոգին: Գալներս նշանակում է մեր գալը, գալներդ՝ ձեր գալը, գալները՝ նրանց գալը և այլն:

§ 434. Անորոշ դերբայի ձևաբանական առանձնահատկությունների մասին խոսելիս անհրաժեշտ է նաև նշել, որ այն տալ բայի հարադրությամբ և նրա հետ միասին հանդես գալով որպես մեկ բառական միավոր՝ ներգործական և շեղոք սեռի բայերից կերտում է պատճառական սեռի բայեր (գրել տալ, խմել տալ, վազել տալ, ջարդել տալ և այլն):

ՀԱՐԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅ

§ 435. Հարակատար դերբայը ցույց է տալիս անցյալում ըսկրված, կատարված, բայց հարատևող հետևանքով գործողության ընդհանուր գաղափար: Օրինակ՝ *Բնած, նստած, կանգնած, զնացած և այլ դերբայները ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որ կատարվել է անցյալում, բայց որի հետևանքը հարատևում է*: Հարակատար դերբայն ունի այն առանձնահատկությունը, որ ցույց է տալիս գործողության հետ կապված առարկայի՝ տվյալ գործողությունը կատարած լինելու և այդ գործողության հետևանքը իր վրա կրելու վիճակի մեջ գտնվելը. *այսպես՝*

Լրբ ասո մ էնք՝ կանգնած մարդ կամ հոգնած մարդ, ընկալում ենք մարդ առարկայի վիճակը տվյալ գործողությունների հարաբերակցությամբ (մարդ, որը անցյալում կանգնել կամ հոգնել է և շարունակում է այդ վիճակում մնալ): Այս խմաստով նրանք մոտենում են առարկայի հատկանիշը ցույց տվող բառերին՝ ածականներին, սակայն դրանք ածական համարել չի կարելի, որովհետև ունեն բային հատուկ հիմնական հատկանիշները՝ բայիմաստ, սեռ և խնդրառություն:

§ 436. Հարակատար դերբայը կաղմվում է ած դերբայական մասնիկով, որը դրվում է ե խոնարհման պարզ բայերի, կրավորական և բազմապատկական բայերի ներկայի հիմքի վրա, իսկ ա խոնարհման բոլոր բայերի և ն, շ, ցն ածանցն ունեցող բայերի անցյալի հիմքի վրա: Օրինակ՝ վազել—վազ+ած, քնել—քն+ած, նստել—նստ+ած, խմել—խմ+ած, կտրատել—կտրատ+ած, լրվացվել—լվացվ+ած, մոլորվել—մոլորվ+ած և աղալ—աղաց+ած, կարդալ—կարդաց+ած, թուլանալ—թուլաց+ած, մոտենալ—մոտենց+ած, հագնել—հագնեց+ած, տեսնել—տես+ած, ընկնել—ընկ+ած, թռչել—թռ+ած, կաշել—կաշ+ած, կպցնել—կպցր+ած և այլն:

§ 437. Հարակատար դերբայի դերը հիմնականում շարահյուսական է: Խոսքի մեջ այն ինքնուրույն կիրառություն ունի. հանդես է գալիս և՛ որոշչի պաշտոնով՝ ցույց տալով որևէ առարկայի վիճակը, ինչ դրություն մեջ լինելը, և՛ ձևի պարագայի պաշտոնով՝ ցույց տալով, թե ենթական ինչ վիճակով, ինչ դրության մեջ է կատարում գործողությունը: Օրինակ՝ Այդ վայրկյանից սկսեցին սպասել նաև հենց նոր գնացած զինվորների վերադարձին (ՍԶ, Պապ թագավոր): Արթնանում է գիշերվա քնից զվաքացած քաղաքը (Վի, Մեզ մոտ հարավում): Անցավ սրտից նա քո այս պայքարի ժամին, որպես երթի ելած ցասման թափոր (ԵԶ): Դեռ նոր հանդիպած՝ մենք բաժանվեցինք, Իրար նոր զառած կորցրինք իրար (ՊՍ):

§ 438. Հարակատար դերբայը գործածվում է նաև փոխանվանաբար՝ արտահայտելով նաև այն առարկայի զուգափարը, որը գտնվում է տվյալ գործողության կամ եղելության կատարման վիճակում: Օրինակ՝ Բնածր—քնած մարդը, կանգնածները—կանդնած երեխաները, զրածր—զրած նամակը և այլն: Փոխանվանա-

բար գործածվելիս՝ հարակատար դերբայը հոլովվում է ի հոլովմամբ և նախադասության մեջ կարող է հանդես գալ գոյականին հատուկ բոլոր պաշտոններով:

Մանր.— Որոշչային կիրառության հետևանքով որոշ բայերի հարակատար դերբայները վեր են ածվում ածականների. ինչպես՝ կառդացած (մարդ), հասած (աղջիկ), ճնխած (բնավորություն), խմած (մարդ) և այլն: Իսկ մի շարք դերբայներ, փոխանվանական կիրառության հետևանքով վեր են ածվել գոյականների, ինչպես՝ սիրած. նշանած և այլն:

§ 439. XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին հարակատար դերբայը ունեցել է նաև ձևաբանական դեր՝ օժանդակ բայի հետ կազմելով սահմանական եղանակի հարակատար ժամանակը, որը ցույց էր տալիս անցյալում կատարված, ավարտված գործողություն: Օրինակ՝ Հագած էր ուտերը խոնացած գեղնագույն ամառվա վերարկու, որի ամենավերի կոճակն էր միայն զցված (նժ): Գրելու մեջ, մանավանդ, ետ էին մնացած բոլորը (Մուր.): Ընկեր-տղերք սեզի վրա ուրախ սեղան են նստած (Իս.): Ժամանակային այս իմաստն արտահայտելու համար այժմ գործածվում է վաղակատար ժամանակը: Այժմ ճիշտ և օրինալուփական է գործածել հազել էր. ետ էին մնացել. նստել են ձևերը: Իհարկե, ժամանակակից հայերենում այժմ էլ խիստ տարածված է հարակատար դերբայի կիրառությունը օժանդակ բայի հարադրությամբ, սակայն այն հիմնականում կորցրել է իր ժամանակային արժեքը և վեր է ածվել բաղադրյալ ստորոգյալի Քանի որ հարակատար դերբայը ցույց է տալիս գործողության հետ որպես խնդիր կամ ենթակա կապված առարկայի հատկանիշը, հետևաբար նրա և օժանդակ բայի կապակցությունները, որոնք այժմ ցույց են տալիս առարկայի՝ որևէ հարատևող հետևանքով գործողություն կատարած լինելու և այդ հետևանքը իր վրա կրելու վիճակի մեջ լինելը, պետք է դիտել հիմնականում որպես բաղադրյալ ստորոգյալներ. ճիշտ այնպես, ինչպես բաղադրյալ ռստորոգյալ են համարվում ենթակայական դերբայի և օժանդակ բայի կապակցությունները, Այսպես՝ Հնիքարացած է ամեն բան (Իս.), կամ Մթնած ու լուռ է գյուղացու հյուրը (ՀԹ): Բերված օրինակներում հեփաբացած է և մթնած է բաղադրյալ ստորոգյալ

ներ են, որտեղ հարակատար դերբայը ցույց է տալիս այն վիճակը, դրությունը, որի մեջ գտնվում է ենթական:

§ 440. Վիճակ, դրություն ցույց տվող մի շարք շեղոթ սեռի բայերի, ինչպես նաև կրավորական սեռի բայերի հարակատար դերբայների միացությունները օժանդակ բայի հետ պահպանել են հարակատար ներկա և անցյալ ժամանակների իմաստ, այսինքն՝ ցույց են տալիս անցյալում սկսված և ներկայում հարատևող և կամ մեկ անցյալ ժամանակի համեմատությամբ սկսված և հարատևած գործողության իմաստ: Օրինակ՝ Քնած է արդեն հովտի մեջ գյուղը (ՀԹ): Ահա կանգնած է իմ առաջ մեր բազմահոգ գյուղացին (ՀԹ): Պատից պատ վառված էր մի շատ ընդարձակ գորգ (ՆԴ, Սպանված աղավնի):

§ 441. Հարակատար դերբայի՝ վիճակ ցույց տալու առանձնահատկությունից է բխում նաև այն, որ հաճախ ներգործական սեռի բայերի հարակատար դերբայը, առանց կրավորական ածանցման ենթարկվելու, ունենում է կրավորական սեռի իմաստ: Օրինակ՝ գրած նամակ, ուղարկած գիրք, ջարդած մատիտ և այլ կապակցություններում գրած, ուղարկած, ջարդած և այլ ձևերը ներգործական իմաստի հետ զուգահեռ հավասարապես ունեն կրավորական նշանակություն (նամակ, որ գրել են և նամակ, որ գրվել է. գիրք, որ ուղարկել են և գիրք, որ ուղարկվել է, մատիտ, որ ջարդել են և մատիտ, որ ջարդվել է և այլն):

§ 442. Բայերի խոնարհման համակարգում հարակատար դերբայը մասնակցում է երկրորդական բաղադրյալ ժամանակների կազմությանը. այսպես՝ գրած կլինեմ, խմած կլինեմ, գնացած եմ լինելու, կարդացած պետք է լինի և այլն (տե՛ս § 502—506):

ԵՆԹԱԿԱՑԱԿԱՆ ԴԵՐԲԱՅ

§ 443. Ինքնորոշյալ կիրառություն ունեցող դերբայների թվին է պատկանում նաև ենթակայական դերբայը: Այն ցույց է տալիս առարկայի՝ որևէ գործողության կատարման, եղելության՝ դրության մեջ ընկելու կամ որևէ գործողություն իր վրա կրելու վիճակը, ինչպես նաև տվյալ գործողությունը կատարելու, եղելության՝ դրության մեջ լինելու, գործողությունն իր վրա կրելու ունակություն ունենալը: Օրինակ, վազող երեխա, գրող աշակերտ.

ծիծաղող աղջիկ, ջարդվող առարկա և այլն նշանակում են երեխա, որ վազում է. աշակերտ, որ գրում է. աղջիկ, որ ծիծաղում է. առարկա, որ ջարդվում է կամ՝ հրեխա, որ կարող է վազել. աշակերտ, որ կարող է գրել. աղջիկ, որ կարող է ծիծաղել. առարկա, որ կարող է ջարդվել և այլն:

Մանր.— Առարկայի վիճակային նման հատկանիշ են արտահայտում նաև իշ. ուն, ան ածանցն ունեցող ածականներն ու դոյականները, ինչպես՝ նկարիչ (նա, որ նկարում է), շարժուն (այն, որ շարժվում է, կարող է շարժվել), նվնվան (նա, որ նվնրվում է), սահուն, խոսուն և այլն: Սակայն սրանք որակապես տարբերվում են ենթակայական դերբայից, որովհետև ցույց են տալիս հարաբերականորեն կայուն հատկանիշ կամ այդ հատկանիշն ունեցող առարկա, այնինչ ենթակայական դերբայը ցույց է տալիս առարկայի փոփոխվող, շարժման մեջ եղող հատկանիշը, որպես գործողություն կամ եղելություն և այդ իսկ պատճառով ունի բալական բոլոր հիմնական հատկանիշները՝ բայիմաստը, սեռը, խնդրառությունը, դործողությունն ընթացքային վիճակը (մի բան. որը բացակայում է վերը ընկած ածականների և դոյականների մեջ: Օրինակ, երբ ասում ենք՝ գրող, հարց է առաջանում՝ ի՞նչ գրող (ներդործական սեռ), որտե՞ղ գրող, ինչպե՞ս գրող, ո՞ւմ գրող և այլն (խնդրառություն), կամ գրվող՝ ո՞ւմ կողմից գրվող, վա՞զող՝ որտեղով, դեպի ո՞ւր և այլն, այնինչ նույնպիսի իմաստ արտահայտող ածականներն ու դոյականները այդպիսի խնդրառություն և սեռային այդպիսի հարաբերություն ունենալ չեն կարող (հնարավոր չէ ասել սիրտ հուզիչ, տուն նկարիչ և այլն):

§ 444. Ենթակայական դերբայական ձև կարող են ունենալ ժամանակակից հայերենի բոլոր բայերը՝ առանց սեռային սահմանափակումների: Ըստ որում, այն պահում է տվյալ բայի բոլոր հատկանիշները (բայիմաստի, սեռային, խնդրառական): Հատկանշական է այն, որ ներգործական սեռի բոլոր բայերի ենթակայական դերբայը, առանց բացառության, արտահայտում է միայն ներգործական սեռի իմաստ, ի տարբերություն հարակատար դերբայի, որի ներգործականը արտահայտում է նաև կրավորական սեռի ի-

մաստ: Այսպես՝ գրող, կարդացող, սովորող բոլոր դեպքերում և կիրառություններում ունեն ներգործական սեռ, իսկ գրած, կարդացած, սովորած կարող են ունենալ և՛ ներգործական, և՛ կրավորական սեռի նշանակություն (հմմտ. գրած նամակ—նամակ գրած մարդ, կարդացած գիրք—գիրք կարդացած մարդ և այլն):

§ 445. Ենթակայական դերբայը ժամանակակից հայերենում կազմվում է ող դերբայական մասնիկով, որը դրվում է և խոնարհման բայերի ներկայի հիմքի, իսկ ա խոնարհման բայերի անցյալի հիմքի վրա, Օրինակներ՝ ե խոնարհում— վազել—վազ+ող, թռչել—թռչ+ող, խմել—խմ+ող, ուտել—ուտ+ող, իջնել—իջն+ող, ընդունել—ընդուն+ող, իջեցնել—իջեցն+ող, վազեցնել—վազեցն+ող, կարդացվել—կարդացվ+ող և այլն. ա խոնարհում— կարդալ—կարդաց+ող, ժպտալ—ժպտաց+ող, աղալ—աղաց+ող, լվանալ—լվաց+ող, մոտենալ—մոտեց+ող, իմանալ—իմաց+ող, հեռանալ—հեռաց+ող, մեծանալ—մեծաց+ող, կաղալ—կաղաց+ող և այլն:

§ 446. Այն բայերը, որոնք ունեն ե և ա խոնարհման զուգահեռ ձևեր, կազմության պոզահեռություն ունեն նաև ենթակայական դերբայում՝ մեղմել—մեղմ+ող. մեղմանալ—մեղմաց+ող, ծխել—ծխ+ող, ծխալ—ծխաց+ող և այլն, որի շնորհիվ իմաստային և սեռային տարբերությունները պահպանվում են նաև այս ձևվերում: Ա խոնարհման պատկանող տալ բայը, որն ունի անցյալի երկու հիմք, ենթակայական դերբայը, հարակատարի նման, կազմում է անցոյական հիմքից՝ տալ—տուլ—տվող: Ենթակայական դերբայի կազմության օրինաչափությունից շեղվում է միայն լինել բայը, որն ունի ենթակայական դերբայի երկու ձև՝ լինող և եղող:

§ 447. Ենթակայական դերբայը խոսքի մեջ ունի ինքնուրույն գործածություն, այսինքն՝ նրա դերը շարահյուսական է: Այն հանդես է գալիս որպես որոշիչ, իսկ փոխանվանաբար գործածվելով՝ կարող է հանդես գալ գոյականին հատուկ բոլոր պաշտոններով: Բերենք օրինակներ՝ ներքևում, լայն բացվող ձորի մեջ, անծանոթը տեսնում է մի խումբ մարդկանց (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Այնտեղ մահճակալի շուրջը հավաքվել էին մեռեաղի ընտանիքի անդամները (Շիրվ., Քառս):

§ 448. Փոխանվանաբար գործածվելիս ենթակայական դերբայը հոլովվում է ի հոլովմամբ, եզակի և հոգնակի թվերով, որոշյալ, ինչպես նաև անորոշ առո մներով: Սրկու դեպքում էլ այն արտահայտում է և՛ գործողությունը կամ եղելությունը, և՛ դրանց հետ որպես խնդիր կամ ենթակա կապված առարկան (վագույր, քաղվողը, խմողը, ուտողին, ազատողից և այլն): Անորոշ առումով փոխանվանաբար գործածվելն է պատճառը, որ մի շարք բայերի ենթակայական դերբայները վեր են ածվել գոյականների. ինչպես՝ ծնող, ուսանող, գրող, ընտրող, ծառայող և այլն: Ինչպես, դրանք շարունակում են պաշտպանել նաև իրենց դերբայական արժեքը. այսպես՝ եթե գրողների միությունը կամ՝ ակադեմիկոս գրող Գեմիհյանը կապակցությունների մեջ գրող-ը գոյական է, ապա Շաբադուրյուն գրող աշակերտը դեռ նստած է կամ նստակ գրողը Արամն էր նախադասություններում գրող-ը բայական արժեք ունի, ենթակայական դերբայ է:

§ 449. Ենթակայական դերբայը ձևաբանական արժեք չունի: Այն չի մասնակցում բայի դիմավոր ձևերի կազմությանը: Այս դերբայի և օժանդակ բայի կապակցությունները խոսքի մեջ բաղադրյալ ստորոգյալներ են: Որպես ստորոգելիական վերադիր այն կարող է հանդես գալ և՛ անփոփոխ, և՛ որպես փոխանուն:

ՉՈՒԳՐՆԹԱՅԱԿԱՆ ԴԵՐԲԱՅ

§ 450. Ինքնուրույն կիրառություն ունեցող դերբայների խումբի մեջ է մտնում նաև զուգրնթացական դերբայը: Այն ցույց է տալիս շարունակվող գործողության վիճակ, որի ընթացքում, որին զուգրնթաց կատարվում է մեկ այլ գործողություն: Օրինակ, երբ ասում ենք վազելիս, կարդալիս, ուտելիս և այլն, հասկանում ենք առարկայի այնպիսի գործողության վիճակ, որի ընթացքում այդ առարկան կատարում է մեկ այլ գործողություն ևս (վազելիս ընկնել, կարդալիս կակազել, ուտելիս տեսնել և այլն):

§ 451. Զուգրնթացական դերբայը շարունակվող, կատարվող գործողություն ցույց տալու իմաստով մոտենում է անկատար դերբային, սակայն որակապես տարբերվում է նրանից, որովհետև եթե անկատար դերբայը ցույց է տալիս շարունակվող, կատարվող գործողության կերպային վիճակ, ապա զուգրնթացական դեր-

բայր ցույց է տալիս առարկայի՝ տվյալ գործողության կատարման վիճակի մեջ լինելը մեկ այլ գործողություն կատարելիս: Այդ է պատճառը, որ զուգընթացական դերբայը խոսքի մեջ հիմնականում հանդես է գալիս որպես որևէ բայի լրացում՝ ժամանակի պարագայի պաշտոնով: Օրինակ՝ Տուն գալիս հանդիպեցի ընկերոջս: Արտասանելիս նա շատ հուզվեց, Ուտելիս նա շատ է շտապում և այլն:

§ 452. Զուգընթացական դերբայի վերջավորությունն է իս-ր, որն ավելանո մ է անորոշ դերբայի վրա. այսպես՝ աղալ+իս, ուտել+իս, գրել+իս, շինել+իս, կառուցել+իս, իջնել+իս, փախչել+իս, ջարդվել+իս, թռչել+իս, իջնել+իս և այլն:

§ 453. Ինչպես ասվեց, զուգընթացական դերբայը խոսքի մեջ հանդես է գալիս անկախ կիրառությամբ, որպես ժամանակի պարագա:

Այս դերբայն ունի նաև ձևաբանական արժեք: Նրանով կազմվում են երկրորդական վերլուծական ժամանակներ. այսպես՝ Բնելիս է լինում, վազելիս կլինի, աշխատելիս է եղել, կարդալիս պիտի լինի և այլն (տե՛ս § 502):

Լալ, տալ, գալ բայերի սահմանական եղանակի ներկա և անցյալի անկատար ժամանակները կազմվում են այս դերբայի և օժանդակ բայի հարադրությամբ՝ գալիս եմ, էի, լալիս եմ, էի, տալիս եմ, էի (այս բայերը, ինչպես ասվել է, շուրջն անկատար դերբայի ձևը):

Մանոր.— Հայ քերականագիտության մեջ ընդունված է իս վերջավորությունն ունեցող դերբայը համարել անկատար դերբայի տարբերակը: Սակայն, ինչպես հիմնավորապես ցույց տվեց է. Աղայանը իր «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» աշխատության մեջ, այս դերբայները ժամանակակից գրական հայերենում տարբերվում են և՛ կազմությամբ (գրում—գրելիս, խոսում—խոսելիս), և՛ իմաստով (գրում եմ, գրելիս շտապում եմ): Հետևաբար, ժամանակակից գրական հայերենի համար ճիշտ է սրանք առանձին դերբայներ համարելը: Է. Աղայանը այս դերբայը անվանում է ժամանակային, այսինքն՝ հաշվի է առնում նրա կիրառական արժեքը, որով շեղվում է մեր դերբայների անվանումների սկզբունքից (դերբայների անվանո մները իրականում բխում են նրանց ցույց տված իմաստից): Այս տեսակետից

ավելի ճիշտ կլինի իս-ով վերջացող դերբայներն անվանել գուգ-
րնթացական⁴⁸,

ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ՉՈՒՆԵՅՈՂ ԴԵՐԲԱՅՆԵՐ

ԱՆԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅ

§ 454. Անկատար դերբայը պատկանում է ժամանակակից հայերենի ինքնուրույն կիրառություն չունեցող դերբայների թվին: Այն ցույց է տալիս կատարվող, ընթացքի մեջ եղող գործողության կամ եղելության ընդհանուր գաղափար: Օրինակ, գրում, խոսում, ֆայլում, ուտում, մոտենում դերբայները արտահայտում են ըս-
կըսված, ընթացքի մեջ փոնվող, չավարտված գործողության ընդ-
հանուր գաղափար, այսինքն՝ ունեն կատարվող կերպային իմաստ:

§ 455. Անկատար դերբայը խոսքի մեջ ինքնուրույն, անկախ գործածություն չունի: Նրա դերը միայն ձևաբանական է: Միանա-
լով օժանդակ բայի ձևերին՝ այն կազմում է բայի սահմանական եղանակի ներկա և անցյալի անկատար ժամանակները՝ արտահայ-
տելով կատարվող, ընթացքի մեջ փոնվող գործողության հարաբե-
րությունը ներկա և անցյալ ժամանակների հետ (վազում եմ, վա-
զում էի): Անկատար դերբայը օժանդակ բայի հետ միասին հան-
դես է գալիս որպես մեկ բառական միավոր՝ սահմանական եղա-
նակի բայաձև, Օրինակ՝ ես սիրում եմ մթնշաղը նրբակերտ (վճ),
Ամենքի հետ աղբում եմ, Ամենքի չափ տառապում (շթ), Յոթը
հարյուր սյունի վրա մարմարի բաժճառում է ապարանքը երկնա-
սույզ (Իս.), Վտակը ժայռից ներքև է թռչում, Թափ առած ընկ-
նում քարերի գլխին, Զաբկում ավազին, շաչում է, ճշում (շթ),
Սարի լանջին, ժայռի տակ, ջուր էր բխում սառնորակ, Ու ցրվելով
խոտերում իգուր ճահճ էր դառնում (շթ),

Բերված օրինակներում անկատար դերբայով կազմված ժա-
մանակները արտահայտում են տեական, շարունակվող, կատար-

⁴⁸ Ս. Աբրահամյանը այս դերբայի համար ընդունում է ճարակցական ան-
վանումը (տե՛ս ժամանակակից հայերենի քերականություն, էջ 157):

վող գործողությունն. մի իմաստ, որ այդ ժամանակները ձեռք են բերել սիրում, ապրում, տառապում, բարձրանում. քոչում, ընկնում, զարկում, շաշում, նշում, ըխում, դառնում անկատար դերքայների շնորհիվ:

§ 456. Անկատար դերքայը ժամանակակից գրական հայերենում կազմվում է ներկայի հիմքի վրա ավելացնելով ում դերբայական մասնիկը. այսպես՝ գր+ում, վաղ+ում, փախչ+ում, մոտեն+ում, հնչեցն+ում, սիրվ+ում, լավան+ում և այլն:

§ 457. Անկատար դերբայ ունեն ժամանակակից հայերենի բոլոր բայերը, բացառությամբ լալ. տալ. գալ բայերի, որոնք անկատարի իմաստն ալտահայտում և ներկա ու անցյալի անկատար ժամանակներ են կազմում լալիս, տալիս, գալիս ձևերով (լալիս ձմ, տալիս եմ, գալիս եմ):

ԱՊԱՌՆԻ ԴԵՐԲԱՅ

§ 458. Ապառնի դերբայը ցույց է տալիս ապագայում կատարվելիք գործողության կամ եղելության ընդհանուր գաղափար: Դերելու, կարդալու, վազելու, ջարդելու, խմելիք, կառուցելիք, կտրելիք և այլ բայաձևերը ապառնի դերբայ են, որովհետև ցույց են տալիս այնպիսի գործողության գաղափար, որի կատարումը ապաստվում է ապագայում: Ժհարկե, ապառնիության գաղափարը այստեղ չի ներկայանում որպես որոշակի ապառնի ժամանակ՝ որևէ ժամանակակետի համեմատությամբ, այլ որպես կատարելի գործողության ընդհանուր գաղափար:

§ 459. Ապառնի դերբայը ժամանակակից գրական հայերենում ունի երկու տարբերակ՝ ինքնուրույն կիրառություն չունեցող և ինքնուրույն կիրառություն ունեցող: Պայմանականորեն դրանք կարելի է կոչել 1-ին ապառնի և 2-րդ ապառնի:

Մանրք.— է. Աղայանը իր «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» աշխատության մեջ ապառնի դերբայի այս երկու տարբերակները համարել է ինքնուրույն դերբայներ՝ առաջին տարբերակը անվանելով կատարելի դերբայ, իսկ երկրորդի համար պահելով ապառնի դերբայ անվանումը:

1-ին ապառնի դերբայը կազմվում է անորոշ դերբային ափե-
լացնելով ու գերբայական մասնիկը. այսպես՝ տեսնել+ու, մոտե-
նալ+ու, փախչել+ու, ունենալ+ու, բռնել+ու, վազեցնել+ու, չ
վազվել+ու, ճափափվել+ու և այլն: Այս տարբերակը ցույց է տա-
լիս գործողության կատարելի կերպային վիճակ, խոսքի մեջ ինք-
նուրույն կիրառություն չունի և հանդես է գալիս միայն ձևաբա-
նական դերով՝ օժանդակ բայի հետ կազմելով սահմանական եղա-
նակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակները: Օրինակ՝ Նը-
րան թվում էր, որ եթե բոլորն էլ ներեն, հենց միայն այդ աղջի-
կը արհամարհելու է իրեն, միշտ զգվանքով երես է դարձնելու
(Շիրվ., Քառս), Օգոստոսին Մոսկվայում տեղի է ունենալու Աստղա-
գետների միջազգային միության տասներորդ համագումարը (ՍՀ),
Բերված օրինակներում արհամարհելու է, երես է դարձնելու, տե-
ղի է ունենալու բաղադրյալ ժամանակները կազմված են ապառ-
նի դերբայից և օժանդակ բայից. ըստ որում, կատարելի գործո-
ղության կերպային իմաստը արտահայտվում է դերբայի մի-
ջոցով: Օժանդակ բայը արտահայտում է միայն այդ կերպային
իմաստի հարաբերումը ներկա կամ անցյալ ժամանակակե-
տի հետ:

Մանր.— Ապառնի դերբայի այս տարբերակը չպետք է շփո-
թել խոսքում ինքնուրույն կիրառություն ունեցող անորոշ դերբայի
սեռական-տրական հոլովածների հետ, որից այն որակապես տար-
բերվում է, թեև ծագումով կապված է նրա հետ: Այսպես՝ կար-
դալու գիրք, ֆենելու տեղ, ուտելու համար, վազելու ժամանակ, վա-
ճառելու ապրանք, խմելու ջուր և այլ կապակցություններում կար-
դալու, ֆենելու, ուտելու, վազելու, վաճառելու, խմելու բայաձևերը
ոչ թե ապառնի դերբայ են, այլ անորոշ դերբայի հոլոված: Ա-
պառնի դերբայի հետ չպետք է շփոթել նաև անորոշ դերբայի տրա-
կան հոլովի կիրառությունները բաղադրյալ ստորոգյալի կազմում՝
օժանդակ բայի հետ. այսպես՝ Այս ջուրը խմելու է, Այս ապրանքը
վաճառելու է: Այստեղ խմելու է, վաճառելու է ձևերը ոչ թե սահ-
մանական եղանակի ապառնի ժամանակն են, այլ բաղադրյալ ստո-
րոգյալ, որտեղ որպես ստորոգելիական վերադիր հանդես են ե-
կել անորոշ դերբայի տրական հոլովածները (այդ ձևերը հավա-
սարարժեք են խմելու համար է, վաճառելու համար է ձևերին):

§ 460. Ապառնի դերբայի Լրկրորդ տարբերակը կազմվում է գարծյալ անորոշ դերբայից, որի վրա այս դեպքում ավելանում է ի՛մ դերբայական մասնիկը. այսպես՝ գրեւլ + իք, կարդալ + իք, կատարվել + իք, սկսվել + իք և այլն:

Մանուք. — Այս տարբերակը ծաղումով կապված է հին հայերենի ի-ով վերջացող ապառնի դերբայի հետ, որի հոգնակի ձևն է, ժամանակակից հայերենում այն բոլորովին չունի հոգնակի նըջանակություն և հանդես է գալիս միայն ապառնի դերբայի նըջանակությամբ: Գրաբարյան ի-ով վերջացող ապառնի դերբայը ժամանակակից հայերենում ձևոք է բերել ածականական նշանակություն: Օրինակ՝ տեսանելի, բուծելի, ոռոգելի, ուտելի, սպասելի, պատկառելի, հիանալի, խոցելի, սառսափելի, տանելի և այլն: Իսկ մի քանիսը վերածվել են գոյականի, ինչպես՝ բանալի, հայելի, գումարելի, հանելի և այլն:

Ապառնի դերբայի այս տարբերակն ունի այն առանձնահատկությունը, որ ցույց է տալիս ոչ թե գործողության կամ եղելության վիճակը, ինչպես առաջին տարբերակը, այլ գործողության կամ եղելության հետ որպես խնդիր կապված առարկայի վիճակը: Օրինակ, կարդացվելիք գիրք, կառուցվելիք շենք, զննելիք ապրանք և այլ կապակցություններում կարդացվելիք, կառուցվելիք, զննելիք դերբայներով ցույց է տրվում ոչ թե բուն գործողության վիճակը, այլ գիրք, շենք, ապրանք գոյականների՝ տվյալ կատարելի գործողության վիճակի մեջ լինելու գաղափարը (գիրք, որ կարդացվելու է, շենք, որ կառուցվելու է, ապրանք, որ զննվելու է և այլն): Այդ է պատճառը, որ այս դերբայը նախադասության մեջ ունի ինքնուրույն կիրառություն և հանդես է գալիս հիմնականում որոշչի պաշտոնով: Օրինակ՝ Այժմ մտքում հաշվում էր շատրվանից ըստացվելիք միլիոններ (Շիրվ., Քառս): Հետո կներկայացնեմ կիրճում կատարվելիք աշխատանքների իմ ծրագիրը (ՍՆ, Հողը):

§ 461. Ապառնի դերբայի այս տարբերակը կարող են ունենալ ժամանակակից հայերենի և՛ ներգործական, և՛ կրավորական, և՛ չեզոք բայերը: Սակայն ներգործական բայերը ձևով պահպանելով ներգործականությունը, ըստ էության ապառնիի այս տար-

բերակում ունենում են կրավորական սեռի իմաստ. այսպես՝ կառուցելիք տուն նշանակում է տուն, որը կառուցվելու է, ուղարկելիք ծանրոց՝ ծանրոց, որն ուղարկվելու է, կամ՝ կառուցելիք, ուղարկելիք, կառուցվելիք, կառուցվելու է և այլն: Կառուցելիք, ուղարկելիք, կառուցվելիք, կառուցվելու է հետևանքով իմաստով նույնանում են կառուցվելիք, ուղարկվելիք, կառուցվելիք կրավորական սեռի դերբայների հետ: Այդ է պատճառը, որ նրանք, ձևով ներգործական լինելով, չեն կարող ընդունել սեռի խնդրի (ուղիղ խնդրի): Դա բխում է ապառնի դերբայի այս տարբերակի իմաստային այն առանձնահատկությունից, որ ցույց է տալիս գործողության հետ որպես խնդրի կապված առարկայի վիճակը և հենց այդ պատճառով ինքն է հանդիսանում այդ խնդրի լրացումը (կառուցելիք տուն):

§ 462. Ներգործական և կրավորական սեռի բայերի ապառնի դերբայների երկրորդ տարբերակի սևռային տարբերությունը որոշ չափով երևան է գալիս միայն գործողությունը կատարողի շարահյուսական գրասկզբման մեջ: Ներգործական սեռի դերբայի մոտ գործողություն կատարողը գրասկզբվում է սևռական հոլովով՝ զրված կողմնակի ենթակայի միջոցով (իմ կառուցելիք գիրքը, նրանց կառուցելիք տունը և այլն), իսկ կրավորական սեռի դերբայի մոտ՝ ներգործող խնդրի միջոցով (իմ կողմից կառուցվելիք գիրքը, նրանց կողմից կառուցվելիք տունը): Իհարկե, ժամանակակից հայերենում ապառնի դերբայի այս տարբերակի մոտ գործողություն կատարողը ավելի հաճախ բացակայում է:

Սևռային նշանակությունների այս նույնացումն է թերեւս պատճառը, որ ներգործական սեռի բայերի ապառնի դերբայի այս տարբերակը համեմատաբար քիչ է գործածվում (ընդհանրապես ապառնի դերբայի երկրորդ տարբերակի գործածությունը ժամանակակից հայերենում բավականին սահմանափակ է):

§ 463. Ապառնի դերբայի երկրորդ տարբերակը, կիրառվելով փոխանվանաբար, խոսքի մեջ հանդես է գալիս գոյականի հատուկ բոլոր պաշտոններով (ենթարկվում է ի հոլովման): Այդ կիրառության հետևանքով է, որ մի շարք դերբայներ ժամանակի ընթացքում փոխել են իրենց խոսքի մասային արժեքը՝ վերածվելով գոյականների, ինչպես՝ գալիք, սպասելիք, անելիք, խաղալիք և այլն: Իհարկե, այդ ձևերը համապատասխան կիրառ-

ուսթյուններում պահպանել են նաև իրենց դերբայական արժեքը, ինչպես՝ գալիք օրեր, սպասելիք լուր և այլն:

Ձևաբանական արժեք ապառնի դերբայի այս տարբերակը չունի, այսինքն՝ չի մասնակցում բայի եղանակային ձևերի կազմությանը:

Մանր.— Այս ձևերի դերբայական արժեք ունենալը ձևաբանորեն ապացուցվում է վ սեռածանց ընդունելու և ժխտական ձևվերը չ մասնիկով կազմելու առանձնահատկությամբ:

ՎԱՀԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅ

§ 464. Վաղակատար դերբայը ժամանակակից հայերենում արտահայտում է կատարված, ավարտված գործողության կամ եղելության ընդհանուր գաղափար, այսինքն՝ ցույց է տալիս կատարված-ավարտված գործողության ընթացքային վիճակ:

Վաղակատար դերբայը նախադասության մեջ չունի ինքնուրույն կիրառություն: Նրա դերը ևս միայն ձևաբանական է, այսինքն՝ օժանդակ բայի հետ կազմում է սահմանական եղանակի վաղակատար և անցյալի վաղակատար ժամանակների բայածելերը: Օրինակ՝ Այստեղ երկնել նե նախնիները իմ, Դարձել է այստեղ նյութը գաղափար, Հագել է այստեղ երազը մարմին (Իս.) ինչ-որ տխուր, բայց անդորր զգացմունք լցել էր նրա սիրտը (ՆԴ, Զազունյան): Քննությունները վերջացել են: Կամսարյանն ստացել է ավարտման վկայական (Մուր., Առաքյալը):

§ 465. Վաղակատար դերբայի դերբայական վերջավորությունն է ել, որը թեև ձևով նույնացել է անորոշ դերբայի ել մասնիկի հետ, սակայն բոլորովին տարբեր ծագում ունի: Այն առաջացել է հին հայերենի անցյալ դերբայի եալ վերջավորությունից՝ եա>ե պատմական հնչյունափոխության հետևանքով:

Վաղակատարի ել դերբայական վերջավորությունը դրվում է Վ խոնարհման պարզ բայերի, կրավորական և բազմապատկական բայերի ներկայի հիմքի վրա, իսկ ա խոնարհման բայերի և ե խոնարհման ն, չ, ց նածանցավոր բայերի անցյալի հիմքի վրա: Օրինակ՝ գրել—գր+ել, խմել—խմ+ել, վազել—վազ+ել, կոտրատել—կոտրատ+ել, թռչկոտել—թռչկոտ+ել, սիրվել—սիրվ+ել, չարդվել—չարդվ+ել, գնալ—գնաց+ել, աղալ—աղաց+ել, տո-

կալ—տոկաց + ել, վախենալ—վախեց + ել, ուզենալ—ուզեց + ել, լավանալ—լավաց + ել, մտնել—մտ + ել, հագնել—հագ + ել, ընկ-
նել—ընկ + ել, հասնել—հաս + ել, տեսնել—տես + ել, կարդացնել—
կարդացր + ել, մոտեցնել—մոտեցր + ել, վազեցնել—վազեցր + ել,
ուրախացնել—ուրախացր + ել և այլն:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, վաղակատար շեր-
բայի՝ ներկայի հիմքից կազմված ձևերը ժամանակակից հայերե-
նում ձևով նույնացել են անորոշ դերբայի հետ (նստել—նստել, գը-
րել—գրել, վազել—վազել և այլն): Սակայն այդ ձևական նույնա-
ցումը դեռևս բավարար հիմք չէ այդ երկու դերբայները նույնը
համարելու համար, քանի որ մի կողմից՝ բայերի զգալի մասում
այդ երկու դերբայների ձևական տարբերությունը պահպանվել է
(կարդալ—կարդացել, տեսնել—տեսել, իմանալ—իմացել և այ-
լն), մյուս կողմից բավականին մեծ է նրանց իմաստային տար-
բերությունը: Եթե անորոշ դերբայը ցույց է տալիս գործողությու-
նը անորոշ վիճակում կամ պարզապես անվանում է գործողու-
թյունը, ապա վաղակատար դերբայը ցույց է տալիս կատարված
գործողության կերպային վիճակ, մի իմաստ, որ լրիվ դրսևորվում
է բայերի խոնարհման ժամանակ (դրել եմ, կարդացել եմ):

§ 466. Այն բայերը, որոնք ունեն և և ա խոնարհման զու-
գահեռ ձևեր, համապատասխանաբար զուգահեռ ձևեր ունեն նաև
վաղակատար դերբայում. այսպես՝ ծխել—ծխել, ծխալ—ծխացել,
փափկել—փափկել, փափկանալ—փափկացել, դժգունել—դժգու-
նել, դժգունանալ—դժգունացել, դատարկել—դատարկել, դատար-
կանալ—դատարկացել և այլն:

Սակայն այն բայերը, որոնք ունեն անցյալ կատարյալի եր-
կու հիմք՝ ցոյական և անցոյական, վաղակատար դերբայի հա-
մար ունեն միայն մեկ ձև՝ կազմված անցոյական հիմքից. այս-
պես՝ թողնել—թող, թողեց—թողել, դնել—դիր, դրեց—դրել, տվել—
տու (տու > տվ) տվեց—տվել, անել—ար, արեց—արել և այլն:

ԺԵՏԱԿԱՆ ԴԵՐԲԱՅ

§ 467. Ժամանակակից հայերենի դերբայների համակար-
գում իր ուրույն տեղն ունի ժխտական դերբայը, որն առաջացել է
տեղորոշ դերբայից՝ լեզվի զարդացման համեմատաբար ուշ շրջա-

նում: Այն ցույց է տալիս կատարելի, հնարավոր գործողության ընդհանուր-անորոշ գաղափար, որը ժխտվում է օժանդակ բայի ժխտական ձևերի հարադրությամբ (այստեղից էլ առաջացել է «ժխտական դերբայ» անվանումը): Օրինակ՝ (շեմ) գրի, (շես) կար-
դա, (չէի) գնա, (չէի) խմի և այլն: Կատարելի գործողության կեր-
պային իմաստը այս դերբայական ձևերում դրսևորվում է շատ
թույլ, աղետ կերպով, որը հավանաբար կապված է անորոշ դեր-
բայից համեմատաբար ուշ շրջանում տարբերակվելու հետ:

Ժխտական դերբայը ևս ինքնուրույն գործառնություն չունի: Խոսքի մեջ այն հանդես է գալիս միայն օժանդակ բայի ժխտական ձևերի հարադրությամբ՝ կազմելով բայերի ենթադրական եղա-
նակի ժխտական ձևերը: Օրինակ՝ Գումարտակի բոլոր զինվորները
հագել էին սպիտակ խալաթներ ու ձուլվելով ձյանը, չէին նկատվի
մինչև թշնամու խորամատներին... հասնելը (ՀՔ, Մեծ տան զա-
վակները): — Ես հայերենը չեմ թողնի, — ասաց Բաբիկը (ԴԴ, Վար-
դանանք):

§ 468. Ժխտական դերբայը կազմվում է ներկայի հիմքին ա-
վելացնելով ա վերջավորությունը՝ ա խոնարհման բայերի համար, և ի վերջավորությունը՝ ե խոնարհման բայերի համար: Այլ կերպ
ասած՝ ժխտական դերբայը կազմվում է անորոշ դերբայից դեն
նետելով անորոշի լ վերջավորությունը և ե խոնարհման բայերի
ե խոնարհիչը փոխելով ի-ով: Օրինակ՝ գրել—գր+ի, ասել—աս+ի,
անել—ան+ի, խմել—խմ+ի, վերցնել—վերցն+ի, փախչել—
փախչ+ի, ընկնել—ընկն+ի, ջարդվել—ջարդվ+ի, կոտրատել—
կոտրատ+ի, թռչել—թռչ+ի, կարդալ—կարդ+ա, մոտենալ—մո-
տեն+ա, աղալ—աղ+ա, կաղալ—կաղ+ա, հնանալ—հնան+ա,
գեղեցկանալ—գեղեցկան+ա և այլն: Շեղումներ ժխտական դեր-
բայի կազմության այս եղանակից ժամանակակից հայերենում չեն
նկատվում:

Մանր.— XIX դարի վերջերի և XX դարի սկզբների գրա-
կանության մեջ նկատվում է ժխտական դերբայի գործածությունը
նաև լ վերջավորությամբ. մի բան, որ կապված է այդ դերբայի՝
անորոշ դերբայից առաջանալու հետ: Օրինակ՝ Դժբախտաբար ա-
նեծքը չի վերադարձնիլ մեր կորուստը (Մուր.), Ջեմ խոսիլ քեզ
հետ (ՀՔ): Սա, իհարկե, չէր աւնենալ նրա առավելությունները

(Մուր.): Թե նա գնաց, էլ ետ չի գալ (ՀԹ): Սկզբնապես ժխտական դերբայի տարբերակումը անորոշ դերբայից կատարվել է միայն ե խոնարհման բայերի մեջ՝ ե>ի հնչյունափոխությամբ (խոսել—խոսիլ, գրել—գրիլ, ասել—ասիլ և այլն): Այնուհետև լ-ի անկումով ավարտվում է ժխտական դերբայի լրիվ տարբերակումը անորոշ դերբայից (կարդալ—կարդա, խոսել—խոսի):

ԲԱՅԻ ԵՎԱՆԱԿԱՅԻՆ ՁԵՎԵՐՐ

§ 469. Բայի դիմավոր ձևերը նախադասության մեջ հանդես գալով ստորոգյալի պաշտոնով, այսինքն՝ գործողությունը վերագրելով առարկային՝ ենթակային, որպես նրա հատկանիշ, դրա հետ կապված արտահայտում են մի շարք քերականական իմաստներ, որոնք դրսևորվո մ են հատուկ քերականական կարգերի միջոցով:

Ստորոգում արտահայտող բայերին ժամանակակից հայերենում առաջին հերթին հատուկ է դեմքի քերականական կարգը, որով ցույց է տրվում գործողություն կատարողի հարաբերությունը հաղորդողի հետ (զնացի, զնացիւ, զնաց): Դեմքի կարգի հետ սերտորեն կապված է թվի կարգը, որով ցույց է տրվում գործողություն կատարողի կամ որևէ դրության մեջ եղողի մեկ կամ մեկից ավելի լինելը (զնացի, զնացինք):

Ամեն մի գործողություն տեղի է ունենում կամ եղելություն երևան է գալիս որոշակի ժամանակամիջոցում: Գործողության կատարման կամ եղելության երևան գալու ժամանակը լեզվում դրսևորվում է ժամանակի քերականական կարգի միջոցով, որի հետ սերտորեն կապված է կերպի կարգը:

Խոսողը որևէ գործողության, եղելության կամ երևույթի մասին հաղորդելիս դրսևորում է նաև իր վերաբերմունքը հաղորդվածի նկատմամբ. մի բան, որ արտահայտվում է բայի եղանակի կարգի միջոցով:

Այսպիսով, բայի եղանակային կամ դիմավոր ձևերին հատուկ են դեմքի, թվի, եղանակի, ժամանակի և կերպի կարգերը:

ԲԱՅԻ ԿԵՆՏՐԻ ԿԱՐԳԸ

§ 470. Ժամանակակից հայերենի բայն ունի այն առանձնահատկությունը, որ եղանակաչին բայաձևերով զրոսորում է ոչ միայն զործողությունը կամ ելելությունը, այլ նաև հատուկ վերջավորությունների միջոցով ցույց է տալիս զործողությունը կատարողը. որևէ դրության մեջ գտնվող կամ եղող առարկան. այսպես՝ գրեցի բայաձևով տրվում է ոչ միայն գրելու զործողության խմաստը, այլ նաև այն, որ զործողությունը կատարում է խոսողը: Գործողությունը կարող է կատարել, բայով արտահայտված դրության մեջ կարող է լինել կամ այդ մասին հաղորդող՝ խոսողը, կամ խոսակիցը և կամ մի այլ անձ, առարկա: Հստ աչղմ, ժամանակակից հայերենում տարբերակվում են բայի երեք դեմք՝ առաջին, երկրորդ, երրորդ:

§ 471. Բայի առաջին դեմքը ցույց է տալիս, որ զործողությունը կատարվում է այդ մասին հաղորդողի և կամ այն խմբի՝ կուկտիվի կողմից, որի մեջ մտնում է հաղորդողը, խոսողը: Օրինակ՝ Քեզ մոտ եմ գալիս, իմ հին տրտմություն (ՀԹ), Կխուտակեմ կամարները երկնային, Լա շեմ թողնի, Ես շեմ թողնի դու մեռնիս (Իս.), Քիչ է պատահում, որ ինքս ինձնից փոքր-ինչ գոհ լինեմ (ՊՍ), Հյո ր եմ գնում հարազատներից մեկի մոտ (Ա. Սեկ., Ոսկե վագերի մեջ): Ես շեմ տա այս մարդու ոչ անունը, ոչ ազգանունը, կառնմ միայն, որ նրան հանդիպեցի երկաթուղային վագոնում (ՍԶ, Հայրենասերը):

§ 472. Բայի երկրորդ դեմքը ցույց է տալիս, որ զործողությունը կատարվում է այն անձի կողմից, որին դիմում է խոսողը, մի բան հաղորդողը (այսինքն՝ խոսակցի կողմից), կամ այն անձների կողմից, որոնց մեջ մտնում է խոսակցիցը: Օրինակ՝ Տոկա՛, համբերի՛ր, իմ վերավոր սիրտ, վճիտ հայացքով աշխարհին նայի՛ր (Իս.): Ի՛նչ մեծ հանճարով, ով հսկա պոետ, Ազատությունը կաշկանդող շղթան Հաշտեցրել ես դու ազատ մարդու՝ հետ և Քաղցրացրել ես պիշտը գերության (ՀԹ):

§ 473. Բայի երրորդ դեմքը ցույց է տալիս խոսողության զործնթացին, հաղորդմանը շմասնակցող անձի, անձերի կամ այլ առարկայի գործողությունը, եղելությունը: Օրինակ՝ Գնացքը կանգնեց փոքրիկ մի կայարանում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Նա

երբեք այնքան համարձակություն չէր ունեցել, որ ազատ կերպով այցելեր... ազգականներին (Ն՛ի, Մահը)։ Գոհար աստղերի քարավանները թափառում էին երկնի ճամփերով, նվ զողանջում էր ողջ երկինքն-անհուն՝ աստղերի շքեղ, անշեջ դաշնակով (Իս.)։

§ 474. Առաջին և երկրորդ դեմքերի բայաձևերը ցույց են տալիս գործողության հարաբերությունը խոսողության, հաղորդման մասնակիցների նկատմամբ և կարող են վերաբերել միայն անձերի։ Բացառություն են կազմում բնության երևույթների, անշունչ առարկաների անձնավորման դեպքերը՝ զեղարվեստական գրականության մեջ. ինչպես՝ Գնա՛, միշտ զնա, իմ քարավանս և Լայլի՛ր մինչև օրերիս վերջը (Իս.)։

Քանի որ առաջին և երկրորդ դեմքի բայաձևերով արդեն որոշակի հայտնի է գործողություն կատարողը, այդ պատճառով դրանց մոտ ենթակա սովորաբար չի դրվում. միայն երբեմն, երբ անհրաժեշտ է լինում շեշտել գործողություն կատարողը, կարող է դրվել առաջին կամ երկրորդ դեմքի անձնական դերանվամբ դրսեվորված ենթակա (տե՛ս վերևի օրինակները)։ Այլ է պատկերը երրորդ դեմքի ժամանակ։ Երրորդ դեմքի բայաձևերով կարող են դրսեկորվել և՛ անձի, և՛ զանազան առարկաների գործողությունները, այդ պատճառով միայն բայաձևը բավական չէ գործողություն կատարողը որոշակիորեն ցույց տալու համար։ Եթե ընկա բայաձևով հասկանում ենք միայն ես ընկա որոշակի միտքը, կամ ընկա՛ր՝ դու ընկա՛ր, ապա ընկալ բայաձևը կարող է վերաբերել տարբեր անձերի կամ ստարկաների (Աշոտն ընկալ, քարն ընկալ, գիրքն ընկալ, մատիտն ընկալ և այլն)։ Այդ պատճառով երրորդ դեմքի բայաձևերը խոսքի մեջ պահանջում են ենթակա, որով դրսեվորվում է գործողություն կատարողը, ենթական բացակայում է միայն այն դեպքում, երբ կոնտեքստից հայտնի է։

§ 475. Բայերի առաջին և երկրորդ դեմքերը կապված են անձի կամ անձնավորված առարկաների հետ, հետևաբար առաջին և երկրորդ դեմք կարող են ունենալ միայն այն բայերը, որոնց ցույց տված գործողությունը կամ եղելությունը կապված է անձի կամ անձնավորված առարկայի հետ (տեսա, վազեցիր, մեծացանք, ուրախացանք, նետեցի և այլն)։

Երբ բայի ցույց տված գործողությունը կամ եղելությունը կապված է բնության տարրեր երևույթների կամ առարկաների

հետ, բայր գործածվում է միայն երրորդ դեմքով: Միայն երրորդ դեմքով են գործածվում հատկապես բնաձայնական բայերը (կար-կաշել, զնգալ, կլրկլրալ, խոխոչել, չրիկալ, դիկդիկալ, կշկշալ և այլն), կրավորական շատ բայեր (հավվել, փլվել, ծովնել, ավարա-վել, զերակատարվել, դանձվել, գումարվել, ֆայֆայվել և այլն), ինչպես նաև շատ այլ բայեր (մայր մտնել, նվագել, ֆառալ, տե-րևակալել, տեղալ, անձրենել, փայլատակել, շողշողալ, բարախել, բառաշել, մկկալ, ծլել, կանաչել, ծաղկել և այլն, և այլն): Իհարկե, այս բայերից շատերը իրենց փոխաբերական իմաստներով կարող են ցույց տալ անձի հետ կապված գործողություն և գործածվել նաև առաջին կամ երկրորդ դեմքերով (ծլն, կանաչել, ֆանդվել, հավվել և այլն):

ԲԱՅԻ ԹՎԻ ԿԱՐԳԸ

§ 476. Բայի դեմքի կարգի հետ ամենասերտ կերպով կապ-ված է թվի կարգը, որը ցույց է տալիս գործողություն կատարողի մեկ կամ մեկից ավելի լինելը: Բայի թիվ ասելով պետք է հաս-կանալ բայի դեմքի թիվը: Բայն ունի երկու թիվ՝ Լզակի և հոգ-նակի: Եզակի թիվը ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարո-ղը մեկն է (զնացի, խոսեցի, վագեց և այլն): Հոգնակի թիվը ցույց է տալիս, որ գործողություն կատարողը մեկից ավելի է (զնա-ցինք, խոսեցինք, վագեցինք և այլն):

Բայի թիվը դրսևորելու համար հատուկ վերջավորություններ չկան: Բայի և՛ դեմքը, և՛ թիվը արտահայտվում են բայական նույն վերջավորությունների միջոցով, այդ պատճառով դրանք հանդես են գալիս միասնաբար: Յուրաքանչյուր դեմք Լզակի և հոգնակի թիվ արտահայտելու համար ունի առանձին ձև, առանձին վեր-ջավորություն, որով և դրսևորվում է բայի Լզակի թիվ-հոգնակի թիվ հակադրությունը: Հետևաբար որոշակի Լզանակ և ժամանակ դրսևորող յուրաքանչյուր բայ ըստ դեմքի և թվի փոփոխվում է վեց ձևով, ունի վեց ձև, որոնք կազմում են տվյալ բայի դիմաթվալին հարացույցը: Այսպես՝

զնում եմ	զնուցի	տեսա	տեսնեմ
զնում ես	զնացիր	տեսար	տեսնես
զնում է	զնաց	տեսավ	տեսնի

գնում ենք	գնացինք	տեսանք	տեսնենք
գնում եք	գնացիք	տեսաք	տեսնեք
գնում են	գնացին	տեսան	տեսնին

Եզակի թիվ

§ 477. Առաջին դեմքի եզակի թիվը ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարվում է խոսողի կողմից: Օրինակ՝ Ես լսեցի մի անուշ ձայն (ԱՊ): Առաջին դեմքի եզակի թիվը ժամանակակից հայերենում դրսևորվում է հետևյալ վերջավորությունների միջոցով.

մ (վազում եմ, վազեմ, գրեմ, ուտեմ),

ի (վազում էի, վազեի, գրեի, ուտեի),

ա (րեկ+ա, փախ+ա, տես+ա, մեծաց+ա):

§ 478. Երկրորդ դեմքի եզակի թիվը ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարողը կամ որևէ ևղելության՝ դրությամբ մեջ եղողը խոսակիցն է: Այն դրսևորվում է հետևյալ վերջավորությունների միջոցով.

ս (վազում ես, վազես, գրես, խմես),

իր (վազում էիր, վազեիր, գրեիր, տեսնեիր, վազեցիր, գրիր),

աւ (մոտեցար, փախար, հեռացար, թռար),

ու (մոտեցրու, փախցրու, հեռացրու, թռցրու):

Մանրթ.— Ա խոնարհման պարզ բայերի, ինչպես նաև մի շարք անկանոն բայերի հրամայական եղանակի եզակի երկրորդ դեմքը հատուկ վերջավորություն չունի (ունի զրո վերջավորություն): Մի դեպքում (ա խոնարհման պարզ բայեր) այն պարզապես ներկայի հիմքն է խոնարհիչի հետ (կաւղա, աղա, գնա, լողաւողա և այլն): Երկրորդ դեպքում (անկանոն բայեր) այն անցյալ կատարյալի հիմքն է (տես, դիր. առ. ել. կաց. բաց, թող. բեր և այլն):

§ 479. Եզակի երկրորդ դեմքի ձևերը խոսքի մեջ երբեմն գործածվում են ոչ թե իրենց բուն նշանակությամբ՝ ցույց տալով կոնկրետ խոսակցի գործողությունը կամ եղելությունը, այլ ընդ-

հանուր-անորոշ նշանակությամբ, երբ խոսվում է ընդհանուր ճանաչում գտած, սովորաբար հանդես եկող գործողությունների, եղելությունների մասին, կամ արվում է որևէ ընդհանրացնող դատողություն: Այդ իմաստով եզակի երկրորդ դեմքի ձևերը գործածվում են հատկապես ժողովրդական ասացվածքների մեջ և կամ երբ խոսողը դիմում է բոլորին, դրանց մեջ անորոշ կերպով ներառելով նաև իրեն:

Օրինակ՝ Ձես հասցնում հայացքդ շրջել, տեղն արդեն ավոսված է (ԵԵ), Կաթ կուզես՝ կով պահի: Շան անունը տուր, փետր ձեռքդ առ, Կուզես աստամի ցավեն ազատվիս, արմատը արեգակին ցույց տուր: Մարագ ունիս, կարագ ունիս (Հայկական առածանի): Ուշանալ չի կարելի. փոքր ինչ պանդաղեցիր՝ կխախտվի վառարանի ջերմային ռեժիմը (ԵԵ): Աշխարհի կարգն է էդպես: Մլեցիր՝ պիտի ծաղկես. ծաղկեցիր՝ պիտի պտուղ տաս (ԽԴ, Խողեղան): Մտիւր ակումբը հիմա, մտիւր թատրոնն ու կաֆեն՝ հազար արբա ու Արա կհանդիպես ժպտադեմ (ԵԶ), Աշխարհում էս հողի պես հող չկա. մենակ թե դու չուր տուր նրան, դիմացը բուռեբուռ ոսկի կստանաս (Ա. Սահ., Մարավ): Գողն էլ մի կոնից, գելն էլ մյուս կոնից, Աչքդ քեֆեցիր՝ բանիդ տերը չես: Քաշում են տանից, քաշում են դռնից, Ու չես իմանում՝ որ կողմը թուչես (ՀԹ):

§ 480. Եզակի երրորդ դեմքը ցույց է տալիս, որ գործողություն կատարողը կամ եղողը ոչ թե խոսակիցն է կամ խոսողը, այլ մի երրորդ անձ կամ առարկա:

Եզակի 3-րդ դեմքի վերջավորությունները հետևյալներն են.

ր (վազե+ր, գրե+ր, կարդա+ր, ուտե+ր),

եց (հասցր+եց, կերցր+եց, իջեցր+եց, վազեցր+եց),

ավ (հեռաց+ավ, ունեց+ավ, բարձրաց+ավ),

զրո վերջավորություն (զրի, կարդա, կգնա, գրեց, կարդաց, ասաց):

Եզակի երրորդ դեմքի ձևերը երբեմն օգտագործվում են ընդհանուր-անորոշ նշանակությամբ՝ չդրսևորելով որևէ կոնկրետ դեմք: Օրինակ՝ Այնքան ձանձրալի է խոսում, որ մարդու քուն տանում է: Մարդ զաւմանում է նրա աշխատասիրության վրա: Մարդ հոգնում է նույն բանը անընդհատ լսելուց և այլն:

Հոգնակի թիվ

§ 481. Առաջին դեմքի հոգնակի թիվը ցույց է տալիս, որ գործողություն կատարողը կամ եղողը մարդկանց այն խումբն է, որի մեջ մտնում է նաև խոսողը: Գործողություն կատարողը կարող են լինել միայն խոսողն ու խոսակիցը (ևս և դու զնացի՜նք), միայն խոսողն ու մեկ այլ անձնավորություն (ևս և նա զնացի՜նք) և խոսողն ու շատերը՝ Թողնենք. ուրեմն նրան զվարճանալ առաջժմ յուրայինների հետ (Մուր., Առաքյալը):

Հոգնակի առաջին դեմքի վերջավորություններն են՝

նի (խոսում եմ, խոսեմք, կարդամք, վազեմք),

ինք (խոսում էիք, կարդացիք, վազեցիք, բարձրացրիք, գրեցիք, խոսեցիք, խոսեմք, իմանայիք, անի (տեսեմք, մոտեցեմք, իջեմք, լողացեմք):

Գիտական և հրապարակախոսական լեզվում հեղինակային խոսքի մեջ երբեմն հոգնակի առաջին դեմքի բայաձևերով արտահայտվում է եզակի առաջին դեմքի իմաստ. Օրինակ՝ Մենք խոսեցի՜նք ստորոգման ձևավորման տարբեր միջոցների մասին (Ս. Աբրահամյան): Մենք աշխատել ենք շարադրել կառուցվածքային լեզվաբանության հիմնական դրույթները (Է. Աղայան):

§ 482. Երկրորդ դեմքի հոգնակի թիվը ցույց է տալիս, որ գործողություն կատարողը կամ գործողությունն իր վրա կրողը, ինչպես նաև որևէ դրության մեջ եղողը մի խումբ է, որի մեջ մտնում է նաև խոսակիցը և կամ խոսակիցն է ու մեկ այլ անձնավորություն: Օրինակ՝ Եկե՛ք. քույրեր, սեղ սարերի շքնաղագեղ ոգիներ (ՀԹ), Այս գործը պիտի կատարեմք դու և Արամը:

Հոգնակի երկրորդ դեմքի վերջավորություններն են՝

ի (գրում եմք, կարդում եմք, գրեմք, կարդամք),

իք (գրում էիք, կարդում էիք, գրեմք, կարդամք, հասկացրեմք),

աք (հեռացեմք, մոռացեմք, հասեմք, տեսեմք),

եք (գրեցեմք, կարդացեմք, մոռացրեմք, տեսեմք):

Հոգնակի երկրորդ դեմքի ձևերը երկախոսությունների մեջ, որպես քաղաքավարական, հարգանքի, ինչպես նաև պաշտոնականության արտահայտման ձև, կարող են գործածվել եզակի երկրորդ դեմքի փոխարեն. օրինակ՝ —Ի՜նչ եմ ասում. Սաշա քե-

ուի,— բացականչեց Անտոնինան (ՄԱ, Յասվա): Ի՞նչ կասեիք երգարվեստի և Ձեր գրած երգերի մասին (Գար.):

§ 483. Հոգնակի Լրրորդ դեմքը ցույց է տալիս, որ գործողություն կատարողը կամ այն իր վրա կրողը մեկից ավելի անձեր կամ առարկաներ են, որոնց մեջ չեն մտնում խոսողն ու խոսակիցը: Օրինակ՝ Գոհար աստղերի քարավանները թափառում էին երկնի ճամփեքով (Իս.): Գյուղերից ու քաղաքներից մարդիկ էին գնում Դավիթ բեկի կոչին (Սե, Մխիթար սպարապետ):

Հոգնակի երրորդ դեմքի վերջավորությունները հետևյալներն են.

ն (գրում ե+ն, կարդում ե+ն, գնա+ն, ուտե+ն),
ին (գրում է+ին, կարդում է+ին, գնաց+ին, ուտե+ին),
ան (հաս+ան, տես+ան, մոտեց+ան, հեռաց+ան):

Հոգնակի Լրրորդ դեմքը ևս կարող է արտահայտել ոչ միայն կոնկրետ թիվ, այլ ունենալ ընդհանուր-անորոշ նշանակություն, երբ հայտնի չէ, թե որոշակի ով է գործողություն կատարողը: Օրինակ՝ Ասում են, իբրև խարույկի վրա Ջահել ըմբոստի մի սիրտ են այրել. Ասում են, իբրև, մոխիրը նրա խարույկից հանել ու մորն են տառել (ՀՇ): Սիրեցի, յարիս տառան, Յարա տվին ու տառան (Իս.):

Հոգնակի երրորդ դեմքի բայաձևերը հաճախ գործածվում են նաև ընդհանրական նշանակությամբ՝ ընդհանուր դատողություններ, Լեզրակացություններ անելիս: Այս իմաստով նրանք հատկապես շատ են հանդիպում ժողովրդական ասացվածքների, առածների մեջ: Օրինակ՝ Պտղատու ծառին շատ քար կգցեն (ՀԹ): Շիտակ խոսքը հանաքով կասեն: Մարդուն ընկերով են նանաչում. Արյունը արյունով չեն լվանա:

ԲԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԿԱՐԳԸ

§ 484. Յուրաքանչյուր գործողություն կամ եղելություն իրականության մեջ երևան է գալիս որևէ ժամանակահատվածում: Գործողության կամ եղելության կատարման ժամանակը լեզվի մեջ վերացարկվում և դրսևորվում է բայի ժամանակի կարգի միջոցով, որը հատուկ է միայն բայի դիմավոր կամ եղանակային ձևերին: Բայի յուրաքանչյուր դիմավոր ձև արտահայտելով առարկայի գործողությունը կամ եղելությունը, միաժամանակ մատնանշում է նրա կատարման ժամանակը:

Գործողության կատարման ժամանակը ցույց տալու համար անհրաժեշտ է այն վերցնել որևէ որոշակի պահի համեմատությամբ: Քերականագիտության մեջ այդպիսի չափանիշ է հանդիսանում խոսելու պահը: Բայի ժամանակը կարող է ցույց տալ կամ խոսելու պահին կատարվող գործողություն, եղելություն, կամ խոսելու պահից առաջ կատարված, տեղի ունեցած գործողություն, եղելություն և կամ խոսելու պահից հետո կատարվելիք գործողություն, եղելություն: Այսպես՝ երբ ասում ենք Աշոտը գրում է, Աշոտը գրեց և Աշոտը գրելու է, երեք դեպքում էլ գործողության ժամանակը ուղղում ենք խոսելու պահի համեմատությամբ: Առաջին օրինակում այն համընկնում է խոսելու պահին (գրում է հենց հիմա, հաղորդման պահին), երկրորդ դեպքում գործողությունը կատարվել, ավարտվել է խոսելու պահից առաջ (գրեց), երրորդ դեպքում այն պետք է կատարվի խոսելու պահից հետո (գրելու է):

Սակայն բնության ևրևությունների, առարկաների միջև եղած տարբեր հարաբերությունների դրսևորման, գործողությունների, եղելությունների երևան գալու ժամանակը որոշելու համար միայն խոսելու պահը չափանիշ ընդունելը հաճախ չի բավարարում: Երբեմն խոսողի նպատակն է լինում հաղորդել այնպիսի գործողության կամ եղելության մասին, որը կատարվել է կամ պիտի կատարվի մի անցյալ կամ ապառնի ժամանակի համեմատությամբ. այսպես՝ երբ գնացի, նա գրում էր, կամ՝ եթե տեսնեմ, կասեմ: Այս նախադասություններում գրում էր և կասեմ բայաձևերի ժամանակը որոշվում է ոչ թե խոսելու պահի համեմատությամբ, այլ առաջին դեպքում մի անցյալ ժամանակի համեմատությամբ (երբ գնացի), իսկ երկրորդ դեպքում՝ մի ապառնի ժամանակի համեմատությամբ (եթե տեսնեմ): Այսպիսով՝

Բայի ժամանակը ցույց է տալիս գործողության հարաբերումը խոսելու պահին կամ սրա նկատմամբ վերցված որևէ անցյալ կամ ապառնի ժամանակներին: Հետ այդմ բայը ունենում է երեք հիմնական ժամանակ՝ ներկա, անցյալ և ապառնի:

Բայի ներկա ժամանակը ցույց է տալիս խոսքի պահին համընկնող գործողություն կամ եղելություն: Օրինակ՝ Եվ պարզ աչքով ես տեսնում եմ Հայրենիքս ծաղկավետ, Այն ճոխ երկրից ես լսում եմ Անհոգ ծիծաղ լացի հետ (ՀԹ): Վտակը ժայռից ներքև է

բռնում. թափ առած ընկնում քարերի գլխին, Զարկում ավազին, շաշում է, նշում, նշում անհագիստ, փրփուրը բերնին (ՀԽ):

Բայի անցյալ ժամանակը ցույց է տալիս խոսելու պահին կամ ընդհանրապես մի անցյալ ժամանակակետի նախորդած գործողություն կամ եղելու թյուն: Օրինակ՝ Մեր մանկական ճիշն էր բրնդում 'Դաշտերի մեջ ցողաթաթախ, Խաչտում էինք զմրուխտ գետում, Եվ զեզում էր արեն ուրախ (Իս.): Երբ սպան դուրս զնաց, յուրաքանչյուրի սրտից կարծես մի քար ընկավ. և մրոտ թոնրատունը լուսավորվեց հանկարծ (ՍԶ, Զաքարի հարսը):

Բայի ապառնի ժամանակը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որ հաջորդելու է խոսքի պահին կամ որևէ ապառնի ժամանակակետի: Օրինակ՝ Կխոռտակեմ կամարները երկնային, Ես չեմ բողնի. ես չեմ բողնի դու մեռնիս (Իս.): Լուսաբացին արտատերը արտը ջրած պիտի տեսնի, պիտի ժրպտա և կռաճա. մատներով տրոհի թաց հողը (ԱԲ, Մթնաձոր):

§ 485. Ժամանակակից հայերենի անցյալ և ապառնի ժամանակները ունեն դրսևորման բազմազան ձևեր, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իմաստային որոշակի երանգ. օրինակ՝ գրում էր, գրել էր. գրեց անցյալ ժամանակի բայաձևեր են, սակայն սրանցից յուրաքանչյուրը ցույց է տալիս անցյալում կատարված գործողության կամ եղելության տարբեր բնույթը. Այսպես՝ գրում էր ձևը ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակակետի նկատմամբ անցյալում սկսված և ընթացքի մեջ եղող գործողություն. գրել էր ձևը՝ մի անցյալ ժամանակակետի նկատմամբ կատարված-ավարտված գործողություն, իսկ գրեց ձևը՝ ներկայի համեմատությանմբ կատարված-ավարտված գործողություն: Այսպիսով, երեք անցյալ ժամանակ, երեք ժամանակային իմաստային երանգ: Ապառնի ժամանակը ես ունի իր տարբեր ձևերը. այսպես՝ գրելու եմ, գրեմ, կգրեմ, պիտի գրեմ բայաձևերը հավասարապես ապառնի ժամանակ են, սակայն դրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր ուրույն իմաստը, որով տարբերակվում է մյուսներից: Գրելու եմ ձևը նշանակում է մի ապառնի գործողություն, որի կատարումը խոսողի կողմից դիտվում է որպես հաստատ իրագործելի, պիտի գրեմ ձևը ցույց է տալիս ապագայում կատարվելիք գործողություն, որի կատարումը համարվում է անհրաժեշտ, գրեմ ձևը՝ այնպիսի գործողություն, որի կատարումը ցանկալի է: Այս ձևերի տարբերու-

թյունն արդեն ոչ թե ժամանակային է, այլ եղանակային, այսինքն՝ նույնը լինելով իրենց ցույց տված ժամանակով, սրանք հակադրվում են եղանակով:

Այսպիսով, եթե միևնույն ընդհանուր ժամանակին պատկանող բայաձևերը մտնում են եղանակային նույն խմբի մեջ, ապա հակադրվում են ժամանակային (մասամբ նաև կերպային) իմաստներով. ցույց են տալիս միևնույն ընդհանուր ժամանակի տարբեր ժամանակահատվածներում կատարվող գործողությունները: Այդպիսին են սահմանական եղանակի անցյալ ժամանակները, իսկ երբ նույն ընդհանուր ժամանակին պատկանող բայաձևերը մտնում են տարբեր եղանակային խմբերի մեջ, ապա դրանք ժամանակի առումով նույնն են. նրանց հակադրությունը միայն եղանակային է: Այդպիսին են սահմանական, ըզձական, ենթադրական, հարկադրական եղանակների ապառնի ժամանակները (գրելու եմ, գրեմ, կգրեմ, պիտի գրեմ). նաև՝ նույն եղանակների անցյալ ժամանակները (գրեի, կգրեի, պիտի գրեի, չգրեցի):

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԿԱՐԳԻ ԴՐՍԵՎՈՐՄԱՆ ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

§ 486. Ժամանակակից հայերենում բայի ժամանակները ըստ կազմության լինում են համադրական և վերլուծական:

Համադրական են այն ժամանակային ձևերը, որոնք կազմությամբ ձույլ են և բաղադրված են բայահիմքից ու վերջավորություններից (գրեցի, տեսի, կարդում, կուտեմ, վազեի և այլն):

Վերլուծական են այն ժամանակային ձևերը, որոնք կազմվում են դերբայներից և օժանդակ բայից (գրում եմ, գրելու ենք, գրել էինք և այլն):

Մանր.— Բայի ժամանակների կազմության մասին խոսելիս հաշվի չեն առնվում կ' և պիտի եղանակները, որովհետև սրանք կապված են բայի եղանակի կարգի հետ և ժամանակների կազմության մեջ որևէ դեր չեն խաղում: Այդ եղանակներով բաղադրված բայաձևերը մտնում են կազմությամբ համադրական ժամանակների մեջ, ինչպես՝ կգրեմ, պիտի գրեմ, կգնայի, պիտի գրեմ և այլն:

ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

§ 487. Ժամանակակից հայերենում կազմությամբ համադրական ժամանակային ձևեր ունեն միայն անցյալ և ապառնի ժամանակները:

Անցյալ ժամանակի համադրական ձևերը հետևյալներն են.

գրեցի	գրեի	կգրեի	պիտի գրեի
գրեցիր	գրեիր	կգրեիր	պիտի գրեիր
գրեց	գրևր	կգրևր	պիտի գրևր
գրեցինք	գրեինք	կգրեինք	պիտի գրեինք
գրեցիք	գրեիք	կգրեիք	պիտի գրեիք
գրեցին	գրեին	կգրեին	պիտի գրեին

Ինչպես երևում է բերված աղյուսակից, բայի անցյալ ժամանակի համադրական ձևերը կազմվում են բայի անցյալի կամ ներկայի հիմքի վրա ավելացնելով դեմքի և թվի կարգերն արտահայտող վերջավորությունները, որոնք անցյալ ժամանակի համար ալլ են, ներկա և ապառնի ժամանակների համար՝ ալլ:

Անցյալ ժամանակ գրսևորող դիմային վերջավորությունները հետևյալներն են.

	եզ.	հոգն.	եզ.	հոգն.
1-ին դ.	ի	ինք	ա	անք
2-րդ դ.	իր	իք	ար	աք
3-րդ դ.	0 կամ ռ	ին	ավ	ան

§. 488. Առաջին խմբի վերջավորությունները ավելանալով ի և ա խոնարհման պարզ բայերի և պատճառական ու կրավորակտե բայերի անցյալի հիմքի վրա՝ կազմում են անցյալ կատարյալ ժամանակը. այսպես՝

վազեց + ի	կարդաց + ի	մեծացր + ի
վազեց + իր	կարդաց + իր	մեծացր + իր
վազեց + 0	կարդաց + 0	մեծացր + եց
վազեց + ինք	կարդաց + ինք	մեծացր + ինք
վազեց + իք	կարդաց + իք	մեծացր + իք
վազեց + ին	կարդաց + ին	մեծացր + ին

ինչպես երևում է բերված օրինակներից, պատճառական բայերի անցյալ կատարյալ ժամանակի եզակի երրորդ դեմքը ունենում է ոչ թե զրո վերջավորություն, այլ եց. որը փաստորեն չիմքակազմիչ մասնիկն է:

§ 489. Այդ նույն վերջավորությունները, ավելանալով բոլոր բայերի ներկայի չիմքի վրա, կազմում են ըղձական եղանակի անցյալ ժամանակի ձևերը, որոնք նույնն ինքնաբերական պահպանվում են ենթադրական և հարկադրական եղանակներում: Ըստ որում, ե խոնարհման բայերում ներկայի չիմքի և անցյալի վերջավորության միջև ավելանում է ե խոնարհիչը, իսկ ա խոնարհման բայերում՝ ա խոնարհիչը: Ա խոնարհիչի և ձայնավորով սկսվող վերջավորության միջև հանդես է գալիս յ ձայնակապը: Օրինակ՝

վաղ + ե + ի	մոտեն + ա + յ + ի	մեծացն + ե + ի
վազ + ե + իր	մոտեն + ա + յ + իր	մեծացն + ե + իր
վազ + ե + ր	մոտեն + ա + ր	մեծացն + ե + ր
վազ + ե + ինք	մոտենա + յ + ինք	մեծացն + ե + ինք
վաղ + ե + իք	մոտեն + ա + յ + իք	մեծացն + ե + իք
վազ + ե + ին	մոտեն + ա + յ + ին	մեծացն + ե + ին

Ըղձական եղանակի անցյալ ժամանակի եզակի երրորդ դեմքը ունենում է ոչ թե զրո վերջավորություն, այլ ր (տե՛ս օրինակները):

§ 490. Երկրորդ խմբի անցյալի վերջավորություններով (ա, աբ, ալ) կազմվում է անցյալական անցյալի չիմք ունեցող բայերի, այսինքն՝ ե խոնարհման ն. չ ածանց ունեցող բայերի և ա խոնարհման են, աճ ածանցավոր բայերի անցյալ կատարյալ ժամանակը: Օրինակներ՝

փախ + ա	տես + ա	մոտեց + ա	բարձրաց + ա
փախ + աբ	տես + աբ	մոտեց + աբ	բարձրաց + աբ
փախ + ալ	տես + ալ	մոտեց + ալ	բարձրաց + ալ
փախ + անք	տեսա + անք	մոտեց + անք	բարձրաց + անք
փախ + աք	տես + աք	մոտեց + աք	բարձրաց + աք
փախ + ան	տես + ան	մոտեց + ան	բարձրաց + ան

Այսպիսով, անցյալ ժամանակի՝ կազմության մեջ համադրական բայաձևերում (անցյալ կատարյալ և ըղձականի, հարկադրա-

կանի, Լեթադրականի անցյալ) Իմաստային տարբերակումը ձե-
վաբանորեն ղրսկորվում է ոչ թե վերջավորությունների միջոցով,
որոնք երկու դեպքում էլ նույնն են, բացառությամբ եզակի եր-
րորդ դեմքի, այլ ներկայի հիմմ—անցյալի հիմմ հակադրությամբ:
Մի դեպքում անցյալի վերջավորություններն ավելանում են ներ-
կայի հիմքի վրա (ըղձականի, հարկադրականի և Լեթադրականի
անցյալ), մյուս դեպքում՝ անցյալի հիմքի վրա (անցյալ կատար-
յալ ժամանակ), Այսպես՝ գրել—գրեց+ի—գր+ե+ի, խոսել—
խոսեց+ի—խոս+ե+ի, կարդալ—կարդաց+ի—կարդ+ալ+ի և
այլն: Բացառություն են կազմում միայն և խոնարհման ն, չ և ա
խոնարհման ան, են ածանցավոր բայերը, որոնց անցյալ կատար-
յալ և ըղձականի անցյալ ժամանակները տարբերվում են և՛ հիմ-
քերով, և՛ վերջավորություններով. այսպես՝ տեսնել—տես+ա,
տեսն+ե+ի, մոտենալ—մոտեց+ա, մոտեն+ալ+ի, հեռանալ—
հեռաց+ա, հեռան+ալ+ի, փախչել—փախ+ա, փախչ+ե+ի և
այլն:

§ 491. Իմաստային տարբերությունը սահմանական եղանա-
կի անցյալ կատարյալ և ըղձական, Լեթադրական, հարկադրական
եղանակների անցյալ ժամանակների միջև հետևյալն է: Անցյալ
կատարյալ ժամանակը ցույց է տալիս խոսելու պահից առաջ,
անցյալ ժամանակը մ կատարված, ավարտված գործողություն
(Ես երեկ գնացի թատրոն), իսկ ըղձականի, Լեթադրականի և հար-
կադրականի անցյալ ժամանակները ցույց են տալիս անցյալում
ցանկալի, Լեթադրվող, պարտադիր համարված, սակայն չկատար-
ված գործողություն: Գնայի. կգնայի. պիտի գնայի ձևերը իրենց
արտահայտած ժամանակով հավասարաբեռ են չգնացի ձևին, ո-
րովհետև, ցույց են տալիս չկատարված գործողություն: Այս ձևե-
րի միջև եղած տարբերությունը եղանակային է:

§ 492. Ապառնի ժամանակի համադրական ձևերը հետևյալ-
ներն են.

գրեմ	կգրեմ	պիտի գրեմ	գրի՛ր
գրես	կգրես	պիտի գրես	գրեցե՛ք
գրի	կգրի	պիտի գրի	
գրենք	կգրենք	պիտի գրենք	
գրեք	կգրեք	պիտի գրեք	
գրեն	կգրեն	պիտի գրեն	

կարդամ	կկարդամ	պիտի կարդամ	կարդա՛մ
կարդաս	կկարդաս	պիտի կարդաս	կարդասե՛ք
կարդա	կկարդա	պիտի կարդա	
կարդանք	կկարդանք	պիտի կարդանք	
կարդաք	կկարդաք	պիտի կարդաք	
կարդան	կկարդան	պիտի կարդան	

Այս ժամանակները ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որի կատարող մը խոսքի պահից հետո խոսողի կողմից համարվում է ցանկալի, պարտադիր կամ ենթադրվող, Գրեմ, կգրեմ, պիտի գրեմ բայաձևերը ժամանակ ցույց տալու առումով իրարից չեն տարբերվում. երեքն էլ ցույց են տալիս ապառնի ժամանակ, այսինքն՝ խոսքի պահից հետո սպասվող գործողություն կամ եղելություն: Այս ձևերի միջև եղած տարբերությունը նույնպես եղանակային է: Առաջին դեպքում ցույց է տրվում ապագայում սպասվող ցանկալի գործողություն, երկրորդ դեպքում դարձյալ ապագայում կատարվելիք ենթադրվող գործողություն, երրորդ դեպքում՝ ապագայում կատարվելիք պարտադիր համարվող գործողություն: Եղանակային այս տարբերությունը դրսևորվում է կ և պիտի եղանակիչների միջոցով, իսկ ժամանակը երեք ձևերում էլ դրսևորվում է զրեմ ձևով: Այսպիսով՝ ըղծական, ենթադրական և հարկադրական եղանակների ապառնի ժամանակը կազմվում է բայի ներկայի հիմքին ավելացնելով հետևյալ վերջավորությունները.

	եզ.	հոգն.
1-ին դ.	մ	նք
2-րդ դ.	ս	ք
3-րդ դ.	օ	ն

Այս վերջավորությունների և հիմքի միջև հանդես են գալիս ե և ա խոնարհիչները. առաջինը՝ ե խոնարհման բայերում, երկրորդը՝ ա խոնարհման բայերում: Հստ որում ե խոնարհիչը եզակի երրորդ դեմքում փոխվում է ի-ի: Բերենք օրինակ յուրաքանչյուր խոնարհման համար.

վազ+ե+մ	աղ+ա+մ
վազ+ե+ս	աղ+ա+ս

վազ+ի	աղ+ա
վազ+ե+նք	աղ+ա+նք
վազ+ե+ք	աղ+ա+ք
վազ+ե+ն	աղ+ա+ն

§ 493. Համադրական ժամանակ ունի նաև հրամայական եղանակը, որի միակ ժամանակային ձևը ցույց է տալիս խոսքի պահից հետո կատարվելիք գործողություն, հետևաբար ապառնի է։ Այն ունի նաև մեկ դեմք՝ երկրորդ։ Հրամայական եղանակի ապառնի ժամանակը եզակի թվում ունի հետևյալ կազմությունը. ե խոնարհման պարզ բայեր՝ ներկայի հիմք+իւր (զր+իւր, խոս+իւր), ա խոնարհման պարզ բայեր՝ ներկայի հիմք+ա խոնարհիչը (կարդ+ա), ան, են, ն. շ ածանցն ունեցող բայեր՝ անցյալի հիմք+իւր (մոտեց+իւր, ունեց+իւր, փախ+իւր, լավաց+իւր. ել+իւր, ընկ+իւր), պատճառական բայեր՝ անցյալի հիմք+ու (մոտեցր+ու, խմեցր+ու, վազեցր+ու), մի շարք անցյալական անցյալի հիմք ունեցող բայեր՝ անցյալի հիմք+գրո վերջավորություն (բեր, տես, առ, կեր և այլն)։

Հոգնակի թիվն ունի հետևյալ կազմությունը՝ անցյալի հիմք+եք (զրեց+եք, մոտեց+եք, կարդաց+եք, վաղեցր+եք, տես+եք, կեր+եք, ունեց+եք և այլն)։

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

§ 494. Վերլուծական ժամանակները ժամանակակից հայերենում կազմվում են դերբայներից և օժանդակ բայի ձևերից։ Վերլուծական ժամանակների կազմությանը մասնակցում են անկատար, ապառնի, վաղակատար մասամբ նաև հարակատար դերբայները։ Դերբայները ցույց են տալիս գործողության կատարման ընթացքային վիճակը, իսկ օժանդակ բայի ձևերը՝ այն ժամանակակետը, որի հարաբերությամբ վերցվում է գործողությունը, ժամանակի իմաստը դրսևորվում է այս երկոսի համադրությամբ։ Այսպես՝ երբ ասում ենք գրում եմ, վազում եմ, տեսնում եմ, այս ձևերում գրում, վազում, տեսնում դերբայները ցույց են տալիս սկսված, ընթացքի մեջ հղող գործողություն, իսկ եմ, ես, է օժանդակ բայերը ցույց են տալիս, որ այդ ընթացքի մեջ գտնվող գործողությունը վերցված է խոսելու պահի համեմատությամբ, այ-

սինքն՝ ամբողջ բայաձևը ցույց է տալիս խոսքի պահին սկսված, ընթացքի մեջ եղող գործողություն՝ ներկա ժամանակ: Նույն անկատար գերբայները օժանդակ բայի անցյալ ժամանակաձևերի հարադրությամբ (գրում էի, վագում էին, տեսնում էիք) ցույց են տալիս, որ սկսված, ընթացքի մեջ եղող գործողությունը վերցված է անցյալ ժամանակակետի հարաբերությամբ, իսկ ամբողջ բայաձևը ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակի համեմատությամբ սկսված և ընթացքի մեջ եղող գործողություն, այսինքն՝ անցյալ ժամանակ:

§ 495. Օժանդակ բայն ունի երկու ժամանակ՝ ներկա և անցյալ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի վեցական ձև՝ երեք դեմքի եզակի և հոգնակի թվերի համար:

Ահա օժանդակ բայի խոնարհման հարացույցը.

Ներկա		անցյալ	
եզ.	հոգն.	եզ.	հոգն.
եմ	ենք	էի	էինք
ես	եք	էիր	էիք
է	են	էր	էին

Ինչպես երևում է, օժանդակ բայի խոնարհման ձևերը կազմվում են դիմային-ժամանակային նույն վերջավորությունների միջոցով, ինչ որ ո նեն բայի համադրական ժամանակները. դրանք են՝ ներկայի համար մ, ս, Օ, նք, ք, ն, անցյալի համար՝ ի, իր, ր, ինք, իք, ին:

§ 496. Անկատար, ապառնի և վաղակատար (նաև հարակատար) դերբայներից յուրաքանչյուրը կարող է հարադրվել օժանդակ բայի ներկա և անցյալ ձևերի հետ՝ ստեղծելով տարբեր ժամանակային իմաստներ. այսպես՝ նստում եմ՝ ներկա ժամանակ, նստում էի՝ անցյալ ժամանակ, գրելու եմ՝ ապառնի ժամանակ, գրելու էի՝ անցյալ ժամանակ և այլն: Դեմքի և թվի կարգերը բայերի վերլուծական ժամանակաձևերում դրսևորվում են օժանդակ բայի վերջավորությունների միջոցով:

Այսպիսով՝ բայի վերլուծական ժամանակները հետևյալներն են.

Ներկա

վազում եմ	վազում ենք նաև՝	կանգնած եմ	կանգնած ենք
վազում ես	վազում եք	կանգնած ես	կանգնած եք
վազում է	վազում են	կանգնած է	կանգնած են

անցյալ

վազում էի	վազել եմ	վազել էի
վազում էիր	վազել ես	վազել էիր
վազում էր	վազել է	վազել էր
վազում էինք	վազել ենք	վազել էինք
վազում էիք	վազել եք	վազել էիք
վազում էին	վազել են	վազել էին
վազելու էի	կանգնած էի	
վազելու էիր	կանգնած էիր	
վազելու էր	կանգնած էր	
վազելու էինք	կանգնած էին	
վազելու էիք	կանգնած էիք	
վազելու էին	կանգնած էին	

ապառնի

վազելու եմ	վազելու ենք
վազելու ես	վազելու եք
վազելու է	վազելու են

Անցյալ ժամանակների հարաբերությամբ վերցված վերլուծական ժամանակները հայ քերականագիտության մեջ ընդունված է անվանել ըստ կազմության: Սկզբում անվանվում է ժամանակակետը, ապա այն դերբայը, որով կազմվում է տվյալ ժամանակաձևը. դրանք են՝ անցյալի անկատար, անցյալի վաղակատար և անցյալի ապառնի: Ներկա ժամանակակետի հարաբերությամբ վերցված ժամանակների անվանման մեջ ժամանակակետը չի նշվում, որովհետև այն ինքնին հասկանալի է, դրանք են՝ վաղակատար, ապառնի: Իսկ ներկա ժամանակակետում ընթացքի մեջ գտնվող գործողությունը ցույց տվող ժամանակը՝ կազմված անկատար դերբայից և օժանդակ բայի ներկայի ձևերից, կոչվում է ներկա ժամանակ:

Դրութիւն, վիճակ ցույց տվող մի շարք շեղութեան և կրավորական բայերի հարակատար դերբայը օժանդակ բայի ներկա և անցյալ ժամանակների հարադրութեամբ կազմում է հարակատար և անցյալի հարակատար ժամանակները (նստած եմ, նրստած էի):

Դրական խոնարհման մեջ վերլուծական ժամանակային ձևերունի միայն սահմանական եղանակը:

Կազմութեամբ վերլուծական են նաև ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերը, որոնք կազմվում են օժանդակ բայի ժխտական ձևերի և ժխտական դերբայի հարադրութեամբ: Այսպէս՝

չեմ գրի (կարդա)	չենք գրի (կարդա)
չես գրի (կարդա)	չեք գրի (կարդա)
չի գրի (կարդա)	չի գրի (կարդա)

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐՊ

§ 497. Բայի համադրական և վերլուծական ժամանակների համեմատութիւնը ցույց է տալիս, որ այդ ձևերը, բացի կազմութիւնից, ունեն նաև յօրահատուկ իմաստային տարբերութիւն: Բայի համադրական ժամանակային ձևերը արտահայտում են միայն գործողութեան կատարման ժամանակը՝ անկախ այդ գործողութեան կատարման վիճակից, իսկ բաղադրյալ ժամանակային ձևերով տրվում է ոչ միայն գործողութեան ժամանակը՝ ներկա, անցյալ կամ ապառնի, այլ նաև գործողութեան կատարման ընթացքային վիճակը, մի իմաստ, որը բայի տվյալ ժամանակին հաղորդում է դերբայը: Օրինակ, երբ ասում ենք զնում էր, ընկալում ենք ոչ միայն անցյալում կատարված գործողութիւն, այլ նաև՝ մի անցյալ ժամանակակէտի նկատմամբ կատարվող և ընթացքի մեջ գտնվող գործողութիւն, կամ երբ ասում ենք գրել է՝ ներկա ժամանակակէտի համեմատութեամբ անցյալում յորոշ տեական ժամանակամիջոցում կատարված գործողութիւն և այլն:

§ 498. Բայի դերբայական ձևերում դրսևորված գործողութեան ընթացքը պայմանականորեն կոչվում է գործողութեան ընթացքային կամ կերպային վիճակ, իսկ այդ կերպային կամ ընթացքային վիճակի հարաբերումը որևէ ժամանակակէտի հետ հայերականագիտութեան մեջ կոչվում է գործողութեան կերպ⁴⁹: Գոր-

⁴⁹ Այս անվանումը ևս ընդունվում է պայմանականորեն:

ծողություն կերպր ժամանակակից հայերենում անխզելիորեն կապված է ժամանակի կարգի հետ: Ժամանակի կարգից դուրս գործողության կերպ ժամանակակից հայերենում գոյություն չունի: Վերլուծական ժամանակաձևերը կերպաժամանակային ձևեր են, որոնք ցույց են տալիս գործողության ընթացքը որևէ ժամանակակետի հարաբերությամբ՝ դրանով դրսևորելով որևէ կոնկրետ ժամանակ:

Գործողության ընթացքի կերպային վիճակները ժամանակակից հայերենում, ինչպես հայտնի է, երեքն են՝ կատարվող, կատարված և կատարելի: Դրան համապատասխան ժամանակակից հայերենում տարբերակվում են երեք կերպ՝ կատարվող, կատարված և կատարելի:

1. Կատարվող կերպը ցույց է տալիս ներկա կամ անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ կատարվող, ընթացքի մեջ եղող գործողություն կամ եղելություն: Կատարվող կերպի են անկատար դերբայի և օժանդակ բայի ներկա և անցյալ ժամանակների հարադրությամբ կազմված վերլուծական ժամանակները. ալսինքն՝ սահմանական եղանակի ներկա ժամանակը (վազում է, ֆայլում է, զնում է, կարդում է և այլն) և անցյալի անկատար ժամանակը (վազում էի, ֆայլում էր, զնում էր, կարդում էր և այլն):

2. Կատարված է կոչվում այն կերպը, որը ցույց է տալիս ներկա կամ անցյալ ժամանակակետերի համեմատությամբ կատարված, ավարտված գործողություն կամ եղելություն: Կատարված կերպ ունեն այն վերլուծական ժամանակները, որոնք կազմվում են վաղակատար դերբայի ու օժանդակ բայի ներկա և անցյալ ժամանակների հարադրությամբ: Դրանք սահմանական եղանակի վաղակատար (վազել է, զնացել է, կարդացել է, կերել է և այլն) և անցյալի վաղակատար (վազել էր, գրել էր, կարդացել էր, խմել էր և այլն) ժամանակներն են:

3. Կատարելի կերպը ցույց է տալիս ներկա կամ անցյալ ժամանակակետերի համեմատությամբ դեռևս չկատարված, կատարելի գործողություն կամ եղելություն, Այս կերպը գրսևորվում է այն ժամանակներում, որոնք բաղադրված են ապառնի դերբայով և օժանդակ բայի ներկա և անցյալ ժամանակներով: Դրանք են՝ սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակը (վազելու եմ, գրելու եմ, խոսելու եմ, ֆնելու եմ և այլն) և անցյալի ապառնի

Ժամանակը (վազելու, էի, ուտելու, Լի, Բնելու, Լի, կարդալու էի և այլն)։

Ահա բայի վերլուծական ժամանակների տախտակը ըստ կերպաժամանակային հարաբերության

Գործողության ընթացքի կերպային վիճակ	Ժամանակակետեր	
	Ներկա	անցյալ
կատարող	վազում եմ, ես, է, ենք... գնում եմ, ես, է, ենք...	վազում էի, էիր, էր, էինք... գնում էի, էիր, էր, էինք...
կատարված	վազել եմ, ես, է, ենք... գնացել եմ, ես, է, ենք...	վազել էի, էիր, էր, էինք... գնացել էի, էիր, էր, էինք...
կատարելի	վազելու եմ, ես, է, ենք... գնալու եմ, ես, է, ենք...	վազելու էի, էիր, էր, էինք... գնալու էի, էիր, էր, էինք...

Ինչպես երևում է տախտակից, ներկա ժամանակակետի համեմատությամբ վերցված կատարվող, կատարված և կատարելի կերպային վիճակ ունեցող դերբայները կազմում են տարբեր ժամանակներ՝ ներկա, անցյալ և ապառնի, այսինքն՝ հակադրվում են իրար և՛ ժամանակով, և՛ կերպով, իսկ անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ վերցված ձևերը ցույց են տալիս անցյալում կատարված գործողություն, այսինքն՝ ունեն նույն բնահանուր անցյալ ժամանակը, սակայն հակադրվում են միմյանց գործողության ընթացքով՝ դրսևորելով կերպաժամանակային տարբեր հարաբերություններ։

§ 499. Կազմությամբ վերլուծական են նաև ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերը, որոնք կազմվում են օժանդակ բայի ժխտական ձևերի և ժխտական դերբայի հարադրությամբ (չեմ վազի. չեմ զնա և այլն)։ Սակայն այդ ձևերը վերոհիշյալ կերպավիճակային իմաստը չեն արտահայտում երկու պատճառով. 1) ժխտական դերբայի ձևում կատարելի գործողության կերպային իմաստը այնքան թույլ է դրսևորված, որ այն չի հաղորդվում բաղադրյալ բայաձևին. 2) ենթադրական եղանակի դրական խոնարհման բայաձևերը կազմությամբ պարզ են և չունեն կերպային հիշյալ իմաստը, հետևաբար կերպային իմաստ չեն կարող ունենալ նաև նույն եղանակի ժխտական ձևերը (կգրեմ—չեմ գրի. կկարդամ—չեմ կարդա և այլն)։

§ 500. Բայի վերլուծական ժամանակները տարբերվում են համադրական ժամանակներից մեկ այլ հատկանիշով էս. այն է՝ գործողության տևականության, շարունակականության իմաստով. մի իմաստ, որ բաղադրյալ ժամանակներին հաղորդվում է ինչպես դերբայի, այնպես էլ օժանդակ բայի միջոցով: Նրանց բաղադրությանմբ ստեղծված ժամանակները ցույց են տալիս գործողության վերագրումը գործողին որպես որոշ ժամանակի՝ ներկայի կամ անցյալի շարունակական հարաբերություն, գործողության որոշ տևականություն (հմմտ. օրինակ՝ գրել եմ և գրեցի ձեները):

Գործողության տևականության, շարունակականության իմաստը առավել ընդգծվում է բայի երկրորդական վերլուծական ժամանակներում՝ կապված լինել բայի առանձնահատկության հետ:

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

§ 501. Բացի բայի եղանակային ձևերի վերը թվարկված հիմնական կամ գլխավոր ժամանակներից, ժամանակակից հայերենում գործածվում են նաև երկրորդական վերլուծական ժամանակներ⁵⁰, որոնք ցույց են տալիս բայի գլխավոր ժամանակներով արտահայտված գործողությունների հարաբերությանմբ կատարված, կատարվող կամ կատարվելիք գործողություններ, այսինքն՝ համաժամանակություն, նախաժամանակություն և ետաժամանակություն: Օրինակ՝ Ամեն անգամ, երբ էս զնում եմ նրանց տուն, նա պարապելիս է լինում: Կամ՝ Մինչև ես զնամ, նա եկած կլինի: Բերված օրինակներում պարապելիս է լինում և եկած կլինի ձևերը երկրորդական վերլուծական ժամանակներ են և ցույց են տալիս զնում եմ և զնամ բայերի համեմատությանմբ կատարվող և կատարված գործողություններ:

§ 502. Երկրորդական վերլուծական ժամանակները կազմվում են զուգընթացական, հարակատար, ապառնի դերբայների և լինել վերացական բայի խոնարհված ձևերի հարադրությամբ:

Ինչպես գլխավոր վերլուծական ժամանակաձևերին, այնպես էլ երկրորդական վերլուծական ժամանակաձևերին հատուկ է գոր-

⁵⁰ Հայ ընթերցանագիտության մեջ այս ժամանակները հայտնի են երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներ անվանումով:

ծողության կերպի քերականական կարգը: Իկն ժամանակակետը, որի հարաբերությամբ վերցվում է գործողությունը, ինչպես նաև գործողության եղանակը որոշվում են լինել բայի խոնարհված ձևերով՝ ի տարբերություն գլխավոր վերլուծական ժամանակների, որտեղ գործողության կերպը դրսևորվում է միայն երկու ժամանակակետի համեմատությամբ՝ ներկա և անցյալ, երկրորդական վերլուծական ժամանակներում այն դրսևորվում է երեք ժամանակակետի հարաբերությամբ՝ ներկա, անցյալ և ապառնի: Դա սլավոնափոխված է նրանով, որ լինել բայը, ի տարբերություն եմ օժանդակ բայի, ունի նաև ապառնի ժամանակաձևեր: ✓

§ 503. Դերբայները, միանալով լինել բայի միևնույն ձևին, ամբողջ բաղադրյալ բայաձևին հաղորդում են տարբեր կերպաժամանակային իմաստներ: Այսպես՝ վերցնենք զրել բայով և լինել-ի ներկա ժամանակով կազմված երկրորդական վերլուծական ժամանակների ձևերը՝ զրելիս եմ լինում. զրած եմ լինում և զրելու եմ լինում: Այստեղ դերբայական ձևերի միջոցով տրվում է գործողության կերպային-ընթացքային վիճակը, իսկ լինել բայի ներկա ժամանակով՝ այն ժամանակակետը, որի համեմատությամբ վերցվում է գործողությունը, ինչպես նաև եղանակը: Գրելիս դերբայը ցույց է տալիս սկսված և շարունակված գործողություն, այսինքն՝ կատարվող կերպ, զրած դերբայը՝ անցյալում սկսված և ավարտված գործողություն, այսինքն՝ կատարված կերպ, իսկ զրելու դերբայը՝ ապագայում սկսվող գործողության վիճակ, այսինքն՝ կատարելի կերպ: Լինում է բայաձևը ցույց է տալիս, որ գործողությունը վերցված է ներկայի համեմատությամբ և որ վերլուծական ժամանակաձևը ունի սահմանական եղանակ, քանի որ այն խոսողի կողմից դիտվում է որպես հավաստի կերպով կատարվող: Ըստ այդմ, տարբեր դերբայների և լինել բայի ներկա ժամանակաձևի հարադրությամբ ստանում ենք տարբեր ժամանակներ՝ զրելիս եմ լինում—սահմանական եղանակի ներկա ժամանակ, զրած եմ լինում—հարակատար ժամանակ և զրելու եմ լինում—ապառնի ժամանակ:

✓ Երկրորդական վերլուծական ժամանակները անվանվում են նույն սկզբունքով, ինչ գլխավոր վերլուծական ժամանակները, այսինքն՝ հիմնականում ըստ կազմության: ✓

Մանրոթ.— Հարակատար դերբայով կազմված վերլուծական ժամանակներում հարակատար դերբայը սովորաբար ունենում է վաղակատար դերբայի իմաստ, այսինքն՝ ցույց է տալիս ավարտված, կատարված գործողության վիճակ՝ առանց հարատևող հետևվանքի և այդ հետևանքը որևէ առարկայի վերագրելու ձիշտ աչնպես, ինչպես զուգընթացական դերբայը երկրորդական վերլուծական ժամանակներում իմաստով համապատասխանում է անկատար դերբային:

§ 504. Անցյալ ժամանակակետ են ցույց տալիս լինել բայի անցյալ ժամանակի ձևերը, սրոնք հետևյալներն են՝ լինում էի, լինելու էի, եղել եմ, եղել էի, եղա, լինեի, կլինեի, պիտի լինեի: Այս ձևերով կազմված բոլոր երկրորդական վերլուծական ժամանակներն ունեն անցյալ ժամանակ, իսկ զուգընթացական, հարակատար և ապառնի դերբայները նրանց հաղորդում են տարբեր կերպեր՝ կատարվող, կատարված և կատարելի (հմտ. գրելիս եմ եղել—գրած եմ եղել—գրելու եմ եղել):

Այս վերլուծական ժամանակների որ եղանակին պատկանելը որոշվում է լինել բայի խոնարհված ձևերի եղանակով: Այսպես՝ գրելիս եմ եղել ձևը պատկանում է սահմանական եղանակին, գրելիս լինեի, գրելիս կլինեի, գրելիս պիտի լինեի՝ համապատասխանաբար ըղձական, ենթադրական և հարկադրական եղանակներին:

§ 505. Ապառնի ժամանակակետը դրսևորվում է լինել բայի ապառնի ժամանակի ձևերով: Դրանք հետևյալներն են՝ լինեմ, եմ, լինեմ, կլինեմ, պիտի լինեմ, եղիր: Սրանցով բաղադրված բոլոր ձևերն ունեն ապառնի ժամանակ և համապատասխանաբար կատարվող, կատարյալ և կատարելի կերպ. (հմտ. գրեիր—գրած կլինեմ—գրելու կլինեմ):

Այս ձևերը ըստ լինել բայի եղանակի համապատասխանաբար պատկանում են սահմանական, ըղձական, ենթադրական, հարկադրական և հրամայական եղանակներին, ըստ որում, սահմանական եղանակի ապառնու երկրորդական վերլուծական ձևերը լիզվում գրեթե չեն գործածվում:

§ 506. Երկրորդական վերլուծական ժամանակներից շատ տարածված են հատկապես զուգընթացական և հարակատար դեր-

բայներով կազմվածները, Ապառնի դերբայով բաղադրված երկրորդական վերլուծական ժամանակները ժամանակակից հայերենում հանդիպում են խիստ սակավ:

Մանր. — XIX դարի վերջերի և XX դարի սկզբների գեղարվեստական գրականության մեջ գործածական էին նաև անկատար դերբայով բաղադրված երկրորդական վերլուծական ժամանակները: Օրինակ՝ Հայրս իբրև որմնադիր նորոգում է եղել և կեղեցու փլած տանիքը (Մուր.), Կարծես լուսինը՝ տիեզերքի սիրելին, իր արծաթափայլ ճառագայթներով մատնում լինե՞ր նրանց (Բ, Խենթը): Ինչպես կատարյալ կլիներ նրա ուրախությունը, եթե այսօր Պետյան գտնվում լինե՞ր այն փայլուն հյուրերի հետ (Մուր., Առաքյալը): Սակայն այս կազմությունները այժմ հնացած են և գրականության մեջ հազվադեպ են հանդիպում: Այդ ձևերի փոխարեն այժմ կատարվող կերպ ունեցող երկրորդական վերլուծական ժամանակները կազմվում են միայն զուգընթացական դերբայով (նորոգելիս է եղել, գտնվելիս կլինե՞ր, մատնելիս լինե՞ր և այլն):

ԲԱՅԻ ԵՂԱՆԱԿԻ ԿԱՐԳԸ

§ 507. Բայի դիմավոր ձևերին հատուկ է նաև եղանակի կարգը: Հաղորդակցման պրոցեսում վերարտադրելով բնության երեվույթները, իրողությունները, խոսողը պասսիվ կերպով չի հաղորդում դրանց մասին, այլ միաժամանակ դրսևորում է իր վերաբերմունքը հաղորդվածի նկատմամբ: Մի դեպքում այդ երեվույթները, իրողությունները կարող են դիտվել որպես ստույգ կատարված, կատարվող, կատարվելիք դործողություններ կամ եղելություններ, մի այլ դեպքում դրանք կարող են համարվել պարտադիր, ցանկալի կամ հնարավոր և այլն: Օրինակ, երբ ասում ենք՝ Այսօր ձյուն է գալիս, մենք բնության տվյալ երևույթը ներկայացնում ենք որպես ստույգ կատարվող, հաստատապես տեղի տանցող, իսկ երբ ասում ենք Սրանի պեսօր ձյուն գա, այդ նույն ձյուն գալու գործողությունը ներկայացնում ենք որպես ցանկալի: Խոսողի վերաբերմունքը իր հաղորդածի նկատմամբ դրսևորվում է գործողություն ցույց տվող բառերի՝ բայերի ձևաբանական

փոփոխությունների միջոցով. ինչպես՝ զնում եմ, զնամ, կզնամ, պիտի զնամ, զնա⁵¹:

Այստեղ նույն բայի տարբեր ձևերով ներկայացված է միևնույն գործողությունը տարբեր մոտեցմամբ: Գնում եմ ձևով տրբվում է այնպիսի գործողություն, որը խոսողի կողմից դիտվում է թույլ ստույգ կատարվող, զնամ ձևով տրվում է խոսողի կողմից ցանկալի համարվող գործողություն, կզնամ ձևով՝ ապագայում ենթադրվող, պիտի զնամ ձևով՝ խոսողի կողմից պարտադիր համարվող գործողություն, իսկ զնա ձևով՝ հորդոր գործողությունը կատարելու վերաբերյալ: Այսինքն՝ բոլոր դեպքերում դրսևորվում է խոսողի վերաբերմունքը հաղորդած գործողության նկատմամբ: Այս բոլոր իմաստները լեզվի մեջ դրսևորվում են բայի եղանակի չարգի միջոցով:

Բայի եղանակի կարգը ցույց է տալիս խոսողի վերաբերմունքը գործողության և իրականության հարաբերության նկատմամբ. այսինքն՝ գործողության հարաբերությունը իրականությանը ըստ խոսողի:

§. 508. Ժամանակակից հայերենի դիմավոր բայերը ըստ իրենց դրսևորած եղանակային իմաստի և այդ իմաստն արտահայտող ձևաբանական միջոցների, բաժանվում են հինգ խմբի.

1. Ըստ խոսողի օբյեկտիվորեն ստույգ գործողություն, եղելություն արտահայտող բայաձևեր (զրում եմ, զրելու եմ, զրել եմ, զրեցի և այլն):

2. Գործողության կատարման ցանկություն, իղձ արտահայտող բայաձևեր (զրեմ, զրեի, զրելիս լինեմ և այլն):

3. Կանխադրությամբ, ենթադրաբար, երբեմն նաև պայմանով կատարվե՞նք գործողություն արտահայտող բայաձևեր (կզրեմ, կզրեի, զրելիս չլինի և այլն):

4. Անհրաժեշտաբար, հարկադրաբար կատարվելիք գործողություն արտահայտող բայաձևեր (պիտի զրեմ, պիտի զրեի, զրեցիս պիտի լինեի և այլն):

⁵¹ Խոսողի վերաբերմունքի դրսևորման հաճախ օժանդակում են նաև հնչեղանիքը և եղանակավորող բառերը (զուցե, երևի, երանի, հավանաբար, անշուշտ և այլն):

5. Գործողության կատարման հրաման, հորդոր, պահանջ արտահայտող բայաձևեր (գրի՛ր, գրեցե՛՛ք և այլն),

Հստ այդմ ժամանակակից հայերենում տարբերակվում են հինգ եղանակ՝ սահմանական, ըղծական, ենթադրական, հատկադրական և հրամայական:

§ 509. Ժամանակակից հայերենում եղանակի կարգը ամենասերտ կերպով կապված է ժամանակի կարգի հետ: Յուրաքանչյուր դիմավոր բայաձև գործողության բնույթը՝ եղանակը ցույց տալու հետ մեկտեղ, ցույց է տալիս այն ժամանակը, որի ընթացքում կատարվում է տվյալ գործողությունը: Հետևաբար յուրաքանչյուր եղանակային ձևի քննություն միաժամանակ այն ժամանակների քննությունն է, որի ընթացքում կատարվում, տեղի է ունենում խոսողի կողմից ներկայացվող գործողությունը:

ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

§ 510. Սահմանական եղանակը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որը խոսողի կողմից դիտվում է որպես օբյեկտիվորեն ստույգ կատարվող, կատարված կամ կատարվելիք: Սահմանական եղանակի բայաձևերի միջոցով համատարվում կամ ժխտվում է որևէ գործողություն, որն ըստ խոսողի համընկնում է իրականության հետ: Գործողության ժխտումը չի ազդում բայի եղանակի բնույթի վրա, որովհետև այն ևս դիտվում է որպես իրականության մեջ տեղի ունեցած երևույթ՝ տրվյալ գործողության բացակայությունը անցյալում, ներկայում կամ ապագայում: Օրինակ՝ Ամայի ձորերում, դեղնակարմիր անտառի և հնձած արտերի վրա իջել էր մի պայծառ տխրություն: Ջինջ օդի սառնության մեջ զգացվում էր առաջին ձյոնի շունչը (ԱՔ, Միրհավ): Դանդաղ իջնում էր երեկոն: Լոն էր բակը, մոտակա փողոցները նույնպես լոնցի՛ն (Ա. Սեկ., Ոսկե վազերի մեջ): Գարունը եկավ, ծիծեռնակները վերադարձան իրենց բույները, իսկ դու չդա՛ռա՛ր, չդա՛ռա՛ր (Իս): Ամառ է: Քննությունները վերջացել են: Կամսարյանն ստացել է ավարտման վկայական (Մուր., Առաքյալը):

Բերված օրինակներում ընդգծված բայաձևերը սահմանական եղանակի են, որովհետև դրսևորում են խոսողի կողմից իրական, ստույգ համարվող գործողություններ:

Մանր.— Խոսողը որպէս իրական, ստույգ կատարվող գործողութիւն կարող է ներկայացնել նաև իրականում իրոք գոյութիւն չունեցող երեւոյթներ, ինչպէս, ասենք, Մառը Բայլում է։ Այստեղ թեև հաղորդվում է այնպիսի երևույթի մասին, որ իրականում գոյութիւն ունենալ չի կարող, սակայն լեզվական տեսակետից մենք գործ ունենք սահմանական եղանակի բայի հետ, որովհետև խոսողը այդ երևույթը ներկայացնում է իբրև ստույգ կատարվող, իրական։

§ 511. Սահմանական եղանակը ժամանակակից հայերենում քայաձևերով ամենահարուստ եղանակն է։ Այն ունի ութ վերլուծական և մեկ համադրական ժամանակաձև։ Ի տարբերութիւն մյուս եղանակների, սահմանական եղանակի քայաձևերով դրսևվորվում են և՛ ներկա, և՛ անցյալ, և՛ ապառնի ժամանակները։ Սահմանական եղանակի ժամանակներն են՝ ներկա, անցյալի անկատար, ապառնի, անցյալի ապառնի, վաղակատար, անցյալի վաղակատար և անցյալ կատարյալ, մի շարք բայերի համար՝ նաև հարակատար ներկա և անցյալի հարակատար։ Կազմութամբ համադրական է սահմանական եղանակի միայն անցյալ կատարյալ ժամանակը։ Սահմանական եղանակն ունի նաև երկրորդական վերլուծական ժամանակներ, որոնք կազմվում են լինել բայի սահմանական եղանակի քայաձևերով և խոնարհվող բայի զուգրնթական, հարակատար և ապառնի գերրայներով։

ՆԵՐԿԱ ԺԱՄԱՆԱԿ

§ 512. Ժամանակակից հայերենում ներկա ժամանակ ունի միայն սահմանական եղանակը։ Այն կազմվում է անկատար գերբայի և օժանդակ բայի ներկա ժամանակի ձևերի հարադրութամբ։ Ահա ներկա ժամանակի խոնարհված ձևերի պատկերը.

Ե խոնարհում

վազում եմ
վազում ես
վազում է
վազում ենք
վազում եք
վազում են

Ա խոնարհում

գնում եմ
գնում ես
գնում է
գնում ենք
գնում եք
գնում են

Ինչպես երևում է աղյուսակից, օժանդակ բայը դրվում է դերբայից հետո: Սակայն խոսքի մեջ հաճախ, հատկապես երբ անհրաժեշտ է լինում շեշտել մի բան անող կամ լինող առարկան, այսինքն՝ ենթական, օժանդակ բայը փոխում է իր շարադասությունը՝ դրվելով դերբայից առաջ, երբեմն նաև բայի լրացումներից առաջ: Երբ նախադասության մեջ գործածվում են մեկից ավելի ներկա ժամանակի նույն գեմքն ու թիվն ունեցող բայաձևեր, օժանդակ բայը կարող է դրվել միայն մեկ բայաձևի մոտ, իսկ մյուսների մոտ գեղջվել (տե՛ս ստորև բերվող օրինակները): Սա մի օրինաչափություն է, որը վերաբերում է նաև մյուս վերլուծական ժամանակներին:

§ 513. Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակը ցույց է տալիս խոսելու պահին կատարվող, սկսված և ընթացքի մեջ եղող գործողություն կամ եղելություն, որը խոսողի կողմից դիտվում է իբրև իրական, ստույգ: Ներկա ժամանակը, ինչպես ասվել է, ունի գործողության կատարվող կերպ: Օրինակ՝ — Ես մեղեմ մեղադրում, մեզ, — ջերմորեն արձագանքեց դոկտոր Մաշարը (ԳՍ, Թեհրան): Եվ պարզ աչքով ես տեսնում եմ Հայրենիքս ծաղկավետ, Այն ճոխ երկրից ես լսում եմ Անհոգ ծիծաղ լացի հետ (ՀԹ): Վտակը ժայռից ներքև է թռչում, թափ առած ընկնում քարերի գլխին, Չարկում սվաղին, շաշում է, ճշում, ճշում անհանգիստ, փրփուրը բերնին (ՀԹ):

§ 514. Բացի իր հիմնական նշանակությունից, սահմանական եղանակի ներկա ժամանակը կիրառվում է նաև հետևյալ իմաստներով.

1. Ցույց է տալիս մշտապես տևող ունեցող, կատարվող տևական գործողություններ կամ եղելություններ, հաստատված, հանրահայտ ճշմարտություններ, Օրինակ՝ Երկիրը պտտվում է արեգակի շուրջը: Մարմինները տաքությունից լայնանում են: Ձմռանը հալոցքում է գարունը: Գարնանը օրերը տափանում են:

Այս իմաստով ներկան շատ է կիրառվում հատկապես առածների, ասացվածքների մեջ, ինչպես՝ Ուրիշի աշխատածը քամին է տանում: Եզր որ ընկնում է, դանակավորը շառաւում է: Երևիսյի խեղդը օրորեցից է երևում: Ոսկին կրակով են փոքնում:

2. Ցույց է տալիս բնոթյան մեջ երևան եկած և արդեն կա-

յուն վիճակում գտնվող երևույթներ, աշխարհագրական տեղագրություններ և այլն: Օրինակ՝ Լեոնաշղթայի ճյուղերից մեկը ջնկվում է մայր լեոնաշղթայից, սեպի պես խրվում է Արարատյան դաշտի սիրտը և դեմ է առնում Արաքսին (ՎԱ, Որսորդական պատմվածքներ): Ահա գյուղերում այստեղ և այնտեղ բաժնեկցություններ, որոնք իրենց հպարտ աշտարակներով և ատամնավոր պաշտպաններով իշխում են շրջակայքի վրա (Բ, Կայծեր): Նեղ կածանն անցնում է փոքրիկ մացառուտների միջով (ԱԲ, Բիլանագ):

3. Յույց է տալիս ներկան, խոսելու պահը ևս իր մեջ ներառնող մի երկարատև ժամանակամիջոցում սովորաբար կրկնվող գործողություններ: Օրինակ՝ Պարում է ձմեռն հարսանիքներում, Կամ մեծավորի թեփշի է լիզում, Մինչև մի քանի շահի է նաւում (ՀԹ): Գիշերը լուսնի երկշուտ շողերը հենց որ մտնում են էն խավար ձորը... Ողի է առնում ամեն բան էնտեղ, Շնչում է, ապրում, և մո թն է ահեղ (ՀԹ): Զգույշ է միրհավը, դժվար է նրան խփել: Ծրբեմն այնքան մոտ է զալիս, ահա ուզում ես կրակել, բայց մի քնքն խշշոցից, նույնիսկ որսորդի խոր շնչառությունից, բացում է թևերը, բռնում է զնդակից արագ, ծղրտում, պտույտներ անում թանձր սաղարթի վրա և անձայն իջնում մի ուրիշ տեղ (ԱԲ, Միրհավ):

4. Ներկա ժամանակի բայաձևով կարող է զրահավել նաև անցյալում կատարված-ավարտված գործողություն, երբ խոսողը պատմածը ավելի պատկերավոր, արտահայտիչ, կենդանի դարձնելու համար անցյալում կատարված գործողությունները մտովի տեղափոխում է խոսելու պահը և այդպես ներկայացնում: Այս ներկան քերականագիտության մեջ կոչվում է պատմական ներկա: Օրինակ՝ Բագավորն ու թագուհին էնպես ուրախանում են, էնպես ուրախանում են, որ աշխարհքովը մին են լինում: Աղբալուս են գրում, նամակը տալիս են սուրհանդակին, ուղարկում են (ՀԹ, Կոնատ աղջիկը): Ու կրկին հեռուն նայելով Քայլերով հաստատ, համաշափ, անցնում են նրանք Բայիլով, մտնում են քաղաքը նվաճած... (ԵԶ, Բալլադ քանվեցի մասին):

5. Ծրբեմն, հատկապես խոսակցական լեզվում, ներկա ժամանակաձևը կարող է արտահայտել նաև ապագայում կատարվելիք գործողություն, այսինքն՝ կիրառվել ապառնու նշանակությամբ: Այս խմաստով ներկան գործածվում է այն դեպքերում,

երբ խոսողը կատարվելիք գործողությունը համարում է այնքան հաստատ, անսկսման, որ կարծես խոսելու պահին արդեն կատարվելիս լինի: Օրինակ՝ Մոսկվա եւ զնում մայրիկ,— բացատրեց նա հրճվանքով: Մի շաբաթ հետո մեկնում եմ (ՆՁ, Հացավան): Տղաներ,— ասում է մայրը,— զնում եմ հարձակման (ԲՀ, Սերմնացանները չվերագարձան): Մեկ շաբաթ հետո սկսվում են ընդունելության քննությունները: Աղջիկը... երգի Լիւէջող տունով ասաց.— Վաղը զնում եմ (Ա. Սահ., Խաչուղիներ):

Հարակատար ներկա

§ 515. Մի շաբթ շեզոք և կրավորական սեռի բայերի հարակատար դերբայը օժանդակ բայի ներկա ժամանակաձևերի հարադրոթյամբ կազմում է հարակատար ներկա ժամանակը. այսպես՝

կանգնած եմ	կանգնած ենք
կանգնած ես	կանգնած եք
կանգնած է	կանգնած են

Այս ժամանակային ձևերը ցույց են տալիս անցյալում ըսկըսված և ներկա ժամանակաընթացքում հարատևող գործողություն՝ որպես տվյալ առարկայի դրություն, վիճակ, նթն չիներ վերլուծական ժամանակների անվանման ընդունված սկզբունքը, ավելի ճիշտ կլիներ այդ ժամանակը կոչել վիճակային ներկա: Բերենք օրինակներ՝ Խանութի շեմին, կավե ամանների մոտ, ընտած է Տոլստոյի նման մի ծերունի, ձախ կողմը կանգնած է չորչոր դեմքով, ձեռքերը կրծքին խաչած մի պառավ կին (ՍՁ, 2, 325): Վաղոնում բոլորը բնած են (ՀԲ, Մեծ տան զավակները): Աղամ զգաց, որ իր սիրտը կապված է Լիլիթի լուսաշող կրունկներին (Իս., Լիլիթ): Նրանց մկանների ո ժը բնությունից, թե դաստիարակությունից ընդամացած է (ՆԴ, Սպանված աղավնի):

Ժամանակակից հայերենում այս ժամանակը կարող են ունենալ հիմնականում կրավորական սեռի բայերը և խիստ սահմանափակ թվով շեզոք սեռի բայեր (նստել, կանգնել, քնել, հոգնել, պառկել և այլն):

ԱՆՑՑԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿ

§ 516. Սահմանական եղանակն ունի անցյալ ժամանակ արտահայտող վեց բայաձև, որոնցից յուրաքանչյուրն արտահայտում է կերպաժամանակային տարբեր իմաստային երանգ և ունի կիրառության որոշակի ոլորտ: Այդ ժամանակաձևերն են՝ անցյալի անկատար, անցյալի ապառնի, վաղակատար, անցյալի վաղակատար և անցյալ կատարյալ (վազում էի, վազելու էի, վազել եմ, վազել էի, վազեցի): Այս ժամանակներից հինգը կազմության մեջ վերլուծական են, իսկ մեկը՝ համադրական: Քննենք դրանցից յուրաքանչյուրն առանձին:

Անցյալի անկատար

§ 517. Սահմանական եղանակի անցյալի անկատար ժամանակը կազմվում է անկատար դերբայի և օժանդակ բայի անցյալ ժամանակի ձևերի հարադրությամբ: Այսպես՝

Ե խոնարհում	Ա խոնարհում
վազում էի	գնում էի
վազում էիր	գնում էիր
վազում էր	գնում էր
վազում էինք	գնում էինք
վազում էիք	գնում էիք
վազում էին	գնում էին

§ 518. Սահմանական եղանակի անցյալի անկատար ժամանակը ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակակետի համեմատության մեջ հաստատ կատարվող, սկսված և ընթացքի մեջ եղող գործողություն կամ եղելություն, Օրինակ՝ Արև մի կեսօր կաքավաբերդի քարափով բառճառում էին երեք ձիավոր: Ոչ միայն ըզգեստից, այլև ձի նստելուց երևում էր. որ առաջին երկու ձիավորը քաղաքի մարդիկ են... երրորդ ձիավորը նրանց ուղեկցում էր (ԱՔ, Ալպիական մանուշակ): Տղաները կուզեկուզ և զգուշության մեջ հեռանում էին նրան: Նրանցից ոչ հեռու ժայռի ստորոտում մի երկար պող էր ուժգին խփվում գետնին, որից հաղիվ նկատելի

փոշի էր բարձրանում (ՎԱ, Սևանի ափին), Գյուղացիները դեռ խոսում, վիճում էին: Շատերը հրաժեշտ էին տալիս կանանց ու երեխաներին, մյուսները տատանվում էին՝ զնա՞լ Դավիթ-բեկի կոչին, թե՞ ոչ (Սև, Մխիթար սպարապետ):

§ 519. Բացի իր այս հիմնական իմաստից, անցյալի անկատար ժամանակը ցույց է տալիս նաև մի անցյալ ժամանակամիջոցում՝ ներառյալ նաև անցյալ ժամանակակետը, որպես սովորություն մշտապես կատարված, պարբերաբար կրկնված գործողություններ, եղելություններ, Օրինակ՝ էմման քիչ էր ուտում. քիչ էր բնում, համարյա ոչ մի գործ չէր կատարում, ամեն բանից զրգվում, ձանձուրանում էր. ամեն մի շնչին բանի համար բարկանում էր (ՆԴ, Զազունյան): Երեկոները մենակ նստում էր իրենց շքեղ պատշգամբում, որի շուրջը բացվում էր պարտեզը հովասուն ծառերով և կարկաշուն շատրվաններով, նրա հոգին սլանում էր մի ուրիշ վայր, որ հեռավոր երազի պես մեկ երևում էր, մեկ չքանում (Իս.): Ինքն ամեն օր հանձնվում էր երազանքի մխիթարությանը: Իրական դժխեմ կյանքից փախչում էր, փոխադրվում, այսպես ասած ապաստան գտնում անրջային աշխարհի մեջ (Իս.):

Մանոթ.— Հաղվադեպ, հատկապես խոսակցական լեզվում, անցյալի անկատար ժամանակը գործածվում է նաև անցյալի ապառնու նշանակությամբ՝ ցույց տալով այնպիսի գործողություն, որը անցյալում պիտի կատարվեր, սակայն չի կատարվել ինչ-որ հանգամանքների բերումով. ինչպես՝ Լավ էր շուտ եկար, ես էլ արդեն գնում էի: Մի քիչ էլ ուշանայիր, թուղթը պատռում էի: Այսպիսով գլորվեցին, անցան. դարձյալ մի քանի օրեր, և նա դեռ գնում էր Մարտիկյանների տուն (ՆԴ, Մահը):

Վաղակատար

§ 520. Սահմանական եղանակի վաղակատար ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի վաղակատար դերբայի և օժանդակ բայի ներկա ժամանակի ձևերի հարադրությամբ: Այսպես՝

Ե խոնարհում

Ա խոնարհում

վազել եմ

զնացել եմ

վազել ես

զնացել ես

վազել է	գնացել է
վազել ենք	գնացել ենք
վազել եք	գնացել եք
վազել են	գնացել են

§ 521. Վաղակատար ժամանակը ցույց է տալիս խոսելու պահից առաջ, այսինքն՝ ներկա ժամանակակետի համեմատությամբ կատարված գործողություն կամ եղելություն: Օրինակ՝ Ինչքան ցավ եմ տեսել *ես*, Ինչոք ու դավ եմ տեսել *ես*, Տաբել, ներել ու սիրել.— Վասր լավ եմ տեսել *ես* (ՀԹ), Մենք անցել ենք արշան ծովեր, Սուր ենք տեսել ու կրակ, Մեր ճակատը դեմ ենք արել Մրրիկներին հակառակ (ՀԹ):

Բերված օրինակներում ընդգծված վաղակատար բայաձևերը ցույց են տալիս անցյալում կատարված, ավարտված գործողություններ:

Սակայն հաճախ վաղակատար ժամանակի միջոցով տրվում է այնպիսի գործողություն, որ թեև անցյալում է կատարվել, բայց հարատևում է մինչև խոսելու պահը, Ժամանակային այդ իմաստը երևան է գալիս հատկապես գրություն, վիճակ ցույց տվող բայերի վաղակատար ժամանակաձևում: Օրինակ՝ Թեկուզ և մենակ յինի փարսխում, Աժդահա Սաքոն ինչի՞ց է վախում, Հապա մի նայիր հսկա հասակին, ինչ է մեկնվել (ՀԹ, Լոռեցի Սաքոն), Ես պահել եմ սրտիս խորքում մի լուռ գաղտնիք սիրային (ՀԹ), Զանգվի ափին խաչաձև նստել է մռայլ ու տխրագեմ նրևանի բերդը (Իս., Քուրդ Ամոն), Արագածը իրար վրա իր պերճ գորգերն է փռել (Իս.), Եղբորս վաղահաս մահը սրտիս մեջ թողել է մի այնպիսի խոց, որ երբեք և ոչ մի բանով չի կարող բուժվել (ՆԴ, Աննա Սարոյան),

§ 522. Վաղակատար ժամանակի բայաձևերի իմաստային առանձնահատկություններից է նաև այն, որ ցույց է տալիս անցյալում կատարված ավարտված, սակայն որոշակի տևականություն ունեցող գործողություն, որով և տարբերվում է անցյալ կատարյալ ժամանակից (հմտ. տեսել եմ—տեսա բայաձևերը): Այս ժամանակի մյուս բնորոշ գիծն այն է, որ հիմնականում գործածվում է համեմատաբար վաղ անցյալում կատարված գործողությունների և եղելությունների նկարագրության ժամանակ, որոնց խոսողը

կարող է ականատես եղած շլինել, վերապատմել ըստ ուրիշներից լսածի՝ համարելով դրանք հավաստի, իրական. ինչպես՝ Այդ պատանին փող է նվազել քարանձավների ստվերում և նրա պարզ երգերին առձագանձել են ձորերը: Երբեմն կարկուտն է ջարդել նրան, երբեմն քարեր և՛ են փեղծել դեմքը, ցոլուր և արևը խանձել են նրա կուրծքը, ինչպես լեռան լանջը (ԱՔ, Միրանի փողը):

Իմաստային այս առանձնահատկությունն է պատճառը, որ այս ժամանակը շատ է կիրառվում հատկապես անցյալում կատարված պատմական իրադարձությունների, դեպքերի, փաստերի և այլնի մասին հաղորդելիս, այսպես՝ Հստ Ուխտանեսս պատմագրի վկայության, հայերը դեռևս 6-րդ դարի վերջերին կազմել են Թբիլիսիի բնակչության մի մասը (ԳԹ), Եղիշե Չարենցը ծնվել է 1897 թ. Կարս քաղաքում և այլն:

§ 523. Բացի իր այս հիմնական կիրառություններից, վաղակատար ժամանակը երբեմն գործածվում է ապառնի ժամանակի նշանակությամբ: Այս դեպքում ընդգծվում է, որ խոսողը կատարվելիք գործողությունը դիտում է որպես արդեն կատարված, ավարտված, Այս իմաստով վաղակատարը կարող է գործածվել և՛ ներկայի համեմատությամբ (Գնա, տվել եմ, տվել եմ, տվել, Սարգիս (ՆԴ, Բարեբարը), և՛ մի ապառնի ժամանակակիտի համեմատությամբ (Որ իմացել է կատարվածի մասին, խիստ կրթական): Վերջին դեպքում վաղակատար ժամանակը ունենում է ըզձական եղանակի ապառնու իմաստ:

Անցյալի վաղակատար

§ 524. Սահմանական եղանակի անցյալի վաղակատար ժամանակը կազմվում է վաղակատար դերբայի և օժանդակ բայի անցյալ ժամանակի ձևերի հարադրությամբ: Այսպես՝

Ե խոնարհում

վազել էի
վազել էիր
վազել էր
վազել էինք
վազել էիք
վազել էին

Ա խոնարհում

գնացել էի
գնացել էիր
գնացել էր
գնացել էինք
գնացել էիք
գնացել էին

Անցյալի վաղակատար ժամանակը ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ արդեն կատարված, ավարտված գործողություն կամ եղելություն: Օրինակ՝ Գնում էին հազարավոր մարդիկ, որ ծնվել ու մեծացել էին տարբեր հորիզոնների տակ (ՀՔ, ՄԼԺ տան զավակները): Մերունի Արսենը, Հարազատը և մի երկու երիտասարդ... մտան այգու այն մասը, ուր սավառնակն արգեն տեղացել էր բորդոյան հեղուկը (ՔՔ, Ոսկե Հովիտ): Այդ կնոջը հայտնի էին թագուհու ցավերը, տանջող վշտերը: Նա սկզբից արգեն ամեն բան տեսել. բննել և ստուգել էր: Նա անկեղծ սրտով վշտացել և աբտասվել էր մեծ տիկնոջ համար (Մուր., Գևորգ Մարգարեի նի):

§ 525. Վաղակատար ժամանակի նման, անցյալի վաղակատար ժամանակը ևս հաճախ ցույց է տալիս նաև հարատևող գործողություն կամ եղելություն, սակայն այդ հարատևումը կատարվում է ոչ թե մինչև խոսելու պահը, այլ մինչև մի անցյալ ժամանակակետ, որի հարաբերությամբ կատարվել է տվյալ գործողությունը կամ եղելությունը: Այսպիսի իմաստ արտահայտում են հիմնականում դրություն, վիճակ ցույց տվող բառերը (կանգնել, տիրել, մոռանալ, նստել և այլն): Օրինակ՝ Եվ ահա, նոյեմբերյան առներին եղեգնյա կտուրով այդ ակումբում եղավ մի սովորական դեպք: Վառել էին բոլոր ճրագները... Աղջիկները զեղնավուն փշատերև թփերից, մասրենու կանաչ ճյուղերից և աշնան դաշտի ծաղիկներից հյուսել էին մանյակներ ու պսակներ, բամբակի բացված կնդուղները հագցրել էին պսակներին և այդ ամենը... կախել պատերից (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը):

§ 526. Անցյալի վաղակատար ժամանակը շատ է դործավում հատկապես գեղարվեստական գրականության մեջ՝ անցյալում կատարված դեպքերի, իրադարձությունների կամ երևույթների նկարագրությունների ժամանակ: Այս դեպքում անցյալ ժամանակակետ ցույց տվող հարաբերակից բայ կոնկրետ կոնտեքստի մեջ կարող է չլինել: Օրինակ՝ Արամիկը շրթունքները սեղմել էր իրար և այտերը փել: զրանից նրա մանկական գեղեցիկ դեմքը ստացել էր մի տեսակ լուրջ, բայց շատ գրավիչ և սիրելի արտահայտություն (ՆԴ, Զազունյան): Վտակի ափին ուռննու տակ տըխուր նստել էր Լիլիթը: Թախծանուշ դեմքը մարգարիտի պես զու-

նատ. . և մագերը պճնող գրախտավարդերի պսակը քառամել լռարդեն (Իս., Լիլիթ):

§ 527. Անցյալի վաղակատար ժամանակը երբեմն կիրառվում է ըզձական եղանակի անցյալի իմաստով (հատկապես պայմանի երկրորդական նախադասությունների մեջ): Բերենք մեկերկու օրինակ՝ — Նայեք, է՛, մի քալ այս կողմ էր ընկել՝ վերջ (Բ՛, Սերմնացանները չվերադարձան): Որ բունել էի... էս բոլոր ջարդված տնկիները նրա դիխին պիտի ջարդեի (նՁ, Հացավան): Իս մինչև այժմ վաղուց արդեն մեռած կլինեի, եթե քո սերը, քեզ կրկին տեսնելու հույսս քաջոթյուն չէի՞ն ներշնչել ինձ (նԴ, Նունե):

Անցյալի հարակատար

§ 528. Մի շարք չեզոք և կրավորական սեռի բայերի հարակատար դերբայը օժանդակ բայի անցյալ ժամանակաձևերի հարադրությունյամբ կազմում է անցյալի հարակատար ժամանակը. այսպես՝

կանգնած էի	կանգնած էինք
կանգնած էիր	կանգնած էիք
կանգնած էր	կանգնած էին

§ 529. Այս ժամանակը ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակակետի հարաբերությունյամբ սկսված և հարատևող հետևանքով գործողություն, որպես տվյալ առարկայի վիճակ, դրություն. օրինակ՝ Հետևյալ առավոտ, դեռ արևը չծագած, Կամսարյանը նստած էր Օվանեսի կառքում (Մուր., Առաքյալը): Սեդան համոզված էր, որ քեռին կկատարեր իր խոսքը (Ա. Սեկ., Ոսկե վազերի մեջ): Եվ աշխարհը լցված էր, դյուրված բյուր նվազներով հավերժ երկնային (Իս., Լիլիթ): Սառան զարձյալ կանգնած էր լուռ ու արձանացած (նԴ, Սպանված աղավին): Ոսկեկեղև ծառերից կախված էին հեշտագրգիռ պտուղները (Իս., Լիլիթ):

Այս ժամանակաձևերը կարող են ունենալ այն բայերը, որոնք ունեն հարակատար ներկա ժամանակաձևեր (տե՛ս § 515):

Անցյալի ապառնի

§ 530. Անցյալի ապառնի ժամանակը կազմվում է ապառնի դերբայի և օժանդակ բայի անցյալ ժամանակաձևերի հարադրությունամբ. այսպես՝

Ե խոնարհում	Ա խոնարհում
վազելու էի	գնալու էի
վազելու էիր	գնալու էիր
վազելու էր	գնալու էր
վազելու էինք	գնալու էինք
վազելու էիք	գնալու էիք
վազելու էին	գնալու էին

Սահմանական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակը ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակակետի նկատմամբ ապառնի համարվող, կատարվելիք գործողություն կամ եղելություն, որը սակայն մեծ մասամբ կամ չի կատարվել և կամ խոսողին հայտնի չէ այն կատարվել, տեղի է ունեցել, թե ոչ, Օրինակ՝ Անշոշտ մենք մեր գրաստների հետ զոհ էինք գնալու պատահուտող ընտանի գազանների սուր ատամներին, եթե մեզ առաջնորդող քուրդը... ձայն շտար (ՊՊ, Ցեցեր)։ ...Որովհետև մեկնելու էր մի երկու ժամից, ուստի հրաժեշտ տվի հենց տանս և գնացի գործի (ՆԴ, Սպանված աղավնի)։ Այդ խնդիրը կատարելուց հետո... շարունակելու էինք դեպի արևմուտք քշել թշնամուն (ԳԲ, Կրակ)։ Ընդմիջումից հետո հանդեսի երկրորդ մասը պիտի սկսվեր մի բանաստեղծությամբ, որ արտասանելու էր նրա քույրը (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկը)։

§ 531. Այս ժամանակը համարվում է անցյալ, քանի որ ցույց է տալիս թեև անցյալ մի ժամանակի համեմատությամբ ապառնի, կատարվելիք գործողություն, սակայն խոսելու պահի համեմատությամբ արդեն կատարված (եթե բայը ժխտական է) կամ չկատարված (եթե բայը դրական է) գործողություն։ Այն բռնում է կարծես մի տեսակ միջին տեղ անցյալ և ներկա ժամանակների միջև (կատարվում է որևէ անցյալ գործողությունից հետո, սակայն ներկա պահից առաջ)։

Սահմանական եղանակի անցյալի աուպոնի ժամանակը ժամանակակից հայերենի գլխավոր ժամանակներից ամենաքիչ զործածականն է: Նրա դրսևորած իմաստն արտահայտելու համար այժմ ավելի հաճախ գործածվում է հարկադրական (նաև ենթադրական) եղանակի անցյալ ժամանակը:

Անցյալ կատարյալ

§ 532. Անցյալ կատարյալը սահմանական եղանակի միակ համադրական ժամանակն է: Այն կազմվում է բայերի անցյալի հիմքի վրա ավելացնելով դիմորոշ վերջավորություններ, որոնք անցյալի համար, ինչպես ասվել է, հետևյալներն են՝ 1) Ե խոնարհման ն. շ ածանցներ ունեցող բայերի և Ա խոնարհման ան. են ածանցներն ունեցող բայերի համար՝ ա, ար, ավ, անք, աք. ան և 2) մնացած բայերի համար ի, իր, 0, ինք, իք, ին: Պատճառական բայերի եզակի երրորդ դեմքում 0 վերջավորության փոխարեն լինում է եց (մոտեցրեց): Այսպես՝

վազեց + ի	փախ + ա	գտ + ա	գնաց + ի
վազեց + իր	փախ + ար	գտ + ար	գնաց + իր
վազեց + 0	փախ + ավ	գտ + ավ	գնաց + 0
վազեց + ինք	փախ + անք	գտ + անք	գնաց + ինք
վազեց + իք	փախ + աք	գտ + աք	գնացիք
վազեց ին	փախ + ան	գտ + ան	գնաց + ին

մոտեց + ա	հեռաց + ա	հեռացր + ի
մոտեց + ար	հեռաց + ար	հեռացր + իր
մոտեց + ավ	հեռաց + ավ	հեռացր + եց
մոտեց + անք	հեռաց + անք	հեռացր + ինք
մոտեց + աք	հեռաց + աք	հեռացր + իք
մոտեց ին	հեռաց + ան	հեռացր + ին

§ 533. Անցյալ կատարյալ ժամանակը ցույց է տալիս խոսելու պահից առաջ մի որոշակի անցյալ ժամանակակետում կատարված, ավարտված գործողություն կամ եղելություն: Օրինակ՝ Ու Մարոյին զուգեցին. Երեսին քող ձգեցին. Հինա դրին ձեռքերը... Եկավ խաչով տերտերը, Տարավ ժամում կանգնեցեց (ՀԹ), երբ բացվեց հոգուս վաղորդանքը— Սիրեցի նվագները քո ես: Սիր

րեցի Լրգերիդ քնքշությունը, երաղներդ չքնաղ ու նրբին, Տխրադեմ դու մտաւ իմ տունը՝ Ոսկելար քնարը ձեռքիդ (ԵԶ)։ Լեռնը գլխավոր փողոցից ծովեց դեպի ձախ։ Անկյունում նրա ականջին ընկավ երգը, տեսավ լուռ լսողների խումբը։ Նա գլուխը վեր բարձրացրեց և զարմացավ (ԱԲ, Ս և Հացր)։

§ 534. Անցյալ կատարյալ ժամանակը, վաղակատար ժամանակի նման ցույց տալով անցյալում կատարված, ավարտված գործողություն՝ իր ժամանակային իմաստով որոշակիորեն սահմանազատվում է նրանից։ Այս երկու ժամանակների առաջին տարբերությունն այն է, որ անցյալ կատարյալ ժամանակը ցույց է տալիս խոսելու պահին ավելի մոտ գործողություն, քան վաղակատարը (հմմտ. մեկնեց—մեկնել է)։ Երկրորդ տարբերությունն այն է, որ եթե վաղակատար ժամանակը ցույց է տալիս ներկայի համեմատությամբ արդեն կատարված որոշակի տեականություն ունեցող այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որի մասին խոսողը պատմում է հիմնականում ոչ որպես ականատես, ապա անցյալ կատարյալ ժամանակը ցույց է տալիս անցյալում կատարված այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որին խոսողը կամ ականատես է եղել և կամ այնքան հավաստի և որոշակի գիտի այդ մասին, որ ներկայացնում է իբրև ականատես, մրտովի իրեն տեղափոխում է այդ գործողության կատարման իրադրության մեջ (հմմտ. նա զնացել է ղպրոց և նա զնաց ղպրոց)։

Անցյալ կատարյալ ժամանակի մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ կարող է ցույց տալ ակնթարթային, կարճ ժամանակամիջոցում կատարված-ավարտված գործողություն կամ եղելություն (հմմտ. կեցավ—կեցել է, տեսավ—տեսել է)։ Եթե վաղակատար որոշ բայաձևեր ցույց են տալիս անցյալում կատարված գործողության հարատևումը մինչև ներկա ժամանակակետը, ապա անցյալ կատարյալ ժամանակի բայաձևերում ժամանակային այդ իմաստը բացառված է։ Այս ձևերում հատկապես ընդգծվում է գործողության ավարտվածությունը խոսելու պահից առաջ։ Այսպես՝ երբ ասում ենք կանգնել է, նստել է և այլն, հասկանում ենք անցյալում կատարված, սակայն նաև մինչև ներկան, մինչև խոսելու պահ հարատևող գործողություն (նա կանգնել է և այժմ կանգնած է, նա նստել է և այժմ նստած է), իսկ կանգնեց, նստեց ձևերը ցույց են տալիս անցյալում որոշակի ժամանակամիջո-

ցում կատարված և արդեն ավարտված գործողություն: Անցյալ կատարյալ ժամանակաձևը կարող է ցույց տալ և՛ վաղ անցյալում, և՛ խիստ մոտիկ անցյալում կատարված գործողություն (ընդհուպ մինչև խոսելու պահից անմիջապես առաջ կատարված), որի ավարտվածությունը որոշակի է: Բերենք մեկ օրինակ ևս՝ Սիմոն անսովոր արագությամբ ձիու համետը հանեց: Արևի տակ փայլվեց ձիու ողորկ և գեր մեջքը: Ապա նույն արագությամբ կոացավ և գետնից վերցրեց մի շեշաքար: Երբ առաջին անգամ նա շեշաքարը Ֆոլակի մեջքին փսց, ձին հովություն զգաց (ԱԲ, Սպիտակ ձին): Գործողության ավարտվածությունն ընդգծվում է նաև այն բայերի անցյալ կատարյալի ձևերում, որոնք կամ ըստ բայիմաստի, կամ ժամանակ ցույց տվող բառերի կցմամբ ցույց են տալիս երկար, տևական ժամանակամիջոցում կատարված գործողություն կամ եղելություն: Օրինակ՝ նա այդ գիրքը կարգաց երկու ժամում, կամ՝ Աշտը երկու տարի նանապահոցից, շրջեց ամբողջ երկիրը:

§ 535. Բացի հիմնական իմաստից, անցյալ կատարյալ ժամանակաձևերը ժամանակակից հայերենում ունեն նաև երկրորդական կիրառություններ:

1. Կիրառվում են ներկա ժամանակին խիստ մոտ, անմիջապես հաջորդող գործողություն ցույց տալու համար. մի գործողություն, որ խոսողն արդեն համարում է հաստատ կատարված: Օրինակ՝ — Դե ես իմ ասելիքն ասի ու զնացի, հիմի դու գիտես (ՆԶ, Հացավան): — Այժմ արդեն զնացինք, — ասացին տղաները (Ա. Սահ., Խաչուդիներ): — Շո՛ւտ եկեք, շարժվեցինք:

2. Հատկապես հաճախ է հանդիպում անցյալ կատարյալ բայաձևերի կիրառությունը ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակի նշանակությամբ պայմանի երկրորդական նախադասություններում: Օրինակ՝ Եթե սաացա քո համաձայնությունը, անմիջապես կմեկնեմ (ՆԴ, Մահը): Մի ծառի աչք էլ որ կերա, կմեռնեմ (ՆԶ, Պ. Պետրոսն ու իր նախարարները): Վերավորը որ ջրին զնաց, ջուր խմեց—պրծավ. էլ ապրիլ չի (ՀԹ): Թաղեմ քեզ հատիկ, և դարդս քեզ հետ, թե աստված ուզեց, դու կանաչեցիր, թող դարդս մեռնի գետնի տակ անհետ (ՀՀ):

3. Անցյալ կատարյալ ժամանակի բայաձևերը կիրառվում են նաև ընդհանրական նշանակությամբ՝ ցույց տալով սովորաբար

կրկնվող, որպես ճշմարտություն ընդունված իրողություններ: Այս իմաստով անցյալ կատարյալը գործածվում է հատկապես ժողովրդական առածների, ասացվածքների մեջ, և հավասարաթեք է ներկա ժամանակի նույն իմաստով կիրառությանը: Օրինակ՝ Սուտ ասողի տունը կրակն րնկավ, չհավատացին: Մինչև թուրը չկավ. լեզուն գլուխը կտրեց: Գելի գլխին ավետարան կադրացին, ասաց՝ շուտ արեք, նախիրը զնաց: Գիժը զնաց հարսնքատուն, ասաց՝ բստեղ լավ ա, բանց մեր տուն (ԱՂ, Հայկական առածանի):

ԱՊԱՌՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

§ 536. Ինչպես ասվեց, սահմանական եղանակը ունի առանձին ժամանակ զրուսերելու միայն մեկ ձև, որը կազմվում է վերլուծական եղանակով՝ ապառնի դերբայի և օժանդակ բայի ներկա ժամանակի ձևերի հարադրությամբ. այսպես՝

վազելու եմ	գնալու եմ
վազելու ես	գնալու ես
վազելու է	գնալու է
վազելու ենք	գնալու ենք
վազելու եք	գնալու եք
վազելու են	գնալու են

Սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակը ցույց է տալիս խոսելու պահից հետո կատարվելիք այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որը խոսողի կողմից դիտվում է իբրև օբյեկտիվորեն ստույգ կատարվելիք: Օրինակ՝ Նրա ճանապարհը չի լինելու ապագա հայ պոեզիայի ճանապարհը (ՎՏ), Ու մինչև այստեղ կհասնենք մենք դեռ, Այնքան ենք լավու, այնքան տալիքներ (ՀԹ), Շինվարչության կողակտիվը, որը իրականացնելու է այս բոլոր գեղեցիկ մտահղացումները... ամեն ինչ կանի բոլոր աշխատանքները որսղված ժամկետներին ավարտելու համար (ՍՀ):

§ 537. Այս ժամանակը արդի հայերենում համեմատաբար սակավ է գործածվում: Եթե ներկա կամ անցյալ ժամանակներում կատարված գործողությունները խոսողը կարող է հաղորդել որպես ստույգ կատարված կամ կատարվող, ապա դեռևս չկատարված, խոսելու պահից հետո կատարվելիք գործողությունը շատ

ավելի հաճախ խոսողի կողմից դիտվում է իրրև կանխադրվող, ենթադրվող կամ անհրաժեշտաբար կատարվելիք: Այդ է պատճառը, որ խոսելու պահից հետո կատարվելիք գործողությունն նկարագրելու համար ավելի հաճախ գործածվում են ենթադրական և հարկադրական եղանակների ապառնի ժամանակները (կգրեմ, պիտի գրեմ):

Սահմանական Եղանակի Երկրորդական Վերլուծական Ժամանակները

§ 538. Բացի գլխավոր ժամանակներից, սահմանական եղանակն ունի երկրորդական վերլուծական ժամանակներ, որոնք կազմվում են զուգընթացական, հարակատար ու ապառնի դերբայներով (վազելիս, վազած, վազելու) և լինել բայի սահմանական եղանակի բայաձևերով (լինում եմ, էի, լինելու եմ, էի, եղել եմ, էի, եղա):

Սահմանական եղանակի երկրորդական վերլուծական ժամանակները հետևյալներն են⁵²,

1. Ներկա — Այս ժամանակը կաղմվում է զուգընթացական դերբայի և լինել բայի ներկա ժամանակի բայաձևերի հարադրությունամբ (վազելիս եմ լինում, զնալիս եմ լինում) և կիրառվում է՝ 1) ընդհանրական նշանակությամբ՝ ցույց տալով իբրև սովորություն կրկնվող գործողություն, եղելություն կամ հանրահայտ ճշմարտություններ (Ինչքան զնում եմ, նա աշխատելիս է լինում), 2) պատմական ներկայի նշանակությամբ՝ ցույց տալով հեռավոր անցյալում մի այլ գործողության հարաբերությամբ կատարված տևական գործողություն կամ եղելություն (Հերր անյափ սիրելիս է լինում աղջկան (ՀԹ, Եղեմական ծաղիկը):

Այս ժամանակը ներկա է կոչվում միայն պայմանականորեն՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ կաղմվում է լինել բայի ներկա ժամանակով և զուգընթացական դերբայով (վերջինս այս կիրառություններում հավասարաբար է անկատար դերբային)՝ ցույց տալով տևական, ընթացքի մեջ եղող գործողություն:

⁵² Երկրորդական վերլուծական ժամանակների անվանումները վերցրել ենք Հ. Բարսեղյանի «Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն» գրքից:

Բուն ներկա ժամանակ, այսինքն՝ խոսելու պահին կատարված գործողություն այս ժամանակը ցույց չի տալիս:

2. Անցյալի անկատար— Այս ժամանակը կազմվում է զուգընթացական դերբայի և լինել բայի սահմանական եղանակի անցյալի ձևերի հարադրությամբ՝ վազելիս էի լինում. վազելիս էի լինելու, վազելիս եմ եղել. վազելիս էի եղել. վազելիս եղա: Այս երկրորդական վերլուծական ժամանակների ցույց են տալիս մի անցյալ ժամանակի համեմատությամբ սկսված և բնթացքի մեջ եղող գործողություն և կամ անցյալում իբրև սովորություն կրկրնվող գործողություն, եղելություն, Այս ժամանակները գործածվում են իրենց համապատասխան գլխավոր ժամանակների հետ. այսպես՝ Ու երբ մեռել են ու նրանց տանելիս են եղել վերջին ճանապարհով, միշտ կանգնեցրել են (Վ. Պետր., Հայկական էսքիզներ). Ինչքան զնացի եմ, նա աշխատելիս է եղել: Ինչքան զնում էի. նա աշխատելիս էր լինում: Ինչքան զնացի. նա աշխատելիս եղավ և այլն: Լինել բայի անցյալի վաղակատար, անցյալի ապառնի և անցյալ կատարյալ ժամանակներով հարադրված անցյալի անկատար երկրորդական վերլուծական ժամանակները ժամանակակից հայերենում շատ սակավ են գործածվում:

3. Հարակատար— Այս ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի հարակատար դերբայի և լինել բայի սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի ձևերի հարադրությամբ (վազած եմ լինում, գնացած եմ լինում) և ցույց է տալիս՝ 1) մի անցյալ ժամանակի համեմատությամբ կատարված, ավարտված գործողություն, ըստ որում, գլխավոր անցյալ ժամանակը զրահորվում է կա՛մ պատմական ներկայով, կա՛մ որևէ ժամանակի պարադայով (Ծրբ Արամը տեղ է հասնում. նա արդեն գնացած է լինում: Մինչև Արամի հասնելը (չուսաբացին) նա արդեն գնացած է լինում). 2) ներկան իր մեջ առնող մի հարաձիգ ժամանակամիջոցում իբրև սովորություն կրկնվող գործողություն կամ եղելություն (Ինչքան զալիս եմ, նա գնացած է լինում):

4. Անցյալի հարակատար— Այս ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի հարակատար դերբայով և լինել բայի սահմանական եղանակի անցյալ ժամանակի ձևերով. այսպես՝ գնացած էի լինում, գնացած էի լինելու, գնացած եմ եղել, գնացած էի եղել և գնացած եղա: Այս ժամանակները ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որ մի անցյալ ժամանակի համեմատությամբ կամ մի

երկարատև անցյալ ժամանակում կատարվել-վերջացել է: Լինել բայի անցյալի անկատարով բաղադրված ձևերը կարող են ցույց տալ նաև անցյալում իբրև սովորություն տևող ունեցած կրկնված գործողություն կամ իդեություն: Օրինակ՝ *Ձմեռոցը մի այդեղատու ընդարձակ շեն է,...* ուր մշտական կանգնած էր լինում արբունի գորբի որևէ ջոկատ (ԴԴ, Վարդանանք): — *Որսի՞* էի գնացած եղել: — *Հարցրեց նրան Վարդանը քնքշությամբ (ն. տ.): Բայց իրող կյանքում մեծ տիկնոջ հայացքի առաջ այդ ժողովուրդը կանգնած էր եղել իբրև գորշ մշուշ (ն. տ.):*

5. Ապառնի — Այս ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի ապառնի դերբայով և լինել բայի սահմանական եղանակի ներկա ժամանակով (վազելու եմ լինում): Այն կարող է ցույց տալ՝ 1) մի անցյալ ժամանակի համեմատությամբ կատարելի գործողություն (Երբ Սուրենը տեղ է հասնում, նա գնալու է լինում), 2) ներկան իր մեջ ներառնող մի հարաձիգ ժամանակամիջոցում սովորաբար կատարվելիք գործողություն (Ինչքան զնում եմ, նա ֆնելու է լինում):

Այս երկրորդական ժամանակը խիստ սակավ է կիրառվում:

6. Անցյալի ապառնի — Այս ժամանակը կազմվում է ապառնի դերբայի և լինել բայի սահմանական եղանակի անցյալ ժամանակի բայաձևերի հարադրությամբ՝ գրելու էի լինում, գրելու էի լինելու, գրելու եմ եղել, գրելու էի եղել, գրելու եղա: Այս բաղադրյալ ժամանակները ցույց են տալիս մի անցյալ ժամանակի համեմատությամբ կամ անցյալ ժամանակամիջոցում ստույգ կատարվելիք գործողություն, եղելություն (Ինչքան զնացել եմ, նա ֆնելու է եղել):

Այս երկրորդական ժամանակները ևս ժամանակակից հայերենում հազվադեպ են հանդիպում:

7. Ապառնի անկատար — Կազմվում է գուգրեթացական դերբայի և լինել բայի ապառնի ժամանակի հարադրությամբ (վազելիս եմ լինելու, գնալիս եմ լինելու) և ցույց է տալիս մի ապառնի ժամանակում հաստատ կատարվելիք գործողություն կամ եղելություն (Այդ օրերին բոլորս աշխատելիս ենք լինելու): Այս ժամանակը ևս հազվադեպ կիրառություն ունի:

8. Ապառնիի հուրակատար — Լինել բայի ապառնի ժամանակով բաղադրված երկրորդական վերլուծական ժամանակներից համեմատաբար շատ է գործածվում ապառնիի հարակատարը, որը

կազմվում է հարակատար դերբայի և լինել բայի սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակի ձևերով՝ զնացած եմ լինելու, վերջացրած եմ լինելու: Այս ժամանակը ցույց է տալիս մի ապառնի ժամանակակետի նկատմամբ արդեն կատարված, ավարտված գործողություն, եղելություն: Օրինակ՝ Տաս օր հետո արդեն զրած, վերջացրած եմ լինելու: Այս ժամանակը երկակի բնույթ ունի՝ ներկա ժամանակի համեմատությամբ այն ապառնի է, ցույց է տալիս դեռևս չկատարված, բայց ստույգ կատարելի գործողություն, իսկ ապառնի ժամանակակետի համեմատությամբ համարվում է արդեն կատարված, ավարտված, այսինքն՝ անցյալ:

9. Ապառնիի կատարելի— Այն ժամանակը, որ կազմվում է խոնարհվող բայի ապառնի դերբայով և լինել բայի սահմանականի ապառնի ժամանակով (զնալու եմ լինելու, հասնելու եմ լինելու), դարձյալ հանդիպում է շատ հազվադեպ և գործածական չէ: Այն ցույց է տալիս մի ապառնի ժամանակակետի նկատմամբ ըստույգ կատարելի գործողություն:

ԸՂՁԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

§ 539. Ժամանակակից հայերենի ըղձական եղանակի միջոցով զրսևորվում է խոսողի ցանկությունը, իղձը, խնդիրքը. հորդորը, երբեմն նաև պահանջը որևէ գործողություն կատարելու վերաբերյալ: Այսպես՝ Արագի ափին բոստանս լինի, Սալվի ուս տընկեմ, վարդեր ու լալա. Հով ուռենու տակ քողտիկս լինի.—Օջախիս միջին կրակ բոցկըլտա: Ու սրտով սիրած Շուշանս լինի, Օջախիս կողքին գուրգուրենք իրար (Իս.), Բարձր հեշի մեր երգը թող, Չարի ձենը խլացնի, Հնչյուններովն իր կախարդող ծրկրե երկիր թող անցնի (ՀԹ):

Բերված օրինակներում ընդգծված բայաձևերը ըղձական եղանակի են, որովհետև արտահայտում են խոսողի իղձը, ցանկությունը՝ զրանցով (բայաձևերով) արտահայտված գործողությունների կատարման վերաբերյալ:

Ի տարբերություն սահմանական եղանակի, ըղձական եղանակը ցույց է տալիս ոչ թե ոեալ, ստույգ կատարվելիք գործողություն, այլ այնպիսի գործողություն, որ խոսողը համարում է ցանկալի, կամ հորդորում, խնդրում, երբեմն նաև պահանջում է.

որ այդ գործողությունը կատարվի. այսինքն՝ ըղձական եղանակի միջոցով գրանցվում է խոսողի կամային, զղացական վերաբերմունքը գործողության կատարման նկատմամբ: Եղանակային այս իմաստը ընդգծելու նամար նաձախ ըղձական եղանակի բայաձևվերի հետ գործածվում են ևրանի, գույի, թող եղանակավորող բաւերը:

§ 540. Ըղձական եղանակի բայաձևերն ունեն պարզ կազմութիւն, այսինքն՝ կազմվում են ներկայի հիմքի վրա ավելացնելով ներկայի և անցյալի դիմային վերջավորությունները: Օրինակ՝ վազ+ե+մ—վազ+ե+ի. գր+ե+մ—գր+ե+ի. գն+ա+մ—գն+ա+յ+ի և այլն: Հստ այդմ կազմվում են ըղձական եղանակի երկու ժամանակները՝ ապառնի և անցյալ:

ԱՊԱՌՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

§ 541. Ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակը կազմվում է բայի ներկայի հիմքի վրա ավելացնելով հետևյալ դիմային վերջավորությունները՝ մ, ս, Օ, նի, ր, ն: Այս վերջավորությունների և հիմքի միջև է խոնարհման բայերի մոտ ավելանում է Ե խոնարհիչը, իսկ ա խոնարհման բայերի մոտ՝ ա խոնարհիչը: Եզակի երրորդ դեմքում ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակը դիմային վերջավորություն չունի: Այն պարզապես ներկայի հիմքն է՝ ավելացրած խոնարհիչը, որը Ե խոնարհման ժամանակ վերածվում է ի-ի. Ահա ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակի խոնարհման պատկերը:

վազ + Ե + մ	վազ + Ե + նք	գն + ա + մ	գն + ա + նք
վաս + Ե + ս	վազ + Ե + ք	դն + ա + ս	դն + ա + ք
վազ + ի	վազ + Ե + ն	գն + ա	դն + ա + ն

§ 542. Ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակը ցույց է տալիս խոսողի իղձը, ցանկությունը, խնդիրը, երբեմն նաև հորդորը խոսելու պահից հետո՝ մի ապառնի ժամանակամիջոցում կատարվելիք գործողության վերաբերյալ: Օրինակ՝ Ապրելու կեսն էլ պատվով մեռնելն է: Ա՛խ, երանի՛ք Ես այնպես մեռնեմ, Որ

դու... ինձ սգաս (ՊՍ): Նորից գարոն է, արտերը ելնեմ, եղնիկների հետ հովի պես սուրամ. Արծիվների հետ երգով սավառնեմ, Սիրտս երկնքի սրտի հետ բանամ (ՀՇ):

Ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակի ձևերով տրվում է ոչ միայն խոսողի, այլ նաև խոսակցի կամ մի երրորդ անձնավորության իղձը, ցանկությունը մի որևէ գործողության կատարման վերաբերյալ: Այս դեպքում ըղձական եղանակի բայաձևերը հանդես են գալիս նպատակի պարագա, Լրբեմն նաև ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունների կազմում որպես ստորոգյալ՝ ցույց տալով զլիավոր նախադասության ենթակայի մտադրությունը, իղձը, ցանկությունը տվյալ գործողությունը կատարելու վերաբերյալ: Օրինակ՝ Ամենքը շտապում էին մահամերձ միլիոնատիրոջ տունը, որ վերջին անգամ տեսնեն նրան (Շիրվ., Քառս): Մեծ ճիգ գործադրելով, որպեսզի վաճառի շփոթությունը, Արևիկը Լրբերուն քայլերով մոտեցավ հյուրին (Սև, Հողը): Ասա, կուգե՞ս այդ գոռ լեռները հարթեմ—դաշտ շինեմ, անապատի մեջ դրախտ կառուցեմ. ավերիչ գետի հոսանքը դարձնեմ, շար ողիներին ճզմեմ—հալածեմ. աշխարհը միմիայն սիրո, բարության մի հովտի փոխեմ (ՎՓ, Ֆահրադ ու Շիրին):

§ 543. Ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակի բայաձևերը գործածվելով թող եղանակավորող բառի հետ, արտահայտում են հորդոր, պահանջ, խնդիր, հանձնարարություն մի որևէ գործողություն կատարելու վերաբերյալ: Այս իմաստը երբեմն արտահայտվում է նաև առանց եղանակավորող բառի՝ հատուկ հնչերանգի օգնությամբ: Օրինակ՝ Վաղարշը թող արևածագին նախատեղը գա (ՄԱ, Փիրուն): Թող ինչպես կան, այնպես էլ մնան (ԳՍ, Թեհրան): Դո՛ւրս իմ տանից սևերես, ետ չնայե՛ս դեպի մեզ, Ոտ չղնես Լի տունս, Մրոտեցիր անունս (ՀԹ): Թող ուրեմն բերի բոլոր մուրհակները..., բերի իմ առաջ պատուի, թուղթ տա, որ ոչինչ սլահանջ չունի..., թող ետ տա խլածները (ՎՓ, Ժայռ):

§ 544. Ըղձական ապառնու հոգնակի առաջին դեմքի բայաձևերը ցույց են տալիս հորդոր, պահանջ, երբեմն նաև հրաման, կոչ խոսողի հետ համատեղ որևէ գործողություն կատարելու վերաբերյալ: Այսպես՝ Խմենք նրա կենացը: Ցանկանաճեմ նրան հաջողություն (ՀԲ, Մեծ տան գավակները): Հին օրերի վերջալույսին, Արշալույսին նոր կյանքի նրգենք սրտանց ու միասին եր-

զը հանուր բերկրանքի (ՀԹ)։ Թողնենք ուրեմն նրան զվարճանալ առայժմ յուրայինների հետ (Մուր., Առաքյալը)։ Դե էլ ժամանակ չկորցնենք, գնանք, Հասմիկ (ՆԶ, Հացավան)։

Ցանկություն, իղձ, խնդիր, հորդոր արտահայտելն է պատճառը, որ այս բայաձևերը շատ են գործածվում ողջոյնի խոսքերի, օրհնանքների, բարեմաղթությունների, անեծքների և այլնի մեջ։ Օրինակ՝ Ու տվալ իր օրհնանքը անցվոր մարդը էն բարի-«Քո շինողի օր-կյանքը Զրի նման երկարի» (ՀԹ)։ Տասը կտոր շաքարից ութն են թողել, ութ կտոր դառնաւ դու... Շատ էժան ենք առնում հա՛, որ քոռ ու փուշ ևս անում, բոռանաւ ու փշանաւ դու... (ՆԴ)։ Ապրես, դասդ լավ ես սովորել, Թող ապրի ու բարգավաճի մեր հզոր հայրենիքը։

§ 545. Ապառնի ժամանակը կարող է ցույց տալ խոսողի մը-տադրությունը, հաստատ որոշումը ներկային շատ մոտ ապագայում որևէ գործողություն կատարելու վերաբերյալ։ Օրինակ՝ Այսօր բացեմ գաղտնիք մի խորունկ, որ անշուշտ պիտի խիստ ցավ պատճառի (ՊՄ)։ Ահա պատմեմ ձեզ մի դեպք, մի պատմություն, որ երբեք Հիշատակով տրխարլի — Սրտիս հանգիստ չի տալի (ՀԹ)։

§ 546. Ըղձականի ապառնին ցույց է տալիս նաև ապառնի ժամանակում ենթադրվող, սպասվող կատարվելիք մի այնպիսի գործողություն, որի կատարման դեպքում կկատարվի մեկ այլ գործողություն ևս։ Այս իմաստով ըղձականի ապառնին կիրառվում է պայմանի երկրորդական նախադասություններում՝ երբեմն նաև ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություններում։ Օրինակ՝ Թե տիրես, մեծ շահ, դու նրա սրտին, Թաթուլն էլ անշոր կընկնի ոտքիդ տակ (ՀԹ)։ Եթե ամեն մարդ միայն իր փորձից դասեր առնի. մտքով, խելքով շատ աղքատ կմնա (ՀԹ, Մեծ տան զավակները)։

§ 547. Երբեմն ըղձական եղանակի բայաձևերը ցույց են տալիս անցյալում կատարված գործողություն կամ եղելություն, որի նկատմամբ խոսողը արտահայտում է իր զարմանքը, դժգոհությունը, զայրույթը և այլն։ Օրինակ՝ Մի՛ խառնաշփոթ, մի՛ աղաղակ... Ո՞նց, Հաբեթ աղան ձե՞ծ ուտի. խանո թի փոշի՞ն ավելի... (ՎՓ, Զուռ բար)։ Մարդ 13 տարի Պուլիս մեա. հետո ևս դառնա և ասի ոչինչ չունի՞մ... (ՎՓ, Լալո)։ Մինչդեռ ե՛ս, ե՛ս... ամեն օր անհավատարիմ էի գտնվում իմ պաշտելի կնոջս... և այստեղ մի

վաշխառու, մի գծուծ, ստորաքարշ կենդանի գա պղծելու... աստ-ված իմ, ինչո՞ւ այս բոլոր դժբախտությունները միասին ուղարկեցիր (ՎՓ, Ճգնավոր Եղո)։

§ 548. Երբ խոսողը պատմում է անցյալում կատարված գործողությունների, եղելությունների մասին, որոնց ինքը ականատես է եղել, պատմածը ավելի պատկերավոր ու կենդանի դարձնելու համար այդ գործողություններն ու եղելությունները ցույց տվող բայերի անցյալ կատարյալ ժամանակի հետ հաճախ գործածում է նաև ընթացիկ ատենական ժամանակի առաջին դեմքը, որն այստեղ ունի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակի նշանակություն։ Օրինակ՝ Մոսկեցա՝ տեսնեմ մեկն ընկել է, էն մեկն էլ արյան թելը քարշ տալով թողել պնացել է ձորը (ՍԽ, Հոգը)։ Մեկ էլ տեսնեմ՝ չորջու մարդ չկա (ԳՍ, Թեհրան)։ Մի առավոտ էլ վեր կացա տեսնեմ բոլոր տանեցիք տխուր են (ՀԹ, Լհ-մադը)։ Վերի ոտը քաշեցի, չրթկացրի, տրաքեց ոչ։ Մտիկ տամ տեսնեմ քարը վեր է ընկել, կորել (ՀԹ)։ Ողջո՞ւյն Պառնասի զըլ-խից սրբազան... Ետ Լայնեմ, տեսնեմ իմ ծանոթ Մուսան (ՀԹ)։

Ըղծական ապառնու այս իմաստով կիրառությունը հատկապես տարածված է ժողովրդական-խոսակցական լեզվում։

§ 549. Երբեմն ըղծական եղանակի ապառնի ժամանակի բայաձևերը ցույց են տալիս ընդհանրապես կրկնվող գործողություններ, որոնց նկատմամբ խոսողը դարձյալ իր դժգոհությունը, զայրույթն է դրսևորում։ Օրինակ՝ Զէ՛, այսպես չի լինի... Վարենմ մենք, հենձն Հասան բեզր. ժողվենմ մենք, շարչարվենմ մենք, «կոռի-բեզյարի» դիմալանմ մենք, Հասան բեկր հանգիստ՝ մեշքը բարձին տա. ու մեր քրտինքը ուտե. մեր կանանց ֆաշե ու ելնե մեր ամեն բանը ծաղրե (ՎՓ, Ճգնավոր Եղո)։ Խեղճ աղքատի հոգին դուրս գա. Քարից, հողից հաց ֆամե. բեռով հացը հարուստին տա. Հարուստն իշխե. վայելե։ Խեղճ աղքատը դառը դատի. դատարկ նստի... է՛յ աշխարհ, էլ ինչո՞ւ ես քարը թողնում քարի վրա, քա՛ր աշխարհ (Իս.)։

Մանր.— Մի քանի բայերի ըղծական ապառնու որոշ ձևեր ժամանակի ընթացքում կորցնելով իրենց բայական հատկություն-

ները վերածվել են Լղանակավորող բառերի, ինչպես՝ ասես, կարծես, տեսնես, տեսնենք, չիմի, Կերևի և այլն: Բերենք մի քանի օրինակ՝ Նա ձեռքը տարավ դեպի գլուխը, ասեո սպիտակ մազերի փունջը անհանգստացնում էր (ԲՎ, Ինչպես է գալիս երջանկությունը): Հոկտեմբեր ամսվա վերջին շաբաթը սկսվել էր անամպ, ջինջ երկնքով ու տաք օրով, կարծես նորից մի հրաշալի գարուն էր այցելելու Արարատյան դաշտին: Տեսնենք երբ են նիստ նշանակում (ԳՈ, Մագիլների մեջ): Տեսնես երբ տեղ կհասնենք:

ԱՆՑՅԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿ

§ 550. Ըղձական եղանակի անցյալ ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի ներկայի հիմքի վրա ավելացնելով անցյալ ժամանակի դիմային վերջավորությունները, այսինքն՝ ի, իր, ր, ինք, իք, ին: Այս վերջավորությունների և բայի հիմքի միջև ե խոնարհման բայերում ավելանում է ե խոնարհիչը, իսկ ա խոնարհման բայերում՝ ա խոնարհիչը: Վերջինի և ձայնավորով սկսվող վերջավորությունների միջև դրվում է նաև չ- ձայնակապար: Ահա ըղձական եղանակի անցյալ ժամանակի խոնարհման պատկերը:

Ե խոնարհում

Ա խոնարհում

վազ + ե + ի	վազ + ե + ինք	զն + ա + ի + ի	զն + ա + ի + ինք
վազ + ե + իր	վազ + ե + իք	զնա + ի + իր	զն + ա + ի + իք
վազ + ե + ր	վազ + ե + ին	զն + ա + ր	զն + ա + ի + ին

§ 551. Ըղձական եղանակի անցյալ ժամանակը ցույց է տալիս անցյալում չկատարված (կամ կատարված) այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որի կատարումը (կամ չկատարումը) ցանկալի էր խոսողի համար: Ըղձականի անցյալ ժամանակը, ենթադրական և հարկադրական եղանակների համապատասխան ժամանակների նման, ունի այն առանձնահատկությունը, որ դրական ձևը ցույց է տալիս անցյալում ցանկալի, բայց չկատարված գործողություն, իսկ ժխտական ձևը՝ անցյալում կատարված գործողություն, որի կատարումը խոսողի համար ցանկալի չէր: Օրինակ՝ երանի զար, նշանակում է՝ չի եկել, բայց ցանկալի էր, որ զար, երանի չզար, նշանակում է՝ եկել է, սակայն ցանկալի էր, որ

չգար: Բերենք բնագրային օրինակներ՝ Ջուր դառնայիւ մորդ փորում, Հասո, Երանի շմտնէիւ այն աշխարհ, որ լի է աղաներով. Երանի շտնսնէիւ արևի փայլը, որ քեզ տարեց խորովեց (ՎՓ, Լուրդա-լուր): Ուր էր Բե հարվածե՜ր հելքի գայի (ՊՍ):

Բերված օրինակներում ընդգծված բայաձևերից դրականները՝ դառնայիւ, հարվածեւ, խելփի գայի, ցույց են տալիս անցյալում ցանկալի, բայց չկատարված գործողություններ, իսկ ժխտականները (չմտնէիւ, շտնսնէիւ)՝ անցյալում կատարված այնպիսի գործողություններ, որոնց կատարումը ցանկալի էր խոսողի համար: Այդ բայաձևերը միաժամանակ դրսևորում են խոսողի ավստոսանքը տվյալ գործողության կատարման կամ չկատարման համար:

§ 552. Կիրառվելով պայմանի երկրորդական նախադասություններում, ըղձականի անցյալ ժամանակը ցույց է տալիս նաև անցյալում չկատարված (կամ կատարված) այնպիսի գործողություն, որի իրադործումով (կամ չիրագործումով) պայմանավորված կէիներ մեկ այլ գործողություն կատարումը (կամ չկատարումը): Օրինակ՝ Երիտասարդ արեղան երևի դեռ երկար ճախոսեւ, եթե խմբին չմտնեաւ վանքի տնտեսը (Մուր., Առաքյալը): Եվ գուցե երկար շարունակվեւ այդ, եթե հանկարծ չլսվեւ Լալազարի կողմից երաժշտության ձայն (ՎՓ): Կարող էր իսկապես վեճ ծագել, եթե Կաղ Մարտիրոսը դժգոհ ու երկար շտնեաւ (ՍԶ, Զաքարի հարսը):

§ 553. Երբեմն ըղձականի անցյալը ցույց է տալիս անցյալում կրկնվող գործողություններ, Այս դեպքում այն կորցնում է իր՝ սուբյեկտիվ վերաբերմունք դրսևորելու հատկությունը և հավասարվում է սահմանական եղանակի անցյալի անկատար ժամանակին: Օրինակ՝ Բաց, դուրան տեղ էր. հերիք էր գլուխներս բաճառացնեիւ՝ իրար տեսնում էինք (ՍԶ, Զրհորի մոտ): Գործից հետո, ամեն իրիկուն ես սովորություն ունեի չվու ածել: Հենց որ Ակոբ աղան գար Բենե, ես կսկսեի իմ շվուն (ՍԶ,):

§ 544. Շատ ավելի հաճախ ըղձական եղանակի անցյալ ժամանակի բայաձևերը ունենում են ապստոսի ժամանակի նշանակություն և ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որի կատարումը խիստ ցանկալի է, սակայն խոսողը այն համարում է զժվար իրագործելի, համարյա անհնար: Այս կիրառություններում ըղձականությունը ավելի ուժեղ է դրսևոր-

վում, քան ապառնի ժամանակի բայաձևերում: Օրինակ՝ Ախ որ-
քա՛ն, որքա՛ն կո գեի այս բուսկիս վերջանաւ, չգզայի, շլսեի
(ՎՓ, Ժայռը): Աս հովիկ լինեի, Դու նաղուկ ցարասի Գզվեի կա-
րոտով Վարսերդ սնդուսի (Իս.): Լինեի շորան սարերում Նոու,
Փայիւ, անցնելիւ վրանիս մոտով, Իրար նայելեմ անուշ կարո-
տով, քնքուշ ժպտայիւմ հանկարծ իրարու (ՎՏ):

§ 555. Ըղձականի անցյալ ժամանակը ցույց է տալիս նաե
մի անցյալ ժամանակի համեմատութեամբ ապառնի գործողու-
թյուն՝ դրսևորելով մի որևէ անձնավորութեան կամ խոսողի մը-
տադրութիւնը, ցանկութեամբ անցյալում տվյալ գործողութեանը
կատարելու վերաբերյալ: Օրինակ՝ Եվ ահա նա մի օր մտածեց
այնպիսի մեծ ու շքեղ պարտեզ շինել... մեջը՝ լույս, ծառ, պտուղ
կամ բանջար, թռչուն ու գազան անքան շատ լինեւ, պահեւ,
պահպանվեւ, որ իր հաճույքի համար ուզած ժամանակ ձեռքի
տակ գտնվեւ (ՎՓ, Առվակը): Պետք էր այնպես մի խաղ սար-
քել, որ Հասոն ինքը քողներ հեռանաւ և մեկ էլ այդ կողմերը շվե-
րադառնաւ (ՎՓ, Լուր-դա-լուր): Մամիկոնյանը ենթադրում էր,
որ հարմար կլինեւ, Էթե հայութեանը այդ դործով նախկին գաւ
հենց Մոսկվայում, բանալով մի հսկայական հիվանդանոց (ՎՏ):

Ըղձական եղանակի անցյալ ժամանակի բայաձևերը եր-
բեմն, հատկապես խոսակցական լեզվում, գործածվում են որպէս
քաղաքավարական ձև՝ որևէ ցանկալի գործողութեան կատարման
վերաբերալ խնդիրք, պահանջ դրսևորելու համար: Օրինակ՝ —Եթե
ձեզ այդ նեղութեան չէր լինի, ինձ համար մի բան նվազեցիւ
(նԴ, Ժշմարիտ բարեկամը): Արամ, լավ կլինեւ, մի գնայիւ. Աշո-
տին կանչեիւ:

Ըղձական Եղանակի Երկրորդական վերլուծական ձևերը

Ըղձական եղանակը ևս բացի իր գլխավոր ժամանակներից
ունի երկրորդական վերլուծական ժամանակներ, որոնք ունեն հիմ-
նականում հարաբերական կիրառութեան: Քանի որ ըղձական ե-
ղանակն ունի երկու ժամանակ՝ անցյալ և ապառնի, հետևաբար
այս վերլուծական ձևերում կերպը դրսևորվում է երկու ժամանա-
կակետի՝ անցյալի և ապառնու նկատմամբ, այսպէս՝ զրեիս լի-

նեմ—գրելիս լինելի. գրած լինեմ—գրած լինելի. գրելու լինեմ—գրելու լինելի:

Մանոթ.— Հաճախ լինել բայի ըղձականի ապառնին ժամանակով բաղադրված երկրորդական վերլուծական ժամանակները ցույց են տալիս գործողություն կերպր ոչ թե ապառնի, այլ ներկա ժամանակակետի համեմատությամբ: Գրելիս լինեմ, գրած լինեմ. գրելու լինեմ ձևերը ցույց են տալիս կատարվող, կատարյալ, կատարելի կերպերի հարաբերությունը և՛ ապառնի, և՛ ներկա ժամանակակետի հարաբերությամբ:

§ 556. Ըղձականի երկրորդական վերլուծական ժամանակները կազմվում են լինել բայի ըղձական եղանակի ձևերով և խոնարհվող բայի զուգընթացական, հարակատար ու ապառնի դերբայներով: Դրանք հետևյալներն են.

1. Ըղձական աղյառնիի անկատար—Այս վերլուծական ժամանակը կազմվում է զուգընթացական դերբայի և լինել բայի ըղձական ապառնու ձևերի հարադրությամբ. այսպես՝

Ե խոնարհում

վազելիս լինեմ	վազելիս լինենք
վազելիս լինես	վազելիս լինեք
վազելիս լինի	վազելիս լինեն

Ա խոնարհում

գնալիս լինեմ	գնալիս լինենք
գնալիս լինես	գնալիս լինեք
գնալիս լինի	գնալիս լինեն

Այս ձևերը ցույց են տալիս մի ապառնի ժամանակակետում սկսված և ընթացքի մեջ լինելիք, խոսողի համար ցանկալի համարվող գործողություն, եղելություն: Օրինակ՝ Լավ կլինի, եթե իմ գալու օրը վերջացնելիս լինես: Եթե այդ վայրերով անցնելիս լինես. կհիշես ինձ:

Այս ժամանակը երբեմն ցույց է տալիս խոսողի իղձը, ցանկությունը ներկա ժամանակակետի համեմատությամբ գործողության սկսված և ընթացքի մեջ լինելու վերաբերյալ: Օրինակ՝ Ս-

րանի նա արդեն գալիս լինի: Իմ ցանկությունն է, որ նա հիմա աշխատելիս լինի:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, իմաստային և ժամանակային այս տարբերակումը դրսևորվում է հիմնականում եղանակավորող բառերի և ժամանակ ցույց տվող այլ բառերի օգնությամբ (Երանի, արդեն, հիմա և այլն):

Այս ժամանակի երկրորդ դեմքի բայաձևերը ցույց են տալիս նաև խոսողի հորդորը, հրամանը, պահանջը որևէ գործողություն ապառնի ժամանակամիջոցում կատարման ընթացքի մեջ լինելու վերաբերյալ. օրինակ՝ Տես հա՛, վաղը անպայման աշխատելիս լինես:

2. Ըղծական անցյալի անկատար — Այս վերլուծական ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի զուգընթացական դերբայի և լինել բայի ըղծական անցյալի բայաձևերի հարադրությամբ. այսպես՝

Ե խոնարհում

վազելիս լինեի	վազելիս լինեինք
վազելիս լինեիր	վազելիս լինեիք
վազելիս լիներ	վազելիս լինեին

Ա խոնարհում

գնալիս լինեի	գնալիս լինեինք
գնալիս լինեիր	գնալիս լինեիք
գնալիս լիներ	գնալիս լինեին

§ 557. Այս վերլուծական ձևերը ցույց են տալիս անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ (երբեմն նաև հերկա ժամանակակետի համեմատությամբ) սկսված և ընթացքի մեջ գտնվող՝ խոսողի կողմից ցանկալի համարվող, բայց չիրականացած տևական գործողություն կամ եղելություն: Օրինակ՝ Եթե աշխատելիս լինեիր, կհասկանայիր նրանց: Վազելիս չլինե՛ր՝ չէր հասնի: Երանի ես զնալիս լինեի:

Այս ժամանակի ձևերը շատ են գործածվում համեմատությունների ժամանակ՝ ցույց տալով իրականում տեղի չունեցող, սակայն թվացող գործողություն: Օրինակ՝... [նրա] աչքերը դուրս էին ընկած, կարծես խնդրվելիս լինե՛ր (ԴԴ, Վարդանանք): Թվում

էր, թե նա քաշված մեկուսի տատանվելիս լինէր (ԴԴ, Վարդանանք),

§ 558. Ըզձական եղանակի ապառնիի անկատար և անցյալի անկատար վերլուծական ժամանակներն ունեն կատարվող կերպ, որովհետև ցույց են տալիս ընթացքի մեջ գտնվող, շարունակվող գործողություն:

3. Ըզձակում հաճախատար— Այս ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի հարակատար դերբայի և լինել բայի ըզձական ապառնի ժամանակի բայաձևերի հարադրությամբ. այսպես՝

Ե խոնարհում

վազած լինեմ	վազած լինենք
վազած լինես	վազած լինեք
վազած լինի	վազած լինեն

Ա խոնարհում

գնացած լինեմ	գնացած լինենք
գնացած լինես	գնացած լինեք
գնացած լինի	գնացած լինեն

Այս ժամանակը ցույց է տալիս խոսողի ցանկությունը, իղձք էրբեմն նաև ենթադրությունը ներկա կամ ապառնի ժամանակակետի հարաբերությամբ որևէ գործողության սկսված և ավարտված լինելու վերաբերյալ: Այստեղ ևս գործողության կերպի՝ ներկայի կամ ապառնու հարաբերությամբ վերցվելը դրսևորվում է համապատասխան բառերի օգնությամբ կամ այն բայաձևերի օգնությամբ, որոնց ստորադասվում է այս երկրորդական ժամանակը: Օրինակ՝ Երանի արդեն զնացած լինի: Երանի վաղը զնացած լինի: Եթե գրած լինի, կուղարկի: Հագիվ թե իմացած լինի: Անհրնար է երևակայել մի ազգ, որի բոլոր տարրերը տոգորված լինեն մի ընդհանուր մտածողությամբ (ՎՏ): Որ թագավորը գրած լինի, թե իրավունք եմ տալիս, քեռին քանի՞ օրում կգա (ԱԲ, Նամակ ուսաց թագավորին):

§ 559. Այս ժամանակի երկրորդ դեմքի ձևերը ևս կարող են գրսևորել հրաման, պահանջ որևէ գործողություն ներկա կամ ապառնի ժամանակակետի համեմատությամբ ավարտած-վերջաց-

րած լինելու վերաբերյալ: Օրինակ՝ Լավացի՛ր, տե՛ս, որ վաղը լավացած լինես (ԴԴ, Վարդանանք): Շտապի՛ր, փութա՛, տե՛ր սպարապետ,— գրում էր Ատումը,— ապա իմացած լինես, որ պարսիկներին մի մեծ զորաբանակ շարժվում է դեպի Աղվանք կամ Հայաստան (ԴԴ, Վարդանանք):

4. Ըղծական անցյալի հարակատար ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի հարակատար դերբայի և լինել բայի ըղծական անցյալի բայաձևերի հարադրությամբ. այսպես՝

Ե խոնարհում

վազած լինի	վազած լինեինք
վազած լինեիր	վազած լինեիրք
վազած լիներ	վազած լինեիրն

Ա խոնարհում

գնացած լինի	գնացած լինեինք
գնացած լինեիր	գնացած լինեիրք
գնացած լիներ	գնացած լինեիրն

Այս ժամանակը ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ կատարված (եթե բայը ժխտական ձևի է), կամ չկատարված (եթե բայը դրական ձևի է) գործողության վերաբերյալ խոսողի ցանկությունը, փղծը, ենթադրությունը: Օրինակ՝ Խցում ոչ ոք չկար բացի վիրավորից, որին մենակ կթողնեին միայն այն դեպքում, երբ նա մեռած լիներ (ԴԴ, Վարդանանք): Եթե դասդ սովորած լինեիր, լավ կպատասխանեիր: Եթե նրան տեսած լինեիր. անպայման կասեիր: Երանի զնացած լինեիր: ...Որի կամարները հազիվ թե մինչև ոռոսների մուտքը տեսած լինեիր: Դրե՛կ կնոջ (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Եթե մենք մինչև անգամ խնդրած լինեիրք.... դուք այդ մասին չպիտի ասեիք նրան (Մուր., Խորհրդավոր միանձնուհի):

§ 560. Ըղծական եղանակի հարակատար և անցյալի հարակատար երկրորդական վերլուծական ժամանակներն ունեն քործողության կատարյալ կերպ, որովհետև ցույց են տալիս անցյալ կամ ապառնի ժամանակակետի նկատմամբ սկսված և ավարտված գործողություն:

5. Ըղծական երկբուրդական ապառնի— Այս ժամանակը
 Հագմվում է խոնարհվող բայի ապառնի դերբայի և լինել բայի
 ապառնի ժամանակի բայաձևերի հարադրությամբ. այսպես՝

Ե խոնարհում

վազելու լինեմ	վազելու լինենք
վազելու լինես	վազելու լինեք
վազելու լինի	վազելու լինեն

Ա խոնարհում

գնալու լինեմ	գնալու լինենք
գնալու լինես	գնալու լինեք
գնալու լինի	գնալու լինեն

Այս ժամանակի ձևերը ցույց են տալիս խոսողի ցանկու-
 քյունը, հաճախ նաև ենթադրությունը մի ապառնի ժամանակա-
 կետի համեմատությամբ, երբեմն նաև ներկայի համեմատությամբ,
 կատարելի գործողության վերաբերալ: Այս ձևերը հատկապես
 շատ են գործածվում պայմանի, պիջական երկրորդական նախա-
 դասություններում: Օրինակ՝ Հայ գեղարվեստական ստեղծագոր-
 ծությունը կատարել է մի ամբողջական շրջանառություն... և եթե
 Բնեկու լինեմ նրա զարգացման էտապները, կտանենք, որ...
 (ՎՏ): Եթե այս յոթանասուն միլիոնը հավասար բաժանելու լի-
 նեմ երեսուն հազար հողատիրոջ վրա, ամեն մի հողատիրոջը
 երկու հազար դեսյատինից ավել կրնան (ՎՏ): Եթե աշխարհագրա-
 կան քարտեզով առաջնորդվելու լինեմ, ոչ մի տեղ «Ղաչաղան-
 չեք դտնի (ՍՁ, Ձմռան գիշերներ): Ինչ որ ասելու լինեմ, խոսքս
 գետին չի գցի (Բ, Դավիթ Բեկ):

§ 561. Այս ժամանակի ձևերի իմաստային տարբերությունը
 ըզձական ապառնի ժամանակի ձևերից (բնեկու լինենք—բնենք,
 բաժանելու լինենք—բաժանենք, առաջնորդվելու լինենք—առաջ-
 նորդվեք և այլն) միայն կերպարին է: Առաջին պայքում ընդգրծ-
 վում է կատարելի գործողության ընթացքը, տեականությունը,
 իսկ երկրորդ պայքում տրվում է պարզապես կատարելի գործո-
 ղություն: Մյուս տարբերությունը կիրառական է: Ըղծական երկ-
 րորդական ապառնի, նաև անցյալի ապառնի ժամանակները ու-

նեն հիմնականում հարաբերական կիրառություն, այսինքն՝ գործածվում են երկրորդական նախադասությունների մեջ:

6. Ըղծական անցյալի ապառնի ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի ապառնի դերբայի և լինել բայի ըղծական անցյալ ժամանակի բայաձևերի հարադրությամբ. այսպես՝

Ի խոնարհում

վազելու լինելի	վազելու լինելինք
վազելու լինելիր	վազելու լինելիք
վազելու լինիր	վազելու լինելին

Ա խոնարհում

գնալու լինելի	գնալու լինելինք
գնալու լինելիր	գնալու լինելիք
գնալու լինիր	գնալու լինելին

Այս երկրորդական ժամանակը ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ կատարելի, սակայն չիրականացած գործողություն, որի կատարումը խոսողի կողմից համարվում է ցանկալի կամ ենթադրվում էր: Օրինակ՝ Եթե այդ մասին գրելու լինեի, կասեի: Եթե այնտեղ աշխատեիս լինե՞ր, վատ չէր լինի:

Ըղծական եղանակի երկրորդական ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակները ունեն կատարելի կերպ:

ԵՆԹԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

§ 562. Գործողության կատարման նկատմամբ խոսողի սուբյեկտիվ վերաբերմունքն է դրսևորվում նաև ենթադրական եղանակի բայաձևերի միջոցով: Բայի ենթադրական եղանակը ցույց է տալիս խոսողի հաստատ համոզմունքը, ենթադրությունը խոսքի պահից հետո կամ մի անցյալ ժամանակակետից հետո գործողության կատարման վերաբերյալ: Օրինակ՝ Պարտքատերը գանգատ գնաց, Քյոխվեն կգա, Կծեծի, Տերտերն օրհնեց, անվարձ մնաց, Կբարկանա, կանիծի (շթ), Իհարկե, Ֆաթին շատ ուրախ կլինե՞ր, եթե որևէ տեղ իրեն ծառայության վերցնեին (ԳՍ, Թեհրան):

Սանոք.— Հայ բերականագիտության մեջ ընդունված է այս եղանակը կոչել պայմանական կամ ենթադրական: Սակայն պայմանական անվանումը այս եղանակի համար նպատակահարմար չէ, որովհետև այն համապատասխանում է միայն այս եղանակի բայաձևերի մի մասնակի և այն էլ ոչ անկախ կիրառությանը⁵³: Այս եղանակի համար ավելի ճիշտ է ենթադրական անվանումը, որովհետև այն ընդգրկում է այս բայաձևերի զրեթե բոլոր կիրառությունները (ցույց է տալիս խոսողի ենթադրությամբ, կարծիքով հաստատ կատարվելիք կամ ենթադրվող գործողություն և եղելություն):

§ 563. Ենթադրական եղանակի բայաձևերը իրենց եղանակային բնույթով որակապես տարբերվում են թե սահմանական եղանակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակներից և թե ըզձական եղանակի համապատասխան ժամանակներից:

Սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակը ցույց է տալիս խոսելու պահից հետո կատարվելիք գործողություն, որ խոսողը ներկայացնում է որպես ռեալ իրագործելի, օբյեկտիվ իրողություն: Այսպես՝ երբ ասում ենք Նա գալու է, այստեղ գալու գործողությունը ներկայացվում է որպես օբյեկտիվորեն ատույզ կատարվելիք գործողություն, խոսողը շարադրում է իրականում հաստատապես կատարվելիք գործողություն: Իսկ երբ ասում ենք Նա կգա, այստեղ արդեն խոսողը ոչ միայն հաղորդում է կատարվելիք գործողության մասին, այլև նաև զրսևորում է իր վերաբերմունքը դեպի այդ գործողության կատարումը, հաստատ համոզմունքը կամ ենթադրությունը, որ այդ գործողությունը կկատարվի: Ենթադրական եղանակի բայաձևերը իրենց բնույթով տարբերվում են նաև ըզձական եղանակի բայաձևերից, որոնք, ի տարբերություն առաջինների, ցույց են տալիս խոսողի կամային վերաբերմունքը, իզձը, ցանկությունը գործողության կատարման վերաբերյալ:

§ 564. Ենթադրական եղանակը ևս ունի երկու ժամանակ՝ ապառնի և անցյալ, որոնք կադմվում են ըզձական եղանակի համապատասխան ժամանակներից՝ կ եղանակիչի հավելումով. այսպես՝

⁵³ Այս մասին տե՛ս է. Բ. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և փոխարհումը, էջ 370—373:

Աւղառնի ժամանակ

կղազեմ	կղազենք	կզնամ	կզնանք
կղազես	կղազիք	կզնաւ	կզնաք
կղազի	կղազեն	կզնա	կզնան

Անցյալ ժամանակ

կղազեի	կղազեինք	կզնալի	կզնալինք
կղազեիր	կղազեիրք	կզնալիր	կզնալիրք
կղազեր	կղազեին	կզնալ	կզնալին

ԱՊԱՌՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

§ 565. Ինչպէս ասվեց, Լեթադրական եղանակի ապառնի ժամանակի դրական ձևերը կազմվում են ըզձական եղանակի նույն ժամանակի բայաձևերի վրա ավելացնելով *ի* և զանակիչը, իսկ ժխտական ձևերը՝ օժտնդակ բայի ներկա ժամանակի ժխտական ձևերով և խոնարհվող բայի ժխտական ղերբալով (կվազիմ—չեմ վազի, կզմում—չեմ գնա):

Ըզձականի ապառնի ժամանակը դրսևորում է խոսողի հաստատ համոզմունքը կամ Լեթադրությունը խոսելու պահից հետո կատարվելիք գործողության իրագործման վերաբերյալ: Որինակ՝ Քեզ կօգնեն, և կհասկսմաս: Հալատա, կօգնեն (ՊՍ): Քանի շուտ է (ա), Քևոս, դոմեշները քաշի ու գնա տեղդ: Իզուր կչառչտովես: հետո գլխիդ կտաս (վՓ, Հոդի աշխատավորը): Կզա կրկին մայիս մի նոր, և կծաղկեն արտ ու արոտ (վՏ): Ըհենք կհաղթենք: Կհաղթենք մենք, բանի որ մերն է արդարությունը (ԴԴ, Վարդանանք):

Բացի իր այս հիմնական իմաստից, Լեթադրականի ապառնին ունի նաև այլ կիրառություններ, որոնցից կարևորները հետևյալներն են.

ա) Գործածվելով պայմանալին հարաբերություններ արտահայտող բարդ ստորադասական նախադասություններում՝ ցույց են տալիս մի ապառնի ժամանակակետում կատարվելիք այնպիսի գործողություն կամ եղևություն, որի իրագործումը, ըստ խոսողի, կախված է մեկ այլ գործողության կատարումից, պայմանավորված է վերջինով: Որինակ՝ Քե տիրես մեծ շահ դու նրա

սրտին, Թաթուլն էլ անզոր կրնկնի ոտքիդ տակ (ՀԹ), Պարսիկները բարենհաճ կլինեն դեպի հայերը այն ժամանակ, եթե դրանք թողնեն այդ հոռմասիրությունը (ՍԶ, Պապ թագավոր):

բ) Գույց է տալիս խոսողի վճիռը, որոշումը, հաստատ նպատակադրումը որևէ գործողություն կատարելու վերաբերյալ: Օրինակ՝ — Ես հայերենը չեմ քողնի, — ասաց Բաբեկը տակից վեր նայելով համառ ու շար (ԴԴ, Վարդանանք), — Այս բուպեիս կերթամ, ուր որ լինի կգտնեմ և կրեւիմ (ՎՓ, Կտակ): Ես չեմ տա այս մարդու ոչ անունը, ոչ ազգանունը, կասեմ միայն, որ նրան հանդիպեցի երկաթուղային վագոնում, նույնմբերյան մի գիշեր (ՍԶ, Հայրենասերը): Եվ այնտեղ ինչ որ տեսնեմ, նկատեմ, Կրգամ քեզ, մայրիկ, մին-մին կպատմեմ (ՀԹ):

գ) Ենթադրական եղանակի ապառնու երկրորդ դեմքի բայաձևերը կարող են ցույց տալ նաև խոսողի հանձնարարությունը, պատվերը, հրահանգը, հորդորը, մեղմ հրամանը խոսակցին մի ապառնի ժամանակամիջոցում որևէ գործողություն կատարելու վերաբերյալ: Այսպես՝ — Այո... Կզնաս այն կողմը... Կհարցնեմ... Հովհաննես քեհայա՛յն և Կտաս նրան այս թուղթը (ՎՓ, Ճրդնավոր Եղո): Իսկ հիմա կվակվես ախոռապես Վարաժի տանը և այնտեղ կհավաքես հետախույզ մարդկանց (ԴԴ, Վարդանանք):

դ) Ենթադրական եղանակի ապառնին երբեմն դրսևորում է սովորաբար կրկնվող գործողություններ, եղելություններ: Այս դեպքում այն կորցնում է իր եղանակային նշանակությունը և հավասարաթեք է դառնում սահմանական եղանակի ներկա ժամանակին: Այս կիրառությունը հատուկ է հատկապես ժողովրդական-խոսակցական լեզվին: Այսպես՝ Բայց նույնն է Թամարան, ուղիղ կնայի երեսիդ, մտածածը չի քաֆցնի և առանց կեղծիքի նշույլի կասի (ԵԵ): Լավ ընկեր չունեցող մարդը մենակ ու թույլ կզգա իրեն (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Գլուղում նրան կովարար մարդ էին համարում և գիտեին, որ կպոռթկա, կալեկոծվի ու մեկ էլ տեսար հանդարտվեց (Ն. տ.): Ասենք՝ այն գլխից ես չեմ հավանել նրան. ժամանակ-անժամանակ ներս կրնկնի, չաչանակի պես կխոսի. լիբբ-լիբբ կծիծաղի... ոչ մեծ կհարցնի, ոչ պստիկ (ՆԴ, Պաշարը):

ե) Ենթադրականի ապառնին հաճախ գործածվում է ներկային խիստ մոտ ապագայում կամ րնդհանրապես ապառնի ժա-

մանակամիջոցում հաստատ կատարվելիք դործողություն ցույց տալու համար, մի գործողություն, որի կատարումը նախապես որոշված է և անվիճելի, Այս իմաստով բղձականի ապառնու կիրառությունը խիստ մոտենում է սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակին: Այսպես՝ Գարնան և ամռան ամիսներին հատուկ միջոցառումներ կմշակվեն բնակչության սպասարկման դործը ավելի բարձրացնելու համար (Մամուլ): Այս տարի ավտոտնտեսությունները կհամալրվեն նոր հարմարավետ մեքենաներով: Հանրապետությունը կստանա 323 տարսի, որից 277-ը կերթնեկեն երեանի փողոցներում (Մամուլ): Ելույթ կունենա Գոհար Գասպարյանը:

Մանոթ.— Ենթադրականի ապառնու այս կիրառությունն է հիմք հանդիսացել, որ որոշ լեզվաբաններ առաջարկում են այս բայաձևերը համարել սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակի բայաձևեր:

զ) Այս բայաձևերը կարող են ցույց տալ նաև խոսողի ենթադրությունը, կարծիքը ներկա ժամանակամիջոցում որևէ գործողության կամ եղելության առկայության վերաբերյալ: Օրինակ՝ — Արդեն տանը կլինի, — կարծես չսեղվւշտապեց ասել Սուսաննան որդու մասին (Վե, Հալառը): Բոլորն էլ տար հագուստի կարիք կունենան (ՍԶ, Մայրը):

Երբեմն ենթադրական ապառնին գործածվում է անցյալի նշանակությամբ. այսպես՝ Ես մտածում էի, թե նա հրեշտակների մոտ կգնա (Բ, Կայծեր): Ես հույս ունեի, որ այստեղ կգտնեմ բազմաթիվ պատրաստի ուժեր (Բ, Դավիթ բեկ): Այս օրինակներում կգնա և կգտնեմ ձևերը գործածվում են կզնաւ, կգտնեի. անցյալ ժամանակի նշանակությամբ:

ԱՆՅՅԱԿ ԺԱՄԱՆԱԿ

§ 566. Ենթադրական եղանակի անցյալ ժամանակի դրական ձևերը կազմվում են բղձական եղանակի անցյալ ժամանակի բայաձևերից՝ կ եղանակիչի հավելումով, իսկ ժխտական ձևերը՝ ժիտական դերբայի և օժանդակ բայի անցյալ ժամանակի միասական ձևերի հարադրությամբ (կվադեի—չէի վադի, կգնայի—չէի գնա):

Ենթադրական եղանակի անցյալ ժամանակը արտահայտում է խոսողի համոզմամբ կամ ենթադրությամբ անցյալում հնարա-

վոր, բայց անհրաժեշտ պայմանի բացակայության պատճառով չկատարված գործողություն կամ եղելություն: Այս ժամանակի բայաձևերը իրենց հիմնական կիրառություններում ունեն նույն առանձնահատկությունը, ինչ ըղձականի անցյալ ժամանակը: Այսինքն՝ դրական ձևերը ցույց են տալիս անցյալում հնարավոր, բայց չկատարված գործողություն, իսկ ժխտական ձևերը ցույց են տալիս անցյալում աեղի ունեցած գործողություն, որը, սակայն, ըստ խոսողի, չէր կատարվի, եթե նրան նախորդեր մեկ այլ գործողություն կամ եղելություն: Օրինակ՝ ես մի հարվածով կշախախտեի այն ձեռքը, որ կմոտենար իմ տոհմական անարատ անունը արատավորելու: Ես այդ կարող էի անել (Մուր., Գևորգ Մարգարե-տունի): Եթե ես բանաստեղծ լինեի, գիտե՞ս ինչ կգրեի (ՀՔ, Մե) տան զավակները): Կլինեի հարգի մի մարդ, նույնիսկ եթե զուխս այն ժամ դատարկ լիներ հազար անգամ (ՀԻ): Զէլի Ծանձրանա դու գիտությունից. չլի՜ր ձանձրանա սիրուց ու կյանքից, թե ունենալի՜ր թշնամիներ մեծ (ԵԶ):

Բերված օրինակներից երեքում կշախախտեի, կմոտենար, կգրեի և կլինեի բայաձևերը ցույց են տալիս անցյալում չկատարված գործողություն (չեմ ջախջախել, չի մոտեցել, չեմ գրել, չեմ եղել)՝ համապատասխան պայմանի բացակայության պատճառով, իսկ վերջին օրինակում չէի՜ր ձանձրանա ժխտական բայաձևը ցույց է տալիս անցյալում կատարված գործողություն, որը, սակայն, ըստ խոսողի կարծիքի, ենթադրության չէր կատարվի, եթե դրա համար չլիներ համապատասխան պայման:

§ 567. Ենթադրականի անցյալ ժամանակը ցույց է տալիս նաև անցյալ ժամանակում հաստատապես հնարավոր համարվող, ենթադրվող, բայց դեռևս չկատարված գործողություն. այսպես՝ Ամբողջ գյուղը սարսափ էր ապրում. դիակիին մոտեցողին կզնդա-կահարեին և ամբողջ տունը կհեղեմեին (ՎԱ, Մշտագալար ծառուղին): Ինչ էլ որ լիներ, երկուսն էլ ուրախացած էին: Կտեսնեին Սեդային ու Շուրային (ՀՔ, Մեժ տան զավակները): Ավտոն փոքր-ինչ զվարթացավ— 100 փարա սլիտի տաներ տուն, իսկ կեսօրվա հացից կեսը կուտեր և կեսը կպահեր ու կեսօրին կտաներ ընտա-նիքի համար (ՎՓ, Լալո):

§ 568. Այս ժամանակաձևերը երբեմն ցույց են տալիս նաև խոսքի պահի համեմատությամբ ապառնի ժամանակում կատար-

վելիք գործողություն կամ եղելություն, որի իրագործումը, սակայն, խոսողի կողմից համարվում է քիչ հավանական: Օրինակ՝ Ուզում էի տեսնել ձեզ, տեսնել հեռվից ձեզ այն պահին, երբ դուք կարդում եք այս տողերը... Այն ժամանակ ես ձեր դեմքի վրա կտեսնեի ամեն բան և կհասկանայի ամեն ինչ (ՀՔ, Գեներալի քույր): Բայց որքան հրաշալի կլինե՞ր տեսարանը, եթե հոսանքը մեկնե՞ր դուրս ցայտեր: Հսկայական մի շատրվան, որ հովհարած կտա՞րածվե՞ր դեպի առաջ, կքոչե՞ր, կողողե՞ր ամեն ինչ և խուլ մոնշյունը դաշտը կթնդացնե՞ր (ՎՓ, Այլշա): Մի կտոր, միայն մի կտոր բան, և ես դարձյալ կրա՞ծա՞նայի, ա՛հ, կգնայի դեպի արծիվը, կառյուճոտե՞ի ոտներս, ձեռքերս, ծնկներիս վրա կմազըլցե՞ի դեպի վեր, մինչև վերջին շունչս կընթանայի... միայն մի կըտոր ուտելու բան (ՎՓ, Իկար):

§ 569. Ծնթադրականի անցյալը երբեմն գործածվում է անցյալ ժամանակամիջոցում սովորաբար կրկնված, երևան եկած գործողություններ, երևույթներ նկարագրելու ժամանակ: Այս կիրառությունում այն կորցնում է իր եղանակային արժեքը և հանդես գալիս սահմանական եղանակի անցյալի անկատար ժամանակի իմաստով: Օրինակ՝ Բաժին կտային, Վասիլիսան ամենալավ պատուր կպահե՞ր իր տիկնիկի համար: Իրիկունը, երբ ամենքը կպառկեին քնելու, նա իր նկուղում կփակվե՞ր ու տիկնիկի հետ կխոսե՞ր (ՀՔ):

Այս կիրառությունը տարածված է հատկապես ժողովրդական-խոսակցական լեզվում:

§ 570. Գործածվելով մինչև շաղկապի հետ՝ ենթադրականի անցյալ ժամանակը ունենում է սահմանականի անցյալ կատարյալի նշանակություն՝ ցույց տալով անցյալում կատարված գործողություն, որի կատարման ընթացքում կամ որից անմիջապես հետո կատարվել է մեկ այլ գործողություն ևս: Օրինակ՝ Մինչև վերավորներին կիջեցնեին մեքենայից, նա վերադարձավ ու հրամայեց (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Մահաները երեւի կամ քնած էին և կամ զբաղված, որովհետև մինչև որ դռները կբացվեին, մինչև որ աղմուկ և շարժում կառաջանա՞ր, խոսքը փողոց էր մըտել (ՎՓ, Ալեմգիր): Փոքր տատանումից հետո ներս մտա և մի պահ կանգնած էի մուտքի մոտ, մինչև աչքերս կսովորեին կիսախավարին (ՄՇ, Ավե Մարիա):

Ենթադրականի անցյալը կիրառվում է նաև որպես քաղաքավարական ձև՝ մեկին մի բան հանձնարարելու, պատվիրելու, խրնդրելու համար. ուսպես՝ Կիսնդրեի, որ առաջաման գասու Յա Լսօր գնում եմ Երեանու Կիսնդրեի որ... (ՍԶ, Մի կյանքի պատմություն):

Ենթադրական Լզանակի Երկրորդական Վերլուծական Ժամանակներ

§ 571. Ենթադրական Լզանակի Երկրորդական Վերլուծական Ժամանակները կազմվում են զուգընթացական հարակատար և ապառնի դերբայներից՝ լինել բայի ենթադրական Լզանակի բայաձևերի հարադրությամբ: Այս ժամանակները ևս, մյուս Երկրորդական Ժամանակների նման, տարբերվում են զլխավոր ժամանակներից նրանով, որ դրսևորում են նաև գործողության կերպը՝ կատարված, կատարվող, կատարելի, միաժամանակ ընդգծելով գործողության տեականությունը, այսպես՝ կգրեմ—գրելիս կլինեմ ձևվերը իրարից տարբերվում են գործողության բնույթով: Եթե կգրեմ ձևը ցույց է տալիս պարզապես խոսելու պահից հետո կատարվելիք գործողություն, ապա գրելիս կլինեմ ձևը ցույց է տալիս պարձյալ խոսելու պահից հետո կատարվելիք, սակայն տեական, սկսված և ընթացքի մեջ Լզող գործողություն:

§ 572. Ենթադրական Լզանակի Երկրորդական Վերլուծական Ժամանակները հետևյալներն են.

1. Ենթադրական ապառնի անկատար— Այս ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի զուգընթացական դերբայի և լինել բայի ենթադրական ապառնու հարադրությամբ. այսպես՝

Ե խոնարհում

Վազելիս կլինեմ	Վազելիս կլինենք
Վազելիս կլինես	Վազելիս կլինեք
Վազելիս կլինի	Վազելիս կլինեն

Ա խոնարհում

Գնալիս կլինեմ	Գնալիս կլինենք
Գնալիս կլինես	Գնալիս կլինեք
Գնալիս կլինի	Գնալիս կլինեն

Այս ժամանակը ցույց է տալիս խոսողի համոզմունքը կամ ենթադրությունը մի ապառնի ժամանակամիջոցում կատարվելիք, սկսված և ընթացքի մեջ գտնվելիք գործողության վերաբերյալ: Օրինակ՝ Հինգ օրից հետո արդեն զնալիս կլինենք: Երբ ես գնամ, նա աշխատելիս կլինի:

Ավելի հաճախ այս ժամանակի բայաձևերը արտահայտում են խոսողի ենթադրությունը խոսելու պահին, ներկա ժամանակակետում մեկ այլ վայրում սկսված և ընթացքի մեջ գտնվող գործողության մասին. այսպես՝ Նա հավանաբար արդեն զնալիս կլինի: Նա հիմա այդ մասին պատմելիս կլինի:

2. Ենթադրական անցյալի անկատար — Այս ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի զուգընթացական դերբայի և լինել բայի ենթադրական անցյալ բայաձևերի հարադրությամբ. այսպես՝

Ե խոնարհում

վազելիս կլինեի	վազելիս կլինեինք
վազելիս կլինեիր	վազելիս կլինեիք
վազելիս կլիներ	վազելիս կլինեին

Ա խոնարհում

գնալիս կլինեի	գնալիս կլինեինք
գնալիս կլինեիր	գնալիս կլինեիք
գնալիս կլիներ	գնալիս կլինեին

§ 573. Ենթադրական անցյալի անկատար ժամանակը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որը խոսողի ենթադրությամբ, կարծիքով անցյալ ժամանակամիջոցում կամ ներկայում սկսված և ընթացքի մեջ կլիներ, եթե դրա համար անհրաժեշտ պայման լիներ: Օրինակ՝ Եթե տեղ լիներ, արդեն պարտալիս կլինեինք: Լավ եղանակ լիներ, մենք զրոսնելիս կլինեինք:

3. Ենթադրական հարակատար — Այս ժամանակը կազմվում է հարակատար դերբայի և լինել բայի ենթադրական ապառնու բայաձևերի հարադրությամբ. այսպես՝

Ե խոնարհում

վազած կլինեմ	վազած կլինենք
վազած կլինես	վազած կլինեք
վազած կլինի	վազած կլինեն

Ա խոնարհում

զնայած կլինեմ	զնայած կլինենք
զնայած կլինես	զնայած կլինեք
զնայած կլինի	զնայած կլինեն

§ 574. Այս ժամանակը արտահայտում է խոսողի ենթադրության, համոզմունքով ապառնի ժամանակակետի հարաբերության սկսված և ավարտված գործողություն կամ եղելություն: Օրինակ՝ Երբ ես գնամ, նա արդեն վերջացրած կլինի: Այսօր կ'սք, իսկ վաղը ջախջախված կլինե՛ք փղերի ոտների տակ (ԴԴ, Վարդանանք):

Ենթադրական հարակատար ժամանակը ավելի հաճախ ցույց է տալիս խոսողի ենթադրությունը, կարծիքը ներկա ժամանակակետի համեմատության սկսված և ավարտված գործողության վերաբերյալ: Օրինակ՝ Ռշտունյաց նախարարը լրտեսներ ուղարկած կլինի (ԴԴ, Վարդանանք): Պատերազմը քուշանների դեմ կատաղեցրած կլինի նրան (Ն. տ.):

4. Ենթադրական անցյալի հարակատար — Այս ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի հարակատար ղերբայի և լինել բայի ենթադրական եղանակի անցյալ ժամանակի բայաձևերի հարադրությամբ. այսպես՝

Ե խոնարհում

վազած կլինի	վազած կլինեինք
վազած կլինեիր	վազած կլինեիք
վազած կլիներ	վազած կլինեիր

Ա խոնարհում

զնայած կլինի	զնայած կլինեինք
զնայած կլինեիր	զնայած կլինեիք
զնայած կլիներ	զնայած կլինեիր

§ 575. Այս բայաձևերը ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որը չի կատարվել, սակայն խոսողի ենթադրությամբ, համոզմամբ մի անցյալ ժամանակամիջոցում կատարված-ավարտված կլինեն, եթե դրա համար անհրաժեշտ պայմաններ չեն եղել։ Օրինակ՝ *Եթե չհիվանդանայի, այդ աշխատանքը վաղուց ավարտած կլինեի։ Եթե եղանակը լավ լիներ, ինքնաթիռը վաղուց բռնած կլիներ։*

5. Ենթադրական երկրորդական ասլառնի.— Այս երկրորդական ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի ասլառնի ժամանակի և լինել բայի ենթադրական ասլառնի ժամանակաձևերի հարադրությամբ. այսպես՝

Ե խոնարհում

վազելու կլինեմ	վազելու կլինենք
վազեիւ կլինես	վազելու կլինեք
վազելու կլինի	վազելու կլինեն

Ա խոնարհում

գնալու կլինեմ	գնալու կլինենք
գնալու կլինես	գնալու կլինեք
գնալու կլինի	գնալու կլինեն

Այս բայաձևերը շատ հազվադեպ են գործածվում և ցույց են տալիս խոսողի համոզմամբ կամ ենթադրությամբ մի ասլառնի ժամանակակետի համեմատությամբ կատարվելիք գործողություն։ Օրինակ՝ *Եթե ոչինչ չխանգարի, երեկոյան գնալու կլինենք։ Երբ գրելու կլինեմ, կզգուշացնեմ։*

6. Ենթադրական անցյալի ասլառնի.— Այս ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի ասլառնի դերբայի և լինել բայի ենթադրական անցյալ ժամանակի բայաձևերի հարադրությամբ. այսպես՝

Ե խոնարհում

վազելու կլինեի	վազելու կլինեինք
վազելու կլինեիր	վազելու կլինեիք
վազելու կլիներ	վազելու կլինեին

Ա. խոնարհում

գնալու կլինեի	գնալու կլինեի՞նք
գնալու կլինեիր	գնալու կլինեի՞ք
գնալու կլինեիր	գնալու կլինեի՞նք

Այս բայաձևերը ևս հազվագեղ էն գործածվում և ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որը թեև չի կատարվել, սակայն խոսողի կարծիքով, ենթադրությամբ մի անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ կատարվելու կլինեիր, եթե դրա համար անհրաժեշտ պայման լինեիր։ Օրինակ՝ Եթե երեկոյան շատ աշխատանք չունենայի, բնելու կլինեի։

ՀԱՐԿԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

§ 576. Բայի հարկադրական եղանակը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որի կատարումը ապահով կամ մի անցյալ ժամանակամիջոցում խոսողի կողմից դիտվում է որպես անհրաժեշտություն, պարտադիր։ Հարկադրական եղանակի բայաձևերը կազմվում են ըղձական եղանակի բայաձևերի վրա ավելացնելով պիտի կամ պետք է եղանակիչները (պիտի գնամ, պիտի գնայի կամ պետք է գնամ, պետք է գնայի)։

Մանր. — Պիտի եղանակիչը գրաբարյան պիտիմ բայի եղակի երրորդ դեմքն է (պիտիմ, պիտիս, պիտի)։ որը ժամանակակից հայերենում կորցրել է իր անկախ կիրառությունը և գործածվում է որպես հարկադրական եղանակ կազմելու ձևաբանական միջոց։ Այս եղանակիչը թեև գրվում է խոնարհվող բայից անջատ, սակայն լրիվ կորցրել է իր նյութական իմաստը և խոնարհվող բայի հետ համարվում է մեկ բառական միավոր։ Պիտի գրեմ, պիտի կարգայի ձևերը մեկական բայաձևեր են և ունեն բայական մեկ միավորի արժեք։

Այս եղանակիչը բանաստեղծական խոսքում երբեմն հանդես է գալիս ձևափոխված՝ պիտ կամ տի ձևով⁵⁴։ Ինչպես՝ Մի՞թե դեռևս

⁵⁴ Այս եղանակիչը խիստ ձևափոխության է ենթարկվել հատկապես որոշ բարբառներում։

անսիրտ հագարր ան վերակաց վրա պիտ իշխես (ՀԹ)։ Կամ՝ է՛ջ անխելք մարդ, երբ տի թողնես ապրողն ապրի սրտալի, Ե՛րբ տի ապրես ու վայելես էս աշխարհքը շնն ու լի (ՀԹ)։

Հարկադրական եղանակի մյուս եղանակիչը՝ պետք է, գրվելով՝ բղձական եղանակի ձևերի վրա, կորցնում է իր բառական ինքնուրույնությունը և հանդես գալիս որպես հարկադրական եղանակի դոսևորման ձևաբանական միջոց (պետք է գրեմ, պետք է կարդալի և այլն)։ Որակաշն, ի տարբերություն պիտի եղանակիչի, պետք է-ն ժամանակակից գրական հայերենում ունի նաև անկախ կիրառություն, ինչպես՝ Այդ գիրքը ինձ պետք է։ Պետք է անպայման այցելել այդ ցուցահանդեսը։

§ 577. Պիտի և պետք է եղանակիչները հավասարապես գործածվելով որպես հարկադրական եղանակի ձևավորման միջոց, աստիճանաբար սկսում են ստանալ իմաստային նուրբ տարբերակում։ Պետք է եղանակիչը ավելի է բնդգծում գործողության հարկադրական, անհրաժեշտարար կատարվելու բնույթը, իսկ պիտի եղանակիչի մեջ այդ իմաստը աստիճանաբար մթազնում է (հմմտ. Ես վաղը պիտի գնամ և Ես վաղը պետք է գնամ նախադասությունները)։

§ 578. Պիտի և պետք է եղանակիչների՝ բայից անջատ գրվելու հետևանքով խոսքի մեջ այդ եղանակիչների ու բայի միջև կարող են բնկնել նախադասության այլ անդամներ. ինչպես՝ — Վաղը պիտի իր ոտանավորները կարդա, — վարանումից հանեց ինձ ընկերս (Իս.)։ Ինչ պատասխան պիտի ես տամ հող ու ծաղիկ տվողին (ՀԹ)։

Երբ նախադասության մեջ գործածվում են հարկադրական եղանակի մեկից ավելի բայաձևեր, պիտի կամ պետք է եղանակիչը կարող է գրվել դրանցից միայն առաջինի մոտ. ինչպես՝ Եվ այցելուն պիտի կանգնե Շիրմի առջև փառագուշ, Սրտի խորքից բացակառնե Զայնով հպարտ ու դողողը (ՀԹ)։

Մանրթ.— Խոսքի մեջ երբեմն պիտի և պետք է եղանակիչներին ավելանում է ուր շաղկապը, որով գործողության անհրաժեշտաբար կատարվելու իմաստը որոշ չափով թուլանում է։ Այս ձևը ցույց է տալիս ենթադրություն որևէ գործողության՝ անհրաժեշտաբար, հաստատ կատարվելու վերաբերյալ։ Օրինակ՝ Նա այդ մասին պիտի ուր իմանա։ Նա վաղը պետք է ուր գնա։

Ա խոնարհում

դնալու կլինեի

դնալու կլինեիք

գնալու կլինեիր

դնալու կլինեիք

գնալու կլինեի

դնալու կլինեի

Այս բայաձևերը ևս հազվագեպ են գործածվում և ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որը թեև չի կատարվել, սակայն խոսողի կարծիքով, ևնթադրությամբ մի անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ կատարվելու կլինեի, եթե դրա համար անհրաժեշտ պայման լինեի: Օրինակ՝ Եթե երեկոյան շատ աշխատանք չունենայի, բնելու կլինեի:

ՀԱՐԿԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

§ 576. Բայի հարկադրական եղանակը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որի կատարումը ապահով կամ մի անցյալ ժամանակամիջոցում խոսողի կողմից դիտվում է որպես անհրաժեշտություն, պարտադիր: Հարկադրական եղանակի բայաձևերը կազմվում են ըղձական եղանակի բայաձևերի վրա ավելացնելով պիտի կամ պետք է եղանակիչները (պիտի գնամ, պիտի գնայի կամ պետք է գնամ, պետք է գնայի):

Մանր. — Պիտի եղանակիչը գրաբարյան պիտիմ բայի եղակի երրորդ դեմքն է (պիտիմ, պիտիս, պիտի). որը ժամանակակից հայերենում կորցրել է իր անկախ կիրառությունը և գործածվում է որպես հարկադրական եղանակ կազմելու ձևաբանական միջոց: Այս եղանակիչը թեև գրվում է խոնարհվող բայից անջատ, սակայն լրիվ կորցրել է իր նյութական իմաստը և խոնարհվող բայի հետ համարվում է մեկ բառական միավոր: Պիտի գրեմ, պիտի կարդայի ձևերը մեկական բայաձևեր են և ունեն բայական մեկ միավորի արժեք:

Այս եղանակիչը բանաստեղծական խոսքում երբեմն հանդես է գալիս ձևափոխված՝ պիտ կամ տի ձևով⁵⁴. Ինչպես՝ Մի՞թե դեռևս

⁵⁴ Այս եղանակիչը խիստ ձևափոխության է ենթարկվել հատկապես որոշ բարբառներում:

անսիրտ հագարը այն ավերակաց վրա սլիտ իշխն (ՀԹ)։ Կամ՝ է՛ջ անխելք մարդ, Երբ տի թողնեն ապրողն ապրի սրտալի, Ե՛րբ տի ապրեն ու վայելեն էս աշխարհքը շեն ու լի (ՀԹ)։

Հարկադրական եղանակի մյուս եղանակիչը՝ պետք է, գրվելով բղձական եղանակի ձևերի վրա, կորցնում է իր բառական ինքնուրույնությունը և հանդես գալիս որպես հարկադրական եղանակի դոսևորման ձևաբանական միջոց (պետք է գրեմ, պետք է կարդալի և այլն)։ Սակայն, ի տարբերություն պիտի եղանակիչի, պետք է-ն ժամանակակից գրական հայերենում ունի նաև անկախ կիրառություն, ինչպես՝ Այդ գիրքը ինձ պետք է։ Պետք է անպայման այցելել այդ ցուցահանդեսը։

§ 577. Պիտի և պետք է եղանակիչները հավասարապես գործածվելով որպես հարկադրական եղանակի ձևավորման միջոց, աստիճանաբար սկսում են ստանալ իմաստային նուրբ տարբերակում։ Պետք է եղանակիչը ավելի է ընդգծում գործողության հարկադրական, անհրաժեշտաբար կատարվելու բնույթը, իսկ պիտի եղանակիչի մեջ այդ իմաստը աստիճանաբար մթազնում է (հմմտ. Ծա վաղը պիտի գնամ և Ծա վաղը պետք է գնամ նախադասությունները)։

§ 578. Պիտի և պետք է եղանակիչների՝ բայից անջատ գրվելու հետևանքով խոսքի մեջ այդ եղանակիչների ու բայի միջև կարող են բնկնել նախադասության այլ անդամներ. ինչպես՝ — Վաղը պիտի իր ոտանավորները կարդա, — վարանումից հանեց ինձ ընկերս (Իս.)։ Ինչ պատասխան պիտի ես տամ հող ու ծաղիկ տվածին (ՀԹ)։

Երբ նախադասության մեջ գործածվում են հարկադրական եղանակի մեկից ավելի բայաձևեր, պիտի կամ պետք է եղանակիչը կարող է գրվել դրանցից միայն առաջինի մոտ. ինչպես՝ Եվ այցելուն պիտի կանգնե Շիրմի առջև փառագոշ, Սրտի խորքից բացակառնե Զայնով հպարտ ու դողդոջ (ՀԹ)։

Մեանք.— Խոսքի մեջ երբեմն պիտի և պետք է եղանակիչներին ավելանում է ուր շաղկապը, որով գործողության անհրաժեշտաբար կատարվելու իմաստը որոշ չափով թուլանում է։ Այս ձևը ցույց է տալիս ենթադրություն որևէ գործողության՝ անհրաժեշտաբար, հաստատ կատարվելու վերաբերյալ։ Օրինակ՝ Նա այդ մասին պիտի որ իմանա։ Նա վաղը պետք է ուր գնա։

§ 579. Հարկադրական եղանակը ևս, ըղձական և ենթադրական եղանակների նման ունի Լրկու ժամանակ՝ ապառնի և անցյալ:

Ապառնի ժամանակ

§ 580. Հարկադրական եղանակի ապառնի ժամանակը կազմվում է ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակի բայաձևերին աւելացնելով պիտի կամ պետք է, եղանակիչը. այսպես՝

Ե խոնարհում

Ա խոնարհում

պիտի (պետք է) վազեմ

պիտի (պետք է) գնամ

պիտի (պետք է) վազես

պիտի (պետք է) գնաս

պիտի (պետք է) վազի

պիտի (պետք է) գնա

պիտի (պետք է) վազենք

պիտի (պետք է) գնանք

պիտի (պետք է) վազեք

պիտի (պետք է) գնաք

պիտի (պետք է) վազեն

պիտի (պետք է) գնան

§ 581. Հարկադրական եղանակի ապառնի ժամանակը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, ու ի կատարումը խոսքի պահից հետո խոսողի կողմից համարվում է անհրաժեշտ, պարտադիր. մի գործողություն, որ պիտի կատարվի անհրաժեշտաբար, հարկադրաբար, երբեմն նույնիսկ հակառակ գործողությունը կատարողի կամքին: Օրինակ՝ նրանք, նրանք, որ պիտի գան, որ պիտի շրջեն լճերի ափին, այգիներում պերճ, որ պիտի ապրեն գալիք օրերում և ապրեն շքեղ, որ պիտի շնչեն միայն վարդերի բույրը թուլական (ՍԿ): Եվ մռայլից, որ կա իջած Սանր ու տարտամ քո սրտին, Պիտի հառնեն տանջված, խաշված ցնորքները քո նախկին (ՀԹ): Բայց մի՞թե այդ պիտի լինի երիտասարդ Կամսարյանի կյանքի նպատակը (Մուր., Առաքյալը): Երբեք կյանքն այնքան քաղցր, անցյալն այնքան լավ ու զեղեցիկ չեն թվում մարդուն, ինչպես ճակատամարտից առաջ, որին նա պիտի մասնակցի (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Ճա՞րդ ինչ. ուզես-չուզես պիտի կատարես:

§ 582. Հարկադրական եղանակի ապառնին հաճախ ցույց է տալիս ոչ միայն անհրաժեշտաբար, հարկադրաբար կատարվելիք

գործողություն, այլ նաև խոսողի կամ գործողության սուբյեկտի վճիռը, որոշումը, նաև ցանկությունը որևէ գործողություն խոսքի պահից հետո անպայման, հաստատ կատարելու վերաբերյալ: Օրինակ՝ նա պիտի նվիրվի յուր տկար ազդակիցներին, շինակներին և գյուղացուն, նրանց համար պիտի՝ հոգա, նրանց համար պիտի մտածի (Մուր., Առաքյալը): Ես պիտի պատռեմ ձեր հզոր կուրծքը, ես պիտի բռնեմ զեպ սուրբ օրրանը Իմ վեհ խոհերի, Վառ ձգտումների (Իս.): Մանր ու ահալի էր միայն սպանվելու միտքը: նա չպիտի սպանվի. ողջ պիտի մնա. գրքեր դրի (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Հարկադրական ապառնու երկրորդ դեմքի բայաձևերը իմաստով հաճախ մոտենում են հրամայական եղանակի բայաձևերին՝ դրսևոտելով հրաման, հորդոր խոսակցին (կամ այն խմբին, որի մեջ մտնում է խոսակիցը) մի ապառնի ժամանակամիջոցում որևէ գործողություն անհրաժեշտաբար կատարելու վերաբերյալ: Օրինակ՝ Դու անձամբ պետք է ներկա գտնվես գործիք քննության, (ՆԴ, Զազունյան), Դու պետք է անմիջապես հեռանաս այստեղից:

§ 583. Հարցական նախադասություններում հարկադրականի ապառնին կարող է ցույց տալ նաև խոսքի պահին, ներկա ժամանակամիջոցում հարկադրաբար, անհրաժեշտաբար, հաճախ խոսողի կամքին հակառակ կատարվող գործողություն կամ եղելություն, որի ավարտի ժամանակը խոսողին հայտնի չէ. այսպես՝ Մինչև ե՞րբ պիտի շաբաթվես այդպես Տառապանքներով, առանց մխիթար (ՀԹ): Դեռ երկա՞ր պիտի գրենք: Մինչև ե՞րբ պիտի մարդիկ կատաղի Արցունքովն հայի կերածը թրջեն (ՀԹ):

Անցյալ ժամանակ

§ 584. Հարկադրական եղանակի անցյալ ժամանակը կազմվում է ըղձական անցյալի բայաձևերի վրա ավելացնելով ուրիշ կամ պետք է եղանակիչը: Այսպես՝

Ե խոնարհում

պիտի (պետք է) վազեի
պիտի (պետք է) վազեիր
պիտի (պետք է) վազեր

Ա խոնարհում

պիտի (պետք է) զնայի
պիտի (պետք է) զնայիր
պիտի (պետք է) զնար

պիտի (պետք է) վազելինք	պիտի (պետք է) զնայինք
պիտի (պետք է) վազելիք	պիտի (պետք է) զնայիք
պիտի (պետք է) վազելին	պիտի (պետք է) զնային

Այս ժամանակի ժխտական ձևերը ևս կազմվում են պիտի կամ պետք է և հղանակիչին ավելացնելով չ ժխտական մասնիկը (չպիտի վազելի, չպետք է զնայի):

§ 585. Հարկադրական անցյալ ժամանակի ցույց է տալիս բոստ խոսողի անցյալ ժամանակամիջոցում անհրաժեշտաբար, հարկադրաբար կատարվելիք գործողություն կամ ևղևություն, որը կամ չի կատարվել և կամ խոսողին հայտնի չէ՝ այն կատարվել է, թե ոչ: Օրինակ՝ Ինչքա՞ն ծաղիկ պիտի բուսնե՞ր. որ չբուսավ էս հողին (ՀԹ): Երկու հոգու զնդի շտաբն էին կանչել հետախուզության ուղարկելու: Երեք հոգի էլ զնդի պարետային դասակից պիտի գնային (ՀԹ, Մեծ տան զավակները): Մյուս օրն բնկերս նրան պիտի հաղորդե՞ր ոտանավոր շինելու արվեստը՝ հանգեր, վանկեր և այլն (Իս.):

Առաջին դեպքում դրական և ժխտական ձևերը ունենում են հակառակ նշանակություն, այսինքն՝ դրական բայաձևերը ունենում են ժխտական նշանակություն, ցույց են տալիս անցյալ ժամանակում անհրաժեշտություն համարվող, բայց չկատարված գործողություն: Օրինակ՝ Պիտի գնայի. պիտի գրեի. բայց չգնացի և չգրեցի: Այստեղ հարկադրական անցյալի դրական ձևերը ցույց են տալիս նախատեսված, բայց չկատարված գործողություն: Չպիտի գնայի. չպիտի գրեի. բայց գնացի և գրեցի: Այստեղ հարկադրական անցյալի ժխտական ձևերը ցույց են տալիս կատարված գործողություն, որի կատարումը, սակայն, նախատեսված չէր, որը, բոստ խոսողի, չպետք է կատարվեր:

Երկրորդ դեպքում (երբ խոսողին հայտնի չէ գործողության կատարման մասին) դրական և ժխտական ձևերը գործածվում են իրենց ուղղակի նշանակությամբ: Դրական ձևերը ցույց են տալիս անցյալում կատարվելիք գործողություն, իսկ ժխտական ձևերը՝ անցյալում չկատարվելիք գործողություն:

§ 586. Անցյալում կատարված դեպքեր, իրողություններ նրկարողորելիս հարկադրականի անցյալը կարող է կիրառվել ապառնու նշանակությամբ, այսինքն՝ ցույց տալ մի անցյալ ժամանա-

կակետի հարաբերությամբ անհրաժեշտաբար կատարվելիք գործողություն կամ եղելություն: Օրինակ՝ Ձայնարկու գնդի մոտ էր պահված նաև երկու հազարանոց պահեստային զորքը, որը պետք է սպասեր ձայնարկու գնդին: Հենց որ վերջինս աղմուկ աղաղակով սկսեր, պահեստայինները թշնամու վրա պետք է նետվեին (Հն, Տիգրան Մեծ): Ամբոխը բաժանվեց երկու հավասար մասի: Նրանցից ամեն մեկը պետք է բռներ չոփտի մի զառիվայրը: Ջահավոր պահակները պիտի մոտենային վրաններին, Հարձակման նշանը պիտի տաւ Մարգպետունին, իսկ առաջին կրակը պիտի վառեր Սեպուհը (Մուր., Գևորգ Մարգպետունի):

Հարկադրական եղանակի երկրորդական վերլուծական ժամանակներ

§ 587. Հարկադրական եղանակի երկրորդական վերլուծական ժամանակները ևս ունեն երեք կերպ՝ կատարվող, կատարված, կատարելի, որոնք կազմվում են համապատասխանաբար զուգընթացական, հարակատար, ապառնի դերբայների և ինել բայի հարկադրական եղանակի բայաձևերի հարադրությամբ (գրելիս, գրած, գրելու պիտի լինեմ. գրելիս, գրած, գրելու պիտի լինեի): Այս կերպերը վերցվում են երկու՝ ապառնի և անցյալ ժամանակակետերի հարաբերությամբ, սակայն ինել բայի հարկադրական ապառնին կարող է ցույց տալ նաև ներկա ժամանակակետ: Գրելիս պիտի լինի ձևը նշանակում է և՛ մի ապառնի ժամանակակետում կատարվելիք և ընթացքի մեջ եղող գործողություն, և՛ ներկա ժամանակակետի հարաբերությամբ սկսված և ընթացքի մեջ եղող գործողություն (նա իմ կարծիքով արդեն գրելիս պիտի լինի):

Պիտի եղանակիչը հարկադրականի երկրորդական վերլուծական ժամանակներում ունի ազատ շարադասություն: Այն կարող է դրվել և՛ խոնարհվող բայից առաջ, և՛ խոնարհվող բայի ու ինելի միջև: Հավասարապես գործածվում են և՛ պիտի գնացած լինի, պիտի վազելիս լինեմ, և՛ գնացած պիտի լինի, վազելիս պիտի լինեմ ձևերը:

§ 588. Հարկադրական եղանակի երկրորդական վերլուծական ժամանակները հետևյալներն են.

§ 589. 1. Հարկադրական ապառնի անկատար.— Այս ժամանակը կազմվում է զուգընթացական դերբայի և լինել բայի հարկադրական ապառնու հարադրությունը: Այսպես՝

Ե խոնարհում

վազելիս պիտի (պետք է) լինեմ
 վազելիս պիտի (պետք է) լինես
 վազելիս պիտի (պետք է) լինի
 վազելիս պիտի (պետք է) լինենք
 վազելիս պիտի (պետք է) լինեք
 վազելիս պիտի (պետք է) լինեն

Ա խոնարհում

դնալիս պիտի (պետք է) լինեմ
 դնալիս պիտի (պետք է) լինես
 դնալիս պիտի (պետք է) լինի
 դնալիս պիտի (պետք է) լինենք
 դնալիս պիտի (պետք է) լինեք
 դնալիս պիտի (պետք է) լինեն

§ 590. Հարկադրական ապառնի անկատարը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որը ըստ խոսողի մի ապառնի ժամանակամիջոցում անհրաժեշտաբար պիտի սկսվի և ընթացքի մեջ լինի: Օրինակ՝ Մեկ շաբաթ հետո նա անպայման աշխատելիս պիտի լինի: Վաղը ևս արդեն զնալիս պիտի լինեմ, որ ժամանակին տեղ հասնեմ:

Ավելի հաճախ այս ձևերը ցույց են տալիս խոսքի պահին, այսինքն՝ ներկա ժամանակամիջոցում խոսողի կարծիքով, ենթադրությամբ, համոզմամբ սկսված և ընթացքի մեջ եղող գործողություն: Օրինակ՝ Նա հիմա աշխատելիս պիտի լինի: Իմ կարծիքով նա այդ մասին զրեւիս պիտի լինի:

§ 591. 2. Հարկադրական անցյալի անկատար.— Այս ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի զուգընթացական դերբայի և լինել բայի հարկադրական անցյալի բաղաձևերի հարադրությամբ: Այսպես՝

Ե խոնարհում

վազելիս պիտի (պետք է) լինեի
 վազելիս պիտի (պետք է) լինեիր
 վազելիս պիտի (պետք է) լիներ
 վազելիս պիտի (պետք է) լինեինք
 վազելիս պիտի (պետք է) լինեիք
 վազելիս պիտի (պետք է) լինեին

Ա խոնարհում

զնալիս պիտի (պետք է) լինեի
 զնալիս պիտի (պետք է) լինեիր
 զնալիս պիտի (պետք է) լիներ
 զնալիս պիտի (պետք է) լինեինք
 զնալիս պիտի (պետք է) լինեիք
 զնալիս պիտի (պետք է) լինեին

Հարկադրական անցյալի անկատարր ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որը խոսողի հաստատ համոզմամբ մի անցյալ ժամանակակետում սկսված և ընթացքի մեջ պիտի լիներ, որը սակայն կամ չի կատարվել և կամ խոսողը կատարման մասին չգիտի: Օրինակ՝ Մեկ շաբաթ առաջ ես արդեն աշխատելիս պիտի լինեի, բայց հիվանդացա: Նա երեկ աշխատելիս պիտի լիներ:

Այս ձևերը կարող են ցույց տալ նաև այնպիսի գործողություն, որը խոսողի կարծիքով, համոզմամբ ներկա ժամանակամիջոցում անհրաժեշտաբար պետք է սկսված և ընթացքի մեջ լիներ, սակայն չի իրագործվել: Օրինակ՝ Իմ կարծիքով նա հիմա աշխատելիս պիտի լիներ:

§ 592. 3. Հարկադրական հարակատար.— Այս ժամանակը կապվում է խոնարհվող բայի հարակատար ղերթայի և լինել բայի հարկադրական ապառնու հարադրություն: Այսպես՝

Ե խոնարհում

վազած պիտի (պետք է) լինեմ
 վազած պիտի (պետք է) լինես
 վազած պիտի (պետք է) լինի

վազած պիտի (պետք է) լինենք
 վազած պիտի (պետք է) լինենք
 վազած պիտի (պետք է) լինենք

Ա խոնարհում

զնացած պիտի (պետք է) լինեմ
 զնացած պիտի (պետք է) լինեմ
 զնացած պիտի (պետք է) լինի
 զնացած պիտի (պետք է) լինենք
 զնացած պիտի (պետք է) լինենք
 զնացած պիտի (պետք է) լինենք

Այս ժամանակը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որը խոսողի համոզմամբ մի ապառնի ժամանակակետի հարաբերության մեջ անպատճառ, անհրաժեշտաբար պիտի կատարված-ավարտված լինի: Օրինակ՝ Հինգ օր հետո աշխատանքն արդեն ավարտած պիտի լինեմ: Վաղը նա արդեն գրած պիտի լինի:

Այս ժամանակի երկրորդ դեմքի բայաձևերը հաճախ մոտենում են հրամայական եղանակին՝ ցույց տալով հրաման և վճռական պահանջ, պատվեր՝ որևէ գործողություն մի ապառնի ժամանակակետի հարաբերության մեջ անհրաժեշտաբար կատարած-ավարտած լինելու վերաբերյալ: Օրինակ՝ Վաղը աշխատանքները ավարտած պիտի լինեմ: Տես հա՛, ժամը տասներկուսին ներկայացրած պիտի լինես:

Այս ժամանակի բայաձևերը հաճախ արտահայտում են այնպիսի գործողություն, որը խոսողի համոզմամբ, ենթադրությամբ մինչև խոսքի պահը արդեն կատարված-ավարտված պիտի լինի: Օրինակ՝ Թե եղել էք, պետք է տեսած լինեմ, որ մեր բաղի տակով ճանապարհը գնում է դեպի խանդակի վրա (ԱՖ, Եղբայրության ընկուզենիներ): Նա վաղուց գնացած պիտի լինի:

§ 593. 4. Հարկադրական անցյալի հարակատար. — Այս ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի հարակատար և լինել բայի հարկադրական անցյալի բայաձևերի հարադրությամբ: Այսպես՝

Ե խոնարհում

վազած պիտի (պետք է) լինեի
 վազած պիտի (պետք է) լինեիր

վազած պիտի (պետք է) լիներ
 վազած պիտի (պետք է) լինեինք
 վազած պիտի (պետք է) լինեիր
 վազած պիտի (պետք է) լինեին

Ա խոնարհում

զնացած պիտի (պետք է) լինեի
 զնացած պիտի (պետք է) լինեիր
 զնացած պիտի (պետք է) լիներ
 զնացած պիտի (պետք է) լինեինք
 զնացած պիտի (պետք է) լինեիր
 զնացած պիտի (պետք է) լինեին

Սրանք արտահայտում են այնպիսի գործողություն, որը, ըստ խոսողի, մի անցյալ ժամանակակետի կամ ներկայի համեմատությամբ անհրաժեշտաբար պիտի կատարված-ավարտված լիներ, սակայն կամ չի կատարվել և կամ խոսողին հայտնի չէ դրա կատարման մասին: Օրինակ՝ Թվում էր, թե Փառանձևմը կամ պիտի բողբոջված և հեռացած լինե՞ր, կամ հաշտված (ԴԴ, Վարդանանք), Պատերը պետք է սևացած լինեին վառած մոմերից (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան), նա փողոց պիտի զնացած լինե՞ր: Այդպիսի դեպքում ես պիտի խնդրած լինեի, որ զար ինձ մոտ (ՆԴ, Պայքար):

Որոշ կառուցվածքի նախադասություններում այս ժամանակը ցույց է տալիս նաև այնպիսի գործողություն, որը խոսքի պահին կամ դրանից անմիջապես սուսջ թեև կատարվել է, սակայն ըստ խոսողի պիտի կատարված-ավարտված լիներ ավելի վաղ ժամանակամիջոցում: Օրինակ՝ Դու այդ մասին վաղուց պիտի ասած լինեիր: Այդ աշխատանքը նա ոչ թե հիմա, այլ մեկ շաբաթ առաջ պիտի կատարած լինե՞ր:

§ 594. 5. Հարկադրական երկրորդական ապառնի. — Այս ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի ապառնի դերբայի և լինել բայի հարկադրական ապառնի ժամանակի բայաձևերի հարադրությամբ: Այսպես՝

Ե խոնարհում

վազելու պիտի (պետք է) լինեմ
 վազելու պիտի (պետք է) լինես

վազելու պիտի (պետք է) լինի
 վազելու պիտի (պետք է) լինենք
 վազելու պիտի (պետք է) լինենք
 վազելու պիտի (պետք է) լինեն

Ա խոնարհում

զնալու պիտի (պետք է) լինեմ
 զնալու պիտի (պետք է) լինես
 զնալու պիտի (պետք է) լինի
 զնալու պիտի (պետք է) լինենք
 զնալու պիտի (պետք է) լինենք
 զնալու պիտի (պետք է) լինեն

Այս բալադները ցույց են տալիս խոսողի համոզմամբ մի ապառնի կամ ներկա ժամանակակետի համեմատությամբ անհրաժեշտաբար կատարվելիք տեական գործողություն։ Ինչպես՝ Վաղը այս ժամին արդեն գրելու պիտի լինեմ։ Ինչպես երևում է բերված օրինակից, այս ձևերը արհեստական են և գրական լեզվում գործածական չեն։

§ 595 6. Հարկադրական անցյալի ապառնի.— Այս ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի ապառնի դերբայի և լինել բայի հարկադրական անցյալի բայաձևերի հարադրությամբ։ Այսպես՝

Ե խոնարհում

վազելու պիտի (պետք է) լինեի
 վազելու պիտի (պետք է) լինեիր
 վազելու պիտի (պետք է) լինեիր
 վազելու պիտի (պետք է) լինեինք
 վազելու պիտի (պետք է) լինեիք
 վազելու պիտի (պետք է) լինեին

Ա խոնարհում

զնալու պիտի (պետք է) լինեի
 զնալու պիտի (պետք է) լինեիր

զնալու պիտի (պետք է) լինեն
զնալու պիտի (պետք է) լինենինք
զնալու պիտի (պետք է) լինենիք
զնալու պիտի (պետք է) լինենին

Այս ժամանակը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որը ըստ խոսողի մի անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ անհրաժեշտաբար պիտի կատարվեր: Օրինակ՝ Նա հինգ օր առաջ զրնալու պիտի լինե՛ր: Այս ձևերը եւ ժամանակակից հալերենում գործածական չեն:

ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

§ 596. Բայի հրամայական եղանակը, բղձական եղանակի նման, դրսևորում է խոսողի կամային վերաբերմունքը գործողության նկատմամբ: Սակայն, ի տարբերություն բղձական եղանակի, որի միջոցով արտահայտվում է խոսողի իղձը, ցանկությունը գործողության կատարման նկատմամբ, հրամայական եղանակը դրսևորում է խոսողի հրամանը, հորդորը, կոչը, պահանջը, թելադրանքը՝ ուղղված խոսակցին կամ այն խմբին, որին դիմում է խոսողը տվյալ գործողությունը կատարելու համար: Օրինակ՝ Արմեն, շո՛ւտ, մեջը ջուր լցրու: Այդպես... դե հիմի ծորակը բա՛ց բող (ՎԱ, Սեանի ափին): Կապեցե՛ք սրանց.— դիմեց գինվորներին Վարդանը,— զանգահարեցե՛ք (ԴԴ, Վարդանանք): Դու քո ճամփե՛ն գնա. բույրի՛կ, Եվ թող լինի նա պայծառ: Ինձ մի՛ մրպտա. ինձ մի՛ սիրի՛ր. Ես ընկեր չեմ քեզ համար (ՀԹ):

§ 597. Բացի հրամանից, հորդորից հրամայական եղանակը կարող է արտահայտել.

1. Կոչ, հրավեր, պահանջ՝ ուղղված ոչ թե մեկ հոգու, այլ ամբողջ կուլեկտիվի: Այսպես՝ Սովետական գիտության աշխատողնե՛ր մեր հայրենիքի գիտությունն ու տեխնիկան հարստացրե՛ք նորանոր հետազոտություններով... Ամրապնդեցե՛ք գիտության կապը արտադրության հետ (ՄՀ): Էհե՛՛յ, լսեցե՛ք վեհ հայրենիքի կտրիճ զավակներ, ժողովուրդներ քաջ, Խե՛՛ք. զարթնեցե՛ք. կանգնեցե՛ք արթուն (Իս.):

2. Խնդրանք, մեղմ հորդոր խոսակցին մի որևէ գործողություն կատարելու վերաբերյալ: Օրինակ՝ Արի՛, գութան, վարի՛ գութան, օրն եկել է ճաշ դառել, Առը շո՛ւտ տուր, խոփիդ զուրբան, օրհնյալ է աստված, փորովե՛լ (ՀԹ): Ների՛ր, ո՛վ կույս, որ հուզեցի խաղաղ կուրծքդ կուսական (ՀԹ):

3. Խրախուսանք, պատվեր, հորդոր: Օրինակ՝ — Թոն՛՛՛՛, անցն՛՛՛՛, իմ սիրուն ոչխարներ,— երգում էր Հասուն,— Բռն՛՛՛՛, իմ թուխամազ գառնուկներ, եկն՛՛՛՛ ձեր տիրոջ մոտ (ՎՓ, Լուր-Դալուր):

4. Խորհուրդ, խրատ, հանձնարարություն: Օրինակ՝ Մի հավատար ստվերներին, հեկվի՛ր միայն քեզ վրա, Ատելու չափ սիրի՛ր մարդկանց, բայց լավություն միշտ արա (Իս.): Բարի՛ զործիր, եթե ունես առիթ և զորություն. մեզ մեր վսեմ նախնիք այսպես ավանդեցին (ՆՁ, Արա գեղեցիկ): Այս իմաստով հրամայականը շատ է գործածվում հատկապես ժողովրդական ասացվածքներում: Օրինակ՝ Բարեկամի հետ կեր ու խում արա, առևտուր մի՛ անիր: Շան հետ ընկերացիր, բայց փայտը ձեռքիցդ մի՛ գցիր: Իշխանություն տուր և փորձիր մարդու հոգին:

Հաճախ խոսողը հրամանով, հորդորով, որևէ բան անելու թելադրանքով դիմում է ոչ թե անձի, այլ անշունչ առարկաների, բնության տարբեր երևույթների և այլն: Այդ դեպքում վերջիններս խոսողի կողմից անձնավորվում են, դիտվում որպես խոսակից, այսպես՝ Տոկա՛, համբերի՛ր, իմ վիրավոր սիրտ, վճիտ հայացքով աշխարհին, նայի՛ր (Իս.): Շաչեցն՛՛՛՛ գլխիս, ամենի հողմեր, դուք, մրրիկնե՛ր, պայքեցն՛՛՛՛ գլխիս (Իս.):

§ 598. Քանի որ հրամայական եղանակը ցույց է տալիս խոսողի հրամանը, թելադրանքը խոսակցին՝ մի որևէ գործողություն կատարելու, ուստի այն ունենում է միայն երկրորդ դեմքի բայաձևեր (եղակի և հոգնակի):

Ծանոթ.— Երբ խոսողը հրամայում, հորդորում է իր հետ միասին համատեղ գործողություն կատարելու և կամ հրամանը վերաբերում է մի երրորդ անձնավորության, այդ դեպքում ժամանակակից հայերենում գործածվում են ոչ թե հրամայական եղանակի, այլ ըղձական եղանակի բայաձևերը (զհան՛, բող զեա) Ընդհանրապես հրամանը, հորդորը ժամանակակից հայերենում

արտահայտվում են ոչ միայն հրամայական եղանակի բայաձևերի միջոցով, այլ նաև հատուկ հնչերանգի և որոշ բառական միավորների օգնությամբ՝ նաև այլ եղանակների բայաձևերով. ինչպես՝ զնա՛նք, թող զնա. կզնա՛ս. պիտի զնա՛ս և այլն: Սակայն, եթե մյուս եղանակների համար հրաման արտահայտելը երկրորդական կիրառություն է, ապա հրամայական եղանակի բայաձևերի հիմնական իմաստը հենց որևէ դործողություն կատարելու հրաման, հորդոր, պահանջ, թելադրանք դրսևորելն է:

§ 599. Հրամայական եղանակը ունի միայն մեկ ժամանակ՝ ապառնի Այն կարող է ցույց տալ և՛ խոսքի պահին անմիջապես հաջորդելիք գործողության (Անմիջապես ճեռացն՛ք). և՛ ավելի ուշ կատարվելիք գործողության պահանջ (Եկե՛ք մեկ շաբաթ կամ մեկ ամիս հետո): Ըստ որում, ինչքան խոսքի պահից հեռանում է պահանջված գործողության ժամանակը, այնքան թուլանում է հրամանը:

§ 600. Այսպիսով, հրամայական եղանակը ունի միայն ապառնի ժամանակ և երկրորդ դեմքի բայաձևեր: Այդ բայաձևերի կազմությունը հետևյալն է.

1. Ե խոնարհման պարզ բայերի և բազմապատկական ու վսեռածանցն ունեցող բայերի հրամայական եղանակի եզակին կազմվում է ներկայի հիմքի վրա ավելացնելով իր վերջավորությունը. այսպես՝ վազ+իր, կանգն+իր, գր+իր, խմ+իր, խոս+իր, կանաչ+իր, ծաղկ+իր, ջարդ+իր, շարժ+իր, զարկ+իր, երթեկ+իր, դրսևոր+իր. ջարդվ+իր, հանդարտվ+իր, թռչ+կոտ+իր, կոտրատ+իր և այլն:

2. Ա խոնարհման պարզ բայերի հրամայականի եզակի թիվը կազմվում է ներկայի հիմքի վրա ավելացնելով ա խոնարհիչը. այսպես՝ գն+ա, կարդ+ա, սուր+ա, աղ+ա, գղջ+ա, զգ+ա և այլն:

3. Ան. են. ն. չ ածանցներն ունեցող բայերի հրամայականի եզակին կազմվում է անցյալի հիմքի վրա ավելացնելով իր վերջավորությունը. այսպես՝ փախ+իր, մոտեց+իր, ունեց+իր, մեծաց+իր, իջ+իր, ընկ+իր, հեռաց+իր, բարձրաց+իր և այլն:

4. Պատճառական բայերի հրամայական եզակին կազմվում է անցյալի հիմքի վրա ավելացնելով ու վերջավորությունը. այսպես՝

մոտեցրեալու, բարձրացրեալու, հանգցրեալու, իջեցրեալու, հասկացրեալու և այլն:

5. Մի շարք անցոյական անցյալի հիմք ունեցող բայերի եզակի հրամայականը համընկնում է անցյալի հիմքի հետ, չունի հատուկ վերջավորութիւն. այսպէս՝ քո՛ղ, տե՛ս, դի՛ր, ա՛ր, կե՛ր և այլն:

Հրամայական եղանակի հոգնակի թիվը բոլոր բայերի համար ունի նույն կազմութիւնը. կազմվում է բայերի անցյալի հիմքի վրա ավելացնելով եւ վերջավորութիւնը. օրինակ՝ վազեց+եք, նստեց+եք, կանգնեց+եք, խմեց+եք, գնաց+եք, աղաց+եք, խաղաց+եք, կարդաց+եք, բարձրաց+եք, մոտեց+եք, իջ+եք, տես+եք, ընկ+եք, մոտեցրե+եք, բարձրացրե+եք, խաղացրե+եք, կերցրե+եք և այլն:

Մանր.— Խոսակցական լեզվում, ինչպես նաև գրավոր լեզվում վերջին ժամանակներս խիստ տարածվել է ե խոնարհման պարզ բայերի հրամայականի հոգնակի կազմութիւնը ներկայի հիմքից, որի վրա ավելանում է դարձյալ եւ վերջավորութիւնը. այսպէս՝ գր+եք, խմ+եք, վազ+եք, կանգն+եք և այլն, փոխանակ՝ գրեցեք, խմեցեք, վազեցեք, կանգնեցեք: Այս ձևերը, որոնք համընկնում են ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակի հոգնակի երկրորդ դեմքի բայաձևերին, մեկ-երկու տասնամյակ առաջ հանդիպում էին հազվադեպ և համարվում էին սխալ կազմութիւններ: Սակայն այժմ սրանք այնքան մեծ կիրառութիւն ունեն, որ այլևս սխալ համարել չի կարելի:

§ 601. Հրամայական եղանակի դրսևորման բերականական միջոց է նաև հատուկ հրամայական նշանը, որը բանավոր խոսքում արտահայտվում է բայի վերջին վանկի հատուկ շեշտված արտասանութեամբ, իսկ գրավոր խոսքում՝ շեշտի միջոցով: Օրինակ՝ գրեցե՛ք, վազի՛ր, խոսի՛ր, կե՛ր, մոտեցի՛ր, խմեցրո՛ւ և այլն:

§ 602. Հրամայական եղանակի ժխտական բայաձևերը կոչվում են արգելական ճեմայական: Արգելական հրամայականի եզակին կազմվում է հրամայականի դրական բայաձևերի վրա ավելացնելով մի ժխտական կամ արգելական մասնիկը: Օրինակ՝ վազի՛ր—մի՛ վազիր, վերցրո՛ւ—մի՛ վերցրու, կե՛ր—մի՛ կեր, գրե՛նա—մի՛ գնա, պահի՛ր—մի՛ պահիր, փախի՛ր—մի՛ փախիր:

Ան, են, ցն ածանցներն ունեցող բայերի արգելական հրամայականը կազմվում է նաև ներկայի հիմքին համապատասխանաբար ավելացնելով ա կամ ի. այսպես՝ մի՛ նոռանա, մի՛ մոռանա մի՛ վերցնի, մի՛ վախեցնի, մի՛ մոտենա, մի՛ վախենա և այլն։ Ա խոնարհման ածանցավոր բայերի մոտ երբեմն ավելանում է նաև ր, ինչպես՝ մի՛ վախենաւ, մի՛ հեռանաւ, մի՛ մոտենաւ և այլն։

§ 603. Արգելական հրամայականի հոգնակին կազմվում է ներկայի հիմքի վրա ավելացնելով եք (ե խոնարհման դեպքում) և աք (ա խոնարհման դեպքում) մասնիկները. այսպես՝ մի՛ գրեք, մի՛ վագեք, մի՛ խմեք. մի՛ ջրեք, մի՛ կարգաք, մի՛ մոտենաք. մի՛ հեռանաք և այլն։

Վերջին շրջանում տարածվել է նաև հոգնակի արգելական հրամայականի կազմութունը հրամայականի դրական հոգնակի ձևերի վրա ավելացնելով մի ժխտական մասնիկը. այսպես՝ կարդացե՛ք—մի՛ կարդացեք, մոտեցե՛ք—մի՛ մոտեցեք, հեռացե՛ք—մի՛ հեռացեք, զնացե՛ք—մի՛ զնացեք, իջե՛ք—մի՛ իջեք, փախե՛ք—մի՛ փախեք, վերցրե՛ք—մի՛ վերցրեք և այլն։

Մանրք.— Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում տարածված է և թափանցում է գրականության մեջ հոգնակի արգելական հրամայականի կազմութունը ժխտական դերբայով և մի արգելականի վրա ք հոգնակներտ մասնիկն ավելացնելու միջոցով. այսպես՝ մի՛ք գրի, մի՛ք կարդա, մի՛ք վաղի, մի՛ք զնա, մի՛ք վերցնի, մի՛ք իջեցնի։

§ 604. Հրամայական Լղանակի ժխտական ձևերում շեշտվում է ոչ թե բայը, այլ մի արգելականը (մի՛ վագիր, մի՛ խմիր, մի՛ գրեք և այլն)։ Իսկ երբ մի-ն շեշտ չի կրում, ունենում է ոչ թե ժխտական իմաստ, այլ հրամանը, պահանջը, հորդորը մեղմելու իմաստ. այսպես՝ Մի նայի՛ր, Հասմիկ, վրան նախշեր էլ կան (ՎԱ. Սևանի ափին)։ Մի տե՛ս, պապի, տե՛ս փնջ են անում,—հրճվանքով կանչեց Հասմիկը (ն. տ.)։ Բերված օրինակներում մի նայի՛ր և մի տե՛ս ձևերը արգելական հրամայական չեն։ Մի-ն այստեղ հանդես է գալիս որպես եղանակավորող մասնիկ և մեղմում է

բայով արտահայտված հրամանն ու Երզնկայի մի մասնակցի, որպես կանոն, միշտ դրվում է բայից անմիջապես առաջ, իսկ եղանակավորող մի մասնակցի ունի համեմատաբար ազատ շարադասություն, այն կարող է դրվել նաև բայի լրացումներից առաջ. այսպես՝ — Մի ասլանի ձտերին իմաց տուր. զնանք էդ ավազակին բռնենք, — սլանավորեց պապը (ՎԱ, Սևանի ափին)։

§ 605 Ինչպես ասվեց, հրամայական եղանակը արտահայտում է մի որևէ գործողություն կատարելու հրաման, հորդոր, կոչ, պահանջ, երբեմն նաև խնդրանք՝ ուղղված խոսակցին։ Բացի իր այս հիմնական կիրառություններից, հրամայական եղանակը ունի նաև երկրորդական կիրառություններ, որտեղ այն կորցնում է իր հիմնական եղանակային առանձնահատկությունը։ Այսպես՝ գործածվելով պալմանի անշաղկապ նախադասությունների մեջ՝ հրամայական եղանակը ձեռք է բերում ըղձականի ապառնու նշանակություն և ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որի կատարման զեպքում կկատարվի մեկ այլ գործողություն ևս կամ հանդես կգա մի երևույթ։ Այս կիրառությամբ հրամայական եղանակը կորցնում է նաև իր դիմային կոնկրետ իմաստը և ստանում է ընդհանուր-անորոշ նշանակություն։ Որինակ՝ Մտի՛ր ակումբը հիմա, մտի՛ր թատրոնն ու կաֆեն՝ հազար արքա ու Արա կհանդիպես ժպտադեմ (ԵԶ)։ Ամառն ինչքա՛ն կարես կա Այգե-ձորում... իսկ հիմա՝ նոյեմբերին շրջի՛ր գյուղը՝ ոչ մի կարասի չես հանդիպի (ՎԱ, Հովազաձորի գերիները)։ Աշխարհում էս հողի պես հող չկա. մենակ թե ջուր տո՛ւր նրան. դիմացը բուռերուռ ոսկի կստանաս (Ա. Սահ., Ծարավը)։

§ 606. Երբեմն հրամայական եղանակի բայաձևերը գործածվում են ցույց տալու համար որևէ գործողության իրագործման անհնարինությունը կամ խիստ դժվարին լինելը։ Այս զեպքում նրանք մեծ մասամբ հանդես են գալիս զայլ և զնայլ բայերի հրամայական ձևերի գույքագրությամբ։ Օրինակ՝ Դե արի՛ ու էս տեսակ մարդկանց հետ բրիգադում համերաշխություն հաստատիր. — բողոքեց բրիգադիրը (ՆԶ, Հացավան)։ Դե հիմա զնա՛ ու գտիր նրան իր հայրենի անծայր անտառներում (Իս.)։ Այս նախադասություններում արի ու հաստատիր. զնա ու գտիր ձևերը նշանակում են՝ հնարավոր չէ հաստատել, հնարավոր չէ գտնել։

§ 607. Հրամայական եղանակի բայաձևերը երբեմն կիրառվում են սահմանական ներկայի նշանակությամբ՝ ցույց տալով սովորաբար կրկնվող գործողություններ, սակայն ունեն այն իմաստային առանձնահատկությունը, որ ընդգծում են կրկնվող գործողությունների կատարման դժվարությունը, երբեմն նաև խոսողի կամքին հակառակ լինելը, խոսողի դժգոհությունը: Այս դեպքում ևս հրամայական բայաձևերի հետ հանդես են գալիս զնալ և զալ բայերի հրամայական բայաձևերը, որոնք այս և վերելի կիրառություններում կորցրել են իրենց նյութական իմաստը՝ վերածվելով եղանակավորող բառերի: Օրինակ՝ Մանր երեխանց տեր, աղջկակոխ եղած, հիմի արի սրանց շորերը կարիւ. կարկատիւ, լվա, քափ տոււ, ճագցրու, տունը սրբիւ... (ՂԱ, Երկու քույր): Կարծում ես իմ գործը հեշտ է: Ութ ժամ աշխատելուց հետո զնա սենյակ մաքրիւ, աման լվա, ճաշ եփիւ... Խիստ հոգնել եմ:

Հրամայական եղանակի երկրորդական վերլուծական ձևերը

§ 608. Քանի որ հրամայական եղանակն ունի միայն մեկ ժամանակ՝ ապառնի, հետևաբար այն ունի երկրորդական վերլուծական միայն երեք ժամանակ՝ կազմված խոնարհվող բայի գուգրնթացական; հարակատար և ապառնի դերբայներով ու լինել բայի հրամայական եղանակի բայաձևերով: Այս ժամանակները համապատասխանաբար ունենում են երեք կերպ՝ կատարվող, կատարված և կատարելի: Դրանք են՝

1. Հրամայական եղանակի ապառնի անկատար.— Այս վերլուծական ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի գուգրնթացական դերբայի և լինել բայի հրամայական եղանակի բայաձևերի հարադրությամբ: Այսպես՝

Ե խոնարհում

Ա խոնարհում

վազելի՛ս եղիւ

զնալի՛ս եղիւ

վազելի՛ս եղեք

զնալի՛ս եղեք

Այս ձևերը, որոնք հազվադեպ են դործածվում, ցույց են տալիս խոսողի պահանջը խոսակցից որևէ գործողություն մի ա-

պառնի ժամանակակետի հարաբերությամբ կատարելու և կատարման ընթացքի մեջ լինելու վերաբերյալ: Օրինակ՝ Վաղը դու անպայման աշխատելիս եղիր:

2. Հրամայականի ապառնի հաղադատար— Այս բաղադրյալ ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի հարակատար դերբայի և լինել բայի հրամայական բայաձևերի հարադրությամբ: Այսպես՝

Ե խոնարհում

Ա խոնարհում

վազա՛ծ եղիր

գնացա՛ծ եղիր

վազա՛ծ եղեք

գնացա՛ծ եղեք

Այս ձևերը ցույց են տալիս խոսողի պահանջը խոսակցից՝ որևէ գործողություն մի ապառնի ժամանակակետի հարաբերությամբ կատարած-ավարտած լինելու վերաբերյալ: Օրինակ՝ Վաղը ժամը հինգին դործերդ վերջացրած եղիր. որ կարողանանք համերգ գնալ: Մինչև երեկո դասերդ սովորած եղիր: Այս ժամանակը նախորդի համեմատությամբ ավելի գործածական է: Հատկապես տարածված է իմանալ բայի այս ձևը (իմացած եղիր, իմացած եղեմ), որն ունի հատուկ տեղական կիրառություն և ցույց է տալիս գործողության հարաբերումը ոչ թե ապառնի ժամանակակետի հետ, այլ ընդհանրապես և իմաստով հավասարաթեք է իմացիր, իմացեմ զխաւոր բայաձևերին: Օրինակ՝ Գնա, բայց իմացած եղիր, որ այլևս այստեղ գալ չես կարող:

3. Հրամայականի ապառնի կատարելի.— Այս ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի ապառնի դերբայով և լինել բայի հրամայական բայաձևերով: արտահայտում է խոսողի պահանջը խոսակցից որևէ գործողություն մի ապառնի ժամանակակետից հետո կատարելու վերաբերյալ: Այսպես՝

Ե խոնարհում

Ա խոնարհում

վազելու եղիր

գնալու եղիր

վազելու եղեք

գնալու եղեք

Այս բայաձևերը ևս ժամանակակից հայերենում գործածական չեն:

ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՀԱՐԱՑՈՒՅՑԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

§ 609. Բայի եղանակների և ժամանակների նկարագրությունից հետո կարելի է տալ ժամանակակից հայերենի խոնարհման ընդհանուր պատկերը:

Խոսքի մեջ հանդես գալով իր հիմնական պաշտոնով՝ ստորոգման դերով, բայերը ենթարկվում են փոփոխության ըստ եղանակի, ժամանակի, թվի և գեմքի: Այդ փոփոխությունները կատարվում են խիստ օրինաչափ կերպով, ունեն համակարգային բնույթ:

Բայերի փոփոխությունը ըստ եղանակի, ժամանակի, թվի և գեմքի կազմում է մի կուտ համակարգ և կոչվում է խոնարհում:

§ 610. Խոնարհման բնույթը անմիջականորեն կապված է բայերի կազմության հետ: Ինչպես հայտնի է, ժամանակակից հայերենի բայերը կազմվում են ել կամ ալ մասնիկների միջոցով, որոնց է և ա բաղադրիչները կոչվում են լծորդներ կամ խոնարհիչներ: Սրանք երևան են գալիս բայերի խոնարհված ձևերի մեծ մասում և որոշում են խոնարհման բնույթը:

Ըստ կազմության և խոնարհման բնույթի ժամանակակից հայերենի բայերը բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ ե կամ առաջին խոնարհման բայեր և ա կամ երկրորդ խոնարհման բայեր:

§ 611. Ինչպես ասվել է, բայերը ըստ կազմության լինում են պարզ և ածանցավոր: Բայածանցներից ե, չ, աւ, եւ, ցն ածանցները կատարում են ոչ միայն բայակազմական և քերականական դեր, այլ նաև օրինաչափորեն փոփոխություններ են մտցնում խոնարհման համակարգի մեջ: Պարզ և ածանցավոր բայերի խոնարհման տարբերությունները երևան են գալիս հիմնականում անցյալի հիմքում և դրանից կազմված բայաձևերում:

Այսպիսով, ե և ա խոնարհման բայերը իրենց հերթին, ըստ կազմության և խոնարհման առանձնահատկությունների, բաժանվում են հետևյալ ենթախմբերի.

1. Ե խոնարհում — ա) պարզ բայեր և կրավորական ու բաղմապատկական բայեր, բ) ե, չ ածանց ունեցող բայեր, գ) ցն պատճառական ածանց ունեցող բայեր:

2. Ա խոնարհում — ա) պարզ բայեր, բ) աւ, եւ ածանց ունեցող բայեր:

Այժմ տանք խոնարհման յուրաքանչյուր խմբի ընդհանուր
ձեկարագիրը:

Ե ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

Պարզ բախեւ և կրավորական ու բազմապատկական
ածանց ունեցող բայեր

§ 612. Ե խոնարհման պարզ բայերը և կրավորական ու բազ-
մապատկական ածանց ունեցող բայերը խոնարհվում են նույն
ձևով:

Այս բայերի ներկայի հիմքից են կազմվում բոլոր դերբայ-
ները, հետևաբար՝ համապատասխանաբար սահմանական եղա-
նակի բոլոր վերլուծական ժամանակները և ըղծական, ենթադրա-
կան ու հարկադրական եղանակների բայաձևերը՝ համապատաս-
խան վերջավորությունների հավելումով: Սրանց անցյալի հիմքը
ցույական է (զրթեց, ջարդվեց, կոտորատեց), Անցյալի հիմ-
քից են կազմվում միայն սահմանական եղանակի անցյալ կա-
տարյալ ժամանակի բայաձևերը և հրամայական եղանակի հոգ-
մակին:

Ն Ե Ղ ԱԾԱՆԳ ՈՒՆԵՑՈՂ ԲԱՅԵՐ

§ 613. Ն և Ղ ածանց ունեցող բայերը ժամանակակից հայե-
քենում փոքր թիվ են կազմում և ունեն իրենց խոնարհման յու-
րահատկությունները, որով տարբերվում են Ե խոնարհման պարզ
բայերի խոնարհումից: Այս բայերի անցյալի հիմքը անցույական
է, այսինքն՝ շումի ց հիմքակազմիչ մասնիկը: Բացի դրանից և Ղ
ածանցները անցյալի հիմքում ընկնում են, որով և անցյալի հիմ-
քը տարբերակվում է ներկայի հիմքից: Օրինակ՝ փախչել—փախչ-
(ներկայի հիմք)—փախ-(անցյալի հիմք), ընկնել—ընկն—ընկ-
նել—ել—ել, թռչել—թռչ—թռ- և այլն:

Անցյալի հիմքից են կազմվում անցյալ կատարյալի բայա-
ձևերը՝ ա, առ, ավ, աւն, աք, աքն վերջավորությունների հավելու-
մով և հրամայական եղանակի բայաձևերը՝ համապատասխան
վերջավորությունների հավելումով (իր, եք): Անցյալի հիմքից են

կազմվում նաև վաղակատար և հարակատար դերբայները, որոնցից առաջինը կազմում է սահմանական եղանակի վաղակատար և անցյալի վաղակատար բաղադրյալ ժամանակները:

Ն և չ ածանց ունեցող բայերի խոնարհման մյուս ձևերը կազմվում են ներկայի հիմքից:

Մանր.— Ն և չ ածանց ունեցող մի շարք բայերում (զարքնել, գրոսնել, խրտնել, հառնել, օստնել, կառչել, մարտնչել և այլն) այդ ածանցները քարացել են և ձուլվել բայարմատին, որի հետևանքով դրանք պահպանվում են խոնարհման բոլոր ձևերում: Այս բայերը խոնարհվում են Ֆ խոնարհման պարզ բայերի նման, այսինքն՝ ունեն ցոյական անցյալի հիմք, որից կազմվում են միայն սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի բայաձևերը և հրամայականի հոգնակին:

Պատճառական բայեր

§ 614. Պատճառական բայերը ևս հիմնականում խոնարհվելով են խոնարհման պարզ բայերի նման, սրանցից տարբերվում են միայն անցյալի հիմքի և դրանից կազմված ժամանակների կազմությամբ: Պատճառական բայերի անցյալի հիմքը բնական է, այսինքն՝ ունի ր անցյալի հիմքակազմիչ մասնիկը, որը դրվում է ցն ածանցի և բաղադրիչի փոխարեն. այսպես՝ վազեցնել—վազեցրեմ—(ներկայի հիմք)—վազեցրեմ—(անցյալի հիմք), խմեցնել—խմեցրեմ—(ներկայի հիմք)—խմեցրեմ—(անցյալի հիմք), բարձրացնել—բարձրացրեմ—բարձրացրեմ— և այլն:

Պատճառական բայերի ներկայի հիմքից են կազմվում անորոշ, անկատար, ապառնի, ենթակայական, ժխտական և զուգորնթադական դերբայները, ըղձական, ենթադրական և հարկադրական հղանակների բայաձևերը:

Անցյալի հիմքից կազմվում են սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի բայաձևերը ի, իր, եզ, ինք, իք, ին վերջավորությունների և հրամայական եղանակի բայաձևերը՝ ու և եք վերջավորությունների հավելմամբ: Անցյալի հիմքից են կազմվում նաև պատճառական բայերի վաղակատար և հարակատար դերբայները, որոնցից առաջինով բաղադրվում են սահմանական եղանակ-

վի վաղակատար և անցյալի վաղակատար վերլուծական ժամանակ-ները:

ՅՆ ածանց ունեցող բայերի նմանակությամբ այսպես են խո-նարհվում նաև լցնել, հարցնել, դարձնել բայերը:

Ա ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

Պարզ բայեր

§ 615. Ա խոնարհման պարզ բայերի խոնարհված ձևերը ևս ձևազմվում են ներկայի և անցյալի հիմքերից: Ներկայի հիմքից են կազմվում անորոշ, անկատար, ապառնի, ժխտական և զուգընթացական դերբայները (խաղ-ալ, խաղ-ում, խաղ-ալու, խաղ-ա, խաղ-ալիս), ըղձական, ենթադրական և հարկադրական եղա-նակների բայաձևերը, հրամայական եղանակի եզակին:

Անցյալի հիմքը ցոյական է (խաղալ-խաղ-խաղաց, աղալ-աղ-աղաց և այլն): Սրանից կազմվում են սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի բայաձևերը, հրամայական եղանակի հոգ-նակին և սլաղակատար, հարակատար, ենթակայական դերբայները:

ԱՆ ԵՆ ածանց ունեցող բայեր

§ 616. Ան և են ածանց ունեցող ա խոնարհման բայերի խոնարհումը տարբերվում է ա խոնարհման պարզ բայերի խո-նարհումից անցյալի հիմքի և նրանից բաղադրված ժամանակնե-րի կազմությամբ: Այս բայերի անցյալի հիմքը ցոյական է, ըստ որում ց հիմքակազմիչը դրվում է ան և են ածանցների ը բա-ղադրիչի փոխարեն. այսպես՝ մոտենալ—մոտեն (ներկայի հիմք), մոտեց (անցյալի հիմք), բարձրանալ—բարձրան—բարձրաց—, հաս-կանալ—հասկան—հասկաց—, պարծենալ—պարծեն—պարծեց— և այլն:

Ներկայի հիմքից են կազմվում այս բայերի անորոշ, անկա-տար, ապառնի, ժխտական, զուգընթացական դերբայները և ըղ-ձական, ենթադրական, հարկադրական եղանակների բայաձևերը՝ համապատասխան վերջավորությունների հավելումով:

Անցյալի հիմքից են կազմվում սահմանական եղանակի անց-յալ կատարյալի բայաձևերը ա, աբ, ալ, անբ, աբ, ան վերջավո-րությունների հավելումով (ա խոնարհման պարզ բայերի անցյալ

կատարյալի վերջավորություններն են՝ ի, իր, Օ, ինք, իք, ին), հրամայական եղանակի բայաձևերը և վաղակատար, հարակատար, ենթակայական դերբայները:

ԱՆԿԱՆՈՆ ԲԱՅԵՐԻ ԽՈՒՆԱՐՀՈՒՄԸ

§ 617. Ժամանակակից հայերենում կան մի շարք բայեր, որոնք շեղվում են խոնարհման վերը նկարագրված ընդհանուր կարգից: Այդ բայերը կոչվում են անկանոն բայեր, Անկանոն բայերը ժամանակակից հայերենում հետևյալներն են՝ գալ, լալ, տալ, ասել, զարկել, բերել, ուտել, բաճալ, բառնալ, դառնալ, լվանալ, կենալ, անել, դնել, տանել, առնել, ելնել, թողնել, տեսնել, լինել: Ինչպես երևում է թվարկումից, ժամանակակից հայերենում կան կազմություն բայեր, որոնք շեղվում են սլարգ բայերի կանոնավոր խոնարհումից և կազմությամբ ածանցավոր անկանոն բայեր, որոնք շեղվում են ածանցավոր բայերի խոնարհումից: Շեղումները և անկանոնությունները երևան են գալիս հիմնականում անցյալի հիմքից կազմված բայաձևերում և հրամայական եղանակում: Ներկայի հիմքից կազմված բայաձևերում անկանոնություն ունեն միայն գալ, լալ, տալ բայերը, որոնք անկատար դերբայ չունեն: Սրանց ներկա և անցյալի անկատար ժամանակները կազմվում են զուգընթացական դերբայի և օժանդակ բայի հարադրությամբ. այսպես՝ գալիս եմ, լալիս եմ, տալիս եմ, գալիս էի, լալիս էի, տալիս էի:

§ 618. Այժմ տանք վերոհիշյալ բայերից յուրաքանչյուրի խոնարհման առանձնահատկությունները*:

Մանոր.— Կրկնությունից խուսափելու համար սալիս ենք միայն այն բայաձևերը, որոնք շեղվում են խոնարհման ընդհանուր կարգից:

ԴԱԼ.— Ինչպես ասվեց, այս բայի ներկա և անցյալի անկատար ժամանակները կազմվում են լույ թե անկատար դերբայից, այլ զուգընթացական դերբայից (գալիս եմ, գալիս էի): Կատարյալի հիմքը այլ արմատ է՝ եկ, որից կազմվում են վաղակատար, հարակատար, ենթակայական դերբայները (եկել, եկած, եկող). սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակը և հրամայական եղանակի բայաձևերը:

* Հմտ. Ն. Բաբեղյան, նշվ. աշխ.:

Սահմանական եղանակի ներկա — գալիս եմ, գալիս ես, գալիս է, գալիս ենք, գալիս եք, գալիս են.

Անցյալի անկատար — գալիս էի, գալիս էիր, գալիս էր, գալիս էինք, գալիս էիք, գալիս էին.

Վաղակատար — եկել եմ, եկել ես, եկել է, եկել ենք, եկել եք, եկել են.

Անցյալի վաղակատար — եկել էի, եկել էիր, եկել էր, եկել էինք, եկել էիք, եկել էին.

Անցյալ կատարյալ — եկա, եկար, եկավ, եկանք, եկաք, եկան.

Հրամայական — ե՛կ, եկեք, մի՛ գար, մի՛ գաք (մի՛ եկ, մի՛ եկեք): Հրամայական եղանակի համար խիստ տարածված է նաև արի՛ ժողովրդական-խոսակցական ձևը:

Այլ — Անկատար դերբայ չունի: Սահմանական եղանակի ներկա և անցյալի անկատար ժամանակները բաղադրվում են զուգընթացական դերբայից: Անցյալի հիմքն է լաց, որից կազմվում են վաղակատար, հարակատար և ենթակայական դերբայները՝ լացել, լացած, լացող, անցյալ կատարյալ ժամանակը և հրամայական եղանակի մեկ տարբերակը:

Սահմանական եղանակի ներկա — լալիս եմ, լալիս ես, լալիս է, լալիս ենք, լալիս եք, լալիս են.

Անցյալի անկատար — լալիս էի, էիր, էր...

Վաղակատար — լացել եմ, ես, է...

Անցյալի վաղակատար — լացել էի, էիր, էր...

Անցյալ կատարյալ — լացեցի, լացեցիր, լացեց, լացեցինք, լացեցիք, լացեցին: Գործածվում են նաև լացի, լացիր, լացեց, լացինք, լացիք, լացին ձևերը:

Հրամայական եղանակ — լա՛ց, լացե՛ք, մի՛ լար, մի՛ լացեք:

Մանր. — Լալ բայի անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված ձևերի փոխարեն շատ հաճախ գործածվում են լաց լինել հարադրության խոնարհված բայաձևերը (լաց եմ եղել, լաց եղա, լաց եղիր և այլն):

ՏԱԼ — Այս բայի ներկա և անցյալի անկատար ժամանակները ևս կազմվում են զուգընթացական դերբայից: Ունի անցյալի երկու հիմք՝ ցոյական և անցոյական — տու||տվեց: Տու հիմքից ու-վ հնչյունափոխությամբ կազմվում են վաղակատար, հարակատար և ենթակայական դերբայները՝ տվել, տված, տվող, անցյալ կատար-

յալ ժամանակի մեկ տարբերակը և հրամայական եղանակը: Տըվեց հիմքով է կազմվում անցյալ կատարյալ ժամանակի մյուս տարբերակը:

Սահմանական եղանակի ներկա — տալիս եմ, ես, է...

Անցյալի անկատար — տալիս էի, էիր, էր...

Վաղակատար — տվել եմ, ես, է...

Անցյալի վաղակատար — տվել էի, էիր, էր...

Անցյալ կատարյալ — տվեցի, տվեցիր, տվեց, տվեցինք, տրվեցիք, տվեցին. նաև՝ տվի, տվիր, տվեց, տվինք, տվիք, տվին (վերջին ձևերը շատ են գործածվում հատկապես խոսակցական լեզվում):

Հրամայական եղանակ — տո՛ւր, տվե՛ք, մի՛ տուր, մի՛ տվեք:

ԱՄԵԼ — Այս բայը հիմնականում խոնարհվում է ե խոնարհման սյարզ բայերի նման: Անկանոնություն է երևան գալիս միայն անցյալի հիմքում, նրանից կազմված անցյալ կատարյալ ժամանակում և հրամայական եղանակում:

Անցյալի հիմքն է ասաց, անցյալ կատարյալ ժամանակը՝ ասացի, ասացիր, ասաց, ասացինք, ասացիք, ասացին: Սակայն վերջին շրջանում խոսակցական լեզվում խիստ տարածվել և զորավոր խոսքի մեջ են թափանցում ասեցի, ասեցիր, ասեց, ասեցինք, ասեցիք, ասեցին կանոնավոր ձևերը: Երբեմն հանդիպում են նաև ասի, ասիր, ասավ, ասինք, ասիք, ասինք անցյալական հիմքից կազմված ձևերը:

Հրամայական եղանակն է՝ ասա՛, ասացե՛ք (ասե՛ք), մի՛ ասա (երբեմն նաև՝ մի՛ ասիր), մի՛ ասեք (մի՛ք ասի):

ԲԵՐԵԼ — Այս բայը ևս ունի անցյալի երկու հիմք՝ բեր և բերեց. որոնցից կազմվում են անցյալ կատարյալ ժամանակի դուգահեռ ձևերը: Դրանք են՝ բերեցի, բերեցիր, բերեց, բերեցինք, բերեցիք, բերեցին և ոչ գրական բերի, բերիր, բերեց, բերինք, բերիք, բերին:

Հրամայական եղանակն է՝ բե՛ր, բերե՛ք, մի՛ բեր, մի՛ բերեք:

ՁԱՐԿԵԼ — Ունի անցյալի երկու հիմք՝ զարկ և զարկեց, որոնցից կազմվում են անցյալ կատարյալ ժամանակի դուգահեռ ձևերը՝ զարկեցի, զարկեցիր, զարկեց, զարկեցինք, զարկեցիք, զարկեցին և զարկի, զարկիր, զարկեց, զարկինք, զարկիք, զարկին (վերջին ձևերը հանձնարարելի չեն):

Հրամայական եղանակն է զարկի՛ր, զարկեցե՛ք, մի՛ զարկիր

(նաև՝ մի՛ զարկ), մի՛ զարկեմ: Գործածվում են նաև զա՛րկ, զա-
րկե՛մ ձևերը:

ՈՒՏԵԼ — Անցյալի հիմքը փոխվում է՝ կեր, որից կազմվում են վաղակատար, հարակատար դերբայները (կերել, կերած), անց-
յալ կատարյալ ժամանակը՝ կերա, կերաւ, կերավ, կերանք, կե-
րաք, կերան և հրամայական եղանակը՝ կե՛ր. կերե՛մ, մի՛ կեր, մի՛
կերեմ: Արդելական հրամայականի համար գործածվում են նաև
մի՛ ուտիւր, մի՛ ուտեմ կանոնավոր ձևերը:

ՐԱՆԱԼ — Անցյալի հիմքն է բաց, որից կազմվում են վաղա-
կատար, հարակատար և ենթակայական դերբայները (բացել, բա-
ցած, բացող), անցյալ կատարյալ ժամանակը՝ բացի, բացիր, բա-
ցեց, բացինք, բացիք, բացին և հրամայականը՝ բա՛ց, բացե՛մ,
մի՛ բաց, մի՛ բացեմ: Արդելական հրամայականը կազմվում է նաև
ներկայի հիմքից՝ մի՛ բանա(ւ), մի՛ բանաք: Բանալ բայի անց-
յալի հիմքից կազմված ձևերի փոխարեն հաճախ գործածվում են
բաց անել հարադրության խոնարհված ձևերը (բաց արի, բաց ա-
րիր, բաց արա, բաց արեք և այլն):

Մանոր. — Ժամանակակից հայերենում բանալ բային զու-
գահեռ կազմվել է բացել բայը, որը խոնարհվում է կանոնավոր
կերպով:

ՐԱՌՆԱԼ — Անցյալի հիմքն է բարծ, որից կազմվում են վա-
ղակատար, հարակատար, ենթակայական դերբայները (բարծել,
բարծած, բարծող), հրամայական եղանակի դրական ձևերը՝ բա-
րծի՛ւր, բարծե՛մ: Արդելական հրամայականն է՝ մի՛ բառնա, մի՛
բառնաք, նաև՝ մի՛ բարծիւր, մի՛ բարծեմ:

Բառնալ բային զուգահեռ ևս ժամանակակից հայերենում
բարծ անցյալի հիմքից կազմվել է բարծել կանոնավոր խոնար-
հում ունեցող բայը, որի անցյալի ձևերը՝ բարծեցի, բարծեցիր,
բարծեց, բարծեցին, բարծեցիք, բարծեցին արդեն դուրս են մղել
գործառնությունից բառնալ բայի ացյալ կատարյալի ձևերը (բա-
րծա, բարծաւ և այլն):

ԴԱՌՆԱԼ — Այս բայի անցյալի հիմքում վերականգնվում է
արմատի ձ բաղադրիչը՝ դարծ: Անցյալի հիմքից են կազմվում վա-
ղակատար, հարակատար և ենթակայական դերբայները (դարծել,
դարծած, դարծող), անցյալ կատարյալը՝ դարծա, դարծաւ, դար-

ծալի, դարձանք, դարձաք, դարձան, հրամայականը՝ դարձի՛ր, դարձե՛ք, մի՛ դարձիր, մի՛ դարձե՛ք (նաև՝ մի՛ դառնա, մի՛ դառնաք):

խոսակցական լեզվում գործածական են նաև զառ հիմքից կազմված ձևերը՝ դառել, դառած, դառող, դառա, դառաք, դառավ, դառանք, դառաք, դառան, դառի՛ր, դառե՛ք, մի՛ դառիր:

ԼՎԱՆԱԼ — Այս բայի անկանոնությունը երևան է գալիս անցյալ կատարյալ ժամանակում, որը կազմվում է յոյական անցյալի հիմքի վրա ավելացնելով ոչ թև ա, ար, ավ, անք, աք, ան վերջավորությունները, ինչպես ան ածանցով կանոնավոր բայերի խոնարհմանն է հատուկ, այլ ավելացնելով ա խոնարհման պարզ բայերին հատուկ վերջավորությունները՝ ի, իր, Օ, ինք, իք, ին: Այսպես՝ վաքի, վաքիր, վաք, վաքինք, վաքիք, վաքին: Հրամայական եղանակն է՝ վա՛, վաքե՛ք, մի՛ վանա, մի՛ վանաք (մի՛ վա, մի՛ վաքեք): Ինչպես երևում է, կանոնավոր խոնարհումից շեղվում է նաև այս բայի հրամայական եղանակի եզակին:

Մանոր.— Լվանալ բայի խոնարհման շեղումը կանոնավոր խոնարհումից պայմանավորված է լվալ ածանցադուրկ գուգահեռ ձևի առկայությամբ:

ԿԻՆԱԼ — Գործածվում է հիմնականում վեր կենալ հարադրություն մեջ, Անցյալի հիմքն է կա՛ց, որից կազմվում են վեր կացել, վեր կացած, վեր կացող դերբայները, անցյալ կատարյալ ժամանակը՝ վեր կացա, կացաք, կացավ, կացանք, կացաք, կացան, հրամայականը՝ վե՛ր կաց, վե՛ր կացեք, մի՛ վեր կաց, մի՛ վեր կացեք (նաև՝ մի՛ վեր կենա, մի՛ վեր կենաք):

ԱՆԵԼ — Անցյալի հիմքն է առ, որից կազմվում են վաղակատար և հարակատար դերբայները՝ առել, առած, անցյալ կատարյալ ժամանակը՝ առեցի, առեցիր, առեց, առեցինք, առեցիք, առեցին և հրամայական եղանակը՝ առա՛, առե՛ք: Արգելական հրամայականն է մի՛ անիր, մի՛ անեք (նաև՝ մի՛ առա, մի՛ առեք) Անցյալ կատարյալ ժամանակի համար խոսակցական լեզվում գործածվում են նաև առի, առիր, առավ (առեց), առինք, առիք, առիք ձևերը:

ԴՆԵԼ — Անցյալի հիմքն է դիր, վաղակատար և հարակատար դերբայները՝ դրել, դրած, անցյալ կատարյալ ժամանակը՝ դրեցի, դրեցիր, դրեց, դրեցինք, դրեցիք, դրեցին (գործածական են նաև

դրի, դրիւ, գրեց, գրին, գրիւ, գրին ձեւերը), հրամայական եղանակը՝ դի՛ր, գրե՛մ, մի՛ դնիր, մի՛ գրեմ (նաև մի՛ դիր, մի՛ գրեմ):

ՏԱՆՆԵԼ — Անցյալի հիմքն է տար, վաղակատար, հարակատար զերբայները՝ տարել, տարած, անցյալ կատարյալ ժամանակը՝ տարա, առաւ, առաւով, տարան, տարաւ, առաւ, հրամայական եղանակը՝ տա՛ր, տարե՛մ, մի՛ տար, մի՛ տարեմ (նաև՝ մի՛ տանիր, մի՛ տանեմ):

ԹՈՂՆՆԵԼ — Այս բայը ունի անցյալի երկու հիմք՝ թող՝թողեց՝ կանոնավոր խոնարհումից շեղվում են անցյալ կատարյալ ժամանակը և հրամայականը:

Անցյալ կատարյալ ժամանակ — թողեցի, թողեցիր, թողեց, թողեցին՝ թողեցիմ, թողեցիմ, թողեցին: Խոսակցական լեզվում գործածվում են նաև թողի, թողիր, թողեց, թողին, թողիմ, թողին ձեւերը:

Հրամայական եղանակ — թո՛ղ, թողե՛մ, մի՛ թող, մի՛ թողեմ (նաև՝ մի՛ թողնիր, մի՛ թողնեմ):

ԼԻՆՆԵԼ — Այս բայի անցյալի հիմքն է եղ. որից կազմվում են վաղակատար, հարակատար և ենթակայական զերբայները՝ եղել, եղած, եղող, անցյալ կատարյալ ժամանակը՝ եղա, եղաւ, եղավ, եղան, եղաւ, եղաւմ. հրամայականը՝ եղի՛ր, եղե՛մ, մի՛ եղիր, մի՛ եղեմ (նաև՝ մի՛ լինիր, մի՛ լինեմ):

ԱՌՆՆԵԼ, ԵՆՆԵԼ, ՏՆՈՆՆԵԼ — Այս բայերը շեղվում են կանոնավոր խոնարհումից միայն հրամայական եղանակում: Սրանց հրամայական եղանակի եզակին ուղղակի անցյալի հիմքն է, առանց որեւէ վերջավորութեան, այն է՝ ա՛ռ, ե՛լ (նաև՝ ելի՛ր կանոնավոր ձեւ), տե՛ս: Հոգնակին կազմվում է կանոնավոր ձեռով՝ առե՛մ, ելե՛մ, տեսե՛մ: Սրանց արգելական հրամայականը կազմվում է երկու ձևով՝ 1. դրականի վրա ավելացնելով մի արգելականը՝ մի՛ առ, մի՛ առեմ, մի՛ ել, մի՛ ելեմ, մի՛ տես, մի՛ տեսեմ և 2. ներկայի հիմքի վրա ավելացնելով իր և եմ վերջավորությունները (դարձյալ մի արգելականի հետ)՝ մի՛ առնիր, մի՛ առնեմ, մի՛ ելնիր, մի՛ ելնեմ, մի՛ տեսնիր, մի՛ տեսնեմ:

ՊԱԿԱՍԱՎՈՐ ԲԱՅՆԵՐ

§ 619. Ժամանակակից հայերենում կառն մի շարք բայեր, որոնք չունեն խոնարհման բոլոր ձևերը՝ Այդպիսի բայերը կոչվում են պակասավոր բայեր: Պակասավոր բայերը ժամանակակից հա-

յերենում հետևյալներն են՝ Լմ. կամ, գիտեմ. ունեմ, արժել, լվալ, հուսալ, ցանկալ, կենալ:

ԵՄ — Այս բայը ժամանակակից հայերենում ունի միայն սահմանական եղանակի ներկա և անցյալի անկատար ժամանակներ. այսպես՝ Եմ. Լս, է, եմք, եք, եմ, Լի, Լիք, էք, էինք, էիք, էին: Խոնարհման մյուս ձևերի իմաստն արտահայտելու համար օգտագործվում են լինել բայի ձևերը (եղա, լինեմ, եղիր և այլն):

ԿԱՄ — Այս բայը ևս ժամանակակից հայերենում ունի միայն սահմանական եղանակի ներկա և անցյալի անկատար ժամանակներ. այն է՝ կամ. կաս. կա, կանք, կաք, կան, կայի, կայիր, կար, կայինք, կայիք, կային: Այս բայի պակաս ձևերի իմաստն արտահայտելու համար ևս գործածվում են լինել բայի ձևերը:

ԳԻՏԵՄ — Ունի միայն սահմանական եղանակի ներկա և անցյալի անկատար ժամանակներ. այն է՝ գիտեմ, գիտես, գիտի. գիտենք, գիտեք, գիտեն, գիտեի, գիտեիր, գիտեիք, գիտեիք, գիտեիք: Մնացած ձևերի համար գործածվում են գիտենալ, ինչպես նաև իմանալ բայերի ձևերը:

ՈՒՆԵՄ — Այս բայը ևս ունի միայն սահմանական եղանակի ներկա և անցյալի անկատար ժամանակներ՝ ունեմ, ունես, ունի, ունենք, ունեք, ունեն, ունեի, ունեիր, ունեիք, ունեիք, ունեիք: Մնացած ձևերի համար գործածվում են ունենալ բայի ձևերը:

ԱՐԺԵԼ — Ունի միայն ներկա և անցյալի անկատար ժամանակներ՝ արժեմ, արժես, արժի, արժեի, արժեիր, արժեիք, արժեիք: Մյուս եղանակների և ժամանակների համար գործածվում են արժենալ բայի ձևերը:

ԼՎԱԼ — Ի տարբերություն նախորդների, այս բայը չունի սահմանական եղանակի ներկա և անցյալի անկատար ժամանակներ, որոնց համար գործածվում են լվանալ բայի ձևերը:

ՀՈՒՍԱԼ — Այս բայը ևս չունի անկատար դերբայ և հետևաբար՝ դրանից կազմված ներկա և անցյալի անկատար ժամանակներ: Քիչ գործածական են նաև սահմանական եղանակի մյուս ժամանակները: Պակաս ձևերը չրացվում են հույս ունենալ հարադիր բայի ձևերով:

ՑԱՆԿԱԼ — Ունի միայն ըղձական, ենթադրական և հարկադրական եղանակների ձևերը: Մնացած դեպքերում գործածվում են ցանկանալ բայի ձևերը:

ԿԵՆՈՒՄ — Անկախ գործածություն ունեն միայն այս բայի հրամայական եղանակի ձևերը՝ կա՛ց, կացե՛ք, մի՛ կաց, մի՛ կացե՛ք:

Ժամանակակից հայերենում պոպուսավոր է նաև կենալ «ասպրեկ» բայը, որից գործածվում են միայն կեցցեմ, կեցցես, կեցցե՛ք, կեցցենք, կեցցե՛ք, կեցցենք ձևերը:

Մանր. — Հայ Երականագիտության մեջ բնորոշված է եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ, արժեմ բայերը համարել հավելավոր բայեր լինել, գիտենալ, ունենալ, արժենալ բայերի համար՝ նկատի ունենալով նրանց դուգահեռ կիրառությունը ներկա և անցյալի անկատար ժամանակներում. այսպես՝ եմ, կամ—լինում եմ, գիտեմ—գիտենում եմ, ունեմ—ունենում եմ, արժեմ—արժենում եմ և այլն: Այս բայերը հավելավոր համարել չի կարելի, որովհետև բերված դուգահեռ ձևերը ունեն կերպային տրոշակի տարբերություններ և մեկը մյուսով փոխարինել առանց իմաստալի ժողովրդական հրապարակը չէ: Ինչպես հայտնի է, այս բայերի ածանցավոր դուգահեռները ներկա և անցյալի անկատար ժամանակներում ունեն տեղական կերպի որոշակիորեն արտահայտված իմաստ, որով և տարբերվում են ածանցավորի տարբերակներից (հմտ. ևս այստեղ եմ—ևս այստեղ եմ լինում, ևս ունեմ—ևս ունենում եմ և այլն):

Հավելավոր շարք է համարել նաև ուղել բայը ուղենալ ձևի համար, որովհետև այս բայերը սկսել են ձևեր բերել տարբեր իմաստներ: Ուղել այժմ գործածվում է ավելի խնդրել, պահանջել իմաստով, իսկ ուղենալ-ը՝ ցանկանալ իմաստով:

ԺԵՏԱԿԱՆ ԽՈՒՆԱՐՀՈՒՄ

§ 620. Բայերի խոնարհման ժխտական ձևերը ցույց են տալիս, որ խոսողը մխտում, բացասում է բայահիմքի ցույց տված գործողության կամ եղելության կատարումը: Այսպես՝ եթե գրում եմ ձևով հաստատվում է գրելու գործողության կատարումը, ապա չեմ գրում ժխտական ձևով բացասվում, ժխտվում է այն:

Բայի ժխտական ձևերը ժամանակակից հայերենում կազմվում են չ և մի ժխտական մասնիկների միջոցով, որոնք ավելանում են դրական ձևերի վրա: Մի մասնիկով կազմվում են միայն հրամայական եղանակի ժխտական բայաձևերը: Մնացած բոլոր դեպքերում ժխտական բայաձևերը կազմվում են չ մասնիկի օգնությամբ, որը դրվում է՝

ա) Սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակի և ղղձական եղանակի բայաձևերի սկզբից. այսպես՝ չգրեցի, չդուրեմ, չգրեի:

բ) Սահմանական եղանակի վերլուծական ժամանակների օժանդակ բայի վրա, որը փոխում է իր շարադասությունը և դրովում խոնարհվող բայի սկզբից. այսպես՝ շեմ գրում, շեմ գրելու, չէի գրել և այլն: Օժանդակ բայի ներկա ժամանակի եզակի երրորդ դեմքը ժխտական խոնարհման ժամանակ փոխվում է ի-ի՝ և—չի (չի գրում. չի խոսում. չի լսում և այլն):

դ) Ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերը կազմվում են օժանդակ բայի ներկա և անցյալ ժամանակների ժխտական ձևերի և ժխտական դերբայի հարադրությամբ. այսպես՝ կգրեմ—չեմ գրի, կկարդայի—չէի կարդա և այլն:

դ) Հարկադրական եղանակի ժխտական ձևերը կազմելիս չ ժխտական մասնիկը դրվում է պիտի (պետք է) եղանակիչի վրա. այսպես՝ չպիտի (չպետք է) գրեմ, չպիտի (չպետք է) ասեմ, չպիտի (չպետք է) կարդամ և այլն:

Ինչպես ասվել է, հրամայական եղանակի ժխտական ձևերը կոչվում են արգելական հրամայական և կազմվում են մի արգելական մասնիկի օգնությամբ, որը դրվում է խոնարհվող բայից առաջ և միշտ շեշտվում է (արգելական հրամայականի կազմության մասին մանրամասն տե՛ս § 602, 603):

Դերբայներից ժխտական ձևեր ունեն միայն անկախ կիրառություն ունեցողները, այսինքն՝ անորոշը, հարակատարը, ենթակալականը, դուգրեթացականը և երկրորդ ասպառնին: Սրանց ժխտականը կազմվում է դրական ձևերի վրա ավելացնելով չ մասնիկը, այսպես՝ չգրել. չգրած. չգրող, չգրելիս. չգրելիք:

ՀԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐԻ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ

§ 621. Ժամանակակից հայերենի խոնարհման համակարգում ուրույն տեղ է զբաղում բայական հարադրությունների խոնարհումը:

Ինչպես հայտնի է, բոլոր կազմության բայական հարադրությունները բաժանվում են հետևյալ խմբերի՝ ա) որևէ անուն խոս-

քի մասից (հիմնականում գոյականից, և բայից բաղադրված հարադրություններ (գլուխ տալ, գլխի ընկնել, աշխով տալ, աշխ գցել, ձեռքից ցալ, կամուրջի տալ և այլն), բ) որևէ մակբայից կամ պարագայական նշանակությամբ բառից և բայից բաղադրված հարադրություններ (զուրս զալ, առաջ ընկնել, վրա զալ, մոտ զալ և այլն), գ) բայարմատներից և բայից հարադրված բարդություններ (կոտր ընկնել, խույս տալ, քաֆ կենալ, կանգ առնել, պոկ զալ և այլն), դ) ձայնարկությունից և բայից բաղադրված հարադրություններ (ախ ֆաշել, վայ տալ, ախ ու վախ առնել և այլն), ե) երկու բայերից բաղադրված զուգարայական հարադրություններ (գրնալ հասնել, գտնել բերել, վազել զալ և այլն), զ) տալ բայով բաղադրված պատճառական հարադրություններ (գրել ալալ, խլմել ալալ, կարգացնել տալ և այլն):

Առաջին չորս խմբին պատկանող հարադրական բայերի խոնարհման ժամանակ առաջին բաղադրիչը՝ գոյականը, մակբայը, ձայնարկությունը, բայարմատը, մնում են անփոփոխ, փոփոխվում, խոնարհվում է միայն բայական բաղադրիչը. վերլուծական ժամանակներում բայից առաջ են դրվում ոչ միայն օժանդակ բայի ժխտական ձևերը, այլ նաև դրական ձևերը. այսպես՝ գլխի եմ ընկնում, գլխի եմ ընկել, վեր են կենում, ձեռ չեն ֆաշում, կոտր չեն ընկել և այլն: Պարզ ժամանակների ժխտական խոնարհման ժամանակ չ մասնիկը դրվում է անմիջապես բայի վրա. այսպես՝ գլխի չընկա, գլուխ չղենմ, դուրս չգայի և այլն: Ենթադրական եղանակի կ եղանակիչը ևս դրվում է անմիջապես բայի վրա. օրինակ՝ ներս կմտնեմ, պոկ կգա, վրա կտա, ախ կֆաշեր և այլն: Հարկադրական եղանակի պիտի եղանակիչն ունի համեմատաբար ազատ շարադասություն. կարող է դրվել և՛ բայից անմիջապես առաջ, և՛ ընդհանրապես հարադրությունից առաջ. այսպես՝ դուրս պիտի գնամ—պիտի դուրս գնամ, վեր պիտի կենամ—պիտի վեր կենամ, առաջ պիտի ֆաշեմ—պիտի առաջ ֆաշեմ և այլն: Հրամայական եղանակում շեշտվում է ոչ թե բայը, այլ հարադրության առաջին բաղադրիչը. այսպես՝ ձեռք ֆաշիր, դուրս գնա, մոտ առի, վեր կաց և այլն: Արգելական հրամայականում մի արգելականը դրվում է բայից անմիջապես առաջ և շեշտվում է. այսպես՝ ձեռք մի՛ տուր, առաջ մի՛ գնա, ետ մի՛ ընկնիր և այլն: Հնարավոր է նաև մի արգելականի շարադասությունը ամբողջ հարադրությու-

նից առաջ. (վեր մի՛ կաց—մի՛ վեր կաց, դուրս մի՛ գա—մի՛ դուրս գա): Խոնարհման նույն յուրահատկություններն ունեն նաև պատճառական բայական հարադրությունները: Այս դեպքում ևս հարադրության առաջին բաղադրիչը մնում է անփոփոխ, խոնարհվում է միայն տալ բայը (իմել տվի, խմել եմ տալու և այլն):

§ 622. Զուգադրական բայական հարադրությունները (երբ բայը բաղադրված է երկու բայերից) ունեն խոնարհման հետևյալ առանձնահատկությունները: Այս դեպքում խոնարհվում են երկու բաղադրիչ բայերն էլ, սակայն բաղադրյալ ժամանակներում ունենում են մեկ օժանդակ բայ, որը սովորաբար զրվում է երկրորդ բաղադրիչից հետո (զնում հասնում եմ): Սակայն երբ տրամաբանական շեշտը առաջին բաղադրիչի վրա է լինում, օժանդակ բայը զրվում է նրանից հետո (հասնում եմ անցնում): Ենթադրական և հարկադրական եղանակների կ և պիտի եղանակիչները զրվում են միայն առաջին բաղադրիչի վրա (պիտի հասնեմ անցնեմ, կհասնեմ անցնեմ):

Մանր.— Նրբեմն կ եղանակիչ զրվում է նաև երկրորդ բաղադրիչի վրա, ինչպես՝ կհասնենք կանցնենք: Այս դեպքում հարադրության բաղադրիչների կապը զգալիորեն թուլանում է:

§ 623. Զուգադրական բայական հարադրությունների ժխտական խոնարհման բաղադրյալ ժամանակներում ժխտական օժանդակ բայը ունենում է նախադաս շարադասություն, այսինքն՝ զրվում է ամբողջ հարադրությունից առաջ (չեմ զնում հասնում, չի՛ րում տանում): Պարզ ժամանակներում չ ժխտական մասնիկը զրվում է միայն առաջին բաղադրիչի վրա (չի՛ շեց տալով, չծակեց անցավ), մի արգելականը ևս զրվում է առաջին բաղադրիչից առաջ (մի՛ վազիր գնա):

Մ Ա Կ Ք Ա 3

ՄԱԿՔԱՅԸ ՈՐՊԵՍ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍ

§ 624. 1. Մակբայը, ի տարբերություն հատկանիշ նշանակող մյուս խոսքերի մասերի, որոնք առարկայի հատկանիշի իմաստ ունեն, ցույց է տալիս հատկանիշի հատկանիշ: Դա նշանակում է, որ մակբայները կարող են դրվել այն խոսքի մասերի վրա, որոնք առարկայի հատկանիշի իմաստ ունեն:

Մակբայի ամենատարածված կիրառությունը գործողության հատկանիշ ցույց տալն է, հետևապես և բայի վրա դրվելու: Օրինակ՝ Նրկու տող գիրը վայրկենաբար ավելոծեց նրա մեջ սառած որդիակտն զգացումները (Շիրվ., Քառս): Պապը... կուզեկուզ մոռեցավ գետին (ՎԱ, Սեանի ափին): Եվան իսկույն կարմրեց, ետ գցեց իրեն ամենևին չխանգարող ծամն ու նորից շարունակեց (ԱՍ, Ոսկե մեղալ):

Մակբայները գործողության հատկանիշ կարող են ցույց տալ՝ դրվելով նաև բայանունների վրա: Օրինակ՝ Անհրաժեշտ է տերությունների ունեցած ատոմային զենքի արտագրության միանգամից արգելում. և այդ զենքի ամբողջ պաշարի լիովին ոչնչացում (լրագիր): Զարմանում եմ նրա հանկարծակի խռովության վրա (Բ, Ղարիբ մշեցի): Նրա ամեն մի վստահ արագ-արագ շարժումից զգացվում էր, որ շատ կորովի կին է (ՔԹ, Ոսկե հովիտ): Մեծ հանպատրաստից զբույքը երիտասարդ, խոստումնալից կոմպոզիտորի հետ երկար տևեց (լրագիր):

Մակբայները կարող են ցույց տալ առարկայի որակական հատկանիշի հատկանիշ՝ դրվելով սովորաբար ածականի վրա: Օրինակ՝ Նրանք միայն անծրեաջուր, պղտոր հեղեղ են միայն, Հազարակույնք ու հաւ հոսուն, հաւ մնայուն գետ ես դու (ՍՏ): Գե-

տափում՝ ձորի կապույտ ֆոնի վրա տնկվեց օջախի հագիվ նկատելի ծխի սյունը (ՍԽ, Հողը, 1)։ Մարդիկ համարյա մեռել են մահ գալիս (ԿԱ, Ասիայի երկրներով)։ Դերասանների բրիգադները համերգներ էին տալիս անմիջապես առաջավոր դիրքերում (լրագիր)։ Եվ, իրոք, պե՞տք է վախենալ արդյոք նրանից՝ այդ ծայրաստիճան, մադրասի երգիծաբանից (ՎՓ. Սրտիս պարտքը)։ — Դե՛ եկե՛ք, — ասաց օրիորդը այլևս գրեթե հրամայական ձայնով (ԿԶ, Նավը լեռան վրա)։

Մակբայները կարող են ցույց տալ առարկայի չափի ու քանակական հատկանիշի հատկանիշ։ Օրինակ՝ Զրային ավագանի հագիվ կես կիլոմետր շրջապիծ ուներ (ՎԱ, Լեռնային կածաններով)։ Ավելի քան կես միլիոն հանդիսատես. այսպիսին է սովետական «Երևան» կրկեսի արտիստների զբեթն շուրամսյա հյուրախաղերի արդյունքը (լրագիր)։ Համարյա բոլոր երեխաները մասնակցում էին մրցումներին, նրա դրամարկղում կա ընդամենը երեք հարյուր ռուբլի (Շիրվ., Քառս), ներկա են եղել (ժողովներին) ընդհանուր առմամբ մեկ միլիոնից ավելի բանվորներ, գյուղացիներ, մտավորականության ներկայացուցիչներ (լրագիր)։ Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս դեպքում մակբայները զրվում են թվականների, որոշ դերանունների կամ դրանցով կազմված բառակապակցությունների վրա։

Որոշ մակբայներ կարող են դրվել այլ մակբայների վրա։ Օրինակ՝ Օտարերկրյա թնդանոթները համարյա միաժամանակ են կրակել հնդկական սիպայի ապստամբների և չինական տալպինի հերոսների վրա (ԿԱ, Ասիայի երկրներով)։ Պայքարն էլ ավելի սուր բնույթ ընդունեց (ն. տ.)։ Նա գրեթե բոլորովին թողել էր իր սեփական տնտեսության հոգսերը (ՍԽ, Հողը, 1)։

Սակավաթիվ մակբայներ կարող են գործածվել ժամանակի իմաստ ունեցող գոյականների մասնավորապես պարադայական կիրառության հետ։ Ինչպես՝ Ուշ աշնանը ծառերը մերկահում են։ Գարնանացանն սկսեցինք վաղ գարնանը։ Խորհրդակցությունը վերջացավ ուշ երեկոյան։ Չնայած այս օրինակներում մակբայը դրված է գոյականների վրա, բայց վերջիններս հատկանիշի (ժամանակային հատկանիշի) իմաստ ունեն և տվյալ կիրառություններում կատարում են պարադայի պաշտոն։ Սա նշանակում է, որ մակբայների այդ կիրառությունը չի հակասում նրանց խոսքի մասային նշված առանձնահատկությանը։

Այսպիսով, հատկանիշի հատկանիշ ցույց տալը մակբայի խոսքի մասային իմաստն է, նրա ամենաբնորոշ գիծը, որով տարբերվում է մյուս բոլոր խոսքի մասերից:

§ 625. 2. Զևարանական տեսակետից մակբայի առանձնահատկությունը նրա չթեքվելն է: Նա նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերից միակն է, որ ունի այս հատկանիշը:

Մի քանի մակբայներ երբեմն ունենում են համեմատության աստիճաններ: Ինչպես՝ արագ—ավելի արագ—ամենաարագ, դանդաղ—ավելի դանդաղ—ամենադանդաղ, շտապ—ավելի շտապ—ամենաշտապ, հապճեպ—ավելի հապճեպ—ամենահապճեպ, ուշ—ավելի ուշ—ամենաուշ և այլն:

Մակբայի բաղդատական աստիճանը պոծածվում է դրական աստիճանի պես, այսինքն՝ սովորական ձևով դրվում է բայի վրա: Ինչպես՝ Արամը քայլում է արագ: Արամը քայլում է ավելի արագ: Աշոտը դանդաղ է գրում: Աշոտը ավելի դանդաղ է գրում: Մենք պայքարում ենք միահամուռ: Մենք պայքարում ենք ավելի միահամուռ:

Նշենք նաև, որ մակբայների գերադրական աստիճանը ցույցն ածանցով չի կազմվում, այլ, ինչպես երևում է բերված օրինակներից, կազմվում է ամենա նախածանցով:

Մակբայի գերադրական աստիճանը սովորական ձևով չի դրվում բայի վրա: Չենք կարող ասել՝ Արամը քայլում է ամենաարագ, Աշոտը ամենադանդաղ է գրում, Մենք պայքարում ենք ամենամիահամուռ:

Մակբայի գերադրական աստիճանը կարող է գործածվել հոգով, նախադաս (դրվելով բայից կամ նույնիսկ նախակայից առաջ): Ինչպես՝ Արամը ամենաարագն է քայլում: Աշոտը ամենադանդաղն է գրում: Կամ՝ Ամենաարագը Արամն է քայլում: Ամենադանդաղը Աշոտն է գրում:

Շատ հաճախ գերադրական աստիճանի իմաստն արտահայտվում է նկարագրական եղանակով: Ինչպես՝ Արամը բոլորից (կամ՝ բոլորի համեմատությամբ) արագ է քայլում: Արամը բոլորից (կամ՝ բոլորի համեմատությամբ) դանդաղ է գրում և այլն: Մենք բոլորից (բոլորի համեմատությամբ) միահամուռ ենք պայքարում: Բոլորից միահամուռ մենք ենք պայքարում:

Կան մակբայի գերադրական աստիճանը նկարագրական եղանակով արտահայտելու համար այլ կառուցվածքներ ևս: Ինչպես՝ Ամենադանդաղ քայլողը Արամն է: Ամենաարագ գրողը Աշոտն է: Ամենամիահամուռ պայքարողը մենք ենք և այլն:

Այսպիսով, շնայած որ ընդհանրապես մակբային հատուկ չեն համեմատության աստիճանները, բայց վերջիններս առկա են սակավաթիվ մակբայների մեջ, որոնք արտահայտում են հատկանիշի համեմատելի հատկանիշ: Մակբայների համեմատության աստիճանները (և մասնավորապես գերադրական աստիճանը) ունեն կազմության, կիրառական յուրահատկություններ, որոնք պայմանավորված են մակբայի խոսքի մասային իմաստով:

Նշելով վերը շարադրվածից և մանավանդ այն իրողությունից, որ համեմատության աստիճաններ ունեն սահմանափակ թվով մակբայներ, այդ հատկանիշը պետք է համարել ոչ թե մակբայի, որպես խոսքի մասի, հատկանիշ, այլ միայն համապատասխան փոքրաթիվ մակբայների հատկանիշ: Իսկ դա չի հակասում մակբայը չթեքվող խոսքի մաս համարելուն:

Այնուհետև, մակբայներին հատուկ չէ հոլովվելու Այնուամենայնիվ այդ խոսքի մասի մեջ հանդիպում ենք մի խումբ բառերի տարբեր հոլովաձևերի: Օրինակ՝ շուտ—շուտով, նոր—նորից (ժամանակի իմաստով), հնում—հնուց: Այսպիսի փաստերը չեն նշանակում, թե մակբայը հոլովվում է, այլ վկայում են, որ որպես մակբայ կարող են գիտակցվել նույն բառի տարբեր քերականական ձևերը, և վերջիններս ժամանակի ընթացքում կարող են գիտակցվել որպես բառի սկզբնաձևեր:

Մակբայների համակարգում կան հոլովական ձևերի այլ մասնակի արտահայտություններ ևս. ինչպես՝ այժմ, հիմա, առաջ. այժմվա, հիմիկվա, առաջվա. այժմվանից, հիմիկվանից, առաջվանից և այլն: Այսպիսի բառերի հոլովաձևերը դարձել են կամ դառնում են մակբայ: Բառիմաստի զարգացման ընթացքում մակբայական իմաստի չվերածվող ձևերը կամ կարող են վերածվել այլ խոսքի մասի (օրինակ, սեռականի ձևերը՝ առականի), կամ դուրս ընկնել գործածությունից: Այս կարգի փաստերը ևս ցույց են տալիս, որ ժամանակակից հայերենում մակբային, որպես խոսքի մասի, հատուկ չէ հոլովի կարգը: Այս տեսակետից մասնակի շեղումները բնականաբար բնորոշ չեն:

§ 626. Մակբայր շփման եզրեր ունի այլ խոսքի մասերի հետ: Այդ հարաբերակցությունների քննությամբ ավելի որոշակի ու խորը կդառնա մակբայի, որպես խոսքի մասի, ճանաչումը:

Ածականներից մակբայներին հարաբերակից են որական կան ածականները, որոնք ևս կարող են գրվել բայի վրա և կատարել պարագայի պաշտոն: Օրինակ՝ բաբձր խոսեց, զոհ ժողտաց, ճիւղա-նալի պատասխանեց և նման օրինակներում ածականը կատարում է պարագայի դեր: Հիշենք այդ բառերի, որպես ածականների, բուն կիրառությունները՝ բաբձր լեռ, զոհ մարդ, հիաճալի մեքենա, ուր ածականը գրվում է առարկայի անվան վրա և ցույց է տալիս նրա հատկությունը: Եթե նշված և այլ ածականները դիտելու լինենք այս տեսակետից (և այդպես էլ պետք է դիտել, քանի որ նրանց բնորոշ իմաստն տու գերը առարկայի հատկություն ցույց տալն է), ապա պարզ կդառնա, որ պարագայական դերը ածականի համար կիրառական հատկանիշ է, շարահյուսական դեր է և ոչ թե խոսքի մասային առանձնահատկություն: Մինչդեռ այդպիսի իմաստը և նրանից բխող, նրանով պայմանավորված կիրառությունը, իրոք որ, բնորոշ են մակբայի համար: Ածականի և մակբայի տարբերությունը որոշելիս պետք է նկատի ունենալ, որ մակբայը սովորաբար առարկայի անվան վրա չի գրվում, հետևապես և այն բառերը, որոնց համար բնորոշ է առարկայի անվան վրա գրվելը, ածական են:

Մակբայներին հարաբերակից են նաև մի շարք գերանուններ՝ այսպես, այդպես, այնպես, նույնպես, այսֆան, այնֆան, նույնֆան և այլն, որոնք նույնպես կարող են գրվել բայի վրա ու կատարել պարագայի դեր:

Արդի քերականագիտությունը հատկորեն տարբերում է խոսքի մասերն ու նախադասության անդամները: Մակբայը որոշելիս անտեսվում է կիրառության այն ընդհանրությունը, որ կա վերը նշված գերանունների ու մակբայների միջև: Լեզ ընդհանրությունը շարահյուսական դերի ընդհանրություն է, հետևապես վերաբերում է շարահյուսությանը: Նրանց խոսքի մասային պատկանելությունը որոշելիս նկատի է առնվում իմաստային այն էական տարբերությունը, որ իրոք կա մակբայների և գերանունների միջև: Այսպես, այդպես, այնպես ու նման բառերը գերանուններ են, քանի որ նրանք ունեն գերանվան խոսքի մասային հատկանիշ՝ ընդ-

հանուր, շտաբերակված իմաստ, որ զուգակցվում է դերանուն-
ների հատուկ որևէ հարաբերության հետ (տարածական և այլն):
Մինչդեռ մակբայներն ունեն հիմնականում տարբերակված ի-
մաստ (թեև մի երկու մակբայներ մյուսների համեմատությամբ
իմաստով ավելի ընդհանուր են): Օրինակ, այսպես դերանունով
կարող է ցույց տրվել ամեն մի հատկանիշ, որը կամ որի կրողը
խոսողի մոտ է գտնվում: Այդ բառով կարող են հասկացվել «ա-
րադ», «դանդաղ», «հագիվ», «բարեկամաբար», «մտերմաբար»,
«վարպետորեն», «կամայականորեն» և այլն, և այլն: Մինչդեռ
նշված մակբայները, ինչպես և ամեն մի մակբայ, ունի տարբե-
րակված իմաստ և ցույց է տալիս հատկանիշի որևէ որոշակի
հատկանիշ:

Այսպիսով, չնայած մի շարք դերանունների և մակբայների
կիրառության որոշ ընդհանրությունը, դրանք մնում են որպես
տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բառեր և, ի տարբերություն
դերանուններին հատուկ ընդհանուր, շտաբերակված իմաստի,
մակբայը բնորոշվում է տարբերակված իմաստով:

Վերջապես, պարագայի դերով կարող են հանդես գալ դոյա-
կանները տրական, բացառական, գործիական, ներդոյական հո-
լովներով դրվելու դեպքում և այդ առումով՝ շարահյուսական կի-
րառությամբ հարաբերակից են մակբայներին: Այդ հարաբերակ-
ցությունն ավելի ակնհայտ է մանավանդ այն դոյականների նըշ-
ված հոլովներում, որոնց մեջ իշխում են տարածական, ժամա-
նակային ու պարագայական բնույթի այլ իմաստներ: Օրինակ՝
Աշևանը դպրոցականներն օգնում են բերրահավաքին: Գարեհույս
հաճելի է զբոսնել անտառներում: Ներսում շատ շող է: Աշակերտ-
ները պատմության ուսուցչին յսում են մեծ հափշտակությամբ:
Նա միշտ ռզևուրովյամբ է պատմում իր մարտական ընկերների
մասին:

Ընդգծված բառերը կատարում են պարագայի պաշտոն, հու-
մապատասխանաբար ցույց են տալիս գործողության ժամանա-
կը, տեղը, ձևը, բայց մակբայ չեն, որովհետև դրանք հատկանիշի
հատկանիշի իմաստով չէ, որ բնորոշվում են: Այդ իմաստը դր-
սելովում է նրանց թեքված ձևի համապատասխան շարահյուսա-
կան կիրառության մեջ, իսկ բառի խոսքի մասային պատկանե-
լությունը չի կարելի որոշել նրա միայն որևէ ձևի կիրառության

մեջ զրսեւորված իմաստով, և ոչ էլ կարելի է այդ ձեւերը դիտել իբրեւ բառերի սկզբնաձեւեր, իբրեւ ինքնուրույն բառեր՝ համարելով մակբայ, քանի որ զրանք լեզվի մեջ եղած և զիտակցվող դոյականների (աշուն, գարուն, ներս, հափշտակութիւն, ոգևորութիւն) թեքված ձեւն են՝ վերջինիս հատուկ շարահյուսական դերով:

Վերջապէս որոշ հարաբերակցութիւն գոյութիւն ունի մակբայների ու եղանակավորող բառերի միջև: Եւ թէ եղանակավորող բառերը որոշակիորեն տարբերվում են մակբայներից, այնուամենայնիւ առանձին ղեպքերում այդ աղերսը խիստ զգալի է, և բառը մակբայից անցնելով եղանակավորող բառերի շարքը, միաժամանակ կարող է պահպանել իր մակբայական իմաստն ու կիրառութիւնը: Օրինակ՝ Նա այդ մասին խոսել է ի միջի այլոց և իր ասածներին մի առանձին կարեւորութիւն չի տվել: Ի միջի այլոց, Նա երեկ խոսել է այդ մասին: Ի միջի այլոց բառն առաջին օրինակում մակբայ է, երկրորդում՝ եղանակավորող բառ:

Այսպիսով, այն հանգամանքը, որ այլ խոսքի մասերի սլառականող որոշ բառեր ևս կարող են ցույց տալ հատկանիշի հատկանիշ, չպետք է շփոթութեան պատճառ հանդիսանա մակբայների և այդ խոսքի մասերի որոշման հարցում: Այլ խոսքի մասերի՝ այս կամ այն յափով հատկանիշի հատկանիշ ցույց տալը չի բխում նրանց խոսքի մասային բուն էութիւնից, այլ պարզապէս շարահյուսական կիրառութեան արտահայտութիւնն է:

Այդ պատճառով էլ, չնայած մակբայների և այլ խոսքի մասերի նշված հարաբերակցութեանը և կիրառական որոշ աղերսին, մակբայը կարելի է բնորոշել որպէս մի խոսքի մաս, որ ցույց է տալիս գործողութեան կամ հատկանիշի ունէ հատկանիշ: Մակբայի ձևարանական հատկանիշը՝ չթեքվելը, սերտորեն կապված է նրա իմաստային այդ հատկանիշի հետ և բխում է նրանից:

ՄԱԿԲԱՅՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 627. Զկա բառակազմական այնպիսի հատկանիշ, որով բոլոր մակբայները բնորոշվեն և հակադրվեն մյուս խոսքի մասերին ու տարբերվեն նրանցից: Դա երևում է այն փաստից, որ մակբայները կազմութեամբ բազմազան են. կան պարզ կամ ար-

մատական (ապա, նախ, ուշ, դեռ, հար, խեթ, հիմա, վեր, միշտ, հաճախ, շտապ, վար, շուտ), բարդ (մեկ-մեկ, տեղ-տեղ, մերթ-ընդմերթ, միաձայն, միաժամանակ), ածանցավոր (արմատապես, բարոյապես, ամբողջովին, համեստորեն), քերականական ձևերից կազմված (հնուց, վաղուց, նորից, շուտով) մակբայներ:

Այնուամենայնիվ բառակազմական որոշ երևույթներ ավելի հաճուկ են մակբայներին, ուստի և կանգ առնենք դրանց վրա:

ԲԱՐԴ ՄԱԿԲԱՅՆԵՐ

§ 628. Նկատելի է, որ անխսկական բարդություններով կազմված մակբայներն անհամեմատ ավելի շատ են, քան թե իսկական բարդություններով կազմվածները: Անխսկական բարդությունների մեջ էլ մեծ տեղ են զրավում կրկնավորները:

Նախ՝ ածականներով կազմված կրկնավորների մասին: Այս խոսքի մասի հատկապես մի տեսակից՝ որակական ածականներից են կազմվում մակբայներ: Սակայն ածականներից կազմված ոչ բոլոր կրկնավորներն են մակբայ: Դրանց մի մասը մնում է ածականների շարքում: Այս տեսակետից զգալի տարբերություն կա գրական լեզվի և բարբառների միջև: Եթե վերջիններիս համար սովորական են կրկնավոր ածականները, ապա գրական հայերենում այդ կրկնավորները հակվում են ավելի մակբայների կողմը և մեծ մասամբ մակբայներ են, ինչպես՝ հիվանդ-հիվանդ (եկել էր դասի), սառը-սառը (խմել), տաք-տաք (հագնվել), ծանր-ծանր (շարժվել), փշ-փշ (բարձել), ուրախ-ուրախ (քայլել), մանր-մանր (կտրել) և այլն:

Մակբայական իմաստ արտահայտվում է նաև թվականների կրկնությունով՝ մեկ-մեկ, երկու-երկու, երեք-երեք, չորս-չորս, հարյուր-հարյուր, քսան-քսան և այլն:

Մակբայներ են կազմվում նաև մի շարք գոյականներից՝ վերջիններիս կրկնությամբ՝ տեղ-տեղ, քաղաք-քաղաք (ման գալ), գյուղ-գյուղ (շրջել), վանկ-վանկ (կարգալ), տող-տող, բառ-բառ, էջ-էջ (նայել), ալիք-ալիք և այլն:

Մակբայների կրկնությամբ կազմվում են սաստկական, երբեմն էլ բազմապատկական իմաստ ունեցող մակբայներ, ինչպես՝ շտապ-շտապ, ուշ-ուշ, ստեպ-ստեպ, շուտ-շուտ, երբեմն-երբեմն, խեթ-խեթ, կամաց-կամաց, արագ-արագ և այլն:

Սակայն միշտ չէ, որ կրկնվում է բառն ուղիղ ձևով: Այս տեսակետից առանձնապես տարածված են այնպիսիները, որոնց առաջին բաղադրիչը գրաբարյան բացառական հոլովի ձևն է, կամ կազմված է նրա նմանությամբ: Նման բարդություններ կազմվում են նաև ժամանակակից հայերենի բացառականից: Որպես այդպիսի բառեր հանդես են գալիս հատկապես տեղ և ժամանակ ցույց տվող մի շարք գոյականներ: Այդպիսիք են՝ պատեպառ, տնետուն, սառնսառ, բերեբերան, գյուղե-գյուղ, փաղափ-փաղափ, ավաճե-ավաճ, Լեկրե-Երկիր, տեղից-տեղ, վայրից-վայր, նուրից-նուր (սա ժամանակ է ցույց տալիս) և այլն:

§ 629. Բարդության մեջ կրկնվող բառերը հաճախ կապվում են նախդիրներով. այդ եղանակով կազմվում են կրկնավոր հարադրություններ: Այդպիսի կրկնավոր հարադրությունները կազմվում են տարբեր խոսքի մասերից, իմաստով շատ մոտ են համապատասխան աննախդիր կրկնություններին և վերջինների համեմատությամբ իմաստային նուրբ տարբերություն ունեն միայն Հմմտ. գլուխ-գլուխ կարգալ և գլուխ առ գլուխ կարգալ, կետ-կետ ստուգել և կետ առ կետ ստուգել:

Առանձնապես տարածված են գոյականներից կազմված այնպիսի հարադրությունները, որոնց բաղադրիչները կապվում են առ նախդիրով. ժամանակ առ ժամանակ, ժամ առ ժամ, բոպե առ բոպե, վայրկյան առ վայրկյան, փայլ առ փայլ, քառ առ քառ, վանկ առ վանկ, տող առ տող, կետ առ կետ, գլուղ առ գլուղ, փաղափ առ փաղափ, ճակատ առ ճակատ և այլն:

Նույն արմատի ուղիղ ձևի կրկնությամբ ու առ նախդիրով մակբայներ կարող են կազմվել նաև այլ խոսքի մասերից՝ թվականներից, ածականներից, մակբայներից՝ մեկ առ մեկ (մի առ մի), փոքր առ փոքր. դեմ առ դեմ:

Արմատի կրկնությամբ կազմվող այդպիսի մակբայները երբեմն կապակցվում են նաև այլ նախդիրներով՝ ի, ըստ, ընդ. գ. վերջինս ժամանակակից հայերենում այլևս բառական ինքնուրույնություն չունի: Ըստ որում, դրանց մի մասի բաղադրիչները կամ մեկ բաղադրիչ գործածվում են թեքված ձևով: Այդպիսիք են՝ վերջ ի վերջո, բացեիքաց, օրստօրե, հետգհետե, ինքնուրույն, մերթընդմերթ, մեջընդմեջ և այլն:

Մակբայների շարքում կան մի երկու բաղճնուսական ու սր-

րանցից կազմված կցական բարդություններ՝ նույն բառի կրկնությունամբ. նրանց բաղադրիչները կապակցվում են ու շաղկապով. ավելի ու ավելի. դեմ ու դեմ, տեղնուտեղը. կրկին ու կրկին և այլն:

§ 630. Մակբայների կարող են կազմվել նաև տարբեր բառերից, առանց կապակցող որևէ բառի, կամ որոնք կապվում են նախդիրներով, շաղկապով:

Առաջին տիպի կապակցություններ են՝ գիշեր-ցերեկ, ծյուն-ձմեռ, փոփոխ-հեղ. առավոտից-իրիկուն, լույս-ցերեկով և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, այսպիսի կազմություններին մասնակցում են տարբեր խոսքի մասեր:

Տարբեր բառեր մեկ բարդության մեջ կարող են միավորվել նաև ու շաղկապով: Այսպիսի բաղճյուսական բարդությունները հատկանշական են նրանով, որ հանձինս նրանց բաղադրիչների, իրար կապակցվում են հակառակ իմաստ ունեցող բառեր, հաճախ դրանց բառացի իմաստը չի պահպանվում, և բաղադրյալն արտահայտում է բազմակիություն իմաստ: Այդպիսի մակբայներ են՝ աթ ու ձախ. դես ու դեն. ետ ու առաջ. վար ու վեր և այլն:

Տարբեր բաղադրիչներ կարող են իրար միանալ նաև այլ միջոցներով՝ ի. ընդ նախդիրներով, և շաղկապով. օրնիրուն. փոփոխառե. վայրիվեռ. գիրկընդխառն. այսօր և եր. վաղն և եր, իսկույն և եր, պատմ ի վեր. սառն ի վեր. գետն ի վեր, գիշեր ու զօր և այլն:

§ 631. Նշվածով չի սպառվում նախդիրների դերը մակբայների կազմության գործում: Հաճախ նախդիրը, զրվելով այլ խոսքի մասի վրա, ստեղծում է մակբայ, կամ դրվելով մակբայի վրա՝ կազմում է նոր մակբայ, ինչպես՝ առաջժմ. առմիշտ, առնվազն, առավել. առայսօր. ընդամենը. իսպառ. ի վերջո և այլն:

§ 632. Մակբայների կազմության մեջ ուշադրության արժանի են վերջապես այն կցական բարդությունները, որոնք կազմվում են որոշիչի և որոշյալի կապակցությամբ. ինչպես՝ մեջտեղ, ամենուրեք. միանգամայն. միանգամայն:

§ 633. Իսկական բարդությունների քանակը մակբայների մեջ բիշ է: Այդպիսիք են՝ միաձայն. միաբերան. միաժամանակ, բաճառաձայն, ցածրաձայն. որոտաձայն. կիսաձայն. սրտատուրոյի, սրտալիտուր. բոպեաշափ և այլն:

ԱՇԱՆՅԱՎՈՐ ՄԱԿՔԱՅՆԵՐ

§ 634. Արդի հայերենի մակբայների մի զգալի մասը ածանցավոր է: Մի քանի ածանցներ մակբայների կազմության մեջ մեծ դեր են կատարում. դրանք մակբայակերտ ածանցներն են՝ (ա)բար, (ա)պես, որեն, ովին, որոնք բնորոշ են հատկապես մակբայների համար:

Սրանցից (ա)բար, (ա)պես, որեն ածանցները հոմանիշներ են, Դրանք հաճախ միեկնույն իմաստն են արտահայտում, չմաս. մանրամասնարար (=մանրամասն կերպով), մանրամասնորեն (=մանրամասն կերպով), խորապես (=խորը կերպով), իմաստով ավելի մոտ են իրար մանավանդ (ա)բար և որեն ածանցները, և պատահական չէ, որ այդ տարբեր ածանցները հաճախ կարող են դրվել միեկնույն բառի վրա ու ստեղծել նույն իմաստն ունեցող մակբայներ: Չմաս. բարեկամարար—բարեկամորեն, փնրաբար—փնրորեն, ազնվաբար—ազնվորեն, անխղնարար—անխրդնորեն, գիտակցաբար—գիտակցորեն և այլն:

§ 635. (Ա)բար ածանցի հիմնական կիրառություններն են⁵⁵.

1. Այն դրվում է անձ ցույց տվող գոյականների վրա և նշանակում է «իբրև», «նման», «պես», ինչպես՝ աշակերտաբար («իբրև աշակերտ», «աշակերտի պես»), բարեկամաբար, երեխայաբար, թշնամաբար, հայրաբար, որդիաբար, բնկերաբար, մայրաբար, ֆեոդոսաբար, ստրկաբար, վաշխառուաբար, դավադրաբար և այլն:

2. Դրվում է անձի որևէ հատկանիշ (հատկապես մտավոր, բարոյական) արտահայտող բառերի վրա և ցույց է տալիս անձի կատարած կամ անձին հատուկ գործողության հատկանիշ. գիտակցաբար, ազնվաբար, անգիտակցաբար, անխղնարար, անամոքաբար, ազաճաբար, խոնարհաբար, փնրաբար, փառաբար, անիրավաբար, գոռոգաբար, շարամտաբար և այլն:

3. (Ա)բար ածանցը դրվում է նաև կենդանի ցույց տվող մի երկու բառի վրա. աղվեսաբար, գազանաբար, գայլաբար: Այս մակբայները սովորաբար գործածվում են փոխաբերական իմաստով. աղվեսաբար նշանակում է «խորամանկորեն», զազանաբար՝ «անմարդկային ձևով, դաժանաբար»: Հանձինս այս մի քա-

⁵⁵ Չմաս. Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1931, էջ 254:

նի գոյականների, որոնցից մակբայ են կազմվում, նկատի են առնվում նրանցով ցույց տրվող կենդանիների բնորոշ գծերը:

4. Եթե նկատի ունենաք (ա)բաբ ածանցի ծագումնային իմաստը, կարելի է ասել, որ այն պիտի գործածվեր միայն վերոհիշյալ բառերի հետ: Սակայն քանի որ այն հեռացել է իր նախնական իմաստից և ձեռք բերել «իբրև», «կերպով», «պես» իմաստները, ուստի դրվում է նաև մի շարք այլ բառերի վրա, որոնք իմաստային մեկ ընդհանուր հատկանիշ չունեն և ցույց են տալիս հատկանիշ, ժամանակ, բառերի տեսակ (խոսքի մաս)՝ վալրկենաբար, բոպենաբար, անմիջաբար, պատահաբար, մանրամասնաբար, աստիճանաբար, ածականաբար, գոյականաբար:

§ 636. (Ա)պես ածանցի նախնական իմաստը հասկանալի է. այն նշանակել է «նման», «պես». բժշկապես «որպես բժիշկ», «բժշկի պես», տղապապես, օտարապես «տղայի, օտարի պես», «որպես տղա, որպես օտար»: Սակայն այժմ նա այս իմաստը այլևս չունի և ձեռք է բերել «կերպով», «ձևով», (այս կամ այն) «տեսակետից» իմաստները: Օրինակ՝ խորապես՝ խորը կերպով, գաղափարապես՝ գաղափարի կամ գաղափարական տեսակետից (և ոչ թե «գաղափարի պես», «խորի պես»):

Այս ածանցը գերազանցապես դրվում է ածականների վրա՝ զլխավորապես, մասնավորապես, կատարելապես, գերազանցապես, հիմնավորապես, հատկապես, մեծապես և այլն, ու նշանակում է (այս կամ այն) «կերպով», «ձևով», երբեմն «չափով», ընդհանրապես՝ ընդհանուր կերպով, գերազանցապես՝ գերազանց չափով, առավել չափով:

Նույն իմաստով մակբայներ կազմելու համար (ա)պես ածանցը միանում է նաև մի քանի գոյականների. ինչպես՝ իրապես, վրձնապես, էապես, արմատապես և այլն:

Ժամանակի իմաստ ունեցող մի քանի գոյականներով, մակբայներով և նույն (ա)պես ածանցով կազմվում են ժամանակի մակբայներ՝ վայրկենապես, վերջապես, սկզբնապես, նախապես, մշտապես:

Դերանուններն այս տեսակետից պասիվ են. դրանցով և (ա)պես ածանցով կազմված ունենք միայն ամբողջապես, արդարապես մակբայները:

(Ա)պես ածանցով կազմված մի շարք մակբայներ մասնա-

վորման իմաստ են արտահայտում՝ ցույց տալով, որ հատկանիշը վերագրվում է առարկային այս կամ այն տեսակետից: Այսպիսի իմաստով մակբայները կազմվում են՝

ա) Գոյականով կամ հարաբերական ածականի մինչ ական ածանցը եղած մասով. *ինչպես՝* առանձնապես, զաղափարապես, մարմնապես, պաշտոնապես, հոգեպես, նյութապես, տնտեսապես, ֆինանսապես, բարոյապես և այլն:

բ) Ածականով՝ *փաղափականապես, մտավորապես, արտաֆնապես, ներֆնապես և այլն:*

§ 637. Որեն ածանցն արտահայտում է «նման», «ձևով» իմաստ: Այն ամենից շատ դրվում է ածականների վրա, կադմելով նշված իմաստով մակբայներ. անշեղորեն, բարեխղճորեն, անբարեխղճորեն, միամտորեն, երկմտորեն, աներկմտորեն, լայնորեն, ծանրորեն, փառքամոռեն, սերտորեն, բացարձակորեն, անգիտակցաբար և այլն:

Ծանոթ.— Երբ որեն ածանցը դրվում է ական-ով կազմված ածականների վրա, այդ ածականներու ածանցը մեծ մասամբ պահպանվում է, *ինչպես, օրինակ՝* կամայականորեն, հետևողականորեն, անմիջականորեն, տեսականորեն, գիտականորեն, դրականորեն, առնականորեն, հաղթականորեն և այլն:

Որեն ածանցը կարող է դրվել գոյականների վրա. *ինչպես՝* բուշեկիորեն, կոմունիստորեն, աշակերտորեն, վարպետորեն, բրնազդորեն և այլն:

Այս ածանցը գրվում է նաև մի երկու մակբայների վրա. *ինչպես՝* ղանդաղորեն, արագորեն, խստորեն:

Որեն ածանցով կազմված մի շարք մակբայներ ևս արտահայտում են մասնավորման իմաստ՝ *նշանակելով «այս կամ այն տեսակետից»:* Այդպիսիք են՝ գիտականորեն, տեսականորեն, գործնականորեն, կազմակերպորեն, բերականորեն և այլն:

§ 638. Մյուս մակբայակերտ ածանցն է ովին. որը բաղադրյալ է՝ կազմված գործիական հոլովի ով վերջավորությունից և ին մասնիկից: Դրանով կազմված են համեմատաբար փոքր թվով մակբայներ. *ինչպես՝* լիովին, կամովին, բոլորովին, զլիսովին, ամբողջովին, հիմնովին և այլն:

Նույն սկզբունքով բաղադրյալ ածանց կազմվում է նաև ին մասնիկը կցելով հին գործիականի աւ (այժմ՝ ալ), ինչպես և հին բացառականի ուստ վերջավորություններին. ինչպես՝ տակավին. վերստին:

§ 639. Մակբայները կազմվում են այլ ածանցներով ևս, որոնք մասնակցում են նաև ուրիշ խոսքի մասերի կազմությանը: Հենց այդ պատճառով էլ մակբայ կազմելու իրենց դերով այս ածանցները զիջում են մակբայակերտ ածանցներին: Այդ ածանցներն են՝ ակի, այն, ին. ուլ:

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԻՑ ԿԱԶՄՎԱԾ ՄԱԿԲԱՅՆԵՐ

§ 640. Մակբայների մի մասը կազմվել է ու կազմվում է քերականական ձևերից: Այս կարգի մակբայների մեծ մասը առաջացել է բացառական և գործիական հոլովներից:

Բացառական հոլովից առաջացած մակբայներ են (մեծ մասամբ գրաբարի, մի քանիսը նաև աշխարհաբարի)՝ ներքուստ, արտաքուստ, վերուստ, հանպատրաստից, հնուց, վաղուց, առաջուց, կամաց, ձեռաց, նորից, միանգամից, մեկից (= միանգամից, հանկարծ) և այլն:

Գրաբարյան, մասամբ էլ ժամանակակից հայերենի գործիականից են առաջացել հետևյալ մակբայները՝ հազիվ, սակավ, բրնավ, դիտմամբ, մասամբ, անձամբ, պատահմամբ, մեղմիվ, ճշտիվ (քիչ գործածական), փութով, շուտով և այլն:

Մանոր.— Գրաբարյան գործիական հոլովի վերջավորությունների հետ միասին երբեմն հանդես են գալիս ի. ին ածանցները, ինչպես՝ յուրովի. կամովին, գլխովին, բոլորովին. տակավին: Այդպիսի բառերի ովի, ովին, ավին մասնիկները այժմ գիտակցվում են իբրև ածանց (իհարկե, բաղադրյալ), այդ ածանցները և դրանցով կազմված բառերը քննված են ածանցավոր մակբայների բաժնում:

Սեռական հոլովը մակբայների առաջացման հարցում պասիվ դեր է կատարում, որովհետև այն սովորաբար չի կապվում գործողության հետ, այլ դրվում է գոյականների վրա, երբ այդ ձևը ձեռք է բերում հատկանիշի իմաստ: Այսպես՝ հավետ բառից ու-

նենք հավիտյան ձևը, որը հատկանիշ է ցույց տալիս, նշանակում է «միշտ»:

Ներգոյական հոլովից առաջացել են՝ ներկայումս (ներգոյականի ձևին միացել է ցուցական ս հոդը), հնում (ժամանակի փմաստով և ոչ թե «հին առարկայի մեջ»), հետագայում, հիմնականում:

Հայցական հոլովից ևս առաջացել են մակբայներ: Դրանք հիմնականում արմատական են և քննվել են վերը: Այստեղ կարող ենք հիշատակել նաև դուս մակբայը, որը հոգնակի հայցականից է ծագում (դուռն գոյականի): Վերջապես հայցականը հանդես է գալիս նաև նախդրավոր ձևերում. ինչպես՝ ցմա՛հ, ցառդ և այլն:

Տարբեր հոլովաձևեր հաճախ մտնում են անիսկական բարդությունների տարբեր տեսակների, նախդրավոր կազմությունների մեջ, ինչպես, օրինակ՝ տեղ-տեղ, ալիք-ալիք, փայլ առ փայլ, ժամանակ առ ժամանակ, ըստինքյան, ծայրեծայր, հազիվհազ և այլն: Քանի որ այդպիսի մակբայների մասին խոսք եղել է վերը (բարդ մակբայների բաժնում), ուստի նորից չենք անդրադառնում դրանց:

Դրաբարյան բայի քերականական ձևերից մակբայներ շատ քիչ են առաջացել: Դրանք են՝ դառնալ (անցյալ դերբայից), համաբյա (հրամայական եղանակից), գրեթե (հրամայական եղանակից՝ թե շաղկապով):

ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱԿԲԱՅՆԵՐ

§ 641. Նկարագրական մակբայները բառերի կիսակայուն կապակցություններ են, որոնք ունեն մակբայական իմաստ ու մակբայական կիրառություն:

Նկարագրական մակբայները մեծ մասամբ կազմվում են երկու բաղադրիչներից. ինչպես՝ ամենից առաջ, ժամ առաջ, մեծ մասամբ, կիսով չափ, վերին աստիճանի, ծայր աստիճան, չափից ավելի, չափից դուս, մի կերպ, ազատ կերպով, տուտում կերպով, հանդիսավոր կերպով, փանի զնում, առաջին հայացքից և այլն:

Երեք բաղադրիչներից բաղկացած նկարագրական մակբայները համեմատաբար քիչ են: Դրանցից են՝ միևնչև ու աստիճան, օր-օրի վրա և այլն:

Նկարագրական մակբայների կազմության հարցում առանձնապես ակտիվ դեր է կատարում կերպ բառը և՛ ուղիղ, և՛ թեքված ձևով (կերպով). վերջինիս մեջ հոլովական իմաստը մթաղնվել է: Կերպով բառը կարող է գրվել շատ ածականների (հատկապես որական) վրա և նրանց հետ միասին կազմել նկարագրական մակբայ. ինչպես՝ հանդիսավոր կերպով, մասնավոր կերպով, անվերադարձ կերպով, անհողդաղ կերպով և այլն: Կերպ-ը կարող է գրվել համեմատաբար սակավաթիվ բառերի վրա, որոնք են՝ մի, այլ, ուրիշ, ինչպես՝ մի կերպ, այլ կերպ, ուրիշ կերպ:

Նկարագրական մակբայների մեջ համեմատաբար շատ հանդես եկող բաղադրիչներից է առաջ բառը: Սակայն դրա գործածության շրջանակները, այնուամենայնիվ, սահմանափակ են, և նա ակտիվության տեսակետից չի կարող մրցել կերպով բառի հետ: Առաջ բառով կազմված նկարագրական մակբայներ են՝ ամենից առաջ, ծամ առաջ, օր առաջ, նախ և առաջ, ետ ու առաջ (ետ և առաջ):

Նկարագրական մակբայների բաղադրիչները տարբեր չափով են միասնական: Նրանք, որոնց բաղադրիչներն ավելի սերտորեն են կապված միմյանց, համեմատաբար շուտ կվերածվեն մեկ բառի: Այդպիսիք են՝ ետ ու առաջ, ծայր աստիճան և այլն: Իսկ, օրինակ, չափից ավելի, հանդիսավոր կերպով, տրտում կերպով և նման կապակցությունների բաղադրիչները այնքան էլ սերտորեն չեն կապված միմյանց հետ:

ՄԱԿՐԱՅՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԻՄԱՍՏԻ

§ 642. Մակբայների տեսակները որոշվում են ըստ այն բանի, թե հատկանիշի ինչպիսի հատկանիշ են ցույց տալիս՝ տե՞ղ, ժամանա՞կ, ձև՞, թե՞ չափ: Մակբայների մեծ մասի մեջ այդ իմաստները որոշակիորեն են ներկում, ուստի և այդպիսիների տեսակային պատկանելությունը որոշելը դժվար չէ: Սակայն տեղի, ժամանակի, ձևի, չափի իմաստները մի շարք մակբայների մեջ որոշակիորեն ու անխառն չեն դրսևորվում: Այսպես, հանկարծ մակ-

բայի մեջ կա ժամանակի որոշ իմաստ (այն առումով, որ այն նըշում է գործողության խիստ կարճ ժամանակում, երբեմն մեկ ակնթարթում կատարվելը), բայց ձևի իմաստը (խիստ արագորին, անսպասելիորեն) ավելի ակնհայտ ու քնորոշ է այդ բառի համար, ուստի և այն համարում ենք ձևի մակբայ:

Կան մակբայներ, որոնք մի կիրառության մեջ մի իմաստ են արտահայտում, մի այլ կիրառության մեջ՝ այլ իմաստ: Օրինակ, մեկ-մեկ մակբայը կարող է արտահայտել և՛ ձևի իմաստ (Մեկ-մեկ խոսեցեք, ընկերներ—ԱՍ, Ոսկե մեղալ), և՛ շափի իմաստ (Հիմա էլ սիրտս մեկ-մեկ մորմոքվում է—ՍԽ, Հողը, 1): Վերջին օրինակում առկա է նաև ժամանակի իմաստի թույլ երանգ:

Վերջապես կան մակբայներ, որոնք միևնույն կիրառության մեջ հավասարապես ունեն տարբեր իմաստներ: Այսպես՝ շառանակ, անընդհատ մակբայներն ունեն և՛ շափի, և՛ ձևի, և՛ ժամանակի իմաստ: Մակբայների տեսակները որոշելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել նրանց իմաստային նշված յուրահատկությունները:

Մակբայներն ըստ իմաստի լինում են՝ ժամանակի, տեղի, ձևի, շափի և ընդհանրական:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՄԱԿԱՑՆՆԵՐ

§ 643. Ժամանակի մակբայները ցույց են տալիս գործողության, եղելության ժամանակը: Դրանք կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի, նայած իրենց արտահայտած ժամանակի իմաստի յուրահատկությանը:

§ 644. Ժամանակի տարրորոշում շարտահայտող, գործողության կամ այլ հատկանիշի մշտատևություն ցույց տվող մակբայներ. միշտ, առմիշտ, մշտապես, հաբ, հավետ, առճավետ, հավիտյան, ընդմիշտ և այլն:

Օրինակներ՝ Կարող եք և մշտապես ազատվել, եթե մեզ համար մի փոքր գործ ևս կատարեք (ԳՍ, Թեհրան, 2): Իր օտարոտի վարմունքով սիրած երիտասարդին կորցրեց ընդմիշտ իր համար (ՆԴ, Մահը): Թող հավետ հնչի գուլիին ռուսական Մեր հայկական տավղի ու փանդիռի հետ (ՍՏ, Թող հավետ հնչի): Թողած հեռու Հալեպում Պանդխտությունը առմիշտ Վերածնվեց նոր կյան-

քով Այստեղ ազատ ու անվիշտ (ՄՏ, Բարդին երեք տարեկան): Ինձ ոչ մի հարված չի դիպել երբեք (ՊՄ, Մի խորունկ գաղտնիք): Այնուհետև ես իմ առաջարկությունը այլևս չըրկնեցի (ԳՄ, Մանկություն և պատանեկություն):

§ 645. Ժամանակի մակբայներից մի քանիսը ցույց են տալիս տարրորշված ժամանակ՝ ներկա, անցյալ, ապառնի, բայց, իհարկե, ոչ իբրև ժամանակի քերականական կարգ: Դրանք են՝ այժմ, հիմա. ներկայումս, հնում, վերջերս, հետագայում, շուտով, հետո⁵⁶ և այլն: Նա այժմ յուր սենյակումն է (ԳՄ, Թեհրան, 2): Հիմա խո երեխա չեմ... բավական մեծ եմ (Բ, Սամվել): Հավատացեք ներկայումս ապրում են միայն դերասանուհիները, իսկ ինձ նմանները թշվառ են (Շիրվ., Քառս): Դուք հետագայում կհամոզվեք (Սև, Հողը, 2): Բայց ե՞րբ: — Շուտով, հենց այս քանի օրը (Մուր., Առաքյալը):

Մի քանի մակբայներ որոշ չափով նման են նախորդներին, բայց և ունեն զգալի յուրահատկություն: Դրանք են՝ նախ, կանախ, նախօրոք, նախապես, ուշ: Նախավերջին խմբում նշված մակբայները որոշակիորեն ցույց են տալիս ներկա, անցյալ, գալիք ժամանակներ, և դրա պատճառը այդ մակբայների իմաստը ներկա ժամանակի՝ խոսելու պահի համեմատությամբ առնվելն է, մինչդեռ այս վերջին մակբայների ժամանակի իմաստը ձևավորվում է ոչ հատկապես ներկայի համեմատությամբ, այլ որևէ ժամանակի համեմատությամբ որպես այդ ժամանակին նախորդող կամ հաջորդող, մոտիկ կամ հեռու:

Հմմտ. նախ սովորեց:

Նախ կսովորի:

Նախապես հայտնեց:

Նախապես կհայտնի:

Նախօրոք պատրաստվել ենք: Նախօրոք կպատրաստվենք:

⁵⁶ Վերջին երեք բառերը այս շարքում դնում ենք որոշ վերապահությամբ, որովհետև դրանք ոչ միայն խոսելու պահի համեմատությամբ ապառնի, գալիք ժամանակ են ցույց տալիս (օրինակ՝ Մենք հետագայում պիտի զբաղվենք այդ հարցով), այլև դործածվում են անցյալի համեմատությամբ մի գալիք ժամանակ ցույց տալու համար (օրինակ՝ Սխալ է այն կարծիքը, թե Պոլսի լեզուն է, որ, հետագայում վերամշակվելով դարձավ դրական լեզու — Ղևնդ, 2, Հետո նա բուլբոն խնդրեց անցնել այնտեղ — Շիրվ., Քառս):

Օրինակ՝ Դոնից դուրս նայեց, նախ վարդանին և ապա Արծ-
վիին դիտեց (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Ուշ թե կանուխ թռնիմ կու-
գամ (Իս., Բայրամ Ալին): Զէ՞ որ եկեղեցին, կարծես, դիտմամբ
առավոտյան այնպես ուշ է զանգերը տալիս, իսկ երեկոյան այն-
պես կանուխ, չափազանց կանուխ (Իս., Մեծ ճշմարտությունը):

Ըիշտ է, նախորդ խմբի մակբայներից մի երկուսը ևս երբեմն
խրենց իմաստը զրոհորում են խոսելու պահի համեմատությամբ,
բայց դա բնորոշ չէ նրանց համար:

Մի քանի մակբայներ ժամանակի համեմատաբար մասնա-
վոր իմաստ են արտահայտում՝ կապված ժամանակի միավորնե-
րի հետ. ինչպես՝ առավոտյան, երեկոյան, կեսօրին, կեսգիշերին,
գիշերով, ցերեկով, օրը ցերեկով, լույս ցերեկով և այլն:

Օրինակ՝ Եկան ասացին, որ երեկոյան հայտարարվում է ընդ-
հանուր ժողով (ԵԶ): Ընկերուհիները զրուցելով կեսգիշերին վե-
րադառնում էին առուն (ՍԶ, Օրիորդ Մարիամը): Միխայլովը պա-
տիվ տվեց ու դուրս եկավ գիշերով Սերգեյենկոյի գունդը գնա-
լու (ՀԲ, Մեծ տան զավակները): Լույս ցերեկով անգամ այդ ուղ-
քապտույտ սանդուղքներով փնացողը կարող էր ամեն բույս մո-
շորվել (Բ, Սամվել):

§ 646. Մի շարք մակբայներ ցույց են տալիս ժամանակի
միավորի կրկնվելն իրար ետևից և այդ պատճառով ունեն տևա-
կանություն իմաստ: Դրանք մեծ մասամբ կրկնավոր բարդու-
թյուններ են, ըստ որում, կազմվում են ժամանակ ցույց տվող
որևէ բառի կրկնությամբ՝ ամսեամիս, տարեցտարի, դարեդար,
օրեցօր, օր-օրի (կա նաև՝ օր-օրի վրա), օրստօրե, բույս առ
բույս, ժամ առ ժամ և այլն: Օրինակ՝ Նրա մարմնական զորու-
թյունները օրստօրե սպառվում էին (Բ, Անմեղ վաճառք): Գրա-
բարն է հնչել դարեդար (ՊՍ, Անլուելի զանգակատուն): Այդ հե-
ղուկն օր-օրի վրա պիտի ավելացնի Ալիմյանների հարստությու-
նը (Շիրվ., Քառս): Այսպիսով, Թարեցտարի շատանում է վրան-
ների թիվը (ՂԱ, Արևամանուկ): Տանը տեսնում էին, թե ինչպես
Արսեն օրեցօր նիհարում է, մաշվում (ԳՍ, Թեհրան): Ժամ առ
ժամ Արևիկի զրույթյունը դառնում էր վտանգավոր (ՍԽ, Հողը, 1):

Ինչպես դժվար չէ նկատել, այս մակբայների մեջ առկա է
գործողության կրկնության իմաստ՝ պայմանավորված այն ժա-
մանակի հաջորդական կրկնությամբ, որի ընթացքում կատարվում

է գործողութիւնը, հարատեւում է հատկանիշը: Սակայն դա սովորական, պարզ կրկնութիւն չէ, այլ մի այնպիսի անընդհատ կրկնութիւն, որի ընթացքում աճում է գործողութեան չափը, սաստկանում է գործողութիւնը: Դա է պատճառը, որ այդ մակբայները չեն դրվում զուտ շարժման իմաստ ունեցող բայերի վրա (օրինակ՝ գալ, գնալ, զբոսնել, նանապարհել, շաւիղել, երթնել, տեղափոխել և այլն), այլ սովորաբար դրվում են այնպիսի բայերի վրա, որոնց մեջ կա հատկանիշի իմաստ, և բայը կարող է ցույց տալ այդ հատկանիշի նվազում կամ աճում: Այդպիսի բայեր են՝ ավելանալ, պակասել, հարստանալ, աղքատանալ, զարգանալ, աճել, մեծանալ, փոքրանալ, շատանալ, նվազել, նիհարել, նզոքանալ, փառքամանալ, չաղանալ, բշտանալ և այլն (տարեց-տարի հզօրանալ, օրավուր աճել, օրեցօր զարգանալ, օրստօրե փառքամանալ, բոպե առ բոպե պակասել, ժամ առ ժամ ավելանալ և այլն):

§ 647. Մի քանի մակբայներ՝ օր ու գիշեր, գիշեր-ցերեկ, օրնիբուն, զօրգիշեր (քիչ փորձածական, հնացած), գիշեր ու զօր (քիչ փորձածական, հնացած), գիշերն ի բուն և այլն, որոշ չափով մոտ են վերոհիշյալ մակբայներին, որովհետեւ դրանք ևս ունեն տեղականութեան զգալի իմաստ: Սակայն և տարբերվում են նախորդներից նրանով, որ սրանք չեն արտահայտում գործողութեան աստիճանական սաստկացում, նրա չափի աճ: Օրինակ՝ երգեմ պիտի գիշեր-ցերեկ ու սրտի խաղ պիտի շատեմ (ԵԶ, Աշուղ Սայաթ-Նովի նման): Օրնիբուն համառ ձուլում, կառուցում է (ՍՏ, Վրացական գիշեր): Ու դու այսօր հերկվոր ես հաղթ ու քո ձայնով զօր-գիշեր Տրակտորիստ իմ քույրերի երգն է սուրում սարնիվեր (ՀՇ, հաղաղութիւն):

Այս մակբայները որքան շատ են հեռանում իրենց բառացի իմաստից, այնքան ավելի շատ են շեշտում ժամանակի տեղականութիւնը: Այսպես՝ գիշերն ի բուն մակբայը, որ լայն տարածում չունի, գործածվում է հենց իր բառացի իմաստով, նշանակում է «ամբողջ գիշերը»: Ու գիշերն ի բուն ցավից կարկամեց (ՀՇ, Մոր սերը): Իսկ համապատասխան կազմութիւն ունեցող օրնիբուն մակբայը ցույց է տալիս ոչ թե մեկ ամբողջ օր, այլ ավելի հաճախ՝ իրար հաջորդող, բազմաթիվ ամբողջ օրեր (տե՛ս վերևի օրինակը):

§ 648. Ժամանակի իմաստ ունեցող մակբայներից մի քան-

նիսը ցույց են տալիս, թե երբվանից է սկսվում կամ մինչև երբ է տևում գործողությունը, եղելությունը: Դրանք են՝ վաղուց, մանկուց, փոքրուց, առաջուց, հնուց, այսուհետև, այժմյանից, այնուհետև, ցարդ, ցայժմ, ցման և այլն: Օրինակ՝ Վաղուց չէր տեսել նման հանդեսներ (Շիրվ., Քառս): Պապր պատմեց մանկուց լրսած զրույցը (Սև, Հողը, 2): Գու մի ասիլ՝ հնուց էդ պատում զանձ է եղել պահած (ՀԹ, Խելոքն ու հիմարը): Ցման նրանց տեղը բանտն է (ԳՍ, Թեհրան, 2): Փոքրուց դեռ լսել էր, որ Հաշիմը գնացել է փող վաստակելու (ԳՍ, Թեհրան, 2): Այնուհետև ես իմ առաջարկությունն այլևս չկրկնեցի (ԳՍԵ, էջ 317):

§ 649. Ժամանակի իմաստի դրսևորման և առհասարակ իմաստային փոփոխության տեսակետից զգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում արդեն, դեռ, դեռևս, տակավին, իվերջո, վերջ ի վերջո, վերջապես մակբայները:

Այս բոլոր մակբայների ժամանակի իմաստը զգալի չափով անառարկայական է դարձել կամ գոնե այդպիսին դառնալու վիճակում է: Իմաստային այս փոփոխությունը զուգակցվում է խոսողի որոշ վերաբերմունքի առաջացման հետ նրանց մեջ՝ գործողության կատարված կամ չկատարված, ինչպես և կատարելի չլինելու տեսակետից:

Օրինակ՝ Զուրն արդեն թևերի տակն էր հասել (ՎԱ, Սևանի ափին): Շահյանը դեռևս մտադրանքով էր, թե ինչպես տեսնվի Բազենյանի հետ (ՆԳ, Մահը): Նա Դեռ մտքում համոզված էր, որ վերջ ի վերջո Միքայելը պիտի հաշտվի նրա հետ (Շիրվ., Քառս): Քեթևանի հիվանդությունը տակավին նույն դրության մեջն էր (Բ, Անմեղ վաճառք): Վերջապես ներս մտավ Ռոստոմը (Բ, Սամվել):

Խոսողի որոշ վերաբերմունք կա նաև ժամանակի այն մակբայների մեջ, որոնք կազմվում են ևեթ կապակցությամբ ու ժամանակի իմաստ ունեցող որևէ բառով. այսօր ևեթ, վաղը ևեթ (վաղը ևեթ), եվեթ բաղադրիչը այդ բառերին տալիս է գործողության կատարման փաստի կամ նրա անհրաժեշտության անհետաձգելիությունը այն ժամանակում, որի անվան վրա դրվելով՝ կազմվում է տվյալ մակբայը: Օրինակ՝ Այսօր ևեթ (հենց այսօր—Ս. Ա.) դիմեցեք մի ճարտարապետի և հատակագիծը պատվիրեցեք (Շիրվ., Քառս): Կարող էի վաղը ևեթ տեղափոխվել (Ն. տ.):

§ 650. Մի երկու մակբայներ ունեն ժամանակի անորոշ ի-

մաստ: Դրանք են՝ առժամանակ, միառժամանակ, ժամանակով, մի ժամանակ և այլն: Օրինակ՝ Գրիգորը հազում է և բժիշկներին խորհրդով առժամանակ դադարել է գիմնազիոն հաճախելուց (ՆԴ, Աննա Սարոյան): Կմնա Կովկասում միառժամանակ (Շիրվ., Քաոս): Ժամանակով մի տղա է եղել, ջահել, սիրուն, հարուստ մի տղա (Իս., Հովվերգություն):

ՏԵՂԻ ՄԱԿՔԱՅՆՆԵՐ

§ 651. Տեղի մակբայները ցույց են տալիս այն տեղը, որտեղ կատարվում է գործողությունը: Դրանք են՝ ամենուր, ամենուրեք, դեմառդեմ, դեմդիմաց, դեմ-հանդիման, դեմուղեմ, առաջ, վեր, վար, այլուր, հեռու, դռնեդուռ, գյուղեգյուղ և այլն:

Քննենք այս մակբայների տեղի իմաստի տարբեր դրսևորումները:

§ 652. Ամենուր, ամենուրեք մակբայները տեղ են ցույց տալիս միանգամայն ընդհանուր իմաստով, այսինքն այդ մակբայների ցույց տված տեղը սահմանափակված չէ որևէ հարաբերությամբ, որևէ ձևով: Օրինակ՝ Ամենուրեք շնչում էր անսպառ հաճություն, ամենուրեք տիրում էր անթառամ զվարթությունը (Բ, Սամվել): Բռնկած Կարմիր Ուրազանը մի օր Այս հերձեցյալ երկրում և ամենուր Գարնան անձրև դարձավ (ԾԶ, Յոթը խորհուրդ գալիքի սերմնացաններին):

§ 653. Մի շարք մակբայների արտահայտած տեղի իմաստը համեմատաբար մասնավորված է. այդ մասնավորումը կամ սահմանափակումը կատարվում է խոսողի կամ որևէ առարկայի այս կամ այն կողմը նկատի ունենալու միջոցով: Այդպիսիք են՝ դեմառդեմ, դեմդիմաց, դեմուղեմ, դեմ-հանդիման, վար, ընդառաջ, վեր. վերուստ և այլն: Օրինակ՝ Լուռ հրավիրեց երիտասարդներին նըստել դեմուղեմ (Շիրվ., Քաոս): Նա... կանգնեց սենյակի մեջանդ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Ու բարձրանում էին վեր՝ արևին (ԾԶ, էլեգիա՝ գրված Վենետիկում):

Վեր, վար մակբայներից ոչ միայն ձևով, այլև իմաստով որոշ չափով տարբերվում են վերը, վարը: Եթե անհոգ ձևերը ուղղության և գործողության տեղի վախճանակետի իմաստ ունեն (Նրեխաները բարձրացան վեր), ապա հոգով ձևերը ցույց են տա-

լիս այն տեղը, որտեղ կատարվում է գործողությունը կամ կատվալ հատկանիշը, առարկան, Օրինակ՝ Վերը, կապույտ երկընքում, ուրուփները թևաբաց նվ բազեններն են ճախրում լեշակարոտ ու ազահ (ՍՏ, Վրաստանի լեռներում): Վաբը, որպես հեռու անդարձ կյանքի մի հուշ՝ Տարածվել էր մի նուրբ ու թափանցիկ մշուշ (ԵԶ, Վերադարձ):

Համեմատաբար այլ է հեռու մակբայի իմաստը: Նրա իմաստը չի մասնավորվում առարկայի որևէ կողմի ուղղությամբ. նա առարկային ոչ մոտ լինելու, հեռավորության իմաստ է արտահայտում: Օրինակ՝ Բյուրավոր ճառագայթները զմայլելի բոցեղեն ծովից տարածվում են հեռու ու հեռու (Շիրվ., Քառս):

§ 654. Մի շարք մակբայներ ունեն տեղի բազմակիության իմաստ, ավելի կոնկրետ՝ դրանք ցույց են տալիս, որ գործողությունը կատարվում է նույն տեսակի մեկ տեղից մյուսն անցնելով: Այդ մակբայները կազմության տեսակետից կա ունեն զգալի յուրահատկություն՝ տեղ ցույց տվող մյուս մակբայների համեմատությամբ. դրանք այնպիսի կրկնավոր բարդություններ են, որոնց առաջին բաղադրիչը դրված է բացառական հոլովով: Այդ մակբայները սովորաբար գործածվում են շարժում ցույց տվող այնպիսի բայերի հետ, ինչպիսիք են՝ վազել, զնալ, շրջել, շրջափայնել, թափառել, զբոսնել, ման գալ, երթևեկել, անցնել, փոխանցել, սլանալ և այլն:

Այդպիսի մակբայներ են՝ դռնեղուտ, գյուղեգյուղ (գյուղից-գյուղ), ձեռքից-ձեռք, տեղից-տեղ և այլն:

Օրինակներ՝ Գյուղեգյուղ, ավանեավան շրջում էին փախստական շինականները (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Հարբած զինվորականները դռնեղուտ ման են գալիս (Ա. Վարդանյան):

Տեղի բազմակիության իմաստ ունեն նաև բառի ուղիղ ձևի կրկնությամբ ու առ նախդրի միջոցով կազմված մակբայները. ինչպես՝ գյուղ առ գյուղ, փող առ փող, փողոց առ փողոց, առաջ առ առաջ և այլն:

Զեպի ՄԱԿԲԱՅՆԵՐ

§ 655. Այս մակբայները բնորոշվում են որպես գործողության ձև ցույց տվող մակբայներ, ինչպես՝ առաջ-առաջ քայլել,

ցող առարկաների վիճակի բնույթին՝ կապված այն կատարելու կամ նրան ենթարկվելու հետ: Այդ մակբայներն են՝ մեն-մենակ, զույգ-զույգ, կենտ-կենտ, ջոկ-ջոկ, առանձին-առանձին, միասին, կուզեկուզ, բերանփախյալ, հոտնկայս, շորեֆաթ և այլն: Օրինակ՝ Մի քանի օր նա մեն-մենակ գնաց Մշկահանդ (ՍԽ, Հոդը, 1): Նրանք ջոկ-ջոկ բռնել էին մորս և նրան պահել (ԳՄ, Մանկություն և պատանեկություն): Զինվորները զույգ-զույգ, խմբերով կամ մենակ սլանում էին տեղից տեղ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Վանահայրն ընկավ և շորեֆաթ մղվեց դեպի դուռը: Արի ինձ մոտ, Արփինե, միասին փնտրենք (ԱՍ, Ոսկե մեղալ): Որսկանը որդու հետ կուզեկուզ գնաց վայրի խոտերի ու մոշի թփերի միջով (ՍԽ, Հոդը, 1): Պատվիրակներն ու հյուրերը ճոտնկայս հարգեցին Հայրենական մեծ պատերազմի հերոսների հիշատակը (մամուլ): Մարդիկ զույգ-զույգ, կենտ-կենտ կանգնած էին փողոցի մեջտեղում (Մարկ Տվեն, Թե ինչպես խմբագրեցի դյուղատնտեսական թերթը):

§ 657. Ձևի մակբայների շարքում զգալի տեղ են զբաղում այն մակբայները, որոնք ցույց են տալիս հատկանիշի ներքին որակական հատկանիշը: Այսպիսի մակբայները մեծ մասամբ ձևավորվում են ածանցների միջոցով, որոնք զբաղում են գոյականների և ածականների վրա՝ նշանակելով առաջին դեպքում՝ «այս կամ այն առարկայի պես», երկրորդ դեպքում՝ «այս կամ այն առարկայի ձևով, կերպով»: Այսպես՝ նայաբար նշանակում է «հոր պես», անողոքբար՝ «անողոր կերպով»: Դրանք են՝ բարեկամաբար, եղբայրաբար, հերոսաբար, թշնամաբար, վարպետաբար, մայրաբար, հանգամանորեն, փաղափշաբար, փառաբար, վեհաբար, միասնաբար, լքոբեն, անմիջականորեն, դառնաբար, հիմարաբար, անամոքաբար, անմիջաբար, աշակերտաբար, երեսայաբար, ազնվորեն, պարզամտորեն, գիտակցորեն, անգիտակցաբար, ուշի-ուշով, մանրամասնորեն, հառտատապես, խորապես, արտանց, միտեմուտ, միտծայն և այլն:

Օրինակներ՝ Իսկապես չվախեցա՞ր, — հարցրեց Հասմիկը միամտաբար (ՎԱ, Սևանի ափին): Եթե հաստատապես գիտենալի, ես կմերժեի (ՆԴ): Անցածի փշերը դառնաբեն խոցեն (ԵԶ, Վահան Տերյանի հիշատակին): Պետք է լքոբեն մտածել գյուղի ապագայի մասին (ՍԽ, Հոդը, 1): Ամբողջ հայ ժողովուրդը մեկ

մարդու պես ոտքի էր կանգնել, նետվել մարտի դաշտ և ճեռուսաբար թշնամուն վտարել Արարատյան դաշտից դուրս (ԿԶ, Նավը լեռան վրա):

Ձևի մակբայներից այս վերջին ու նախավերջին խմբերի միջև անանցանելի սահման չկա, և երբեմն դրանք խստորեն չեն հակադրվում իրար: Դա լինում է հատկապես այն դեպքերում, երբ միևնույն մակբայի արտահայտած հատկանիշը ունի թե՛ արտաքին՝ ձևային և թե՛ ներքին՝ որակական կողմ: Այդպիսիք են, օրինակ՝ ջերմորեն (դիմավորել), սառնորեն (բաժանվել), խորամանկորեն (ժպտալ) և այլն:

§ 658. Մի շարք մակբայներ, թեև համարում ենք ձևի, բայց որոշ չափով հեռանում են մակբայների այդ տեսակից և յուրահատուկ տեղ են գրավում թե՛ ձևի և թե՛ ընդհանրապես մակբայների շարքում:

Դրանք ունեն, այսպես ասած, մասնավորման իմաստ և ցույց են տալիս, որ առարկան տվյալ գործողությունը կատարում է կամ տվյալ հատկանիշն ունի այս կամ այն տեսակետից: Օրինակ՝ Նա ֆիզիկապես թույլ է: Ֆիզիկապես մակբայը ցույց է տալիս, որ թույլ լինելու հատկանիշը տվյալ անձին հատուկ է ոչ թե ընդհանրապես, այլ միայն ֆիզիկական տեսակետից: Այդպիսի մակբայներ են՝ նյութապես, բարոյապես, մտավորապես, բազմապետ, արտաբնապես, տնտեսապես, ներհնապես, կազմակերպորեն, տեսականորեն, ֆեռականորեն և այլն:

Օրինակներ՝ նյութապես և բարոյապես պաշտպանում էր հեռացված ուսանողներին (թարգմ.): Խիստ հայացք տվեք, բայց ներհուստ հանդարտ էր, բարի (ԴԴ, Սաթուն): Ուրացա միայն առեհե (Բ, Հարեմ): «Հյուսիսսփայլը» պայքարում էր ոչ թե որևէ բարբառ գրական լեզու դարձնելու համար, այլ աշխատում էր մշակել ժողովրդի՝ աշխարհագրորեն իրարից անջատ համվածների համար հասկանալի մի ընդհանուր լեզու (ՀՆԳՊ, 2):

ՉԱՓԻ ՄԱԿԲԱՏՆԵՐ

§ 659. Չափի մակբայները ցույց են տալիս գործողության կամ այլ հատկանիշի չափը: Այս մակբայները ժամանակակից հայերենի դասագրքերում ու քերականական աշխատություննե-

րում հայտնի են տարբեր անուններով՝ ֆանակական մակբայներ կամ քանակ ցույց տվող մակբայներ, չափ ու ֆանակի կամ ֆանակի ու չափի մակբայներ, ֆանակ ու աստիճան ցույց տվող մակբայներ, ֆանակի, չափի ու աստիճանի մակբայներ:

Հարմար չէ մակբայների այս տեսակն անվանել միայն ֆանակ բառով, որովհետև քանակն ամենից առաջ հասկացվում է համապատասխան հատկանիշի դրսևորումը միավորների միջոցով, թվային արտահայտությամբ: Մինչդեռ հատկանիշի չափի այդպիսի արտահայտությունը բնորոշ չէ մակբային, այդ հատկանիշն արտահայտվում է շատ սահմանափակ թվով մակբայների մեջ՝ եռակի, փոքրակի, երեքս: Սրանցից էլ երեքս մակբայը գրաբարյան ձև է, այժմ նրա գործածությունը գրքային, մասամբ և պաթետիկ ոճի արտահայտություն է, և այն ժամանակակից խոսակցական հայերենի սովորական մակբայներից չէ:

Այս տեսակի մեջ մտնող մյուս բոլոր մակբայները գործողության կամ հատկանիշի չափ են արտահայտում առանց որոշակի թվային արտահայտության. ինչպես՝ բազմիցս, հաճախ, մասնակիորեն, գերազանցապես, ճիմեցանում, ամբողջովին, լիովին, բոլորովին, իսպառ, ամենևին, մասամբ, կիսով չափ, շատ քե փիչ, սակավ առ սակավ, փոքր-ի՜նչ, փիչ-փիչ, շատ-շատ, ավելի. ասելով և այլն:

Ինչ խոսք, եռակի, փոքրակի, երեքս բառերը ևս չափ են ցույց տալիս և կարելի է չափ անվանումով դրանք ևս նկատի ունենալ: Այնպես որ քանակի նշումը չի բացառում չափ ցույց տալը, չափի իմաստը, այլ հանդիսանում է այդ չափի արտահայտության մի մասնավոր միջոցը:

Բուն քանակի իմաստը մակբայ խոսքի մասին հատուկ չլինելը երևում է ոչ միայն այդպիսի մակբայների ծայրահեղ սակավությունից, այլև այդ սակավաթիվ մակբայների գործածության յուրահատկությունից: Հայտնի է, որ մակբայների ամենաբնորոշ կիրառությունը բայի վրա դրվելն է. նշված մակբայները բայի վրա շատ հաճախորդ են դրվում. դրանք ավելի շատ դրվում են հատկանիշի իմաստ ունեցող գոյականի, ինչպես և ածականի վրա: Օրինակ՝ Անկրկնելի է նաև այն տեսակետից, որ զրեւ է երեք լեզուներով՝ հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն, մընալով հայ: Այո՛, Սայաթ-Նովան երեքս անգամ բանաստեղծ է,

Երիցս մեծություն, Երիցս վեհություն (լրագիր): Եռակի շքանշանակիր գունդ:

Այժմ դառնանք քննարկվող մակբայների մյուս անվանմանը (առտիճանի մակբայներ): Իրոք որ, չափի մակբայների մի մասի մեջ չափի իմաստն արտահայտվում է նրա աստիճանի նշումով, ինչպես՝ համաբյա, գրեթե, հազիվ, ընդամենը, մոտավորապես և այլն: Օրինակ՝ Գիսակի ծայրը համաբյա մինչև կրունկներն էր հասնում (ՆԴ, Տանտիրոջս աղջիկը): Այս նախադասության մեջ համաբյա մակբայը ցույց է տալիս, թե ինչ չափով է գիսակի ծայրը հասնում կրունկներին և ունի մոտավորության իմաստը: Դանլինը համաբյա լին է նախադասության մեջ համաբյա-ն ցույց է տալիս, թե ինչ չափով կամ որքանով է լիքը դահլիճը, այլ կերպ՝ դահլիճի լիքը լինելու չափը կամ աստիճանը: Նրանք գրեթե ավարտել են նախատեսված աշխատանքը նախադասության մեջ գրեթե-ն ցույց է տալիս, որ աշխատանքն ավարտել են մոտավոր չափով, հիմնականում, այսինքն՝ ոչ լրիվ չափով:

Այսպիսով, այս մակբայների մեջ «աստիճան» համարված հատկանիշը չափի աստիճան է և չափի իմաստի դրսևորման ձևերից մեկն է: Ուրեմն չափի իմաստը վերաբերում է նաև այս մակբայներին, հետևապես ժամանակակից հայերենում մակբայների այս տեսակի անվանման մեջ չափի բառի հետ միասին աստիճան տերմինի գործածությունը պատճառաբանված չէ:

Նկատի ունենալով վերոհիշյալը՝ մակբայների քննարկվող տեսակը ավելի հարմար է անվանել չափի մակբայ:

Չափի իմաստն այս մակբայների մեջ տարբեր արտահայտություններ ունի:

§ 660. Չափի մակբայներից մի երկուսի մեջ չափի հատկանիշը, ինչպես ասվեց վերը, դրսևորվում է թվային արտահայտությամբ, ինչպես՝ եռակի, երիցս, քառակի: Օրինակ՝ Երիցս նախադրուշացվել է նրան այդ կապակցությամբ: Եռակի շքանշանակիր Սիմֆերոպոլյան դիվիզիան փառապանծ հաղթանակներ էր տարել թշնամու դեմ մղվող մարտերում:

Ծանոթ.— Ասվում է նաև երիցս անգամ (տե՛ս վերը՝ Սայաթ-Նովան երիցս անգամ բանաստեղծ է), որ գործածական էր դեռևս գրաբարում, քայց քանի որ երիցս ժողովրդական անգամ բառի էլ ինքնին

նշանակում է «երեք անգամ», ուստի «անգամ» բառի գործածությունը տվյալ դեպքում ավելորդ է:

§ 661. Մի շարք մակբայներ չափի իմաստն արտահայտում են առանց կոնկրետորեն նշելու քանակը, առանց թվային արտահայտության, այլ գործողության կամ այլ հատկանիշի բազմակի կատարվելը, դրսևորվելը ցույց տալու միջոցով: Դրանք են՝ Բանիցս, Բազմիցս, Բազմակի, Բանախ, Բանախակի և այլն: Օրինակ՝ Հանդիսականները ավելի ոգևորված կեցցենեերով բազմիցս ողջունում էին նրան (Բ, Պարույր Հայկազն): Հանախ, մանկություն, խռոված հոգուն ներկայանում ես ինչպես առավոտ (ՀԹ, Մանկություն): Մարությանների կողմից հեռացած որդուն ճանախակի գնացող նամակները սովորաբար գրում էր կամ ինքը՝ Մարությանը, կամ Եվան (ՆԴ, Մահը):

§ 662. Չափի մակբայներից մի քանիսը արտահայտում են գործողության կամ այլ հատկանիշը կրկնվելու, նորից կատարվելու իմաստ: Այդպիսիք են՝ դարձյալ, կրկին, վերստին, նորից:

Օրինակներ՝ Այրվում եմ, երբ հեռու եմ լինում նրանից. այրվում եմ նորից, երբ մոտն եմ լինում նրա (Իս., Լիլիթ): Հոգիս նորից ընկճվում է, նորից սկսում եմ տանջվել (ՆԴ, Աննա Սարգսյան): Մենք մեր կողմից կատարեցինք մեր պարտականությունը վերստին կյանք տալով այդ կատակներին (ՄՆ, Ազգացին ժառանգությունը): Այսօր առավոտ Անուշը դարձյալ ընդհարում էր ունեցել իր ամուսնու հետ (Շիրվ., Քառս):

§ 663. Մի շարք չափի մակբայներ հատկանիշի չափը ցույց են տալիս մասի և ամբողջի հարաբերության նշումով: Դրանք են՝ մասամբ, փոքր-ինչ, փոքրիշատե, մասնակիորեն, թեթևակի, հավասարապես, առավելապես, գերազանցապես, ճիմնականում, ամբողջովին, լիովին, բոլորովին, իսպառ, տմենևին և այլն:

Չափի ընդգրկումն այս մակբայների մեջ տարբեր է. այստեղ մենք տեսնում ենք հատկանիշը մասնակի չափով ընդգրկելու իրողությունից մինչև նրա ամբողջական ընդգրկումը: Օրինակ՝ Անուշը մասամբ իրագործեց հակառակորդների ծրագիրը (ԳՄ, Մանկություն և պատանեկություն): Այդ հայացքը թեթևակի շփոթեցրեց Սմբատին (Շիրվ., Քառս): Ամբողջովին մի շղթա էր գորշ (ԵԶ, Մեծ առօրյան): Թողարկում են գերազանցապես բարձրորակ

արտադրանք (լրագիր): Ինձ փոքրիշատե ճանաչելու համար հարկավոր է գրկվել... նախապաշարմունքից (ՊՍ, Նոր ծանոթություն): Նա բոլորովին խելագարված է (ՆԴ, Աննա Սարոյան): Ինչ անի Արամյանը, որ իսպառ մոռանա, քեզ շհիշի (ԲՎ, Լեոների որդին):

Սրանց շարքը կարելի է դասել ամենևին մակբայը, որը, սակայն, ունի իմաստային ու կիրառական յուրահատկություն: Նա ունի բոլորովին, միանգամայն մակբայների իմաստը, բայց գործածվում է ժխտական իմաստով, ժխտական նախադասություններում: Օրինակ՝ Ամենևին չէր զգում, թե ինքն ում մոտ էր նստած և ում հետ էր խոսում (Բ, Ղարիբ մշեցին):

Չափի մակբայների այս խմբի մեջ են մտնում նաև մի շարք եկարագրական մակբայներ՝ կիսով չափ, փոքր ի շատե, շատ քնիշ, մեծ մասամբ և այլն: Օրինակ՝ Իշխան Մուշեղը մտածում էր փոքր ի շատե կարգի դնել յուր ընտանեկան գործերը (Բ, Սամվել): Լաստափայտի կողքերը հարթած էին. մեջը մեծ մասամբ դուրս էր փորված (Ն. տ.): Քիչ հեռու նստարան էր երևում՝ կիսով չափ թաղված կանաչ թփերի մեջ (ԲՎ, Լեոների որդին):

§ 664. Մի քանի մակբայների չափի իմաստն արտահայտվում է հատկանիշի չափի աստիճանի նշումով. ինչպես՝ համարյա, գրեթե, հազիվ. բնդամենը: Օրինակ՝ Բնդամենը տասը տարի է, ինչ բաժանվել է իր հայրենիքից (ԳՄ, Մանկություն և պատանեկություն): Հազիվ մի սենյակի չափ տարածություն ուներ (կողքին) (ՎԱ, Սեանի ափին): Աշխենը համարյա բռնի կերպով նստեցրեց Եվային, և ինքն էլ նստեց կողքը (ՆԴ, Մահը): Նրան թվաց, թե այդ բոլորը նրանից է, որ շատ ցածր է նստած, այնքան ցածր, որ ծնկները գրեթե հավասարվում են կրծքին (Ն. տ.):

§ 665. Մի քանի մակբայների մեջ չափի իմաստն արտահայտվում է հատկանիշի սաստկացման միջոցով. Դրանք են՝ ավելի, էլ ավելի, առավել, չափազանց, վերին աստիճանի, սաստիկ և այլն: Իրենց այդ իմաստային յուրահատկության պատճառով նշված մակբայները լավելի հաճախ դրվում են որակական կամ չափի հատկանիշ արտահայտող բառերի վրա: Օրինակ՝ Եվ նա պատրաստ է էլ ավելի երկար՝ էլ ավելի համառ շարունակել պայքարը (ՄԹ, Գարնան շունչը): Լեզուն, որով գրված է այդ գիրքը, առավել ճոխ է, առավել հարուստ և տոնավել մոտ կենդանի լողովորդի բարբառին, քան թե հեղինակի այլ գրվածքը մինչև այ-

սօր (ՄՆ, Կրիտիկա հանդես նոր հայախոսության), Յանցի մեղալիի ու ավելի խճճվելով՝ շուտ եկավ մեջքի վրա (ՎԱ, Սեանի ասիին), Նույն թույլին սաստիկ շոր հազը կարծես պատռեց նրա թոքը (ՆԴ, Աննա Սարոյան):

Չափի մակբայների (և ոչ միայն չափի մակբայների) իմաստային ներքին խմբավորումները կատարվում են նրանց առավել բնորոշ հատկանիշների հիման վրա և իմաստային այս կամ այն երանդով նրանք կարող են նման լինել իրար: Այսպես, օրինակ, չափի աստիճանի իմաստային որոշ երանգ կա նաև մասի ու ամբողջի հարաբերության իմաստ ունեցող մակբայների մեջ, թեև վերջիններիս հիմնական իմաստն այլ է, ինչպես տեսանք վերը: Այսպես որ չափի մակբայների՝ վերը ներկայացված խմբավորումների միջև անանցանելի սահման չկա:

ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ՄԱԿԱՅՆՆԵՐ

§ 666. Մի շարք մակբայների մեջ հավասար կամ համարյա հավասար չափով առկա են տարբեր փմաստներ՝ ձևի, չափի և այլն, ուստի և դրանք չի կարելի դասել մակբայների՝ վերը նշված տեսակներից որևէ մեկի շարքը: Դրանք ընդհանրական մակբայներ են:

Ժամանակակից հայերենի ընդհանրական մակբայներն են՝ առաջ, փտ, մեկ-մեկ, մերթ-մերթ, մերթ քնդ մերթ, ստեպ-ստեպ, անընդհատ, անդադար, բերնեբերան և այլն:

Այս մակբայները կարելի է բաժանել երկու խմբի:

§ 667. Ընդհանրական մակբայների առաջին խմբի մեղմտում են նրանք, որոնք տարբեր կիրառությունների դեպքում որոշակիորեն դրսևորում են տարբեր իմաստներ: Այդպիսիք են՝ մեկ-մեկ, առաջ, ետ, բերնեբերան և այլն:

Մեկ-մեկ մակբայը կարող է ցույց տալ և՛ ձև, և՛ չափ: Նա ձև է ցույց տալիս, երբ վերաբերում է գործողությանը կատարողների կամ գործողության օբյեկտի վիճակին՝ կապված գործողության ընթացքի հետ: Օրինակ՝ Աղջիկները սկսեցին մեկ-մեկ ցրվել (ԱՍ, Ոսկե մեղալ): Նստեցին, նստեցին ու մեկ-մեկ հեռացան (ն. տ.): Դե հիմի մեկ-մեկ համբուրի (Մուր., Անդրեաս երեց):

Հետևյալ և նման օրինակներում մեկ-մեկ մակբայը վերաբերում է գործողության քանակական կողմին, չափի իմաստ ունի։ Հիմա էլ մեկ-մեկ սիրտս մորմոքվում է (ՍԽ, Հողը, 1)։ Հիմա մեկ-մեկ երբ հանկարծ հանդիպում ենք իրարու, Մի ցնցող դարկ ենք զգում մեր սրտերում հին սիրով (ՍՏ, Կամուրջ)։ Այսպիսի կիրառություններում մեկ-մեկ մակբայը իր մեջ մասամբ ունի նաև ժամանակի իմաստ։

Առաջ, ետ մակբայները գործածվում են երբեմն ժամանակի, երբեմն տեղի իմաստով։ Ժամանակի իմաստով գործածություններ. Տարավ կիսաթախտի վրա, ուր ինքն առաջ նստած էր (Բ, Անձեղ վաճառք)։ Առաջ աղբյուրը ծաղիկների մեջ չէր երևում (ԱԲ, Նղբայրության ընկուզենիները)։ Տեղի իմաստով գործածություններ. Նա անդադար առաջ էր նայում (Բ, Հարեմ)։ Սարսափած սրտով մենք անցանք առաջ (ԵԶ, Դանթեական առասպել)։ Ու վերջին անգամ նայեցինք մենք ետ (Ն. տ.)։

Բերնեբերան մակբայը, երբ նշանակում է «բերնից բերան» (ինչպես՝ տեղից տեղ և այլն), տեղի իմաստ ունի։ Օրինակ՝ Լուրը բերնեբերան հասնում է Պանրենց տուն (ԳՄ, Մանկություն և պատանեկություն)։ Իսկ, օրինակ, Բաժակը բերնեբերան լցրեց նախադասության մեջ նույն մակբայը գործողության չափ է ցույց տալիս (որքա՞ն լցրեց)։ Այսպես նաև՝ Շանգ-էլիզեն՝ հրապարակի լաթնություն ունեցող այդ փողոցը, բերնեբերան խցկված է մեքենաներով (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են)։

§ 668. Ընդհանրական մակբայների երկրորդ խմբի մեջ մտնում են այն մակբայները, որոնք ոչ միայն խոսքից դուրս, այլև միևնույն գործածության ժամանակ իրենց մեջ համատեղում են տարբեր իմաստներ։ Այսպես՝ Անընդհատ անձրևում է նախադասության մեջ անընդհատ մակբայը, իհարկե, ժամանակի իմաստ ունի (այդ մակբայը համարվում է ժամանակի մակբայ), բայց դրանից պակաս զգալի և պակաս բնորոշ չեն ձևի և չափի իմաստները։ Հասկանալի է, որ գործողության առանց ընդհատումների (կամ ընդհատումներով) կատարվելու հատկանիշի մեջ չի կարելի ձև շտեմանել, իսկ գործողության այդ ձևով կատարվելը, այդպիսի ձև ունենալը, միաժամանակ նրա չափի մասին է խոսում։ Դա երևում է, օրինակ՝ հետևյալ նախադասությունների համեմատությունից։ Անընդհատ անձրևում է։ Մերթ-մերթ անձրևում է։

Այս մակրայների շարքը կարելի է դասել հետևյալները՝ շահունակ, անընդհատ, անդադար, մերթընդմերթ, մերթ-մերթ, ըստեպ-ստեպ: Այդ մակրայները ունեն և՛ ձևի, և՛ ժամանակի, և՛ չափի իմաստ:

Օրինակ՝ Ավույի ապրանքները շահունակ ճանապարհորդություն մեջ են (ՊՊ, Գյուղական խանութպան): Անընդհատ ներս ու դուրս էին անում զնդացիների ժապավեններ կապած և ձեռքի նռնակներով զինված նավաստիներ, բանվորներ, կարմիրզավաղականներ (ԱՔ, Մի անգամ հոկտեմբերի 25-ին): Մավալել սոցիալիստական մրցություն ժողովրդական սպառման ապրանքների արտադրությունն անընդհատ զարգացնելու համար (լրագիր): Մերթընդմերթ այս ու այն կողմից լսվում են ինչ-որ խշշոցներ (Շիրվ., Քառս): Ստեպ-ստեպ վահանակին էին զարնվում պատահական զնդակները (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

Հնարավոր է, որ առանձին, եզակի դեպքերում, պայմանավորված կոնկրետ խոսքով կամ խոսելու պայմաններով, այս մակրայների որևէ մի իմաստը ավելի ընդգծված լինի մյուս իմաստների համեմատությամբ:

Ընդհանրական և մյուս մակրայների սահմանազատումը երբեմն դժվար է լինում: Եվ առհասարակ չի կարելի անանցանելի սահման գծել նրանց միջև: Այդ կարգի հարցերը քննելիս անհրաժեշտ է ունենալ կոնկրետ մոտեցում և մակրայի իմաստի մեջ գլխավորը տարբերել երկրորդականից: Այսպես, կարող է թվալ, թե ընդհանրական մակրայների շարքում տեղ պիտի գտնեին նաև հանկարծ, հանկարծակի մակրայները, քանի որ դրանց մեջ կա և՛ ձևի, և՛ ժամանակի իմաստ: Սակայն այդ բառերի մեջ գործողության անմիջական կատարման, անսպասելիության իմաստն ավելի բնորոշ է, իսկ ժամանակի իմաստը համեմատաբար երկրորդական, ուստի դրանց տեսակը որոշելիս բնականաբար պետք է հիմնվել առաջինի վրա: Այդպես էլ վարվել ենք. դրանք ձևի մակրայներ են, իհարկե, ժամանակային իմաստի որոշ թույլ ճրանգով:

Կ Ա Պ

ԿԱՊԸ ՈՐՊԵՍ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍ

§ 669. Կապը նյութական իմաստից զուրկ խոսքի մաս է, այսինքն չի արտահայտում ո՛չ առարկայի, ո՛չ հատկանիշի իմաստ, այլ ցույց է տալիս տարբեր հարաբերություններ: Կապերի այդ իմաստը խոսքի մեջ դրսևորվում է հետևյալ կերպ. դրվելով բառերի վրա, կապերն արտահայտում են նրանց տարբեր հարաբերությունը գերադաս բառի նկատմամբ: Օրինակ՝ *խոսեցի ընկերոջս հետ*: Կգաք մեզ մոտ: Պայքար ճանձն խաղաղության: Այս օրինակներում հետ, մոտ, հանուն կապերը շունեն առարկայի, հատկանիշի իմաստ, այլ ցույց են տալիս ընկերոջս, մեզ, խաղաղության բառերի տարբեր հարաբերությունները խոսեցի, կգաք, պայքար գերադաս բառերի նկատմամբ:

Արդ, ո՞րն է կապերի յուրահատկությունը ի տարբերություն հատկապես շաղկապների, որոնք նույնպես հարաբերություն են արտահայտում:

Կապերին վերագրվում է մասնավորապես պարագաները ստորոգյալին կապելու դեր: Ճիշտ է, պարագայական հարաբերություններ ցույց տալը, պարագա ձևավորելն ու ստորոգյալին կապելը կապի առավել տարածված դերն է: Օրինակ՝ *Բյուրավոր բանվորները ջախջախվել են քարահանքերի փլուզումների տակ*, *վայր են ընկել պարիսպներից, և փշրվել է նրանց գանգը քարերի վրա* (Իս., Չինական մեծ պարսպի երգը): Այդ օրը երեք ընկերներով շրջում էին ֆերմայի հովիվների հետ (ՎԱ, Լեոնային կածաններով): Այդ հանգամանքը անհանգստացնելու շափ ինձ հետաքրքրեց (Մուր., Գևորգ Մարգարտունի):

Սակայն մի շարք կապեր կարող են ստորոգյալի հետ կապել վերջինիս մյուս լրացումը՝ խնդիրը: Օրինակ՝ Սարերի հետև ընկած

այդ գյուղի մասին քաղաքում ոչ ոք չգիտե (ԱՔ, Մթնածոր)։ Օ՛, տես դեռ չգիտեի, թե ինչ իրավունք ունեմ նրա վերաբերմամբ (Մուր., Գևորգ Մարգպետունի)։ Այդ կիսախեղագար վանականն առաջինը հարձակվեց նրա վրա (ԱՔ, Անավարտ էջեր)։ Իմ հայրը իմ դեմ մեղանշեց, սակայն՝ շմեղանշեցի ես ոչ ոքի դեմ (Իս., Աբու-Լալա Մահարի)։

Մի շարք կապեր մասնակցում են գոյականի լրացումների ձևավորմանը. ձևավորում են հատկապես բաղադրյալ որոշիչներ, մասնական բացահայտիչը կապում են բացահայտյալին։ Օրինակ՝ Քեզ նման արդարներին ներկայացնում են մեզ (Մուր., Գեվորգ Մարգպետունի)։ Նա Վասակ իշխանի նման հայրենասեր մարդուն գուր տեղը կկալանավորեր (Մուր., Գևորգ Մարգպետունի)։ Ձողի պես բարակ մի պատանի մանղալներից մեկն իսկույն բերեց (ԳՍ, Թեհրան, 2)։ Հայկական ՍՍՀ Միներտների սովետին կից տերմինաբանական կոմիտեն պետք է թարմացնի իր աշխատանքները։ Ի՞նչ, մի՞թե նա այժմ պիտի ներկայանա ինձ իբրև յուր թագուհուն... իբրև յուր թագավորի ամուսնուն (Մուր., Գեվորգ Մարգպետունի)։

Ինչպես երևում է վերոհիշյալ օրինակներից, կապերը ոչ միայն պարագան են կապում ստորոգյալի հետ, այլև նախադասության ուրիշ երկրորդական անդամներ՝ խնդիր, որոշիչ, մասնական բացահայտիչ։ Ուրեմն կապերը բառերի ստորադասական տարբեր հարաբերություններ են արտահայտում։ Կապերի բնորոշման մեջ պետք է հաշվի առնել այս բոլոր հատկանիշները, ավելի ճիշտ դրանց ընդհանուրը, որով կապը, նախ, սահմանազատվում է նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերից, իբրև վերաբերական իմաստ ունեցող խոսքի մաս, և ապա սահմանազատվում է նաև վերաբերական իմաստ ունեցող մյուս խոսքի մասից՝ շաղկապից, բառերի ստորադասական հարաբերություններ արտահայտելու իր առանձնահատկությամբ։ Շաղկապները բառերի ստորադասական հարաբերություններ արտահայտել, ստորադաս բառը գերադասին կապել չեն կարող. նրանք նախադասություններ կապելիս կարող են արտահայտել ստորադասական ու համադասական հարաբերություններ, իսկ բառեր կապելիս միայն համադասական հարաբերություն են արտահայտում։

Կապերը վերաբերական իմաստ ունեցող բառեր են, որոնք

դրվելով այլ բառերի (գոյականների, առարկա նշանակող դերսեռականների, գոյականաբար գործածված բառերի) վրա՝ ցույց տալիս նրանց ստորադասական, լրացական հարաբերությունը և դրանով իսկ կապում գերադաս անդամի հետ: Գերադաս անդամը սովորաբար արտահայտվում է նախադասության մեջ, Երբեմն այն կարող է արտահայտվել անվանական որոշ նախադասություններում, վերնագրային տիպի արտահայտություններում, ինչպես՝ Հանուն հայրենիքի: Այս դեպքում էլ հասկացվում է գերադաս բառի իմաստը, կապն իր էությունը չի փոխում. այն կատարում է սպասարկու, ստորադասական հարաբերություն ցույց տալու իր դերը՝ որոշ յուրահատկությամբ:

§ 670. Կապերի դերը նման է հոլովների դերին, դրանք երկուսն էլ արտահայտում են բառերի նույն բնույթի հարաբերություններ:

Համառոտակի քննենք լեզվական այդ երկու միջոցների իմաստային-կիրառական առնչակցությունները:

1. Որոշ կապեր, երբեմն դրվելով այս կամ այն հոլովաձևի վրա, արտահայտում են այն նույն հարաբերությունը, ինչ որ տվյալ հոլովաձևն առանց կապի:

Ընդունելության քննությունները տեղի կունենան օգոստոսի մեկից փառը: Ընդունելության քննությունները տեղի կունենան օգոստոսի մեկից մինչև փառը: Երևանից Շահումյան ընկած ճանապարհի երկարությամբ կառուցվել են բարձրահարկ շենքեր: Երևանից մինչև Շահումյան ընկած ճանապարհի երկարությամբ կառուցվել են բարձրահարկ շենքեր: Ընտանիքով մեկնեց ամառանոց, Ընտանիքով հանդերձ մեկնեց ամառանոց: Երեք օրից կվերադառնա, Երեք օրից հետո կվերադառնա:

Այս զուգահեռ օրինակներում արտահայտված են միևնույն հարաբերությունները (առանց կապի և կապով). դրանց միջև կամիայն ոճական նուրբ երանգային տարբերություն: Նախ, առանց կապի ձևերը անդամի արտահայտություն են, ի տարբերություն կապով ձևերի: Այնուհետև, կապերը մի փոքր շեշտում են տվյալ հարաբերությունը: Ոճական այս տարբերությունը տարբեր դեպքերում արտահայտվում է տարբեր չափով:

Այսպես՝ կապի գործածությունը հետևյալ օրինակում ավելի շատ է թանկարժեք, քան վերոհիշյալ օրինակներում. հանդերձ

կապը միանգամայն որոշակիացնում է զիջական հարաբերություններ, որն առանց կապի կարտահայտվելու շատ ազոտ կերպով: «Հյուսիսսփայլի» աշխատակիցներից յուրքանչյուրը՝ ունենալով հանդերձ իր ուրույն ոճը, լեզվական առանձնահատկությունները, ենթարկվում էր միասնական, հյուսիսսփայլյան լեզվական կանոններին (ՀՆԳՊ, 2):

2. Հաճախ միևնույն հարաբերությունը կարող է արտահայտվել թե՛ որևէ հոլովով՝ առանձին վերցրած, թե՛ մի այլ հոլովով ու կապով՝ միասին վերցրած:

Գիրքը դրեցի սեղանին: Գիրքը դրեցի սեղանի վրա: Նրանք խոսում են անցյալից: Նրանք խոսում են անցյալի մասին: Անահիտն ընկերներով վերադարձավ: Անահիտն ընկերների հետ վերադարձավ: Նրա կաթնիքով այդ աշխատանքը կարելի է ավարտել երեք ամսում: Ըստ նրա կաթնիքի (կամ ըստ նրա) այդ աշխատանքը կարելի է ավարտել երեք ամսում:

3. Կապերի մեծ մասն արտահայտում է այնպիսի հարաբերություններ, որոնք միայն հոլովներով հնարավոր չէ արտահայտել: Ինչպես՝ առ (այն), բացի (դրանից), (պայքար արտադրողականության բարձրացման) համար կամ՝ հանուն (արտադրողականության բարձրացման), (նրա) օրոք, (ուսումնական տարին փակելու) առթիվ (երեկո կազմակերպել), նախքան (զնալը), (զնաթուց) առաջ, (փողոցների) միջև (ընկած տարածություն), (մեկի) հետ (զրուցել), (պայքար) բնդդեմ (բյուրոկրատիզմի), (կամ բյուրոկրատիզմի) դեմ, (նրա) պես (խելոք), ուրպես, իբրև (առաջավոր), (զպրոցի) մոտ. (սեղանի) տակ, (շրջապատի) ներկատմամբ՝ վերաբերմամբ (ուշադիր լինել), փոխանակ (գիրք բերելու տեսր է բերել) և այլն:

Այսպիսով, կապերի և հոլովական վերջավորությունների դերի միջև կա որոշակի ընդհանրություն: Թե՛ հոլովական վերջավորությունները և թե՛ կապերը, դրվելով բառի վրա, ցույց են տալիս նրանց այս կամ այն հարաբերությունը լրացյալի կամ գերազաս անդամի նկատմամբ, որոշում բառի պաշտոնը: Ըստ որում, նույնիսկ նույն հարաբերությունները ցույց տալու դեպքում դրանց միջև լինում են երանգային տարբերություններ:

Այս տարբերությունները ինքնին հասկանալի են. այլապես կապերը ավելորդ կլինեին լեզվի մեջ, չէին առաջանա և չէին պահ-

պանվի: Ուրեմն՝ կապերը լրացնում են հոլովների արտահայտած հարաբերությունների թերին, հետևապես և նույնպիսի դեր են կատարում լեզվի մեջ:

Չնայած կապերի և հոլովական վերջավորությունների դերի ընդհանրությանը, դրանք չեն նույնանում, այլ հանդիսանում են լեզվական տարբեր միջոցներ, պատկանում են լեզվի կառուցվածքի տարբեր կողմերին: Հոլովները՝ ձևաբանական կառուցվածքին, կապերը՝ բառային կազմին: Ուրեմն՝ դրանք իրարից տարբերվում են ամենից առաջ իբրև լեզվական միավորներ: Կապերը բառեր են, հետևապես և ունեն իրենց բառային իմաստը, որ գիտակցվում է նույնիսկ նախադասությունից դուրս: Իսկ հոլովական վերջավորությունները քերականական մասնիկներ են, որոնք անկախ գործածություն և առանձին վերցրած իմաստ չունեն: Նույնիսկ նախադասությունից դուրս հասկանալի են մեջ, վրա, համառ, հանուն, շնայած և մյուս կապերի իմաստները, մինչդեռ նույնը չենք կարող ասել ի-ի, ին-ի, ում-ի և այլնի մասին, որոնք նշանակություն են ստանում, երբ կցվում են հոլովվող բառին:

Այնուհետև, հոլովական վերջավորությունները, լինելով զուտ քերականական մասնիկներ, քերականական իմաստ արտահայտելու տեսակետից հասել են կատարյալ վերացականության: Մինչդեռ կապերը, առաջացած լինելով նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերից, մինչև այժմ էլ հաճախ զգալ են տալիս իրենց ծագումնային կապը այդ խոսքի մասերի հետ, և դրա հետեւանքով նրանց արտահայտած հարաբերության իմաստը անհամեմատ պակաս վերացական է, քան հոլովների ցույց տված հարաբերության իմաստը: Ի դեպ նշենք, որ տարբեր կապերի իմաստի վերացությունը նույն մակարդակին չէ և չի կարող լինել: Որքան կապը հին ծագում ունի և շատ է հեռացել իր ծագման աղբյուրից, այնքան ավելի վերացական է նրա իմաստը, և հակառակը:

§ 671. Կապերը հարաբերակից են ոչ միայն հոլովներին (ավելի ճիշտ՝ հոլովական վերջավորություններին), այլև նյութական իմաստ ունեցող շատ բառերի, որոնք ևս տարբեր չափով գործածվում են բառերի հարաբերություններ արտահայտելու համար: Այդպիսի բառեր կան նյութական իմաստ ունեցող համարյա բո-

լոր խոսքի մասերի մեջ, Պետք է նշել, որ կապերի՝ տարբեր բընույթի լեզվական միավորների հետ (մի կողմից՝ քերականական, մյուս կողմից՝ նյութական իմաստ ունեցող բառերի) հարաբերակից լինելը բոլորովին էլ պատահական չէ, այլ բխում է կապի, որպես խոսքի մասի, բնույթից, այն բանից, որ կապերը բառական միավորներ են, բառեր, բայց սրանք լեզվի մեջ կատարում են քերականական դեր, արտահայտում են քերականական հարաբերություններ: Հենց այդ հարաբերությունն է ընկած կապերի կազմավորման, առաջացման հիմքում:

Կապերի և այլ խոսքի մասերի հարաբերակցությունը ցույց տանք մի քանի օրինակների վրա: Հայտնի են, օրինակ, ձեռք, գլիծ, նպատակ, ժամանակ, հավասար, համաձայն, զուրս, հեռու բառերի նյութական իմաստները, ըստ որում դրանք համապատասխանաբար գոյական են, ածական, մակբայ: Դա երևում է նրանց շատ սովորական կիրառություններում: Օրինակ՝ Նա գրելուի կախել էր գետնին և ինչ-որ գծեր էր քաշում հողի վրա (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Կարծես մի ծանր երազ լինեի այդ, որի ազդեցությունն անցել էր ժամանակի հետ (ՆԴ, Մահը): Գարեգինը բոլոր հրամանատարներին շարել էր իրարից հավասար հեռավորության վրա (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Դուրսն արդեն մթնել էր (ՆԴ, Մահը): Նախարարները լսում էին անխոս, քանի որ համաձայն էին (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Սակայն այդ նույն բառերը կարող են գործածվել նաև ոչ իրենց նյութական հայտնի իմաստով, այլ կապական առումով, այսինքն՝ կապերի պես կարող են արտահայտել հարաբերություններ՝ դրվելով բառերի վրա: Ահա այդպիսի մի քանի օրինակ՝ Հետաքրքիր է, պրոֆմիության գծով որևէ միջոցառում անցկացվում է (ԲՎ, Ինչպես է գալիս երջանկությունը): Ղրիմում կատարած իր շրջագայության ժամանակ առատ հունձ է ունեցել (ՆԴ, Մահը): Կին հեծյալները վարժ ու բուրջ վազում էին նրանց այրմարդկանց հավասար (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Իսկ ես կարծում էի, թե դուք ձեր գլուղից դուրս աշխարհ չեք ճանաչում (ՆԴ, Մահը): Մենք մեր գործը կրոնենք մեր հանգամանքների համաձայն (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Կապերի և այլ խոսքի մասերի հարաբերակցությունը, սակայն, չի տարածվում վերջիններիս բոլոր բառերի վրա: Այլ խոս-

քի մասերից կապերին հարաբերակից են այնպիսի բառեր, որոնց մեջ կա հարաբերության որոշ իմաստ, որի շնորհիվ նրանք կարող են նախադասության մեջ գործածվել կապական առումով:

Սա, իհարկե, չի նշանակում, թե մեոբ, գիծ, ժամանակ, հավա-
աար, դուրս, համաձայն և նման բառերը ժամանակակից հայե-
րենում կապեր են: Դրանք նյութական իմաստ ունեցող բառեր են,
իսկ դրանց հիշյալ կապային կիրառությունները շարահյուսական
կիրառություններ են: Այնպես որ ստորադասական հարաբերու-
թյան կիրառություն ունեցող ամեն մի բառ չէ, որ կապ է. կապի
համար այդպիսի հարաբերություն արտահայտելը պետք է լինի ոչ
թե սոսկ շարահյուսական առանձին կիրառությունների հետևանք,
այլ այդ հարաբերությունը պետք է լինի նրա իմաստը, ընդհա-
նուր լեզվական իմաստը և բնորոշ լինի նրա, որպես բառական
միավորի, համար:

ԿԱՊԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԿԱԶՄԱԼՈՐՄԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԻ

§ 672. Կապերն առաջանում են տարբեր խոսքի մասերից,
մեծ մասամբ գոյականներից, ինչպես և ածականներից, մակբայ-
ներից, համեմատաբար քիչ չափով՝ բայերից: Սակայն այս խոս-
քի մասերի մեջ մտնող ոչ բոլոր բառերը կարող են վերածվել կա-
պի: Կապի կարող են վերածվել այն բառերը, որոնց մեջ առկա է
հարաբերության իմաստ: Այսպես՝ եթե մոտ, վրա, տակ, առաջ,
դեմ, դիմաց բառերը վերցնելու լինենք իրենց ոչ կապային, այլ
նյութական իմաստով, միանգամայն որոշակիորեն կզգացվի, որ
դրանց մեջ որոշիչը հարաբերության իմաստն է:

Որ խսկապես ժամանակակից հայերենի բոլոր կապերն առա-
ջացել են երբեմնի նյութական իմաստ ունեցող բառերից, մեծ մա-
սամբ երևում է ակնհայտ կերպով, իսկ մի քանի կապերի վերա-
բերմամբ այն պարզվում է միայն պատմա-համեմատական ու-
սումնասիրության տվյալներով: Հաշվի առնելով կապերի առա-
ջացման պատմական պրոցեսը, այն է՝ բառի նյութական իմաս-
տը աստիճանաբար ետին պլանի վրա մղվելն ու մարելը և, ի
հակակշիռ դրան, վերաբերության իմաստը աստիճանաբար ա-
ճելն ու ի վերջո միակ իմաստ դառնալը՝ կապական կիրառությամբ
ունեցող բոլոր բառերը բաժանում են երեք խմբի:

1. Բառեր, որոնք զրկված են նյութական իմաստից և հանդես են գալիս միայն որպես կապ: Սրանք իսկական կապեր են: Դրանք են՝ ի, ըստ, առ, մասին, առանց, բացի, դեպի, համար, հանուն, հանդերձ, օրոք, շնորհիվ, առթիվ, նկատմամբ, վերաբերյալ, փոխանակ*, տեղակ, մինչև*, նախքան, ներքո, միջև, հետ**, հով**, ընդդեմ, հանդիման, հանդեպ, պես, հանձին (հանձինս)***, իբրև, ռպես, ի դեմս, ի վար, ի վեր, ի փառս, ի հեճուկս, ի հաշիվ, հիման վրա:

2. Բառեր, որոնք չեն զրկվել այն խոսքի մասի իմաստից, որից անցնում են կապերին, բայց նրանց հիմնական խոսքի մասային իմաստն արդեն երկփեղկված է, և նյութականի կողքին հավասար, համարյա հավասար, կամ առավել չափով հանդես են գալիս կապական որոշակի իմաստն ու հատկանիշները: Դրանք են՝ մոտ, վրա, մեջ, տակ, շուրջ, դեմ, փոխաբեմ, դիմաց, առջև, համեմատ, առընթեր, համաձայն, հակառակ, շափ, նայած, շնայած, տեղ, նման, զատ, անց, առաջ, հետո, միջոցին: Սրանք անիսկական կապեր են:

3. Բառեր, որոնք թեև այս կամ այն չափով գործածվում են կապի դերով, բայց նրանց իմաստի մեջ փշխողը, որոշիչը նյութական իմաստն է: Այդպիսի բառեր են՝ ժամանակ, վերև, ներքև, ներս, դուրս, հեռու, կից, զուգընթաց, պատճառով, միջոցով, ձեռքով, գծով, անունով, անունից, կողմից, համապատասխան, հավասար, ընթացքում, սկզբում, նպատակով, հետևանքով, անցած և այլն: Սրանք էլ կապական բառեր են:

Այս երեք խմբերից առաջին երկուսը՝ իսկականը և անիսկականը, կապեր են: Իսկ կապական բառերը դուրս են մնում կապի,

* Սրանք նաև շաղկապական առում ունեն: Բայց որովհետև լրիվ չափով զուրկ են նյութական իմաստից և շաղկապական առումը կապային առումից է ածանցվել, այդ պատճառով համարում ենք իսկական կապ:

** Սրանք հոգ ստանալու դեպքում էլ (հետո, հովս, հետդ, հովդ) դարձյալ ընկնում են վերաբերության և ոչ նյութական իմաստ:

*** Սրանք փաստորեն նույն կապերն են, այն տարբերությամբ, որ հանձինը եղակի իմաստ ունի (հանձին ուսուցչի), իսկ հանձինս՝ հոգեակի (հանձինս ուսուցիչների), թեև այժմ շատ անգամ չի պահպանվում նրանց իմաստային այս տարբերությունը, և ժամանակ էլ դրանք գործածում են որպես նույնանիշներ:

որպես խոսքի մասի, համակարգից, Դրանք, ճիշտ է, հարում են կապերին, բայց փաստորեն կամ գոյական են, կամ ածական, կամ մակբայ, կամ բայ, Երբ երկրորդ խմբի մեջ մտնող բառերը դործածվում են նյութական իմաստով, հասկանալի է, որ այդ դեպքում նրանք որպես կապ չեն հանդես գալիս, այլ ուրիշ խոսքի մաս:

Հանձինս այս երեք խմբերի, մենք փաստորեն գործ ունենք կապերի կազմավորման երեք հիմնական աստիճանների հետ: Հասկանալի պատճառով այդ խմբերի միջև խիստ սահմանագիծ անցկացնել դժվար է:

Միշտ էլ կարելի է կարծել, թե հատկապես կապական բառերից մեկ-երկու բառ կարելի է համարել անխկակական կապ, կամ հակառակը: Ուսումնասիրողի այդպիսի տատանումները պայմանավորված են իրենց իսկ լեզվական փաստերի տատանումներով, այսինքն՝ տվյալ բառի կամ բառերի՝ անցման վիճակում գտնվելու, բառերի այդ երկու խմբերի սահմանազլխին լինելու հանգամանքով:

ԿԱՊԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

§ 673. Կապերն ըստ կազմության լինում են՝ 1. պարզ կամ արմատական, 2. քերականական ձևերից առաջացած, 3. նախդրավոր:

§ 674. Պարզ կամ արմատական են՝ ի, առ, ըստ, ճեռ, պես, մոտ, վեր, վրա, տակ, դեմ. զատ. շափ. բով և այլն:

Թեև այս կապերը հակադրում ենք քերականական ձևերից առաջացած կապերին (իհարկե, նաև նախդրավոր կազմություններին), չի նշանակում, թե սրանց առաջացման մեջ քերականական հատկանիշը դեր չի կատարել: Մասնավորապես խոսելով գոյականական ծագում ունեցող պարզ կապերի մասին, պետք է նկատի ունենալ, որ այդ կապերի առաջացման հարցում դեր կատարել է նաև նրանց հոլովական իմաստը, բայց քանի որ դրանք միաձևույթ են, չունեն հոլովական վերջավորություն, այդ պատճառով էլ համարում ենք պարզ կամ արմատական:

§ 675 Քերականական ձևերից առաջացած կապերի մեջ մեծ տեղ են գրավում հոլովական ծագում ունեցողները:

Կապերի կազմավորման գործում ակտիվ դեր է կատարել գործիական հոլովը և՛ գրաբարում, և՛ աշխարհաբարում: Գործիական հոլովաձևից են առաջացել հետևյալ կապերը և կապական բառերը⁵⁸. առթիվ. շնորհիվ, նկատմամբ, վերաբերմամբ, ուղղությամբ, բացառությամբ, կապակցությամբ, պատճառով և այլն: Այս կապերից առաջին շորսը իսկական կապերի մեջ են մտնում, քանի որ նրանց մեջ նյութական և հոլովական իմաստները բոլորովին վերացել են: Մյուսները մտնում են կապական բառերի շարքը, որովհետև դրանք ժամանակակից հայերենում հանդես են գալիս ոչ միայն որպես կապ, այլև որպես համապատասխան գոյականների գործիական հոլով:

Կապերի կազմավորման գործում դերի տեսակետից հաջորդ հոլովը տրականն է, որից առաջացել են մի քանի կապեր՝ մասին, օգտին, հաշվին, պատվին և այլն:

Բացառական հոլովը շատ պասիվ է այս տեսակետից. դրանով են կազմվել երեսից, ձեռքից կապական բառերը:

Կապերի կազմության խնդրում որոշ դեր են կատարում բայի թեքման ձևերը, որոնցից առաջացել են վերաբերյալ, նայած, շնայած, սկսած, հաշված, շհաշված կապերն ու կապական բառերը: Գոյականի և բայերի թեքման ձևերից կապերի առաջացման գործում կարևոր դեր են կատարում բառի և՛ բառային, և՛ քերականական իմաստը:

§ 676. Նախդրավոր կազմությամբ կապերը կազմվել են նախդրի ու որևէ բառի միացման միջոցով: Այդպիսիք են՝ հաճուն (ի անուն), խոստ (ի օգուտ), դեպի (դեպ ի), բացի (բաց ի), առանց (առ անց), առընթեր, ընդդեմ, նախքան և այլն: Ի նախդրը միշտ չէ, որ միացել է բառարմատին: Բառասկզբում գործածվելիս նա միացել է, եթե բառն սկսվում է ձայնավորով, բառավերջում նա միացել է, անկախ հնչյունական այդպիսի պայմաններից. օրինակ՝ դեպի. բացի: Ի տարբերություն կապ կազմող մյուս նախդիրների, ի նախդիրը չի միացել բառին, եթե չկան հիշյալ պայմանները: Այսպես՝ այդ նախդիրը չի կցվել բառարմատին

⁵⁸ Այստեղ և ստորև կապերը քննելիս նշում ենք նաև համապատասխան խմբի մի քանի կապական բառեր, որոնք ունեն համեմատաբար տարածված կապային կիրառություններ, հարում են կապերին:

մի քանի կապերի մեջ՝ ի փառս, ի հեճուկս, ի վեր, ի վար, ի տրի-
տուր, ի նաշիվ, ի պատիվ և այլն: Ի նախդրով որոշ կապերի ի-
մաստը երբեմն արտահայտվում է համապատասխան բառի տրա-
կան հոլովով, ինչպես՝ ի նաշիվ—նաշվին, ի պատիվ—պատվին,
հոգուտ—օգտին:

ԿԱՊԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԻՄԱՍՏԻ

§ 677. Յուրաքանչյուր խոսքի մասի ըստ իմաստի դասա-
կարգման հիմքում ընկած է լինում տվյալ խոսքի մասի համար
իմաստային ամենաբնորոշ հատկանիշը: Այդպես պետք է դասա-
կարգել նաև կապերը:

Կապերը դասակարգելիս պետք է նկատի ունենալ, որ արտա-
հայտած հարաբերությունների բնույթի տեսակետից նրանք բազ-
մազան են, հետևապես և նրանց տեսակները թվով շատ սահմա-
նափակ չեն:

Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ նյութական իմաստից զերկ-
ված լինելու և հարաբերության իմաստ ունենալու պատճառով
հաճախ միեւնույն կապն ունենում է մեկից ավելի հարաբերու-
թյան իմաստ: Սովորաբար այդ իմաստներից մեկը լինում է հիմ-
նական, բնորոշ, իսկ մյուսները՝ երկրորդական, ածանցյալ: Այդ-
պիսի դեպքերում կապի տեսակը որոշելիս հիմք ենք ընդունում ա-
ռաջին, բնորոշ իմաստը:

Այնուամենայնիվ կապերի բազմիմաստությունը շատ է զրծ-
վարացնում նրանց դասակարգումը, քանի որ հաճախ զծվար է
լինում որոշել տվյալ բառի առավել բնորոշ, հիմնական իմաստը:

Օրինակ, ի վեր բաղադրյալ կապը թե՛ տարածական և թե՛
ժամանակի իմաստ է արտահայտում: Այսպես՝ սարն ի վեր, լեռն
ի վեր, գետն ի վեր, ծառն ի վեր, պատն ի վեր և նման կապակ-
ցություններում ի վեր կապը ցույց է տալիս տարածական հարա-
բերություն (ուղղության երանգի հետ միասին), իսկ, օրինակ՝
այն ժամանակից ի վեր, 1917 թվից ի վեր, 5-րդ դարից ի վեր
և նման կապակցություններում նույն ի վեր կապը արտահայտում
է ժամանակի հարաբերության իմաստ:

Հանդերձ կապի նախնական իմաստը եղել է միասնության
հարաբերությունը. այդ իմաստով այն գործածվում է նաև այժմ,

ինչպես՝ ընկերներով հանդերձ, ընտանիքով հանդերձ, աշակերտներով հանդերձ, դասարանով հանդերձ: Այս իմաստից ժամանակին ածանցվել է զիջական իմաստը, որն այժմ իր կշիռով, տարածվածությամբ չի զիջում միասնության իմաստին: Օրինակ՝ Այդ բոլորն իմանալով հանդերձ, նա չընդառաջեց: Երևանից շատ հեռու լինելով հանդերձ, սրտով միշտ այնտեղ է զգում իրեն:

Այսպիսի կապերի տեսակը չի կարելի որոշել հաշվի առնելով միայն այդ իմաստներից մեկը: Այդպիսիք կամ պետք է մտցնել համապատասխան թե՛ մեկ և թե՛ մյուս տեսակների մեջ (տարածական ու ժամանակային, միասնության ու զիջական), կամ համարել կապերի առանձին խումբ (զուցե ընդհանրական կամ նրման մի այլ անվանումով)՝ հաշվի առնելով ու քննելով նրանց հավասարաբեռն օտարեր իմաստներն ու կիրառությունները: Ավելի նպատակահարմար է հարցի առաջին լուծումը:

Կապերը լինում են՝ տեղի, ժամանակի, վերաբերության, բացառման ու զիջման, հիմունքի ու պատճառի, նպատակի, բացառնալովման, ձեռի, շափի, ընդդիմության, միասնության:

Տեղի ԿԱՊԵՐ

§ 678. Տեղի հարաբերությունն ցույց տվող կապերն են՝ մեջ, վրա, տակ, մոտ, բով, ներքո, միջև, հանդեպ, դիմաց, շուրջ, ի վար, ի վեր, դեպի և այլն:

Տեղի հարաբերության իմաստ են արտահայտում նաև մի քանի կապական բառեր, ինչպես՝ հեռու, վերև, վեր, վար, դուրս, առաջ և այլն:

Այս կապերը և կապական բառերն ունեն իմաստային տարբերություններ՝ հանձինս տարածական տարբեր հարաբերությունների:

§ 679. Տեղի կապերի մեծ մասը տարածական իմաստ է արտահայտում հանձին առարկայի տրեղ կողմի Գրանք են՝ մեջ, վրա, տակ, ի վեր, ի վար, ներքո, հանդեպ, դիմաց կապերը, առաջ, վեր, վար, վերև կապական բառերը: Օրինակ՝ Նստեցեք ձեր մեծ թթենու տակ (ԳՄ, Թեհրան, 2), Գրասենյակի հանդեպ հանգիստ նստել էր Իլիչը (ԵՁ, Բալլադ Վլադիմիր Իլիչի, մոտիկի և մի զույգ կոշիկի մասին): Կուզես մնալ միշտ ձիուդ վրա (ՀՇ, Մոր սերը):

Մանոթ.— Վրա կապը Լորենցի դործածվում է տարածական մի այլ իմաստով ևս՝ «մոտ», «կողքին»: Օրինակ՝ Այս ճանապարհի վրա էին գտնվում Նախճավան, Դվին, Անի, Կարս, Կարին, Արծն, Երզնկա քաղաքները (ՀԺՊ, 1): Նշված հարստվային մագիստրալի վրա գտնվում էին Հեր, Վան, Բերկրի, Արճեշ, Մանազկերտ և այլ քաղաքները (ն. տ.):

Նույնպես տարածական, բայց մի քիչ այլ բնույթի հարաբերության իմաստ ունեն մոտ, Բով կապերը, հեռու կապական բառը, որոնց ցույց տված հարաբերությունները առնվում են մի առարկայի նկատմամբ տարածական հեռավորության տեսակետից: Ըստ որում՝ հեռու կապական բառը հենց այդ հարաբերության չափի տեսակետից հակադիր է առաջին երկուսին, որոնք հոմանիշներ են: Օրինակ՝ Զաբին ու շոֆերը նստեցին դռան մոտ (ԳՄ, Թեհրան, 2): Երկաթուղուց հեռու, գավառական այդ քաղաքում լուր է տարածվում (ԳՄ, Մանկություն և պատանեկություն):

Ի վեր, ի վար (հազվադեպ ի վայր). դեպի կապերը տարածական հարաբերության հետ միասին արտահայտում են նաև ուղղության իմաստ: Վերջին իմաստն այս կապերի մեջ որոշ յուրահատկություն ունի:

Ի վար, ի վեր կապերը արտահայտում են շարժման ուղղությունը առարկայի, տեղի, տարածության երկարությամբ, ունեն «գեպի վար», «դեպի վեր» իմաստը: Այդ պատճառով էլ՝ նշված կապերը կարող են դրվել համապատասխան իմաստ ունեցող բառերի վրա, այնպիսի բառերի, որոնց հետ կարող է կապվել և՛ երկարության, և՛ վայրէջքի ու վերելքի գաղափար, ինչպես՝ գետնի վեր (ի վար), ձորն փ վեր (ի վար), ճանապարհն ի վեր (ի վար), հոսանքն ի վեր (ի վար), լեռն ի վեր (ի վար), ժայռն ի վեր (ի վար), ծառն ի վեր (ի վար), աշտարակն ի վեր (ի վար) և այլն: Օրինակ՝ Կարծես թե մազլցում էր ժայռերն ի վեր (ՍԽ, Հոգը, 1): Նրանք բարձրանում էին լեռն ի վեր (ՎԱ, Սևանի ափին): Այս սարն ի վեր փախչողները, երևի, հոգնել են ու հետզհետե թափել իրենց բեռը (ն. տ.): Անդունդն ի վայր իջնող խճուղին կորավ աչքից (ՍԽ, Հոգը, 1):

Դեպի կապի ուղղության իմաստն այլ բնույթ ունի. այն սովորաբար ցույց է տալիս ուղղություն դեպի մի առարկա, մի տեղ և այլն: Օրինակ՝ Գործում էր մեքենայաբար և հաճախ անհանդիստ

հայացքով նայում էր դեպի գուրս (ԳՄ, Մանկություն և պատանեկություն):

§ 680. Յուրահատուկ իմաստ ունի միջև կապը, որը ցույց է տալիս երկու կամ ավելի առարկաների միջև եղած տարածության հարաբերությունը խնդրառու քայով արտահայտված գործողության կամ եղելության նկատմամբ, Օրինակ՝ Մասիս և Լեռագած լեռների և Ախուրյանի ու Արփայի միջև... փոված է Հայկական լեռնաշխարհի սիրտը կազմող Արարատյան դաշտը (ՀԺՊ, 1):

§ 681. Դուրս կապական բառը ցույց է տալիս մի առարկայի, տեղի ներսը չլինելու, այլ նրա սահմաններից այն կողմ լինելու իմաստ. ինչպես՝ սենյակից դուրս, քաղաքից դուրս, դաշտից դուրս, գրքից դուրս, անտառից դուրս և այլն: Տարածական իմաստ ունեցող կապերի մեծ մասի իմաստը վերաբերում է առարկայի սահմաններից դուրսը լինելուն. վրա, մոտ, տակ և այլն. սակայն սրբանց մեջ կա իմաստի մասնավորում (դրսի այս կոմ արն կողմի և այլն), մի բան, որ չկա դուրս կապի մեջ:

§ 682. Ի տարբերություն վերոհիշյալ կապերի, առարկայի չորս կողմի հարաբերությունն է արտահայտում շուրջ կապը: Օրինակ՝ Շանթի տարափ մեր շուրջ փռենք, Լուսավորվի աշխարհը (Հ. Հակ., Դարբենի երգը):

§ 683. Տեղի հարաբերություն ցույց տվող կապերը, բացի իրենց հիմնական իմաստից, գործածվում են նաև այլ իմաստներով: Այդ խմբի մեջ մտնող տարբեր կապեր տարբեր չափով կարող են երկրորդական կիրառություններ ունենալ:

§ 684. Դրանց համար համեմատաբար տարածված է ժամանակի հաւաքեւրության իմաստը, որով կարող են գործածվել վրա, մոտ, մեջ, ի վեր կապերը: Սրանցից յուրաքանչյուրի արտահայտած ժամանակի հարաբերությունը յուրահատուկ է և տարբերվում է մյուսներից: Այդ տարբերությունները հիմնականում բխում են իրենց իսկ բառերի զխափոր իմաստի յուրահատկությունից:

Համեմատենք հետևյալ օրինակները:

1. Սեղանի վրա դասավորեց զրքերը:

2. Տաք թևի վրա խմեց սառը ջուր:

1. Երեխան հասավ սեղանի մոտ:

2. Հանդիպեցինք ժամը 8-ին մոտ:

Առաջին օրինակներում վրա, մոտ կապերը տարածական հա-

րաբերություն են ցույց տալիս, իսկ երկրորդ օրինակներում՝ ժամանակային հարաբերություն: Այս հակադրությունից որոշակիորեն երևում է, թե ինչպես կապերի տարածական հարաբերության յուրահատկություններն արտահայտվում են նրանց ժամանակային հարաբերության մեջ: Եթե վրա կապը տարածական իմաստով հիմնականում ցույց է տալիս մի առարկա մյուսի վերև, մակերևաին դրվելու, տարածությամբ, այսպես ասած, մյուսին ուղղաձայաց դիրքով հաջորդելու հարաբերություն, ապա նույն կապը ժամանակային իմաստով ցույց է տալիս նույնպես հաջորդելու հարաբերություն, բայց ժամանակային տեսակետից: Մոտ կապը իր հիմնական տարածական իմաստով դործածվելիս ցույց է տալիս առարկային մոտիկ լինելու հարաբերություն, և, ինչպես երևում է վերևի օրինակից, կիրառության որոշակի պայմաններում այդպիսի հարաբերությունից կարող է ածանցվել ժամանակային տեսակետից մոտիկության հարաբերություն:

Ժամանակային հարաբերություն արտահայտելու համար վրա կապը դրվում է դործողության իմաստ ունեցող կամ գործողության իմաստի հետ տնուգդակի կապ ունեցող բառերի հետ: Օրինակ՝ Հենց այդ խոսքի վրա կողքից դուրս եկավ նա, որի մասին խոսում էին: Բայց ահա մքնելու վրա էր, որ խառն ձայներ լսվեցին (ԴԴ, Ավելորդը): Երեսունչորսերորդի վրա (իրեսունչորսերորդ աղբյուրը կառուցելիս) հիվանդացավ և հույսը կորեց (ՄԱ, Հեղնսը աղբյուր):

Մոտ կապը ժամանակային հարաբերություն է արտահայտում հատկապես դրվելով ժամանակի իմաստ ունեցող բառերի վրա և ցույց է տալիս ժամանակի տվյալ միավորին կամ կետին մոտիկ ժամանակ. բոտ որում՝ ժամանակի այդ միավորին ոչ թե հաջորդող (ինչպես վրա կապի հետ էր), այլ նախորդող, նրան մոտեցող ժամանակը: Օրինակ՝ երեկոյան մոտ, առավոտյան մոտ, կեսօրին մոտ, ամսի վերջին մոտ, տարեվերջին մոտ, ժամը 6-ին մոտ և այլն:

Մեջ կապը ժամանակի հարաբերության իմաստով դործածվելիս արտահայտում է ներգոյական հովովով դրսևորվող ժամանակի պարագայի իմաստ, ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարվում է, եղելությունը լինում է կապվող բառի ցույց տված ժամանակի ընթացքում: Օրինակ՝ Մեկ օրվա մեջ (մեկ օրում) եր-

կու օրվա աշխատանք կատարեց, Երեք տարվա մեջ նա ոչ մի թերացում չի ունեցել: Մեկ շաբաթվա մեջ ամբողջ անցածը կրրկրնեց:

Ի վեր կապի արտահայտած ժամանակային հարաբերությունն այլ է. այն ցույց է տալիս գործողության, Էդելության ռսկրսվելը որևէ ժամանակից, ժամանակակետից: Վերջինիս անունը գրվում է բացառական հոլովով, Օրինակ՝ Որովհետև անհիշելի ժամանակից ի վեր գլուղը խիտ անտառի մեջ է, ճանապարհից զուրկ,—Սաբու գլուղի երեխան այնպես է կարծում, թե աշխարհն անվերջ անտառ է (ԱՔ, Սաբու):

Երբեմն ի վեր կապի հետ ժամանակ ցույց տվող բառը գրվում է ուղղականով, Լթե այն գործածված է հոգնակի թվով. ինչպես դաբեր ի վեր, տարիներ ի վեր:

§ 685. Վրա, տակ, մեջ կապերը գործածվում են նաև ձևի իմաստով: Վրա կապն այդպիսի հարաբերությունն արտահայտելիս գրվում է սովորաբար մարմնի մասերի անունների վրա: Ինչպես՝ պառկել մեջքի վրա, փոքի վրա, կողքի վրա. կանգնել ոտի վրա, գլխի վրա և այլն: Նման դեպքերում որպես խնդրառու բառ են գործածվում հետևյալ բայերը՝ կանգնել, քայլել, զբոսնել, ման գալ, ցատկոտել, զլորվել, սողալ, պառկել և այլն: Օրինակ՝ Տեսա՝ էլ ազատվելու դուռը չկա, ասի՝ ես առաջուց երեսիս վրա վեր ընկնեմ, որ երեսս փչացնի ոչ (ՀԹ, Արջաորս): Անդոն պառկել է կողքի վրա (ԱՔ, Սև ցեղերի սերմնացանը): Սամվելը ոտքի վրա անցուդարձ էր անում (Ր, Սամվել):

Վրա կապը երբեմն ձևի հարաբերություն կարող է ցույց տալ նաև մի քանի այլ բառերի վրա գրվելու դեպքում: Օրինակ՝ Այստեղ աղախինները, միներ մյուսի վրա գլուխ դրած, խմբով պառկեցին (Ր, Սամվել): Երեխաները փողոցում հավաքվել էին իրար վրա:

Տակ կապը ևս կարող է ձևի հարաբերության իմաստ արտահայտել որոշակի պայմաններում. այն է, երբ կասվող բառի հետ միասին հանդես է գալիս տրպես խոսել. մոմուալ, մեքմեքալ. փնքփնքալ, շվշվացնել, ծիծաղել, ծպտալ և նման բայերի խնդիր: Որպես կասվող բառ նման դեպքերում սովորաբար գործածվում են բիթ, բեղ բառերը: Օրինակ՝ Վերջին ձիավորը քթի

տակ մոմուս էր մի երգ (ԱԲ, Մթնածոր)։ Նա անընդհատ բեղի տակ փնթփնթում էր (ՆԴ, Մահը)։

Շատ հազվագյուտ դեպքում մեջ կապը նույնպես արտահայտում է գործողության ձևի իմաստ՝ գործածվելով ԲԻՔ, կոկորդ կապվող բառերի հետ։ Նա խոսում է քթի մեջ։ Ընկերդ երգում է կոկորդի մեջ։

§ 686. Քով, մուտ, վրա, մեջ, դիմաց կապերը և առաջ կապական բառը կարող են արտահայտել համեմատության հարաբերության իմաստ։ Այս ձևով դրսևորվող անդամի խնդրառու բառը (մեծ մասամբ ստորոգելիական վերագիր) սովորաբար ունենում է հատկանիշի իմաստ։ Օրինակ՝ Զինգիզխանն անգամ մարդ էր արնախում այս հրեշի լով (ՆԶ, Նա պիտի կախվի)։ Սևանա լիճը, որը աշխարհի բարձր լեռնային լճերի մեջ ամենամեծերից և մեծ լճերի մեջ ամենաբարձր լճերից մեկն է, գտնվում է ծովի մակերևույթից 1916 մետր բարձրության վրա (ՉԺՊ, 1)։ Ես ինձ բոլորովին փոքրացած էի զգում այդ մարդկանց առաջ և հետագա նսեմանալուց խուսափելու համար, որոշեցի այլևս այդ կարգի միամիտ ու ինձ նվաստացնող հարցեր չտալ (ՎԱ, Լեռնային կածաններով)։

Քով, մուտ կապերով արտահայտվող համեմատության իմաստը կիրառելի է սովորաբար առարկաների, երևույթների ստատիկ վիճակի նկատմամբ։ Որպես կանոն, նման դեպքերում համեմատվում են տարբեր առարկաներն իրար հետ։ Մինչդեռ վրա կապով ավելի շուտ նույն առարկայի տարբեր ժամանակներում ունեցած վիճակներն են համեմատվում իրար հետ, ավելի ճիշտ ու կոնկրետ՝ հաջորդ շրջանինը նախորդի հետ, Ուրեմն նրա ձևավորած համեմատությունը կայուն վիճակի համեմատությունն է, այլ փոփոխուն։ Այդ պատճառով էլ այս դեպքում նախադասության ստորոգյալը կամ մեզ հետաքրքրող խնդրառու բառը, ի տարբերություն նախորդ դեպքերի, բայական է լինում։ Օրինակ՝ Երեկվա վրա մի փոքր լավ է զգում (կամ լավացել է)։ Անցյալ օրվա վրա բավականին մեծացել է։

§ 687. Շուրջ, դեպի կապերը գործածվում են նաև վերաբերության հարաբերությունն արտահայտելու համար։ Օրինակ՝ Պարզ է, որ այդպիսի թեմայի շուրջը մտքերի փոխանակությունը պիտի հետաքրքրություն առաջացնեի առաջին հերթին ուսանողության

շրջաններում (Լերշ., Մոսկվայի համալսարանը և հայ առաջավոր խնտեիգենցիան)։ Մեր մամուլն ու հասարակությունը առանձին հետաքրքրության նշաններ են ցույց տալիս դեպի այդ խնդիրները (ՎՏ, Հայ գրականության դալիք օրը)։

§ 688. Վրա կապը կապվող բառի հետ միասին գործածվում է նաև գործողության հաւոգման առաւկան ցույց տալու համար։ Այդ լինում է այն դեպքում, երբ, որպես խնդրառու բառ, գործածվում են հետեյալ բայերը՝ հարձակվել (մեկի, մի բանի վրա), շարանալ, (աչքերը) իռել, փրառհարվել, գայրանալ, կրակել և այլն։ Օրինակ՝ Կա՛նգ առեք, էլ մի՛ կրակեք ձեր եղբայրների վրա։ Ձեր որդիների, քույրերի ու Ձեր հայրերի վրա (ԱՎ, Ռամ Ռոյ)։ Իշխանի խոսքերը ազդեցին ժողովրդի վրա (Մուր., Գեւորգ Մարգալետունի)։ Դեռ աշնանը ողջ հույսը դրել էր տարվա չափ բերքի վրա (Սի, Հողը, 2)։

§ 689. Վրա կապը երբեմն դրվում է կապվող բառի վրա և ցույց է տալիս, որ վերջինս գործողության միջոց, զործիք է։ Դա մասնավորապես լինում է երաժշտական գործիքների անունների հետ գործածվելիս։ Նման դեպքում բնականաբար խնդրառու բայերը լինում են՝ նվագել, կատարել և այլն։ Օրինակ՝ Ինչի՞ նրման է այն կիներ, որը լի կարողանում նվագել մի այդպիսի պատվական գործիքի վրա (Սի, Հողը, 1)։ Մի խումբ երաժիշտներ, վրանի առջևում կանգնած, ածում էին դանազան նվագարանների վրա և ավելի անլուծի ձայնով երազում էին (Բ, Սամվել)։

§ 690. Տակ կապի որոշ կիրառություններում ակնբախ է պատեւառի հարաբերության յուրահատուկ իմաստը։ Օրինակ՝ Ուկես ճամփին Փայտե ձին Մեր վշտի տակ կտորվեց (ՀՇ, Իմ բնկեր, Լորիկը)։ Այդ զգացման արդեցության տակ բնականաբար փոխելու որոշմանս իրագործումն էլ ետին գծի վրա էր քաշվել (ՆԳ, Տանտիրոզս աղջիկը)։

§ 691. Հավանականության, անհավանականության, հնարավորության ու անհնարինության իմաստ կարող են արտահայտել մոտ, հեռու կապերը։ Ըստ որում, մոտ կապը հավանականություն, հնարավորություն կարող է ցույց տալ, իսկ հեռու կապը՝ անհավանականություն, անհնարինություն։ Վերջին իմաստով երբեմն գործածվում է նաև վեռ կապը։ Այսպես՝ տրամաբանության մոտ, տրամաբանությանից հեռու, ճշմարտության մոտ, ճշմարտություն

նից հետո, խելքի մոտ, խելքից հետո, հավանականության մոտ, հավանականությունից հետո, հավանականությունից վեր և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, քննարկվող կապերն այդ իմաստով գործածվում են՝ դրվելով մարդու հատկապես մտավոր ու այլ կարողությունների իմաստ, ինչպես և ճանաչողական արժեք ունեցող բաների վրա: Օրինակ՝ Սա շատ խելքի մոտ թվաց Վարազվադանին (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Զշմարտության մոտ բաներ ես ասում: Իրարնք ճշմարտությունից հետո ենթադրություններ են:

ՎԵՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՊԵՐ

§ 692. Վերաբերության հարաբերությունն արտահայտող կապերն են՝ մասին, վերաբերյալ, վերաբերմամբ, նկատմամբ, առթիվ, կապակցությամբ: Վերաբերության իմաստ ունեն նաև նրավիրված, ուղղությամբ կապական բառերը:

Այս կապերը գործածվում են, երբ անհրաժեշտ է լինում ցույց տալ, որ որևէ գործողություն, եղելություն կամ միտք, խոսք վերաբերում է մեկին, մի բանի: Սրանց մեջ վերաբերության հարաբերությունն արտահայտվում է տարբեր յուրահատկություններով:

§ 693. Մասին, վերաբերյալ կապերը արտահայտում են հարաբերությունն այն անձի, առարկայի, երեույթի նկատմամբ, որոնց վերաբերում է ասելու, խոսելու, մտածելու գործողությունը: Ուրիմըն, սրանք ձևավորում են ասացական ու մտածական բայերի և բայանունների անուղղակի խնդիր (վերաբերության անուղղակի խնդիր): Այդպիսի բայեր են՝ ասել, խոսել, գրել, պատմել, զեկուցել, զրուցել, երգել, շաղաղել, հայտատարել, հաղորդել, հայտնել, տեղեկացնել, մտածել, գատել, խորհել, իմանալ և այլն, բայանուններ՝ գրություն, պատմություն, զեկուցում, հայտարարություն, զրույց, նրգ, շաղաղություն, հաղորդում, հաբց (կամ հաբցում), տեղեկություն, դատողություն և այլն:

Ահա մասին, վերաբերյալ կապերի համասպատասխան կիրառությունների օրինակներ. Հետո դարձյալ խոսեցին ինստիտուտի կազմակերպության մասին (ԳՄ, Թեհրան, 2): Քեզանից խելք գլուխներ են մտածում այդ մասին (ԲՎ, Լեռների որդին): Հաղորդում՝ ստանձնած պարտավորությունների կատարման վերաբերյալ: Շատ անգամ իրենց ուրույն վերաբերմունքն ունենալով

հանդերձ քննարկվող հարցերի վերաբերյալ՝ բարեկրթորեն լուծվել են և արտաքուստ հետաքրքրությամբ ու ակնածանքով ունկրել-դրում ավագների խոսքին (Ա. Սահ., Մարավ):

§ 694. Նկատմամբ և վերաբերմամբ կապերն արտահայտում են բարոյական, վերաբերմունքային բնույթի հարաբերություն: Սրանք ձևավորում են հետևյալ և նման բառերի համապատասխան լրացումները՝ հարազատանալ, հարազատություն (զգալ), մեղմ (լինել), ուշադիր (լինել, դառնալ), աչառու (լինել, դառնալ), անաչառ (լինել, դառնալ), կողմնակալ (լինել, դառնալ), անկողմնակալ (լինել, դառնալ), խիստ (լինել, դառնալ), մեղմ (լինել, դառնալ), հոգատար (լինել, դառնալ), ներողամիտ (լինել, դառնալ), անողոխ (լինել, դառնալ), անտարբեր (լինել, դառնալ) և այլն:

Բերենք օրինակներ՝ Հարազատություն զգաց Միսակյանի նրկատմամբ (Սև, Հողը, 1): Ինչ անեմ Սմբատի վերաբերմամբ (Շիրվ., Քառս): Կան մարդիկ, որոնց նկատմամբ անտարբեր չի կարելի լինել (ԲՎ, Լեռների որդին):

§ 695. Առթիվ, կապակցությամբ կապերը, նվիրված, ուղղությամբ կապական բառերն արտահայտում են աշխատանքային գործողության, հաճախ միջոցառման իմաստ ունեցող խնդրի վերաբերություն: Օրինակ՝ Դեռ անցյալ տարի նա իր մտքում դրել էր մի եզ մորթել որդու գալու առթիվ (ԱԲ, Մթնածոր): Դժվարությունների առաջ կանգ առան նրանք, ովքեր ցանկանում էին այդ ուղղությամբ նյութեր հավաքել (Արշ., Մոսկվայի համալսարանը և հալ առաջավոր խնտելիզենցիան):

Առթիվ, կապակցությամբ կապերը, ինչպես և մասամբ ուղղությամբ կապական բառը երբեմն ձևավորում են նաև ասացական և իմացական բայերի խնդիր. ինչպես՝ արտահայտվել այդ հարցի առթիվ (կամ կապակցությամբ), մտածել այդ ուղղությամբ: Նրան թվաց, թե հանդիմանության մի մասն էլ իր ասածի առթիվ է (ԱԲ, Կարմրաքար):

ԲԱՑԱՌՄԱՆ ՈՒ ԶԻՋՄԱՆ ԿԱՊԵՐ

§ 696. Բացառման ու զիջման հարաբերություն արտահայտող կապերն ու կապական բառերն են՝ բացի, առանց, զատ, փո-

խաբեն, փոխանակ. հանդերձ, տեղ, տեղակ, շնայած, շնաշված. հակառակ, բացառությամբ:

Այս կապերի իմաստների միջև կա որոշ տարբերություն, որը, սակայն, չի խանգարում այս բոլորը մեկ տեսակ համարելուն:

§ 697. Բացառման հարաբերությունն արտահայտում են հատկապես բացի, առանց, զատ, շնաշված կապերը:

Բացի կապի բացառման հարաբերության յուրահատկությունը հետևյալն է. այն ցույց է տալիս տվյալ առարկայի կամ առարկաների բացառումը այս կամ այն գործողությունը կատարելու, գործողության օբյեկտ դառնալու կամ հատկանիշն ունենալու տեսակետից, որոնք (գործողություն կատարելը, գործողության օբյեկտ դառնալը, հատկանիշն ունենալը) հատուկ են այլ առարկաների: Օրինակ՝ Հյուրերն սկսեցին ցրվել, բացի Միքայելի ընկերներից ու բարեկամներից (Շիրվ., Քառս): Մյուսները հետևեցին նրան, բացի Գաղիշոյից, Գյուտից և Ռշտունյաց Արտակից (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Գարնանը նրանք ծաղկեցին, բացի մեկից (ԱԲ, Սև ցելերի սերմնացանը): Նրանք թիավարեցին այդ նեղուցով և երկաթյա պետերից բացի ոչինչ չտեսան (ՎԱ, Սևանի ափին):

Բացի կապը երբեմն փաստական բացառում չի արտահայտում, այլ զուգադրվելով նաև, էլ շաղկապներին և կամ առանց դրանց, արտահայտում է մի հարաբերություն, ըստ որի առարկան անպայմանորեն ունի նշված հատկանիշը, ու դա պիտուի է որպես հայտնի իրողություն, և ի հավելումն դրա նշվում է, որ տվյալ հատկանիշն ունեն նաև այլ առարկաներ: Օրինակ՝ Արտաշիր սեպուհ... Սյունյաց զորագնդի օգնական հրամանատար լինելուց բացի, հսկում էր մյուս նախարարների զորագնդերին (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Բացի լուսավորական գաղափարներին արձագանքելուց, Քերովբե Պատկանյանը իր պոեմում տվել է ժողովրդական կենցաղի, նրա սովորությունների ու ծեսերի մանրամասն նկարագրություններ (ՀնԳՊ, 2):

Այս դեպքում, ինչպես երևում է օրինակներից, բացի կապի դերը որոշ չափով նման է թվարկում արտահայտող այնպիսի գուգադրական շաղկապների առաջին եզրին, ինչպիսիք են՝ ոչ միայն... ալլև, ինչպես... այնպես:

Չատ կապը հոմանիշ է բացի կապին. սրանց միջև տարբերությունն ազնվի ոճական բնույթ ունի, բան իմաստային, այն առումով, որ զատ-ն տուխի շատ թույլ բարբառային երանգ կամ համեմատյան դեպք գրական լեզվին այնքան հատուկ չէ, որքան բացի քառու: Օրինակ՝ Ես ուխտել եմ իմ անձը նրան (հայրենիքին) նվիրել, նրա սիրուց զատ աշխարհում ոչինչ սեր չճանաչել, նրա ցավերից զատ ուրիշ ցավերով չվշտանալ (Մուր., Խորհրդավոր Վիանձնուհի): Այստեղ կոոց տաճարներից զատ գտնվում էին նաև հոյակապ ապարանք (Մուր., Գեորգ Մարգարիտունի):

Բացի կապին հոմանիշ է նաև շնաչված կապական բառը. Գրանց միջև հիմնական տարբերությունը հոլովառության մեջ է. Բացի-ն սովորաբար բացառական հոլովով բառի վրա է դրվում (հայցականի վրա դրվելը սովորական չէ գրական լեզվին), իսկ շնաչված-ը դրվում է հայցականի վրա: Նշենք նաև, որ շնաչված-ը քանի որ կապական բառ է, կապային առումով քիչ է գործածվում: Փրինակ՝ Տան մխիթարությունն ու ուրախությունն էր նա, շնաչված այն, որ նրա պատվին իրենց պատիվն էլ էր մեծացել գլուխում (Ա. Ահ., Մարավ): Մի քսան խարվար կորեկ էն բերում իմ պահեստը, շնաչված անասուններն ու թռչունները (ն. տ.):

Առանց կապը ևս արտահայտում է առարկայի, երևույթի բացառում տվյալ գործողությունը կատարելու, նրան ենթարկվելու կամ որևէ հատկանիշ ունենալու տեսակետից: Օրինակ՝ Թագուհին դուրս գնաց դահլիճ, առանց նաժիշտների ընկերակցության (Մուր., Գեորգ Մարգարիտունի): Երբեմն մոտ էր պահում նրա զրդուիսը և նայում էր առանց աչքերը թարթելու (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Այդ երկաթուղով է, որ սլանում է մեր գնացքը՝ քրտնած, հեհհեհ, համարյա առանց կանգառների (ՄԿ, Քարավանները դեռ քայլում են):

§ 698. Փոխաբեն. վախանակ. տեղ (տեղակ). շնայած, հակառակ. հանդերձ կապերը գիշական հարաբերության իմաստ ունեն, Զիջման հարաբերությունը սրանց մեջ արտահայտվում է իմաստային որոշ յուրահատկություններով:

Հակառակ և շնայած կապերի մեջ զդպի է հակադրության իմաստը, որն արտահայտվում է հետևյալ կերպ. Նշվում է գործողության կատարման հնարավորության կամ անհրաժեշտության բացառումն այս կամ այն տեսակետից և այդուհանդերձ այդ նույն

գործողության կատարումը, Այդ հանգամանքն էլ այս կապերի մեջ ստեղծում է հակառակ հիմունքի, դիջման հարաբերություն: Օրինակ՝ Հակառակ նորամուծ սովորության, այդի Ոսկեհատի պահանջել էր, որ հանգուցյալի հիշատակին այնպիսի հոգեճաշ տրվի, որի նմանը եղած չլիներ: Սմբատը համաձայնություն էր տվել, հակառակ իր հայացքների (Շիրվ., Քառս): Չնայած ծերունու բարձրագույն արգելումներին, բազմ անհկատելի լցվում, ողորկվում էր դպրոցականներով (ԱՄ, Ոսկե մեղադ):

Զիջման հարաբերությունը փոխանակ, փոխաբեմ, տեղ. տեղակ բառերի մեջ արտահայտվում է փոխարինության ընդգծված երանգով հանդերձ: Օրինակ՝ Դու փոխանակ շնորհակալ լինելու նրանից, հավատում ես ուրիշի զրպարտություններին (Սն, Հողը, 2): Մարդուն պատասխանելու տեղ Անգրին կանչեց յուր ձիուն, որ հեռացել էր բավական (ՀԹ, Սովի ժամանակից): Ձեռքերդ շարժելու փոխաբեմ շարժիր ուղեղդ, կարգա՛, կարգա՛, ուսումնասիրիր (ԲՎ, Լեռների որդին): Վա՛յ, գետինն անցնեք, — ճլաղ խորթ մերը, թող դուք կորչեիք հորթերի տեղակ (ՀԹ):

Հանդերձ կապը անցյալում միասնության հարաբերություն էր արտահայտում: Այդ իմաստով այն գործածվում է նաև այժմ (տե՛ս § 717):

Սակայն մեր գրական լեզվի արդի շրջանում հանդերձ կապը մի այլ ընտրող իմաստ է ձեռք բերել. դա նրա զիջական իմաստն է, որն արտահայտում է հատկապես անորոշ դերբայի, ինչպես և երբեմն բայանունների ու հատկանիշի իմաստ ունեցող գոյականների փոքրիկանի ձևի վրա դրվելիս: Օրինակ՝ Բացի դրանից, Մերուժանը յուր խստասրտությամբ հանդերձ, գիտեր զնահատել բարձրը, վսեմը և ազնիվը (Բ, Սամվել): Միծաղում ես և միևնույն ժամանակ, ապշում, որ մարդիկ այս բոլորը գիտենալով հանդերձ, ինչ-որ նոր տարիներ են հնարել (ՆԴ, Մահր):

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԿԱՊԵՐ

§ 699. Ժամանակի հարաբերության իմաստ ունեն հետևյալ կապերն ու կապական բառերը՝ օրոք, օրով, հետո, անց, նախօրե, մինչև, միջոցին, պահին, առաջ, առ, ժամանակ, որոնք դրվելով կապվող բառի վրա՝ ցույց են տալիս գործողության կատարման ժամանակը:

Ծանոթ.— Սակավ դեպքերում, հատկապես շափածո խոսքի մեջ, գործածվում է ետ կապը, իբրև հետո կապի համարժեք. նվաճյն օրից ետ, երբ ընկերացա մուրճ ու սալի հետ, Քրտինքը դեմքես ծորում է կաթ-կաթ (Հ. Հակ., Նամուս ու ղէյրաթ):

Ժամանակի իմաստ ունեցող կապերն ու կապական բառերը կարելի է բաժանել երեք խմբի:

§ 700. Առաջին խմբի մեջ մտնում են այն կապերն ու կապական բառերը, որոնք ցույց են տալիս, որ տվյալ գործողությունը կատարվում է այն ժամանակի, դեպքի ընթացքում, որի անվան վրա դրվում է կապը: Դրանք են՝ ժամանակ. միջոցին, պահին, օրոք, օրով: Օրինակ՝ Բազմաթիվ երթևեկությունների ժամանակ համարյա ամեն տեղ նա նոր ու նոր բարեկամներ էր գտնում (ԳՍ, Թեհրան, 2): Սրա (Միհրդադ տվյալատորի) օրոք Պոնտոսը ուժեղացել էր և դարձել հզոր պետություն (ՀԺՊ, 1): Արքայական դահի դեմ ունեցած գծությունը... սկսված էր Աշոտ երկաթի օրով (Մուր., Գևորգ Մարգարտունի): Խափշիկն այդ խոսքերն ասելու միջոցին հանդարտ էր (Բ, Հարեմ):

§ 701. Երկրորդ խմբի մեջ մտնում են այն կապերն ու կապական բառերը, որոնք ցույց են տալիս, որ գործողությունը կատարվում, եղելությունը լինում է կապվող բառով ցույց տրվող ժամանակից (կամ կապվող բառով ցույց տրվող գործողության, դեպքի կատարման ժամանակից) հետո, նրան հաջորդող ժամանակում, Դրանք են՝ հետո, անց, սկսած, օրից, ի վեր և այլն: Օրինակ՝ Իսկ ամուսնանալ կարող էր միայն շուալ կենցաղը փոխելուց հետո (Շիրվ., Քառս): Մի փոքր անց բերին մոտ քսան մեծ պարկ ցորեն (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Սենյակը վարձելուց ի վեր Հերյանը նրան տեսել էր երկու կամ երեք անգամ (ԿԶ, Նավը լեռան վրա):

§ 702. Վերջապես, երրորդ խմբի կապերն ու կապական բառերը ցույց են տալիս գործողության, եղելության նախորդելը որևէ ժամանակի, գործողության կատարվելը մի ժամանակից, դեպքից, գործողությունից առաջ, Այդ կապերն են՝ նախքան, մինչև (մինչ), առաջ. առ:

Օրինակ՝ Սակայն նախքան այդ, մի փոքրիկ մեթոդաբանական նկատողություն (ՎՏ, Ալեքսանդր Մատուրյան): Ես կես ժամ

առաջ այստեղ էի (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Մութը իջավ համատարած, մինչ կայարանը վերցրին (ԵԶ, Ամբոխները խելագարված):

Մանոթ.— Առ կապը շատ սակավ ղեկքերում ստանում է վերաբերության իմաստ. ինչպես՝ սեր առ ուսումը: Այն լայն տարածում չունի ժամանակակից հայերենում: Նա ժամանակի իմաստով գործածվում է հիմնականում վիճակագրական, պրասեյսկային ոճի մեջ, իսկ վերաբերական իմաստով կիրառությունները համարյա սահմանափակվում են մի երկու կապակցություններով:

ՀԻՄՈՒՆՔԻ ԿԱՊԵՐ

§ 703. Հիմունքի կապերն արտահայտում են գործողության եղելության հիմունքի հարաբերություն: Դրանք են՝ ըստ, համաձայն, հիմամբ, հիման վրա, նայած: Հիմունքը կարող է տարբեր լինել՝ իրավական, սովորության և այլն: Օրինակ՝ Գյուղի սովորության համաձայն նստեցրել էին ձիու վրա, Բաղդասարի թարքին ու տարել եկեղեցի (ՍԽ, Հողը, 1): Զնայած դրան, նա ըստ սովորության հարցրեց (ԳՄ, Թեհրան, 2): Համաձայն համալսարանի նոր կանոնադրության 10 ամբիոնի փոխարեն հաստատվում են 28 ամբիոն (Արշ., Մոսկվայի համալսարանը և հայ առաջավոր ինտելիգենցիան): Այդ ծրագրի հիման վրա Ռուսաստանը բաժանվում էր վեց գոնայի (ն. տ.): Նայած նրա ապարոշին՝ Արտակի հայրենակիցն էր կամ հարևան երկրից (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Սրանց է հարում համեմատ կապը, որը նույնպես հաճախ հիմունքի հարաբերություն է արտահայտում: Օրինակ՝ Մինչև այդ խոսակցությունը տեղի էր ունենում օր. Սահակյանի և Մինասյանի միջև, Աշխենը, իր սովորության համեմատ, նստած էր բուրդովին լուռ (ՆԴ, Մահը): Համեմատ կապը երբեմն արտահայտում է ոչ թե հիմունքի, այլ համեմատության իմաստ: Օրինակ՝ Սա նրա համեմատ լավ է:

ՊԱՏՃԱՌԻ ԿԱՊԵՐ

§ 704. Պատճառի կապերն ու կապական բառերը արտահայտում են գործողության, եղելության պատճառի հարաբերություն: Դրանք են՝ շնորհիվ, ձեռքից, երեսից, պատճառով:

Շնորհիվ կապը ժամանակակից հայերենում, որպես կանոն, դրական իմաստով է գործածվում, իսկ ձևովից, երևից կապական բառերը՝ բացասական, Օրինակ՝ Այդ կապերի շնորհիվ շատ արտոնություններ ձեռք կբերեն ձեր գլուխի համար, և ձեր կոլիտըր կդառնա Հայաստանի ամենահարուստ տնտեսություններից մեկը (Սև, Հոգը, 2)։ Ինչ փորձանք որ մեր դիտին գալիս է, դրա երեսից է (ՔԹ, Ոսկե հովիտ)։ էլ որս շմնաց, դադարգյուն եղան նրանց ձևովից (Սև, Հոգը, 1)։

Սակայն երբեմն հանդիպում են շնորհիվ կապի նաև բացասական իմաստով կիրառություններ, որոնք սովորական չեն։ Օրինակ՝ Սիրելի Լեոն, անշուշտ չգիտես, որ անցյալ օրը ինձ մի փոքրիկ դժբախտություն պատահեց, որի շնորհիվ այժմ չեմ կարողանում սենյակից դուրս գալ (ՆԳ, Մահը)։

Շնորհիվ կապը կարող է արտահայտել նաև տվյալ գործողության, եղելության միջոցի իմաստ. (Լուցկու) շնորհիվ մենք միշտ կարող ենք կրակ և լույս ունենալ (ՆԳ, Մահը)։

ՆՊԱՏԱԿԻ ԿԱՊԵՐ

§ 705. Նպատակի հարաբերություն արտահայտող կապերն են՝ համար, հոգուտ, հանուն, ի։ Այս խմբին է հարում օգտին կապական բառը։

Համար կապը որոշակիորեն նպատակային հարաբերություն է արտահայտում այն դեպքում, երբ դրվում է բայի (դերբայի հոլովաձևի), այլև ուրոշ գոյականների վրա, եթե վերջիններիս հետ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով կապվում է գործողության իմաստը։ Օրինակ՝ Նա մտքում բառեր էր փնտրում վշտացած մորը հանգստացնելու համար (ԳՍ, Թեհրան, 2)։ Այդ որոշակի տակ ես ուխտեցի կովել ու անձնադոհվել հայրենիքի համար, ազատության համար (Իս., Գարիբալդիականը)։

Համար կապը երբեմն ցույց է տալիս գործողության կատարման պատճառը։ Պատճառի իմաստի ձևավորմանն ու ըմբռնմանը նպաստում են տվյալ նախադասության կից նախադասությունները, մանավանդ նախորդ նախադասությունը։ Օրինակ՝ Օրը մինչև իրիկուն կնկա կողքը կտրած նրա հետ դուրս գնալիս դուրս էր զը-

նում, տուն գալիս՝ տուն գալի, Դրա համար էլ անունը դնում են Վախկոտ Նազար (ՀԹ, Քաջ Նազարը): Ինքը մի բարի մարդ է լինում, բայց ինչ գործ որ բռնում է, ձախ է գնում: Դրա համար էլ անունը դնում են Զախորդ Փանոս (ՀԹ, Զախորդ Փանոսը):

Համար կապի արտահայտությամբ պատճառի իմաստը նաև կարող է հասկացվել հենց միևնույն նախադասության մեջ: Օրինակ՝ Գարեգինը նայեց պատուհանից դուրս ու ինքն էլ իրեն կշտամբեց ուշանալու համար (ՍԽ, Հոգի, 1): Սկզբում նրան կատաղած տիկին էին ասում շար, նախանձոտ և մաղձոտ բնավորության համար (ՔԹ, Ոսկե հովիտ):

Համար կապը երբեմն ցույց է տալիս վերաբերություն, հատկացում: Մեծ աղետ կլիներ այդ վայելքը եղջերուների ցեղի համար (ՎԱ, Լեոնային կածաններով):

Մանր.— Ժիշտ չի համար կապի գործածությունը ինչու բռնի հետ: Օրինակ՝ Ինչո՞ւ համար ժամանակը այնքան բարեհոգի է գտնվել Սայաթ-Նովայի վերաբերմամբ (լրագիր): Ինչու-ի մեջ ինքնին կա համար-ի իմաստը, ուստի և կապի գործածությունը նման դեպքերում անտեղի է:

Գրաբարյան ի նախդիրը սակավ դեպքերում այժմ էլ գործածվում է որպես կապ: Այսպես՝ Շիրակումն է իմ հոգին խոյացել արդար հպարտությամբ ի տես մեր նախնիների կերտած այդ զարմանալի գեղեցիկ և ներդաշնակ ճարտարապետության (Իս.): Արև-վելքի երկրների հասարակայնությունը արտահայտվում է ի պաշտպանություն եզիպտական ժողովրդի (լրագիր):

Սակայն ի-ն արդեն համարյա կորցրել է իր բառական արժեքը և այժմ նա մեծ մասամբ կապվող բառի հետ միասին ձևավորում է բաղադրյալ կապ, ինչպես՝ ի փառս հայրենիքի, ի պատիվ հայրենիքի, ի նշան երախտագիտության, ի հեղուկ հակառակորդների և այլն: էլ չենք խոսում ճանուն (<յանուն>ի անուն), ճգուտ (<յոգուտ>ի օգուտ) և նման բառերի մեջ եղած նախկին նախդրի մասին, որը վաղուց միացել է բառին և այլևս չի գիտակցվում որպես նախդիր:

ԲԱՅԱՀԱՅՏՄԱՆ ԿԱՊԵՐ

§ 706. Բացահայտման կամ մեկնական հարաբերություն արտահայտող կապերն են՝ իրրև, ուրպես: Այս կապերը, ինչպես հայտնի է, մասնակցում են մասնական բացահայտիչ ձևավորելուն և ունեն նման այլ կիրառություններ: Օրինակ՝ Հաճախ այս մասն էլ ընդունում են իրրև 2 աշխարհամասերի պայմանական սահման (ԿԱ, Ասիայի երկրներով): Ն. Զարյանը իրրև պոետ ծնվեց սովետական կարգերում (Հ. Մկրտչյան):

§ 707. Սրանց շարքը պետք է դասել նաև ի նշան բաղադրյալ կապը, որը ևս բացահայտման, մեկնական իմաստ ունի: Օրինակ՝ Տեղի ունեցավ աշխատավորների ընդհանուր գործադուլ, որը հայտարարված էր ի նշան բողոքի՝ ֆաշիստների բանդիտական գործողությունների դեմ (լրագիր):

Զեւի ԿԱՊԵՐ

§ 708. Զեւի հարաբերություն արտահայտող կապերի քանակը խիստ սահմանափակ է. այդ հարաբերությունը հիմնականում արտահայտվում է պես կապով, նման. ինչպես կապական բառերով:

Այս կապերը ցույց են տալիս, թե գործողությունն ինչպես, ինչ ձևով է կատարվում, առարկան ինչպիսին է: Օրինակ՝ Քնած ամրոցը՝ Ողականը, զառիվերին կառած վագրի պես փակել էր աչքերը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Ու գուրգուրեց մի մոր նման (ՀՇ, Երկու որբեր): Ներս մտավ մայրը, արևի նման, սփռփեց որդուն (ՀՇ, Մոր սերը): Ինչպես հանկարծահաս մի փոթորիկ կամ գարնանազայր մի հեղեղ թափվեցան նրանք արաբացիների վրա (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

§ 709. Պես և նման կապերի իմաստների միջև էական տարբերություն չկա, և հաճախ դրանք կարելի է փոխարինել մեկը մյուսով: Պատահում է, որ միևնույն նախադասության մեջ միևնույն տեսակի հարաբերություն ցույց տալու համար գործածվում են և՛ մեկը, և՛ մյուսը՝ միևնույն կապի կրկնությունից խուսափելու նպատակով: Օրինակ՝ Միծաղում էիք ինձ նման, լալիս հորս պես

(ՀՇ): Ինչպես երևում է, պես. նման բառերը ձևի հարաբերություններ ձևավորում են համեմատության միջոցով, և այդպես ձևավորված ձևի պարագան տարբերվում է այդ նույն անդամի այլ արտահայտություններից:

Քննարկվող կապերը ձևավորելով ձևի պարագա և լրացնող բառը կապելով լրացյալի (դերագանցապես պարագայի) հետ, դրանով իսկ վերջին հաշվով մեծ մասամբ տրամաբանորեն բնորոշում են խթանկան այս կամ այն տեսակետից, այս կամ այն ղեկավարում: Այդպիսիք են վերը բերված բոլոր օրինակները: Մեր այս միտքը պարզաբանենք մեկ օրինակով: Դ. Դեմիրճյանի «Քրեանքի ամբողջ» Ողականը, զառիվերին կառչած վագրի պես փակել էր աչքերը» խիստ պատկերավոր ու բնութագրող նախադասության մեջ ձևի պարագան բնականաբար լրացնում է ստորոգյալին, և դրանով իսկ բացահայտվում է ամբողջի՝ Ողականի, էությունը, բնութագրերը այդ պահին, և վագր բառով բաց էության ամբողջը է բնորոշվում, որն այստեղ ենթակա է:

Քննարկվող կապերով արտահայտվող ձևի հարաբերությունը համեմատաբար սակավ ղեկավարում կարող է վերաբերել ոչ թե ենթակային, այլ լրացմանը, հատկապես խնդրին: Օրինակ՝ Աղաղի... հետաքրքրական վեպի պես մի շնչով կարդաց Տիգրանի ձեռագիրը (ԳՄ, Թեհրան, 2): Այստեղ վեպի պես-ով ոչ թե ենթակայի բնույթն է որոշվում, այլ խնդրի (ձեռագիրը):

§ 710. Պես կապը երբեմն դրվում է անորոշ գերբայի տրական հորվածների վրա և արտահայտում է ժամանակի իմաստ. այն է՝ երկու գործողություններից մեկը մյուսին անմիջապես հաջորդելու իմաստ: Օրինակ՝ Բրիգադիերին տեսնելուն պես խնդալից բացականչեց (ՔԹ, Ոսկե հովիտ): Տուն մտնելուն պես իմ առաջին հարցը եղավ... (ՎԱ, Լեռնային կածաններով):

ՉԱՓԻ ԿԱՊԵՐ

§ 711. Չափի հարաբերություն արտահայտող կապերն ու կապական բառերն են՝ չափ, ավել, ավելի, քան, ավելի քան, մինչև:

§ 712. Չափ կապով հարաբերության իմաստ է արտահայտվում համեմատության եղանակով. առարկան չափի, մեծության, քանակի տեսակետից համեմատվում է այլ առարկայի հետ և վեր-

քինիս միջոցով գողափար է տրվում առաջինի չափի, քանակի, մեծության մասին: Օրինակ՝ Ես դեռ մինչև հիմա նրա բեղերի շափ երկար բեղ չեմ տեսել (ԳՄ, Մանկություն և պատանեկություն): Մերոնք Պարսկաստան գնալիս անապատում մի լոբու շափ կտր քար են դնում լեզվի տակ ու ծծում (ՎԱ, Լեոնային կաթաններով: Երեկոյան իր հավաքնի շափ փոքրիկ խանութի փակելուց հետո տուն էր գնում (ՆԴ, Մահ):

Չափ կապը երբ դրվում է թվականի կամ թվական որոշիչ ունեցող կամ չափ ցույց տվող այլ բառի վրա, սովորաբար արտահայտում է կապվող բառով ցույց տրված չափի մոտավորության իմաստ: Օրինակ՝ Մի ժամի շափ բոլորին մի առ մի քննեց (Մ. Սանթրոսյան, Հայ մեծ լուսավորիչ, մանկավարժ Խ. Աբովյանը):

Չափ-ը դրվում է նաև անորոշ դերբայի կամ գործողության հատկանիշի իմաստ ունեցող բառերի վրա և ցույց է տալիս տվյալ գործողության կամ հատկանիշի չափը: Օրինակ՝ Բոկոտն, զլխաբաց, կեղտոտ երեխաները ճանճերի պես իրար խառնված՝ վազվզում էին փողոցներում ականջ խլացնելու շափ ճիչ ու ծղրտոցով (ՆԴ, Հոպոպ): Մանուշը ինքնամոռացության մեջ չիմացավ, թե ինչպես բռնեց Արուսի ձեռքն ու ցավաքնքրու շափ հուպ տվեց (ՍԽ, Հոգը, 1):

Գործողության չափի հատկանիշ ցույց տալու դեպքում չափ կապը կարող է դրվել նաև իր այս կամ այն հատկանիշով բնորոշ բառի վրա: Օրինակ՝ Ես բեզ սիրում եմ ամենաքաղցր շաքարի շափ (ՀԹ, Սազարած աղջիկը): Ծերունին ու ազին աշխարհի շափ կուրախանան (ՍԽ, Հոգը, 1):

§ 713. Ավելի (ավել). ավելի բառ կապերը ցույց են տալիս գործողության չափի կամ եղող առարկաների քանակի շատ, առավել լինելը կապվող բառով ցույց տրվող առարկաների քանակի համեմատությամբ: Այս զորական մտահոգություններից ավելի Ատոմին մատուցում էին ներքին հոգեկան տարակուսանքները (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Կուտնտեսությունները օրական հավաքում և շարում են ավելի բառ 15 հազար թելամետր ծխախոտ (լրագիր):

§ 714. Այժմ՝ մինչև կապի մասին: Այս կապն ունի տարբեր կիրառություններ, որոնցից կարևորը երեքն են. դրանցից բերենք մեկական օրինակ.

1. Նա տնից ոտքով վազեց մինչև հեռավոր այգիներ:

2. Նա մեզ սպասեց մինչև ժամը յոթը:

3. Աշոտը օրական կատարում է մինչև 3 նոսրմա:

Առաջին օրինակում կապի և կապվող բառի կապակցությունն մեջ կա տեղի որոշ իմաստ, երկրորդ օրինակում համապատասխան կապակցության մեջ առկա է ժամանակի իմաստ, երրորդ օրինակում մեզ հետաքրքրող կապակցությունը սոսկ չափ է ցույց տալիս:

Մի փոքր ավելի մոտիկից քննենք կապի իմաստն առաջին երկու օրինակներում: Դրանցում տեղի ու ժամանակի իմաստները յուրահատուկ դրսևորում ունեն. փաստորեն արտահայտվում են կապվող բառերի միջոցով: Պատահական չէ, որ այդ նախադասությունների մեջ ընդգծված կապակցություններին չի կարելի տալ ուրտե՞ղ (կամ ո՞ւր), ե՞րբ հարցերը, այլ ավելի ճիշտ պետք է հարցրնել ուրե՞ն (տարածություն վազեց, ժամանակ սպասեց): «Տընից մինչև ո՞ւր» և «մինչև ժամը քանի՞սը» հարցերը չեն վերաբերի կապին կամ կապի ու կապվող բառի կապակցությանը, այլ միայն՝ կապվող բույրին: Քննարկվող առաջին ու երկրորդ օրինակներում ժամանակի ու տարածության իմաստները յուրահատուկ կերպով զուգակցված են չափի իմաստի հետ: Կապի արտահայտած չափի իմաստը մի դեպքում դրսևորվում է տեղի նկատմամբ, մյուս դեպքում՝ ժամանակի նկատմամբ՝ պայմանավորված կապվող բառի իմաստով:

Օրինակ՝ Պամիրից սկիզբ առնող լեռնաշղթաներից ամենահյուսիսայինը՝ Տյան-Շանը, ձգվում է մինչև Մոնղոլիա (ԿԼ, Ասիայի երկրներով): Զուրը հասավ մինչև ձիերի թամբը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Այսպես թափառելով ժամանակն անցկացրինք մինչև գիշերվա ժամը տասը (ԳՍ, Թեհրան):

Երրորդ տիպի օրինակներում բուն չափի իմաստ է արտահայտվում առանց ժամանակային ու տարածական իմաստի Հմմտ. Յուրաքանչյուր դասարանում կա մինչև քառասուն աշակերտ: Մենք բաժակը խմեց մինչև վերջ (ԳՍ, Թեհրան, 2), Յուրաքանչյուր «աշխարհ» կամ նահանգ բաղկացած էր 8-ից մինչև 16 գավառներից (ՀԺՊ, 1):

ԸՆԴԴԻՄՈՒԹՅԱՆ ԿԱՊԻՐ

§ 715. Ընդդիմության հարաբերությունն են արտահայտում դեմ, ընդդեմ կապերը: Սրանք նախապես հիմնականում տարածական իմաստ են արտահայտել: Այժմ էլ դեմ կապը երկրորդաբար արտահայտում է անցյալում իր համար բնորոշ այդ հարաբերությունը: Օրինակ՝ Ինքը հայ գյուղ, դեմն՝ Արագած (ՀՇ): Անցանք հաշ-Փողանը... և մեր դեմ կանգնեց բերդն ու քաղաքի դուռը (ԳՄ, Մանկություն և պատանեկություն):

Տարածական հարաբերության իմաստն այլևս ախճան էլ սովորական չէ ընդդեմ կապի համար:

Այս երկու կապերի ամենաբնորոշ իմաստն արդի հայերենում, ինչպես ասվեց, ընդդիմության հարաբերության իմաստն է: Օրինակ՝ Հայ ժողովուրդը... Կոտրել է Դարեհ Վշտասպյանի գոռոզությունը, նա ճակատել է հոռմեական լեզեռնների դեմ, արաբական մոլեռանդ հորդանների դեմ (Իս., Մեր իդեալներն անսասան են): Հայկական բանակը փառավոր հաղթանակ տարավ Շապուհի գործերի դեմ (ՀԺՊ, 1): Բանվորական քաջամարդ ոգին առուծ շարքերով կգնա ընդդեմ բռնակալների (Հ. Հակ.):

§ 716. Դեմ կապը, ժամանակ ցույց տվող մի քանի բառերի հետ զործածվելով, արտահայտում է տվյալ ժամանակին մոտ լինելու իմաստ: Օրինակ՝ Երեկոյան դեմ որոտները զաղարեցին (ՎԱ, Հայրենի թուփ): Առավոտյան դեմ հալածողները ետ դարձան (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

Դեմ կապը երբեմն ցույց է տալիս ժամանակի հարաբերությունը ավելի կոնկրետ՝ ժամանակի կամ զործողության սպասելի լինելը, հաջորդելը մի այլ ժամանակի: Օրինակ՝ Մեր դեմը ձմեռ, մեր դեմը արուն Ու ձմռան միջից ժպտացող գարուն (ԵԶ): Այս իմաստով դեմ բառը մոտ է առջև կապի համապատասխան ժամանակային հարաբերության իմաստին, Հմմտ. մեր առջև ձմեռ է:

ՄԻԱՍՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՊԻՐ

§ 717. Միասնության հարաբերությունն արտահայտող կապերն են՝ հետ, հանդերձ:

Հետ կապն արտահայտում է տարբեր առարկաների միասին, միատեղ լինելու կամ միասին, միատեղ դործելու հարաբերության իմաստ: Միասնության հարաբերությունը դրսևորվում է մեծ մասամբ տեղի ու ժամանակի ընդհանրության հիմքի վրա: Ինչպես՝ Բայել մեկի հետ, աշխատել ընկերոջ հետ, ապրել բաբեկամի հետ և այլն: Սակավ դեպքերում հնարավոր է, որ միասնության հարաբերության հիմքում ընկած լինի միայն ժամանակի ընդհանրությունը: Օրինակ՝ Սիրիայի վրա զաղութարարների ճնշման ուժեղանալու հետ միաժամանակ, պատերազմ է մղվում Օմանի դեմ (լրագիր): Նման դեպքերում հետ բառի հետ կարող է դործածվել միաժամանակ բառը, բայց ոչ պարտադիր կերպով, ինչպես այլ դեպքերում նույն կապի հետ միասին բառն է գործածվում նույնպես ոչ պարտադիր կերպով:

Հետ կապը, որպես միասնության հարաբերություն արտահայտող կապ, իմաստային տարբեր երանգներով է գործածվում:

Այս հարաբերության ամենաբնորոշ դրսևորումն այն է, որ նախադասության ենթակայի (կամ այլ անդամի) հետ միասնության մեջ մտնող անդամը (որը ձևավորվում է հետ կապով) տրամաբանորեն կատարում է ենթակայի (կամ այլ անդամի) կատարած գործողությունը, թեև ստորադաս անդամ է: Օրինակ՝ Ինքր Կոլոսովի հետ միևնույն հիվանդանոցումն է (Սիր., Հայր և որդի): Ասատուրի հետ միասին նա ձին տանում էր գոմը (ՆՁ, Հացավան): Իմ ապագա կյանքը պատկերացնում եմ այսպես. ունենալ սիրող մի կին, որը համաձայնի ինձ հետ միասին որդեգրել ու խնամել: Միշային (Ն. տ.):

Հետ կապով կարող է ցույց տրվել այնպիսի միասնություն, որ մի առարկա, առարկաների մի խումբ կամ նրանց գործողությունը հանգում, վերաբերում է մյուսին, մյուսներին: Օրինակ՝ Փոքրի հետ փոքր է նա, մեծի հետ՝ մեծ (ՆՁ, Արմենուհի):

Ինչպես նշվեց վերը, միասնության հարաբերությունն արտահայտող մյուս կապը հանդերձն է, որն իբրև միասնության կապ իմաստային բազմազանություն չունի: Այս կապը նույնիսկ որոշ չափով գրքայնության, հնաբանության կնիք է կրում: Օրինակ՝ Կյորեսի հարբած ուխտավորները ծաղրով ու ահագին գոռում գոչությունով կանաչ եկեղեցում ուխտից քշում էին Կիզակով Իսակին հանդերձ ընտանյոք (ԱԲ, Եղբայրության ընկուզենիններ):

Դու ես, արքա, քո ժողովրդով հանդերձ կմերժեք և կվանեք շարանենգ հրամանար (ԴԴ, Վարդանանք)։

ԿԱՊԵՐԻ ՀՈՂՈՎԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 718. Կապերը կարող են գրվել գոյականների, դերանունների (ոչ բոլոր), գոյականաբար գործածվող ու հոլովվող այլ բառերի և մի քանի մակբայների վրա։

Առանձնապես բնորոշ է կապերի գործածությունը գոյականների հետ։ Եվ դա պատահական չէ։ Կապերն իրենց շարահյուսական դերով, ինչպես ասվել է վերը, զգալիորեն նման են հոլովներին, ուստի և գրվում են այնպիսի բառերի վրա, որոնց հարաբերությունը անհրաժեշտ է արտահայտել։ Իսկ այդպիսիք ամենից առաջ գոյականներն են, որոնք առարկա են ցույց տալիս։ Օրինակ՝ Մենք առանց ֆառակցի կմոլորվենք (ՎԱ, Սևանի ափին)։ Մաքուր նկատմամբ մա՛րդ եղեք, մարդի՛կ (ՊՍ)։ Ջեր նախանձի ժայռի մեջ է Մհերի պես իմ ոգին (ՀՇ)։ Աչքերիս դեմ նորից դուրսների ծով է, դուների մոտ ու միջանցքներում՝ նորից ոտքի մրնացած բազմություններ (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են)։

Վերոհիշյալ պատճառով կապերը կարող են գրվել նաև դերանունների, մասնավորապես առարկա ցույց տվող և հոլովվող դերանունների վրա։ Օրինակ՝ Ովքե՛ր են Զարգարյանները նրա համար (Շիրվ., Քառս)։ Խոսում եմ ես իմ մասին քեզ հետ (ՊՍ, Մարդը ափի մեջ)։ Գիտեք, նա էլ ձեզ նման մի ծաղիկ էր (Ար., Արեր)։ Հանդիպումը թողել էր ինձ վրա անմոռանալի տպավորություն (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են)։

Իսկ այն դերանունները, որոնք չեն հոլովվում, սովորաբար չեն գործածվում որպես կապվող բառ։ Ինչպես, օրինակ՝ ամեն ոք, յուրաքանչյուր ոք, ովքեր, ինքս, ինդ և այլն։ Միայն այսպիսի, այն դերանունները կարող են գործածվել սակավաթիվ կապերի հետ։ Ինչպես՝ այս (այդ, այն) մասին։

Կապերը գրվում են նաև գոյականաբար գործածվող և հոլովվող ածականների ու թվականների վրա։ Օրինակ՝ Նա լավի հետ լավ է վարվում, վատի հետ՝ վատ։ Փոքրի մասին ասում են, որ շատ խելոք է։ Փոքրն առանց մեծի չի մնում տանը։ Նա յոթանասուներե մոտ, բայց շատ առույգ մի ծերունի էր (ԴԴ, Վարդանանք, 1)։ Հիսունի չափ դնդակահարեցին (ՂԶ, Խոշտանգվածի ավանդը)։

Որպես կապվող բառեր գործածվում են նաև անորոշ, հարակատար, ենթակայական դերբայները: Օրինակ՝ Օրիորդը առանց մի խոսք ասելու սնցավ իր սենյակը (Շիրվ., Քառս): Ուղեվորվելուց առաջ անդամալուծոր ասաց, թե չի ուղում հանքերում ապրել (Ն. տ.): Վիզը ետ թեքելուն պես հարևան դիրբից որոտաց որսկան Օսեփի հրացանը (ՀԹ, Ծղերուն): Իրեխաները հավարժեցին Երզողի մօտ: Ուժերիս ներածին չափ օգտակար կլինեմ մերոնց (Սև, Հողը, 2):

Կապերը համեմատաբար սակավ զեպքերում կարող են դրվել նաև մի շարք մակրայնների վրա: Օրինակ՝ Բայց ինչո՞ւ մինչև հիմա պատկած ես (ՆԴ, Անհա Սարոյան): Մինչև այժմ ինչպե՞ս եմ մեծացել (Ն. տ.): Չէր համարձակվում առանց նրա թույլտվության մի քաջ աննշ զեպի ետ (ՎԱ, Սևանի ափին): Լավ էր դա թե վատ, մինչև հիմա էլ չէր կարող որոշել (ԲՎ, Լեռների որդին):

§ 719. Կապերը դրվում են տարբեր հոդվածների վրա: Այս տեսակետից ամենաակտիվ տրական հոդվն է, որի վրա դրվում է կապերի կեսից ավելին:

Տրականի վրա դրվող կապերն ու կապական բառերն են. մեծ, տակ, շուրջ, քով, ներքո, միջև, դիմաց, մասին, վերաբերյալ, վերաբերմամբ, նկատմամբ, կապակցությամբ, առթիվ, պատճառով, ժամանակ, օրոք, օգտին, պատվին, տեղ, փոխարեն, մոտ, վրա, պես, համար, չափ, ստանց, հանուն, հակառակ, քստ և այլն:

Օրինակ՝ սենյակի մեջ, սեղանի տակ, հովանավորության ներքո, շենքերի միջև, այցելության առթիվ, հյուրերի պատվին և այլն:

Քննարկվող կապերից մի քանիսը՝ միասին, կապակցությամբ, առթիվ, պատճառով, ժամանակ և այլն, կարող են դրվել նաև այս, այդ, այն դերանունների, իսկ կապակցությամբ, պատճառով կապական բառերը՝ նաև սույն, նույն դերանունների ուղիղ ձևի վրա: Օրինակ՝ Այս մասին մտածելիս սնդամ մագերս փշաքաղվում են (ՆԴ, Անհա Սարոյան): Այդ սուրբի ողջունի հեռագրեր են ստացվել (լրագիր): Սույն պատճառով, նույն կապակցությամբ, այն մասին և այլն:

Առանց կապի երբեմն գործածում են նաև ուղղականի հետ, որպիսի կիրառությունն առհասարակ բնորոշ է ժամանակակից հայերենին: Նախ, խիստ բարբառային է առանց կապի գործածու-

թյունը, անորոշ դերբայի ուղղականի հետ, ինչպես՝ Առանց կարգալ (փոխանակ՝ առանց կարդալու) պատմեց դասը: Ելույթ ունեցավ առանց զրել:

Գոյականների հայցական-ուղղականը երբեմն գործածվում է որպես առանց-ի կապվող բառ, թեև համեմատաբար այդ քիչ բնորոշ է ընդունելի է այժմ, քան տրականով կապվող բառի գործածությունը: Օրինակ՝ Քո գերեզմանը չի կորչի խոռվ, Առանց չիմամբար չի մնա Լրկրում (ՀՇ): Մի փոքր ավելի սովորական է առանց կապի գործածությունը այս, այդ, այն հայցական-ուղղականի հետ, ինչպես՝ առանց այս, առանց այդ, առանց այն. բայց նախընտրելի է առանց-ի հետ գործածել սա, դա, նա դերանունների համապատասխան հոլովաձևը:

§ 720. Ուղղականի վրա են դրվում հետևյալ կապերը՝ ի, առ, Բան, դեպի, մինչև (մինչ), անց, ի վար, չհաշված, ավելի Բան: Օրինակ՝ Առաջնորդեց յուր պայծառափայլ հյուրին մինչև դուռը (Բ, Անմեղ վաճառք): Փողերը հազրեցի՞ր, — դարձավ նա դեպի հիվանդը (ն. տ.): Քսան բոպե անց պատվելին Լրեանց զոնների մեջ (ԳՄ, Մանկություն և պատանեկություն): Նայեցին գետափն ի վար (Սն, Հողը, 1):

Մանրոթ. — Ինչպես ասվել է վերը, ի կապը հաճախ միանում է իր կապվող բառին և վերջինիս հետ միասին կապվում բաղադրյալ կապ, ինչպես՝ ի վեւ, ի վար, ի փառս և այլն: Այսպիսի բաղադրյալ կապերի հետ գործածվող կապվող բառը չի կարելի համարել, և մենք չենք համարում հատկապես ի նախդրի կապվող բառ, այլ բաղադրյալ կապի կապվող բառ: Օրինակ՝ վաղուց ի վեւ, գետն ի վար, ի փառս հայրենիքի և այլն: Ուստի այդպիսի կապվող բառերի հոլովառությունը չենք քննում ի կապի առնչությունով:

§ 721. Բացառական հոլովի վրա են դրվում հետևյալ կապերը՝ հեռու, վեւ, վար, դենը, բացի, զատ, սկսած, հետո և այլն: Օրինակ՝ Միքայելը նստած էր նրանից հեռու (Շիրվ., Քառս): Սաբից դենը, դեպի ներքե, ընկած է անմարդաբնակ մի երկիր (ԱԲ, Մրոց): Ժողովուրդն անհամբեր սպասում էր գյուղից վեւ (ՀԽ, Քաջերի կյանքից): Բացի վերջին լուրերից, նա ուրիշ բան չէր լսում (ԳՄ, Թեհրան 2):

Բացի կապի հետ երբեմն հանդիպում են ուղղական հոլովով

կիրառություններ, որոնք անսովոր են ժամանակակից հայերենում: Այսպես՝ նրան շատ անհանգստություն է պատճառում, բացի իր ամուսնու նակատագիրը... նաև իր սկեսրոջ առողջական դրությունը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Եվ ուրիշ էլ ձայն չկար, բացի այն խորհրդավոր ձայները. որ գալիս էին հուռուփի քարանձավներից (ԱԲ, Եղբայրության ընկուղենիները):

Բացի կապի հետ համեմատաբար ավելի են տարածված այս, այդ, այն դերանունների կիրառությունները: Օրինակ՝ Բացի այդ. ես քեզ կասեմ նաև այն (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Հետո կապը սովորաբար դրվում է բացառական հոլովի վրա: Օրինակ՝ Կես ժամից հետո ես և խոսքով հավարն այստեղ կլինենք (ԳՍ, Թեհրան, 2): Մի քանի բնական հետո զնացքը կամաց-կամաց դանդաղեցնելով իր ընթացքը անզգալի կերպով կանգ առավ (ՆԴ, Մահը):

Հետո կապը դրվում է նաև հայցական հոլովաձևի վրա. Հինդ բոլոր հետո անցա պարտականություններիս կատարմանը (ԳՄ, Մանկություն և պատանեկություն): Մի շարքից հետո լույս տեսավ նրա երրորդ համարը (ԳՍ, Թեհրան, 2):

Նուրբ տարբերություն կա միևնույն իմաստը այդ տարբեր միջոցներով արտահայտելու միջև: Բացառական հոլովով դրված կապովոգ բառով ցույց տրվող ժամանակի կամ տարածական միավորը դիտվում է իբրև ժամանակային կամ տարածական մի ըսկըգհակետ, որից սկսվում է գործողությունը կամ որից այն կողմ լինելու է մի բան: Օրինակ՝ Երեք օրից հետո սկսվում է բերքահավաքը: Ութ կիլոմետրից հետո սկսվում են խիտ անտառները:

Իսկ ուղղականի և հետո կապի կապակցությամբ ցույց տրված ժամանակը կամ տարածությունը ոչ թե դիտվում է որպես սկզբնական գործողության կամ եզերության համար, այլ ավելի շուտ այն առնվում է որպես միջև հետագա գործողությունը կամ առարկան ընկած միջանկյալ ժամանակ կամ տարածություն: Օրինակ՝ Երեք օր հետո հունվարի 1-ն է, Երկու շենհ հետո մեր տունն է:

§ 722. Գործիական հոլովով կապվող բառի վրա դրվում է հիմնականում հանդերձ կապը: Օրինակ՝ Արդ, եթե դու ևս, արքա, քո ժողովրդով հանդերձ կմերժեք և կվանեք շարանենգ հրամանը, ապա ամենափուլի պատասխանով տեղյակ կացուցիր մեզ ձեր վճիռն ու անելիքը (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Գործիական հոլովի վրա է գրվում նաև սակավ գործածական մեկ կապական բառը՝ Օրինակ՝ Համբավը տարածվեց ամբողջ աշխարհով մեկ (ԿԱ, Ասիայի երկրները)։

Ինչպես որոշակիորեն երևում է վերևի շարադրանքից, կապերը մեծ մասամբ գրվում են որևէ մեկ կամ հիմնականում մեկ հոլովի վրա։

§ 723. Մի քանի կապեր հավասարապես կարող են գրվել տարբեր հոլովների վրա։ Դրանք են՝ ի վեր. առաջ, իբրև, ուղես. ինչպես։

Ի վեր կապը կարող է գրվել բացառական կամ ուղղական հոլովների վրա։ Ըստ որում, այդ կիրառությունները որոշակիորեն տարբերակված են ոչ միայն ձևով, այլև իմաստով։ Ինչպես ասվել է, ի վեր կապը եթե ցույց է տալիս ժամանակի հարաբերություն, գրվում է բացառականի վրա, իսկ եթե ցույց է տալիս ժեզի հարաբերություն, գրվում է ուղղականի վրա։

Առաջ կապը կարող է գրվել տրական, բացառական հոլովների վրա. ինչպես՝ իրան առաջ, դրանից սուաջ։ Տրականի վրա գրվելիս առաջ կապը հիմնականում տարածական հարաբերություն է սրտահայտում, երբեմն էլ՝ վերաբերության, Օրինակ՝ Դրսում դաւրասի առաջ մի ավտոմեքենա կանգնեց (ԳՄ, Քեհրան, 2)։ Չորեք նրա առաջ Մամիկոնյան տիկինը (ԴԴ, Վարդանանք, 2)։ Կյանք էին վերադարձնում կամ վերջին սլարտքն էին կատարում զինվորայինների առաջ (ԴԴ, Վարդանանք, 2)։

Ժամանակի իմաստ արտահայտելու դեպքում առաջ կապը գրվում է բացառական կամ ուղղական հոլովների վրա։ Նայած թե սրանցից ո՛ր հոլովի վրա է գրվում, բայց այն էլ ունենում է համապատասխան իմաստ։ Այս կարգի փաստերը, ի միջի այլոց, ցույց են տալիս, որ կապի և կապվող բառի դրսևորած շարահյուսական ֆունկցիայի ու նրանց բերականական իմաստի հարցում կարևոր դեր է կատարում ոչ միայն կապը, այլև կապվող բառի հոլովական իմաստը։ Այս երկուսի միասնությունը է գրսևորվում համապատասխան իմաստը, ֆունկցիան։

Առաջ կապը իր հոլովառությամբ հիմնականում նման է ճնտո կապին։ Առաջ կապի՝ բացառականով գրված կապվող բառը ցույց է տալիս այն ժամանակակետը, ժամանակը, որից այն կողմ կամ մինչև որը կատարվել է, եղել է մի բան։ Օրինակ՝ Մեր թվա-

կանությունից առաջ 326 թվականին հասան մինչև Ինդոս գետի ափերը (ԿԱ, Ասիայի երկրներով): Տուն գնալուց առաջ տեղկումը հայտարարեց, որ երեկոյան ժամը 6-ին բոլորը հավաքվեն (ԱԲ, Իվան Բելլ): Մարտից առաջ նվագում, երգում էին գուսանները (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

Համապատասխան իմաստը, իհարկե, որոշ յուրահատկությամբ, հաճախ արտահայտվում է առաջ կապի և ուղղականով կապվող բառի միջոցով: Օրինակ՝ Մի օր առաջ հանդիպեց Սամվելը (Ր, Սամվել): Մի ֆանի օր առաջ հայտնվեց, որ Տիգրոն ղրնալն ավելորդ էր (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Այս դեպքում կապվող բառը (օր), ինչպես երևում է օրինակներից, իր հերթին ունենում է քանակ ցույց տվող որոշիչ (մի, մի ֆանի): Ունենք նաև՝ օր առաջ, ժամ առաջ, վայրկյան առաջ, ուր օր, ժամ, վայրկյան բառերը որոշիչներ չունեն, սակայն որոնք ձևորեն բերել նոր իմաստ և ժամանակ արտահայտող նկարագրական մակրայնիս են: Օրինակ՝ Ցանկանում է օր առաջ ճանապարհվել տուն (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Կարծես օր առաջ տեսնում էր այդ երկրի կործանումը և ճգնում էր ժամ առաջ կանխել վտանգը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Վճռել էր օր առաջ ադատվել նրանից (ԴԴ, Վարդանանք):

Ժամանակի տնուններն առաջ բառի հետ կարող են դրվել առանց քանակի իմաստ ունեցող բառերի. բայց այդ դեպքում նրանք գործածվում են հոգնակի թվով: Օրինակ՝ Սպասի՛ր, դու ինձ մոտ եղել ես տաբինե առաջ (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Բոլորովին այլ յուրահատկություն ունեն իրեն, որպես կապերը այս տեսակետից: Այս կապերը հիմնականում գործածվում են մասնական բացահայտիչի հետ, դրվում են վերջինիս վրա, իսկ մասնական բացահայտիչի հոլովը պայմանավորված է բացահայտյալի հոլովով: Այնպես որ այս դեպքում չի կարելի խոսել կապվող բառերի կալուն հոլովաձև ունենալու մասին: Այսպես՝ Արամը, որպես (իբրև) ավագ..., Արամի, որպես (իբրև) ավագի..., Արամին, որպես (իբրև) ավագի..., Արամից, որպես (իբրև) ավագից... և այլն:

ՇԱՂԿԱՊ

ՇԱՂԿԱՊԸ ՈՐՊԵՍ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍ

§ 724. Շաղկապը կապի հետ միասին կազմում է հարաբերության իմաստ արտահայտող խոսքի մասերի խումբ: Շաղկապի խոսքի մասային առանձնահատկությունը որոշելու համար անհրաժեշտ է պարզել նրա արտահայտած հարաբերության յուրահատկությունն ի տարբերություն կապի: Շաղկապներն արտահայտում են բառերի հարաբերություններ և նախադասությունների հարաբերություններ: Կապերն արտահայտում են բառերի հարաբերություններ: Բառերի հարաբերությունն արտահայտելու տեսակետից կապի և շաղկապի միջև կա այն տարբերությունը, որ եթե կապը դրվում է անվան (կամ անվանական գործածություն ունեցող բառի) վրա և ձևավորում է նրա շարահյուսական պաշտոնը, ապա շաղկապով կապվող բառերի շարահյուսական պաշտոնի մեջ շաղկապը որևէ դեր չունի, շաղկապը չէ, որ նպաստում, ծառայում է նրանց պաշտոնի ձևավորմանը: Այսպես՝ նա երգում է սոխակի պես: Նա սիրում է վարդ ու մեխակ, Պես կապով (և սոխակի կապվող բառով) ձևավորվում է ձևի պարագա, իսկ ու շաղկապով անդամ չի ձևավորվում, այն շաղկապում է նախադասության ձևավորված անդամներ՝ ուղիղ խնդիրներ:

Ուրեմն այս դեպքում կապը պաշտոն ձևավորող արժեք ունի, շաղկապը՝ ոչ: Շաղկապի համար դա այդպես է նաև այն դեպքում, երբ այն շաղկապում է համադաս նախադասություններ: Այլ կերպ՝ հիշյալ յուրահատկությունը վերաբերում է համադասական շաղկապներին:

Այլ է ստորադասական շաղկապների յուրահատկությունն այդ տեսակետից: Ստորադաս նախադասության բնույթի, գերադաս նա-

խաղասութեան նկատմամբ նրա ունեցած հարաբերութեան հարցում շաղկապը որոշակի դեր ունի:

Դա կարելի է տեսնել հետևյալ օրինակներում՝

Մենք կկատարենք այդ	{	եթե դու գաս:
աշխատանքը,		միայն թե դու գաս:
		որպեսզի դու գաս:
		հենց որ դու գաս:
		մինչև որ դու գաս:

Նրանք վաղը կմեկնեն,	{	որովհետև մենք հրավիրել ենք:
		քանի որ մենք հրավիրել ենք:
		թեև մենք հրավիրել ենք:

Ինչպես նախադասության անդամի ձևավորում ասելով հասկանում ենք բառին քերականական այս կամ այն միջոցով ձևավորում տալը՝ համապատասխան քերականական հարաբերությունն արտահայտելու համար, այնպես էլ ստորադաս նախադասության ձևավորման մեջ պետք է հաշվի առնել նաև քերականական այն միջոցները, որոնցով արտահայտվում է այս կամ այն հարաբերությունը գերադաս նախադասության նկատմամբ: Շաղկապն, ուրեմն, ոչ թե ըստ ամենայնի ձևավորված ստորադաս նախադասությունը գերադասին սոսկ շաղկապելու դեր է կատարում, այլ նրպաստում է ստորադաս նախադասության ձևավորմանը և հենց դրանով էլ որոշում և արտահայտում է ստորադաս նախադասության հարաբերությունը գերադասի նկատմամբ ու այդ հարաբերությամբ էլ արտահայտվում է նրա կապը. ավելի ճիշտ՝ այդ կապը հենց այդ հարաբերությունն է:

Այսպես՝ վերը բերված օրինակներում ստորադասական շաղկապները (եթե, միայն թե, որպեսզի, հենց որ, մինչև որ, որովհետև, քանի որ, եթե, թեև) պետք է դիտել որպես ստորադաս նախադասությունների կազմի մեջ մտնող բաղադրիչներ, առանց որոնց այդ ստորադաս նախադասությունները չէին կարող ճանաչվել ու գիտակցվել որպես այդպիսին: Ստորադաս նախադասությունը որպես այդպիսին է գիտակցվում գերադասի հետ ունեցած իր հարաբերությամբ, իսկ սա էլ նշանակում է, որ այդ հարաբերության քերականական միջոցը, տվյալ դեպքում շաղկապը պետք է դիտել որպես ստորադաս նախադասության բաղադրիչ:

տարր: Իրենց այս դերով ստորագրասական շաղկապները նման են կապերին, ինչպես ասվեց վերը: Իսկ սա նշանակում է, որ կապերը՝ վերը նշված յուրահատկությամբ հակադրվում են ոչ թե բոլոր շաղկապներին, այլ նրանց միայն մի մասին (համադասականներին): Շաղկապի համար հատկանշական է այն, որ նա կապում է համադաս բառեր ու նախադասություններ և ստորագրասականությունը գերադասին:

§ 725. Շաղկապը իմաստային, ճանաչողական տեսակետից ունի ուշադրավ յուրահատկություն: Դետ, ծառ, ֆայել և նման բառերի իմաստը արտահայտվում է հանձին նրանց ճանաչողական արժեքի. այդ բառերով արտահայտում, անվանում ենք օբյեկտիվ իրականության մեջ եղած ու իրարից որոշակիորեն տարբեր առարկաներ, գործողություններ, և այդ բառերից յուրաքանչյուրի ու մեզանից դուրս գոյություն ունեցող համապատասխան առարկայի գործողության միջև կա որոշակի համապատասխանություն: Կարելի էր կարծել, թե շաղկապներն էլ հանդիսանում են այդ հարաբերությունների համապատասխան արտահայտություններ, ինչպիսին որ տեսանք վերը բերված բառերի ճանաչողական արժեքի կապակցությամբ: Սակայն այդպես չէ: Թեև շաղկապները հարաբերության իմաստ ունեն, սակայն նրանք չեն հանդիսանում միայն շաղկապներին հատուկ հարաբերությունների արտահայտություններ. դրանց միջև որպես օրինակություն չկա սյնապիսի համապատասխանություն, ինչպիսին հատուկ է վերոհիշյալ և նման բառերին:

Ասվածը պարզենք մի քանի փաստերի վերլուծումով:

Աշոտն ու ընկերները վերադարձան:

Աշոտն ընկերների հետ վերադարձավ:

Աշոտն ընկերներով վերադարձավ:

Այս երեք նախադասություններում մեզ հետաքրքրող հարաբերություններն արտահայտված են քերականական տարբեր միջոցներով և ունեն տարբեր արժեք: Առաջին օրինակում ունենք բազմակի ենթականեր, որոնք միացած են համադասական ու շաղկապով: Երկրորդ օրինակում այլևս համադասություն չկա, ունենք հետ կապ, որը, ինչպես և մյուս բոլոր կապերը, ստորագրասական հարաբերություն է արտահայտում (ընկերների և վերադառնալու գործողության միջև), որի հետևանքով էլ այլևս Աշոտ և

ընկերներ բառերը համազոր չեն, Երրորդ օրինակում չունենք ո՛չ շաղկապ, ո՛չ կապ, և ստորագասական, լրացական հարաբերությունն արտահայտված է միայն հոլովով (գործիական), ըստ որում, թե՛ վերջին և թե՛ նախավերջին օրինակներում Աշոտ ու ընկերներ բառերի միջև այլևս քերականական կապ չկա:

Վերագառնալու գործողության փաստական կատարման տեսակետից այս երեք նախադասությունների արտահայտածի միջև տարբերություն չկա. շնայած նրանց վերոհիշյալ քերականական տարբերություններին, բոլոր դեպքերում էլ նշվում, հաստատվում է Աշոտի, ընկերների վերագառնալու գործողությունը. դրանց դեմոտատոր նույնն է. իմաստային տեսակետից դրանց միջև կա ոճական նուրբ տարբերություն, որ ավելի շուտ վերաբերմունքային արժեք ունի, քան թե փաստական, իրավիճակային:

Նույնպիսի համեմատություն կատարենք ստորագասական շաղկապների վերաբերմամբ:

Աշոտը գնաց, որ ջուր բերի:

Աշոտը գնաց ջուր բերելու համար:

Աշխատանքը շուտ վերջացրին, քանի որ հորդ անձրև էր տեղում:

Աշխատանքը շուտ վերջացրին հորդ անձրև տեղալու պատհանով:

Այս զուգահեռ օրինակներում փաստական տեսակետից միևնույն երևույթների միջև միևնույն հարաբերությունն է առաջադրված լեզվական տարբեր միջոցներով. տարբեր է նախադասությունների կառուցվածքը, և ըստ այնմ տարբեր խոսքի մասեր են գործածված (շաղկապ և կապ), Ուրեմն կապի կամ շաղկապի գործածությունը տվյալ դեպքում չի բխում ներկայացվող երևույթների փաստական, իրավիճակային տարբերությունից, այլ պայմանավորված է միևնույն երևույթը լեզվական տարբեր կառուցներով ներկայացնելու պահանջով:

Նույն համեմատությունը կատարենք շարահյուսական տարբեր բնույթի հարաբերություններ արտահայտող և տարբեր իմաստ ունեցող շաղկապների վերաբերմամբ:

Աշոտը հասավ լեռան գագաթը, եւր Արամը դեռ ստորոտումն էր:

Աշոտը հասավ լեռան գագաթը, բայց Արամը դեռ ստորոտումն էր:

Աշոտը հասավ լեռան գագաթը, և Արամը դեռ ստորոտումն էր:

Այս նախադասություններում ներկայացված է միևնույն իրավիճակը, միևնույն փաստը, իրողությունը՝ Աշոտի հասնելը լեռան գագաթը և Արամի՝ ստորոտում գտնվելը: Սակայն այս միևնույն իրողությունը, իրավիճակը, ինչպես երևում է, ներկայացված է լեզվական տարբեր միջոցներով, շարահյուսական տարբեր հարաբերություններ ունեցող նախադասություններով՝ համադասական, ստորադասական, որոնց մեջ առկա են իմաստային որոշակի տարբերություններ:

Առաջին օրինակում առկա է ժամանակի հարաբերություն, ըստ որում՝ երկրորդ նախադասությունը ստորադասված է առաջինին և լրացնում է նրա միտքը: Երկրորդ օրինակում երկու բաղադրիչ նախադասությունները ներկայացված են իբրև համազոր և հակադրության մեջ են գտնվում. այստեղ առկա է հակադրական հարաբերություն: Երրորդ օրինակում հակադրության երանգը խիստ թուլանում է, քանի որ հակադիր վիճակների հարաբերությունն արտահայտվում է ոչ բուն հակադրական, այլ միավորիչ շաղկապով:

Եթե նույն իրավիճակն արտահայտելիս կարելի է գործածել բոլորովին տարբեր հարաբերություն, տարբեր իմաստ արտահայտող շաղկապներ, նշանակում է՝ այդպիսի պարագայում շաղկապը գործածվում է ոչ թե օբյեկտիվորեն զոյություն ունեցող մեկ ուրե՛կ ուղղակի հարաբերություն արտահայտելու, մի քիչ խիստ ասած, արտացոլելու համար (ինչպես գետ բառով արտահայտվում է այդ անունը կրող առարկան):

Այս եզրակացության օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ ինչպես տեսանք վերը, միևնույն իրավիճակին հատուկ հարաբերությունը լեզվական տարբեր կազմություններում արտահայտվում են շաղկապով (բարդ նախադասության մեջ) և կապով (պարզ նախադասության մեջ): Սա միաժամանակ նշանակում է, որ կապի ու շաղկապի խոսքի մասային տարբերությունը պետք է որոնել ոչ թե նրանց արտահայտած հարաբերությունների օբյեկտիվ բնույթի մեջ, այլ ամենից առաջ երևույթների, հարաբերությունների լեզվական արտահայտության մեջ:

Այս բացատրությունը չի նշանակում, թե շաղկապի իմաստի և նրա ցույց տված հարաբերության օբյեկտիվ բնույթի միջև որևէ

կապ չկա: Որոշ շաղկապների մեջ այդ կապն ու համապատասխանությունը զգալի է: Օրինակ՝ Նրան աշխատանքից ազատեցին, որովհետև իրեն չի արդարացնում: Այս նախադասության մեջ որովհետև շաղկապը ցույց է տալիս պատճառի հարաբերություն, և նախադասության մեջ այդ հարաբերությունը հանդիսանում է համապատասխան իրական հարաբերության արտահայտություն: Լեզվականի և իրականի նույնպիսի համապատասխանություն կա նաև, օրինակ, նպատակի հարաբերություն արտահայտող որպեսզի շաղկապի մեջ: Հմմտ. նա անմիջապես մտավ գետը, որպեսզի օգնի ընկերոջը: Լեզվականորեն ձևակերպված այս նպատակի իմաստը հանդիսանում է իրական գործողության նպատակային հարաբերության արտահայտություն:

Բայց նույնիսկ նման դեպքերում չի կարելի պնդել, թե շաղկապը այնպիսի իրական որոշակի հարաբերություն է ցույց տալիս, որով այն տարբերվում է այլ խոսքի մասերից և ամենից առաջ նրան քերականորեն հարաբերակից կապից: Վերոհիշյալ նախադասությունների արտահայտած միտքը այլ կառուցվածքի նախադասությամբ արտահայտելու դեպքում պատճառի և նպատակի հարաբերությունները այլևս շաղկապով արտահայտել չի կարելի, այլ՝ կապով, կապական բառով:

Նրան աշխատանքից ազատեցին իրեն չարդարացնելու պատճառով:

Նա անմիջապես մտավ գետը ընկերոջն օգնելու համար:

Այս նախադասություններում արտահայտված են այդ նույն իրողությունները, նույն պատճառի ու նպատակի հարաբերությունները, ինչ որ վերը բերված նախադասություններում: Բայց այստեղ այդ հարաբերություններն արտահայտված են կապերով: Ստացվում է, որ օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող միևնույն հարաբերությունը արտահայտված է մի դեպքում շաղկապով, մյուս դեպքում՝ կապով: Շաղկապն այդ հարաբերությունն արտահայտում է նախադասությունների միջև, իսկ կապը՝ բառերի միջև: Ուրեմն այսպես մենք գործ ունենք այդ երկու խոսքի մասերի քերականական տարբերության հետ:

Նրանք, նախ, կարող են արտահայտել բառերի համադասական հարաբերություն՝ իրար կապելով համադաս բառեր. ինչպես՝ Լիզա և հարուստների, ազնվականների և ռամիկների այս որոշակի հակադրությունը բնորոշ է Գուրյանի պիեսների համար

(ՀՆԴԳ, 2): Այստեղ նրա որդիներն ու թոռները սկսում են անշափ շատանալ (ՂԼ):

Այնուհետև, շաղկապները կարող են ցույց տալ բարդ նախադասության կազմի մեջ մտնող նախադասությունների համադասական և ստորադասական հարաբերություններ՝ շաղկապելով համադաս նախադասություններն իրար հետ, ինչպես և ստորադաս նախադասությունը գերադասի հետ: Օրինակ՝ Թող այդ Նրեխան միշտ աչքի առջև լինի, և դոնե դրա անմեղությունը զարթեցնի նրա խիղճը, տանջի, չարչարի նրան (ՆԴ, Զազունյան): Դեմքով նա հագիվ Լրեսուն տարեկան լինելը, բայց քունքերն արդեն լրիվ սպիտակել էին, իսկ կուրիկ գլխին գրեթե մազ չկար (ՍԽ, Հոգը, 1): Ես գիտեմ, որ ձեզ անպատճառ հայտնի պետք է լինի, թե ինչ է պատահել էմմային, որովհետև, կրկնում եմ, այն օրից, ինչ դուք հեռացել եք մեր տնից, նա այդպես դառավ (ՆԴ, Զազունյան):

Վերջապես, շաղկապները կապում են խոսք կազմող միավորներ, մասեր (այն է՝ ամբողջական նախադասություններ, պարբերություններ, հատվածներ): Օրինակ՝ Սենյակի պատերը օտարոտի, խաղաղ նայեցին նրան: Ու թեև կարող էր մնալ անկողնում, շուռումուռ գալ իր համար, բայց համ չառավ: Հագնվեց, գնաց պարտեզ, լվացվեց աղբյուրի մոտ:

Եվ արդեն պատրաստ էր. մնում էր մի բան ոտելը ու վրա ընկնել մի հիմնավոր աշխատանքի: Եվ թվում էր, թե իսկապես հիմի մի բան կսկսվի, և ինքը մի բան պիտի անի:

Բայց հանգստի տանը ի՞նչ աշխատանք: Լուռ էր տունը, — բանվորները դեռ քնած, տշինչ չէր սկսվում (ԴԴ, Դադար):

Զպետք է կարծել, թե բոլոր շաղկապները հավասարապես կարող են հանդես գալ այս երեք հիմնական կիրառություններով: Կան, իհարկե, և՛ այդպիսի շաղկապներ, և՛ այնպիսիները, որոնց կիրառությունը սահմանափակվում է նշված կետերից միայն երկուսով կամ երեքով: Այսպիսով, շաղկապի բառական արժեքը, նրա դերը գնահատելիս պետք է հաշվի առնել այն կապակցությունները, որոնց կազմությանը նա մասնակցում է:

Այսպիսով՝ շաղկապ կոչվում են այն սպասարկու բառեր, որոնք վերաբերական տարբեր իմաստներով իրար են կապակցում համադաս բառեր. բարդ նախադասություն կազմող մասեր. ինչպես և ամբողջական նախադասություններ ու խոսքի հատվածներ:

§ 726. Շաղկապները հարաբերակից են տարբեր խոսքի մասերի

սերի, վերն արդեն խոսվեց շաղկապի և կապի չարաբերակցության մասին:

Նշենք, որ այդ չարաբերակցության հողի վրա սրուշ կապեր ձևեր են բերել շաղկապական կիրառություններ, մտել նաև շաղկապների շարքը: Դրանք են՝ մինչև (մինչ), հալխաճ, Բաճ, վոխանակ, շնայած:

Ահա այդ բառերի կապական կիրառությունների օրինակներ. Հասանք մինչև գյուղի սահմանը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Մինչև Հավնունու գլխակ գալը՝ թագավորը եղել էր Բասենի Մանուկ իշխանի մոտ (Ն. տ.): Սակաչն թագուհին այդ լուրից վոխանակ ուրախանալու, շփոթվեց սաստիկ (Ն. տ.): Սրանք գնացին և վոխանակ չանդստանալու իրենք սկսեցին ծեծել ոմանց (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Չնայած նախազգուշացմանը, միջոցներ չձեռնարկվեցին վտանգի առաջն առնելու համար: Նախաճ մեկնելը ամեն ինչ վերջացրեց:

Այդ նույն բառերի շաղկապական կիրառությունների օրինակներ. Տարակուսանքը ձեզ չի թողնի, մինչև դուք չտեսնեք հաստատ հույս և առհավատչյա (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Մինչև Բաբիկը վրդովված ման էր գալիս, նա հետևելով նրան հաղորդում էր, որ ետ կենա սուտ վարմունքներից (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Փոխանակ ինքը գա, ուղարկել է երեխային: Չնայած եղանակը վատ էր, բոլորը դուրս էին եկել աշխատանքի:

Կապերից շաղկապ առաջանալու երևույթի մեջ նկատելի է հետևյալ օրինաչափությունը: Նախ, կապերից առաջանում են ստորադասական շաղկապներ, և դա այն պատճառով, որ կապերը ստորադասական չարաբերություն են արտահայտում ու, վերածվելով շաղկապի, պահպանում են իրենց իմաստային այդ հատկանիշը:

Երկրորդ, շաղկապ առաջանում են նախադաս գործածվող կապերից՝ նախադրություններից: Դրա պատճառն այն է, որ կապերից, ինչպես տեսանք, միայն ստորադասական շաղկապներ կարող են առաջանալ, իսկ վերջիններս էլ դրվում են ստորադաս նախադասության սկզբում:

Երրորդ, տարածական և ժամանակային չարաբերություն ունեցող կապերը շաղկապի վերածվելով՝ պահպանում են իրենց միայն ժամանակային չարաբերության իմաստը: Այդպիսիք են՝

միևեք. մինչ բառերը, Դրա պատճառն այն է, որ դրանք, իբրև կապեր, տարածական իմաստ են արտահայտում այն դեպքում, երբ դրվում են տեղ ցույց տվող գոյականների, մակբայների, ղերանունների վրա: Բայի հետ գործածվելիս և այլ դեպքերում նրանք արտահայտում են ժամանակի իմաստ: Շաղկապի վերածվելիս դեր են կատարում դիմավոր բայի հետ նրանց գործածությունները, ուստի և շաղկապական իմաստի մեջ միայն ժամանակային հարաբերություն է արտահայտվում:

§ 727. Շաղկապներին (ստորադասական) հարաբերակից են նաև հարաբերական դերանունները, որոնք ստորադաս նախադասությունը կապում են գերադասին: Օրինակ՝ Երբեմն լինում են այնպիսի անմիտ բաներ, որոնք խոր իմաստ են ունենում, և որոնց ամեն ոք չի կարող հասկանալ (ն. Դ, Զազունյան): Տանտիրոջս ծառան, որը միևնույն ժամանակ ծառայում էր և ինձ, վաղուց արդեն քնած էր անշուշտ (ն. տ.): Բանակր դիտելուց հետո նա դիմեց դեպի այն կողմը, որտեղ կատարվում էր բարբարոսական գործողությունը (Բ, Սամվել): Ուրիշն մտածում էր նա, ոչրնչով չէր կարողանում արդարացնել հորը (ն. տ.):

Իրենց ֆունկցիայի՝ նախադասություններ կապակցելու դերի տեսակետից այս օրինակներում ընդգծված բառերը նման են շաղկապներին, բայց շաղկապներ չեն և վերջիններիցս տարբերվում են հատկապես իմաստային հատկանիշով: Մինչդեռ շաղկապները զուրկ են նյութական իմաստից և ունեն քերականական իմաստ, իսկ շաղկապի դերով հանդես եկող մյուս բառերն ունեն նյութական իմաստ: Դրանով պայմանավորված՝ շաղկապները նախադասության անդամի դեր չեն կատարում, իսկ նյութական իմաստ ունեցող այդ բառերը շաղկապական ֆունկցիայով հանդես գալու դեպքում էլ այդպիսի դեր են կատարում: Այսպես՝ վերևի օրինակներում գործածված հարաբերական դերանուններից առաջին երկուսը ենթակայի պաշտոն ունեն, երրորդը՝ տեղի պարագայի, վերջինը՝ չափի պարագայի:

§ 728. Շաղկապներին հարաբերակից են սակավաթիվ մակբայներ ու եղանակավորող բառեր, ինչպես՝ ապա, էլ, միայն: Այս առանձին բառական միավորները իմաստային ու կիրառական յուրահատուկ զարգացման հետևանքով հանգել են քերականական համանունության՝ ստանալով տարբեր խոսքի մասային արժեքներ:

ՇԱՂԿԱՊԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ

§ 729. Շաղկապներն ըստ կազմության բաժանվում են հետևյալ խմբերի՝ 1. պարզ շաղկապներ, 2. քերականական ձևերից առաջացած շաղկապներ, 3. ածանցավոր շաղկապներ, 4. բարդ շաղկապներ:

ՊԱՐԶ ՇԱՂԿԱՊԵՐՆԵՐ

§ 730. Պարզ կոչվում են այն շաղկապները, որոնք կազմված են մեկ արմատից կամ, համեմայն դեպս, այդպես են գիտակցվում մեր այսօրվա լեզվամատածողությանը: Դրանց մեջ ամենից առաջ մտնում են հետևյալ շաղկապները՝ և, ու, որ. բայց, այլ, կամ, էլ, իսկ, թե, քան, ապա:

Պարզ շաղկապների մյուս խումբը այժմ էլ գիտակցվում է որպես պարզ, բայց ստուգաբանորեն մոտենալով, կարելի է առանց մեծ դժվարության որոշել նրանց նախնական բաղադրիչները: Այդ շաղկապներն են՝ քեթ, քեկուզ, քեպետ, մինչև, սակայն, ուրեմն, քանի, ևս և այլն:

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԻՅ ԱՌԱՋԱՑԱՍ ՇԱՂԿԱՊԵՐ

§ 731. Քերականական ձևերից առաջացած շաղկապները քիչ են՝ որովհետև, այնուամենայնիվ, այդուամենայնիվ, ըստ որում, նամենայն դեպս, շնայած, նայած և այլն: Որոշ վերապահությամբ սրանց շարքը կարելի է դասել նաև ասես, կարծես բառերը, որոնք ոչ թե բուն շաղկապներ են, այլ ավելի ճիշտ՝ շաղկապական բառեր: Դրանք հիմնականում եղանակավորող բառեր են, քանի որ արտահայտում են խոսողի վերաբերմունքը:

Այնուամենայնիվ, այսուամենայնիվ, այդուամենայնիվ, որովհետև շաղկապները ծագել են գործիականի ձևերից, Համենայն դեպս ծագել է գրաբարյան հոգնակի հայցականից՝ հ (<լ<ի) նախդրի հավելումով. ժամանակին արտահայտել է ներգոյականի իմաստ. հմմտ. բոլոր դեպքերում: Ըստ որում՝ ծագում է ու բառի գրաբարյան տրական հոլովաձևից ըստ նախդրի հավելումով.

Այս շաղկապները, բացի հիշյալ հատկանիշից, այլ հատկանիշ ևս ունեն. նրանք բարդ բառեր են և այդ տեսակետից կնշվեն

նաև բարդ շաղկապների բաժնում, բայց քանի որ դրանք բառերի սկզբնաձևերից չեն բաղադրված, այլ հոլովական ձևերից, և վերջին հանգամանքը կարևոր դեր է կատարել այդ շաղկապների կազմավորման, առաջացման խնդրում, ուստի և քերականական թեքված ձևերից առաջացած լինելը դրանց կազմության համար բընորոշ գիծ է:

Չնայած, նայած շաղկապները (ունենք նաև շնայած ու, նայած թե ձևերը) առաջացել են հարակատար դերբայից: Դրանցից շնայած-ը, որ ժխտական չ մասնիկով է կազմված, արտահայտում է զիջական, հակառակ հիմունքի հարաբերություն, նայած-ը, որ հաստատական ձևից էլ առաջացել, արտահայտում է հիմունքի հարաբերություն:

ԱԾԱՆՑԱՎՈՐ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ

§ 732. Ածանցավոր շաղկապները շատ քիչ են: Դրանք են՝ այլապես, նետևապես, նետևաբար: Եղած այս քիչն էլ չի ածանցավորվել հատկապես շաղկապ կազմելու համար, այլ այսպես ածանցավոր ձևով սրանք շաղկապների շարքն են մտել մակբայներից: Ուրեմն սրանք փաստորեն ունեն մակբայական ծագում և մակբայական կազմություն:

ԲԱՐԴ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ

§ 733. Բարդ շաղկապները չունեն հայերենի բառաբարդման բազմազանությունը: Դրանք երկու հիմնական խմբի են բաժանվում. 1. կցական բարդություններով կազմված շաղկապներ, 2. հարադրական կազմությամբ շաղկապներ:

§ 734. Կցական բարդություններով են կազմված հետևյալ շաղկապները՝ այնինչ, այսինքն, այնուամենայնիվ (այսուամենայնիվ, այդուամենայնիվ), այնուհանդերձ (այսուհանդերձ, այգժանդերձ), մինչդեռ, որովհետև, մինչև, նաև, քեև. թեպետ, օրպեսզի, քանզի:

Այժմ տեսնենք, թե այս կցական բարդությունները ինչպիսի բաղադրիչներից են կազմված:

Այնինչ շաղկապը կազմված է այն, ինչ բառերից: Այս շաղ-

կապը գործադրում և որոշ հեղինակների մոտ նույնիսկ մինչև XIX դարը գործածվում էր անջատ գրություններ: Այնինչ՝ ժամանակակից հայերենում գիրազանցական շաղկապ է, բայց դեռևս Լրբեմն գործածվում է որպես անորոշ դերանուն, ինչպես՝ այնինչ մարդը, այնինչին տեսա:

Այնուամենայնիվ շաղկապը կազմված է այն և ամենայն բանի գործիական հոլովաձևերից, Այնուամենայնիվ-ի սկզբունքով են կազմված ժամանակակից հայերենում համեմատաբար քիչ գործածական այսուամենայնիվ, այդուամենայնիվ շաղկապները այն տարբերությամբ, որ վերջիններիս առաջին բաղադրիչը այս, այդ դերանունն է: Գործիականի ձևերից է կազմված նաև որովհետև շաղկապը: Թեպետև շաղկապը կազմված է թեպետ-և-ից, իսկ թեպետ-ը իր հերթին ևս պարզ չէ: Թեև շաղկապը կազմված է թե-և արմատներից, նաև-ը՝ նա-և-ից, քանզի-ն (որն այժմ սակավ գործածություն ունի, այն էլ հատկապես շափածո երկերում) կազմված է քան+զի բաղադրիչներից:

Որպես և զի բաղադրիչներից կազմվել է որպեսզի շաղկապը: Իհարկե, որպես բառն էլ իր հերթին բարդ է՝ կազմված ու և պես արմատներից:

Մինչև բառը կազմված է մինչ-և բաղադրիչներից:

Բաղհյուսական բարդության կանոններով է կազմված Բայց և այնպես շաղկապը:

§ 735. Զգալի թվով շաղկապների բաղադրիչներ չեն միացել, չեն կցվել իրար: Դրանք բաղադրյալ կամ հարադրական կազմությամբ շաղկապներ են:

Բաղադրիչների կապի սերտության տեսակետից այս շաղկապները միատեսակ չեն: Այն շաղկապները, որոնք կազմվել են համեմատաբար վաղ շրջանում և ավելի հաճախ են գործածվում, բնականաբար ավելի հեշտ կվերածվեն կցականի. դրանց բաղադրիչներն ավելի սերտ են միացած, քան թե նրանք, որոնք ուշ են կազմվել:

Այս շաղկապների կազմության մեջ մեծ դեր են կատարում հատկապես թե. և. ու շաղկապները:

Թե շաղկապը միանալով որևէ այլ բաղադրիչի՝ կազմում է հետևյալ շաղկապները՝ կամ թե, միայն թե. քան թե, ապա թե, ասես թե. կարծես թե և այլն: Թե շաղկապով է կազմվում նաև

աչ րե-ն, որը, սակայն, առանձին շաղկապ չէ, այլ՝ ոչ թե... այլ զուգադրական շաղկապի մի մասը:

Հիշյալ կազմություններում րե-ն գործածված է որպես երկ-րորդ բաղադրիչ և դրված է կամ շաղկապի, կամ այլ բառերի վրա: Բայց չի բացառվում, որ այն գործածվի որպես բաղադրյալ շաղկապի առաջին բաղադրիչ: Օրինակ՝ Թռչունի հետ զրուցելը գոտեպնդեց նրան, թե չէ նրա կոնակը բոլորովին փետացել էր գիշերը (է՛շ, Մերունին և ծովը):

Այսպես և՛ թե ինչ է շաղկապը, որ տարածված է հատկապես ժողովրդա-խոսակցական ոճի մեջ, Օրինակ՝ Ամեն միևն մի ծակ են մտել, մի քանի թոփ չիթ ու կտորի վրա նստել, արշինը ձեռքին, աչքը քուշովն անցկացողին, թե ինչ է մի քանի շահի փող գցեն դախլը (ԱԲ, Կարմրաքար):

Հարադրական շաղկապներ կազմելու տեսակետից ավելի շատ ակտիվ է ու շաղկապը, որը մեծ մասամբ որպես թարմա-տար, դրվելով շատ բառերի, հատկապես հարաբերականի դերով գործածված դերանունների վրա, կազմում է շաղկապներ⁵⁹: Այդպիսիք են՝ Բանի ու, հենց ու, մինչև ու, թե ու, այնպես ու, մա-նավանդ ու, չնայած ու, չնայելով ու, Եսնքան ու, Եսնքանով ու և այլն:

Բաղադրյալ շաղկապների կազմության հարցում զգալի դեր է կատարում նաև և շաղկապը, որով և մի այլ բաղադրիչով կազմ-ված են հետևյալները՝ ուստի և, ուրեմն և, քեկուզ և, ինչպես և, րայց և, և ոչ թե և այլն:

Բաղադրյալ շաղկապների կազմության մեջ նվազ դեր կատա-րում են նաև այլ շաղկապներ: Օրինակ՝ Երե շաղկապով են կազմ-վում եթե ոչ. ապա եթե ոչ, եթե միայն և նման հարադրական շաղ-կապները:

Հարադրական կազմությամբ շաղկապները ոչ միայն կազմու-թյան ու կազմավորման, այլև իմաստային ու կիրառական տեսա-կետից յուրահատուկ տեղ են գրավում շաղկապների շարքում: Դը-րանք առաջանում են արտահայտելու համար կամ այնպիսի հա-

⁵⁹ Զգուշ եք կարծել, թե երբ թարմատար շաղկապը որևէ բառի վրա է դրվում, քուշը դեպքերում կազմվում է հարադրյալ շաղկապ: Այդպիսի կապակցությունը այն դեպքում պետք է համարել շաղկապ, երբ թարմատար ընդունող բառը զբո-ղվում է նյութական իմաստից:

րաբերություններ, որոնք մյուս շաղկապներով չեն արտահայտվում, և կամ ցույց տալու հարաբերությունների որոշ նրբերանգներ:

Այս տեսակետից քննենք վերևի օրինակներից գոնե մեկը: Հենց ու հազարացիք առաջին փոքրիկ խրամատը բացին, իրանք այդ տեղով սկսան թափել ահագին քանակությամբ թնփախառն նավթ (Մուր., Գեորգ Մարգաբտունի): Հենց ու շաղկապը իմաստով մոտ է երբ բառին, բայց միաժամանակ և զգալի չափով տարբերվում է նրանից: Երկուսն էլ ժամանակի հարաբերություն են արտահայտում: Բայց, ի տարբերություն երբ-ի, հենց ու շաղկապի իմաստի մեջ կա ժամանակները միմյանց անմիջապես հաջորդելու, մի գործողությունը մյուսից անմիջապես հետո կատարվելու իմաստ:

§ 736. Հաճախ նախադասության իրար հետ հարաբերության մեջ մտնող բաղադրիչ նախադասություններից յուրաքանչյուրում գործածվում են տարբեր շաղկապներ, որոնցից ամեն մեկն իր հերթին նպաստում է այդ հարաբերության գրսևորմանը, ամբողջացմանը:

Այդպես կարող են գործածվել հետևյալ շաղկապները՝ քեպետ (թեպետ)... րայց. թեպետ (թեպետ)... սակայն, թեպետ (թեպետ)... րայց և այնպես, չնայած... սակայն, չնայած... այնուամենայնիվ, թեև... այնուամենայնիվ, թեկուզ... րայց, թեկուզ... սակայն, եթե... ապա, եթե... ուրեմն, քանի որ... ուրեմն, քանի որ... ուստի, որովհետև... ուստի և այլն: Օրինակ՝ Իշխանը թեպետ չհայտնեց նրան Սևադայի կամ Ամրամի իրեն հայտնած զաղտնիքները, րայց թագավորը գուշակում էր (Մուր., Գեորգ Մարգաբտունի): Ձնայելով ու աշնան վերջ էր, սակայն օրը մեղմ ու տաքուկ լինելով՝ ախորժելի էր: Թեպետ նա այդ ասում էր կատակելով, սակայն վերջին բառերը արտասանելիս նրա ձայնը քիչ դողում էր (42, Նավը լեռան վրա): Եթե զգացումով հայրենիք չի ստեղծվում, ապա ինչո՞վ է ստեղծվում (ն. տ.): Իրենք էին կամովին քողազերծ անում իրենց... բարձր գնահատելով պատահմամբ իրենց վրա կանդ առնող թև հոգեկան տղեղությունները տեսնող, բայց և ներքին գեղեցկությունները գնահատող ամենատեսա աչքերը (ՎՓ, Սրտիս պարտքը):

Քանի որ սրանք սերտ միասնություն չեն կազմում, ուստի

չենք դիտում որպես բառական միություններ, այլ դիտում ենք որպես շաղկապների զուգադրական կիրառություններ: Սակայն չի բացառվում, որ սրանց մի մասը կամ սրանց նման որոշ շաղկապներ ժամանակի ընթացքում ըմբռնվեն որպես մեկ յուրահատուկ հարադրյալ շաղկապ:

Ժամանակակից հայերենում բառերի մի շարք գործածություններ ունեն կապակցական արժեք և հարում են զուգադրական շաղկապներին, այս կամ այն չափով մոտ են նրանց և ժամանակի ընթացքում կարող են վերածվել բուն շաղկապի: Այդպիսիք են՝ մեկը... մյուսը, մի կողմից... մյուս կողմից, ինչպես... այնպես, որ... քան... այնքան, նախ... ապա, նախ... հետո և այլն:

§ 737. Կան կրկնավոր շաղկապներ և միավորիչ շաղկապների կրկնավոր գործածություններ, որոնք պետք է տարբերել իրարից: Առաջինի տիպական օրինակն է ո՛չ... ո՛չ-ը, որի բաղադրիչներն առանձին վերցրած շաղկապ չեն. շաղկապ է ամբողջը, որ կազմված է ոչ-ի կրկնությամբ: Երկրորդի օրինակ է և միավորիչ շաղկապի կրկնավոր գործածությունը՝ և՛... և՛, որը բառական մեկ միավոր չէ, ի տարբերություն ո՛չ... ո՛չ-ի: Որոշ շաղկապների կրկնավոր գործածություններն ունեն հետաքրքրական յուրահատկություն: Ունենք քե և էլ համադասական շաղկապներ և ունենք քե... քե, էլ... էլ կրկնավոր գործածություններ: Սակայն քե, էլ շաղկապների և նրանց համապատասխան կրկնավոր գործածությունների (քե... քե, էլ... էլ) միջև տարբերությունը միայն կրկնության մեջ չէ, այլև որոշ չափով իմաստների: Օրինակ, էլ շաղկապն առանձին գործածությամբ հավելական իմաստ ունի, իսկ կրկնավոր նախադաս գործածությամբ՝ թվարկման, հետադաս գործածությամբ՝ հավելական թվարկման, Թե շաղկապն էլ, ինչպես տեսանք, իբրև համադասական շաղկապ, պատմողական առոգանություն ունեցող նախադասություններում շատ լայն գործածություն չունի և չի կարող հանդես գալ այն բոլոր դեպքերում, ուր գործածվում է նրա կրկնավորը:

Չնայած նշված շաղկապների կառուցվածքային ու կիրառական տարբերություններին, դրանց բոլորին էլ հատուկ է թվարկում արտահայտելը:

ՇԱՂԿԱԳՆԵՐԻ ԵՐԿՈՒ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ. ՀԱՄԱԴԱՍԱԿԱՆ
ԵՎ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ

§ 738. Շաղկապներն ըստ արտահայտած հարաբերության բնույթի լինում են երկու տեսակ՝ համադասական և ստորադասական:

Համադասական շաղկապներն արտահայտում են համադասական հարաբերություն նախադասության անդամների, բարդ նախադասության կազմի մեջ մտնող նախադասությունների, ինչպես և միևնույն խոսքի մեջ մտնող ամբողջական նախադասությունների, խոսք կազմող մասերի միջև:

Համադասական շաղկապներն են՝ և, ու, եւ, նաև, էլ, այլ, այլև, իսկ, բայց, սակայն, կամ. այնինչ, այլապես, ապա, այլևհետևյալ բաղադրյալները՝ բայց և այնպես, բայց և, սակայն և, և սակայն, նույնպես և, նմանապես և, ինչպես և, ինչպես նաև. այն էլ, այն է. և կամ. կամ էլ. կամ թե, կամ թե չէ, թե չէ, ապա թե ոչ և այլն:

Սրանց շարքը պետք է դասել նաև ոչ... ոչ, ոչ թե... այլ. ոչ միայն... այլև, ոչ միայն... այլ նաև, ոչ միայն... այլ շաղկապները:

Ստորադասական շաղկապները արտահայտում են նախադասությունների ստորադասական հարաբերություններ՝ կապելով ստորադաս նախադասությունը գերադասի հետ: Ստորադասական շաղկապներն են՝ որ, թե, եթե, որովհետև, թեև, որպեսզի, թեկուզ, քննադատ, թեպետև, քան, մինչ, մինչև, մինչդեռ, չնայած, այլևհետևյալ հարադրյալները՝ թե որ, թեկուզ և, քան թե, մինչև որ, չնայած որ, նայած թե. հենց որ. չէ որ, քանի որ. քանի դեռ, ինչ է թե և այլն:

Երբեմն շաղկապների այս երկու տեսակների տարբերություններն այնքան էլ որոշակիորեն չեն հանդես գալիս: Դրա հետևանքով՝ կամ նույն շաղկապի մեջ երբեմն կարող են համատեղվել տարբեր հարաբերությունների իմաստներ՝ սովորաբար մեկի գերազանցությամբ, կամ տվյալ շաղկապը տարբեր դեպքերում կարող է գործածվել տարբեր հարաբերություններ ցույց տալու համար: Այդպիսի շաղկապներից են՝ թե. թե չէ, եթե... ևայլ, որոնք մի դեպքում կարող են հանդես գալ որպես ստորադասական, մի այլ դեպքում՝ որպես համադասական շաղկապներ:

Ահա նշված շաղկապների երկակի բնույթն ապացուցող փաստեր:

1. Այժմ ես հասկանում եմ, թե ինչու արաբը ծունր է դնում չրի ափին և օրհնելիս առատ ջուր է ցանկանում (ՎԱ, Մարավ): Հետվից իրենք մարդ տեսնում են թե չէ, երեք աղջիկն էլ կանչում են (ՀԹ, Կիկոսի մահը): Եթե այս մտածությունը մի հանցանք է եղել, ապա հրամայիր պատժել ինձ ամենաժանր կերպով (Մուր., Գևորգ Մարգարիտունի):

2. Ամեն մարդ, մեծ թե փոքր, նման է միայն իրեն (ԳՍ, Քեհրան, 2): Յուզիայի բախտն է, որ զրադված է վողկիլով, քն չէ պալատում սիրուն օրիորդներ կան և կարող են՝ դրամա ռստեղծել (ՀԹ): Եթե երջանկությունը տևողական չէ, ապա վշտերն էլ հավիտենական չեն (Մուր., Գևորգ Մարգարիտունի):

ՀԱՄԱԴԱՍԱԿԱՆ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ

§ 739. Համադասական շաղկապներն ունեն իմաստային տարբեր հատկանիշներ: Ըստ իմաստի, համադասական շաղկապները կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ ա) միավորիչ շաղկապներ, բ) ներհակական շաղկապներ, գ) տրոհական շաղկապներ:

ՄԻԱՎՈՐԻՉ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ

§ 740. Միավորիչ շաղկապներն են՝ և, ու, էլ. ևս, նաև, այլև, թե, նույնպես և, նմանապես և, ինչպես և, ինչպես նաև, ոչ միայն... այլև, ոչ միայն... այլ նաև, ոչ միայն... այլ, ոչ... ոչ, թե... թե և այլն:

Այս շաղկապներն իրենց հերթին երկու ենթախմբերի կարելի է բաժանել.

Ա. Բուն միավորիչ (կամ թվարկում արտահայտող) շաղկապներ.

Բ. Հավելում արտահայտող շաղկապներ.

§ 741. Բուն միավորիչ կամ թվարկման հարաբերություն արտահայտող շաղկապներն են՝ և, ու, ինչպես և թե շաղկապը համադասական իմաստ արտահայտելու դեպքում: Վիրջինս մյուսնների համեմատությամբ քիչ է գործածվում: Միավորիչ է նաև ոչ... ոչ շաղկապը:

Այս շաղկապները կարող են կապելու, միավորելու դեր կատարել թե՛ բառերի, թե՛ բարդ նախադասության կառուցման մեջ մտնող նախադասությունների և թե՛ խոսք կազմող նախադասությունների, հատվածների միջև։ Այնպես որ այս շաղկապների և մասնավորապես և. ու շաղկապների կիրառության ոլորտը շատ լայն է։

Միավորիչ շաղկապներն իմաստային ընդհանրությամբ հանդերձ ունեն նաև տարբերություններ։ Ու, և շաղկապների տարբերությունը հատկապես երևում է այն դեպքում, երբ դործածվում են միևնույն նախադասության մեջ։

Երբ միևնույն նախադասության, պարբերության մեջ կա և. ու շաղկապների դործածության անհրաժեշտություն, ապա ու շաղկապը դործածվում է ավելի սերտ միասնության հարաբերություն ցույց տալու համար, ավելի փոքր միավորներ կապելու համար, իսկ և-ը, ընդհակառակն, կապում է համեմատաբար մեծ ծավալի լեզվական միավորներ։ Ավելի կոնկրետ ասած՝ և շաղկապը, օրինակ, բարդ նախադասություններում հակված է ավելի բազադրիչ նախադասություններ կապելու, իսկ ու շաղկապը՝ նախադասության անդամներ։ Օրինակ՝ Ամրոցի պարիսպներից ու աշտարակներից տեղում էր յուր զորքի վրա նետերի սաստիկ տարափ, և հարյուրավոր սվիններ ու գերանդիներ օդի մեջ թռչելով շամփրում են հարձակվողների կրծքերն ու թիկունքները (Մուր., Գեվորդ Մարզպետունի)։ Եվ որովհետև հայերը նույնպես հոգնել էին, ուստի անմիջապես կռիվը դադարեցրին և զինաթափ անելով ալաբաղիներին, քաղաքն ու բերդն առան իրենց հսկողության տակ (Ն. տ.)։

Որ իսկապես ու շաղկապը բառերի ավելի սերտ հարաբերություններ է արտահայտում և շաղկապի համեմատությամբ, վկայում է, ի միջի այլոց, նաև այն փաստը, որ բաղդյուսական բարդությունների (ինչպես և դրանցից առաջացած կցականների) բազադրիչները միանում են սովորաբար ու-ով. ինչպես՝ անց ու դարձ, ասուլիս, ախ ու վախ, ել ու մուտ, աղ ու հաց, տուն ու տեղ, նիստ ու կաց, սար ու ձոր, մարդ ու կին, հարցուփորձ և այլն։

Միավորիչ շաղկապների (և առհասարակ համադասական շաղկապների) համադասական հարաբերության իմաստը չպետք է հասկանալ բացարձակ իմաստով, հատկապես այն դեպքում, երբ

ներանք շաղկապում են նախադասություններ: Հաճախ քերականական համազորությունը չի զուգակցվում կապակցվող միավորների իմաստային-տրամաբանական խիստ համազորությամբ: Նրման ղեկպերտում և, ու շաղկապները հանդես են գալիս իմաստային տարբեր նրբերանդներով՝ 1. պատճառի ու հետևանքի, 2. ժամանակացին և այլն: Այսպես՝

1. Մայրաքաղաքի պարիսպներն ու մարտկոցները պատած էին կրակով, և հեռվից նայողը կարծում էր, թե բաղաժն աճող-ջալաց գտնվում է հրդեհի մեջ: Սա ուրեմն թագավորի կողմից է, մտածեցի ես, և ուրախությունից շունչս բռնվեցավ (Մուր., Գեվորգ Մարզպետունի):

2. Շուտով մի քանի ոստյուն անելով՝ մեղմացան և երկշոտ ու խեթ նայեցին անձրևից օրորվող թփերին (ՍԱ, Լեռնցիներ): Իսկ Հայկանուշը հարցական նայեց նրան, գլուխն օրորեց ու լուռ հեռացավ (ն. տ.):

Թե համադասական շաղկապը թվարկման իմաստ է արտահայտում պատմողական նախադասություններում. ինչպես՝ Բակ էին հավաքվել աղջիկ թե տղա:

Վերջապես, թվարկման իմաստ ունեն կրկնավոր շաղկապներն ու շաղկապների կրկնադիր գործողությունները (ոչ... ոչ, թե... թե, էլ... էլ, և... և և այլն: Օրինակ՝ Այդ մարդու հետ միասին ծունկ չոքեցին հրապարակում հավաքված բոլորը՝ թե հայ, թե հույն, թե թուրք և միասին ծեծեցին իրենց կուրծքը (ՄԱ, Հեղնար աղբյուր): Նա ո՛չ պոետ է, ո՛չ քննադատ, Ո՛չ վիպագիր է, ա՛յ մտածող, Բայց ունի գլուխ, ունի ճակատ Եվ բավական է ունեցածով, Եվ երազում է նա անընդհատ Ուղեղով իր ծույլ ու բթացող, Որ թե՛ պոետ է, թե՛ քննադատ, Թե՛ վիպագիր է, թե մտածող (ԵԶ): (Սանժաղ ջրերում) հաղար ու մի թշնամի է վխտում, էլ ջրշուն ու ձկնկույ, էլ ջրագուռ ու աղվես (ՎԱ, Սևանի ափին):

§ 742. Հավելում ցույց տվող միավորիչ շաղկապներն են՝ նաև, ևս, էլ. այլև, ինչպես և, ինչպես նաև, նույնպես և, նմանապես, նույնպես էլ, ոչ միայն... այլև, ոչ միայն... այլ նաև, ինչպես... այնպես էլ: Այս շաղկապներն արտահայտում են տվյալ պայմաններում արդեն եղող կամ որևէ տեսակետից հայտնի առարկայի կամ հատկանիշի շարքը այլ առարկա կամ հատկանիշ հավելելու իմաստ: Անկասկած տարբերություն կա մի կողմից՝ Արամն ու

Աշոտը վերադարձան նախադասությունների միջև. Լեւոնը վերադարձավ. Աշոտը ևս վերադարձավ. Ոչ միայն Լեւոնը վերադարձավ, այլև Աշոտը. հիմա լուրջին օրինակի մեջ ու շաղկապով կապված անդամները (Լեւոնը, Աշոտը) չափազանց են բոլոր տեսակետներից՝ քերականական, տրամաբանական-ճանաչողական և ոճական, ապա հստորդ օրինակներում ևս. ոչ միայն... այլև շաղկապներով կապվող անդամները մի փոքր այլ խառնուրդի մեջ են գտնվում կամ. համեմատյալ դեպք, այլ ձևով են ընկալվում:

Հավելման շաղկապների կիրառությունների օրինակներ. Այսօր նրանք բաց էին, բաց էին նաև ապակե փեղկերը (Շիրվ., Քառու). նա նստեց անկողնում, սենյակում կային ևս վեց հոգի (Սիր., Հայր և որդի): Ես չեմ մոտանում այն գարնան երեկոն, երբ ես առաջին անգամ իմացա, որ ծիծեռնակի մայրն էլ մայր է, ու սիրտն էլ սիրտ է, ինչպես մերը (ՀԺ, Մայրը): Այժմ ոչ միայն որսից եմ զրկվում. այլև գիշերվա բքին լեռան գագաթին լինելն արդեն ինքնին բավական վտանգավոր է ինձ համար (ՎԱ, Լեռնային կաճաններով): Այս ձուկը նմանապես իմ շարեկամն է (ԷՀ, Մեղրեմ և ծովը):

Հավելման իմաստի հիմքում կարող են ընկած լինել օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ բնույթի տարբեր գործոններ: Հավելում արտահայտող մի շարք շաղկապների հետ, ըստ որում առավել տարածված, առավել գործածական շաղկապների հետ (ևս, նաև, էլ) կողք-կողքի սովորաբար չեն գործածվում ըստ էության շաղկապվող լեզվական միավորները: Բերված շաղկապների հետ գործածված է լինում շաղկապվող բաղադրիչներից կամ եզրերից սովորաբար մեկը: Մյուս բաղադրիչը կամ եզրը, որի հետ կատարվում է շաղկապումը, հաճախ արտահայտված է լինում նախորդ նախադասության մեջ կամ նախորդ նախադասություններից որևէ մեկում, մի քանիստ: Օրինակ՝ Սրանց աջը միշտ դալիս է ձախի վրա, ու արմատում տակից մի կոշտ ունի: Էդ կոշտից հինգ փայլուն ամուր երակներ են ձգվում... Ներքևի ձախ արտաքին թևն էլ նույն կազմն-տնի (ՀԺ, Մզրիղը): Էշն ընկնում է ետևիցը, իբրև թե հալածում է: Ոչխարն էլ է գելի ետևիցն ընկնում (ն. տ.): Մարգարտունի իշխանունին սկսավ ծիծաղադեմ դեպի դուռը նա-

յել, Զվարթ արտահայտություն ստացան նաև օրիորդ Նաժնիկը և զայակի երեսները (Մուր., Գևորգ Մարգարատունի):

Հիշյալ շաղկապներով կապակցվող բառերը և այլն կարող են գործածվել նաև միևնույն նախադասության մեջ: Այդպիսի գործածությունը հնարավոր է, ամենից առաջ, բարդ նախադասության մեջ, որի տարրեր բաղադրիչ նախադասություններում հանդես են գալիս այդ լեզվական միավորները: Օրինակ՝ Ինքը նույնպես ծառայել էր յուր հոր բավականության համար, և յուր որդին ևս պետք է ծառայեր յուր բավականության համար (Բ, Սամվել): Գնա՛, հանգստացի՛ր, ասա՛, որ նա ևս հանգստանա (ն. տ.): Սպասավորները հեռացան, նրա մոտ մնացին նաժնիկները միայն, որոնք փոքր-ինչ սպասելով և տեսնելով, որ իրենց տիկինը առանձին հրաման չունի, իրանք ևս հեռացան (ն. տ.):

Քննարկվող երևույթը հանդիպում է նաև որոշ կարգի պարզ նախադասություններում: Օրինակ՝ Կհալածեն մեջտեղից բաժանման ոգին, և ընդհանուր հայրենիքը պաշտպանելով կպաշտպանեն նաև իրենց երկրները, հայրենի կավածները, տունն ու ընտանիքը (Մուր., Գևորգ Մարգարատունի): Դրանց համաձայնությունն առնելուց ևտ, նրանք պիտի դիմեին նաև Վասպուրականի տերերին (ն. տ.): Այդտեղ Կոոց տաճարներից զատ, գտնվում էին նաև հոյակապ ապարանքներ (Մուր., Գևորգ Մարգարատունի): Նա ևս յուր դայակի նման կթողներ և կհեռանար յուր սենյակը (Բ, Սամվել):

Հավելում արտահայտող շաղկապները մեկ ընդհանուր հասկանիչ ունենալով հանդերձ, ունեն նաև երանգացին ու կիրառական տարբերություններ: Այսպես՝ զուգադրական շաղկապները՝ ոչ միայն... այլև, ոչ միայն... այլ նաև, ինչպես... նույնպես էլ, ինչպես... նույնպես և, հանդես են գալիս միևնույն նախադասության կազմի մեջ, որ նշանակում է, թե նույն նախադասության մեջ գործածվում են այդ շաղկապով կապվող եզրերը: Օրինակ՝ Ոչ միայն շքակիր խմբով եկավ հարսանիքին, այլև Գանձակ գրնալով հնարներ գործ դրավ, որ վրաց Ատրներսեհին թագավորից գոնե կես օր առաջ բերե Գարդման (Մուր., Գևորգ Մարգարատունի): Այս սուրբ ճանապարհ կբանա իմ թագավորի համար ինչպես Ուտիքը, նույնպես և Գարդմանը նորից գրավելու (ն. տ.):

Հավելական իմաստ արտահայտվում է նաև և շաղկապով:

եվ-ի հավելման իմաստը նման է նաև, ևս, և շաղկապների իմաստին: Օրինակ՝ երբեք Պետրոս Ղուլամյանը չէր մտածել, թե այն, ինչ որ ինքն է անում, կարող է անել և իր կիճը (Շիրվ., Բառս): Բոլորը ծիծաղում են: Ծիծաղում է և ինքը Սաթու (ԴԴ, Սաթու):

ՆԵՐՀԱԿԱԿԱՆ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ

§ 743. Ներհակական շաղկապները մեծ մասամբ շաղկապում են նախադասությունները, իսկ երբեմն էլ բառեր, որոնք ներհակ, հակադիր են միմյանց նկատմամբ: Այս շաղկապներն են՝ իսկ, բայց, սակայն, այլ, մինչդեռ, միայն. այնքինչ, ապա (նապա), բայց և այնպես, և սակայն, այնուամենայնիվ, թե չէ, եթե ոչ, և ոչ թե. այլ ոչ թե, բայց ոչ, եթե... ապա, ոչ թե... այլ և այլն:

Ներհակական հարաբերության իմաստն այս շաղկապների մեջ առկա է տարբեր չափով. ըստ այդմ քննարկվող շաղկապները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝

1. Ժխտման հարաբերությունն արտահայտող ներհակական շաղկապներ,

2. Հակասման հարաբերությունն արտահայտող ներհակական շաղկապներ,

3. Հանդիպադրական հակադրությունն արտահայտող ներհակական շաղկապներ,

4. Պայմանական հակադրությունն արտահայտող ներհակական շաղկապներ:

§ 744. Ժխտման հարաբերությունն արտահայտող ներհակական շաղկապներ են՝ այլ, ոչ թե, և ոչ թե, այլ ոչ թե, ինչպես և ոչ թե... այլ. ոչ միայն... այլ զուգադրական կազմությամբ շաղկապները, որոնց ներհակական հարաբերության հիմքում ընկած է ժխտումը: Այսպես՝ Սա մատիտ չէ, այլ գրիչ. Սա գրիչ է, և ոչ թե մատիտ նախադասություններում բացասվում, ժխտվում է ցույց տրվող առարկայի մատիտ լինելը և հաստատվում մի այլ բան, որ այն գրիչ է:

Օրինակ՝ Հայրենիքը փրկելու համար չպետք է սպասել հաջող հանգամանքների և ոչ էլ իշխանների ձեռնադրությունը մուրալ, այլ պետք է հուսալ միայն սեփական բազկի վրա և անձը

նվիրելու շափ հայրենասիրություն ունենալ (Մուր., Գևորգ Մարգարեապետին)։ Ոչ թե քայլում, այլ սողում է (ՎԱ, Սևանի ափին)։ Արաբացին Արաբիայում պիտի իշխե և ոչ թե հայոց երկրում (Մուր., Գևորգ Մարգարեապետին)։ Ես ներում եմ քեզ, ներում էլի, Քանզի խեղճ ես դու և ոչ քե չար (ԵԶ)։

Այդ շաղկապներով ժխտման հարաբերություն կարող է արտահայտվել ոչ միայն նախադասության անդամների, այլև ամբողջական նախադասությունների միջև. ինչպես՝ Ոչ թե ես եմ ուշացել, այլ դու ես շտապել։ Ոչ քե սենյակն է ցուրտ, այլ դու ուղղակի մրսկան ես։ Ոչ քե դու մոռացել ես, այլ ես քեզ դեռ չեմ առել այդ մասին։ Կամ՝ ես չեմ ուշացել, այլ դու ես շտապել։ Սենյակը ցուրտ չէ, այլ դու ուղղակի մրսկան ես։

§ 745. Հակասման հարաբերություն են արտահայտում հետևյալ շաղկապները՝ բայց. բայց և. սակայն. և սակայն. սակայն և. բայց և այնպես. մինչդեռ. այնուամենայնիվ. միայն, միայն թե և այլն։

Այս շաղկապների իմաստային տարբեր երանգների մեջ առավել բնորոշ հարաբերությունը կարելի է որոշել դրանց տիպական և առավել տարածված կիրառությունների օրինակների վրա.

1. Արամը քիչ է պարապում, բայց (սակայն, մինչդեռ) աշխատասերի համբավ ունի։

2. Արամը քիչ է պարապում, բայց (սակայն, մինչդեռ) ընդունակ է։

3. Արամը քիչ է պարապում, բայց (սակայն, մինչդեռ) արդյունքը մեծ է։

4. Արամը քիչ է պարապում, բայց (սակայն, մինչդեռ) նա հրեշտակաբանություններ ունի շատ պարապելու։

5. Արամը քիչ է պարապում, բայց (սակայն) ճիշտ եղանակով։

6. Արամը շատ է պարապում, բայց (սակայն, միայն) ոչ բոլոր առարկաները։

Ձևայած իմաստային որոշ տարբերություններին, այս հարաբերությունների մեջ իշխողը, առավել բնորոշն ու ընդհանուրը հակասման, անհամապատասխանության հարաբերությունն է։ Առաջին օրինակում հակասություն, անհամապատասխանություն է արտահայտված Արամի մի իրակսն հատկության և նրա մասին

Լեղած կարծիքի միջև, երկրորդում՝ Արամի տարբեր հատկությունների միջև, երրորդում՝ պարապելու և նրա արդյունքի միջև, չորրորդում՝ նրա պարապելու և հնարավորության միջև, հինգերորդում՝ նրա պարապելու չափի ու որակական հատկանիշի միջև, վեցերորդում՝ արտահայտվում է հակասություն նրա շատ պարապելու և նրա այդ հատկանիշը ոչ բոլոր առարկաների վրա տարածվելու միջև. այս վերջին դեպքում հակասությունն ստեղծվում է սահմանափակման, վերապահության միջոցով:

Ուրեմն ամբողջությամբ վերցրած այս շաղկապների համար հիմնականը, բնորոշը հակասման, անհամապատասխանության հարաբերությունն է իր տարբեր դրսևորումներով, որի պատճառով էլ դրանք կարելի է անվանել հակասման, անհամապատասխանության շաղկապներ: Օրինակ՝ Ուշ է, բայց բոլորովին անցած չէ, տե՛ր արքա (Ր, Սամվել), Վաղուց նրանց աչքերում ցուլանում էին սիրո այն կայծերը, որոնք այրում, տոչորում են սրտի թաքուն խորշերը, սակայն արթունիքում դեռ չէին նշմարում այդ (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի), Լուսը բացվելուն մոտ էր, որ նրա աչքերը ծանրացան, մինչդեռ Սեդան վաղուց վայելում էր խաղաղության հրեշտակի բարիքը (ն. տ.):

Սահմանափակման, վերապահության իմաստը համեմատաբար ավելի զգալի է միայն, միայն քե շաղկապների մեջ, և դա գալիս է նրանց եղանակավորման յուրահատուկ իմաստից (դրանք շաղկապների շարքն են անցել եղանակավորող բառերից): Օրինակ՝ Դղյակի ուրիշ շատ սենյակների նման քարաշեն էր և այս առանձնատունը, միայն այն զանազանությամբ, որ սա կերտված էր ընտիր, գույնզգույն քարերից (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

Այս օրինակներում հակասման, անհամապատասխանության իմաստը համեմատաբար թույլ է, և դրա հիմքում ընկած է որոշ սահմանափակման, վերապահության հանդամանք, որը հակասման հարաբերությունը սահմանափակում է այս կամ այն չափով, այս կամ այն հատկանիշով:

Այս շաղկապների մեջ երբեմն առկա է լինում նաև զիջական երանգ, Դա ավելի շատ վերաբերում է այնուամենայնիվ, այնուհանդերձ շաղկապական բառերին: Օրինակ՝ Որքան էլ որ անակրեկալ չէր Աշխենի համար Եվայի այդ վարմունքը, այնուամեն-

նայնիվ սկզբում նա սառած մնաց (նԴ)։ Որքան էլ տխրալի բան է մահը, որքան էլ ես վախենում եմ մեռնելուց, այնուամենայնիվ հաշտվում եմ (նԴ, Մահը)։

§ 746. Հանդիպադրական հակադրություն արտահայտող շաղկապներն են՝ իսկ, եթե... ապա, ապա (հապա), միայն։ Սրանք սոսկ հակադրություն են արտահայտում սովորաբար առանց ժխտման և առանց հակասման։ Այսպես՝ Դու նվազում ես, իսկ նա երգում է։ Այստեղ իսկ շաղկապը հակադրության իմաստ է արտահայտում այնչափով, որչափով այն կապում է այնպիսի նախադասություններ, որոնցում տարբեր հատկանիշներ վերադրված են տարբեր առարկաների։ Օրինակ՝ Սեմյոնովկայից ճանապարհը ըսկըսում է փոքր-ինչ ցածրանալ, իսկ բնության շրջապատները նվազում էին (Մուր., Առաքյալը)։ Հարձակման նշանը պետք է տար Մարգարետունին, իսկ առաջին կրակը պիտի վառեր սեպուհը (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի)։ Նքե Սոֆիայի և Դրոզդովի կապերը նրանց տարան դեպի ֆիզիկական ու բարոյական անկում, ապա Կատյայի և Վարդանի ամուսնությունից ստեղծվեց բարձր բարոյականության և անձնվեր սիրտ վրա հիմնված մի օրինակելի ընտանիք (ՀնԳՊ, 2)։

§ 747. Պայմանական ներհակական են հետևյալ շաղկապները՝ քե չէ, եթե ոչ, ապա եթե ոչ, ապա թե ոչ, այլապես։ Սրանք ներհակական, հակադրական հարաբերություն են արտահայտում որոշ պայմանականությամբ, կախված որոշ պայմանից։ Իսկ այդ պայմանը ենթադրվում է և ուղղակիորեն չի արտահայտվում նախադասության մեջ։ Այսպես՝ Լավ սովորիր, քե չէ (եթե ոչ, ապա թե ոչ, այլապես) դուրս կմնաս ինստիտուտից, նախադասության երկրորդ մասը հակադրվում է առաջինին, իսկ պայմանը (եթե լավ չսովորես) չի արտահայտված, այլ հասկացվում է։ Օրինակ՝ Հունձը կես գիշերին պետք է անել, կնի՛կ, երբ հասկերը գիշերվա շաղից թացանում են, քե չէ արևի տակ կոտրվում, փչանում են (ՍԱ, Լեոնցիներ), Դե գնանք, ես քեզ կուղեկցեմ, քե չէ մեր շուներ ուրիշ մարդ տեսնելիս՝ շղթան էլ է պոկում (ՍՆ, Հողը, 1)։ Դու այդ մասին շտապ հայտնիր, այլապես կարող են քեզ մեղադրել։ Կգործադրենք միասին, եթե ոչ կանեմ այն, ինչ որ դու կհրամայես (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի)։

ՏՐՈՇԱԿԱՆ ՇԱՂԿԱՊԵՐ

§ 748. Տրոհական հարաբերությունն արտահայտող շաղկապներն են՝ կամ, կամ քե, կամ քե չէ, և կամ, քե, որոնք ցույց են տալիս, որ շաղկապվող բառերի կամ նախադասությունների արտահայտած առարկաներից, հատկանիշներից, երևույթներից մեկը կամ մի խումբն է նկատի առնվում, իրական, հնարավոր համարվում որևէ տեսակետից, ի տարբերություն մյուսի կամ մյուսների:

Նրանք գնալու են Գառնի կամ Գեղարդ: Հիմա կկանչեն ինձ ու քեզ կամ Արամին ու Գրիգորին: Առաջին նախադասության մեջ երկու տեղերից մեկի հնարավոր լինելն է արտահայտված այնտեղ գնալու տեսակետից: Իսկ երկրորդ նախադասության մեջ արտահայտված է կանչելու գործողության հնարավորությունը երկու խումբ անձանցից միայն մեկ խմբի վերաբերյալ:

Բաժանման իմաստը ընդգծված է արտահայտվում հատկապես այն դեպքում, երբ կրկնվում է համապատասխան շաղկապը: Իսկ այս կիրառությունը հատուկ է մանավանդ կամ շաղկապին: Օրինակ՝ Խալմ մեռնել այստեղ, կամ վերջնականապես ջախջախել այս թշնամուն (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Երկուսից միեր, կամ կհաղթանակիմ, կամ թե խմբով իսպառ կչնջվեմ (ն. տ.):

Ինչպես երևում է վերջին օրինակից, շաղկապների կրկնության դեպքում բաղադրյալ կազմությունն ունեցողների կամ բաղադրիչն է կրկնվում, իսկ մյուս բաղադրիչը (քե, քե չէ, և) գործածվում է միայն վերջին կրկնվողի հետ. այսպես՝ կամ... կամ թե չէ, կամ... կամ քե, կամ... և կամ:

§ 749. Շաղկապով արտահայտված տրոհական իմաստը միշտ չէ, որ ընդգծվում է ու կապվող եզրերից մյուսը բացառվում: Այսպես՝ Ամեն մի շենի կամ ավանի մոտեցած ժամանակ հնչեցնել էին տալիս փողեր ու շեփոռներ (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Երկուսից մեկի հնարավորությունը, որ արտահայտված է այստեղ կամ շաղկապով, պետք է հասկանալ ոչ թե բացարձակ իմաստով, այլ շաղկապված եզրերից ամեն մեկի տեսանկյունից: Զե՛ որ այդ բնակավայրերից ամեն մեկը կամ շեն է, կամ ավան: Ուրեմն քրննարկվող օրինակում արտահայտված է այն միտքը, որ նշված գործողությունը կատարվում է ամեն բնակավայրի (շենի ու ավանի) մոտեցած ժամանակ, լինի այն շեն, կամ թե չէ ավան:

Այս կարգի օրինակներ են հետևյալները. Չկային այդտեղ դիմադրող զորքեր և ոչ էլ կովի կամ պաշտպանության պատրաստություն (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Հարավից դեպի հյուսիս, կամ արևելքից դեպի արևմուտք անցնել ուզող աշխարհակալները կամ հակառակորդ ազգերը, ամենից առաջ ընդհարվում էին հայաստանցոց հետ (ն. տ.):

Սովորաբար հենց այսպիսի իմաստով է գործածվում լայն տարածում չունեցող և կամ հարադրյալ շաղկապը, որն իր և բաղադրիչի պատճառով, որպես կանոն, չի գործածվում ընդգրծված կամ բացարձակ բաժանական հարաբերություն ցույց տալու համար: Օրինակ՝ Նա մեծ է տարիքով և թույլ է գիտությանը, որպեսզի հաճախի սեմինարիա և կամ համալսարան (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան):

Կամ շաղկապով կապվում են նաև միևնույն առարկայի միևնույն տեսակետից տրված տարբեր անվանումները, մակդիրները: Օրինակ՝ Նույն գյուղացիները իրենց գյուղին «հայրենիք» կամ «երկիր» էին ասում, հարևան գյուղին՝ «օտար երկիր» կամ դարի տեղ (ԱԲ, Կյորեա):

§ 750. Կամ թե չէ շաղկապի բաժանական իմաստը երբեմն ունենում է ներհակական երանգ իր թե չէ բաղադրիչի պատճառով: Օրինակ՝ Կամ կառարիւ պարտականություններդ, կամ թե չէ այլ կերպ կվարվենք քեզ հետ:

Իսկ ավելի հաճախ կամ թե չէ շաղկապը գործածվում է կամ-ի իմաստով, միայն բաժանական հարաբերության մեջ եղած շատ թույլ ներհակական իմաստային տարրը ավելի ընդգծված՝ իր թե չէ բաղադրիչի միջոցով: Օրինակ՝ Դու պիտի սովորես, կամ թե չէ պիտի աշխատես, այլ կերպ չի կարելի: Երբ չեն կարողանում ըմբռնել մի որևէ բանի ներքին իմաստը, հոգին, կամ թե չէ կորցնում են ժամանակի ընթացքում, պաշտում, պաշտպանում են ձեր, առանց հասկանալու (ՀԹ, Ջեն ու հոգին):

§ 751. Թե շաղկապը տրոհական իմաստով գործածվում է հատկապես հարցական նախադասություններում, կամ, համեմայն դեպս, հարցական առողանությամբ: Օրինակ՝ Կոնսնի՞ նորից, թե՞ վերջին անգամն է համբուրում ճակատը (ՍԱ, Լեոնցիներ): Ո՞վ պիտի նախաձեռնի, օրինակ, գյուղացիների ազատագրումը, իրենք գյուղացիներ՞ր, թե՞ նրանց շահագործող կալվածատերերը:

ի՞նչ հիմքերի վրա պիտի լինի նրանց ազատադուր՝ հողո՞ւմ, քե՞ առանց հողի, փրկավճարո՞ւմ, քե՞ առանց փրկավճարի, անձնակա՞ն, քե՞ համայնքների սկզբունքով (ԱՀ, Նախնայյանը և նրա ժամանակը):

ՍՏՈՐԱԳԱՍՏԿԱՆ ՇԱՂԿԱԿՆԵՐ

§ 752. Ստորագասական շաղկապներն արտահայտում են ըստորագասական հարաբերություններ՝ կապելով ստորագաս նախագասությունը գերագասին:

Ստորագասական շաղկապների համար սովորական չէ համագասականների մեծ մասին հատուկ՝ առանձին, ամբողջական նախագասություններ կապելու դերը: Դրա պատճառն այն է, որ ստորագասական շաղկապները ավելի սերտ հարաբերություններ են արտահայտում, քան թե համագասական շաղկապները: Եվ քանի որ ամբողջական նախագասությունները բավականաչափ ինքնուրույն են, այդ պատճառով էլ, որպես կանոն, չեն կապվում միմյանց հետ ստորագասական շաղկապներով:

Հետևյալ ախպի փաստերը չեն հակասում վերոհիշյալին: «Ինչո՞ւ մեր կուսակցությունը վճռական պայքար ծավալեց անհատի պաշտամունքի և նրա հետեանքների դեմ: Որովհետև անհատի պաշտամունքը նշանակում է չափից դուրս մեծարել առանձին մարդկանց, նրանց օժտել գերբնական գծերով ու հատկություններով»: Այդպիսի նախագասությունների կիրառական նպատակը հատուկ ճարտասանական նկատառումն է, իսկ նախագասությունների (մասնավորապես երկրորդ նախագասությանն է վերաբերում խոսքը) կիրառական հիմքը վերցված է երկախոսություններից: Հմմտ:

— Ինչո՞ւ մեր կուսակցությունը վճռական պայքար ծավալեց անհատի պաշտամունքի և նրա հետեանքների դեմ:

— Որովհետև անհատի պաշտամունքը նշանակում է չափից դուրս մեծարել առանձին մարդկանց, նրանց օժտել գերբնական գծերով ու հատկություններով:

Այս կարգի օրինակներ են հետևյալները.

— Կուզե՞ս, Լրեկոյան ե՞կ միասին պարապենք:

— Եթե տատս լավ զգաց (ԱՍ, Ոսկե մեղալ):

Հեղինե.— Ա՛խ, մայրի՛կ, դու տուրախ ես երևում:

ՀՈՌՈՄ.— Որովհետև ուրախալի լուր եմ բերել (Շիրվ., Իշխանուհի):

Այսպիսով, ստորագասական շաղկապները համադասականներից տարբերվում են ոչ միայն իրենց արտահայտած հարաբերության բնույթով, այլև կիրառական տիրույթով, կիրառական այլ հատկանիշներով:

Ստորագասական շաղկապներն ըստ իմաստի բաժանվում են հետևյալ տեսակների՝ մեկնական, ժամանակի, պայմանի, պատճառի, նպատակի, զիջական, համեմատության. մակարեւական, բացահայտման:

ՄԵԿՆԱԿԱՆ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ

§ 753. Մեկնական շաղկապներն են՝ որ, թե, ինչպես և ինչ, որոնք մեկնական, բացատրական հարաբերություն են արտահայտում՝ գերադաս նախադասությունը կապելով այնպիսի ստորագաս նախադասության, առանց որի գերադասի միտքը խիստ թերի կլիներ և հաճախ պարզապես կհստ կմնար:

Սա ամենից առաջ վերաբերում է մեկնական շաղկապների այն կիրառություններին, երբ նրանց կապած երկրորդական նախադասությունը լրացնում է գերադասի՝ ներգործական սեռով արտահայտված ստորոգյալին. իսկ սա՝ մեկնական շաղկապների ամենատարածված կիրառությունն է: Օրինակ՝ Իմացել եմ, որ այդքն ականջ է դնում (ՀԹ, Արջաորս): Ոմանք էլ ասում էին, թե այդպես ավելի լավ է (ԱԲ, Մինա Բիբին): Փորձեց ուռնել, թե ովքեր են գալիս (Ն. տ.):

Այս շաղկապների մեկնական իմաստը դրսևորվում է ոչ միայն նշված, այլև ուրիշ կիրառություններում (ենթակա, ստորոդեիական վերադիր և այլ երկրորդական նախադասություններ գերադասի հետ կապելու դեպքում): Օրինակ՝ Թվում է, թե ձյունը կաթիլիւմ է ցուրտ աստղերից (ԱԲ, Եղբայրության ընկուզենիները): Եվ այդպես էլ չիմացվեց. թե ինչ եղավ Ծփոր Ադամովը (ԱԲ, Նամակ ուսաց թագավորին): Ամենից զարմանալին այն է, որ անկողիները չէին երևում (ԳՍ, Թեհրան): Քնելուց առաջ Տիտոսի վերջին միտքն այն մասին էր, թե չի կաթում այդ կտուրը անձրև օրերին (ԱԲ, Բեա՛ն, Բեա՛ն):

§ 754. Որ և թե շաղկապները իմաստով զգալի չափով տարբերվում են իրարից: Դրանցից առաջինը հաստատական իմաստ է արտահայտում, իսկ երկրորդը՝ ոչ հաստատական, թեական: Հմմտ.

Ասում են, որ պիեսը կարդացել է բավական ժամանակ առաջ (ՌԶ, Սիրանույշ): Մտածում էր, թե պիեսը երբ է կարդացել:

Գեթ մխիթարվիր, որ նույն համն ունեն քրտինք ու արցունք (ՊՍ): Նա մտածում էր, թե ինչ համ ունեն քրտինք ու արցունք:

Հարությունը դտավ, որ կինն իրավացի է (ՍԽ, Հողր, 2): Հարությունը կարծում էր, թե կինն իրավացի է:

Թե շաղկապի երկբայական իմաստն ավելի շեշտելու և նույնիսկ անհավանական դարձնելու նպատակով նրա հետ երբեմն գործածվում է համապատասխան իմաստ արտահայտող եղանակավորող բառ, հատկապես իբր բառը: Օրինակ՝ Ռուսական մամուլում տպագրվել է Սիրանույշի նկարը՝ «Հայկական Դուզե» մակադրությունից, բայց ամենից ավելի ասել են, թե իբր նա հայկական Սառա Բեռնարն է (ՌԶ, Սիրանույշ): Ձևանալով բարեպաշտ, նա ցույց է տալիս, թե իբր համաձայն է նրանց ամուսնությանը (ՀՆԳՊ, 2):

Որ շաղկապին իր իմաստով հարում է ինչ մեկնական շաղկապը, որը, սակայն, նրա պես լաջն գործածություն չունի: Օրինակ՝ Ահա մի քանի օր է, ինչ տեսնում եմ, որ դու կիրճերից վերադառնալով՝ բարձրանում ես ժայռերը (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Հաշվապահ Մոխրարին մոտ քսան տարի է, ինչ աշխատում էր Իրանի բանկում (ԳՍ, Բեհրան):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, ինչ մեկնական շաղկապով կապվող երկրորդական նախադասությունը լրացնում է գլխավոր նախադասության այնպիսի ստորոգյալի կամ այլ անդամի, որն ունի ժամանակի իմաստ:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ

§ 755. Ժամանակի իմաստ ունեցող ստորադասական շաղկապներն են՝ մինչ, մինչև, հենց, նախքան, քանի, ինչ, մինչև որ, հենց որ, քանի դեռ, քն չէ, որ, երբ որ:

Այս շաղկապները կապում են ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունը գերադաս նախադասությանը և արտահայտում են ժամանակի իմաստ տարբեր երանգներով՝ հանձինս գերադաս ու ստորադաս նախադասությունների բովանդակության ժամանակային տարբեր փոխհարաբերությունների:

Ըստ ժամանակային այդ փոխհարաբերության՝ քննարկվող շաղկապները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի:

§ 756. Մինչ, մինչև, մինչև ու, նախքան շաղկապները սովորաբար ցույց են տալիս, որ գերադաս նախադասությամբ արտահայտված իրողությունը, գործողությունը և այլն նախորդում են երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված իրողությանը, գործողությանը և այլն: Օրինակ՝ Մինչ նա կմտածեր, թե ինչ պատասխանի Հալինյանին, Հարությունն ասաց (Սև, Հողը, 1): Մենք էլ էինք նստում այնքան, մինչև քունը հաղթեր, գլուխներս հենեինք քուրսու թախտին, մինչև տատը բոթեր մեզ, զարթնեցներ ու վեր կացներ (ԱԲ, Նամակ ռուսաց թաղավորին): Դեռ մեր ժողովուրդը չի ասել իր խոսքը, ուստի նա չի մեղմելու իբր ազգ, մինչև որ չասի իր խոսքը (ՎՏ):

§ 757. Հենց, հենց որ, թե չէ շաղկապները ցույց են տալիս, որ գլխավոր նախադասությամբ արտահայտված գործողությունը, երևույթը անմիջապես հաջորդում է երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված գործողությանը, երևույթին: Օրինակ՝ Հեռվից իրենց մորը տեսնում են թե չէ. երևա աղջիկն էլ կանչում են (ՀԹ, Կիկոսի մահը): Հենց որ շրջանից մի օր բացակայում եմ, անպայման մի օյին պիտի խաղան գլխիս (Սև, Հողը, 1):

Այս խմբին են հարում ժամանակի ու, երբ որ շաղկապները, որոնք ևս ցույց են տալիս գերադաս նախադասության գործողության հաջորդելը ստորադաս նախադասության գործողությանը, միայն այն տարբերությամբ, որ ու, երբ որ շաղկապների մեջ չկա նշված մյուս շաղկապներին հատուկ հաջորդելու անմիջականության իմաստը: Օրինակ՝ Ազնո՛ւ, որ մեծանաս, ի՞նչ ես դառնալու (ԱԲ, Բեա՛ն, Բեա՛ն):

Երբ որ մեծանաս, կարդաս երգերս,

Վերքերիս համար շտխրես, չլաս,

Կորած կլինեն արդեն վերքերս,
 Երբ որ, իմ բալի՛կ, երգերս կարդաս (ՀՇ):

Հնարավոր է, որ առանձին ղեկավարում, սլայմանավորված գերադաս նախադասության բայ-ստորոգյալի ժամանակով, նշվի գերադասի գործողության, եղելության նախորդելը ստորադաս նախադասությամբ արտահայտված գործողությանը, եղելությանը: Օրինակ՝ Երբ որ մերոնք մտան քաղաք, թշնամին այն արդեն թողել էր ու նահանջել:

Այս շաղկապները կարող են նաև արտահայտել գործողությանների միաժամանակություն, Օրինակ՝ Երբ որ (որ) մենք բարձրանում էինք Աբովյանով, նրանք իջնում էին: Երբ որ արևը մայր մտնելու վրա էր, կոլտնտեսականները ավարտում էին օրվա աշխատանքը: Երբ որ առաջին հերթի աշակերտները դուրս էին գալիս դպրոցից, երկրորդ հերթի աշակերտները դպրոց էին մտնում:

Այս և նման փաստերը ցույց են տալիս, որ թեև շաղկապները խմբավորում ենք (տարժամանակյա՝ իր երկու ենթատեսակներով և համաժամանակյա), բայց և այնպես նրանք կարող են ունենալ այլ կիրառություններ:

§ 758. Ինչ ժամանակի շաղկապը գերադանցապես այնպիսի ստորադաս նախադասություն է կապում գերադասին, որով արտահայտված գործողության կատարումից սկսվում է գերադաս նախադասության մեջ արտահայտված գործողության կատարումը: Օրինակ՝ Երբեւմ է՝ Աղան ինչ մորից ծնվել է, կուշտ չի կերել (ՔԹ, Ոսկե հովիտ): Ինչ նա եկել է մեզ մոտ, ամեն ինչ կարգավորվել է:

§ 759. Քանի շաղկապը հիմնականում ցույց է տալիս ստորադաս ու գերադաս նախադասությունների գործողությունների, եղելությունների միաժամանակություն: Օրինակ՝ Քանի որդի եմ, էստեղ կաշխատեմ, կապրեմ (Իս., Համբերանքի չիբուխը): Շնորհակալ եմ քեզնից, առաջի շնորհակալ, պիտի օրհնեմ կյանքդ, քանի կենդանի եմ (Մուր., Գևորգ Մարգարտունի):

Ժամանակի շաղկապների իմաստը հաճախ իր մեջ ունենում է նաև պայմանի որոշ տարր, բայց իհարկե, հիմնականը ժամանակի իմաստն է:

ՊԱՅՄԱՆԻ ՇԱՂԿԱՊԵՆԵՐ

§ 760. Պայմանի շաղկապներով կապակցվող ստորադաս նախադասությունն արտահայտում է գերադաս նախադասությամբ ցույց տրված գործողության, եղելության, արված որևէ դատողության պայմանը, Պայմանի հարաբերությունն արտահայտող շաղկապներ են՝ եթե, թե, թե ուր, ուր, միայն թե, եթե միայն, նայած, նայած թե, քանի դեռ և այլն:

Պայմանի շաղկապներն իմաստային ու կիրառական տեսակետից տարբերվում են իրարից: Ըստ որում, տարբերություններն արտահայտվում են թե՛ կիրառական ուղորտի և թե՛ պայմանի հարաբերության դրսևորման յուրահատկությունների մեջ:

Պայմանի շաղկապներից գործածության ամենալայն ուղորտ ունեցողը եթե-ն է: Ինչպես պայմանի մյուս շաղկապների, այնպես էլ եթե-ի գործածության դեպքում իբրև պայման ներկայացվող գործողությունը, երևույթը նախորդում է գերադաս նախադասությամբ արտահայտված գործողությանը, երևույթին: Օրինակ՝ Անշափ գոհ կլինեի, եթե ինձ պատահեր մի աքնպիսի վարժուհի (ՆԴ, Մահը):

Թե պայմանի շաղկապն իմաստով շատ մոտ է եթե-ին. դրանց միջև տարբերությունն ավելի ոճական բնույթ է կրում. թե-ն ավելի հատուկ է ժողովրդա-խոսակցական լեզվին և գիտական, հրապարակախոսական խոսքի մեջ համարյա չի գործածվում: Օրինակ՝ Կոտորվեք դուք... ինչ վայնասուն կհանեիք դուք խմբովի, թե այդ բանը ես չանեի (Խնկո-Ապեր): Ինչ կլինեի ծառի հալը, թե չլինեի մեր հով տալը (Խնկո-Ապեր):

Թե շփվեր մեծ Կոմիտասն իմաստուն,
 Հայ ժողովուրդն այսքան անուշ չէր լինի,
 Թե չլինեի հայ ժողովուրդն աշխարհում՝
 Կոմիտասն էլ այսքան անուշ չէր լինի (ՀՇ):

Եթե միայն, միայն թե շաղկապները ևս պայմանի հարաբերություն են նշում և իրենց բաղադրիչ միայն բառով սահմանափակում ու մասնավորում են այդ պայմանը: Այդ մասնավորման պատճառով պայմանն ավելի է շեշտում եթե միայն շաղկապը,

իսկ միայն թե-ի պայմանի իմաստն ունի զիջական որոշ երանգ՝ Օրինակ՝ Իրավ է, այդ իմ մարդիկն էլ կարող էին անել, եթե միայն մորթել պետք լիներ (Բ, Սամվել)։ Սրա սովորեցնելն ինչ բան է որ... Կսովորեցնեմ, միայն թե ինչ որ ասեմ, պետք է լսես։ — Աչքիս վրա, — խոսք է տալիս գելը (ՀԹ, Զարմանալի աշուղը)։

Ժամանակային որոշ երանգով, բայց հիմնականում պայմանի հարաբերության իմաստով կարող են գործածվել ֆանի, ֆանի դեռ շաղկապները. Տարօրինակ մարդ է, նա այրվում է, նա բորբոքվում է, ֆանի դեռ ճակատ է տալիս, ֆանի դեռ կոպում է այդ գորշ, անհրապույր քարերից քամելու ևս մի նյութ (ԲՎ, Լեոնե-րի որդին)։

§ 761. Պայմանի հարաբերությունն արտահայտելու համար կազմվում են մի բանի զուգադրական շաղկապներ, ինչպիսիք են՝ եթե... ապա, եթե... ուրեմն, եթե... ապա ուրեմն, թե... ուրեմն, քե... ուրեմն, թե քե... ապա ուրեմն և այլն։ Օրինակ՝ Եթե նա զլխի նշանով է հայտնել իր անհամաձայնությունը, ապա ինքը չի տեսել, բանի որ հարսի Լրեսը ծածկված է եղել քողով (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան)։ Եթե նա լսել է այդպիսի բան, ապա ուրեմն խոհեմություն է անում մեր ամբողջ գալով (Մուր., Գևորգ Մարգարե-տունի)։ Թե Զամայանն է դանդահարել, կանչել, ուրեմն, առաջին հերթին նրա մոտ պետք է գնա (ՔԹ, Ոսկե հովիտ)։ Թե որ այդ զգուշությունը վարձկանի անուն պիտի վաստակի ինձ համար, ապա ուրեմն այս վարկյանից իսկ թողնում եմ ես այս սրբությունները բախտի կամքին (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի)։

ՊԱՏՃԱՌԻ ԵՎ ՀԻՄՈՒՆՔԻ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ

§ 762. Գերադաս նախադասության հետ պատճառի ու հիմունքի շաղկապներով կապվում են այնպիսի ստորադաս նախադասություններ, որոնք արտահայտում են գերադաս նախադասության բովանդակության իրականացման պատճառը, հիմունքը.

Պատճառի և հիմունքի շաղկապներն են՝ ուրվհետև, ֆանի ուր, ուր, չէ ուր, մասնավորապես ուր, նամանավանդ ուր և այլն։

Պատճառի և հիմունքի շաղկապներից ամենատարածվածներն են օրավհետև-ը և ֆանի ուր-ը, որոնք գործածվում են թե՛ պատճառի և թե՛ հիմունքի իմաստով, ըստ որում զրանցից առաջինին

ազելի շատ պատճառի իմաստն է հատուկ, երկրորդին՝ հիմունքի իմաստը:

Քերենք այս շաղկապների՝ պատճառի իմաստով կիրառությունների օրինակներ. Նրա դեմքը Շահյանը չկարողացավ տեսնել, որովհետև այդ կինը ճայում էր ղեպի դահլիճ (ՆԴ, Մահը): Սաքուլը երկար ժամանակ չէր համաձայնում նոր պարտք անելու, քանի որ արդեն բավական հին պարտքեր ունեի վճարելու (ՆԴ, Սաքուլն ուխտ գնաց):

Ահա այդ նույն շաղկապների՝ հիմունքի իմաստով կիրառությունների օրինակներ. Բայց, իսկապես, չէի կարծում, թե կդար, որովհետև նամակիս չէիք պատասխանել (ՆԴ, Մահը): Ձեր հայրը մեռած չէ, այլ կենդանի է դեռ, քանի որ ունի ձեզ պես զավակներ (ՂԱ): Բայց ինչպե՞ս կարող եմ ետ կենալ, քանի որ գործը վերաբերում է հարադատ եղբայրներիս փրկությանը (ՂԱ):

Որ շաղկապը պատճառի և հիմունքի իմաստ արտահայտում է հատկապես ժողովրդա-խոսակցական լեզվում, որից և անցել է գեղարվեստական գրականությանը, մինչդեռ որովհետև արվելի բուն գրական լեզվին հատուկ շաղկապ է և գործածական է թե՛ գեղարվեստական, թե՛ գիտական գրականության մեջ:

Որովհետև և որ շաղկապների ոճական տարբերության տեսակետից հետաքրքրական է հետևյալ փաստը. Լ. Թումանյանի գեղարվեստական երկերում պատճառի հարաբերություններն արտահայտված են որ շաղկապով, և չկա որովհետև շաղկապի գեթ մի գործածություն: Մինչդեռ, օրինակ, Շիրվանդադեի, Նար-Դոսի երկերում համապատասխան պատճառի ու հիմունքի հարաբերությունն արտահայտելու համար առաջնությունը բացառապես տրված է որովհետև շաղկապին: Դա, անշուշտ, բացատրվում է այդ հեղինակների լեզվաոճական ընդհանուր ուղղվածությամբ ու բնույթով:

Քերենք որ շաղկապի նշված կիրառությունների օրինակներ. Ես, որ մի զարկով կարող եմ հաղար շունչ կենդանի ջարդել, էլ ի՞նչ եմ էս անպիտան կնոջ կողքին վե՛ր: Բնկել (ՀԹ, Քաջ Նազարը): Որ այդպես է, լավ նայիր քեզ ու ինչքան կարող ես՝ շատ ապրիր (է՛՛, Մերունին և ծովը):

Մանավանդ որ, նամանավանդ որ շաղկապները պատճառի ու հիմունքի հարաբերության իմաստ են արտահայտում՝ հատուկ ընդգծելով որևէ տեսակետից կարևոր այս կամ այն անդամներ:

Սրինակ՝ կպատմեմ քեզ գիտեցածներս, առանց որեւէ մի բան թաքցնելու, մանավանդ ուր ասում ես, թե իմ տված տեղեկությունների օգուտ պիտի բերեն գործին (Մուր., Գևորգ Մարգպետունի):

Այլ ուր շաղկապը պատճառի ու հիմունքի իմաստ է արտահայտում հարցական առոգանությունը նախադասություններում. նա իրեն միանգամայն կարդարացնի, չէ ուր շատ բարեխիղճ է: Համար. նա իրեն միանգամայն կարդարացնի, քանի որ շատ բարեխիղճ է:

§ 763. Ժամանակակից հայերենում հազվադեպ գործածվում է Բանգի շաղկապը խոսքին հոնտորական երանգ, հանդիսավորություն տալու համար: Սրինակ՝ ես քեզ ներեմ... ես, որ վարդը կրծքիս շառա՝ Քանգի վաղուց բացված էր նա (ՀՇ):

Ինչ է քե հարադրական շաղկապը այնպիսի պատճառ կամ հիմունք է արտահայտում, որը խոսողը դիտում է իբրև ոչ կարևոր, ոչ բավարար՝ գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված գործողությունը կատարելու համար:

Եթե որդին տրտում երգով
Իր ծնողի մահն է սգում,
Աղաչում եմ, մի ընդհատեք,
Ինչ է քե նա... լավ չի երգում (ՊՍ, Աղաչում եմ):

Դե ուր հարադրական կապությունը շաղկապը պատճառի և մանավանդ հիմունքի իմաստով գործածվում է հատկապես ժողովրդա-խոսակցական լեզվում:

ԶԻԶԱԿԱՆ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ

§ 764. Զիջական շաղկապներն արտահայտում են զիջական իմաստ և այնպիսի ստորադաս նախադասություն են կապում գերադասին, որի բովանդակությունից չի բխում գերադասով արտահայտված գործողությունը, իրողությունը, այլ վերջինս տեղի է ունենում հակառակ ստորադաս մասում արտահայտվածին: Ժամանակակից հայերենի զիջական շաղկապներն են՝ քե, քեկուզ, քեկուզեմ, քեպետ, քեպետեմ, չնայած, չնայած ուր, փոխանակ և այլն:

Օրինակ՝ Եղանակն անձրևային էր, անախորժ, մինչև անգամ ցորատ, քեկ օգոստոսը դեռ չէր վերջացել (Շիրվ., Ջոուդի ականջը)։ Ահա այս գործի համար էր, որ մեր իշխաններն սկսան ինձ մեղադրել, քեպետն իրանք այդպիսի դեպքում տասնապատիկ աւժելի շարիքներ են հասցրել (Մուր., Գևորգ Մարգարեանի)։ Փախանակ այս բոլորից հետո լռեք, դեռ համարձակվում եք... (ՔԹ, Ոսկե հովիտ)։ Դեռ կոտմ էին ու կոփում ումբեր, Թեկուզ գիտեին՝ ուր պիտի ճամփեն (ԵԶ), Թեկուզ գեներալ չէ և ոչ էլ զինվորական, բայց քաղաքում ունեցած իր դիրքի և աղղցություն շնորհիվ ստացել է այդ պատվավոր հորջորջումը (ԵԶ, Երկիր նաիրի)։

Քննարկվող շաղկապները իմաստի տարբեր երանդներ ունեն։ Այս տեսակետից զիջական շաղկապներից առանձնանում է հատկապես փոխանակ բառը, որն արտահայտում է սպասելի գործողության փոխարեն մի այլ գործողություն կատարելու հարաբերություն։ Օրինակ՝ Փոխանակ դասերը պատրաստի, ամբողջ օրը խաղում է բակում։

§ 765. Զիջական բոլոր շաղկապներից (բացի փոխանակ-ից) կարելի է կադմել զուգադրական շաղկապներ. այդպիսի զուգադրականների մյուս եզրը լինում է ներհակական շաղկապ, ինչպես՝ քեկ... բայց, քեպետ... բայց, քեպետ... սակայն, քեպետ... այնուամենայնիվ, քեպետ... այնուամենայնիվ, չնայած որ... բայց, քեկուզ... բայց, քեկուզ... բայց և այնպես, քեկ...բայց և այնպես, քեկ... սակայն, քեպետ... սակայն։ Օրինակ՝ Թեկուզ մի շաբաթ էր անցել, բայց արդեն գդիրը բեղարել էր (ԱԲ, Մրոց)։ Մենք քեպետ վայելչագրության տեսության վրա դիտահակ ենք, բայց գիտենք, որ նա դեպի մեզ է գալիս (ԱԲ, Բրուտի տղան)։ Չնայած որ Արամյանը խոսում էր իր կնոջ հետ, բայց չէր մոռանում պլանումը (ՔԹ, Ոսկե հովիտ)։ Թեպետ իմ պատմության մեջ մեծ դեռ չէ խաղում Միկիթ-բեկը, այսուամենայնիվ ես ավելորդ չեմ համարում ծանոթացնել ձեզ նրա անձնավորության հետ (Մուր., Զհաս է)։ Թեպետ հեղինակը ամեն կերպ աշխատում է տգիտության աղաղակող այդ փաստը ներկայացնել իբրև մասնակի մի երևույթ... սակայն գրվածքի միջից հառնում է տիպական հալքահանան իր մտավոր խեղճությամբ ու ողորմելիությամբ (ՀնԳՊ, 2)։

ՆՊԱՏԱԿԻ ՇԱՂԿԱՊԵՐ

§ 766. Նպատակի շաղկապները գերադաս նախադասություն հետ կապակցում են վերջինիս նկատմամբ նպատակային հարաբերության մեջ գտնվող ստորադաս նախադասություններ:

Բարդ ստորադասական նախադասության մեջ նպատակային հարաբերությունը գերազանցապես արտահայտվում է որպեսզի, ու շաղկապներով. այդ իմաստով գործածվում են նաև միայն քե. ինչ է քե հարադրական կազմությամբ շաղկապները:

Որպեսզի և ու նպատակային շաղկապների կիրառական ուղորտի, ոճական տարբերությունների, ժողովրդա-խոսակցական լեզվի նկատմամբ ունեցող առնչության մասին կարելի է առել այն, ինչ ասվել է պատճառի ու հետևանքի որովհետև և ու շաղկապների մասին: Որպեսզի-ն բուն նպատակային շաղկապ է, հատուկ է մասնավորապես գրական լեզվին և գործածվում է նրա բոլոր արտահայտություններում (գեղարվեստական գրականություն, գիտական գրականություն, հրապարակախոսություն և այլն). միայն չափածոյում նրա գործածությունը համեմատաբար սահմանափակ է), իսկ ու-ը ավելի ժողովրդա-խոսակցական ուճին է հատուկ: Օրինակ՝ Առանց խոսքը վերջացնելու լուց, ուրպեսզի այլևս չգրգռի որդուն (ՆԴ, Սաբուլն ուխտ գնաց), Կարում է ամբողջ օրը՝ վաղ առավոտից նստած, որպեսզի վերջացնի, տանի տա տիրոջը, մի քանի կոպեկ փող ստանա (ՆԴ, Հոգուն վրա հասավ): Միայն խնդրում է, որ իրեն մի ձի տա, մի քիչ ծախսի փող և ազատություն, ու գնա ճանապարհորդի, աշխարհք տեսնի (ՀԹ, Ճերմակ օձը):

Միայն քե շաղկապով նշվում է նպատակի մասնավորումը, սահմանափակումը, և դրանով իսկ ընդգծվում է տվյալ նպատակը: Օրինակ՝ Նա այժմ պատրաստ է ամեն բանի համար... ամեն ձեռնաբեկություն հանձն առնել, միայն քե յուր եղբայրը հայոց Թագավոր լինի (Բ, Սամվել):

Ինչ է քե-ն, քե ինչ է-ն այնպիսի նպատակի նախադասություն են կապում գերադասին, որին հատուկ կարևորություն չի տրվում, կամ այնքան էլ արժանի չի համարվում այդպիսի մի նպատակի համար այն գործողության կատարումը, որն արտահայտված է գերադաս նախադասությամբ: Օրինակ՝ Հինգ հարյուր

կիրճները ճանապարհ՝ հնաց, քե ինչ է ֆուտբոլի մի խաղ պիտի ղիտի: Երկու տարի անգործ մնաց, քե ինչ է անպայման բաղա-
քում պիտի աշխատի: Շատ տարիներ հրաժարվում է իրեն սոված
բնակարանից, քե ինչ է քաղաքի կենտրոնում պիտի ստանա:

ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅԱՆ ՇԱՂԿԱԳՆԵՐ

§ 767. Համեմատության շաղկապները գերադաս նախադա-
սությանը կապում են այնպիսի ստորադաս նախադասություն, ո-
րով գերադասում արտահայտված գործողությունը, առարկան,
հատկանիշը և այլն համեմատվում են մի այլ գործողությամբ, ա-
ռարկայի, հատկանիշի հետ:

Համեմատության շաղկապներն են՝ ասես քե, կարծես քե,
իմաց, իմաց ուր, իմաց ուր քե, ինչպես ուր, որպես քե,
ինչպես, ասես, կարծես (վերջին երեքը ավելի ճիշտ շաղկապական
բառեր են):

Այս շաղկապներով նշվող համեմատությունը երկու տարբեր
բնույթ ունի՝ 1. համապատասխանության ու նմանության և 2. ան-
համապատասխանության ու տարբերության:

§ 768. Համապատասխանության ու նմանության հարաբե-
րություն են արտահայտում ասես քե, կարծես քե, իմաց ուր, իմաց
ուր քե, ինչպես ուր. ինչպես, ասես, կարծես, որպես քե շաղկապ-
ները:

Համապատասխանության ու նմանության հարաբերության ի-
մաստը այս շաղկապների մեծ մասի մեջ արտահայտվում է մո-
տավոր նմանության, թվացողության երանգով: Այդ իմաստով
կարող են գործածվել հետևյալ շաղկապները՝ ասես քե, կարծես
քե, իմաց ուր, իմաց ուր քե, որպես քե, ասես: Օրինակ՝ Լսվում էր մի
հանգիստ ուրիշիկ շշուկ, ասես բնությունն էլ շնչում էր քնի մեջ
(ՍԱ, Լեոնցիներ): Դադաղն էլ, ինքն էլ ծածկվեցին հանկարծ,
Ասես քե բընավ աշխարհ չէր եկած (ՀԹ, Դեպի անհունը): Թաղու-
հին խորը շունչ քաշեց, որպես քե մի ճնշող ծանրությունից ա-
ղատված լինել (Մ. Բ., Գևորգ Մարգարետունի): Չարշարվեց, քո-
թուկը պակեց ու, իմաց ուր մարդը խտտի, խտտեց, բերավ թե վր-
բես գգի (ՀԹ, Արջաորս):

Որոշ շաղկապներ գործածվում են ոչ թե մոտավոր կամ թը-

վացող, այլ իսկական համապատասխանություն արտահայտելու համար Օրինակ՝ ՈՆց ու դու ինձ համար Կարմիր ծաղիկը բերել ևս ու ընկել փորձանքի մեջ, էնպես էլ ևս պետք է ազատեմ քեզ էդ փորձանքից (ՀԹ, Կարմիր ծաղիկը)։ Իկդ չանպաժ կրակն այժմ այնտեղ, հոգու խորքում, ծուխ էր արձակում այնքան թանձր ու ծանր և այնքան հեղձուցիչ, ինչպես վառված փայտի վրա ջուր թափելուց հետո (ՆԴ, Մահը)։

§ 769. Տարբերության ու անհամապատասխանության (երբեմն որոշ հակադրությամբ հանդերձ) համեմատություն են արտահայտում Բան, Բան քե շաղկապները։ Օրինակ՝ Երեկ Ափսազիայի օրիորդը առավել գրավիչ և զորեղ էր, Բան Սահակ Սևադայի աղջիկը (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի)։ Ավելի լավ է ազատ մեռնենք, Բան ստրուկ ապրենք (Ն. տ.)։

ՄԱԿԱԲԵՐԱԿԱՆ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ

§ 770. Մակաբերական շաղկապներն են՝ ուստի, ուրեմն, հետևաբար, հետևապես, ուստի և, ուրեմն և, և ուրեմն, այնպես ուր։

Մակաբերական շաղկապները շփման եզրեր ունեն թե՛ համադասական և թե՛ ստորադասական շաղկապների հետ։ Այնուամենայնիվ մակաբերական շաղկապների մեջ կա կոխման հարաբերության իմաստ. նրանցով կապվող նախադասությունները լրացման և լրացյալի հարաբերության մեջ են գտնվում, և դա ավելի նկատելի է այն դեպքում, երբ այդ շաղկապները կապում են բարդ նախադասության բաղադրիչներ։

Նշված պատճառով մակաբերական շաղկապները չի կարելի անվերապահորեն համարել կամ համադասական, կամ ստորադասական։ Դասելով ստորադասական շաղկապների շարքը, մենք գտնում ենք, որ դրանք զգալի չափով ունեն նաև համադասական բնույթ։

Նրանցով այնպիսի նախադասություններ են միանում նախորդին, որոնց բովանդակությունը մակաբերվում, բխեցվում, բխում է նախորդից (երբեմն էլ՝ նախորդներից. այդ մասին՝ քիչ հետո)։ Այսպես՝ Եղանակն այս տարի շատ բարենպաստ է, ուրեմն պետք է սպասել, որ առատ բերք լինի։ Այս նախադասության երկրորդ

մասի բովանդակությունը բխեցվում է, մակաբերվում է առաջին մասից: Այստեղ կա տրամաբանական հետևություն, եղանակի հիման վրա արված եզրակացություն, նախադասության առաջին մասի բովանդակությունից մակաբերված մի դատողություն, ինչ խոսք, որ այդ հետևությունից կամ եզրակացությունից վերջին հաշվով նշվում է սպասելիք մի հետևանք, բայց վերջինս բուրբուխ էտին պլան է մղված և հիշյալ տիպի փաստերի համար բնորոշ մակաբերական իմաստն է:

Բերենք օրինակներ՝ Բայց քո հոռետեսությունն ախր երևակայական է, լոկ մտավորական և բոնազբոսիկ, շունի իրական հիմք, հետևաբար և ոչ մի արդարացում (ԴԴ, Մահ): Երկուսը նայում էին դեպի հովիտը, այնպես որ չէր կարելի տեսնել նրանց ղեմքը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Որ անզղները կոչվում են, ուրեմն գիշերս անձրև է գալու (ՍԽ, Հողը, 2): Երբ արագիլը տղմուտ հողերում այլևս գորտ չէր բռնում, ուրեմն ետ էին գնացել Արաքսի ջրերը (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը):

ԲԱՑԱՀԱՅՏՄԱՆ ՇԱՂԿԱՊԻՆԵՐ

§ 771. Բացահայտման շաղկապներն են՝ ալսիմֆն, այն է:

Բացահայտման (և ոչ միայն բացահայտման) շաղկապների քերականական բնույթը ճիշտ որոշելու համար ամենից առաջ պետք է ելնել այն բանից, թե ի՞նչ է ստորադասությունը, և ի՞նչ է համադասությունը, և ապա պարզել քննարկվող շաղկապների առանձնահատկությունն այդ տեսակետից: Ստորադասական կապակցությունը, ի տարբերություն համադասականի, բնորոշվում է կապակցվող մասերից մեկի նկատմամբ մյուսի լրացական, քերականական կախման հարաբերությամբ: Ուրեմն որտեղ ունենք քերականական լրացական հարաբերություն, այնտեղ էլ առկա է կապակցության ստորադասական եղանակը: Սա վերաբերում է թե՛ նախադասություններին, թե՛ նախադասության անդամների կապակցությանը: Բացահայտման շաղկապների միացրած բաղադրիչներից երկրորդը նախորդի նկատմամբ լրացական, հետևապես և ստորադասական հարաբերության մեջ է գտնվում: Դա այդպես է թե՛ նախադասություններ և թե՛ նախադասության անդամներ կապակցելու դեպքում: Այսպես՝ Մեր մասնաօգետներից կազմված արշավախումբը ուղևորվեց վեցերորդ աշխարհամասը, այսիմֆն (այն

է) Անտարկտիդաւ Այստեղ Անտարկտիդա բառով բացահայտուած է, թե՛ ո՛րն է «վեցերորդ աշխարհամասը», հետեւապէս և դրանց միջև կա լրացական հարաբերություն: Իսկ ավելի ակնհայտ կերպով ցույց տալու համար բերված օրինակից հանենք շաղկապը Այդ դեպքում մենք ունենում ենք բացահայտիչ և բացահայտյալի կապակցություն, որը լրացման և լրացյալի, այսինքն՝ ստորադասական կապակցություն է. Մեր մասնագիտներից կազմված արշավախումբը ուղևորվեց դեպի վեցերորդ աշխարհամասը՝ Անտարկտիդա:

Անկախ կապակցման միջոցներից (շաղկապ և բացահայտման հնչերանգ, որ դրություն մեջ նշվում է բութով) վեցերորդ աշխարհամաս և Անտարկտիդա բաղադրիչների միջև կա միևնույն հարաբերությունը՝ բացահայտման հարաբերությունը: Իսկ դա էլ նշանակում է, որ այսինքն, այն է շաղկապները արտահայտում են բացահայտման հարաբերություն, իսկ վերջինս իր բնույթով ստորադասական է:

Համանման հարաբերություն են արտահայտում այդ շաղկապները նաև նախադասություն կապակցելու դեպքում. տարբերությունն այն է, որ եթե վերը նախադասության անդամի բացառությունը կատարվել է մեկ բառով, մեկ անդամով, ապա այս դեպքում կատարվում է նախադասությամբ, ինչպես՝ Հիանալի մտահղացում է, սիրելիս, բայց արի տես, որ հիմա մեքենա չունեմ, այսինքն՝ վար անող տրակտորներ դեռ չեմ ստացել (Ա. Սեկ., Ոսկե վազերի մեջ): Մի շատ սովորական առավոտ նա զգաց, որ շրջապատի համար միանգամից դառնում է սովորական, այսինքն՝ ավարտում է հյուր լինելու շրջանը (ն. տ.):

Սակայն բացահայտման շաղկապները կապակցած մասերի սերտության տեսակետից զիջում են մյուս ստորադասական շաղկապներին, որով և մասամբ հեռանում են նրանցից: Նշված հասկանիչի պատճառով էլ բացահայտման շաղկապները և մասնավորապես այսինքն շաղկապը գործածվում են նաև ինքնուրույն նախադասություններ կապելու համար: Յրինակ՝ Ինչքան էլ ուրախու աղմկոտ լինեի, նա այնուհանդերձ իսկույն նկատում էր խոսակցի, առանձնապես հարազատի տրամադրության աստիճանը: Այսինքն հենց հեռախոսի մեջ լսելով քրոջ ձայնը, զգացել էր, որ նրա հետ մի անախորժ բան է պատահել (Ա. Սեկ., Ոսկե վազերի մեջ):

ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ

ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԱՌԱՆՁԻՆ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍ

§ 772. Եղանակավորող բառերը տարբերվում են նախորդ բառերի խոսքի մասերից նրանով, որ ոչ նյութական իմաստ ունեն, ոչ քերականական, նրանք վերաբերմունք արտահայտող բառեր են, բայց և որոշակիորեն տարբերվում են վերաբերմունք արտահայտող մյուս խոսքի մասերից՝ ձայնարկությունից:

§ 773. Եղանակավորող բառերի, իբրև առանձին խոսքի մասի, ինքնուրույնությունը որոշելու համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է ցույց տալ նրանց և մակբայների տարբերությունը, որոնց շարքը դասվել են դարեր շարունակ:

Եղանակավորող բառերը, ի տարբերություն մակբայների, որոնք դրվում են հատկանիշ ցույց տվող բառի վրա հատկանիշի օբյեկտիվ հատկանիշ ցույց տալու համար, արտահայտում են խոսողի վերաբերմունքը:

Ահա եղանակավորող բառերի հիմնական առանձնահատկությունները ի տարբերություն մակբայների:

1. Եթե մակբայները ցույց են տալիս հատկանիշի օբյեկտիվ հատկանիշը, ապա եղանակավորող բառերը այս կամ այն երանդն են հաղորդում նախադասության մտքին, խոսողի վերաբերմունքն են արտահայտում այս կամ այն իրողության, առարկայի ներկատմամբ:

2. Դա նշանակում է, որ եղանակավորող բառերը չունեն նյութական իմաստ (առարկայի ու հատկանիշի իմաստ), և դրանով նրանք հակադրվում են թե՛ մակբայներին և թե՛ նյութական իմաստ ունեցող մյուս խոսքի մասերին:

3. Եթե մակերայները զրկում են հատկանիշ ցույց տվող բառի վրա, ապա եղանակավորող բառերը զրկում են դերազանցապես նախադասությունների, ինչպես և նախադասության այլ անդամների վրա, անկախ այն բանից, թե վերջիններս ինչ խոսքի մասով են արտահայտված:

4. Դրանցով պայմանավորված, եթե մակերայները կատարում են պարագայի դեր, որի աեսակը որոշվում է մակերայի իմաստային առանձնահատկությամբ, ապա եղանակավորող բառերը նախադասության անդամ չեն լինում:

§ 774. Եղանակավորող բառերը էապես տարբերվում են նաև ձայնարկություններից: Ի տարբերություն ձայնարկությունների, բոլոր եղանակավորող բառերը առաջացել և առաջանում են նյութական իմաստ ունեցող բառերից, մինչդեռ ձայնարկությունների մեջ այդպիսի եզակի օրինակներ կարելի է գտնել: Բայց դա ոչ թե սոսկ պատմական կազմավորման տարբերություն է, այլև խիստ կերպով արտահայտվում է այդ խոսքի մասերի այժմյան ձևային հատկանիշների մեջ հետևյալով: Եթե բուն ձայնարկությունների ճնշող մեծամասնությունը կազմված է մեկ, երկու, երեք հնչյուններից (ա՝, օ՝, է՝, ո՛ւ, ի՛, ը՛, ա՛յ, օ՛յ, ո՛ւյ, է՛հ, օ՛հ, վա՛յ, վո՛ւյ, վա՛շ, վի՛շ և այլն), և, ինչպես երևում է, հայերենի նույնիսկ յուրաքանչյուր ձայնավոր կարող է ձևավորվել որպես ձայնարկություն, ապա եղանակավորող բառերը իրենց կազմի մեջ ունեն ձևային, քանի որ ժամանակին (երբ դեռ եղանակավորող բառեր չէին) դրանցից էլ կազմվել են (իհարկե՛լ-հարկ-ե, իրավ՛-իր-աւ, հարկավ՛-հարկ-աւ, կարծես՛կարծ-ես և այլ), թեև այս ձևայինները այլևս չեն պահպանում իրենց նախկին իմաստն ու դերը: Այստեղ կարևոր է նշել ձայնարկության, որպես այդպիսին, կազմավորման ու գիտակցման գործում յուրահատուկ առողանություն բացառիկ դերը: Մի առանձնահատկություն, որով ձայնարկությունները հակադրվում են եղանակավորող բառերին, ինչպես և մյուս խոսքի մասերին:

Իմաստային աեսակետից ևս դրանք տարբերվում են իրարից: Զայնարկությունները ղգացական վերաբերմունք են արտահայտում, իսկ եղանակավորող բառերը՝ մտածական, դատողական վերաբերմունք: Եվ դա ոչ միայն երևում է այդ երկու խոսքի մասերի ընդհանուր բնույթից, այլև բնականաբար արտահայտվում է նը-

քանց տեսակների մէջ: Այսպէս, եթէ ձայնարկութիւններն արտահայտում են հիացմունքի, ուրախութիւն, զարմանքի, ցավի, վրէժի, զգովանքի և նման այլ վերարեբմունք, ապա եղանակավորող բառերը արտահայտում են, ինչպէս ստորև կ'տեսնենք, հաստատում, ժխտում, երկբայութիւն և այլն, որոնք երևույթի, առարկայի նկատմամբ դատողական մոտեցման արդյունք հանդիսացող վերաբերմունք են:

Այսպիսով՝ եղանակավորող բառերը որոշակիորեն տարբեր են նաև ձայնարկութիւններէից:

§ 775. Եղանակավորող բառերը այժմ էլ շարունակում են հարստանալ այլ խոսքի մասերի հաշվին: Այդ կարգի փոխանցման փաստեր են հատկապէս այն բառերը, որոնք, նայած կիրառութիւն, թե՛ եղանակավորող բառ են և թե՛ պատկանում են այլ խոսքի մասի: Այդպիսիք են՝ թող, ասես. շիինի՞ (նաև բայ էն), ապա, ի միջի այլոց (նաև մակբայ են), մի (նաև արգելական հրամայական ձևավորող մասնիկ է, թվական, անորոշ դերանուն), անգամ (նաև գոյական է), իսկ (նաև շաղկապ է⁶⁰) և այլն:

Բերենք այդ բառերի տարբեր խոսքի մասերի պատկանելը հաստատող զուգահեռ օրինակներ, որոնք վկայում են եղանակավորող բառերի և այդ խոսքի մասերի որոշ հարաբերակցութիւնը և անցումը մի խոսքի մասից մյուսին:

1. Թե կսիրես, թող ինձ հիմա ու գնա
Ու ականջ դիր, մի օր դուռդ կը բախեմ (Իս.):
2. Ազատութիւն,— գոչեցի,—
Թող որոտա իմ գլխին
Փայլակ, կայծակ, հուր երկաթ,
Թող դավ դնե թշնամին (ՄՆ):

2. Նրանք հասել են ծովափ: Երկու ճայ թռչում էին ծայրից,

60 Իսկ բառի եղանակավորման իմաստը չի անցնում իսկ շաղկապի իմաստից: Դա հին հայերենի իսկ գոյականից անցնում է նույնիսկ գրարարում ունեցած իմաստն է, որ պործածվում է նաև այժմ:

մյուսներից առանձնացած, և նրանք ի միջի այլոց կրակել են (Իյ. վենեզիս, Ճայերը):

1. Բայց ես մշտապես վերհիշում եմ մի վսեմ վերածնունդ, որը դու ևս, անկասկած, չես մոռացել (Իս.):

2. Ահա քեզ ձեռքս, ընկե՛ր թանկագին, սեղմի՛ր դու նորան անվախ անկասկած (Հ. Հով.):

1. Ապա, սկսեք տեսնեմ (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

2. Կյանքը թաքցրել էր իր երեսը, փոփոխական դիմակներ էր հագել, ապա խենթացած դարձել նման մուրճը աջ ու ձախ շարժել և ամեն ինչ փշրել, կոտորել, վայր թափել (ԿԶ, Նավը լեռան վրա):

§ 776. Եղանակավորող բառերի և այլ խոսքի մասերի հարաբերակցության քննությունը ցույց է տալիս, որ թեև եղանակավորող բառերն ունեն այլ խոսքի մասերի հետ շփման որոշ եզրեր, ձևավորվում են այլ խոսքի մասերի հաշվին, բայց էապես տարբերվում են նրանցից, իրենց ուրույն տեղն ունեն խոսքի մասերի համակարգում, որպես առանձին խոսքի մաս:

Եղանակավորող բառերն արտահայտում են խոսողի մտածական վերաբերմունքը, որով եղանակավորվում կամ երանգավորվում են նախադասությունը, նրա որևէ տեղամբ:

Ժամանակակից հայերենի եղանակավորող բառերն են՝ ի՜րո՛ւմ, ի՜րա՛յ, ի՜րավամբ, արդարեւ, իսկապես, ճի՛րայի՛, հա՛րկավ, հա՛վաստյավ, արդյո՛ւմ, անշուշտ, անտարակոյս, ահա, ահավասիկ, զուցե, միգուցե, միթե՛, թե՛րես, նույնիսկ, անգամ (Անգամ նա գիտե աչդ մասին), ինչե՛լ, ինչե՛րից, կարծեմ, կարծես, ասես, զոհե՛, միայն, լոկ, մանավանդ, նամանավանդ, հատկապես, հո, խո՛ւմ, այո, ոչ, իբր, հենց, թող (Թող դավդնե թշնամին), դե, մի (Մի արի այստեղ), շի՛նի՞ (Չի՛նի դու ես ասել), հույնիսկ, գեթ, սոսկ, այնուամենայնիվ, սուրտ, հապա:

Կան նաև բաղադրյալ ու նկարագրական եղանակավորող բառեր՝ մինչև իսկ, մինչև անգամ, իսկ և իսկ, իբր թե, իբրե թե, իսկապես որ, ինչ էլ լինի, ինչ խոսք, առանց այլևայլության, ու՛ր գիտի, րստ երևույթի՛ն, ինչ գնով էլ լինի, դժվար թե, հազիվ թե, ուր մնաց թե (ուր մնաց, էլ ուր մնաց), ճիշտ որ, ճշմարիտ որ և այլն:

ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ,

§ 777. Եղանակավորող բառերը ըստ կազմության կարելի է բաժանել հետևյալ տեսակների՝ պարզ, անանջավոր, քերականական ձևերից առաջացած, բարդ և նկարագրական:

ՊԱՐԶ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 778. Պարզ եղանակավորող բառերը կամ կազմված են մեկ արմատից, կամ, համեմատյալ դեպք, այժմ դիտարկվում են որպես այդպիսիք և ժամանակակից լեզվամատածողության մեջ բաժանվում բաղադրիչների: Դրանք են՝ այո, ոչ, հո, խոմ, իբր, իսկ, անգամ, հենց, թող, հապա, ապա, մի, դե, անա և այլն:

Եղանակավորման իմաստը այո, ոչ, հո, խոմ, իբր, հենց, դե բառերի միակ իմաստն է: Իսկ, անգամ, ապա, մի, թող բառերն ունեն նաև այլ խոսքի մասային իմաստ, հետևապես և մտնում են նաև այլ խոսքի մասի մեջ: Չնայած այս բառերը հանդես են գալիս նաև այլ իմաստներով, որպես այլ խոսքի մասերի պատկանող բառեր, բայց որովհետև եղանակավորման իմաստը տարբեր ուղիք է նրանց մյուս խոսքի մասային իմաստների համեմատության մեջ և ոչ թե վերջիններիս երկրորդական առումը, ուստի և պետք է այդպիսի իմաստ ունենալը համարել նրանց՝ եղանակավորող բառերի շարքը դասելու բավարար հիմք:

ԱՅՆԱՅԱՎՈՐ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 779. Գոյություն չունեն եղանակավորող բառեր կազմող հատուկ ածանցներ, բայց կան ածանցավոր եղանակավորող բառեր: Այդ բառերը իբրև բառական ամբողջական միավորներ (այդ թվում և իրենց ածանցներով) այս խոսքի մասի մեջ են մտել այլ խոսքի մասերից:

Ածանցավոր եղանակավորող բառերի քանակը մեծ չէ: Դրանք են՝ անշուշտ, անտարակույս, անկասկած, անպատճառ, իսկուպես, հատկապես, ճավանարար, հավանորեն: Առաջին չորս բառերը կազմության տեսակետից բնորոշ են ան նախածանցով, ո-

րով կազմվող բառերը գերազանցապես ածականներ են, մասամբ՝ մակբայներ։ Ուրեմն ածանցավոր եղանակավորող բառերը ածականական ու մակբայական ծագում ունեն։ Անշուշտ, անպատճառ բառերը գրաբարում ածական և մակբայ են եղել, անկասկած՝ ածական, անտառտկույս-ը՝ մակբայ, Մակբայական ծագում ունեն նաև իսկապես, հատկապես, հավանաբար բառերը։ Աստիճանաբար փորցնելով իրենց նյութական իմաստը՝ դրանք վերածվել են խոսողի վերաբերմունքն արտահայտող բառերի՝ եղանակավորող բառերի։

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԻՑ ԱՌԱՋԱՑԱՍ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 780. Քեև մակբայների մեջ էլ կան քերականական վերջավորություններով կամ, որ միևնույն է, բառահարաբերական ձևվույթներով կազմված շատ բառեր, բայց եղանակավորող բառերն այդ հարցում ես ունեն զգալի ցուրահատկություն։

Մակբայների կազմության մեջ, ինչպես տեսանք, ամենաակտիվ դեր կատարող հոլովներն են բացառականը և գործիականը, եղանակավորող բառերի կազմավորման հարցում բացառականը պահել է (այդ հոլովաձևից ունենք միայն մեկ եղանակավորող բառ՝ իմառկե), ակտիվ է միայն գործիականը, որից կազմված են հետևյալ եղանակավորող բառերը՝ արդարեւ, հաւկալ, հավաստյալ, իրավ, այնուամենայնիվ, այսուամենայնիվ, իրոք, կարծյոք և այլն։

Եղանակավորող բառերի մի զղալի մասը կազմավորվել է բայերի թեքման ձևերից։ Այդպիսիք են՝ կարծեմ, կարծես (կարծեսոք), կարծեմք, ասես (ասեսք), գուցե, միգուցե, չիմի (չիմիք), երեի և այլն։

Բայական բաղադրիչը դեր է կատարում նաև շարահյուսական կապակցություններից առաջացած ինչեիցե, ինչեւէ կցականներում, հանձինս իցե. է բաղադրիչների, ինչպես և մի քանի նկարագրական կապակցություններում, որոնցով ևս խոսողի վերաբերմունքն է արտահայտվում. այդպիսիք են՝ ինչ էլ լինի, ինչ ուզում է լինի, ինչ գնով էլ լինի և այլն։ Ինչպես երևում է, առավել ակտիվ դեր են կատարում բայի երկրորդ և երրորդ զեմքերը։ Առաջին դեմքի բայաձևերից կազմված եղանակավորող բառեր են՝ կարծեմ, խնդրեմ։

ԲԱՌԴ ԵՎ ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 781. Իսկական բարդությունամբ կազմված եղանակավորող բառեր չկան, կցական բարդություններ են՝ անսովասիկ, քերես, միգուցե, միթե, նույնիսկ: Նույն բայի հաստատական և ժխտական ձևերի միացումով է կազմված կա-չկա եղանակավորող բառը: Սրինակ՝ Կա-չկա դա Արտեմի սոդի արածն է, իրիկունը ձին նրստած գնում էր էդ կողմերի վրա (ՎԱ, Լեոնային կածաններով):

Եղանակավորող բառերի կազմության մեջ որոշ դեր է կատարում քե բառն իր թեական իմաստով: Այդպիսի կազմություն ունեն, բացի միթե կցական բարդությունից, նաև շատ բաղադրյալ բառեր՝ կարծես քե, կարծեմ քե, հազիվ քե, ինչպես քե, դրժվար քե, երանի քե, իրե քե, իբրե քե, ինչ է քե և այլն: Սրանց բաղադրիչներն առանձին են, շնայած քե բաղադրիչն առանձին չեղտ չունի:

Բաղադրյալ եղանակավորող բառերի քանակը դրանով չի սահմանափակվում: Այդպիսիք են նաև՝ մինչև անգամ, մինչև իսկ, ինչ խոսք, ինչպե՞ս չէ և այլն:

§ 782. Կան այնպիսի բառակապակցություններ, որոնք թեև չեն վերածվել մեկ բառի, բայց և այնպես իմաստով հարում են եղանակավորող բառերին, նրանցով արտահայտվում է խոսողի վերաբերմունքը այս կամ այն իրողության, երևույթի, առարկայի նկատմամբ: Այդպիսիք են՝ ինչ էլ լինի, ինչ ուզում է լինի, ինչ գնով էլ լինի, ինչ գնով ուզում է լինի, առանց այլևայնության, րստ երևույթին, ուր մնաց քե, ուր է (էր) քե, ով գիտի, ով իմանա և այլն:

Օրինակ՝ Լսիր, ևս վճռել եմ ամուսնանալ օրիորդ Մարկոսյանի հետ և ամուսնանալու եմ... ինչ էլ լինի (Շիրվ., Քառս), Ըստ երեվույթին խոսում էր ակադեմիայի պրեզիդենտի քարտուղարի հետ (ԲՎ, Լեոնեբի որդին): Ուր էր քե լոր լինեի, Քար, սար ու ձոր լինեի, Ոչ թե սիրույդ վանդակում Այսպես մոլոր լինեի (ՀՇ): Միրգ չի հասնում միանգամից, ուր մնաց քե՝ խելոքանան, Զույգ չեն կազմում միանգամից, ուր մնաց քե՝ երեքանան (ՊՍ, Միանգամից): Ով իմանա, Մասիս սարը քանի գարուն է տեսել (ՀՇ):

Իժվար է թվարկել նկարագրական բնույթի բոլոր եղանակավորող բառերը, որոնք այժմ էլ շարունակում են կազմվել և հարստացնել եղանակավորող բառերի կազմը:

Նկարագրական բառերը արտահայտում են այն նույն բնույթի վերաբերմունքներ, ինչ որ մյուս եղանակավորող բառերը: Սակայն նկարագրական եղանակավորող բառերն իրենց բառակազմի մեջ եղած բաղադրիչների իմաստային երանդների շնորհիվ հաճախ արտահայտում են այնպիսի նրբերանգներ, որպիսիք չկան համապատասխան մեկ բառական միավորով արտահայտված եղանակավորող բառի մեջ: Այդ է պատճառը, որ ժամանակակից հայերենն անընդհատ հարստանում է այդպիսի կազմություններով: Իսկ խոսքի ճշգրտությունը և դրա համար լեզվական միջոցների այլթայթումը միշտ ուղեկցել և ուղեկցում է լեզվի զարգացմանը և ծառայում իբրև լեզվի զարգացման կարևոր ազդակ:

ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՒՄ ԲԱՌԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԻՆՏ ԻՄԱՍՏԻ

§ 783. Եղանակավորող բառերն իմաստային տեսակետից բազմազան են. նրանցով արտահայտվում է խոսողի տարբեր վերաբերմունք՝ հաստատական, ցուցական, երկրայական, սաստկական, սահմանափակման, կամային, գիշական, ժխտական, բաղձանքի:

ՀԱՍՏԱՏԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 784. Հաստատական եղանակավորող բառերը խոսողի հաստատական վերաբերմունքն են արտահայտում տվյալ երևույթի, գործողության և այլնի վերաբերմամբ:

Հաստատական եղանակավորող բառերը ժամանակակից հայերենում համեմատաբար շատ են՝ առդարև, իսկապես, իսկապես ուր, իհարկե, հարկավ, հավաստյալ, իրոք, իրավ, իրավ ուր, ինչպես չէ, ինչ խոսք, իսկ և իսկ և այլն:

Օրինակ՝ Առդարև նրա համար կորուստն այնքան մեծ չէր, որքան իր եղբորը հանձնված ծրարի բովանդակությունը (Շիրվ., Քառս): Օ՜, իհարկե. կարող է քեզ կործանել (ԵԶ): Իսկապես ուր նոր պիտի խոսեին սրտանց (ԴԴ, Երկու եղբայր, երկու քույր): Իսկ և իսկ, հենց այդպես եղած կլինի (ՎԱ, Սևանի ափին): Ինչ խոսք, որ խոշոր նշանակություն է ունեցել այն, որ այդ ներկայացման մեջ Սիրանուշին շրջապատել էին հմուտ արվեստագետներ (ՌԶ, Սիրանուշ):

§ 785. Հաստատական եղանակավորող բառերի շարքը պետք է դասել նաև անպատկան, անշուշտ, անկասկած, անտարակույս բառերը, որոնք հաստատման հետ միաժամանակ հաճախ անխուսափելիության իմաստ են արտահայտում: Օրինակ՝ նա կգա, անպատկան կգա (Բ. Ղարիբ մշեցին): Մեզ գրեթե ոչինչ չի հասել ոչ հեթանոսական գրականությունից, ոչ էլ այն գրականությունից, որ անտարակույս փոյություն է ունեցել (ՎՏ, Հայ գրականության պալիք օրը): Անշուշտ մի խոշոր պատճառ կա (Շիրվ., Քաոս):

Հաստատականների շարքը պետք է դասել նաև այն բառը, որը գործածվում է թե՛ առանձին և թե՛ նախադասության հետ միասին՝ հաստատելով նախադասության միջոցով ներկայացված իրողությունը, երևույթը: Օրինակ՝ — Ասա, ի՞նչ պարզվեց, Քննեցի՞ք... — Այո, — խոսեց Օսեփը կես բերան (ՍԶ, Հեղկոմի նախագահը): — Քեզնից թույլտվություն վերցրե՞լ են: — Այո՛, վերցրել են (ՍԽ, Հողը, 2): — Մի ինստիտուտ ավարտե՞լ ես: — Այո՛, ավարտել եմ (ՍԽ, Հողը, 1):

Ոչ միայն այն բառը, այլև հաստատական մյուս եղանակավորող բառերը կարող են գործածվել իբրև պատասխանական բառ, որով խոսողը հաստատում է խոսակցի այս կամ այն միտքը: Օրինակ՝ — Իսկ Միրոնածինը ընդունո՞ւմ է լրացումը... — Իհարկե, իշխան (ԴԴ, Վարդանանք, 2): — Կա՞մ, մի՞թե ոչինչ չես տեսնում այդ թերակզգու վրա: — Ինչպե՛ս չէ. մի լեռ եմ տեսնում (Ժյուլ Վեռն, Ուղեորություն դեպի երկրի կենտրոնը):

§ 786. Հաստատական վերաբերմունք է արտահայտվում նաև մի շարք կապակցությունների միջոցով. որոնք կամ նկարագրական կազմություն ունեցող եղանակավորող բառեր են, կամ այդպիսիք դառնալու տեղում վրա են կանգնած: Դրանք են՝ ինչ էլ լինի, ինչ ուզում է լինի, ինչ գեղ էլ լինի, առանց այլևայնության. առանց այլևայնի և այլն, որոնց մեծ մասն ունի գիջական իմաստի շատ թույլ երանգ: Օրինակ՝ Զինա՛ր, այս գիշեր, ինչ գեղ էլ լինի, մենք ամբողջ խորդենին պետք է քաղենք (ՔԹ, Ոսկե հովիտ): Բայց ինչ էլ լինի, պետք է օգտագործել բոլոր հնարավորությունները (ԳՍ, Թեհրան, 2): Մեր խմբագիրներն ու հրատարակչական մարմինները պետք է լինեն զգոն և բանիմաց, շնորհունակներին քաջալերեն... միաժամանակ փակեն անկոչների, ինչ գեղ էլ ուզում է լինի բանաստեղծ դառնալու մարմաջով բռնվածների մուտքը գրականության մեջ (լրագիր):

Մակնորք.— Առանց այլևայլության, առանց այլևայլի կապակցությունները եղանակավորելու դեր են կատարում հատկապես այն դեպքում, երբ գործածվում են բայի ապառնի ժամանակների հետ: Երբ դրանք գործածվում են բայի անցյալի ժամանակների հետ (անցյալ կատարյալ, վաղակատար, անցյալի վաղակատար), սովորաբար ունենում են մակբայական իմաստ, թեև ոչ անխառն. նրա մեջ արդեն զգացվում է եղանակավորման որոշ երանգ: Օրինակ՝ Հանկարծ մի շատ հաճելի գլխապստույտ զգաց և առանց այլևայլի առաջարկեց Աստղիկին իր կինը դառնալ (ԴԴ, Ցաված սեր): Այստեղ առանց այլևայլի կապակցությունը մակբայական իմաստ ունի և ձևի պարագա է:

ՅՈՒՅՈՒՆԵՆ ԵՂԱՆԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 787. Հայտնի է, որ լեզվի մեջ կան ցուցական իմաստ ունեցող շատ բառեր, ինչպես, օրինակ՝ ցուցական դերանունները: Դրանք կամ առարկա են ցույց տալիս, կամ առարկայի հատկանիշ կամ գործողության հատկանիշ և բանի որ ունեն նյութական իմաստ, ուստի նախադասության անդամ են լինում⁶¹: Մինչդեռ այդպիսին չէ եղանակավորող բառերի ցուցականությունը: Սրանց մեջ չկա նյութական իմաստ, այսինքն՝ ո՛չ առարկայի և ո՛չ հատկանիշի իմաստ, որի հետևանքով չեն կարող ուղղակիորեն կապակցության մեջ մտնել նախադասության որևէ անդամի հետ՝ իբրև լրացում կամ լինել լրացյալ և ընդունել լրացում, այլ մնում են որպես խոսողի կողմից, եթե կարելի է ասել, անխառն, աննյութական ցուցականություն արտահայտող բառեր:

Ցուցական եղանակավորող բառերն են՝ ահա, ահավասիկ: Այս բառերը հավասար գործածություն չունեն ժամանակակից հայերենում: Ահա-ն ավելի լայն տարածում ունի, իսկ ահավասիկ բառը որոշ գրքայնության երանգ ունի և հնաբույր է, որի պատճառով էլ համեմատաբար քիչ է գործածվում:

Ցուցական եղանակավորող բառերը ցույց են տալիս՝

1. Առարկա, որ գտնվում է խոսողի մոտ. ինչպես՝ Կանգնե-

61 Մասնակի յուրահատուկ կիրառությունները տվյալ դեպքում նկատի չունենք, երբ որոշ դերանուններ առանձին կիրառություններում նախադասության անդամ չեն լինում, ինչպես՝ Այդ մենք ենք զալիս՝ Մաշված բաճկոններ, յուզոտ ու մրոտ (Շ. Կուրդիյան): Պ՜յ, այո ինչ աննման ծաղիկներ են բացվել պուրակում (ԱՍ, Ոսկե մեզալ):

ցին ահա այս թթենու տակ (ԲՎ, Լեոների որդին): Ահավասիկ ցուցակը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Ահա Երևանը:

2. Գործողություն, Երևույթ, որ տեղի է ունենում խոսելու պահին. Մարդկանց առաջ և քո առաջ Ահավասիկ ինքս եմ բացում, ինչ որ ունեմ—ինչ որ շունեմ իմ հոգու մեջ (ՊՍ, Մարդը ափի մեջ): Ահա դարձյալ անձրև է տեղում:

3. Գործողություն, Երևույթ, որ տեղի է ունեցել խոսելուն նախորդող պահին, կամ տեղի է ունենալու խոսելուց անմիջապես հետո. Ես, ահա, բողբոլվին ձրի պիտի ծառայեմ (ՆԴ, Մահ):

4. Հենց նոր ասվածը կամ ասելիքը. Որոշեցի մոռանալ իմ անձը և նվիրվել հասարակաց բարվոյն... Այս մտքով ահա ողվորված ես եկա Կաթավարերդ (Մուր., Գեորգ Մարգարտունի): Մանթապա ահա թե ինչպես: Մի օր անցնում էին փողոցով... (ՆԴ, Մահ):

5. Այնպիսի անձ, առարկա, Երևույթ, որոնք ժամանակով, տարածությամբ հեռու են խոսողից, խոսելու պահից, բայց խոսողը կամ հեղինակը հատուկ ոճավորումով ներկայացնում է խոսակցին, ընթերցողին, կարծես թե ի տես: Այս կիրառությունը լինում է հատկապես թվարկումների դեպքում. Հայ իրականությունը... ականավոր դերասանուհիներ շատ է տվել: Անունների բավական մեծ շարք է դա, որ սկիզբ է առնում անդրանիկ հայ դերասանուհուց... Արուսյակ Փափազյանից. ապա դալիս է նրա դորեղ մրցակցուհին՝ Երանուհի Գարսզաշյանը, կամ ահա մայրական ծով սիրո արտահայտիչներից ուռաջինը՝ Քեթևան Արամյանը: Ահա Սաթենիկ Զմշկյանը, մի առաքինի հայուհի, որն իր նշանավոր ամուսնու և խանդավառ համախոհների հետ միասին հայ ազգային բեմի հիմքերն է դրել... Կամ ահա Քնարիկը, իսկապես մի տաղանդավոր աղջիկ, որ հազիվ ծլարձակած՝ գերեզման իջավ (ՌԶ, Սիրանույշ):

ԵՐԿԲԱՅԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 788. Երկբայական եղանակավորող բառերը ցույց են տալիս խոսողի երկբայական, թեական վերաբերմունքը գործողության կատարման, այլև առարկայի, հատկանիշի եղելության նկատմամբ: Այդպիսի իմաստ արտահայտող բառերը շատ են քանակով և տարբեր՝ իմաստային երանգներով:

Երկրայական եղանակավորող բառերը ըստ իմաստային երանգների բաժանում ենք հետևյալ երեք տեսակների՝ երկրայական-հավանական, երկրայական-սնհավանական, երկրայական-հարցական:

§ 789. Երկրայական-հավանականության, թվացողության իմաստ են արտահայտում հետևյալ բառերը՝ կարծես, կարծեմ, կարծես քե, ասես, քերես, երեի և այլն: Դրանց երկրայական իմաստին զուգակցված է հավանականության, թվացողության որոշ իմաստ: Վերջին իմաստն էլ տարբեր շարժվ է առկա սրանց մեջ: Այսպես՝ քերես, երեի բառերի համեմատ մյուսներն ավելի պակաս հավանականություն են արտահայտում, նրանց իմաստը թվացողության ավելի զգալի երանգ ունի: Օրինակ՝ Կարծեմ հարյուր տարի կլինի՝ չեմ տեսել նրան (Կուպրին), Ես ձեզ կաւծես քե տեսել եմ մի ակն (Ն՛Ի, Մ՛ի օր աշնանը): Արմեն, այստեղ կարծես խանութ կա, մի երկու տառեխ չե՞ս բերի (Բ՛Վ, Լեոների որդին):

Մանր.— Ասես, կարծես, կարծես քե եղանակավորող բառերի մեջ հաճախ առկա է լինում նաև համեմատության որոշ իմաստ: Օրինակ՝ Արեն ասես բոց էր թափում և ամեն ինչ խանձում (ՔԹ, Ոսկե հովիտ): Դարավոր կաղնին ասես մի ինչ-որ երգ էր մոմրում կանաչ քթի տակ (ՊՄ, Մարդը ափի մեջ): Աշնանային արևը մոխրագույն ամպերից երկշոտությամբ նայում էր, կարծես մրսում էր և սիրտ չէր անում գուրս գալ (Ն. տ.):

Թերես, Երեի բառերի իմաստի մեջ թվացողության երանգը համեմատաբար ետին պլանի վրա է. այս դեպքում խոսողի վերաբերմունքի օբյեկտիվ կողմը ևս որոշակիորեն զգալի է, թեև դա վերջին հաշվով արտահայտվում է խոսողի վերաբերմունքի միջոցով: Համեմատենք այդ երկու ենթատեսակների եղանակավորող բառերով մեկական օրինակ. 1. Կարծեմ վաղը նա քնալու է, 2. երեի (քերես) վաղը նա գնա: Երկու նախադասություններում էլ ընդգծված բառերը երկբայական-հավանականության իմաստ են արտահայտում, չկա հաստատման վերաբերմունք՝ գալու գործողության նկատմամբ: Բայց կարծեմ բառի համար ավելի բնորոշ է խոսողի իմանալու կամ չիմանալու իմաստային երանգը, մինչդեռ երեի, քերես բառերի համար ավելի բնորոշ է գործողության

կատարման հաստատ լինելու Բերենք օրինակներ. Տղերք, այս դո-
ռոցր Երեկ մի շատ հաստարակ պատճառ ունի (ՎԱ, Սեանի արիւն):
Վաղը քերես անծրե գա, էնտեղ Երեկ մարդիկ են ասլրում (ՀԹ,
Անտառի տնակը): Թիֆլիսում Աստղիկը շատ շուտով համբավը
հասավ, իսկ Սիրանուշին, որը քերես ավելի տվյալներ և իրա-
վունք ունեւր դրա համար, անհասկանալի պատճառներով պահում
էին սովերի մեջ (ՌԶ, Սիրանուշ):

§ 790. Երկբայական-անհավանականության իմաստ են ար-
տահայտում հետևյալ եղանակավորող բառերը՝ իբր, իբր քե, իբրե
քե: Օրինակ՝ Գուցե ճշմարիտ էին նրանք, որոնք իբր քե բաղնի-
սի ավազանների մեջ տեսել էին կանաչ գորտեր (ԱԲ, Եղբայրու-
թյան ընկուզենիները): Ինչո՞ւ է լինելու — Իբրե քե հավատի հա-
մար (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

§ 791. Երկբայական-հարցական են՝ գուցե, միգուցե, չլինի.
չլինի քե, արգյո՛ւ, միթե, հո, խոմ բառերը, որոնք սովորաբար
գործածվում են հարցական նախադասությունների մեջ, արտա-
հայտելով խոսողի երկբայական վերաբերմունքը նախադասության
մտքի կամ նրա որևէ անդամի վերաբերյալ: Նրանցից յուրաքան-
չյուրն ունի մյուսներից տարբեր իմաստային երանգ: Այսպես՝ գու-
ցե, միգուցե եղանակավորող բառերի մեջ առկա է ենթադրության
որոշ թույլ երանգ, իհարկե, հարցման, տարակուսանքի հետ միա-
սին: Օրինակ՝ Սկզբում վախեցավ, միգուցե Պետրոսը կնոջ զլխին
փորձանք է բերել (Շիրվ., Քաոս):

Միթե, չլինի, չլինի քե բառերի մեջ երկբայական-հարցական
երանգին ավելանում է անսպասելիության, զարմացական երանգը:
Օրինակ՝ Մի՞թե բժիշկներն այդպես հեշտ կարող են խաղալ իրենց
հիվանդների կյանքի հետ. մի՞թե առանց զարհուրանքի նրանք
կարող են նույնիսկ մտածել այդպիսի բաներ (ՆԴ, Աննա Սարո-
յան): Չլինի՞ դու արդեն եկել ես (Գէ): Չլինի՞ քե որևէ վիրավո-
րական բան ասացի (ՆԴ, Մահր): Սրանք հաճախ գործ են ածվում
ճարտասանական նպատակով:

Միթե բառի մեջ իմաստային այս վերջին երանգը՝ անսպասե-
լիության երանգը, երբեմն խիստ կերպով շեշտվում է և մոտենում
ժխտման իմաստին: Օրինակ՝ Մի՞թե դու այդքան վախկոտ ես.
բարձրացի՛ր (Ժյուլ Վեռն, Ուղեորություն դեպի երկրի կենտրոնը):

Արգյո՛ւ-ը իմաստով մոտ է միթե բառին, միայն նրա մեջ ան-

սպասելիության, հարցականության երանգը համեմատաբար թույլ է։ Օրինակ՝ Դա երախտամոռություն չէ՞ արդյոք (Շիրվ., Քառս)։ Անգին քույրիկ, արդյոք հասկանո՞ւմ ես, թե ինչ է նշանակում այդ բանը (ՆԴ, Աննա Սարոյան)։

Հո, մանավանդ խոմ բառերը երկրալական-հարցական իմաստով գործածվում են հատկապես ժխտական կառուցվածքի նախադասություններում։ Խոսողն այդպիսի նախադասություններով ցանկանում է կամ ժխտել նախադասությամբ ներկայացվող երևույթը, կամ իմանալ նրա իսկությունը, ունալ լինելու։ Օրինակ՝ Իմ թշնամին հո չէ՞ս (ՀԽ, Գիքորը)։ Ես խո չեմ սպանում, բայց դու սպանում ես թուշիններին (Բ, Որսորդը)։ Նա քաղբածնում է, կովից չեռու են լինելու, խոմ քաղբածինը չի՞ կովելու (ՀՔ, Մեծ տան դավակները)։

ՍՍՍՏԿԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 792. Սաստկական եղանակավորող բառերը դրվելով նախադասության այս կամ այն անդամի կամ բառակապակցության վրա՝ շեշտում են այն, սաստկություն են հաղորդում նրան։

Սաստկական եղանակավորող բառերն են՝ նույնիսկ, անգամ, մինչև իսկ, մինչև անգամ, իսկ, մանավանդ, նամանավանդ և այլն։

Սրանք կարող են դրվել նախադասության բոլոր անդամների վրա, անկախ նրանից, թե ինչ խոսքի մասով են արտահայտված դրանք։ Միայն իսկ բառն է, որ սովորաբար ստորոգյալի վրա չի դրվում, այլ դրվում է նախադասության մյուս անդամների վրա՝ ետադաս գործածությամբ։ Մյուս եղանակավորող բառերը սրուշակի կայուն ետադասություն չունեն։ Գործածվում են թե՛ նախադաս և թե՛ ետադաս։ Օրինակ՝ Իսկ ահեղ որդին խելահեղ խմեց Վերջին շիթն անգամ վերջին բաժակի (ՀՇ, Մոր սերը)։ Նա մինչև անգամ քրտնեց իր գիրուկ ուսերի վրա դրած ծանր ու ահավոր բեռան տակ (Շիրվ., Քառս)։ Երկրորդ անգամ ամուսնանալը նա մինչև իսկ մեղք է համարում (ՆԴ, Բարեբար և որդեգիր)։ Հալչում էին ամենակայուն մետաղներն իսկ (Ժյուլ Վեռն, Ուղևորություն գեպի երկրի կենտրոնը)։

Համեմատաբար սակավ դեպքերում սաստկական եղանակավորող որոշ բառեր կարող են վերաբերել ամբողջ նախադասության

նր: Օրինակ՝ Մանավանդ, թող իմանան մի բան. ինքր շահագրգռված է միայն բարոյապես (ԲՎ, Լեոնների որդին):

ՈՒՆՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌՆԵՐ

§ 793. Սահմանափակման իմաստ արտահայտող Լեոնակավորող բառերն են՝ զեք, զոնե, լոկ, միայն, միմիայն և այլն:

Սրանք ավելի հաճախ արտահայտում են դործողությունների, հատկանիշների, առարկաների սահմանափակման իմաստ, նետվածք և այդ դեպքում կարող են դրվել նյութական իմաստ ունեցող բոլոր խոսքի մասերի, այլև տարբեր բառակապակցությունների վրա: Օրինակ՝ Անշուշտ հետաքրքրական է զեք ամենարեհհանուր գծերով հիշատակելու այդ զարդացման մի քանի կարևոր կետերը (ՎՏ, Հայ գրականության գալիք օրը): Նայի՛ր ինձ զեք մի անգամ (Իս., Սիրո վկայը): Դու լոկ Չարենց ես, միայն Չարենց (ԵԶ): Նա իր հոգու խորքում գոհ էր, որ մահը հեռացավ իրենից զոնե մի դար ևս (Իս., Անանդան և մահը): Շահեցիր լոկ ծաղր ու ծանակ միայնակ ցուցարարի պես (ՊՍ, Մարդը ափի մեջ):

Խոսողի վերաբերմունքն այս կարգի եղանակավորող բառերի մեջ երբեմն այնքան էլ ընդգծված չէ, բայց, այնուամենայնիվ, կա: Դա վերաբերում է մանավանդ, միայն, միմիայն, լոկ բառերին, իսկ զեք, զոնե Լեոնակավորող բառերում խոսողի սուբյեկտիվ վերաբերմունքը համեմատաբար շեշտված է: Խոսողի կողմից սահմանափակման վերաբերմունքը դրսևորվում է հետևյալ ձևով: Գործողությունների կատարման, հատկանիշների, առարկաների Լեոնության հարցում հնարավոր կամ, համենայն դեպս, ցանկալի շատ ելքերի վրա հույս չդնելով, կամ այդպիսի բոլոր ելքերի իրականացված չլինելը, անիրականանալի կամ ոչ անհրաժեշտ լինելը նկատի ունենալով՝ խոսողը սահմանափակվում է դրանցից մեկով, մեկ տեսակով կամ մի մասով, մի խոսքով՝ սահմանափակում է դրանց չափը (տե՛ս վերևի օրինակները):

Երբեմն Լեոնակավորող բառով նշվում է արդեն գոյություն ունեցող որևէ սահմանափակում: Օրինակ՝ Արտիստների խումբը Երևանում մնաց միայն մեկ շաբաթ, Նման դեպքերում խոսողի վերաբերմունքը համեմատաբար թույլ է: Հմտ. Եթե երկար ժամանակով հնարավոր չէ, զոնե մեկ շաբաթով արի:

ԿԱՌԱՅԻՆ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 794. Մի բանի եղանակավորող բառեր արտահայտում են խոսողի կամքը գործողության կատարման կամ չկատարման վերաբերյալ: Դրանք կարելի է կոչել կամային վերաբերություն արտահայտող եղանակավորող բառեր: Այդպիսիք են՝ րող, դե, հապա, ապա, մի և այլն:

Օրինակ՝ Խող կայծեր ցայտեն քո սմբակներից, քող շանթեր տեղան մեզ վրա վերից: Խող վրադ բացեն հաղար խոց ու վերք, քող բամին սուլի միշտ մահվան քայլերդ (ՍՎ, Կովի երգ): Դե, մեկ էլ շուռ տվեք (ԴԴ, Քարհատներ): Ապա զնա տես, սեղանի վրա կլինի լրագիրը (ՆԴ, Աննա Սարոյան): Ապա ասացեք տեսնեմ, ի՞նչ եք անցել ֆիզիկայից (ԳՍ, Թեհրան, 2): Իսկ հապա սրա՞ն, որ ասես լինի առածի սլարան. Հապա փորձ արա ու ցախ դիր վրան (ՊՍ):

Բերված օրինակներում ընդգծված եղանակավորող բառերը ցույց են տալիս խոսողի կամքը գործողության կատարման վերաբերյալ: Ինչպես ասվեց վերը, այդ բառերը նաև կարող են նշել խոսողի կամքը գործողության չկատարման վերաբերյալ: Ինչպես՝ Խող դեռ չսկսեն նոր շենքի շինարարությունը, մինչև նախորդը լրիվ վերջացնեն: Հապա մի՛ հուշեք նրան, տեսնենք կարո՞ղ է ինքնուրույն պատմել: Քանի դեռ լրիվ չի առողջացել, քող աշխատանքի չգա:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, կամային եղանակավորող բառերը իրենց իմաստային յուրահատկության պատճառով սովորաբար գործածվում են բայի ըղծական և հրամայական եղանակների հետ (հաստատական կամ ժխտական, նայած խոսողի նպատակին):

Սակավ դեպքերում նախադասությունը կարող է ունենալ կառուցվածքային այլ յուրահատկություն և շունենալ այդ եղանակային ձևերով արտահայտված ստորոգյալ: Օրինակ՝ Ապա, մի սրամարտ կարո՞ղ եք, — աշխուժացավ Ատոմը և զնաց դեպի տեղաները (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Այստեղ նախադասությունը ըստ էության հրամայականի արժեք ունի. քերականական հատկանիշներով հարցական է, տրամաբանորեն հրամայականի դեր է կատարում, արտահայտում է խոսողի կամքը, թելադրանքը:

Իբրև կամային եղանակավորող բառ ղե-ն բնդհանուր առմամբ նման է մյուսներին՝ թե՛ իր իմաստով, թե՛ կիրառական հատկանիշներով: Այնուամենայնիվ այն որոշ չափով տարբերվում է մյուսներից. եթե մյուսները, ինչպես տեսանք վերը, ամեն տեսակի կառուցվածքային նախադասություններում գործածվելու տեսակետից ազատ չեն, ապա ղե բառը համեմատաբար ավելի ազատ է այդ հարցում: Օրինակ՝ Դե. մենք ճանապարհվում ենք, Դե, քանի որ այդպես է, ի՞նչ կարող ենք անել: Դե, էլ եղածը եղել է, ես թեկնածու եմ (ԴԴ, Նիզյար):

Ինչպես կարելի է նկատել, ղե բառը որքան իր կիրառական յուրահատկությամբ հեռանում է քննվող տեսակի մյուս բառերից, նշանակում է այնքան նրա մեջ կամային եղանակավորման իմաստը նվազում է:

Կամային եղանակավորող բառերը երբեմն գործածվում են առանձին, առանց զրվելու նախադասության վրա: Այդ դեպքում խոսողը իր կամքը, թելադրանքն է հայտնում խոսակցին՝ կատարելու նրան հայտնի գործողությունը: Օրինակ՝ Վարածն ու Մարկոսը հանկարծ այլալվեցին և խլելով Վահագնի ու մյուսի ձեռքից նժույզներ, պարաններ հանեցին դեռ շարտեցին և թռան վրաները: Անմիջապես երիտասարդացան կարծես... — Դե, ապա՞, — հրամայեց Վարածը և թռավ:

Մարկոսը միջոց չտվեց. սլացավ հետևից ու մի ակնթարթում միացավ Վարածին: Սա կատաղի նայեց Մարկոսին, զայրացավ, որ նա հասավ իրեն և շարունակ աչքերը դամած նրա աչքերին՝ սպառնազին գոչում էր. — Դե՛... (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

ԶԻՋԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 795. Այս եղանակավորող բառերն արտահայտում են խոսողի զիջական վերաբերմունքը տեղի ունեցած կամ տեղի ունենալիք երևույթի, իրողության վերաբերմամբ: Զիջական եղանակավորող բառերն են՝ ինչևէ, ինչևիցե, ինչ որ է, համեմայն դեպս, այնուամենայնիվ, այսուամենայնիվ, ինչ էլ լինի և այլն:

Օրինակ՝ Ինչևիցե. գլխավորն այն է, որ գիտենաք Ձեզ համար ծաղիկներ ենք քաղել (ՀԹ, Նամակներից): Արամը ևս բոլոր տարկաններից հավասարապես ուժեղ չե, բայց նա, այնուամենայն-

նիվ 10-րդ դասարանի լավագույն աշակերտն է: Ինչ էլ լինի, պարտավոր եք ինձ հետ գործով խոսել (ՀՔ, ՄԵժ տան զավակները): Ինչ ու է, պահեք ձեր տանը, ձեզ պետք կգա (ԲՎ, Ինչպես է պալիս Լըջանկոթյունը):

ԺԽՏԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 796. Ժամանակակից գրական հայերենում որպես ժխտական եղանակավորող բառ հիմնականում հանդես է գալիս ոչ բառը, որը այս հաստատականի հակառակն է: Նրա պես ոչ բառը ես գործածվում է թե՛ նախադասության հետ և թե՛ իբրև պատասխանական բառ՝ ստանալով նախադասության արժեք:

Նախ՝ առաջին գործածության մասին:

Ոչ եղանակավորող բառը հաճախ գործածվում է ժխտական բնույթի նախադասության հետ և ավելի է շեշտվում նրա ժխտումը: Որինակ՝ — Ո՛չ, այդ կողմերից չեմ գալիս (նԳ, Մահը): — Հասավ ժամը, որ անողորմ ճակատագիրը պիտի բաժանե մեզ միմյանցից: — Ո՛չ, մեկ քիչ բաժանվի միմյանցից, ուր տր բեզ տանելու լինեն, ես էլ քեզ հետ կգամ (Բ, Սամվել):

Ոչ ժխտական բառը հաճախ գործածվում է իբրև ժխտական պատասխանական բառ և այս դեպքում, ինչպես ասվեց, տրամաբանորեն ունի նախադասության արժեք: Որինակ՝ — Դու քեզ վիրավորված ես համարում: — Ո՛չ (Բ, Սամվել): Նաղաշ. — Այն մեղքը, որով մեզ ես դատում, ինքդ չե՞ս արել: Քոմաս. — Ո՛չ (ԴԳ, Դատաստան):

Ոչ բառը կարող է գործածվել ոչ միայն երկախոսություններում, այլև մենտիսություններում՝ արտահայտելու համար ժխտական վերաբերմունք իր իսկ առաջադրած հարցին:

Եվ մի՞թե մարդիկ այստեղ չեն նայել
Երբեք հեռուներն այս լավ աշխարհի,
Ուր արևը բյուր հրաշք է վառել,
Որ մարդու հողին խանդավառ, բարի՝

Գլխի մի անմար հիացքով ջահել
Ամեն մի խոտի, ամեն մի քարի:
Ա՛խ, ո՛չ:
(ԵՉ, Դանթեական առասպել):

Որպես ժխտական Լղանակավորող բառ գործածվում է նաև չէ-ն, որն ունի բարբառային երանգ: Օրինակ՝ — Խոստովանի՛ր, որ դու գլուղում վաշխառությամբ էլ ես պարապում: — Չէ, այդ չեղավ, քույրի՛կ ջան (ՆԴ, Մահը): Միջակին էլ շատ մի հավատա... Միջակն էլ երես տալու բան չի: Իսմայիլովը ձեռքը բարձրացրեց. — Չէ, չէ, չէ. միջակի հարցում ղգույշ. գլուղի հիմնական դեմքը միջակն է (ԴԴ, Ռաշիդ):

Բնավ, ամենևին բառերը հատկապես որպես պատասխան բառ գործածվելիս հարում են ժխտական Լղանակավորող բառերին: Օրինակ՝ — Դու սկսում ես ծաղրել: — Բնավ (ԱԴ, Մրգաշատի լուսաբացը):

ԲԱՂՁԱՆՔԻ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 797. Բաղձանքի Լղանակավորող բառերն արտահայտում են բաղձանք, ցանկություն որևէ գործողության, երևույթի վերաբերյալ: Դրանք են՝ երանի, երճեկ, երանի թե, երճեկ թե, ուր է (էր) թե, ուր է (էր) և այլն:

Օրինակ՝ Ա՛խ, ես երանի կայծակ լինեի (ՀԹ): Երանի թե մարդու պակասը փողը լինի (ՀԹ, Քեֆ անողին րեֆ չի պակսի): Երճեկ էսպես՝ անվերջ քեզ հետ—իմ կյանքի հետ լինեի. Հազար երճեկ դաշտում մենակ երկրնքի հետ լինեի (ՀԹ): Օ՛, թող վա՛յելեն, ու երճեկ հաշկարծ Իրենց երազից չղարթնեն ինձ պես (ՀԹ): Ուր է թե մեր վարժուհիներն այդքան ինքնասիրություն ունենալին (ՆԴ, Մահը):

Երճեկ, երանի բառերը հաճախ գործածվում են տրական հոլովով դրված գոյականի, դերանվան, գոյականաբար գործածված բառերի վրա: Օրինակ՝ Երճե՛կ ծրտին, Ճյուղքի միջին, Մըլվըլում է, թըրթըռում (ՀԹ, Անիծած հարսը): Երճեկ նրան, որ իր գործով Կապրի անվերջ, անդադար (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը):

ՁԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՁԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍ

§ 798. Ձայնարկություններն ունեն բառական-բառակաղմական և ընդհանրապես խոսքի մասային յուրահատկություններ, որոնցով տարբերվում են բոլոր մյուս խոսքի մասերից: Ի դեպ, ձայնարկությունները իրենց բառական յուրահատուկ բնույթի պատճառով որոշ մասնագետների կողմից դուրս են թողնվել խոսքի մասերի համակարգից: Սակայն, քանի որ խոսքի մասերը բառա-քերականական կարգեր են (և ոչ թե մասնավորապես քերականական), ուստի լեզվի մեջ եղած բոլոր բառերը մտնում են խոսքի մասերի մեջ, կաղմում են խոսքի մասերի համակարգը: Բառերի ձևային և իմաստային յուրահատկությունները չեն կարող հիմք հանդիսանալ դրանք խոսքի մաս չհամարելու համար, այլ միայն կարող են հաստատել տվյալ խոսքի մասի յուրահատկությունը, ի տարրերություն մյուսների:

Նախ այն մասին, թե ձայնարկություններն ինչո՞ւ են բառեր: Բառն ունի երկու հիմնական հատկանիշ՝ ձևային կամ նյութական և իմաստային: Ձևային կամ նյութական հատկանիշ ասելով նկատի է առնվում բառի հնչյունական կողմը, այսինքն այն, որ բառը կազմված է լինում հնչյունից կամ հնչյուններից: Ինչ խոսք, այդպիսիք են նաև ձայնարկությունները, որոնք կազմված են մեկ հնչյունից (օ՜. ա՜. է՜ և այլն), կամ մեկից ավելի հնչյուններից (ա՜յ. օ՜խ, վա՜յ. ուխա՜յ և այլն):

Ձայնարկություններն ունեն նաև իմաստ՝ ավարտված, վերջավորված իմաստ: Ակնբախ է, օրինակ, ջա՛ն, ա՛խ, վա՛յ, ուխա՛ւ հնչյունական կապակցությունների իմաստավոր միավորներ լինելը: Դրանցից յուրաքանչյուրը հայերեն իմացողի համար ինչ-որ պատահական, անիմաստ հնչյունակապակցություն չէ, այլ նրա և

առհասարակ մեր լեզվի բառապաշարի անհրաժեշտ միավորները, հանրորեն ճանաչված ու դիտակցված, հայերենի մյուս խոսքի մասերի մեջ մտնող բառերից տարրեր իմաստ և տարրեր կիրառություններ ունեցող բառեր: Մի շարք ձայնարկությունների՝ խոսքից դուրս մեկ որոշակի իմաստ չի կարելի վերադրել, քանի որ դրանք տարրեր չկապերում գործածվում են տարրեր իմաստով: Բայց այդ հանդամանքը վկայում է ձայնարկության ոչ թե իմաստից զուրկ լինելը, այլ բաղմիմաստությունը: Իսկ բառի բաղմիմաստությունը լեզվի մեջ սովորական երևույթ է և տարրեր չափերով հատուկ է բոլոր խոսքի մասերին:

§ 799. Չայնարկությունները կարելի է համարել սակավահնչյուն բառեր, նրանց մեծ մասը կազմված է կամ մեկ ձայնավորից, կամ մեկ ձայնավորից ու բաղաձայնից և կամ երկու բաղաձայնից ու մեկ ձայնավորից, ինչպես և երկու ձայնավորից ու մեկ բաղաձայնից:

Որպես ձայնարկություններ կարող են ձևավորվել բոլոր ձայնավորները՝ ա. է, ի, ու. ը, օ: Օրինակ՝ Ա՜.— զարմանում եմ ես ճանաչելով նրան (ծՁ); է՜.— դեռ՜ում ես (ԴԴ, վարդանանք, 1); Սիրվառդ.— Ի՜... դու էլ... քեֆ արա (ԴԴ, Դատաստան); Օ՜, ալեհեր պոետ, Քեզ չեմ անշուշտ այստեղ դատապարտում (ծՁ, Մանկություն); Թոմասը ձեռքիդ չէ՜. հույս տուր սիրտը ու խոսքդ արա... Բ՜. ես ունենալի էդ նախշուն աչքերը... (ԴԴ, Դատաստան):

Մեկ ձայնավորից ու մեկ բաղաձայնից կազմված ձայնարկություններ են՝ ալ. էլ. օլ. ուլ. ահ. օհ, ում, ախ. իֆ. օֆ, ուֆ, ուխ. ույ, օն. վա. յա. հա. հն. հո. տո, ծո, ֆու. ֆի և այլն:

Շատ են նաև այն ձայնարկությունները, որոնք կազմված են երեք հնչյուններից՝ երկու բաղաձայնից ու մեկ ձայնավորից, կամ մեկ բաղաձայնից ու երկու ձայնավորից: Այդպիսիք են՝ վալ, վախ, վահ, վուլ, հալ. հուլ. հեյ, հոյ. չան, բուհ. փում, վահ, պահ, վաշ, վիշ. ըհր. օհո. լհն և այլն:

Իհարկե, սրանցով չի սպառվում ձայնարկությունների ցանկը: Կան նաև շորս հնչյունից կազմված մի երկու ձայնարկություններ, չի բացառվում նաև, որ դրանք կազմված լինեն նույնիսկ ավելի հնչյուններից: Սակայն ձայնարկությունների ճնշող մեծամասնությունը կազմված է երկու, երեք հնչյուններից՝ սրանց տարրերը դասավորություններով, ինչպես և մեկ հնչյունից:

Այսպիսով՝ սակավահնչությունը ձայնարկությունների ձևա-
յին հատկանիշներից մեկն է:

Այնուհետև, ձայնարկությունները սովորական ձևով չեն բա-
ղադրվում ձևույթներից, այլև նրանց հատուկ չէ բառերի կազմու-
թյան մեջ մտնելը: Հայտնի է ձայնարկությունների մասնակցու-
թյունը սակավաթիվ անհսկական բարդությունների և հատկապես
հարադրությունների կազմությանը. ինչպես՝ ախ փաշել, վալ տալ,
ախ ու վախ անել, ջառ ասել: Այսպիսի սակավաթիվ փաստերը,
որոնք փոխանունության յուրահատուկ արտահայտություն են, կաս-
կածի տակ չեն կարող առնել ձայնարկությունների հիշյալ յուրա-
հատկությունը: Զայնարկությունները առաջանում, ձևավորվում են
գերազանցապես հնչյունակապակցությունից կամ մեկ հնչյունից:
Խիստ հազվադեպ է նյութական իմաստ ունեցող բառը իմաստի
միադնումով ու փոփոխությամբ վերածվում ձայնարկության: Ժա-
մանակակից հայերենում այդպիսին է, օրինակ, ջառ բառը:

Այնուհետև, ալոպիսի հնչյուններն ու հնչյունակապակցու-
թյունները դժվար թե իմաստավորվեն և գիտակցվեն որպես բառ,
եթե չունենային իրենց յուրահատուկ առոգանությունը: Եվ իսկա-
պես, ամեն բառ ունի բառական շեշտ, բայց ձայնարկությունների
շեշտը, առոգանությունը բացառիկ նշանակություն ունի նրանց
ձևավորման համար: Այսպես՝ տուն, ես, հաց բառերը լինեն նա-
խադասության մեջ, թե նախադասությունից դուրս, անկախ նրա-
նից, թե ինչպիսի առոգանությամբ են արտասանվում, հասկաց-
վում են որպես որոշակի իմաստ ունեցող բառեր: Մինչդեռ, օրի-
նակ, ա. ու. ի, ուխ, բա հնչյունները և հնչյունակապակցություննե-
րը առանց բացակալիչական առոգանության (ա՛, ո՛ւ, ի՛, ո՛ւխ,
բա՛) չեն կարող գիտակցվել որպես բառ, այլ կլինեն սովորական
հնչյուններ կամ հնչյունակապակցություններ առանց իմաստի:
Այնպես որ առոգանությունը ձայնարկության, որպես ալոպիսիի,
ձևավորման, գիտակցման հարցում խիստ կարևոր նշանակություն
ունի: Սա էլ ձայնարկությունների, որպես բառական միավորների,
մյուս կարևոր հատկանիշն է:

§ 800. Այժմ՝ ձայնարկությունների իմաստային յուրահատ-
կության մասին:

Զայնարկությունները չունեն ոչ նյութական իմաստ, ոչ էլ քե-
րականական կամ վերաբերական իմաստ, այլ խոսողի վերաբեր-

մունքն են արտահայտում: Բայց խոսողի վերաբերմունքը տարբեր է լինում: Ձայնարկությամբ արտահայտվում է խոսողի զգացական, ոչ դատողական վերաբերմունքը:

Պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ ձայնարկությունները խոսողի զգացական վերաբերմունքից բացի, արտահայտում են նաև կամային վերաբերմունք. դրանով խոսողը դիմում է մեկին, երբեմն էլ կենդանիներին՝ ղեպի գործողության կատարում մղելու կամ այլ նպատակով: Որինակ՝ Բայց հենց էդ վայրկյանին, որտեղից որ էր, դուրս պրծավ մեր կատուն, վեր թոցրեց փորրիկ ձուտը: — Փի՛շտ. փի՛շտ. — վեր թռանք ամենքս, իսկ ժիծենոնակը սուր ծղրտոցով ընկավ կտավի ետևից (ՀԹ, Մայրը): Շամիր հե՛յ... գի՛րի բուռով է. չորս կողմս կտրել են... էրեխեն հետս է... Օգնեցեք հե՛յ... (ՀԹ, Գեյր): Տո՛ւ. Եկե՛ք, Եկե՛ք, կացին ախպերը կատաղել է (ՀԹ, Կացին ախպեր): Ա՛յ տղա, ինչի՞ ես էդպես ասում... (ՀԹ, Երկաթուղու շինությունը):

Այսպիսով՝ ձայնարկություններն այն բաներն են, որոնք արտահայտում են զգացական ու կամային վերաբերմունք. առանց անվանելու դրանք:

Ձայնարկությունները որոշ չափով մոտ են ևղանակավորող բաներին, բայց դրանց միջև կան էական տարբերություններ: Եթե ձայնարկությունները զգացական, ոչ դատողական բնույթի բաներ են, ապա ևղանակավորող բաները, ընդհանրապես, դատողական բնույթի բաներ են: Եղանակավորող բաները, լինելով վերաբերմունք արտահայտող բաներ, միաժամանակ, ի տարբերություն ձայնարկությունների, ճանաչողական ընդգծված դեր են կատարում՝ արտահայտելով հաստատում, ժխտում, հավանականություն, անհավանականություն, երկբայություն և այլն:

§ 801. Ձայնարկություններին են հարում նմանաձայնությամբ կազմված որոշ բաներ, որոնք նույնպես անվանումներ չեն հանդիսանում: Այդպիսիք են կենդանիների արտաբերած ձայնի և առարկաների տարբեր տեսակի շարժումներից առաջացած ձայների մոտավոր հնչյունական վերարտադրությունները: Այս բաները ձայնարկություններին նման են նախ և առաջ իրենց ձևային հատկանիշներով՝ այդ թվում հնչյունային և առողանական, իսկ իմաստային տեսակետից սրանք ձայնարկություններին հարում են

իրենց դատողական, մտածական հատկանիշի պակասով: Այս կարգի բառերի մի դասի մասը արտահայտվում է կրկնությամբ: Այսպիսի բառեր են՝ ծի՛վ-ծի՛վ, կըլը՛կ... կըլը՛կ, նը՛ռո-նը՛ռո, գը՛զգ-ը՛զգ, տը՛զգ, վը՛զգ, ծուղըուղո՛ւ, հա՛ֆ-հա՛ֆ, միաո՛ւ, գըր՛նգ, շըխկ-շըխկ, ո՛ւ, շրա՛խկ, կոլո՛ւ-կոլո՛ւ, թը՛ռո:

ՁԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ, ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

§ 802. Ձայնարկություններն ունեն իմաստային բազմազան նշանակություններ, առումներ: Ըստ իրենց իմաստի բնույթի, ձայնարկությունները երկու բնդանուր տեսակի են բաժանվում՝ 1. բզգացում արտահայտող ձայնարկություններ, 2. կամային վերաբերմունք արտահայտող ձայնարկություններ:

ԶԳԱՑՈՒՄ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ՁԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 803. Ձայնարկությունների այս տեսակը ավելի հարուստ է և՛ իմաստային բազմազանությամբ, և՛ քանակով, քան թե մյուս տեսակը: Այդպիսի ձայնարկություններ են՝ վա՛յ, վո՛ւյ, վա՛հ, օ՛յ, ո՛ւյ, օ՛հ, է՛հ, ա՛խ, ո՛ւֆ, ի՛ֆ, ա՛, ֆո՛ւ, ֆի՛, վա՛խ, ջա՛ն, ախա՛յ, օխա՛յ, ֆո՛ւն, փա՛հ, պա՛հ, օհո՛, բհր՛, վա՛շ, վի՛շ, բա՛, վա՛, օ՛, ո՛ւխ և այլն:

Այս ձայնարկությունները կարող են արտահայտել խոսողի տարբեր, բազմազան զգացումներ՝ ուրախություն ու հանելիություն, ցավ, զարմանք, զղում, ափսոսանք, վախ, ահամահանք, դժգոհություն, տհաճություն ու զգվանք, տնտաբերություն և այլն:

Ձայնարկություններն ըստ այս իմաստների խմբավորելը կապված է դժվարությունների հետ, քանի որ հաճախ միևնույն ձայնարկությունը տարբեր նշանակություններում արտահայտում է տարբեր իմաստներ: Այսպես, օրինակ՝ վալ-ը կարող է արտահայտել և՛ ուրախության, և՛ զարմանքի, և՛ ցավի, և՛ վախի, և՛ զգվանքի, և՛ այլ զգացումների: Օրինակ՝ Վա՛յ, Միտոն ջան... դուրս թռավ սրտիցս (ՀԹ, Գելը): Վա՛յ, թանաք չկա, աղջիկնե՛ր, շո՛ւտ (ԱՍ, Ոսկե մեղա): Վա՛յ, մեռա հա մեռա (ՀԹ, Նեսոյի քաղաղանքիս): Վա՛յ, խեղճ իմ Սարուլ, ի՛նչ լավ մարդ ես (ՆԴ, Սա-

քուլն ուխտ գնաց)։ Վա՛յ... Վա՛յ... ոտս,— զոչեց պատանին մոր-
մոքելով (Բ, Անմեղ վաճառք)։

Ավելին, երբեմն նույնիսկ տարբեր իմաստներ են համատեղ-
վում միևնույն կիրառություն մեջ։ Որինակ՝

Թանգիկ.— (Ուղղվելիս նկատելով իր մազերը Թոմասի շրր-
թունքներին. հետաքրքրված. զարմացած և երկյուղած⁶²) Վա՛յ...
եղբայր...

Թոմաս.— (վեր կացնելով նրան) Դու գեղեցիկ ես... (Համ-
բուրում է մազերի փոռնջը)։

Թանգիկ.— (Երկյուղած. շվոթված) Մի՛ անի, եղբայր, մի՛
անի... Քո ոտի հողն եմ. վա՛յ. ևս ինչ եմ քեզ մոտ (ԴԴ, Դատաս-
տան)։

Իհարկե, բոլոր ձայնարկությունները չէ, որ ունեն շատ բազ-
մազան իմաստներ։ Որինակ՝ ջա՛ն, օխա՛յ, քյո՛ւն և էման մի շարք
ձայնարկությունների իմաստները սահմանափակ են, որոշակի
Այնուամենայնիվ վերոհիշյալ դժվարությունը կա, որի պատճառով
էլ ձայնարկությունների խմբավորումն ըստ իմաստի որոշ չափով
պայմանական է։

ձայնարկությունների այդ խմբերն արտահայտում են հետևյալ
իմաստներն փբբե զգացում։

§ 804. ա) Ուրախություն ու հանելիություն. աշդպիսիք են՝ ջա՛ն.
օխա՛յ. ուխա՛յ, վա՛յ. ու՛յ. օ՛հ. ա՛իւ. օ՛յ և այլն։ Օրինակ՝ Ուխա՛յ.
ի՛նչ անուշ պատաստներ են (ՀԹ, Հենգելն ու Գրետելը)։ Ջա՛ն, ջա՛ն.
մատաղ, ջա՛ն.— արտասանեց պառավ Մարանը և հորանջեց (ն՛ի,
Սև փողերի տոկոսը)։ Ու՛յ. ջանիկս,— հրճվանքից ծափ են տալիս
միջանցքում (ԱՍ, Ոսկե մեղալ)։ Օխա՛յ, աւորի աշխատող ձեռքը.
ի՛նչ հիանալի դրախտ (ԴԴ, Սեփականություն)։ Ո՛յ. ինչ լավիկն է
(ԳՍ, ԹԼհրան, 1)։

§ 805. բ) Զարմանք. աշդպիսի ձայնարկություններ են՝ օհո՛.
օ՛, օ՛հ. բա՛, ա՛, պա՛հ. սլա հո՛, վա՛. վա՛յ, վա՛հ և այլն։ Օրին-
ակ՝ Մարդիկ մին էլ տեսնում են, վա՛հ. բաջ Նազարը վագրին
նստած քշում է (ՀԹ, Քաջ Նազար)։ — Վա՛յ, գաղտի լիճը դա՛ է...

⁶² Հեղինակի խոսքի մեջ այս բառերն ընդգծելով՝ ընթերցողի ուշադրություն
ենք հրավիրում դրանց վրա, որոնք արտահայտելով գործող անձի բարդ հոգեվի-
ճակը, կօգնեն ավելի լավ բովանդակություն միևնույն ձայնարկության մեջ մեկից ավելի
զգացումների համատեղումը։

թողեք եւ մի լավ նաչիմ,— կանչեց Հասմիկը, վիզն առաջ երկարելով: Վա՛հ, ինչքան թռչուն կա: Իսկ սրանք ի՞նչ են, բնե՛ր են... Վա՛հ, ինչքան բուն կա (ՎԱ, Սեանի տփին): Ոհո՛ւ, աչքերդ կարմրեցին, ձայնդ դողաց, չի՛նի թե սիրահարված ես (Շիրվ., Քառս): Բա՛ւ, մի՞թե փրկության համար նրանք պիտի խեղդամահ լինեն (ն. տ.): — էնտեղից էստեղ քանի՞ ամսվա ճանապարհ է... — Երեք ամսվա: — Պա հո՛ւ... միաբերան դարմացան ամենքը (ՀԹ, Երկաթուղու շինությունը):

§ 806. 4) Յավ, վիշտ, վախ. ինչպիսիք են՝ վա՛յ, վո՛ւյ, վի՛, վրի՛, րր՛, վա՛շ, վո՛ւշ, վի՛շ, ա՛, ամա՛ն և այլն: Օրինակ՝ — Վո՛ւյ, քոռանամ ես, աղջի, ծեծում ա մաթրախով, ծեծում,— ճվաց Օսանը (ՆԴ, Ինչպես բռնեցին): Վա՛յ, Կիկոս ջա՛ն, վա՛յ... (ՀԹ, Կիկոսի մահը): Վրի՛, վրի՛... մղկտում էր Անանը ցավերից զալալվելով (ՆԴ, Բե ինչ եղավ հետո, երբ շաքարամանից...): Ըր՛... ցավից մղկտաց Անանը (ն. տ.): Աա՛ւ... երկար ու սուր ճչաց Անանը (ն. տ.): Ո՛ւֆ, ջարդեցիր, արջ (ԱՍ, Ոսկե մեղալ): Վոու՛ւշ... ծնկները ծեծեցին արսները (ԴԴ, Ավելորդը):

Մունետիկ.— Զորք է գալիս, պա՛հ, պա՛հ, պա՛հ, պա՛հ:

Հսկաներ.— Զորք է գալիս, վա՛ն, վա՛հ, վա՛հ, վա՛հ:

Ղոռոբողա.— Քաջ նազարը էստեղ է, հա...

Հսկաներ.— Փախչենք, ապեք, շուտ, վա՛յ, վա՛յ... (ԴԴ, Քաջ նազար):

§ 807. 7) Զգվանք, տհաճություն. դրանք են՝ ֆո՛հ, վո՛ւ, ա՛խ, օ՛, ի՛հ, բյո՛ւն (բո՛ւն), բս՛ւ, վա՛հ, ո՛ւն և այլն: Օրինակ՝ Ի՛հ... ամենակուշտ անասունը աշխարհիս երեսին (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Գալիս է դռանը կանգնում, չորս կողմի վրա հոտոտում ու իրեն-իրեն վրդում, բո՛ւն, բո՛ւն, բո՛ւն, մարդ-մարդահոտ է գալիս (ՀԹ, Գեղեցկուհի Վասիլիսան): Ա՛խ, այս բաղնիսի հոտն ինձ սպանեց (Շիրվ., Քառս): Փո՛ւն, այս ինչ օդ է: Բաց թողեք, բաց թողեք դուռը (ՆԴ, Մի օր աշնանը):

§ 808. 8) Դժգոհություն. այսպիսի իմաստ արտահայտող ձայնարկություններ են՝ օ՛, օ՛հ, է՛հ, ա՛հ, օ՛ֆ, ա՛խ, հը՛: Օրինակ՝ Օ՛. սոսկալի մի վայր է այս, այդ է ահա պատճառը, որ ես փախչում եմ այստեղից (Մուր.), Օ՛ֆ, ինչ երկար ու ձանձրալի է ժամանակն էստեղ (ՀԹ, Զարմանալի աշուղը): — Օ՛հ, երբ պիտի ազատվեմ (ՍԶ, Լիկկայանի ուսուցչուհին): Վա՛հ, մի բույե չեն թող-

նում մարդ հանգիստ իր գլուխը լա այս բանդվածում (ԴԴ, 116. փակահոթյուն):

§ 809. գ) Հանդիմանություն, կշտամբանք. այդպիսիք են՝ ա՛յ-ա՛յ-ա՛յ, ա՛յ-ա՛յ, ա՛յ, վա՛յ-վա՛յ, ա՛խ, բ՛հ, ո՛հ, է՛խ, օ՛ֆ, էհե՛յ և այլն: Օրինակ՝ Ո՛ւ, էլի սկսեցիր (ՆԴ, Պայքար): Ա՛յ դուք չար երեխեք, չսքան ժամանակ ինչ էք անտառում քնել ու մնացել (ՀԹ, Հենդելն ու Գրետելը): Է՛հ, Արմեն, Արմեն, ... անհասկանալի մարդ ես դու, դու, այդ քիչ է, վարակում ես և ուրիշներին (ԲՎ, Լեոների որդին):

§ 810. է) Ձղջում, ավստսանք. այդպիսիք են՝ ա՛խ, է՛խ, ավա՛ղ, օ՛հ, օ՛, վա՛յ, վա՛խ և այլն: Օրինակ՝ է՛խ, Ռամ Ռոյը ինչպես չհիշի, թե բանի-քանի անգամ դրել են գնդացի մահաբեր Ձարբաշ հին Հինդի սրտին (ԱՎ, Ռամ Ռոյ): Ա՛խ, կյանքի ծանր պայմանները չեն թույլ տվել այդ երազանքներին ժամանակին զարթնելու (Շիրվ., Քառս): Օ՛, ավստս է այդ սուրբ անունը (ՆԴ, Նունե):

§ 811. բ) Անտաբերություն, համակերպում. այդպիսի ձայնարկություններ են՝ Լ՛, է՛հ, ա՛հ, բ՛հ և այլն: Օրինակ՝ Է՛հ, թող աքսորվեմ, եթե աշխարհի երեսին արդարություն չկա (Շիրվ., Քառս): Է՛հ, արեք, ինչ ուզում եք, — ասաց նա խորին անտաբերությամբ (ՆԴ, Սաքուն ուխտ գնաց): Ա՛հ, գիտեմ, ինչ պիտի ասես (Շիրվ., Քառս): Է՛, պառկեցե՛ք, քնեցե՛ք, զավակնե՛րս, — ասաց նա, թեև նա կկամենար, որ վերջին գիշերը երկարեր մինչև հավիտյան (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

§ 812. թ) Մի քանի ձայնարկություններ արտահայտում են խոսողի վերաբերմունքը դործողության, իրողության ավարտի նրկատմամբ և մի տեսակ նշում են այդ ավարտը: Նման դեպքերում խոսողի վերաբերմունքը մեծ մասամբ լինում է բավականության վերաբերմունք հաջող ավարտի, իրողության նկատմամբ: Այդ իմաստով գործածվում են հետևյալ ձայնարկությունները՝ բհր՛, բա՛ս, բհա՛, դե՛ և այլն: Օրինակ՝ Ձերը մնաց երկու գնդակ, Իսկ ես երկուսը հագիվ եմ զցել... — Բհա՛, բհա՛: Սա էլ յոթ (ԳՄ, Թեհրան, 2): Պետրոն աչքով արավ ինձ, Այսինքն՝ կեցցես, խաչիկ. Բա՛ս, Պետրոս ջան (ԱԴ, Մրգաշատի լուսաբացը):

ԿԱՄԱՅԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ
ՁԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 813. Այս ձայնարկությունները խոսողի կամքն ևն արտահայտում ուղղված խոսակցին, նրան, որին դիմում է խոսողը: Խոսողի կողմից դիմելը տարբեր նպատակներով կարող է լինել: Ընդհանուր առմամբ այդպիսի ձայնարկությունը խոսակցի, դիմացինի ուշադրությունը գրավելու միջոց է՝ նրան որևէ միտք հայտնելու, որևէ գործողության մղելու նպատակով:

Կամային վերաբերմունք արտահայտող ձայնարկություններն են՝ ա՛, ա՛յ, հե՛յ, Լ՛յ, Լհե՛յ, հա՛յ, հաբա՛յ, տո՛, ծո՛, հե՛, օ՛ն և այլն: Այդպիսիք են նաև կենդանիների նկատմամբ գործածվող ճետնալ ձայնարկությունները՝ քո՛ւ-քո՛ւ (շան վերաբերյալ), վի՛-շի՛-վի՛շի՛, վի՛շտ (կատվի վերաբերյալ), ջո՛ւ-ջո՛ւ-ջո՛ւ, է՛շա՛ (հավերի, վերջինը նաև առհասարակ թռչունների, ինչպես և ճանճերի վերաբերյալ) և այլն: Այս ձայնարկություններից շատերը հաճախ գործածվում են պարզապես խոսակցի ուշադրությունը հրավիրվելու համար՝ նրան մի բան հաղորդելու նպատակով: Օրինակ՝ Ա՛յ տղա, է՛դ անտեղ ճիճուները մի քանի օր կացան կոտորվեցին (ՀԹ, Գաբո բիձու շերամապահությունը): Հե՛յ պարոններ, տեսա կանանչ գարունքին՝ էս սարերում լաց էր լինում մի պախրա (ՀԹ, Եղջերուն):

Կամային վերաբերմունքի իմաստ ունեցող ձայնարկությունները հաճախ էլ գործածվում են խոսակցին դիմելու համար՝ դեպի որևէ գործողության կատարում մղելու նպատակով:

Հե՛յ, բացվեցե՛ք, սմուր փակեր, ետ գնացե՛ք, լեն դարպասեն՛ր (ՀԹ, Գեղեցկուհի Վասիլիսան): Հե՛յ ձեզ մատաղ, բանվո՛ր տղերք, Մեկ է՛լ, մեկ է՛լ մի գարկ տվեք (Հ. Հակ., Մեկ էլ, մեկ էլ): Օ՛ն, ուրեմն, կատարենք մեր պարտքը (Մուր., Գեղեցիկ Մարգարիտունի): Է՛-հե՛-հե՛յ... ալիք-ալիք դիզվեց ձայնը, — ժողովուրդ... Բագավորի հրամանով առավոտը կանուխ ձիատերը ձիով քաղա՛աք, հե՛յ-հե՛յ... (ԱԲ, Սպիտակ ձին):

Այս կարգի մեջ պետք է դասել նաև կենդանիներին կանչելու, քչելու, որևէ գործողության մղելու նպատակով նրանց կիրառությունները: Օրինակ՝ Քչաա՛, քչա՛, ձեր քոբը վառի... Քչա՛, — կըր-

կրնում է բիձան ու քարր շարտում հաւերի վրա (ԳԻ, Հողը), Մու-
րոն հաւաքում էր ոչխարրւ Լսելի էր նրա մեղմ սուլոցն ու ձայնը
— «հսլե՛, հսլե՛...»: Քիչ հետո ոչխարը դուրսը թերեց դեպի դուռը
(ԱԲ, Մուրոյի «գրույցը»): Զամբար, Բո՛ւս, Աւարաշ, հասի (ԱԲ,
Կյորեն):

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԱՌ — Ականել Բակունց
 ԱԴ — Աշոտ Գրաշի
 ԱԿ — Արշավիր Գարբնի
 ԱԾ — Ալեքսանդր Մատուրյան
 ԱՀ — Աշոտ Հովհաննիսյան
 ԱՂ — Արամ Ղանալանյան
 ԱՏ. — Հրաչյա Աճառյան
 ԱՍ — Անժելա Ստեփանյան
 Ա. Սահ. — Անահիտ Սահյան
 Ա. Սեկ. — Անահիտ Սեկոյան
 ԱՎ — Ազատ Վշտունի
 ԱՎանգ. — «Ավանգարդ» (լրագիր)
 Ար. — Արազի
 Արշ. — Արշարթուր
 ԲՀ — Բաղիշ Հովսեփյան
 ԲՎ — Բազդան Վերգյան
 ԳԱՏ — Գիտությունների ակադեմիայի
 «Տեղեկագիր»
 Գար. — «Գարուն» (ամսագիր)
 ԳԷ — Գեորգ Էմիլ
 ԳԹ — «Գրական թերթ» (լրագիր)
 ԳՄ — Գուրգեն Մահարի
 ԳՄԵ — Գուրգեն Մահարի, երկեր
 ԳՌ — Գաղիկ Ռշտունի
 ԴՍ — Դարեգիև Սևունց
 Գ. Սար. — Գեղամ Սարյան
 ԴԿ — Դերենիկ Դեմիրճյան
 ԵՆ — «Երեկոյան երևան» (լրագիր)
 ԵԶ — Եղիշ Ջարենց
 ԵՐ. — «Երևան» (լրագիր)
 ԷՀ — Էդնեստ Հեմինգուեյ
 ԹՀ — Թաթուլ Հուրյան
 Իս. — Ավետիք Իսահակյան
 ԽԻ — Խաչիկ Դաշտենց
 ՄԹ — Մերուն Թորոսյան
 ԿԼ — Կամսար Ավետիսյան
 ԿԶ — Կոստան Զարյան
 ՀԹ — Հովհաննես Թումանյան
 ՀԺՊ — Հայ ժողովրդի պատմություն (ղա-
 սագիրք)
 ՀԽ — Հայկ Խաչատրյան
 Հ. Հակ. — Հակոբ Հակոբյան
 Հ. Հովհ. — Հովհաննես Հովհաննիսյան
 ՀնԳՊ — Հայ նոր գրականության պատ-
 մություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.
 ՀՇ — Հովհաննես Շիրազ
 ՀՍ — Համո Սահյան
 ՀՔ — Հրաչյա Քոչար
 ՂԱ — Ղազարոս Աղայան
 ՄԱ — Մկրտիչ Արմեն
 ՄԴ — Միրայել Նալբանդյան
 ՄՇ — Միքայել Շաթիրյան
 Մուր. — Մուրադան
 ՆԴ — Նար-Դոս
 ՆԶ — Նաիրի Զարյան
 Շիրվ. — Շիրվանզադե
 ՊԲՀ — «Պատմա-բանասիրական հանգես»
 Պոն. — Պյոտր Պոնոմարյով
 ՊՊ — Պերճ Պոռչյան
 ՊՍ — Պարույր Սևակ
 ԻԶ — Իսրայել Զարյան
 ՍԱ — «Սովետական արվեստ» (ամսագիր)
 ՍԱ — Սուրեն Այվազյան
 ՍԿ — «Սովետական գրականություն»
 (ամսագիր)
 ՍԴ — «Սովետական գպրոց» (լրագիր)

ՍԶ — Ստեփան Զորյան

ՍԻՐ. — Հմայակ Սիրաս

ՍԽ — Սերո Խանզազյան

ՍԿ — Սիլվա Կապուտիկյան

ՍԿ, ՔԴՔ — Սիլվա Կապուտիկյան,

Քարավանները գեո քայլում են

ՍՀ — «Սովետական Հայաստան»

(լրագիր)

ՍՄ — «Սովետական մանկավարժ»

(ամսագիր)

ՍՎ — Սուրեն Վահունի

ՍՏ — Սողոմոն Տարոնցի

ՎԱ — Վախթանգ Անանյան

Վ. ԱԼ. — Վահրամ Այազան

ՎԹ — Վահան Թոթովենց

ՎԽ — Վիգեն Խելաճյան

Վ. Պետր. — Վարդգես Պետրոսյան

ՎՏ — Վահան Տերյան

ՎՓ — Վրթանես Փափազյան

Ր — Րաֆֆի

ՔԹ — Քրիստափոր Թափալցյան

Ր Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Երկու խոսք	5
Ներածություն	7
Ձևաբանության առարկան. նրա կապը բառադիտության և շարահյուսության հետ	7
Ռազի ձևաբանական վերլուծությունը	13
Խոսքի մասերի համակարգը և դասակարգումը	16

ԳՈՅԱԿԱՆ

Գոյականը որպես խոսքի մաս	34
Գոյականի իմաստային-ճեղքանական խմբերը	37
Ընդհանուր դիտողություններ	37
Հասարակ և հատուկ գոյականներ	38
Թանձրացական ու վերացական գոյականներ	42
Անձ և ոչ անձ (իր) ցույց տվող գոյականներ	43
Գոյականի ճեղքանական կարգերը	45
Ընդհանուր դիտողություններ	45
Թվի կարգը	45
Եզակի թիվ	46
Հոգնակի թիվ	49
Անհոգնական գոյականներ	55
Հոլովի կարգը	57
Հոլովների որոշման հիմունքը	57
Գոյականի հոլովները	67
Ուղղական հոլով	67
Տրական հոլով	69
Բացառական հոլով	73
Գործիական հոլով	75
Ներգոյական հոլով	77
Հոլովական անհամապատասխանություններ եզակի ու հոգնակի ձևերի միջև	79
Հոլովման տիպերը	81
Ը ն դ հ ա ն ու ը դ ի տ ող ու թ յ ու ն ն ե ռ	81
Ը ն դ հ ա ն ռ ա կ ա ն, ի մ ա ս տ ա յ ի ն ու ձ հ ա յ ի ն հ ո լ ո Վ ու մ ն ե ռ	82

Արտաքին և ներքին շուկամաներ	86
Ընդհանուր բնութագիր	86
Արտաքին թևքման հոլովումներ	87
Ի հոլովում	87
Ու հոլովում	89
Ան հոլովում	92
Վա հոլովում	94
Ոչ հոլովում	99
Ց հոլովում	101
Ներքին թևքման հոլովումներ	102
Ա հոլովում	102
Ո հոլովում	104
Այլաձև հոլովումներ	105
Առկայացման (տարրորդման) կարգ	106
Որոշակություն	107
Ստացականություն	115
Դիմորոշություն	119
Ցուցականություն	121
Գոյականի կազմության առանձնահատկություններ	121

ԱՅԱԿԱՆ

Ածականը որպես խոսքի մաս	134
Ածականի և այլ խոսքի մասերի հարաբերակցությունը	136
Ածականի և մակբայի հարաբերակցությունը	136
Ածականի և գոյականի հարաբերակցությունը	139
Ածականի հարաբերակցությունը գերանվան հետ	141
Ածականի և բայի հարաբերակցությունը	142
Ածականի տեսակներն ըստ նշանակության, որակական և հարաբերական ածականներ	144
Որակական ածականների նշանակության աստիճանները	149
Ընդհանուր դիմորոշություններ	149
Բաղդատական աստիճան	152
Բ ա ղ գ ա տ ա կ ա ն աստիճանի տեսակները և նրա բաղադրականությունը	153
Առավելական բաղդատական	153
Հավաստական բաղդատական	156
Նվազական բաղդատական	158
Գերազրական աստիճան	160
Հարաբերական գերազրական	160
Բացառական գերազրական	164
Համեմատության աստիճաններ շունեցող որակական ածականներ	167
Ափականի հոլովումը	172
Ածականակերտ ածանցներ	173
Որակական ածականներ կերտող նախածանցներ	174
Որակական ածականներ կերտող վերջածանցներ	174
Հարաբերական ածականներ կերտող ածանցներ	176

ԹՎԱՆԱՆ

Թվականը որպես խոսքի մաս	182
Թվականի տեսակներն ըստ նշանակությամբ	184
Քանակական թվականներ	185
Քանակական թվականների արտահայտություններ	189
Քանակական թվականների կազմություններ	190
Կոտորակային թվականներ	192
Դասական թվականներ	195
Դասական թվականների արտահայտություններ	196
Դասական թվականների կազմություններ	198
Բաշխական թվականներ	200
Բաշխական թվականների արտահայտություններ	201
Բաշխական թվականների կազմություններ	201
Թվականների հոլովումը	204

ԴԵՐԱՆՈՒՆ

Դերանունը որպես խոսքի մաս	205
Դերանունների տեսակները	208
Անձնական դերանուններ	208
Ցուցական դերանուններ	210
Փոխադարձ դերանուններ	215
Որոշյալ դերանուններ	216
Անորոշ դերանուններ	219
Հարցական-հարաբերական դերանուններ	220
Ձևաբանական առանձնահատկությունները	223
Հոլովումը	224
Թիվը	231
Եզակի և հոգնակի թիվ ունեցող դերանուններ	231
Անեզական դերանուններ	233
Անհոգնական դերանուններ	234

ԲԱՑ

Բայը որպես խոսքի մաս	235
Բայի կազմությունը	240
Համադրական բայեր	240
Հարադրական բայեր	248
Բայածանցներ	250
Բաղադրական-քերականական ածանցներ	251
Քերականական բայածանցներ	258
Բազմապատկական-սասական կերպածանցներ	259
Սեռային-քերականական բայածանցներ	263
Պատճառական բայածանցներ	263
Կրավորական սեռածանց	266

Բայական լծորգություններ	267
Բայահիմքեր	269
Ներկայի կամ անորոշ գերբայի հիմք	272
Անցյալի հիմք	272
Բայի սեռեր	277
Ներգործական սեռ	285
Կրավորական սեռ	288
Չեզոք սեռ	291
Կրավորաձև չեզոք բայեր	294
Պատճառական սեռ	298
Սեռային զուգահեռներ, փոխանցումներ և կրկնասեռություն	305
Փայի առանձայնության ձևերը	309
Դերբայներ	309
Խեղճություն, կիրառություն ունեցող կամ բուն գերբայներ	314
Անորոշ դերբայ	314
Հարակատար գերբայ	317
Ենթակայական դերբայ	320
Ջուգընթացական գերբայ	324
Խեղճություն, կիրառություն չունեցող գերբայներ	325
Անկատար դերբայ	325
Ապառնի դերբայ	326
Վաղակատար դերբայ	330
Ժխտական դերբայ	331
Փայի եղանակային ձևերը	333
Բայի գեմքի կարգը	334
Բայի թվի կարգը	336
Եզակի թիվ	337
Հոգեակի թիվ	339
Բայի ժամանակի կարգը	340
Ժամանակի կարգի դրսևորման ձևաբանական միջոցները	343
Համագրական ժամանակներ	344
Վերլուծական ժամանակներ	348
Գործողության կերպ	351
Երկրորդական վերլուծական ժամանակներ	354
Բայի եղանակի կարգը	357
Սահմանական եղանակ	359
Ներկա	360
Հարակատար ներկա	363
Անցյալ ժամանակ	364
Անցյալի անկատար	364
Վաղակատար	365
Անցյալի վաղակատար	367
Անցյալի հարակատար	369
Անցյալի ապառնի	370
Անցյալ կատարյալ	371
Ապառնի	374

Սահմանական եղանակի երկրորդական վերլուծական ժամանակները	375
Ըզձական եղանակ	378
Ապառնի ժամանակ	379
Անցյալ ժամանակ	383
Ըզձական եղանակի երկրորդական վերլուծական ձևերը	385
Ենթադրական եղանակ	391
Ապառնի ժամանակ	393
Անցյալ ժամանակ	395
Ենթադրական եղանակի երկրորդական վերլուծական ժամանակները	398
Հարկադրական եղանակ	402
Ապառնի ժամանակ	403
Անցյալ ժամանակ	405
Հարկադրական եղանակի երկրորդական վերլուծական ժամանակները	407
Հրամայական եղանակ	413
Հրամայական եղանակի երկրորդական վերլուծական ձևերը	419
Խոնարհման հաղացույցի ընդհանուր նկարագիրը	421
Ե խոնարհում	422
Պարզ բայեր և կրավորական ու բազմապատկական ածանց ունեցող բայեր	422
Ն և չ ածանց ունեցող բայեր	422
Պատճառական բայեր	423
Ա խոնարհում	426
Պարզ բայեր	426
Ան և են ածանց ունեցող բայեր	426
Անկանոն բայերի խոնարհումը	425
Պակասաձոր բայեր	430
Ժխտական խոնարհում	432
Հարադիր բայերի խոնարհումը	433

ՄԱԿՐԱՅ

Մակրայը ուղղես խոսքի մաս	436
Մակրայների կազմությունը	442
Բարդ մակրայներ	443
Ածանցաձուր մակրայներ	446
Քերականական ձևերից կազմված մակրայներ	449
Նկարագրական մակրայներ	450
Մակրայների տեսակներն ըստ իմաստի	451
Ժամանակի մակրայներ	452
Տեղի մակրայներ	457
Ջնի մակրայներ	458
Չափի մակրայներ	461
Ընդհանրական մակրայներ	466

ԿԱԼՊ

Կապը որպես խոսքի մաս	475
Կապերի տեսակներն ըստ կազմավորման աստիճանների	475
Կապերի կազմությունը	477
Կապերի տեսակներն ըստ իմաստի	479
Տեղի կապեր	480
Վերաբերության կապեր	487
Բացառման ու զիջման կապեր	488
Ժամանակի կապեր	491
Հիմունքի կապեր	493
Պատճառի կապեր	493
Նպատակի կապեր	494
Բացահայտման կապեր	496
Ձևի կապեր	496
Չափի կապեր	497
Ընդդիմության կապեր	500
Միասնության կապեր	500
Կապերի հոլովառությունը	502

ՇԱՂԿԱԳ

Շաղկապը որպես խոսքի մաս	509
Շաղկապների տեսակներն ըստ կազմության	517
Պարզ շաղկապներ	517
Քերականական ձևերից առաջացած շաղկապներ	517
Ածանցավոր շաղկապներ	518
Բարդ շաղկապներ	518
Շաղկապների երկու տեսակները. համադասական և ստորադասական	523
Համադասական շաղկապներ	524
Միավորիչ շաղկապներ	524
Ներհակական շաղկապներ	529
Տրոհական շաղկապներ	533
Ստորադասական շաղկապներ	535
Մեկնական շաղկապներ	536
Ժամանակի շաղկապներ	537
Պայմանի շաղկապներ	540
Պատճառի և հիմունքի շաղկապներ	541
Ջիշական շաղկապներ	543
Նպատակի շաղկապներ	545
Համեմատության շաղկապներ	546
Մակարերական շաղկապներ	547
Բացահայտման շաղկապներ	549

ՆՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ

Նգանակավորող բառերը որպես առանձին խոսքի մաս	550

Եղանակավորող բառերնապակներն ըստ կազմության	554
Պարզ եականավորող բառեր	554
Ածանցա եղանակավոր բառեր	554
Վերականառն ձևերից առաջացած եղանակավորող բառեր	555
Բարդ լարագրական եղանակավորող բառեր	556
Եղանակավորող բառերնապակներն ըստ իմաստի	557
Հաստատան եղանակավորող բառեր	557
Ցուցակեղանակավորող բառեր	559
Երկրաբն եղանակավորող բառեր	560
Սահույն եղանակավորող բառեր	563
Ընամիական եղանակավորող բառեր	564
Կամախղանակավորող բառեր	565
Ձիջակեղանակավորող բառեր	566
Ժխտա եղանակավորող բառեր	567
Բաղա եղանակավորող բառեր	568

ՁԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ձայնաբկությունը ու խոսքի մաս	569
Ձայնաբկություններինսակներն ու իմաստալին եղանակաբյուրները	573
Ջգացարտաճայտող լալնարկութլուններ	573
Կամսվերարերմունք արտաճայտող լալնարկութլուններ	577
Հ ա մ ա ո տ ա գ թ յ ու ն ն եր	579

ա . ու . թ

ԱՐԲԼԱՄՅԱՆ ՍԵՐԳԵՅ ԳԵՂԱՋՈՒՐԻ
ՊԱՌՆԱՍՅԱՆ ԿԱՐՄԻ ԱՎԵՏՈՒ
ՕՂԱՆՅԱՆ ՀՄԱՅԱԿ ԱՎԵՏԻ

АБРАМЯН СЕРГЕЙ ГЯНДЖУМОВИЧ
ПАРИСЯН ННАРД АВЕТИСОВНА
ОГАНЯН АМАЯК АВЕГОВИЧ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵՂՈՒ

ՀԱՏՈՐ 2

Տպագրվում է Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ
Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
Գիտական խորհրդի որոշմամբ

93 Հա-ա

Հրատարակական խմբագիր
Հ. Գ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ
Նկարիչ Հ. Ն. ԳՈՐՍԵՆԿԱՆՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր
Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ Կ. Խ. ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆ

ՎՃ 04642 Պատվեր 218 ԽՀԽ 1381 Հրատ. 3613 Տպաքանակ 3900
Հանձնված է արտադրության 22.V. 1973 թ., ստորագրված է տպա-
գրության 20.VIII. 1974 թ., տպագր. 36,75 մամուլ+1 ներդիր հրատ.
29,0 մամուլ, թուղթ № 1, 60×90¹/₁₆, Գինը 2 ռ. 56 կ.ս.
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակություն, Երևան—19, Բարեկամության . ք.
Հասարակական գիտությունների բաժանմունքի շենք:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24